

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

XXXIII

2025

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXXIII

2025

M U Z E U L N A Ţ I O N A L A L B A N A T U L U I

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE
ISTORIE

XXXIII

2025

MEGA
Cluj-Napoca, 2025

Fondator
Ioachim Miloia

Colegiul de redacție

Claudiu ILAȘ, *manager al Muzeului Național al Banatului*

Dr. Nicoleta DEMIAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Dr. Dan L. CIOBOTARU, dr. Andrei GEORGESCU, dr. Zoran MARCOV, dr. Felicia OARCEA, dr. Călin TIMOC, *membri*

Colegiul științific

Dr. Costin FENEȘAN (București)

Dr. Bernhard Siegfried HEEB (Museums für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)

Prof. dr. Elke KAISER (Institut für Prähistorische Archäologie Freie Universität, Berlin)

Prof. dr. Raiko KRAUSS (Eberhard Karls Universität, Tübingen)

Dr. Stelian MÂNDRUȚ (Institutul de Istorie George Barițiu, Cluj-Napoca)

Prof. dr. PETROVICS István (Universitatea József Attila, Szeged)

Prof. emerit dr. Ioan PISO (Director al Centrului de Studii Romane, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca)

Dr. Aurel RUSTOIU (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca)

Dr. habil. Gábor SZABÓ (Institute of Archaeological Sciences, ELTE Faculty of Humanity, Budapest)

Prof. dr. Matthias WEMHOFF (Direktor des Museums für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1875–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa

Muzeului Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to

Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

DTP: Editura Mega

Indexată în următoarele baze de date internaționale:

SCOPUS (<https://www.scopus.com/sourceid/21100224411>)

ERIH PLUS (<https://erihplus.hkdir.no/journal?id=485417>)

DOAJ (<https://doaj.org/>)

ICI Journals Master List (<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=25470>)

CEEOL (<https://www.cceol.com/search/journal-detail?id=2682>)

Editura MEGA | www.edituramega.ro

e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ■ SOMMAIRE ■ INHALT ■ CONTENTS

Profesorul Gheorghe Lazarovici (13 septembrie 1941 – 3 februarie 2025). Un arheolog și pentru generațiile viitoare (<i>Florin Gogâltan</i>)	11
---	----

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

IHARKA SZÜCS-CSILLIK	
Engraving on the Gura Haitii megalith: astronomical investigations	17
MARCO MERLINI	
Writing the night: Gheorghe Lazarovici and the neolithic proto-script of astral symbols	29
VASILE PALAGHIE, FLORENTIN PERIANU, RALUCA MARIA TEODORESCU	
Locuirea eneolitică de la Sibiu – <i>Balanța</i> ☞ <i>Eneolithic habitation from Sibiu – Balanța</i>	61
CĂTĂLIN DÎSCĂ, ȘTEFAN VASILACHE, DINU BERETEU	
An Early Iron Age fortified settlement at Moldovenești (Cluj County)	87
RADU ARDEVAN, ADRIANA PESCARU, EUGEN PESCARU	
Descoperiri monetare în castrul roman de la Cigmău (jud. Hunedoara) ☞ <i>Monetary discoveries in the Roman camp of Cigmău (Hunedoara County)</i>	115
FERARU REMUS MIHAI	
Muzica în ritualurile religioase. Considerații cu privire la muzica cultică isiacă în coloniile milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin ☞ <i>Music in Religious Rituals. Considerations regarding Isiac Cultic Music in the Milesian Settlements of Propontis and the Black Sea</i>	143
SILVIU ISTRATE PURECE	
Travelling with the Goths: The Hoard of Roman Coins from Veștem, Sibiu County	159

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIE

CĂLIN COSMA	
Cerceii în simbolistica socială și de gen în comunitățile avare din Transilvania secolelor VII–VIII ☞ <i>Earrings in social and gender symbolism in the wealthy communities of Transylvania in the 7th and 8th centuries</i>	183
MICHAL VISKUPÍČ	
Early medieval swords from the territory of Romania (8 th –11 th century)	215
PÉTER SOLT, ANDREA SZUROMINÉ KORECZ, FERENC SÍKHEGYI, RÓBERT LÓKI, GÁBOR MAJOROS	
Archaeogeological observations of the Cistercian monastery of Egres and royal cemetery	253

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

CIPRIAN GLĂVAN

Afișe teatrale timișorene din colecția Muzeului Național al Banatului (sfârșitul sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XX-lea) ☞ *Theatrical posters from Timișoara in the collection of the National Museum of Banat (the end of the 18th century – the beginning of the 20th century)*..... 273

COSTIN FENEȘAN

Timișoara și Băile Herculane în jurnalele de călătorie din 1807 și 1817 ale împăratului Francisc I al Austriei ☞ *Timișoara and Băile Herculane in the travel journals from 1807 and 1817 of Francis I, Emperor of Austria* 285

AUGUSTIN MUREȘAN, MARIA ALEXANDRA PANTEA

Sigiliul Deputăției fondurilor școlare naționale preparandiale de lege greco-neunite (1815) ☞ *Seal of the National Preparatory School Funds Deputation by Law Greek-Non-Uniate (1815)* 307

TEODORA-DANIELA MOȚ

Sora de ocrotire în regiunile istorice ale Transilvaniei și Banatului (prima jumătate a secolului XX) ☞ *The Sister of Care in the Historical Regions of Transylvania and Banat (First Half of the 20th Century)* ... 313

MARCELL TÓTH

Lajos Varjassy: from secretary of the Arad Chamber of Commerce to minister of Hungarian counter-revolutionary governments 319

MARIAN-ALIN DUDOI

The Romanian election of 1946 in the Swedish press 331

EUSEBIU NARAI

„Educarea” tineretului în spirit „progresist”. Aspecte din activitatea Federației Naționale a Tineretului Democrat și a tineretului sătesc din Banat în anul 1948 oglindite în fondurile arhivistice locale ☞ *„Education” of youth in a „progressive” spirit. Aspects of the activity of the National Federation of Democratic Youth and Village Youth from Banat in 1948, reflected in local archive holdings*..... 337

VASILE RĂMNEANȚU

Din nou la Timișoara: întâlnirea Ceaușescu–Tito din toamna lui 1971 ☞ *Back in Timisoara: the Ceaușescu–Tito meeting in the fall of 1971* 359

ISTORIA CULTURII, ARTEI, MUZEOLOGIE, RESTITUIRI

MARIUS CORNEA

Obiectele muzeale și memoria nobilimii din Banat în epoca modernă ☞ *The museum objects and the memory of the nobility of the Banat region in the modern era* 375

CRISTIAN OLIVIU GAIDOS

Gottfried Barth, un pionier al dagherotipiei în Europa de Est ☞ *Gottfried Barth, a pioneer of the daguerreotype in Eastern Europe* 389

ELENA MIKLÓSIK

Două albume aniversare cu portrete, considerate pierdute și regăsite de curând ☞ *Two anniversary albums with portraits, considered lost and recently found*..... 399

RECENZII

Zeno Karl Pinter, Claudia Urduzia, Cătălin Dobrinescu, Beatrice Kelemen, Vitalie Bodolică, Răzvan C. Pop: *Centenarul cercetărilor arheologice de la Capidava III. Necropola medievală I*. Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, 2024, 186 p. (Erwin Gáll)..... 413

Mihai Gligor, Andrei Soficaru (ed.), *Studierea și interpretarea practicilor funerare din trecut. O perspectivă bioarheologică*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, 162 p. (Ștefan Popa) 419

OBITUARIA

Valentin Cornel Cedică (30.09.1967–2.11.2025) 427

IN MEMORIAM PROF. UNIV. DR. GHEORGHE LAZAROVICI (1941–2025)

PROFESORUL GHEORGHE LAZAROVICI (13 SEPTEMBRIE 1941 – 3 FEBRUARIE 2025). UN ARHEOLOG ȘI PENTRU GENERAȚIILE VIITOARE

L-am sărbătorit pe Profesorul Gheorghe Lazarovici la 60, la 70 și mai apoi la 80 de ani cu câte o mică contribuție științifică ca semn al prețuirii pe care i-am purtat-o. Doresc și acum să-l comemorez, dar nu înșiruind impersonal date biografice și bibliografice despre viața și activitatea sa științifică. De altfel, ele sunt bine cunoscute¹. În spatele unei cariere pe care a parcurs-o, între 1968 și 1997, de la ghid-îndrumător al Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca până la poziția de director și mai apoi de profesor al Universității „Eftimie Murgu” din Reșița (1997–2001), a stat un om puternic, tenace și dornic de a se îmbogăți prin noi și noi experiențe. Nu am știut când s-a pensionat (2001), de vreme ce a continuat să facă naveta de la Cluj și să țină cursuri la Universitățile din Reșița (2001–2007) și Sibiu (2002–2016), devenind din 2002 coordonator de doctorate la aceasta din urmă. A organizat și condus, cu o energie unică, o serie de șantiere arheologice, care au devenit cu timpul situri emblematice ale preistoriei României: Gornea, Bucovăț, Parța, Iclod, Zorlențu Mare, Balta Sărată, Cluj, Iclod, Țaga, Zau, Cheile Turenilor, Cheile Turzii etc. A organizat muzee (Reșița, Gornea, Iclod) sau a inițiat o serie de sesiuni științifice provocatoare pentru dezbaterea arheologică românească: etnoarheologie, etnoreligie, arheometrie, arheoastronomie. În ceea ce privește activitatea sa științifică, la listele bibliografice care se găsesc în articolele citate mai sus, aș adăuga doar cărțile apărute după ce l-am sărbătorit la împlinirea frumoasei vârste de 80 de ani. Și acestea nu sunt defel puține². Ele dovedesc încă o dată vitalitatea și perseverența pe care a avut-o toată viața pentru studierea urmelor trecutului. Această pasiune a fost atât de vie, încât a fost ucisă doar de prea multe planuri de viitor.

Pentru mine Gheorghe Lazarovici a rămas așa cum l-am cunoscut în vremea studenției. Mi-a marcat drumul în viață, cu bune și cu rele, urmărit

de remarcă sa că nu voi ajunge niciodată un adevărat arheolog.

În urmă cu exact 40 de ani, student în anul I la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, luam cu Gheorghe Lazarovici primele lecții particulare de arheologie. Ajuns la el acasă, la etajul IV al unui bloc comunist de la capătul Mănăsturului, Doamna Monica mi-a făcut un ceai îndulcit cu o bomboană de mentă, scuzându-se că zahăr nu se prea mai găsea. S-a grăbit să reia lecțiile cu Sever și Alice și m-a condus în birou, cea mai mică cameră dintre cele trei ale familiei. Boss-ul (evident al arheologiei bănațene, alături de Boss-ul Medeșteș) era ieșit să cumpere ceva. A venit repede înapoi bucuros nevoie mare că a mai „prins” slănină, din care vroia să facă niște jumări și untură. Între timp inspectasem toate cărțile și am spionat la ce lucra. Avea și mașină de scris! Nu mai văzusem până atunci o asemenea cameră de lucru la un arheolog. După numărul mare de cărți, în toate limbile, era clar că avea relații cu străinătatea. Ce mai apreciam pe atunci acest lucru! M-a întrebat grăbit, probabil cu gândul la jumările pe care urma să le mâncăm (era un mare pofcios așa cum îl știm toți cei care am lucrat cu el), ce aș vrea să studiez? – Iluminatul în preistorie. Iarăși o idee trăsănită de-a lui Florin Medeșteș, a venit răspunsul. De pe raft a scos atunci o cutie de lemn în care erau frumos ordonate fișele cu altărasele neolitice. – Cu astea trebuie să începi. Așa am învățat să fac fișe. Astăzi nu mai face nimeni așa ceva. Trebuia scris în colțul din dreapta sus al sfertului de hârtie A4 localitatea, în stânga prescurtarea trimeriei bibliografice, pagina, figura și mai jos descrierea piesei, a contextului cultural și arheologic etc. Cu penița cu tuș, pe o bucățică de calc, se copia desenul piesei și se lipea sub denumirea localității. Mai păstrez și astăzi acele fișe.

M-am plictisit însă prea repede de făcut fișe și am fugit la Tudor Soroceanu. A fost și mai rău să înveți arheologie cu cineva obsedat de limba și acribia germană. Evident că nu am abandonat problematica iluminatului în preistorie. A urmat practica arheologică de vară. Spre mare nemulțumire a

¹ Luca 2018; Brătescu 2020; Mitu 2021.

² Lazarovici 2020; Lazarovici 2021; Lazarovici *et alii* 2023; Lazarovici 2025.

Parța, 1986

îndrumătorului de an, hotărât să fac preistorie și nu epocă romană ca mai toți colegii mei, am refuzat să merg pe șantierul de la Cășeiu, unde se cerceta castrul roman. Cu ajutorul unui alt bănățean, profesorul Nicolae Bocșan, începând cu vara anului 1986 șantierul arheologic Tureni (jud. Cluj), alături de cel de la Parța, a devenit o altă opțiune pentru studenții de la Cluj care doreau să studieze arheologie. A fost o mică „rebeliune” care s-a soldat mai apoi cu nota 8 la practică în toți anii care au urmat. La repartitia posturilor de profesor în mediul rural am realizat că aveam o medie mult mai mică decât aș fi crezut. Dar șansa a făcut ca această experiență să nu fie de lungă durată, devenind arheolog mai devreme decât am sperat.

Pe șantier, după ce am fost instruit cum se scrie un jurnal (și astăzi se păstrează în arhiva Muzeului din Cluj caietul de practică al studentului Florin Gogâltan, an I, 1986), mi s-a repartizat cercetarea „tumulului mare”³. După o săptămână de „monitorizare” a modului în care am făcut săpătura și cum mi-am notat zilnic informațiile, m-a lăsat singur să continui șantierul având alocată o mână de elevi de școală generală. El avea de inspectat și alte puncte de interes din zona Cheilor Turului⁴. Așa învățai

să iei decizii la Boss pe șantiere. Dacă nu reușeai, puteai să mergi la săpăturile de epocă romană. Remarca nu-mi aparține și i-au atras multe dușmănii din partea unor colegi, care priveau un șantier arheologic ca pe o respirație academică în natură. Eu am încurajat toate generațiile de studenți cu care am lucrat să meargă pe cât mai multe șantiere și nu doar de preistorie. Este de învățat și ceea ce nu ai de învățat.

L-am urmat și pe alte șantiere, convingând și alți colegi de generație că singura noastră șansă de a învăța arheologie în acele vremuri la Cluj era cu Gheorghe Lazarovici. Ne provoca și ne încerca tot timpul răbdarea și puterea de muncă. Toți eram firi diferite, așa că reacțiile Boss-ului față de noi erau pe măsură. Eu eram poate mai pătimaș și asta a trezit între noi dispute care s-au lăsat cu mari supărări de-o parte și de alta. Mă felicit și astăzi că nu am publicat răspunsul tineresc pe care l-am scris la critica făcută de el la unul dintre primele mele articole⁵. Indirect m-a învățat că uneori trebuie să ai o atitudine de mai multă reflexie, chiar dacă imboldul de moment îți întunecă rațiunea. În acest sens, un alt mentor de-al meu, profesorul Bernhard Hänsel, s-a exprimat cât se poate de plastic: „lassen wir einfach Gras darüber wachsen”. Ceea ce s-a și întâmplat.

³ Din nefericire acest obiectiv nu a fost finalizat nici astăzi (vezi Gogâltan 2021, 243, 251–252, Pl. 1, cu bibliografia mai veche).

⁴ Lazarovici, Kalmar-Maxim 1992.

⁵ Lazarovici *et alii* 1994, 171–173.

Moștenirea pe care ne-a lăsat-o este și va fi în continuare vie. Sunt cărțile, articolele și mai ales oamenii pe care i-a format după felul fiecăruia. Am credința că ei vor duce mai departe povestea începută de Profesorul Gheorghe Lazarovici. Că este așa sunt poveștile spuse acum la momentul despărțirii de astăzi și al întâlnirii de mâine a generațiilor de foști colaboratori de acum 50, 40, 30 sau 20 de ani⁶.

Florin Gogâltan

Institutul de Arheologie și Istoria Artei,
Cluj-Napoca
floringogaltan@gmail.com

BIBLIOGRAFIE

- Berzovan 2025
A. Berzovan, In memoriam Gheorghe Lazarovici (13. IX.1941 – 3.II.2025), în *Carpica*, LIV, 2025, 552–557.
- Brătescu 2020
C. Brătescu, Lazarovici, Gheorghe Corneliu, în C. Dascălu (Coord.), *Enciclopedia Banatului*, vol. II, București, Timișoara, 2020, 159.
- Drașovean 2005
F. Drașovean, Gheorghe Lazarovici, în *The European Archaeologist – Issue 84 Spring 2025*, 120–121.
- Gogâltan 2021
F. Gogâltan, Transylvania. Within or outside of the Yamnaya world?, în V. Heyd, G. Kulcsár, B. Preda-Bălănică (eds.), *Yamnaya Interactions. Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, 25–26 April 2019. The Yamnaya Impact on Prehistoric Europe*, Vol. 2. Budapest, 2021, 243–270.
- Gogâltan 2025
F. Gogâltan, Gheorghe Lazarovici (13 septembrie 1941–3 februarie 2025), în *Acta Musei Napocensis*, 62, 2025 (sub tipar).
- Kovács et alii 2025
A. Kovács, M. Oancă, O. Rogoza, C. Oprean, C. Aparaschivei, Arheologia, o poveste fără sfârșit... In memoriam Gheorghe Lazarovici (13 septembrie 1941–3 februarie 2025), în *Acta Musei Tutovensensis*, XXI, 2025, 209–217.
- Lazarovici 2020
Gh. Lazarovici, *Balta Sărată: din preistoria orașului Caransebeș*, Arad, 2020.
- Lazarovici 2021
Gh. Lazarovici, *Zorlențu Mare: 5200–4500 î.Ch.*, Timișoara, 2021.
- Lazarovici 2025
Gh. Lazarovici, *Locul Banatului în procesele de neolitizare din sud-estul Europei. Neoliticul timpuriu*, Reșița, 2025.
- Lazarovici, Kalmar-Maxim 1992
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar-Maxim, Săpături arheologice de salvare și cercetări etnoarheologice în Munții Petrindului în anul 1986, în *Acta Musei Napocensis*, XXIV–XXV, 1987–1988 (1992), 949–996.
- Lazarovici et alii 1994
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, P. Gyulai, Descoperiri arheologice în comuna Săvădisla (jud. Cluj) și câteva probleme privind epocile neolitică și a bronzului, în *Acta Musei Napocensis*, 26–30, I/1, 1989–1993 (1994), 171–186.
- Lazarovici et alii 2023
G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, N. Vlassa, *Cheile Turzii. Monografie arheologică*, Timișoara, 2023.
- Luca 2018
S.A. Luca, Life and work of Prof. univ. dr. Gheorghe Lazarovici. School founder. / Viața și opera Prof. univ. dr. Gheorghe Lazarovici. Făuritor de școală, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, XVII/2018, 53–79.
- Mitu 2021
M.I. Mitu, Lazarovici Gheorghe Corneliu, în V. Spinei, D. N. Rusu (Coord.), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. IV (S-Z), Suceava, 2021.

⁶ Drașovean 2025; Gogâltan 2025; Kovács et alii 2025; Berzovan 2025. În semn de apreciere și aducere aminte, cu siguranță vor mai fi publicate și alte omagieri. Mulțumesc lui Florin Drașovean pentru fotografie.

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

ENGRAVING ON THE GURA HAITII MEGALITH: ASTRONOMICAL INVESTIGATIONS

Iharka Szücs-Csillik*

Cuvinte cheie: megalit, Romania, calendar, Pleiadele, planete, stele

Keywords: megalith, Romania, calendar, Pleiades, planets, stars

(Abstract)

This study gives perspectives on the basic astronomical symbolic signs and meanings connected with the engraving on the Gura Haitii megalith from Romania (Eastern Carpathian Mountains, geographic latitude 47°11'50"N, geographic longitude 25°15'49"E, altitude of the village 1040 m, and altitude of the *Twelve Apostles* peak 1771 m). The andesite megalith at Gura Haitii was found at the confluence of the Paltinu and Haitii streams, at an elevation of 1055 m (Naum *et alii* 1988). The engravings consist exclusively of incised symbols in the form of circles of various sizes (circles with a central point, concentric circles, and with rotated rays). The circle with rotated rays has the largest diameter (21.5 cm), and above it, smaller circles were engraved, two of which have the center marked with a dot. On the left side of the circles with six rotated rays, there is a more complicated engraving, which is probably the most interesting representation on this megalith. It is a circle with a diameter of 5.8 cm, which has a smaller circle, and three semicircles engraved inside. This is a captivating artwork that imitates prehistoric motifs and rituals in pictures. Since the discovery of the engraved megalith from Gura Haitii in 1987, scientists and amateurs have had presumptions about its meaning and design. One part of the researchers assume that the pictogram use had astronomic, mathematic meanings, calendar aspects (Lazarovici *et alii* 2011), the other part suppose that the more complicated circle depict an anthropomorphic figure in an abstract manner, some idol in a cosmogonist composition (Colan-Cârciumaru 2023), and some believe that the symbols can be interpreted as signs for marking directions, routes, location. The engraving elements on the Gura Haitii megalith can be interpreted as representing a kind of geometrical construction: circles, semicircles, with a centered point, and rotated rays. It is assumed that the Gura Haitii megalith has astronomical content, and the geometric structure of its symbolism is due to the manufacturing process, which was carried out using a compass. We assume some astronomical elements depicted on the megalith at first view as the crescent Moon or the Sun, total or partial eclipses, the Sun, the Moon, the planets (the *Solar System*); or the *Pleiades* (M45) the nearest open star cluster to Earth, containing stars in the northwest of the constellation *Taurus* and can be observe to the naked eye in the night sky, and which in 2330 BC marked the vernal point (the stellar system); or groups of bright stars from the *Milky Way* a band of stars in the night sky that is a view of our spiral galaxy from the inside. The analysis from an astronomical point of view communicates plainly that the engraved megalith is a symbolic object with basic astronomical readings (calendar, cosmic myth, cosmovision).

On November 8, 2024, I received an email from Boss (Prof. G. Lazarovici), in which he writes: "I'll give you a topic to think about: on the image below (see Fig. 1). Is the solar eclipse on the megalith?" This was the first time I saw the image with a marker line. More than ten years ago, at the request of archaeologist Z. Maxim, I visited the museum with the inscribed megaliths, but I didn't see much detail in the photos taken. Prof. Lazarovici enlarged the image and marked it with blue color where it was engraved, which helped me

a lot in deciphering. We wanted to publish an article on this topic. Below you will find my detailed answer to the Boss' question.

A megalith is a large stone that has been used to construct a prehistoric structure or monument, either alone or together with other stones. Usually, megaliths are funerary or religious monuments of prehistoric civilizations (Neolithic and early Bronze Age), and they are found almost everywhere in the world. More than 35,000 structures or arrangements can be found in Europe, located widely from Sweden to the Mediterranean Sea¹. It

* Romanian Academy, Astronomical Institute, Astronomical Observatory Cluj-Napoca, Cireșilor 19, Ro-400487 Cluj-Napoca; e-mail: iharka@gmail.com

¹ Paulsson 2017, Thom-Thom 1977.

is believed that around 4500 BC, settlers who carried the knowledge of building megaliths reached Orkney, northern Scotland, Sweden, Italy and even the Caucasus. Megaliths from the Stone Age can be found in almost every European country², for example Göbekli Tepe, Turkey; Antequera, Spain; Alignments of Carnac, France; Vinquoy Cairn, Scotland; Newgrange, Ireland; Ħal Saflieni Hypogeum, Malta; Raevohj, Denmark; Kungälv, Southern Sweden; etc.

The ancient burial structures, strikingly similar across Europe and the Mediterranean have puzzled scientists and historians for centuries³.

In Suceava County (Romania), at Gura Haitii (Carpathian Mountains), carved megaliths with inscriptions on them were discovered⁴. In 1987, in the valley of the Paltinu Stream (the village of Gura Haitii, 27 km from Vatra Dornei in Suceava county), the student Claudiu Pața discovered, about 400 m from the confluence with the Haita Stream, the megalith with engravings. Therefore, the andesite megalith at Gura Haitii was found at the confluence of the Paltinu and Haitii streams, at an elevation of 1055 m (Naum *et alii* 1988), in the Căliman Caldera, near the zoomorphic and anthropomorphic representations on the Hârlei Foot and in the *Twelve Apostles* group. The *Twelve Apostles* is a peak in Dorna Candrenilor, Suceava and has an elevation of 1,771 meters, and it is situated nearby to the village of Gura Haitii.

We mention that originally, andesite stone was defined as an intermediate *volcanic* rock containing between 53% and 63% SiO_2 ⁵, and the Călimani Mountains represent the largest and most complex volcanic structure in the northern part of the Călimani-Gurghiu-Harghita range in Romania⁶. This volcanic sequence, although erupted on continental-type basement, has been considered a typical island arc calc-alkaline suite from petrological and geochemical evidence. In this zone, the predominant lithological types are andesites with minor basaltic andesites and rare acidic products (dacite-rhyodacite). The series shows the characteristics of island arc calc-alkaline suites such as high Al_2O_3 , low TiO_2 and no Fe enrichment⁷.

The engraved megalith is 135 cm high, 92 cm wide and weighs over 1.5 tons. The block shows obvious traces of processing. The trace of the

rock-cutting ditch is preserved. The engravings are centered on the flattest side of the andesite block. They are incised quite deeply and seem to have been made with a metal tool, given their regularity. The engravings represent concentric circles, circles with semicircles inside, other smaller circles, the largest of the circles having six radii formed by semicircles (rotated), at equal distances to the size of a radius. The megalith also presents incisions on the opposite side, but they are less well preserved. Near the engraved block, a block was discovered, also made of andesite, with regular shapes inscribed in a parallelepiped. Due to their correspondence, it is assumed that the two blocks supported the slab of a dolmen⁸.

Moreover, on the height of several mountains there are megalithic stones with signs from different historic periods related to astronomy (as those from Gura Haitii, Teasc – Gruețu) or hermits, and in the last case the signs has to be interpret as marking directions, routes, locating (such as the megalith at Colț etc.)⁹.

Fig. 1. The sun-shaped idol seems to be supported by a hand¹⁰

Lazarovici *et alii* in 2011 concluded that on the megalith of Gura Haitii, an attempt was made to represent, in an extremely abstract manner, the human figure. It would therefore be a rendering by engraving of an idol in a sun-shaped composition, considering the inscription of the entire representation in a circle and the obtaining of the other details through circles or semicircles inscribed within its limits (Fig. 1). This sun-shaped idol

² Gommer 2023.

³ Gimbutas 1991.

⁴ Lazarovici *et alii* 2011.

⁵ Thorpe *et alii* 1981; Gill 1981.

⁶ Seghedi *et alii* 2005, 67.

⁷ Peccerillo-Taylor 1976, 121; Bocaletti *et alii* 1973, 310.

⁸ Lazarovici *et alii* 2011, Lazarovici-Lazarovici 2019.

⁹ Lazarovici *et alii* 2011, 77; Lazarovici-Musceleanu 2017.

¹⁰ Lazarovici *et alii* 2011, 70, fig. 24.

seems to be supported by a hand made in a schematic style, but which is reminiscent, through the length of the fingers, of the rays related to the cult of the sun. The lower part of the megalith presents several concentric semicircles, and grid incisions also appear (frequent in Bronze Age engravings, in France).

In the following, I will outline what I saw from

eclipses (where we are – supported by a hand), and the smaller circles the other planets (Fig. 2). Also, in the areas of the Carpathian Basin, the Sun is decorated with concentric circles and spirals, and displays radial rays¹³.

Many anthropologists who have studied Stonehenge and similar megalith structures from that era believe that part of its function was to serve

Fig. 2. Engraved megalith at Gura Haitii. 1–2 general view of the megalith; 3-circle-shaped Engravings¹⁴

an astronomical point of view on the sketch, which I have grouped into three categories: *Solar System*, a stellar system and the *Milky Way* views.

1. The Solar System view

as a calendar, and that the stones were used for that purpose¹⁵. Of course, it may have had religious significance as well, since the stars and planets were regarded as gods. Besides, it is generally recognized that the alignment of the Pyramids of Egypt was

Fig. 3. Planetary alignments at 4493 BC, Nov. 25, morning 6h seen from Cluj-Napoca¹⁷

The circles on the megalith have different sizes: the bigger one with rotated radius representing the Sun¹¹, the middle one (“sun-shaped idol supported by a hand”¹²) with semicircles could symbolize the Sun-Moon couple (Earth-Moon) with

influenced by the alignment of the stars¹⁶.

Planetary alignment is an astronomical term

¹¹ Lazarovici 2008; Szűcs-Csillik 2021.

¹² Lazarovici et alii 2011, 70.

¹³ Lazarovici 2008.

¹⁴ Colan-Cârciumaru 2023, 154, fig. 16.

¹⁵ Bickerman 1980; Biémont 2000; Paulsson 2017.

¹⁶ Fairall 1999, 3.

¹⁷ Zotti et alii 2021.

that means that several planets gather closely on one side of the Sun at the same time.

A visual phenomenon when the planets appear close together in a small sky sector, as seen from the Earth. Using the Stellarium planetarium program, for 4493 BC, one can see a planetary alignment on the night sky: Jupiter, Venus, Mercury, Saturn rising, and Mars and Moon setting (Fig. 3). This event could have been so fascinating that it was engraved on an andesite stone to remain in memory.

2. A stellar system view

The circles could also be stars, a stellar system. Starting from the image of the sun-shaped idol, which seems to be supported by a hand, we could match the marked Y-shaped figure with the *Taurus* constellation (Fig. 4 a), and the interesting circle with semicircles with *Aldebaran*¹⁸ star, *Hyades*¹⁹ and *Pleiades* open clusters group, namely the *Golden Gate of the Ecliptic*²⁰.

Fig. 4. a. *Pleiades* (M45) open cluster near the *Taurus* (supported hand) constellation; b. The *Pleiades* consisting of approximately 3,000 stars at a 400 light-years from Earth in the constellation of *Taurus*. Known as 'The Seven Sisters'; c. *Pleiades* shape is a tiny chariot.

We know that all planets, as well as the Moon and the Sun, always move along the apparent circle of the ecliptic. These celestial bodies regularly pass through the Golden Gate of the Ecliptic. Since the Moon is the closest of these heavenly bodies to the Earth and it is inclined at a high enough angle to the ecliptic, on some occasions, the Moon can cover the stars of the open star clusters or even pass outside the Gate.

As we know, the *Pleiades* is an open star cluster that is the nearest and obvious star cluster that we can see with the naked eye (Fig. 4 b).

The left part of the engravings on the megalith

of Gura Haitii could be a location representation of the *Pleiades*, and the right part an enlarged view of the *Pleiades* open cluster, whose bright stars are grouped in the shape of a chariot (Fig. 4 c). The seven stars of the *Pleiades* are fairly bright and together they look like a small version of the *Big Dipper*.

In the Mediterranean Sea, the season of navigation began with the *Pleiades* heliacal rising. In Greek mythology, the *Pleiades* were the seven daughters of Atlas and the oceanic Pleione, after whom they are named²¹.

Ridpath mentions that the *Pleiades* are so distinctive that the ancient Greeks regarded them as a separate mini-constellation and used them as a calendar marker. Hesiod, in his agricultural poem entitled *Works and Days*, instructs farmers to begin harvesting when the *Pleiades* rise at dawn, which in Greek times would have been in May, and to plough when they set at dawn, which would have been in November. In the Romanian tradition,

Pleiades was the *Hatching Hen with Her Chicks*, an agrarian constellation. Moreover, in 4500 BC, *Pleiades* open cluster had a heliacal rising at the spring equinox²², and in 2330 BC marked the vernal point.

Pleiades were used by the Paleolithic hunter-gatherers for orientation in space and for time-reckoning. These star patterns also played an important role in the cosmovision of archaic cultures. Together with the depictions of the course of the Moon and the Sun, they helped to organize the spatiotemporal structure of daily and spiritual life of Paleolithic man²³.

Let me bring to your attention that a larger part of the scholars identifies the small point shape on the *Nebra sky disc*²⁴ (1600 BC) with the open

¹⁸ *Aldebaran* (α Tau) is the brightest star in the *Taurus* constellation, and it is a variable star best seen at midnight between late September and early October in 4500 BC.

¹⁹ Together with the *Pleiades*, the *Hyades* form the *Golden Gate of the Ecliptic*, which has been known for several thousand years (Rappenglück 1999).

²⁰ Rappenglück 1999.

²¹ Ridpath 2018.

²² Szűcs-Csillik–Maxim 2022, 224.

²³ Rappenglück 1999, 391.

²⁴ Haustein *et alii* 2010.

cluster of the *Pleiades*. Rappenglück states that cultural traditions from all over the world and across time provide evidence for equating the pattern of a pentagonal or hexagonal set of points around a dot in the center with the *Pleiades*²⁵. The *Nebra disc* was a symbolic expression of the cosmos with some reference to the iconographical system of the Nordic Bronze Age²⁶. We recognized that concentric circles could represent the brightness of stars. This observation comes from comparing the patterns of bright stars in the Pleiades star cluster with the engraved upper scene on Gura Haiti's megalith (Fig. 5).

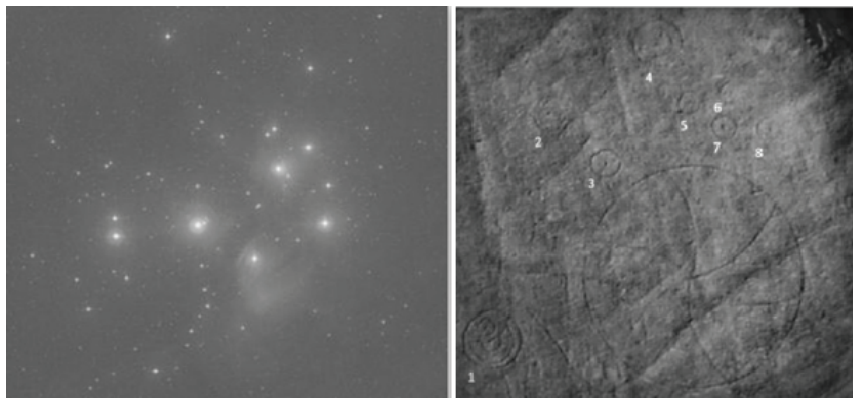

Fig. 5. Comparison of the Pleiades star cluster (telescope view) with the engraved scene on megalith.

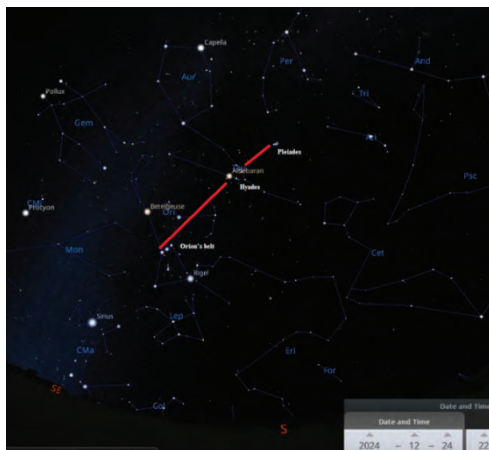

Fig. 6. Constellations Orion and Taurus. The red line connects Orion's belt, Aldebaran star and Hyades star cluster with Pleiades star clusters.

To find the *Pleiades* (M45) open cluster in the sky, we need to find the *Orion* constellation. *Orion*, the *Hunter*, is one of the most distinct constellations in the sky. On a winter evening at mid-northern latitude, he stands almost due south, about halfway between the horizon and the sky directly above your head. Locate him by his belt, a straight

line of three bright stars closes together. Take *Orion's belt* as an arrow moving from left to right in the sky and pointing in this direction a bright, red-orange star, *Aldebaran*. This bright star is the eye of the Bull and the follower star, which chases the *Pleiades* each night. Fairly near to Aldebaran star, one should see a tight cluster of blue stars. These are the Pleiades, also called the *Seven Sisters* (Fig. 6). Most people can only see six stars with the naked eye. We also mention that the *Hyades* star cluster nearby forms *the Chin of the Bull*.

The open cluster of stars seen with the naked eye (the *Pleiades*) may have been so phenomenal

near the vernal equinox in the Neolithic that it was marked in the sacred area of the Carpathian Mountains.

3. The Milky Way galaxy view

On the right side of the engravings, the larger, rotated circle may be indicating the Sun in a galaxy, the Milky Way. Some scholars believe that the rotated Sun may symbolize the Milky Way²⁷. Presumably, the other small circles are bright stars on the *Milky Way*, the bright, white band of the night sky. On the left side of the engravings is our home (the Earth, the idol) from where we can see two large, similar-sized celestial bodies: the Moon with its phases and the Sun.

The brightest stars on the Northern Hemisphere are *Arcturus* (α Boo), *Vega* (α Lyr), *Capella* (α Aur), *Rigel* (β Ori), *Procyon* (α CMi), *Betelgeuse* (α Ori), *Altair* (α Aqu), *Aldebaran* (α Tau), *Spica* (α Vir), *Antares* (α Sco), *Pollux* (α Gem), *Deneb* (α Cyg), *Regulus* (α Leo). If we analyze these stars' position on the sky, one can observe that near the *Taurus* constellation (the Bull with Y-shape) more than half of these enumerated brightest stars are located. We know that around 4500 BC, the vernal equinox

²⁵ Rappenglück 1989, 53.

²⁶ Pasztor-Roslund 2007, 277.

²⁷ Szűcs-Csillik-Maxim 2023.

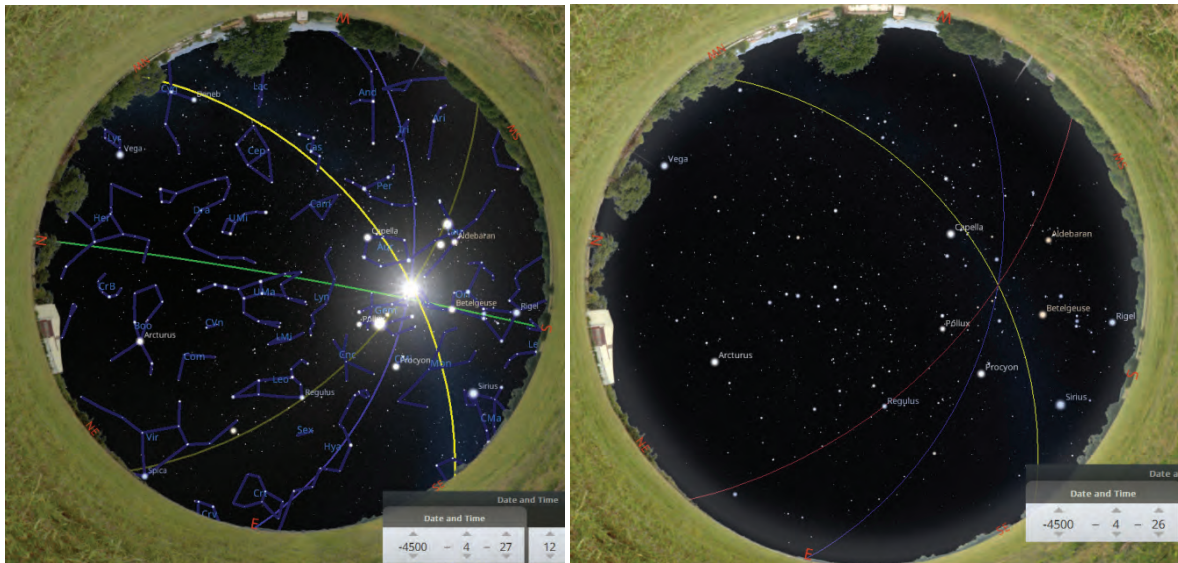

Fig. 7. The Sun position on the sky in Neolithic vernal equinox time (4500 BC) modeled using the Stellarium program (yellow line – Milky way, blue line – celestial equator, brown or red line – ecliptic, and the green line is the meridian).²⁹

was between the *Gemini* and *Taurus* constellations²⁸ (Fig. 7).

Fig. 8. The Winter Hexagon asterism

The vernal point, which marks the spring equinox, is the intersection of the ecliptic and the equator. In 4500 BC, it also aligned with the *Milky Way's*

bright, white band (Fig. 7). During the Neolithic period, the vernal point was located within the *Winter Hexagon*, an asterism shaped like a hexagon, with vertices at the stars *Rigel*, *Aldebaran*, *Capella*, *Pollux*, *Procyon*, and *Sirius* (Fig. 8).

The main preoccupation of Neolithic people was agriculture³⁰, and their sacred megalith shows the position of the Sun, the most important symbol, in the beginning of the spring season (spring time) between the bright stars (Fig. 9) and in the *Taurus* constellation ("the sun-shaped idol seems to be supported by a hand"³¹).

Measurements

Using a new technique that involves approximate measurements within an image (see Fig. 2),

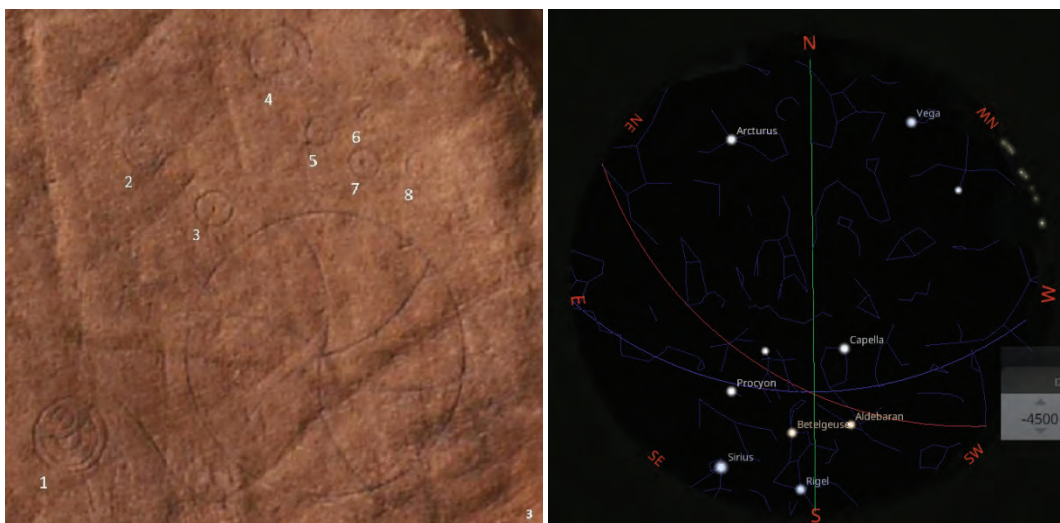

Fig. 9. Comparison of the engraved scene with the bright stars position at vernal equinox in 4500 BC.

²⁸ Szűcs-Csillik–Maxim 2021.

²⁹ Zotti *et alii* 2021.

³⁰ Szűcs-Csillik–Maxim 2022.

³¹ Lazarovici *et alii* 2011; Szűcs-Csillik *et alii* 2023.

we can estimate the ratio of distances by referencing an object with known dimensions, such as a stone. This allows us to hypothesize about the potential purpose of the megalithic scene. Determining distances on maps or technical drawings is straightforward when we have a scale and a ruler. However, in this case, we only have an image and a description of the megalith. Since everything is represented within a single image, we can take direct measurements. It's important to note that photographs are two-dimensional projections (images) of three-dimensional objects. Consequently, objects

the camera. Additionally, camera lenses can introduce distortions. Therefore, while this method can provide useful estimates, its accuracy is highly dependent on the quality of the image (refer to Fig. 2).

The megalithic stone stands at a height of 135 cm, and the diameter of the large circle measures 21.5 cm. Note that the diameter of the large circle corresponds to the distance between the centers of the large and medium circles, and the distance between the large and the circle 2 (Fig. 10, Table 1).

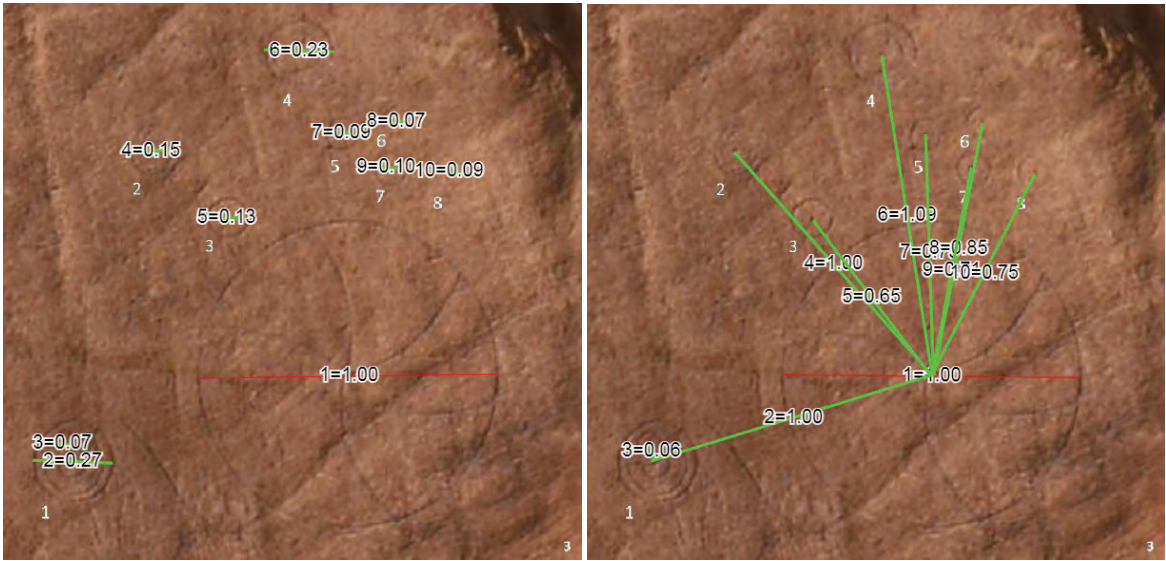

Fig. 10. Measurements in Fig. 2 (diameter of circles and distances).

Table 1. Scales on the megalith

Diameter on Fig. 2 (see Fig. 10)	Unit and cm In diameter	Distance on Fig. 2 (see Fig. 10)	Unit and cm In distance
1 (Sun, the largest circle)	1 unit = 21.5 cm	1 (unit)	1 unit = 21.5 cm
2 (medium circle, idol)	0.27 unit = 5.8 cm	2 (largest-medium circles)	1 unit = 21.5 cm
3 (small circle in medium circle, Moon)	0.07 unit = 1.5 cm	3 (smallest-medium and medium circles)	0.06 unit = 1.3 cm
4 (small circle 2)*	0.15 unit = 3.2 cm	4 (largest and 2 circles)	1 unit = 21.5 cm
5 (small circle 3)	0.13 unit = 2.8 cm	5 (largest and 3 circles)	0.65 unit = 14 cm
6 (small circle 4)	0.23 unit = 4.9 cm	6 (largest and 4 circles)	1.09 unit = 23.4 cm
7 (small circle 5)	0.09 unit = 1.9 cm	7 (largest and 5 circles)	0.79 unit = 17 cm
8 (small circle 6)	0.07 unit = 1.5 cm	8 (largest and 6 circles)	0.85 unit = 18.3 cm
9 (small circle 7)	0.10 unit = 2.1 cm	9 (largest and 7 circles)	0.71 unit = 15.3 cm
10 (small circle 8)	0.09 unit = 1.9 cm	10 (largest and 8 circles)	0.75 unit = 16.1 cm

* Circles 2 and 4 (bold in table 1) are concentric.

appear smaller as their distance from the camera increases (perspective). Without additional information, we cannot ascertain whether an object is a small one situated nearby or a large one that is far away. To accurately determine the size of an object from a singular image, we need a reference object of scale within the same image plane, meaning it should be close by and at the same distance from

By measuring the diameters of the circles and the distances from the center of the Sun (Table 1), we can compare these ratios to the solar diameter and the astronomical unit (the distance from the Sun to the Earth). When we match this data against real astronomical measurements (see Table 2), we find that only the diameter of the Moon aligns with actual values.

Table 2. Scale of the Solar System.

	Semimajor axis in A.U.	Actual Diameter in km	Nr. of steps if Mercury were one step from Sun	Scale diameter if Sun were 21.5 cm globe	Scale diameter if Earth were 5.8 cm globe	Scale distance if Sun were 21.5 cm globe	Scale distance if Earth were a 5.8 cm globe
Sun	-	1,392,000	-	21.5 cm	633 cm	-	-
Mercury	0.387	4879	1	0.08 cm	2.2 cm	18 m	0.5 km
Venus	0.723	12,104	2	0.19 cm	5.5 cm	33 m	1 km
Earth	1	12,756	3	0.2 cm	5.8 cm	46 m	1.4 km
Mars	1.523	6794	4	0.1 cm	3 cm	70 m	2 km
Jupiter	5.205	139,822	13	2.2 cm	64 cm	240 m	7 km
Saturn	9.579	116,464	25	1.8 cm	53 cm	442 m	13 km
Moon	0.3844	3474	-	0.05 cm	1.8 cm	-	-

Fig. 11. Location of the Seven Sister's stars (Pleiades)

This indicates that our estimation of the lower part of the image is accurate: the large circle represents the Sun, and the middle circle signifies the Earth (idol) with the Moon and Sun (indicating the location of humans). The upper section with the smaller circles reflects the correlation between

diameter of the small circles and the apparent magnitude of the brightest stars in *Pleiades* (Table 1 – diameters in cm and Table 3 apparent magnitudes). This indicates that the megalith may represent stars rather than planets from our Solar System. The stars *Alcyone*, *Merope* and *Electra* could form the small circles 2, 3, 4, and *Maia*, *Taygeta*, *Celaeno*, *Asterope* the small circles 5, 6, 7, 8 (Fig 4 and Fig. 11).

When we compared the seven bright stars of the *Pleiades* (also known as the *Seven Sisters*) with the small circles depicted in megalithic scenes, it is important to note that

while we cannot measure distances from Earth in the Neolithic era, we can only identify positions in the sky and brightness levels (as shown in Table 3). The seven bright stars in the *Pleiades* cluster, *Alcyone*, *Electra*, *Maia*, *Merope*, *Taygeta*, *Celaeno*,

Table 3. Apparent magnitude, distances from Earth and positions of the bright stars in Pleiades (Seven Sisters).

Name	Designation	App. Magn. ^a	Absolute Magn.	Distance 1 ly = 63241 AU	Distance in AU	Distance in pc 1pc = 3.26 ly	Distance in pc/130 pc ^b
<i>Alcyone</i> ^c	25 Tauri	2.86	-2.62	409±50 ly	25865160 AU	125.4 pc	0.96
<i>Electra</i> ^d	17 Tauri	3.70	-1.77	375±23 ly	23715403 AU	115 pc	0.88
<i>Maia</i>	20 Tauri	3.86	-1.54	344±25 ly	21754930 AU	105.5 pc	0.81
<i>Merope</i> ^e	23 Tauri	4.17	-1.29	344±16 ly	21754930 AU	105.5 pc	0.81
<i>Taygeta</i>	19 Tauri	4.29	-1.19	364±16 ly	23019752 AU	111.6 pc	0.86
<i>Celaeno</i> ^f	16 Tauri	5.44	-0.76	434±10 ly	27446627 AU	133 pc	1.02
<i>Asterope</i>	21 Tauri	5.64	0.34	431±8 ly	27256904 AU	132 pc	1.01

^a The seven bright stars of the *Pleiades* are variable stars.

^b The distance to the open cluster *Pleiades* is 130±10 parsec (420±30 light year) from us per Hipparcos parallax measurement.

^c *Alcyone* is nearly ten times as the Sun, and it is a multiple star system with at least four components. *Alcyone A*, is surrounded by a gaseous disk. This is caused by the star's fast rotation with a rotational velocity of 149 km/s.

^d *Electra* is a blue-white giant star, and its projected rotational velocity is 181 km/s.

^e Surrounding *Merope* is the *Merope Nebula* (NGC 1435).

^f *Celaeno* is a blue-white sub giant, and approximately 344 times brighter than our Sun, having surface average temperatures of around 12,800 K. This star is also a fast spinner, having a rotational velocity of 185 km/s.

and *Asterope* are classified as pulsating B-type stars, meaning they change in brightness every one to five days. This variability in brightness (Fig. 12) could explain the representation of points with concentric circles.

The Neolithic era is also known for its stone circles, though the connection between these structures and the stars remains uncertain. However, stone circles have been linked to lunar observations³², and remnants of such circles are sometimes found near petroglyph sites³³.

If we examine the position and apparent magnitude of the bright stars in the *Pleiades*, we find that there is a correlation between the location and size of the circles on the megalith and the telescope image.

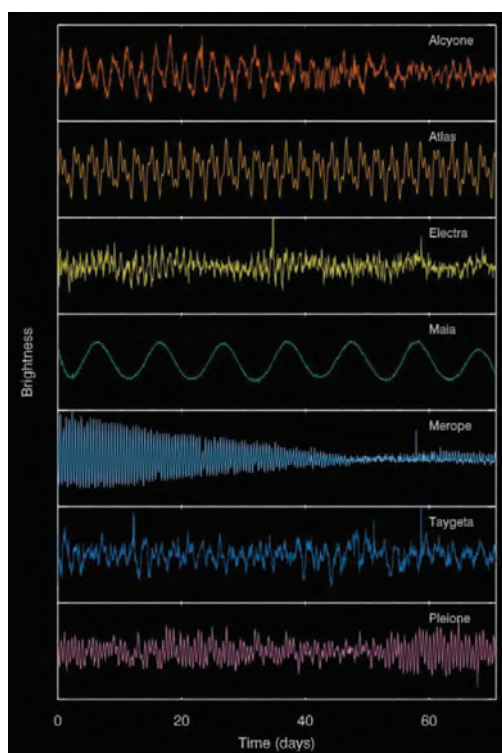

Fig. 12. Kepler captured brightness variations in the *Seven Sisters* (credit Aarhus University/T. White)³⁴.

These indicate that the megalith may represent the bright stars of the *Seven Sisters* (*Pleiades*), group of bright stars which were significant to Neolithic people from Gura Haitii, and which in 2330 BC marked the vernal equinox. This implies that the megalith stone from Gura Haitii dates back to the Bronze Age.

Moreover, when we gaze upon the brightest stars near the *Taurus* constellation (shaped like a

“Y”) and compare them to the bright stars of the *Milky Way*, we unveil the enchanting form of the *Winter Hexagon*. Nestled within this celestial asterism is the vernal equinox in Neolithic era, a point of profound significance for early agricultural societies. This moment, heralding the arrival of spring, marked a crucial turning point for farming communities, setting the stage for growth, renewal, and the promise of abundance.

Brightest stars	Apparent; absolute magnitude	Distances (light-year; parsec)
<i>Sirius</i>	-1.44; 1.43	8.6 ly; 2.64 pc
<i>Arcturus</i> *	-0.05; -0.3	37 ly; 11.3 pc
<i>Vega</i> **	0.03; 0.58	25 ly; 7.76 pc
<i>Capella</i>	0.08; -0.48	42.9 ly; 13.2 pc
<i>Rigel</i>	0.18; -7.84	860 ly; 265 pc
<i>Procyon</i>	0.4; 2.67	11.5 ly; 3.51 pc
<i>Betelgeuse</i>	0.45; -6	548 ly; 168 pc
<i>Aldebaran</i>	0.87; -0.63	65 ly; 20 pc

* *Arcturus* is a red giant individual star.

** *Vega* was the northern pole star around 12,000 BC and will be again around the year 13,727.

By comparing the apparent magnitudes of these stars with the sizes of the small circles in the image (Fig. 2), along with their positions on the sky map and the stone (Table 3), we find that this hypothesis is not so likely as the *Seven Sisters* (*Pleiades*) groups of stars to decode the scheme. Furthermore, the location of the *Winter Hexagon* is near the *Golden Gate of the Ecliptic*, which, during the Neolithic period, was aligned with the *Milky Way* at vernal equinox.

In summary, the engravings can be interpreted from an astronomical perspective as follows: *At the beginning of spring, the Sun is situated near the bright stars that form a pattern of small circles on the megalith.*

Conclusions

The investigation into the Gura Haitii engraved megalith reveals that it was part of a dolmen and holds significant meaning from an astronomical perspective, particularly regarding the symbolism of the Sun and cosmology. Dolmens are typically associated with burials, graves, and funeral rites, while the engravings on this megalith depict a celestial scene, illustrating the Sun, Moon, planets, and stellar system – a reflection of ancient cosmology (cosmovision).

Consequently, in my opinion, the engravings could represent a map of a celestial road (connected with the belief in afterlife, sun cult and

³² Thom 1967.

³³ Tullett 2019, 2.

³⁴ White *et alii* 2017.

funerary cult), how the ancestors imagined the celestial vault. I enumerated three possibilities of modeling the scene on megalith (Solar System, Stellar system, Milky Way view), from which due to the investigations shows that the second one is thought-provoking, namely, a calendar purpose of the megalith – the celestial scene represents our Sun position on the sky at vernal equinox in Neolithic time as we can see from Earth. Therefore, the *equinox may hold the key to understanding the mysterious alignment depicted on the Gura Haitii megalith. My response to Boss is that on Fig. 1, it is possible to see a solar eclipse in Neolithic, when the Sun was in the Taurus constellation (sun-shaped idol seems to be supported by a hand), but I think now Boss know better.*

BIBLIOGRAPHY

- Bickerman 1980
E. J. Bickerman, *Chronology of the ancient world*, revised edition, London (1980).
- Biémont 2000
E. Biémont, *Rythmes du temps. Astronomie et calendriers*, préface de Jean-Claude Pecker, Paris, Bruxelles (2000).
- Boccaletti *et alii* 1973
M. Boccaletti, P. Manetti, A. Peccerillo, S. Peltz, Young volcanism in the Calimani-Harghita Mountains (East Carpathians): evidence of a paleoseismic zone. *Tectonophysics* 19 (1973), 299–313.
- Colan-Cârciumaru 2023
E. E. Colan-M. Cârciumaru, Post-Palaeolithic Anthropomorphic representations in Romanian Rock Art. *Annales d'Université Valahia Targoviste Section d'Archéologie et d'Histoire* XXV (2023), 136–165.
- Fairall 1999
A. Fairall, Precession and the layout of the ancient Egyptian pyramids, *Astronomy and Geophysics* 40, 3 (1999), 3–4.
- Gimbutas 1991
M. Gimbutas, *The Civilization of the Goddess: the World of Old Europe*, Harper, San Francisco (1991).
- Gommer 2023
H. Gommer, *Megaliths: The origin of megalithic Cultures in Europe*, Independently published (2023). ISBN 9798856176758.
- Haustein *et alii* 2010
M. Haustein, C. Gillis, E. Pernicka, Tin ISOTOPY. A New Method for Solving Old Questions. *Archaeometry* 52 (2010), 816–832.
- Lazarovici-Lazarovici 2019
G. Lazarovici-C.-M. Lazarovici, Great Religious themes in cave art in Romania and their relationship to Europe. A study in Ethnoreligion, C. Cordoș, V. Chirica (eds.), *Le Paléolithique supérieur de Roumanie en contexte du Paléolithique supérieur européen*, Actes du Colloque International de Iași, Editura Pim (2019), 120–138.
- Lazarovici *et alii* 2011
G. Lazarovici, I.C. Pop, C.-M. Lazarovici, S. Angeleski, Megaliți în Carpații Răsăriteni. Căi spre sanctuarele din natură și urmele unor așezări. Studiu de etno-arheologie și etno-religie. *Arheologia Moldovei* XXXIV (2011), 53–78.
- Lazarovici 2008
G. Lazarovici, Database for spiritual life, signs and symbols, *The Journal of Archaeomythology* 4, 1 (2008), 94–125.
- Lazarovici *et alii* 2011
G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred tablets*, Mega, Cluj-Napoca, (2011).
- Lazarovici-Musceleanu 2017
Lazarovici, G., Musceleanu, I., Comments on the megaliths at Gura Haitii, *Symbols and Signs as a Communication System*, (2017), 273–280.
- Naum *et alii* 1988
T. Naum, M. Cârciumaru, E. Nițoi, Megalitul gravat de la Gura Haitii, com. Șaru Dornei, jud. Suceava, *Studii și cercetări de istorie Veche și arheologie* 39, 2 (1988), 143–157.
- Pasztor-Roslund 2007
E. Pasztor-C. Roslund, An interpretation of the Nebra Disc. *Antiquity* 81, no. 312 (2007), 267–278.
- Paulsson 2017
B. S. Paulsson, *Time and Stone: The Emergence and Development of Megaliths and Megalithic Societies in Europe*, Archaeopress, Oxford (2017). ISBN 9781784916855.
- Peccerillo-Taylor 1976
A. Peccerillo-S.R. Taylor, Rare Earth elements in east Carpathian volcanic rocks, *Earth and Planetary Science Letters* 32 (1976), 121–126.
- Rappenglück 1989
M. A. Rappenglück, Cosmovision put upon a disk: Another view of the Nebra disk, F. Silva, K. Malville, T. Lomsdalen, F. Ventura (eds.), *The Materiality of the Sky*, Sophia Centre Press (1989), 47–63.
- Rappenglück 1999
M. A. Rappenglück, Palaeolithic Timekeepers Looking at the Golden Gate of the Ecliptic; The Lunar Cycle and the Pleiades in the Cave of La-Tête-du-lion (Ardèche, France) — 21,000 BP, *Earth-Moon and Planets* 85 (1999), 391–404.

- Ridpath 2018
I. Ridpath, *Star Tales*, Lutterworth Press, Expanded edition (2018). ISBN 9780718894788.
- Seghedi *et alii* 2005
I. Seghedi, A. Szakács, E. Pecskey, P.R.D. Mason, Eruptive history and age of magmatic processes in the Calimani volcanic structure (Romania). *Geologica Carpatica* 56, no. 1 (2005), 67–75.
- Szücs-Csillik 2021
I. Szücs-Csillik, The message of some ancient astronomical symbols from the oldest Neolithic Vinca civilization (Mostonga, Tărtăria, Turdaş and Parţa), *Romanian Astronomical Journal* 31, 2 (2021), 115–132.
- Szücs-Csillik–Maxim 2021
I. Szücs-Csillik–Z. Maxim, Some crucial constellations in the Neolithic: Gemini-Taurus and Sagittarius-Scorpius. S. Forţiu (ed.), *Arheo Vest* IX, 2, Mega, Cluj-Napoca (2021), 533–552.
- Szücs-Csillik–Maxim 2022
I. Szücs-Csillik–Z. Maxim, Connection between Agriculture and Astronomy in Neolithic. S. Forţiu (ed.), *Arheo Vest* X, 2, Mega, Cluj-Napoca (2022), 221–242.
- Szücs-Csillik–Maxim 2023
I. Szücs-Csillik–Z. Maxim, *Neolithic Milky Way*, International Symposium: Ethnoarchaeology, Ethnohistory and Ethnoreligion, Timisoara, April 27–28, 2023.
- Szücs-Csillik *et alii* 2023
I. Szücs-Csillik, G. Lazarovici, Z. Maxim, F. Szücs-Csillik, Comunicare prin simboluri sacre în culturile neolitice din centrul si sud-estul Europei, *From symbols to sign*, Constanţa – Istorie, vecinătate, multiculturalitate, Sine Qua Non, 24 – 27 August 2023, Constanţa (2023), 25–44.
- Thom 1967
A. Thom, *Megalithic sites in Britain*. Oxford University Press, Oxford, (1967).
- Thom-Thom 1977
A. Thom-A.S. Thom, Megalithic Astronomy, *Journal of Navigation* 30, 1 (1977), 1–14.
- Tullett 2019
P.F. Tullett, *Petroglyphs and the stars in Northumberland*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge (2019).
- White *et alii* 2017
T. R. White, B. J. S. Pope, V. Antoci, P. I. Pápics, C. Aerts, D. R. Gies, K. Gordon, D. Huber, G. H. Schaefer, S. Aigrain, S. Albrecht, T. Barclay, G. Bar-entsen, P. G. Beck, T. R. Bedding, M. Fredslund Andersen, F. Grundahl, S. B. Howell, M. J. Ireland, S. J. Murphy, M. B. Nielsen, V. Silva Aguirre, P. G. Tuthill, Beyond the *Kepler/K2* bright limit: variability in the seven brightest members of the Pleiades, *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 471, 3 (2017), 2882–2901.
- Zotti *et alii* 2021
G. Zotti, S. M. Hoffmann, A. Wolf, F. Chéreau, G. Chéreau, The simulated sky: Stellarium for cultural astronomy research. *Journal of Skyscape Archaeology* 6, 2 (2021), 221–258.

WRITING THE NIGHT: GHEORGHE LAZAROVICI AND THE NEOLITHIC PROTO-SCRIPT OF ASTRAL SYMBOLS

Marco Merlini*

Keywords: Neolithic Archaeoastronomy, Danube Script, Proto-writing, Neolithic and Copper Age cult objects, Agrarian Calendars, Astro-sacral iconography.

(Abstract)

Gheorghe Lazarovici's pioneering database and inventory of astro-sacral signs of the Danube Civilization underpins a transformative reevaluation of several Neolithic and Early Copper Age artefacts.

Building on his corpus of signs, this article reconceives portable shell charts, clay discs, spindle whorls, tablets and amphora fragments as interlocking modules within an integrated cosmological system. That system was shared across the vast Danube riverine network and grounded in systematic sky watching and communal rituals.

Comparative analysis uncovers a pan-Danubian visual language based primarily on northern constellations, the *Milky Way* and the pole star. Recurring motifs—spirals, crosses, star-cluster ideograms and the *M/W* patterns of *Cassiopeia*—functioned as precise equinoctial and precession markers, portable horizon dials, and ritual calendars. Archaeo-astronomical research reveals that these astral symbols were used to map both daily solar motions and long period celestial cycles, enabling communities to calibrate sowing, harvesting and ceremonial observances to cosmic rhythms. Constellational silhouettes and their apparent motions became graphic signs for timekeeping and cultic enactment.

Over generations, these astral archetypes coalesced into a sacred script—primarily logographic—that we now recognize as the Danube Script. Its notation intertwined celestial observation with symbolic motifs and ritual practice.

One of Lazarovici's legacies lies in having established the Danube script as one of the earliest notation systems *partly* based on astronomy. Progression to literacy predated Sumerian writing technology by up to two millennia, challenging conventional narratives about the geographic origins and functions of early writing.

This integrated cosmology reveals how Neolithic sky watchers read the heavens as a living text to guide agricultural practice, structure communal memory, perform seasonal rites and mediate human–divine relationships. It offers a compelling model for the astronomical origins of ritual notation and proto-literacy.

Gh. Lazarovici's Database and Repertory of Sacred Signs Rooted in Stellar Symbolism

Drawing on a monumental database of 3,700 entries documenting spiritual life and religious beliefs, Gheorghe Lazarovici compiled a catalogue of over 650 primary signs and symbols¹. He deliberately transcended a purely geometric taxonomy by organizing these marks according to both their formal characteristics and their implied meanings.

For the 2004 Novi Sad conference *Signs of Civilization: International Symposium on the Symbol*

System of Southeast Europe, he further distinguished between “signs” (1,700 entries) and “symbols” (3,100 entries)². In his framework, a symbol is a conventional sign, object, or image that represents or evokes another concept; Lazarovici poetically terms it a *cipher of mystery*, since its meaning transcends its visible form³.

Lazarovici's database focuses primarily on sacred symbols—those imbued with divine or revered connotations—and he maintains that interpreting these symbols offers insights into Neolithic and Copper Age mentalities⁴. Yet symbols are inherently multidimensional: their meanings depend on context, placement, and association with other marks. For example, a rhombus may denote a head,

* Research Center for Cultural Heritage and Social Cultural History, Lucian Blaga University, Sibiu, Romania, Institute of Archaeomythology, Sebastopol, the United States, Eurinnet, Rome, Italy, e-mail: marco.merlini@mclink.it; marcomerlini@yahoo.it.

¹ For a substantial examination of Gh. Lazarovici's catalogue of sacred signs, see Merlini 2009, 135 ff., Id. 2025.

² Lazarovici Gh. 2009a.

³ Chevalier, Gheerbrant 1996, I, 22, 29, 37.

⁴ Lazarovici Gh. 2003.

an eye, the human body, or sexuality, depending on its cultural milieu.

Embracing a not integrative approach to writing and symbolism, Lazarovici defines writing technology as the representation of spoken language through conventional signs denoting sounds (phonemes, syllables, words). However, when addressing what he regards as the Danubian Neolithic protoscript, he emphasizes pictographic and ideographic analysis, thereby blurring the boundary between “pure” symbols and written signs. His twostep interpretive method is as follows:

1. Iconic decoding: Identify recognizable elements (e.g., human heads, animal horns, a mother holding an infant).

2. Interpretation: Classify each mark as a pictogram (e.g., bull horns as a bucranium) or an ideogram (e.g., the bucranium as an emblem of sacred bull power).

Many ideograms in the Danube Civilization⁵ possess an esoteric quality, likely accessible only to initiated practitioners. To unlock their meanings, Lazarovici employs archetypal categories such as:

- Natural Forces: rain, sky, earth, water.
- Dualities: sun-moon, light-dark, yin-yang, joy-sorrow.
- Sacred numerology.
- Mythological themes: ancestral realms, creation myths, etc.

Within this framework, the signs and symbols in Lazarovici’s database form a predominantly pictographic script—arguably the primary communication system of the Neolithic and Copper Age in Europe⁶.

⁵ The concept of “early civilization” can no longer be confined to the regions that have traditionally garnered scholarly attention (i.e., Mesopotamia, Egypt, the Levant, and the ancient Indus Valley). It must be broadened to include the Neolithic and Copper Age cultures of the Danube Valley, which together constitute a unified cultural horizon. The Danube Civilization compels us to rethink the conventional narrative of civilization’s emergence. Rather than following the archetypal Mesopotamian trajectory—from foraging to a centralized, state-based agrarian society—it pursued a distinct path: a network of interconnected settlements (or “nodes”) bound by shared cultural traditions, reciprocal political alliances, and common socio-economic interests. It was a complex society marked by semi-egalitarian social relations rather than rigid hierarchies; reciprocal exchange systems that balanced mutual benefit; the absence of a centralized state apparatus; and the gradual rise of proto-urbanism, as villages coalesced into densely populated towns of several thousand inhabitants without extensive fortifications. In sum, the Danube Civilization demonstrates that complex societies—indeed, “civilizations”—can emerge outside the paradigms established by Sumer, Egypt and their contemporaries. Merlini 2004; Merlini 2009, 80.

⁶ Merlini 2025a.

An innovative aspect of Lazarovici’s later research—conducted in close collaboration with astronomers such as Iharka Szücs-Csillik (Astronomical Institute of the Romanian Academy; Astronomical Observatory Cluj-Napoca)—is the identification of multiple graphemes as intentional cosmic symbols: the Sun, Moon, planets, individual stars, and star clusters, encoding sophisticated astronomical knowledge. By combining archaeology, astronomy, and ethnology, Lazarovici and his colleagues argued that these pictograms and ideograms formed a sacred, magic-religious proto-writing—a symbolic code designed to link Mother Earth with Father Sky⁷. To facilitate comparative study and discussion with peers, they published extensive catalogues of these signs (in exhibition catalogues, edited volumes, and dedicated symposia).

This astro-script approach was very close to Gheorghe Lazarovici’s heart in his last years and demonstrates his intellectual honesty. Ever committed to intellectual rigor, he revisited and refined many of his earlier interpretations in light of the new perspective. Having collaborated extensively over time, we together proposed that writing, in part, originated as a cosmic-symbolic system. However, we have conceptually and clearly distinguished the technology of writing from what we define “astronomical signs”: namely, sky atlases, constellations figures, and markers of celestial motions, while still treating both as part of a unified semiotic landscape⁸.

Drawing on evidence from the remarkable central sanctuary he discovered at Parța (Banat district, Western Romania),⁹ Lazarovici emphasized the importance of domestic and community shrines, whose architectural orientations and abundant symbolic inventories provide crucial archaeo-astronomical data¹⁰.

Observing the regular cyclicity of the heavens, Neolithic communities of the Danube Valley embraced the dictum “as above, so below,”

⁷ Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2004; Szücs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018; Szücs-Csillik, Maxim 2023; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2024b.

⁸ Merlini 2009, 170–171.

⁹ Lazarovici Gh. 1982; Id. 1989; Lazarovici Gh. *et alii* 1985; Lazarovici Gh., Maxim 1995a; Lazarovici Gh., Maxim, Drașovean 1994; Lazarovici Gh., Drașovean, Maxim 2001; Lazarovici Gh. *et alii* 2002b; Lazarovici, C.-M., Lazarovici Gh. 2006; Szücs-Csillik, Maxim 2015; Szücs-Csillik, Maxim 2017c; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019a; Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019a; Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020.

¹⁰ Szücs-Csillik, Lazarovici, Lozna 2023.

perceiving every terrestrial element as mirrored in the sky and vice versa. This macrocosm–microcosm unity was articulated through signs and symbols that bound humans and their world in a single, living cosmos¹¹.

The first “sky-watchers” were priest/priestess astronomers who read celestial movements—of the Sun, Moon, planets, and grouped bright stars—as divine messages governing rain, seasons, and agricultural rhythms¹². Their constellation groupings had outlines shaped through their cultural archetypes,¹³ predate the classical 48 of Greco-Roman lore and differ significantly from the modern set of 88¹⁴.

In collaboration with Szűcs Csillik, Lazarovici mapped Neolithic star clusters onto five modern “families” of constellations:¹⁵

- *Ursa Major* Family, containing northern constellations located in the area of the *Ursa Major* (*Ursa Major*, *Ursa Minor* – *Draco*, *Boötes*, *Corona Borealis*);

- *Perseus* Family, comprising several constellations associated with the Perseus myth (*Cassiopeia*, *Cepheus*, *Perseus* – *Andromeda* – *Pegasus*, *Auriga*);

- *Hercules* Family, including the group of constellations in the region of *Hercules* constellation (*Hercules*; *Aquila*, *Lyra*, *Cygnus*, *Serpens*);

- *Orion* Family, lying at the opposite side of the sky from the *Hercules* Family (*Orion*, *Canis Major*, *Canis Minor*);

- *Zodiac*, with constellations on the apparent path of the Sun through the year (*Leo*, *Virgo*, *Scorpius*, *Sagittarius*, *Pisces*, *Taurus*, *Gemini*, and *Cancer*).

They also noted striking parallels between these Danubian cosmic symbols and those used by contemporaneous Neolithic cultures in Asia—a testament to shared archaeoastronomical insights across vast distances¹⁶.

Certain bright star-cluster shapes functioned as sacred symbols within the Danube System of Communication¹⁷—wheels, stars, crescents, and

animal totems—their astral and calendrical meanings accessible only to initiates.

With regard to their calendrical function, Lazarovici and his collaborators interpreted various markings on artifacts of the Danube civilization as seasonal indicators, each derived from a particular star cluster. In their view, groups of stars along the ecliptic signaled key transitions in the agrarian year, since their heliacal risings or settings coincided with the onset of each season¹⁸. Neolithic lunar-solar calendars, based on systematic observations of the Sun, Moon, and principal stars, were indispensable for both farming and ceremonial scheduling¹⁹. With the arrival of the First Temperate Neolithic and the advent of agriculture along the Danube, population clusters expanded into large settlements²⁰. The annual cycle—ploughing, sowing, growth, protection, and harvest—took on dual roles of subsistence and sacred ritual²¹. Priest/priestess astronomers timed field operations by tracking the rhythms of sunrise, sunset, moon phases, and stellar movements, believing that abundant harvests depended on aligning human activity with the divine order written in the sky²².

Consequently, plant cultivation acquired a sacred cosmic dimension: soil fertility and crop success were understood as reflections of celestial harmony, governed by the “divine ordinances” inscribed in the vault of heaven²³.

writing was merely one—and albeit important, original, and unique—component. Its other integral channels included: religious symbols, conveying sacred meanings through shared iconography; geometric decorations, encoding abstract concepts in patterned motifs; figurative language, expressed through images and pictorial narratives, devices for memory support, such as marked tokens, to aid memory; star and land charts, mapping celestial cycles and territorial boundaries; ritualistic markings, inscribed or painted to denote ceremonial use; numeric notations, recording quantities or calendrical information; family identity or community affiliation marks, signaling lineage or social affiliation; and owner/manufacturer/destination/content signs, specifying ownership, provenance and purpose of an artefact. Together, these intertwined media formed a coherent semiotic network—the Danube System of Communication—through which Neolithic and Copper Age communities in the Danube Valley conveyed information, maintained social bonds, and mediated their relationship with both Earth and Sky. Merlini 2004; Merlini 2009.

¹⁸ Szűcs-Csillik 2021a; Szűcs-Csillik, Maxim 2021b.

¹⁹ Maxim, Szűcs-Csillik 2009; Maxim, Szűcs-Csillik 2010; Szűcs-Csillik, Comşa 2017.

²⁰ Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2024b.

²¹ Bowden 2010.

²² Barlai, Ecsedy 1990; Szűcs-Csillik 2021b.

²³ Krupp 1991; Szűcs-Csillik, Maxim 2014.

¹¹ Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2004; Szűcs-Csillik 2021a; Szűcs-Csillik, Maxim 2021b.

¹² Nilsson 1920; Krupp 1983; Kelley, Milone 2011.

¹³ Lazarovici Gh. 2000a; Lazarovici Gh. 2000b; Lazarovici Gh. 2003; Lazarovici Gh. 2009b; Lippincott *et alii* 2003; Lazarovici C.-M. 2009a.

¹⁴ Brown 1899; Delporte 1930; Burl 1981; Rappenglück 1997; Roggers 1998; Hughes 2005; Kelley, Milone 2011.

¹⁵ Menzel 1975; Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2004.

¹⁶ Szűcs-Csillik 2021a.

¹⁷ The Danube Civilization developed a complex, multifaceted Danube System of Communication, of which

Astronomical symbols occur repeatedly on cultic objects across the Danube Civilization: the *Spondylus* shell from Mostonga (Serbia), the Tărtăria tablets (Romania), a ceremonial disc from Turdaş (Romania), spindle whorls from Slatino (Bulgaria), and an amphora fragment from Lozna (Romania)²⁴. These items were likely used in rituals tied to celestial events, reinforcing the bond between Earth and Sky, astronomy and spirituality. Their incised or painted patterns depict seasonal star-group motifs, effectively framing the agricultural year that run from the vernal equinox through the autumnal equinox²⁵.

Lazarovici further proposed that such astral engravings contributed to the development of an early proto-script, in which abbreviated signs—originally silhouettes of star clusters—evolved into a script code loaded with symbolic meaning aimed at bridging the human and the cosmic realms²⁶.

A portable Star-Based Fishing Calendar on a Spondylus Shell from Mostonga (Serbia)

An engraved *Spondylus gaederopus* shell—native to the Mediterranean—was recovered from the Mostonga IV–Mostanica site, near Odžaci (Bačka, Vojvodina, Serbia), along the meandering and marshy Mostonga River. Stratigraphic evidence, along with the characteristics of the artifacts found in association with the shell, date the specimen to the Neolithic horizon known as Mostonga IV, contemporaneous with the Vinča A1 and Karanovo III cultures, circa 5500–5200 BCE²⁷.

The archaeologist in charge, Sergej Karmanski, found the shell resting on the chest of a female skeleton oriented west–east²⁸. Nearby Vinča-type ceramic fragments suggest that the *Spondylus* was used as a funerary amulet. Since the Early Neolithic, *Spondylus* shells—valued for their beauty, rarity and Mediterranean origin—had functioned as prestige goods in mortuary contexts across Southern-Central Europe²⁹.

The shell's surface features a complex arrangement of concentric rings and punched-dot motifs. Karmanski identified six primary pictograms arranged in a bilateral sequence: on the right, two large fish (1–2) and a large hooked fish (3); on

the left, a star-cluster image (4), a house raised on posts over water (5), and a small boat with rowers (6). He termed this sequence a *mythogram*,³⁰ treating the motifs as symbolic codes connected to a funerary context. He did not advance a coherent astronomical interpretation, even if he unconventionally proposed that the three fish symbols on the right side of the shell correspond to the constellations *Hercules*, *Boötes*, and part of *Virgo*, each imagined in mythology as humanheaded star figures³¹. In his view, each “fish head” pictogram doubles as a human head—an emblem for a bright star or star group³².

Fig. 1. The inner side of the *Spondylus* shell with an engraved mythogram composed of six early Neolithic symbols from Mostonga (Serbia), according to Sergej Karmanski. (After Karmanski 1977, Pl. VII.3).

Later, Michael Sfériadès proposed that the engraved symbols referred to specific constellations³³. He suggested the object belonged to a shaman-healer who wore it as a necklace and employed its celestial signs in ritual healing that implied astronomical knowledge³⁴.

Michael Sfériadès proposed that the symbols on the *Spondylus* shell refer to specific constellations.

Building on this hypothesis, Iharka Szűcs-Csillik, Gheorghe Lazarovici, and Zoia Maxim catalogued additional signs (labeled *i–m*) and, in 2018, collaborated to analyze astronomically the punched-dot

²⁴ Szűcs-Csillik 2021a.

²⁵ Barlai 2010; Rotblum 2019; Szűcs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019a; Szűcs-Csillik 2021b.

²⁶ Szűcs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018; Szűcs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019a; Szűcs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020.

²⁷ Chapman 1981; Merlini 2009, 468.

²⁸ Karmanski 1977; Anthony, Chi 2009, 28–57.

²⁹ Siklósi 2004.

³⁰ Karmanski 1977.

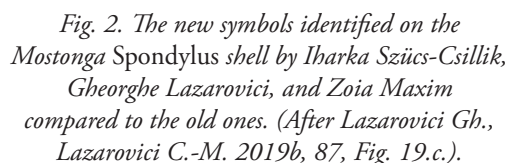
³¹ Karmanski 1977; Hiller, Nikolov 2000.

³² Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2004; Szűcs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018.

³³ Sfériadès 2009, 189, Pl. 8.15.

³⁴ Sfériadès 1994.

- A thick dotted line between two natural perforations was identified as representing the *Milky Way* in its spring arc, visible as a bright band crossing the sky from east to west and passing through the zenith in 5500 BCE³⁵.

³⁵ Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2018; Id. 2019; Szűcs-Csillik 2021b; Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2024b.

³⁶ Maxim, Szűcs-Csillik 2010; Szűcs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018; Szűcs-Csillik 2021a; Szűcs-Csillik, Lazarovici

These features strongly suggest that the Mostonga shell encodes a spring–summer sky map, emphasizing the *Milky Way*’s prominence and serving calendrical and ritual functions. Gheorghe Lazarovici and team contextualized this information within the cosmology of the Danube Civilization. According to their interpretation, Neolithic communities believed that human souls resided—between incarnations—within the center of the *Milky Way*. The *Milky Way* thus frequently appears in the Danube Communication System as a double spiral or “Spiral of Life,” denoting the soul’s passage from this world to the Other World. This double spiral motif, placed at the celestial center, symbolized the cyclical nature of existence, embodied the balance of opposing forces (life/

⁴³ Szücs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018; Id. 2019; Szücs-Csillik 2021a.

death, earth/sky) and served as a portal to parallel cosmic dimensions⁴⁴.

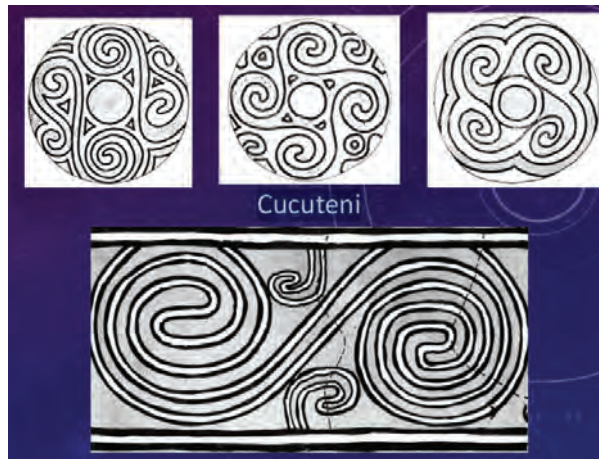

Fig. 3. The symbol of the double Spiral of Life on Cucuteni vessels. (After Szücs-Csillik, Maxim 2023).

The horseshoeshaped natural ridge on the interior of the Mostonga *Spondylus* shell visually corresponds to *Ursa Major*⁴⁵—a large, circumpolar constellation that never set below the horizon in Neolithic Europe. Within this larger curve—inside the horseshoe—the shell also bears blurred points and finer curved lines, which have been identified as *Ursa Minor* and *Draco*, the winding “Dragon” constellation that coils between *Ursa Major* and *Ursa Minor* as guardian of the celestial pole. All three constellations were regarded as sacred and “immortal” because, as key elements of the circumpolar sky, they never disappeared below the horizon. In Neolithic starmapping traditions, they symbolized eternity and cosmic order.

The researchers describe the horseshoe form of *Ursa Major* as a kind of celestial boundary encompassing the northern sky. Historians of astronomy recognize *Ursa Major* as one of the most archaic star groups, since c. 10000 BCE. Across diverse ancient civilizations—separated by geography and millennia—its bright stars were variously imagined as a great bear, bull, or other large animal with a long tail (the dipper’s “handle”). Each culture wove its own myths to explain how that creature became fixed in the heavens⁴⁶.

Comparing Neolithic Cultures in opposite regions of the Earth, a remarkable parallel appears in northeast China. In 2006, a 3.10 m yamshaped boulder from Baimiaozi Mountain near Chifeng City (Inner Mongolia) was found carved on its

north face, during the Neolithic period, with nineteen round indentations interpreted as the stars of the *Big Dipper* (part of *Ursa Major*)⁴⁷. This discovery links the Hongshan culture’s ritual objects—jade dragons, pigmouthed pendants, and cloudshaped ornaments (c. 4700–2900 BCE)—to early skywatching practices and highlights the *Big Dipper*’s symbolic importance in prehistoric China⁴⁸.

On the Mostonga shell, *Ursa Minor* and *Draco* appear nestled between *Ursa Major*’s “legs,” encircling the celestial pole at mid-northern latitudes. Thus, the artifact may encode this mythic geography of the northern heavens, emphasizing the eternal circumpolar constellations as integral to a Neolithic cosmogony.

Outside the horseshoe, the shell registers *Corona Borealis*—rendered as a small, crownshaped tripler-ing motif adjacent to *Serpens*—and *Boötes*, which lie just south of *Ursa Major*’s arc and would frame the outer edge of a circumpolar “shield,” consistent with their placement on the shell.

In Neolithic iconography, *Corona Borealis* crowns female idols, signifying their superhuman, divine nature and then their participation in the celestial realm⁴⁹. In traditional agrarian calendars, the crown of *Corona Borealis* heralds the onset of summer; such crowns appear in midsummer rites of passage (weddings, initiations) across various Old European cultures⁵⁰.

Boötes is a conspicuous northern-hemisphere constellation of the spring–summer sky, most readily identified by its brightest star, Arcturus⁵¹.

The analysis further extends to several additional constellations, each placed roughly according to its annual cycle: *Orion*, *Canis Minor*, *Leo*, *Cancer*, *Gemini*, *Hercules*, *Serpens*, and *Coma Berenices–Canes Venatici*⁵².

The *Orion* family is recognizable in the shell’s lowerleft quadrant. A marked spot adjacent to the “boat” motif represents *Orion*, the Hunter. Straddling the celestial equator, *Orion* is among the most conspicuous winter asterisms and one of the best-known constellations in the Danube Civilization⁵³. In many Neolithic and later agrarian

⁴⁴ Szücs-Csillik, Maxim 2023.

⁴⁵ Szücs-Csillik 2021a.

⁴⁶ Gingerich 1992.

⁴⁷ Wu 2007.

⁴⁸ Merlini 2009, 292; Sparavigna 2025, 42.

⁴⁹ According to the Romanian mytho-astronomy, *Boötes* is represented as a human creature and *Corona Borealis* as a shanty. See Maxim, Szücs-Csillik 2010; Szücs-Csillik, Maxim 2017a; Szücs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018.

⁵⁰ Szücs-Csillik, Maxim 2018; Szücs-Csillik 2021a.

⁵¹ Szücs-Csillik et alii 2023, 40.

⁵² Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2019.

⁵³ Szücs-Csillik, Maxim 2021b.

societies, its disappearance before dawn in March heralded the start of spring fieldwork. It would have been visible around the autumnal equinox⁵⁴. Then its heliacal rising in autumn signaled harvest time and the close of the agricultural year. These reliable cycles endowed *Orion* with profound calendrical importance, directly linking its appearance and disappearance to seasonal labor and sustenance⁵⁵.

A blurred linear motif at middle left, resembling a hook-shaped motif, corresponds to *Canis Minor*⁵⁶. The pattern comprises only two bright stars, the brightest being Procyon—the seventh most luminous star in the sky. In the Danube civilization, under pristine winter skies, *Canis Minor* would have been optimally visible during its upper culmination⁵⁷. In Romanian mythoastronomy, the “Lesser Dog” is viewed as a fairy-tale animal visible at daybreak, embodying dawn’s approach⁵⁸.

Zodiacal constellations also appear on the *Spondylus* shell, illustrating the Neolithic artisans’ advanced celestial literacy. At upper left, *Leo* is rendered in two discrete segments along the margin of the shell, perhaps highlighting its principal star groups. The first segment, associated with its brightest star Regulus, is known as the lion’s sickle and resembles an inverted question mark. The second segment corresponds to the star Denebola and forms the lion’s tail in a triangular configuration⁵⁹.

Nearby *Leo*, the faint constellation *Cancer* is encoded as a small “house on posts”⁶⁰. This pictogram likely represents *Praesepe* (M44, the Beehive Cluster)—one of the nearest bright open clusters to Earth—traditionally associated with the sign of *Cancer* and visible near the ecliptic as a diffuse clear patch. The depiction of *Cancer* as a dwelling on posts that elegantly encodes *Praesepe* is a plausible calendrical marker for summer.

The “small boat with oarsmen” motif is read as *Gemini*, the Twins—an imaginative parallel between the paired rowers and the twin stars Castor and Pollux⁶¹.

The *Hercules* family occupies the left side of the

Spondylus shell. In this sector, Gheorghe Lazarovici and team identified the constellations *Hercules* and *Serpens* beneath *Corona Borealis*⁶².

In local mythoastronomical tradition, the serpent is a beneficent creature: it hibernates underground for half the year and emerges for the remaining months. Remarkably, during the Danube Civilization the constellation *Serpens* mirrored this lifecycle in the sky:

- Spring (March/April): *Serpens* reappeared on the eastern horizon with its head directed westward toward *Corona Borealis* and *Hercules*, and its tail unfurling eastward toward *Aquild*⁶³.
- June: it culminated at its highest point, an echo of “laying celestial eggs”
- Autumn (September/October): it sank below the western horizon.

The Danube Civilization harnessed this cosmic–terrestrial parallel as a living agricultural clock—especially for cereal cultivation (notably wheat). Their agrarian year comprised two principal seasons, “agrarian summer” and “agrarian winter.” The serpent’s return marked the onset of spring sowing, while its disappearance signaled the close of the productive season. Fertility, fecundity, and communal healing rites were timed to these celestial events⁶⁴. Thus, the beneficial celestial snake motif recurs in Neolithic and Copper Age ideograms as an emblem of seasonal renewal and divine guardianship⁶⁵.

A persistent echo of this symbolism survives in Romanian folk custom: Saint George’s Day (March 17) commemorates the snakes’ emergence, whereas the Feast of the Exaltation of the Holy Cross (September 14) marks their hibernation⁶⁶.

Let us begin by summarizing the constellations engraved on the shell according to Gheorghe Lazarovici and colleagues, and the nature of this artifact as a Neolithic sophisticated astral calendar and portable star-clock, embedding seasonal star-group pointers within its funerary symbolism. The shell’s circular form evokes the celestial, spherical dome, charting the night sky through an agrarian year around 6000 BCE⁶⁷. On the right side

⁵⁴ Szűcs-Csillik et alii 2023, 39.

⁵⁵ Szűcs-Csillik, Maxim 2017b; Szűcs-Csillik, Maxim 2021b.

⁵⁶ Szűcs-Csillik, Maxim 2021a.

⁵⁷ The hook-shaped motif on the *Spondylus* shell could alternatively indicate *Hydra*’s head (rendered as a trapezoid), reflecting the fact that *Hydra* is the sky’s longest constellation. See Szűcs-Csillik et alii 2023, 37.

⁵⁸ Maxim, Szűcs-Csillik 2010.

⁵⁹ Szűcs-Csillik et alii 2023, 36.

⁶⁰ Karmanski 1977; Hiller, Nikolov 2000.

⁶¹ Karmanski 1977. In Romanian mytho-astronomy, Gemini constellation is a treasure. See Szűcs-Csillik,

Lazarovici Gh., Maxim 2004; Szűcs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018.

⁶² Szűcs-Csillik Maxim, 2016a; Szűcs-Csillik, Maxim, 2016b; Szűcs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018.

⁶³ Szűcs-Csillik et alii 2023, 41.

⁶⁴ Szűcs-Csillik, Maxim 2016a; Szűcs-Csillik, Maxim 2021a.

⁶⁵ Dumitrescu 1968, Fig. 48, cat. 48.

⁶⁶ Szűcs-Csillik, Maxim 2014, 230.

⁶⁷ Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2019; Szűcs-Csillik et alii 2023.

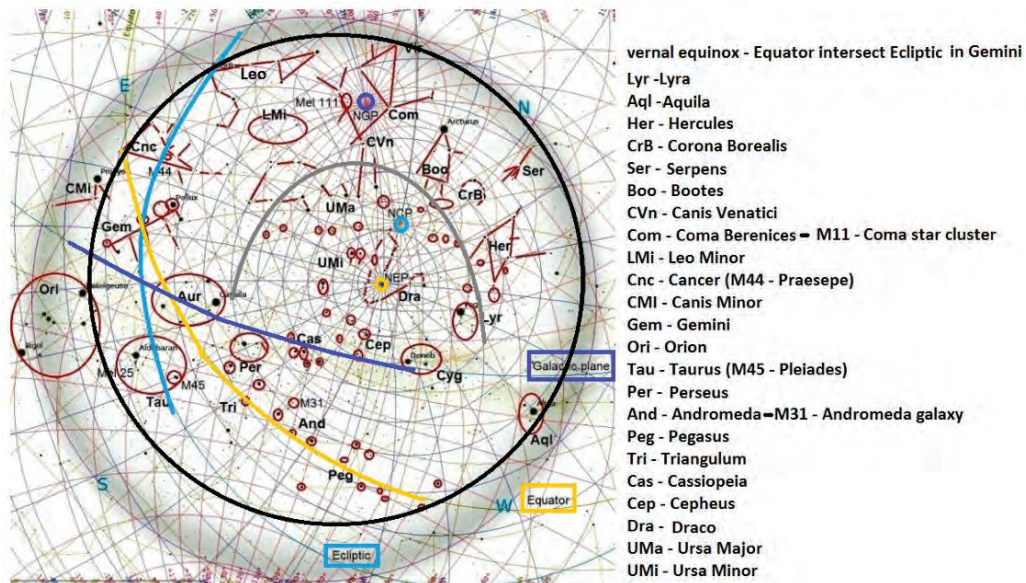

Fig. 4. Comparable star patterns to the engraved symbols on the Mostonga *Spondylus* shell emerge in a Stellarium-modeled sky chart for 5500 BCE. (After Szűcs-Csillik 2021b, Fig. 3:a).

of the *Spondylus* shell, three “fish” motifs actually represent the constellations *Hercules*, *Taurus*, and *Virgo*. On the left, the punched dot cluster denotes *Leo*, the stilted house pictogram encodes *Cancer*, and the small boat with rowers signifies *Gemini*⁶⁸.

Building on this identification, Gheorghe Lazarovici and team proposed that the shell portrays the spring–summer night sky: the starmap extends from *Gemini* (left), across the *Summer Triangle*—Vega, Deneb, Altair—to *Virgo* (upper register), while *Andromeda* and *Pegasus* occupy the lower register above *Pisces*⁶⁹.

The Neolithic priestess-astronomer at Mostonga could have used this artifact to:

- Determine the ecliptic plane by aligning the boat motif (*Gemini*) and fish motifs (zodiacal series) with horizon risings.

- Track lunar, solar, and planetary motions through the zodiacal band to predict seasonal markers (solstices, equinoxes), thereby scheduling agricultural and ritual events⁷⁰.

- Locate key celestial poles as geometric relationship and not only as mythic metaphors:

- The *North Celestial Pole*, the point around which the entire star field appears to rotate; defined by Earth’s rotation axis. The *North Celestial Pole* is the most directly observable (via Neolithic counterpart of Polaris).

- The *North Ecliptic Pole*, the point perpendicular

to the plane of the Sun’s apparent annual path (the ecliptic).

- The *North Galactic Pole*, the point perpendicular to the plane of the *Milky Way* galaxy⁷¹.

These three “pole points,” together with star-group orientations, would have afforded comprehensive skymapping for ritual and practical purposes⁷².

The Mostonga IV–Mostanica site, investigated by Sergej Karmanski, lies on a tributary less than ten kilometers from the Danube. Its proximity to abundant waters made fishing central to local subsistence—an importance attested by the numerous fishing rods and harpoons unearthed during excavation.

Building on this information, Gheorghe Lazarovici and team proposed a novel interpretation of the Mostonga *Spondylus* shell as a fishing calendar rather than merely a star-map. They began with the position of *Cassiopeia*, whose line-shaped motif is inclined at 45° during both equinoxes and recurs on sanctuaries, cult vessels, and figurines throughout the Danube Civilization⁷³.

They argue that the six primary pictograms recorded by Karmanski encode seasonal fish

⁶⁸ Szűcs-Csillik et alii 2023.

⁶⁹ Szűcs-Csillik et alii 2023.

⁷⁰ Szűcs-Csillik, Maxim 2017c; Szűcs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018, Id. 2019.

⁷¹ It is unlikely that the practical determination of the Galactic North Pole was within the reach of Neolithic observational capabilities.

⁷² Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2019.

⁷³ Dumitrescu 1968, Fig. 48, cat. 48; Lazarovici Gh. et alii 2002b; Golan, 2003, 124, Fig. 115.2, 118.3; Pohribný, Richards 2007, 242–245; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., Merlini 2011, 244–247. Cassiopeia is “the throne” in Romanian mytho-astronomy. See Szűcs-Csillik 2021a.

behavior along the Mostonga River, marking optimal fishing periods:⁷⁴

1. Spring (March–May): the pictogram of two fish (large and small), accompanied by a cluster of punched dots, signals the spawning season, when large fish move into the shallows. Early fishing would target both adult and juvenile fish.

2. Summer (June–July): the hooked-fish pictogram denotes peak fishing or trapping; nets and fyke-nets are set for abundance.

3. Autumn (August–October with solstice marker): the “stilthouse” symbol (marked “e”), originally noted as a marsh dwelling, is reinterpreted as the *Cepheus* constellation—a “houselike” star group⁷⁵. This signals the end of fishing and the construction of camps for fishing processing in late autumn. Meanwhile, *Cassiopeia*’s equinoctial position heralds the onset of winter.

4. Winter (November–February): the small-boat motif, framed by five bright stars (pictogram “f”) arrayed along the *Milky Way*,⁷⁶ corresponds to the “W” shape of *Cassiopeia* as seen low on the horizon of the winter solstice. It signals the onset of the cold season and marks the abandonment of fishing camps and the cessation of fishing due to cold, management in preparation for winter, or river-flood ritual activities⁷⁷.

This fishing calendar clearly carried a ritual

dimension. As Mary Głowacki observed, the flesh of *Spondylus* is toxic between April and September, suggesting that off-season consumption formed part of ceremonial practices⁷⁸.

Finally, the *Spondylus* shell was interred over a female skeleton—possibly the first known female astronomer—indicating its role as a portable celestial globe. She could have used it to track the ecliptic, lunar and solar cycles, and planetary motions for both agricultural scheduling and ritual timing⁷⁹.

The astronomical identifications on the Mostonga shell place it among Europe’s earliest portable star-fishing calendars, uniting a schematic fishing timetable with a seasonal star-clock. Here, seasonal fish behavior is mapped in concert with celestial signals marking the equinoxes and solstices, yielding a dual-system calendar: a schematic fishing timetable overlaid with a seasonal star-clock. When the device used in life by the priestess-astronomer became her funerary good, its engraved constellations may have been intended to guide her on the initial stages of the afterlife journey⁸⁰.

Below is a concise quadrantandsector breakdown of the constellations that Gheorghe Lazarovici and team detected on the Mostonga *Spondylus* shell, held so that the two natural perforations lie horizontally:

Constellations detected by Gheorghe Lazarovici and team on the Mostonga *Spondylus* shell

Sector	Location on Shell	Constellation(s)
Upper side	Above the horseshoe ridge	<i>Ursa Major</i> family: <i>Ursa Major</i> (horseshoe outline), with interior blurs for <i>Ursa Minor</i> and <i>Draco</i>
Right side	To the right of the perforations	<i>Hercules</i> family: pictogramfish → <i>Hercules</i> , <i>Taurus</i> , <i>Virgo</i>
Lower side (underside)	Beneath the thick band	<i>Perseus</i> family: clusters for <i>Perseus</i> , <i>Andromeda</i> , <i>Pegasus</i> , and <i>Auriga</i>
Left side	To the left of the perforations	Zodiacal constellations: puncheddot cluster = <i>Leo</i> , stilthouse = <i>Cancer</i> (Praesepe/M44), boat = <i>Gemini</i>
Side sector	Lowerleft quadrant	<i>Orion</i> constellation (adjacent to the boat motif)
Thick dotted band	Between the two perforations	Spring Milky Way, with <i>Capella</i> (Auriga) and <i>Vega</i> (Lyra) marking its ends (holes); a 45°inclined line for <i>Cassiopeia</i>
Outer rim (above)	Outside the horseshoe curve	<i>Corona Borealis</i> (crown motif) and <i>Boötes</i>
Seasonal asterisms	Flanking the perforations	Winter Hexagon (e.g. Mirfak, Capella, Betelgeuse, Aldebaran) to the left; Summer Triangle (Altair, Vega, Deneb) to the right

⁷⁴ Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b, 88.

⁷⁵ The identification of *Cepheus* with the stilthouse motif is innovative but plausible given its quadrantal position near *Cassiopeia*.

⁷⁶ Exemplary are the boats represented among celestial symbols on the megalithic Gobustan sundial Observatory. The site belongs to the Gobustan State Historical-Artistic Reserve (Azerbaijan) and is known for its over 6,000 petroglyphs dating back between 5,000 and 20,000 years. Rustamov, Rustamova 2015.

⁷⁷ Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b, 84.

⁷⁸ Głowacki 2005: 257–268; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2019.

⁷⁹ Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2019.

⁸⁰ Karmanski 1977; Séfériadès 2003, 366; Siklósi 2004; Merlini 2009.

*Tărtăria: An Astronomical
Farmer's Calendar in a Burial to
Consecrate a New Ancestor*

In 1961, archaeologist Nicolae Lassa discovered three inscribed clay tablets at Tărtăria–Groapa Luncii (Transylvania, Romania), along the valley of the Mureș River⁸¹. Two tablets are rectangular, and one is round, featuring a circular hole near its upper edge for suspension. The artifacts were deposited within a mortuary context radiocarbon-dated to 5370–5140 cal BCE. The burial place intended to consecrate a newly revered ancestor: an elderly, gravely ill, yet powerful woman: “Milady Tărtăria”⁸².

After her death and subsequent defleshing, her skeletal remains were disarticulated and interred in a cultic pit representing her ritual grave. This locus functioned as the axis mundi through which Milady Tărtăria continued to influence the living—shaping descendants’ memories, prescribing expected social behaviors, and providing supernatural support.

Her remains and associated artifacts constituted a medium of devotion and facilitated communication with spiritual powers via distinctive liturgies performed within this sacralized space⁸³. Thus, the burial site forged a tangible link between generations—and possibly between neighboring communities.

Scholars remain divided regarding the inscribed signs. Some emphasize their graphic simplicity in shape and arrangement, arguing that they function as ownership or manufacturer’s marks, or as

conclusion was that the signs on the Tărtăria tablets do not belong to the Danube Script⁸⁵. Others propose that the signs belong to an archaic writing technology—an enigmatic protoscript akin to the Vinča symbols. A third group associates the Tărtăria tablets with a more developed, yet undeciphered, logographic system referred to as Old European Writing or the Danube Script. Although similar signs had been documented at late nineteenth and early twentieth-century excavations in Turdaș, Vinča, and other prehistoric sites, the discovery of the three Tărtăria pieces ignited controversy over whether Neolithic and Copper Age cultures of southeastern Europe achieved a form of literacy predating Near Eastern scripts by one to two millennia⁸⁶.

Regardless of the signs’ writing status, several researchers have linked their motifs to celestial shapes⁸⁷. Joan Marler (2008) compared the incised signs on the Tărtăria round tablet with those on Turdaș (Transylvania, Romania) spindle whorls—often deliberately placed in ritual pits or around shrines—and identified direct correspondences: spirals, crosses, dot clusters, ladder motifs, and undulating lines⁸⁸. She argued that Transylvanian settlements shared a standardized repertoire of astral signs, constituting the earliest coherent “protoscript” of sacred ideograms grounded in sky observation in Neolithic Europe. In this view, each sign encodes a specific astronomical concept—constellations, lunar phases, or solstices—thereby anchoring an embryonic form of “writing”, an “Old European script”, in celestial semantics.

Comparative Table of astronomically rooted signs on the Tărtăria round tablet

Symbol	Celestial Referent	ProtoScript Function
Spiral / Hook	<i>Auriga</i> (star cluster)	Ideogram for “life-cycle” or cosmic renewal
CrossinCircle	Equinox sunrise/sunset	Logogram for “year” or solar power
Three concentric dots	<i>Cassiopeia</i> cluster	Plural marker for “stars” – possibly a numeral sign for “three”
Ladder / Comb	<i>Gemini</i> (the Twins)	Ideogram for deogram for “duality” or “pairing”
Wavy line	<i>Aquarius</i> (water bearer)	Logogram for “water,” “fertility,” or “rain”

Marler 2008, 110.

magicreligious emblems employed during rituals⁸⁴. For example, Marco Merlini found very few correspondences between the signs of Tărtăria and those listed in the Danube Script sign inventory. The

Ritual Notation vs. Functional Writing. Marler contrasted this Transylvanian cosmological notation system with Mesopotamian proto-cuneiform, emphasizing that Vinča-horizon signs primarily encoded cosmological cycles and ritual calendars

⁸¹ Vlassa 1962; Vlassa 1976.

⁸² Lazarovici Gh., Merlini 2005, 208–209; Lazarovici Gh., Merlini 2008, 39–51; Merlini 2004, 289; Merlini 2009, 533; Merlini, Lazarovici Gh. 2008.

⁸³ Merlini 2009, 536.

⁸⁴ Garašanin 1960–1961; Garašanin 1973; Tringham, Krstić 1990: 609.

⁸⁵ Merlini 2009.

⁸⁶ Merlini 2009, 80.

⁸⁷ Lazarovici Gh. 2003; Winn, 2008; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., Merlini 2011; Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2019; Szűcs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020.

⁸⁸ Marler 2008, 110.

rather than commercial transactions. Over successive centuries, this astral-semantic repertoire of simplified ideograms evolved into discrete, repeatable abstract units—very much like the letter-forms of Bronze Age scripts (e.g., Aegean scripts, Anatolian hieroglyphs, early Greek signs)—underscoring a significant Danubian contribution to the origins of writing⁸⁹.

According to David W. Anthony and Jennifer Chi (2009), the most striking feature of the Tărtăria round tablet is its central cross, which divides the disc into four nearly equal quadrants and aligns it with known Neolithic equinox and solstice architectures—enclosures, longhouses, shrines, and hengelike pits⁹⁰. This “cross” therefore functions as a portable horizon dial: each quadrant represents one quarter of the solar year, echoing fixed installations such as the Goseck Circle (c. 4900 BCE) and timberditch enclosures in the Carpathian Basin. The vertical arm aligns roughly north–south, marking the path of the Sun at the winter and summer solstices, while the horizontal arm aligns approximately east–west, corresponding to sunrise and sunset points at the vernal and autumnal equinoxes.

In conclusion, Anthony and Chi argued that the quadrants represent seasonal “houses” and served as a portable horizon dial, enabling Neolithic users to track the solar year’s four quarters in a compact, mobile form. They do not, however, assign specific constellations or lunartally functions to the tablet’s symbols.

Marco Merlini (2008, 2009) interpreted the central cross on the round tablet as a cosmic or solar ideogram—a sacred cosmogram of the *axis mundi* common in Danubian ritual art—linking it to Neolithic calendar logic without asserting precise solstitial alignments. He further identified the spiralhook glyph as the Vinča “lifesprial,” emblematic of regeneration and cosmic continuity⁹¹.

In a subsequent reinterpretation (2011), Merlini proposed that the round tablet functioned as a menstruallunar calendar: ten crossarms mark days 7–16 of the menstrual cycle, with an emphasized arm at day 8 signifying ovulation. The crosssegment’s orientation points to the Full Moon—considered the pinnacle of fertility—while other phases denote menstruation (Black Moon) and waxing/waning intervals. Thus, the tablet is a “qualitymark” device, indicating the Full Moon as the optimal window for conception. Its

glyphs operate as esoteric signs for initiates, promising divine lunar lineage and heroic status to those conceived under the Full Moon⁹².

András Záhonyi (2011) introduced the concept of the Tărtăria round tablet as a “star clock,” reconstructing a bifurcated celestial map reflecting constellations visible around 5500 BCE. He positioned *Auriga* and *Serpens/Sagitta* in the upper half—marking spring–summer skies—and *Gemini* plus *Sagittarius* in the lower half—denoting autumn–winter skies—without imposing a strict fourquadrant schema. Although Záhonyi did not include *Cassiopeia* or *Perseus* for the northwest quadrant, nor *Aquarius* for the southeast, those constellations appear in his analyses of other Vinča artifacts (e.g., the Mostonga shell)⁹³.

By 2021, Záhonyi argued the tablet embodies a double script: constellationforms—pictorial outlines of celestial figures—and Sumerianlanguage labels—pictograms naming those figures⁹⁴. He identified a continuous, eclipticfollowing sequence from *Auriga* through *Sagittarius* around the tablet’s rim, describing the upperleft through lowerleft quadrants as parts of one continuous belt rather than four or six isolated seasonal “houses”:

- UpperLeft (UL): *Auriga* and *Gemini*, with a small “V” sign for *Aries* hidden between them.
- UpperRight (UR): A long curve for *Hydra*, under which nest *Corvus*, *Crater*, *Sextans* and *Cancer*.
- LowerRight (LR): *Libra*, *Lupus* (or *Centaurus*), *Serpens* (and *Ophiuchus*), with a ligature interpreted as the Sumerian sign PA.BIL = *Sagittarius*.
- LowerLeft (LL): An Arrowhead motif for *Sagittarius*, reinforced by its Sumerian names PA (L.295) and PA.BIL (L.172).

Indirectly, *Leo* and *Virgo* appear via adjacent forms.

The tablet’s central hole and cross, Záhonyi posited, serve dually as a sighting device—allowing sky observation through the hole—and a grid reference, aligning the map to the celestial equator and meridian when properly oriented.

He further contends that, at the vernal equinox around 5000–4500 BCE, this constellation ecliptic band—from *Auriga* to *Sagittarius*—would be simultaneously visible just after sunset. Thus, the tablet records its manufacture date: a skyconfiguration marker for the late sixth millennium BCE.

Beyond pictorial outlines of the signs, he argued that many of them functioned as Sumerian

⁸⁹ Marler 2008, 115–118.

⁹⁰ Anthony, Chi 2009, 143–149.

⁹¹ Merlini 2008; Id. 2009.

⁹² Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., Merlini 2011, 320ff.

⁹³ Záhonyi 2011.

⁹⁴ Záhonyi 2021.

ideograms denoting the same constellations (e.g., *PA/PA.BIL* for *Sagittarius* in the lower-left quadrant), implying cultural exchange between Transylvanian Middle Neolithic communities and Mesopotamia.

In conclusion, aligning form (constellation outlines) and meaning (Sumerian names), Záhonyi argued that the Tărtăria round tablet embodies a double script: a visual star map plus a linguistic label set, together forming one of Europe's earliest astral-based proto-scripts.

Iharka SzücsCsillik, Gheorghe Lazarovici, and Zoia Maxim interpreted the tablet's circular form and the dividing cross lines on it as evoking the motion of a wheel—a solar chariot symbol. The round disc bisected by a cross represents the solar disc *pars in toto*, deriving from prehistoric Sun Wheel iconography. In the Neolithic, the Sun was worshipped as a supreme, lifegiving force. Deploying the Sun Wheel motif invoked cosmic powers to bless the Earth with fertility, abundance, and prosperity⁹⁵.

The engraved cross also encodes the solar calendar, the Sun Wheel of the Year: each of the four quadrants denotes one season—spring, summer, autumn, winter. The horizontal axis may distinguish north–south, upper and lower worlds or the sky–earth division, while the vertical axis evokes double concept-direction such as east–west or left–right⁹⁶. The equalarmed cross within a circle was a ubiquitous prehistoric symbol⁹⁷. It functions on the tablet as the Wheel of the Year or Wheel of Life, signifying the four elements and the cyclical nature of existence⁹⁸.

Fig. 5. Some tablets of the Danube Civilization showing the four astral directions and seasons. (After Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2024).

The research team compared the astral symbols on the Tărtăria round tablet with those on the *Spondylus* shell from Mostonga (Serbia). They identified three shared motifs representing

constellations: a “house” for *Cancer*, a “boat” for *Gemini*, and a symbol for *Canis Minor*. Around 6000 BCE, these constellations bordered the vernal equinox, marking spring's onset as the Sun crossed northward over the celestial equator⁹⁹. This observation led the team to an interpretation of the signs engraved on the Tărtăria round tablet centered on the vernal point¹⁰⁰.

Additionally, both tablet and shell bear sign clusters corresponding to *Capricornus* and *Scorpius*. Circa 5500 BCE, these constellations laid near the autumnal equinox, when the Sun crossed southward¹⁰¹. To summarize, Gheorghe Lazarovici and team argued that the Tărtăria tablet was calibrated to equinoctial points: in the Middle Neolithic, the vernal equinox occurred in the *Gemini–Cancer* sector (the boat and house symbols), whereas the autumnal equinox was in the *Sagittarius–Scorpius–Capricornus–Aquarius* sector (the arrowhook and loopladder motifs)¹⁰².

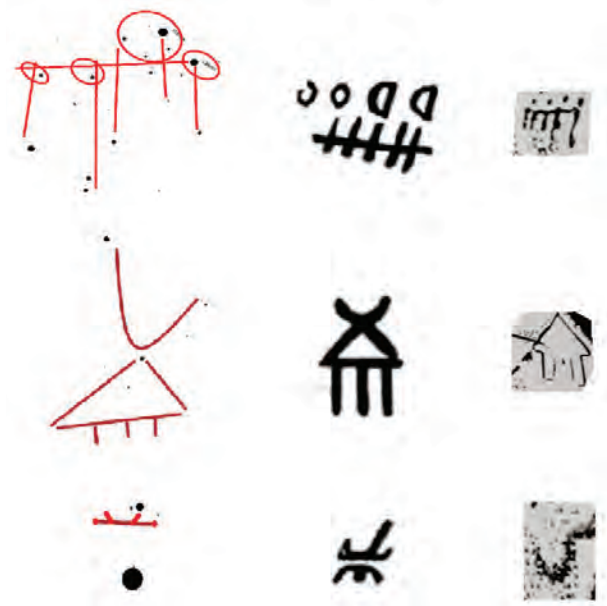

Fig. 6. Stars' patterns of *Gemini*, *Cancer* and *Canis Minor* constellations compared to three symbols on the Tărtăria round tablet and three symbols on the Mostonga *Spondylus* shell. (After Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019a, 603, Fig. 4.a).

When suspended as a pendant, the hole at the tablet's apex would have served both as a fixed

⁹⁵ Szücs-Csillik 2021a.

⁹⁶ Maxim, Szücs-Csillik 2010; Szücs-Csillik, Comşa, Maxim 2016; Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019a; Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019b.

⁹⁷ Szücs-Csillik 2021a.

⁹⁸ Drößler 1976.

⁹⁹ Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019a, 604.

¹⁰⁰ Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2018; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2019; Szücs-Csillik 2021a, Fig. 4; Szücs-Csillik 2021b.

¹⁰¹ Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020.

¹⁰² Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020, 437–453; Szücs-Csillik 2021b.

vertical axis—akin to an amulet's suspension point—and as an orientation guide: positioning the hole at true north enabled correct reading or display of the signs. Since the suspension hole was not decorative but functional, it anchors the original intended orientation reflecting the tablet's authentic sky-model structure.

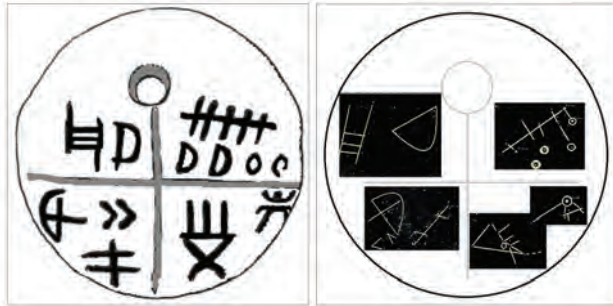

Fig. 7. Comparison between the signs on the Tărtăria round tablet (on the left) and constellation patterns (on the right). (After Szűcs-Csillik 2021a, Figure 4:a).

Close inspection of the Tărtăria tablet's upper-right quadrant revealed the “boat” symbol of *Gemini*, significant because around the summer solstice—celebrated as the longest day—the Sun appeared to dwell in this constellation¹⁰³. Neolithic observers perceived the Sun as pausing (“standing still”) for several days before reversing its path. The Sun stood in the *Gemini* constellation, which shape with bright stars was imagined as a celestial boat, an event mythologized as the Sun traversing the sky in a celestial boat. This motif resonates with the role of the Danube River and is tributaries as vital waterways in the Danube Civilization: boats were the principal means of travel and trade, elevating the solar boat to a powerful cosmological symbol¹⁰⁴.

Beneath the boat motif, four small circles have been interpreted as the stars Castor, θ Gem, ϵ Gem, and μ Gem. These stars are multiple systems whose variable brightness and binary nature may have reinforced their symbolic potency for Neolithic skywatchers.

A related Late Neolithic depiction appears on the bottom of an amphora from Zbradila (Serbia), where a linear logboat with tapering prow and stern carries the Sun. Parallel grooves define the hull, while an ithyphallic figure—likely a solar deity—stirs the surrounding waves, depicted as a whirlpool or perpetual current propelling the solar

boat¹⁰⁵. This iconography evokes a cosmology of sunrise and sunset traversing primordial waters¹⁰⁶.

Christian Schuster situated this motif within the Lower Danube tradition, where Neolithic pottery and portable art depict watercraft as metaphors for cosmic journeys, underscoring the interdependence of solar-mythic belief systems and practical riverine mobility¹⁰⁷. The symbolism incised on an invisible place, as the bottom of the amphora, may have served not only religious but also apotropaic functions, protecting both cargo and crew during Danubian transport. The combination of solarboat imagery and water symbols (e.g., whirlpools) suggests the mirroring of the perpetual flow of river life and that of the cosmic cycle¹⁰⁸.

Olaf Höckmann's analysis of Early Thracian rock engravings at Razlog (Bulgaria) revealed similar stylized boats aligned with solar motifs, thereby reaffirming a continuous Danubian representational vocabulary—both in content and style—from the Neolithic through the Bronze Age, wherein watercraft iconography embodies solar and astral concepts¹⁰⁹.

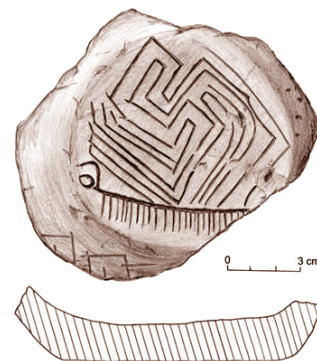

Fig. 8. Complex symbolism on the underside of a Neolithic vessel from Zbradila (Serbia), evoking the Sun's daily journey across primordial waters. (After Merlini 2009, 315, Fig. 5.281).

Oriented by its suspension hole—aligned to true north—the Tărtăria tablet's quadrants correspond to specific constellations detected by Iharka Szűcs-Csillik, Gheorghe Lazarovici, and Zoia Maxim:

Upper Right: This quadrant is occupied by *Gemini* with four punched circles = Castor, θ Gem, ϵ Gem, μ Gem (variable stars).

¹⁰³ Szűcs-Csillik 2021a.

¹⁰⁴ Szűcs-Csillik 2021a.

¹⁰⁵ Höckmann 1998; Sarić 2003, 187–192, Fig. 2b.

¹⁰⁶ Merlini 2009, 315.

¹⁰⁷ Schuster 2003; Schmidt 2012, 118–123.

¹⁰⁸ Merlini 2009, 315.

¹⁰⁹ Höckmann 1998; Dimitriadis 2006.

Upper Left: Engraved motifs represent *Aquarius* and *Capricornus*.

Lower Left: The symbols for *Sagittarius* and *Scorpius* occupy this quadrant. This ecliptic constellation was visible in the summer night sky, reaching its highest culmination in August¹¹⁰. Around the autumnal equinox—when the Sun crosses the celestial equator southward—*Sagittarius* appeared low on the southern horizon at Transylvanian latitudes,¹¹¹ its faint, complex stars challenging to discern¹¹².

Scorpius, lying near the *Milky Way*'s center, was optimally visible in summer. Its heliacal rising—marked by the red supergiant Antares (α Scorpii)—possibly heralded the rainy season and the ploughing period as in Mesopotamian agrarian calendars¹¹³.

The juxtaposition of *Sagittarius* and *Scorpius* on the Tărtăria round tablet thus signals a transitional equinoctial or solstitial interval¹¹⁴.

Lower Right: The 'house' pictogram denotes *Cancer*, while an adjacent mark corresponds to *Canis Minor*, completing the tablet's celestial schema.

information on the round tablet, effectively marking the shifting equinoctial points in the cycle of precession¹¹⁷. According to Gheorghe Lazarovici and team, this artifact constitutes the earliest evidence of equinoctial precession recognition by a Neolithic culture, demonstrated by the gradual drift of equinoctial points from one constellation to another¹¹⁸. This celestial motion awareness implies sophisticated sky-watching tradition.

Beyond daily rotation and annual solar revolution, precession became the third celestial cycle detected by Danube Civilization priest/priestess astronomers, as the equinoxes and solstices slowly shifted through the constellations over generations¹¹⁹.

The central cross and suspension hole functioned as an orientable horizon dial, enabling tracking of solstices and equinoxes in a mobile format.

Concerning astral semantics, standardized celestial ideograms (spirals, crosses, ladders, boats, houses) encode constellations and lunar phases, reflecting a proto-script grounded in cosmological observation.

Quadrantbyquadrant starmap for the Tărtăria round tablet

Quadrant	Position	Constellation(s)
I. TopRight	NE	<i>Gemini</i> with four punched circles = Castor, θ Gem, ϵ Gem, μ Gem (variable stars)
II. TopLeft	NW	<i>Aquarius</i> & <i>Capricornus</i> (Seasonal markers for midsummer rites)
III. BottomLeft	SW	<i>Sagittarius</i> & <i>Scorpius</i> (Signals late summer/autumn transition)
IV. Bott.Right	SE	<i>Cancer</i> & <i>Canis Minor</i> (Marks spring equinox/early planting season)

Szücs-Csillik 2021a, Fig. 4, 123.

In conclusion, the Tărtăria round tablet records clear markers of the equinoxes, identifying star groups associated with these pivotal celestial points, indicating use as a seasonal calendar: around the vernal equinox, *Gemini* (Boat), *Cancer* (House), and *Canis Minor*; around the autumnal equinox, *Aquarius* (Ladder), *Capricornus* (Hook), *Sagittarius* (Arrow), and *Scorpius* (Noose)¹¹⁵.

In the Middle Neolithic farming community of Tărtăria, priest/priestess astronomers observed that the vernal equinox laid between *Gemini* and *Cancer*, and the autumnal equinox between *Capricornus* and *Aquarius*¹¹⁶. They inscribed this

Multiple interpretations (Sun Wheel, menstruallunar calendar, star clock) demonstrate integrated solarlunar calendrical systems adapted to ritual and agricultural need.

Consistency with other Vinčahorizon artifacts (Mostonga shell, Zbradila amphora, etc.) situates

Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020. In 2021, Gheorghe Lazarovici and team had instead established that the autumnal equinox was between *Capricornus-Aquarius* and *Sagittarius-Scorpius* stars patterns. See Szücs-Csillik 2021b.

¹¹⁷ Szücs-Csillik 2021a.

¹¹⁸ Szücs-Csillik *et alii* 2023.

¹¹⁹ Due to the Earth's precession, the equinoxes shift westward along the ecliptic at a rate of approximately 50.4 arcseconds per year. This gradual movement causes both the vernal and autumnal equinox points to transition into different constellations over time—typically after about 2,000 years—though the exact duration depends on the angular extent of each constellation along the ecliptic. For instance, the vernal equinox point was located within the constellation *Gemini* between roughly 6500 and 4500 years ago, and subsequently within *Taurus* from around 4500 to 2200 years ago. See Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a.

¹¹⁰ Szücs-Csillik *et alii* 2023, 42.

¹¹¹ Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020.

¹¹² Szücs-Csillik, Maxim 2021a.

¹¹³ Pizzimenti, Polcaro 2021; Szücs-Csillik, Maxim 2021a.

¹¹⁴ Szücs-Csillik, Maxim 2021a.

¹¹⁵ Szücs-Csillik 2021a; Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020.

¹¹⁶ Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019a;

the tablet within a broader regional cosmological tradition: a celestial iconography within the Danube Communication System.

The Black Disc of Turdaş: An Agrarian Celestial Cult Yearbook

An emblematic Neolithic perforated and inscribed black disc was unearthed from the large Late Neolithic settlement of Turdaş, along the Mureş River (Hunedoara County, Romania), and dated to 5000–4800 cal BCE¹²⁰. One side of the artifact is convex and the other flat¹²¹. It was discovered in the late nineteenth century by Zsófia von Torma—Hungarian archaeologist, anthropologist, and paleontologist—who identified it as evidence of a “Turdaş script”¹²².

This doughnut-shaped stone bears engravings on both faces and along its rim (wavy lines)¹²³. The recorded number and form of its signs have an extraordinary history, because they have been varied with successive interpretative frameworks—reflecting the mutable understanding of their nature and meaning. The dynamic potency of the signs on the Turdaş disc is all the more striking given that this is not a small, time-worn potsherd, but a well-preserved artifact measuring 9.4 centimeters in diameter with sharply defined incisions¹²⁴.

Márton Roska (1941) first published the disc, cataloguing twelve signs on only one side and treating them as decorative elements¹²⁵. Later, Nicolae Vlăssă reinterpreted the engravings as “short ideographic notations” constituting a primitive writing system. He then reworked their outlines in line with this concept, emphasizing their morphological correspondences with the Jemdet Nasr “Blue Tablet” of Mesopotamia¹²⁶.

The circular arrangement of signs around the perforated axis led Marco Merlini (2009, 2011) to propose a sequential constellation map—an incised zodiac filled with white pigment to simulate groups of stars against a nocturnal sky. He noted relevant correspondences between the disc’s motifs and his Danube Script inventory, suggesting that astral symbols may have influenced early script development¹²⁷. As Merlini wryly observed, “Perhaps

future critics will accuse me to interpreted the signs on the black artifact as representations of constellation because I succumbed to the astro-fashion dominating contemporary archaeology”¹²⁸.

Investigating astronomical roots of the signs on the disc, Iharka Szűcs-Csillik, Gheorghe Lazarovici, and Zoia Maxim identified equinoctial markers. The conical, convex (top view) face displays star clusters associated with the autumnal equinox, while the flat side (bottom view) records patterns for the vernal equinox¹²⁹.

Conical Face (Autumn Equinox): Surrounding the central suspension hole—interpreted as the autumnal equinox point (“viewless Sagittarius”)—engraved shapes correspond to *Aquila*, *Capricornus*, the Indian Peacock (possibly *Pavo*), *Ara*, *Lupus*, *Scorpius*, and *Ophiuchus-Serpens*¹³⁰. Some bright stars from *Aquarius*, *Microscope*, *Scutum*, *Sagittarius*, *Delphinus* constellations could be present in addition¹³¹.

The occurrence of *Scorpius*, *Ophiuchus*, and *Capricornus* sign shapes prompted Gheorghe Lazarovici and team to recognize the artifact’s astronomical function. Neolithic observers at Turdaş noted that, at the autumnal equinox, sunrise occurred in *Sagittarius*, while the stars of *Gemini* (Castor and Pollux) shone prominently in the autumn night sky. Thus, on that equinox the Sun culminated at midday within *Sagittarius* and at midnight within *Gemini* high in the southern sky. Conversely, at the vernal equinox the Sun reached its zenith in *Gemini* by day and in *Sagittarius* by night¹³². It is noteworthy that both *Sagittarius* and *Gemini* lie along the *Milky Way*.

Flat Face (Spring Equinox): Around the central perforation—interpreted as the vernal equinox marker (*Gemini*)—the disc bears engraved signs corresponding to clusters from *Orion*, *Auriga*, *Taurus*, *Perseus*, *Ursa Major*, *Leo*, *Cancer*, *Canis Major*, *Canis Minor*, and *Hydra*¹³³. Bright star motifs likely represent Aldebaran, the *Pleiades* and *Hyades* clusters in *Taurus*, as well as *Sirius* in *Canis Major*. These patterns underline the prominence of winter–spring constellations visible at midnight during the vernal equinox period¹³⁴.

¹²⁰ Merlini 2009, 566.

¹²¹ Szűcs-Csillik 2021a.

¹²² Torma 1879; Torma 1882, 27–28; Makkay 1969, 9–49; Makkay 1990; Merlini 2004; Merlini 2025.

¹²³ Szűcs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020.

¹²⁴ Merlini 2009, 382.

¹²⁵ Roska 1941.

¹²⁶ Vlăssă 1971, 43–44, Fig. 5; Vlăssă 1976, 180.

¹²⁷ Merlini 2009, 384; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., Merlini 2011.

¹²⁸ Merlini 2009, 384.

¹²⁹ Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2024b.

¹³⁰ Szűcs-Csillik 2021a; Szűcs-Csillik, Maxim 2014.

¹³¹ Szűcs-Csillik 2021a; Szűcs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020; Szűcs-Csillik *et alii* 2023, 34.

¹³² Szűcs-Csillik 2021a; Szűcs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020; Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2024b.

¹³³ Szűcs-Csillik 2021a; Szűcs-Csillik *et alii* 2023, 34.

¹³⁴ Szűcs-Csillik, Maxim 2014, 234.

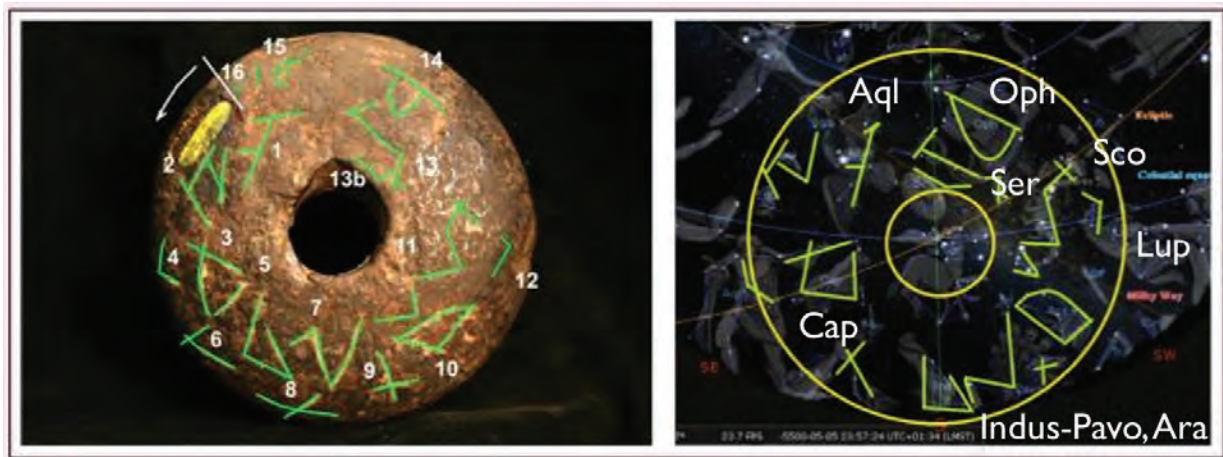

Fig. 9. The signs on the Turdaș ritual black disc (top view), on the left. Stars patterns around the autumnal equinox, on the right. (After Szücs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2024a).

All detected celestial shapes correspond to Neolithic agrarian constellations¹³⁵.

Between the disc's faces runs a wavy line, possibly symbolizing the cyclic boundary between day and night at the equinoxes, the transition from spring to summer or autumn to winter, and even the Earth's axial wobble¹³⁶. This precession wobble, caused by the Sun's and Moon's gravitational torques on the spinning Earth (much like a top leaning as it spins), completes a cycle of approximately 26 000 years. Remarkably, the disc's form and engravings may simulate this ancient awareness of Earth's slow celestial motion.

The central perforation on each face—marking *Gemini* on the flat side and *Sagittarius* on the

convex side—denotes the beginning of the vernal and autumnal seasons, respectively¹³⁷. As for the Tărtăria round tablet, this hole may also have functioned as an observational aperture, akin to a primitive sighting tube, enabling focused viewing of specific sky regions or individual stars¹³⁸.

The Neolithic community of Turdaș accorded great significance to the disc's form and engraved symbols. Its large, noncylindrical perforation on a doughnut shape—one convex face and one flat face—suggest intentional design: the axis may symbolize the *axis mundi*, connecting the mythical world center to the celestial pole (zenith), while the disc represents the celestial equator.¹³⁹ Crafted from sandstone and coated with a thick black slip,

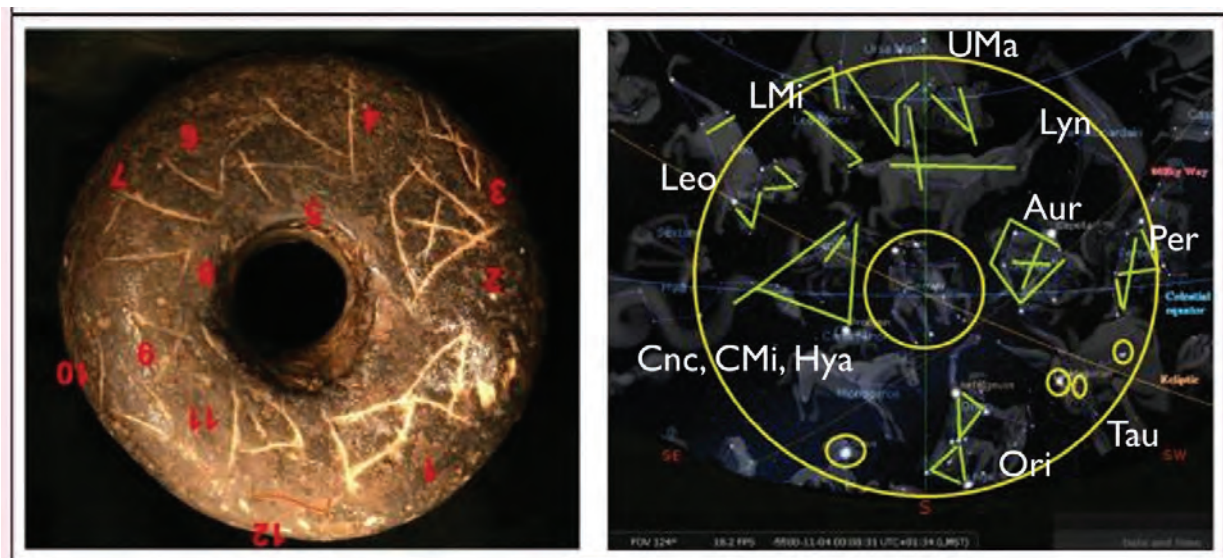

Fig. 10. The signs on the Turdaș ritual black disc (bottom view), on the left. Stars patterns around the spring equinox, on the right. (After Szücs-Csillik 2021a, Fig. 6).

¹³⁵ Szücs-Csillik, Maxim 2014, 234.

¹³⁶ Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020; Szücs-Csillik 2021a; Szücs-Csillik *et alii* 2023, 34.

¹³⁷ Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020, 448.

¹³⁸ Szücs-Csillik *et alii* 2023, 34.

¹³⁹ Rappenglück 2007; Comşa, Szücs-Csillik 2018.

the artifact's astral signs were protected beneath a layer of natural shellac, underscoring their ritual importance¹⁴⁰.

Gheorghe Lazarovici and team concluded that the disc functioned as a cultic celestial instrument, its constellation outlines encoding a pattern of the spring and autumn night sky¹⁴¹. They proposed that, during magicreligious ceremonies, a priestpriestess astronomer would rotate the disc and observe which engraved sign fell into the axis's shadow—thus indicating where to look in the sky. Such orientational practice could answer practical questions: for instance, the shadow passing through the *Capricornus* motif might signal forthcoming rains when the Sun, Moon, or a particular planet entered that constellation¹⁴².

In conclusion, the black disc of Turdaş appears to integrate multiple layers of symbolic, functional, observational, ritual, and astronomical dimensions.

It served as a cosmogram representing the world axis (*axis mundi*) and celestial equator. This identification is supported by comparative cosmologies in Neolithic and later traditions (e.g., Mesopotamian, Vedic, and early Indo-European cosmograms). The dual face (flat/convex) symbolism is well within known symbolic systems of duality.

The disc encodes seasonal constellations, especially those appearing in the night sky at the vernal and autumnal equinoxes: *Sagittarius* and *Gemini*. The identification of specific signs with modern constellations by the Lazarovici's team (e.g., *Lupus*, *Ara*, *Hydra*) is speculative, based on stylistic and positional analysis. However, it is well within the bounds of archaeo-astronomical hypothesis.

The suggestion that the wavy line represents cyclical change (day/night, seasons, etc.) aligns with symbolic interpretations from other prehistoric iconographies. Its relation with a rudimentary awareness of axial precession in the Neolithic is unprovable, but plausibly intuitive over long generational observation of celestial shifts.

The idea that the central perforation likely functioned both as a symbolic pivot (marking seasonal balance) and as a practical viewing aperture (pin-hole or viewing tube) is supported by analogues in prehistoric solar markers (e.g., Irish passage tombs, Nabta Playa). Even if precise alignment wasn't possible, the symbolic or observational value holds.

¹⁴⁰ Merlini 2009, 384.

¹⁴¹ Szűcs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020; Szűcs-Csillik 2021a.

¹⁴² Szűcs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020.

The use of the black disc in ritual by priest-priestess astronomers suggests it was a divinatory tool to forecast weather or seasons, guiding agricultural or calendrical decisions.

The disc of Turdaş may function as a liturgical yearbook, encoding seasonal astronomical knowledge within a portable cult object, blending empirical sky-watching with mythic cosmology. It is both a calendar and a proto astronomical chart. Its classification as a physical calendrical object is consistent with the interpretative function of other Neolithic "zodiacal" artifacts (e.g., Nebra Sky Disc, Goseck circle), albeit with different cultural contexts.

Astral Sacred Symbols on Spindle-whorls from Slatino

A spindlewhorl from an Early Copper Age settlement near Slatino (Bulgaria) exhibits incised signs encircling both its upper and lower halves¹⁴³. Biconical in form, the artifact measures 4 cm in diameter and 2.8 cm in height, and belongs to the Gradešnica-Slatino I–III culture of the fifth millennium BCE. Dubbed the "Celestial Globe" of Slatino, its rounded shape evokes the sky dome and suggests an astronomical function according to the knowledge at that time:¹⁴⁴ one of the earliest known depictions of constellations on a spindle-whorl, symbolically linked to the spinning sky and the world axis¹⁴⁵.

Vesselina Koleva, Dimiter A. Kolev, and Stefan Chohadzhiev identified two prominent signs on the whorl's upper cone, alongside a central polestar motif: part of *Ursa Major* (A–1), *Cygnus-Cepheus* (A–2), Polar star (A–3) at the center¹⁴⁶.

A–1 (*Ursa Major*): A trapezoid with a curvilinear appendage resembles the *Big Dipper* (Plough or Wagon), part of the *Ursa Major* asterism.

A–2 (*Cygnus-Cepheus*): A doubleaxe form—ancient symbol of the Great Mother interpreted variously as birds, butterflies, bees, or anthropomorphic beings—depicts the Northern Cross of *Cygnus* and the lower region of *Cepheus*. *Cygnus*, straddling the Milky Way, was widely recognized by its distinctive asterism of the Northern Cross, with its brightest star, Deneb, marking the

¹⁴³ The artifact is held at the Historisches Museum of Kjustendli. Inventory number: A I 0F–912.

¹⁴⁴ Echt 2004, 70, Fig. 52; Chohadzhiev 2006, 71; Merlini 2009, 292.

¹⁴⁵ Koleva, Kolev, Chohadzhiev 2002, 211; Rappenglück 2007, 164; Rappenglück 2016.

¹⁴⁶ Chohadzhiev 1989, 75; Koleva, Kolev, Chohadzhiev 1993.

cross's apex. In Neolithic belief, *Cygnus*, like *Lyra*, served as a celestial psychopomp, guiding souls in the guise of vulture. Early iconographic parallels can be found in Çatal Hüyük wall paintings, where vulture or labrys accompany taurine figures. Elsewhere, a double motif combining a butterfly and the *Cassiopeia* constellation adorns a Southern Italian statuette (Passo di Corvo, Foggia) dated ca. 5500 BCE¹⁴⁷. Butterfly-shaped star symbols occur in 5th millennium BCE rock art at Valcamonica (Foppe di Nadro, Rock n. 27),¹⁴⁸ the so-called Late Neolithic 'butterfly idol'¹⁴⁹.

Ursa Major and *Cygnus* would indeed have been prominent in the northern sky of the fifth millennium BCE, with the Big Dipper and Northern Cross easily recognizable.

At the center, a single point marks the celestial pole. From ca. 3942 to 1793 BCE, the North Pole was aligned with *Thuban* (α Draconis), in the Constellation of *Draco*, fitting the spindle's temporal context. *Thuban* was venerated by these Copper Age communities as the fixed pivot about which the heavens appeared to rotate¹⁵⁰.

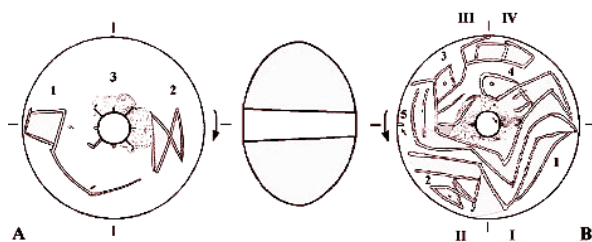

Fig. 11. The polar star *Thuban* (α Draconis) and a number of constellation shapes are aligned on the faces of an Early Copper Age spindle whorl from Slatino (Bulgaria). (After Merlini 2009, 293, Fig. 5.245).

On the whorl's reverse, Koleva et al. divide the surface into four sequential sections, each bearing engraved star groups:¹⁵¹

Section I: *Pisces* (B-1) is rendered as paired curving figures.

Section II: *Taurus* (B-2) appears as a schematic bull's head with curved horns and eyes. This ecliptic constellation, likely among the oldest known from prehistory, was prominently visible in the winter night sky. Gheorghe Lazarovici and team referred to it as the "Sky Bull," symbolizing the

Sun as the first of the creatures and the leader of the Zodiac year¹⁵².

Section III: A composite figure merges *Leo* (B-3) with an ornithoanthropomorphic assemblage of *Gemini*, *Cepheus*, *Cygnus*, *Lyra*, *Aquila*, and *Sagittarius* (B-5), recalling the Babylonian gryphon motif.

Section IV: *Scorpius* (B-4) is depicted as a dragonlike form which seats on its tail and has a large head, its eyes possibly indicted by the red star Antares; the authors call it the "Sky Dragon." Gheorghe Lazarovici and team referred to it as the "Sky Dragon"¹⁵³.

The equinoctial constellations (*Pisces*, *Taurus*, *Leo*, *Scorpius*) align with known seasonal sky positions around 4500 BCE, given precessional shift.

Iharka Szücs Csillik mapped the Slatino spindle whorl motifs onto a c. 4500 BCE star chart. From top to bottom, she identified the following constellations corresponding to high-latitude visibility from the Danube region:

1. *Lyra* (with the fifth-brightest star in the night sky, Vega), positioned true north, high in the sky is indicated by the brown arrow.

2. *Coma Berenices*, depicted on the spindle as a loose point cluster without a clear "handle" or tail, is identified by the pale green arrow a little to *Lyra*'s lower left, just below *Ursa Major*.

3. *Leo* is indicated by the red arrow on the ecliptic a bit to *Virgo*'s right, above the southern horizon at equinox

4. *Gemini* indicated by the purple arrow, rises in the southeast with its two bright stars (Castor & Pollux).

Additionally, two shapes remain unassigned: *Virgo*, positioned below *Coma Berenices* toward the ecliptic, just east of *Leo*, and *Auriga*, the charioteer's pentagon with its bright star Capella, above *Gemini*, to the northeast.

Iharka SzücsCsillik, Gheorghe Lazarovici, and Zoia Maxim noted parallels between Slatino whorls and the Turdaş black disc. Shared motifs—spirals, crosses, ladders, boats, and animal forms—functioned within magicreligious rituals across the Danube Civilization¹⁵⁴.

In conclusion, the Slatino spindlewhorl exemplifies a portable cultic instrument integrating celestial observation with symbolic notation. Its biconical form and engraved asterisms reflect an advanced Neolithic cosmology, where skywatchers encoded seasonal and stellar phenomena into

¹⁴⁷ Gimbutas 1991, 23, Fig. 36; Merlini 2009, 293.

¹⁴⁸ Anati 1982, Fig. 7.

¹⁴⁹ Sansoni 2014.

¹⁵⁰ Chohadzhiev 1989, 75; Koleva, Kolev, Chohadzhiev 1993.

¹⁵¹ Koleva, Kolev, Chohadzhiev 1993.

¹⁵² Szücs-Csillik et alii 2023, 38.

¹⁵³ Szücs-Csillik et alii 2023, 38.

¹⁵⁴ Szücs-Csillik 2021a.

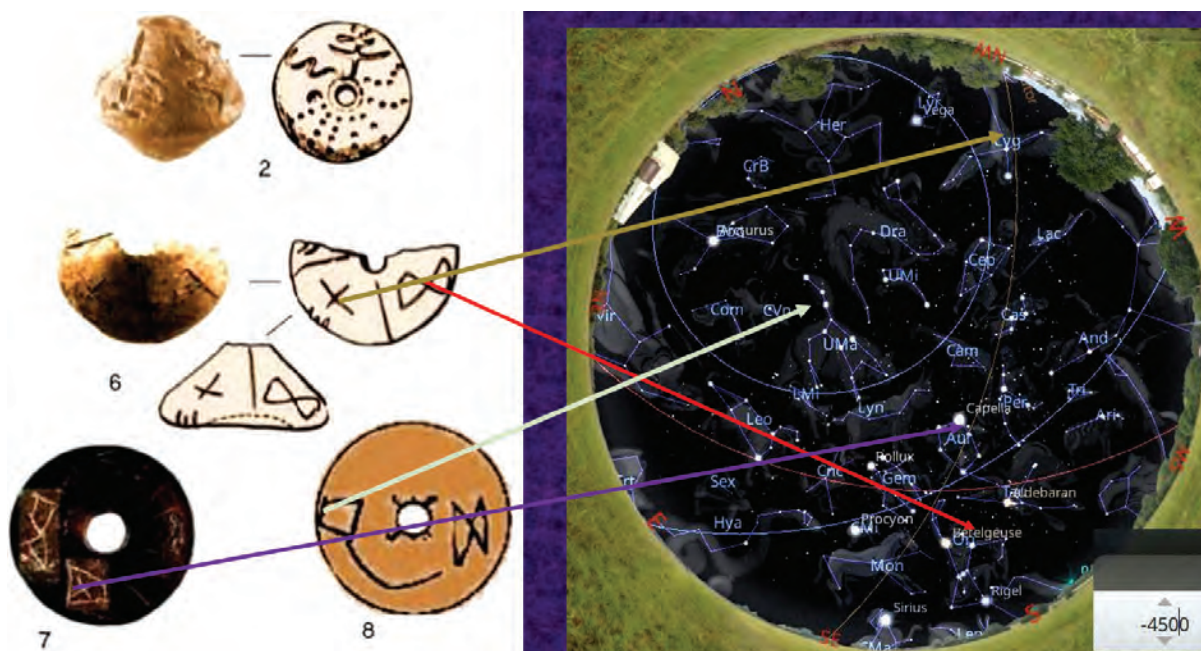

Fig. 12. Constellation patterns on spindle whorls from Slatino (Bulgaria) aligned with a c. 4500 BCE star chart. (After Szűcs-Csillik 2021a).

everyday ritual objects. This whorl is not unique: several other Early Copper Age spindlewhorls from the same Slatino context display similar astral motifs, indicating a widespread ritualastronomical tradition within the community.

The Lozna potshard: An Astral Calendar with Celestial Symbols

An amphora fragment from Tărtăria de la Lozna (Botoșani County, northern Romania), belonging to the Cucuteni AB/B phase (ca. 4000–3700 cal BCE),¹⁵⁵ bears incised astral signs that suggest its use as a ritual calendar¹⁵⁶. Although large portions of the vessel and its imagery are lost, remaining motifs permit a provisional reconstruction of an autumnal celestial message¹⁵⁷.

Gheorghe Lazarovici and Magda Lazarovici identified two principal markings (1 and 2) arranged in sequence to encode the migration narrative of September:

Mark 1 (reversed peacock): A pair of stars and a stylized bird figure (the “regal bird”) represent avian migration.

Mark 2 (W-shaped): The constellation *Cassiopeia*, which circa 4000 BCE appeared at approximately 45° inclination on both dawn and dusk horizons during the autumnal equinox, signaling the departure of migratory birds.

The encoded autumnal message tells about the

fact that, in September, the tilting of the constellation *Cassiopeia* by 45° at sunrise/sunset signals the time of migration (departure) of birds¹⁵⁸.

Linked by an intervening anthropomorphic archer (14–15) and a traversing arrow (10), these signs form a dynamic tableau in cartoon cognitive style: a human figure (15) wields a bow (14) and releases a long, thin, sharp arrow (10) skyward toward *Cassiopeia* (Wsign, 2) that symbolizes the Heaven. The arrow’s flight is framed by the reversed peacock motif (1). Nearby, a solar disk (16) and paired star signs denote the Sun’s path along the ecliptic¹⁵⁹.

Subsequent marks (3–9) cannot be reliably interpreted due to insufficient context¹⁶⁰.

Later, Lazarovici and colleagues established a correspondence between the engraved symbols on the potshard and some constellations¹⁶¹. The solar disk likely represents the Sun’s path (the ecliptic). Pointing toward *Cassiopeia*, the flying arrow indicates a direction from *Sagittarius* to *Cassiopeia*. The central marks adjacent to the arrow and solar disk correspond to constellations encircling *Sagittarius*: on the left, equatorial figures *Andromeda-Pegasus*,

¹⁵⁸ The continuity of *Cassiopeia* symbolism in later cultures is attested by the Bronze Age sanctuary at Tiszaug-Kéménytetty in Hungary, associated with the Nagyvárád culture (ca. 1600 BCE). Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., Merlini 2011, Fig. 247, 273.

¹⁵⁹ Merlini 2009, 667–668; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b, 84.

¹⁶⁰ Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b, 84.

¹⁶¹ Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023b.

¹⁵⁵ Merlini 2009, 465.

¹⁵⁶ Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b, 84.

¹⁵⁷ Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Loznă 2023.

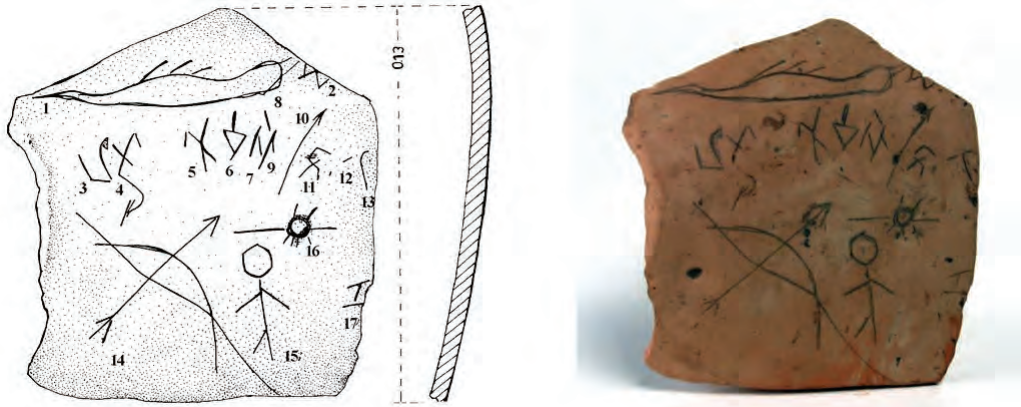

Fig. 13. Symbols and signs detected by Gheorghe Lazarovici on a potshard from Tărtăria de la Lozna (Romania). (After Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b, 84, Fig. 18).

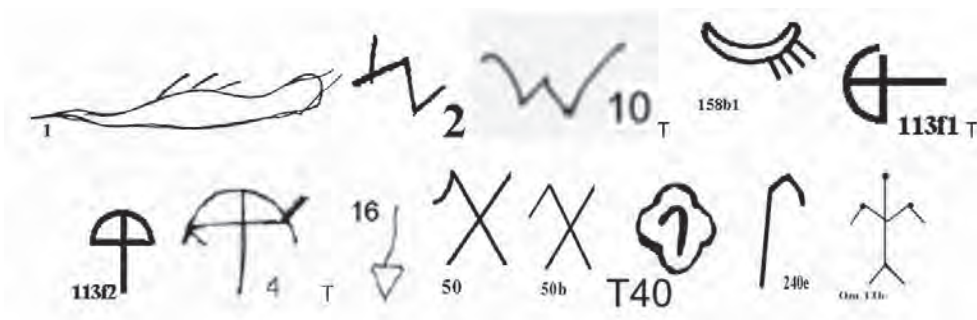

Fig. 14. Symbols and signs from the Lozna potshard (Romania) as recorded in Gheorghe Lazarovici's database. (After Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b, Fig. 84, 18c).

and *Scorpius*; in the center and on the right, ecliptic constellations *Aquarius*, *Capricornus*, *Ophiuchus* (SerpentBearer), and *Serpens*¹⁶².

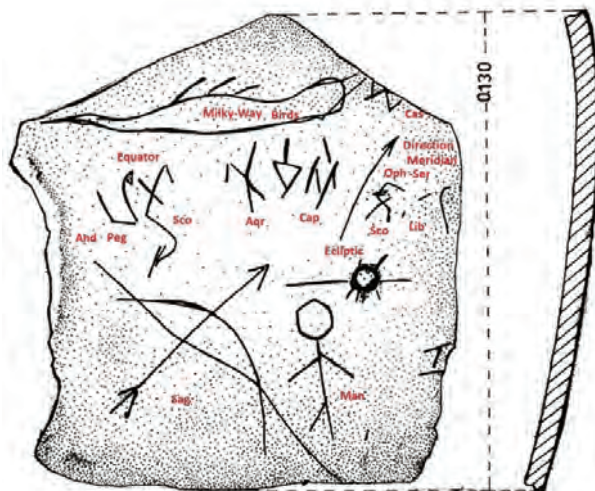

Fig. 15. Identification of constellation patterns on a potshard from Tărtăria de la Lozna (Romania), revealing the “heavenly paths” running from *Sagittarius* to *Cassiopeia*. (After Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., 2023b).

In Neolithic mythologies worldwide, the *Milky Way* often appeared as a single bird or flock¹⁶³. Along this celestial highway, lay the Summer Triangle—*Aquila* (Eagle), *Cygnus* (Swan), and *Lyra* (Fallen Eagle)—all personified as avian psychopomps¹⁶⁴. Thus, the bird motif on the Lozna potshard evokes the *Milky Way*, while the Wsign highlights *Cassiopeia* upon that bright band¹⁶⁵.

The conclusion was that the Lozna amphora fragment functions as a compact celestial map, depicting a key segment of the *Milky Way*—heavenly paths from *Sagittarius* to *Cassiopeia*—encoding the seasonal migration of birds at the autumnal equinox. The engraved symbols also function as an astral calendar linked to the Neolithic agrarian year.

Due to the precession of the equinoxes, these heavenly paths not only mark ritual time but also serve as a precessional timestamp, pinpointing the moment when the object was inscribed,¹⁶⁶ within

¹⁶² Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a.

¹⁶³ Szücs-Csillik, Bădocan, Maxim 2023; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a.

¹⁶⁴ Szücs-Csillik, Bădocan, Maxim 2023.

¹⁶⁵ Szücs-Csillik et alii 2023, 36.

¹⁶⁶ Szücs-Csillik et alii 2023, 36; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Lozna 2023; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023b.

the Middle/Late Copper Age Cucuteni AB/B cultural framework¹⁶⁷.

Cassiopeia as a Crowbar to investigate the Astronomical Basis of Written Technology

Gheorghe Lazarovici conducted indepth studies of the “M” and “W” signs, often interpreting them as astronomical representations of the constellation *Cassiopeia*. In the Danube Civilization, rigorous observations of bright starcluster motions—including heliacal risings—were essential for timing agricultural tasks. The distinctive shape of *Cassiopeia* comprises five bright stars visible as “M” for six months, then, through diurnal rotation, appeared as a “W” for the next six months¹⁶⁸.

Lazarovici associated the “M” form with solar and masculine symbolism, and the “W” form with lunar and feminine connotations¹⁶⁹. Moreover, *Cassiopeia* intersects the *Milky Way*’s central band, hosting open clusters, luminous disc stars, and nebulae—further enhancing its mnemonic utility.

Due to Earth’s axial precession, the Neolithic North Pole pointed toward Thuban (α Draconis), not Polaris, altering *Cassiopeia*’s sky position relative to today. Iharka Szücs-Csillik charted *Cassiopeia*’s annual motion circa 4000 BCE, noting that it was not circumpolar at midnorthern latitudes as today: it rose and set nightly and varied in form both diurnally and seasonally¹⁷⁰. Hence, *Cassiopeia* cycled through four primary shapes—“M,” “W,” “Σ,” and “Z”—as it rose, culminated, and set over one night and as Earth revolved around the Sun over a year¹⁷¹. In essence, the “M” gradually morphed into a “W” in sixhour or sixmonth intervals. Consequently, *Cassiopeia*’s dual shapes demarcated key markers of seasonal change—solstices and equinoxes—for Neolithic sky-watchers¹⁷².

In 4500 BCE, at midnight around the spring equinox (c. April 25), the

Sun sat between *Gemini* and *Taurus*, and the *Milky Way* spanned from *Sagittarius* to *Cassiopeia*, which rose over the horizon and at sunrise shone as a “W”. During the spring months, *Cassiopeia* never appeared in its “M” orientation; instead, it rose and set in its “W” form. This “W” configuration at sunrise was visible throughout the year’s first half.

At summer solstice (c. July 30), the Sun lay in *Virgo*, while *Cassiopeia* shifted from invisible to “M,” observable through the second half of the year.

Sign “W” rose in the second half of the year, from October, marking the cold season. Around the fall equinox (c. October 25) the Sun crossed between *Sagittarius* and *Scorpius* and the *Milky Way* arched from *Auriga* to *Cygnus*. *Cassiopeia* formed a Σ at sunset, cycling through all four shapes by October.

At winter solstice (c. January 30), with the Sun in *Pisces*, *Cassiopeia* (both “M” and “W”) remained visible all night, its “W” at sunset heralding the cold season¹⁷³.

Therefore, *Cassiopeia*’s unique location, systematic positional changes, and regular varying of easily recognizable shapes made it a cornerstone of the Neolithic agrarian calendar¹⁷⁴. From these astronomical observations, Lazarovici explored *Cassiopeia*’s symbolic and mythological roles in Neolithic and Copper Age spiritual iconography, linking astral symbolism and early Danubian protoscript signs with later cosmic mythologies, suggesting a continuity of cosmic imagery from Neolithic cult objects to classical star lore.

Cosmologically, the often inclined “M” and

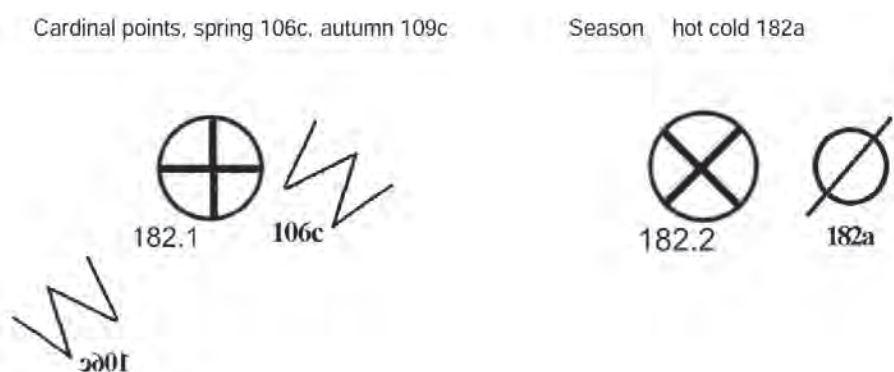

Fig. 16. Pictograms and ideograms depicting seasonal changes from Gheorghe Lazarovici’s astro-sacral database. (After Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b, 78, Fig. 14b).

¹⁶⁷ Lazarovici C.-M. 2009b.

¹⁶⁸ Lazarovici Gh. 2002; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a.

¹⁶⁹ Lazarovici Gh. 2002.

¹⁷⁰ Szücs-Csillik et alii 2023, 39; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023b.

¹⁷¹ Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a.

¹⁷² Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a.

“W” motifs appear—single or doubled—across numerous Neolithic and Copper Age cult objects

¹⁷³ Szücs-Csillik, Maxim 2021b; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a.

¹⁷⁴ Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a.

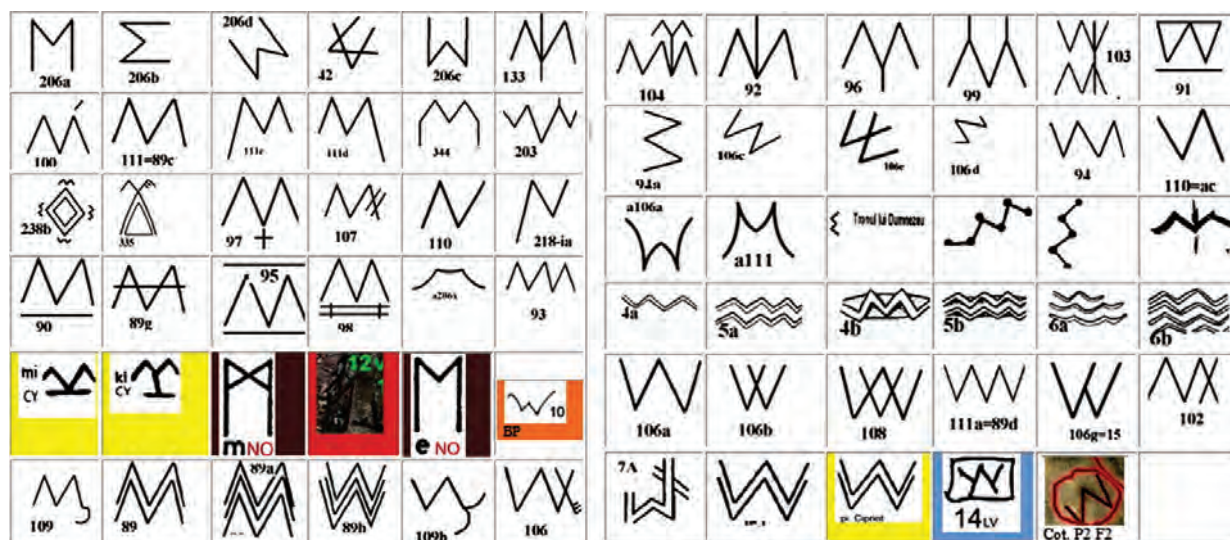

Fig. 17. Lazarovici's inventory of M and W symbols across artefacts of the Danube Civilization. (After Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2024a).

in Southeastern and Central Europe: on cult vessels,¹⁷⁵ ritual tattoo tools,¹⁷⁶ blessed loaves,¹⁷⁷ garments, figurines,¹⁷⁸ sanctuary walls and doors¹⁷⁹. Often positioned atop libationvessel lids,¹⁸⁰ around vessel rims,¹⁸¹ framing humanheaded pots,¹⁸² or on the body of vessels,¹⁸³ M and/or Wforms conveyed esoteric messages accessible only to initiates¹⁸⁴. *Cassiopeia's* paramount importance extended to firepreservation rituals in cult places of the Danube Civilization, underscoring its centrality¹⁸⁵.

The “M” and “W” astral motifs recur on diverse ritual objects, both within the Danube Civilization and in neighboring regions.

We have already mentioned the occurrence

¹⁷⁵ Lazarovici Gh., Maxim 1995b, Fig. 249.2.

¹⁷⁶ Lazarovici Gh. 1979, Pl. IV/G8; Fig. 3.

¹⁷⁷ Lazarovici Gh. 2002.

¹⁷⁸ Lazarovici Gh., Maxim 1995b, Fig. 297.7.

¹⁷⁹ Lazarovici Gh., Maxim 1995b; Merlini 2009, 603.

¹⁸⁰ Lazarovici Gh., Draşovean, Maxim 1995b, Fig. 249.1.

¹⁸¹ Lazarovici Gh. 2002, Fig. 9.

¹⁸² Lazarovici Gh., Draşovean, Maxim 1995b, Fig. 294.3.4.5.9.

¹⁸³ Lazarovici Gh., Maxim 1995b, Fig. 249.10; Lazarovici Gh. 1982; Id. 2000a; Id. 2000b; Id. 2003; Lazarovici Gh. *et alii* 2002a; Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a. For example, a bird-decorated vessel from Parţa features a repeating chain of M and W shapes encircling the body of the vessel. These motifs join and intertwine in a rhythm evocative of the natural cycles—just as day interlaces with night, and the months and seasons of the year recur. At the tips of the principal M-shaped symbol are two stylized birds, positioned as if marking the crest of the cycle's turning point. See Lazarovici Gh. 2002.

¹⁸⁴ Gimbutas 1974 [1982]; Id. 1989; Lazarovici C.-M. 2003; Lazarovici C.-M. 2005; Lazarovici C.-M. 2008; Maxim *et alii* 2009.

¹⁸⁵ Lazarovici C.-M. 2005, 1–10. Lazarovici Gh., Draşovean & Maxim 2001, I.1, 275, 279, I.2, 115.

of the “M” and “W” shapes of *Cassiopeia* on the Mostonga *Spondylus* shell, the Tărtăria round tablet, and the Lozna potshard.

Discovered in the Deer house at Parţa, a unique twospout amphora features a human head with a gaping mouth supported by upraised hands forming a palmed megaphone. Ritual practitioners poured consecrated liquid through this aperture as offerings to deities¹⁸⁶. Due to these distinctive features, the artifact is known in archaeology by nicknames such as “the weeper,” “the screaming man,” “the yelling one”, or “the wailing person”¹⁸⁷.

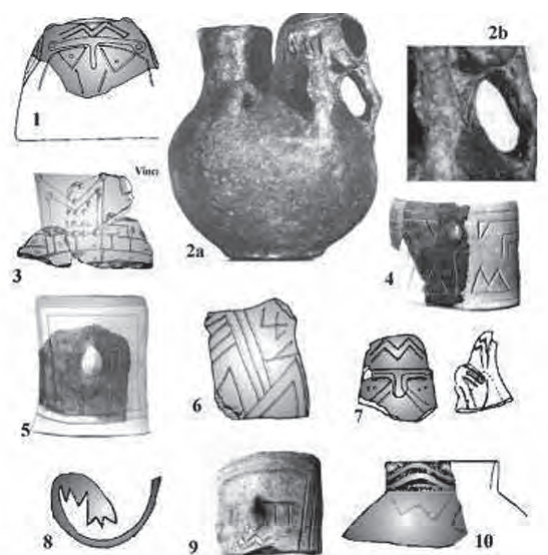

Fig. 18. Danube Civilization ritual artefacts bearing M/W as cultic symbols and magic signs. (After Szűcs-Csillik, Lazarovici Gh., 2023a, Fig. 11.b).

¹⁸⁶ Lazarovici Gh., Draşovean, Maxim 2001.

¹⁸⁷ Lazarovici Gh. 1982; Merlini 2009, 288–289.

Fig. 19. An anthropomorphic vessel inscribed with a double M/W motif was discovered at Parța (Romania) and served in ceremonial contexts involving sacred-liquid offerings. (After Merlini 2009, 288, Fig. 5.238).

Fig. 20. Viewed upside down, the Parța vessel inscribed with twin M/W symbols becomes a skull silhouette complete with maternal anatomical features. (After Merlini 2009, 288, Fig. 5.239).

The head's crown of the vessel is carved with multiple chevrons (Vs), and the throat bears a double M motif that, when tilted, reverses into a double "W"—symbolizing the passage from masculine (insemination) to feminine (being

inseminated), in Lazarovici's interpretation. He suggested the amphora was used to sprinkle holy water or even semen on fields during libations¹⁸⁸. Marija Gimbutas instead identified the anthropomorphic vessel as the representation of "the Goddess from whose mouth nourishing liquid flows," reading the MW sign as her sacred monogram¹⁸⁹. Standing approximately 16 cm tall with no flat base, the amphora transforms into a skull with pregnant anatomy when inverted, encapsulating themes of death and regeneration central to Neolithic cults¹⁹⁰.

On ritual artifacts of the Danube Civilization, "M" and "W" shapes derived from the constellation *Cassiopeia* are sometimes interwoven with spiral or meandric motifs, reflecting a broader cosmological iconography. Such inclined "M" and "W" symbols frame a cosmic spiral motif on a spherical, double-handled clay jar with a trichrome design, recovered at Dimini (Thessaly, Greece)¹⁹¹. This vessel is dated to the Late Neolithic I, according to Greek chronology (c. 5300–4800 cal BCE). Here, *Cassiopeia* appears to wheel around a central spiral of three concentric coils, suspended above a semicircular form and balanced between two additional semicircles.

This unique design is further enriched by overlaid woven-band motifs perhaps inspired by textile strips produced through tablet weaving¹⁹². They comprise seven white curved lines above, nine curved lines at the center, and five below. The deliberate sequence of three, five, seven, and nine is not incidental, but reflects numerological significance, symbolizing the first four odd numbers. Beyond numerology, the central spiral, flanked by *Cassiopeia*'s principal forms, represents a stylistic innovation that encodes symbolic meanings associated with

¹⁸⁸ Lazarovici Gh., Drașovean, Maxim 2001 I, 280; 406.

¹⁸⁹ Gimbutas 1989: 65, Fig. 103.

¹⁹⁰ Merlini 2009, 288–289.

¹⁹¹ The artifact is held at the National Archaeological Museum of Athens. Inventory number 5922.

¹⁹² Sarri, Mokdad 2019, 88.

the eternal cycle of life. More broadly, the spiral may be interpreted as an allusion to the spiraling or whirling motion of the cosmos¹⁹³.

Fig. 21. Cassiopeia, rendered as inclined M and W shapes, encircles a cosmic spiral motif on a globular vase from Dimini (Thessaly, Greece). (After Merlini 2009, 603, Fig. 9.102).

In Sanctuary 21 at Çatal Hüyük (Konya Plain, Central-Southern Turkey, ancient Anatolia), (ca. 6500 BCE)¹⁹⁴ a zigzag on a bull's muzzle adopts an "M/W" configuration alongside celestial symbols—the "divine eye," vulture of death, and skull offerings—indicating early astral sign usage beyond the Danube sphere¹⁹⁵.

Conclusions

Research by Gheorghe Lazarovici and team reveals that Neolithic settlements along the Danube River and its tributaries shared not only sociocommercial exchanges, but also a unified astrosacral iconography. Common motifs—including Sun, Moon, and prominent starcluster shapes (e.g., northern constellations along the ecliptic) and the Milky Way—functioned as symbols, pictograms, ideograms, and logograms within the Danube Communication System¹⁹⁶. These celestial bodies underpinned agrarian timekeeping: observed through their apparent motions, they governed the ritual calendar and agricultural cycle¹⁹⁷. They were main deities. Successful harvest and supplies depended on the understanding of the rules of their celestial motions.

Constellation patterns, easily rendered yet imbued with esoteric power, served as mnemonic devices for initiates to synchronize with the celestial rules expressed by these celestial symbols.

Gheorghe Lazarovici described the astro-symbols as arcane codes of nature, magic runes used in rituals. To facilitate their identification, groups of bright stars were named after familiar beings (hunter, herdsman, bear, bird, snake, dog, plough, etc.) and inscribed on cave walls, stones, and ritual artifacts to perpetuate celestial knowledge across generations¹⁹⁸. Over time, these astral motifs became visual archetypes that evolved into a proto-writing system—the Danube Script—comprising abbreviated symbols derived from constellation outlines¹⁹⁹. Archaeological finds bearing these inscriptions functioned as instruments for measuring astronomical phenomena (e.g., solar azimuths at sunrise or sunset), thus establishing calendar dates.

This sacred script, rooted in an astromythological framework, likely predated the Sumerian writing tradition by up to two millennia. Whereas Sumerian cuneiform primarily recorded administrative and commercial data, the Danube Script appears to have served ritual purposes²⁰⁰. This aligns with broader theories (e.g., Marshack, Gimbutas) that posit writing's origins in calendrical and ritual notation systems entwined with lunarsolar time reckoning²⁰¹.

Future research has to explore the extent to which constellation silhouettes provided the graphic basis for Danube signs, and whether a Neolithic and Copper Age equivalent of a "divine word processor" (akin to Thoth in ancient Egypt) existed—an astral deity overseeing timekeeping and script. Such investigations could illuminate semantic links between sky and script and clarify the cosmological foundations of early writing²⁰².

One might begin by considering that, as in ancient Mesopotamia, the communities of the Danube Civilization regarded the night sky as a living manuscript. They interpreted stellar motions, constellation patterns (especially those structuring seasonal time), solar trajectories, lunar phases, and eclipses as a "writing of heaven" or "writing of the night sky", believed to transmit guidance and warnings.

¹⁹³ Merlini 2009, 603.

¹⁹⁴ Çatal Hüyük had a highly advanced culture, indicated by the level of its farming and the commercial exploitation of the region's supply of obsidian. Merlini 2025b, 85.

¹⁹⁵ Lazarovici Gh., Draşovean, Maxim 2001.

¹⁹⁶ Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a.

¹⁹⁷ Rappenglück 2012; Szücs-Csillik, Bădocan, Maxim 2023.

¹⁹⁸ Szücs-Csillik, Maxim 2014.

¹⁹⁹ Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020, 448.

²⁰⁰ Gimbutas 1989; Merlini 2004; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2004; Merlini 2006; Merlini 2009; Joan 2018; Szücs-Csillik, Lazarovici, Maxim 2018; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2019; Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019a; Id. 2020; Szücs-Csillik 2021a; Szücs-Csillik 2021b; Szücs-Csillik, Maxim 2021a.; Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2024b .

²⁰¹ Gimbutas 1974; Gimbutas 1989; Gimbutas 1991; Marshack 1991a; Marshack 1991b, 25–61.

²⁰² Krupp 2003, 86–87.

In the absence of technological means to regulate their environment, the communities of the Danube Civilization were entirely dependent on natural cycles for survival. Astronomical observation and related myths about cosmic entities served both predictive and mnemonic functions, framing natural events critical to the group's subsistence, such as the availability of specific food sources or shifts in weather conditions. Unsurprisingly, their interest in the stars was directed less toward extraordinary phenomena, such as supernovae or comets, and more toward the consistent rhythms and cyclical patterns of the cosmos.

Equally vital to survival was the cultivation of communal identity. Astronomical knowledge encoded in signs of a script—as well as in mythic storytelling, ritual songs, and dances—was transmitted from generation to generation, reinforcing traditional beliefs, taboos, and behavioral codes. These elements defined the community's identity within the *Sky–Earth* arena and preserved inter-generational continuity.

According to Gheorghe Lazarovici, the inseparable connection between worship and astronomy reflects the cumulative wisdom of generations of sky watchers who associated celestial rhythms with agricultural rites. In the final phase of his life, he emphasized the *cosmic dance* as a metaphor for the harmonious interplay between Heaven and Earth in Neolithic and Copper Age cosmology²⁰³.

BIBLIOGRAPHY

- Allen 1960
T. G. Allen, *The Egyptian Book of the Dead: Documents in the Oriental Institute Museum at the University of Chicago*, Chicago (1960).
- Allen 1974
T. G. Allen, *The Egyptian Book of the Dead, or Going Forth by Day (Spell 155)*, *Studies in Ancient Oriental Civilization* 37, Chicago (1974).
- Anati 1982
E. Anati, *I Camuni. Alle radici della civiltà europea*, Milan (1982).
- Andrews 1994
C. Andrews, *Amulets of Ancient Egypt*, Austin (1994).
- Anthony, Chi 2009
D. W. Anthony, J. Y. Chi, *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000–3500 BC*, New York; Princeton NJ (2009).
- Barlai 2010
K. Barlai, *A Nap a mérsékelt égövben*. (K. Barlai), *Csillagászat és kultúra (Közép-európai szemmel)*, Konkoly Observatory Monograph 7, Budapest (2010).
- Barlai, Ecsedy 1990
K. Barlai, I. Ecsedy, *Sidereal Years – Catalogue Uses in Archaeoastronomy*. (J. H. Lieske, V. K. Abalakin), *Inertial Coordinate System on the Sky, Proceedings of International Astronomical Union, Symposium 141, Leningrad, USSR, Dordrecht, Holland, 17–21 October 1989*, Dordrecht, Holland (1990), 197–198.
- Bowden 2010
H. Bowden, *Mystery Cults of the Ancient World*, Princeton NJ (2010).
- Boltz 1994
W. G. Boltz, *The Origin and Early Development of the Chinese Writing System*, New Haven (1994).
- Brown 1899
R. Brown, *Primitive constellations*. *Nature* 60 (1899), 31–32.
- Burl 1981
A. Burl, *Ancient Astronomers of the new and old worlds*. *Nature* 293 (1981), 335–335.
- Chapman 1981
J. Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe: studies in chronology, economy and society*. *British Archaeological Reports* IS 117. Oxford (1981).
- Chevalier, Gheerbrant 1996
J. Chevalier, A. Gheerbrant, *The Penguin Dictionary of Symbols*, London (1996).
- Chohadzhiev 1989
S. Chohadzhiev, *L'astronomie à l'âge du cuivre. Dossiers histoire et archéologie* 137 (1989), 72–75.
- Chohadzhiev 2006
S. Chohadzhiev, *Slatino Prehistoric Settlements*, Veliko Turnovo (2006).
- Comşa, Szücs-Csillik 2018
A. Comşa, I. Szücs-Csillik, *The Universe of the Directions*. (S. Forşiu) *ArheoVest* 6. *In Memoriam Marian Guma, Interdisciplinaritate în Arheologie şi Istorie, Timişoara, 24 November 2018*. Szeged (2018), 605–620.
- DeFrancis 1984
J. DeFrancis, *The Chinese Language: Fact and Fantasy*, Honolulu (1984).
- Delporte 1930
E. Delporte, *Délimitation scientifique des constellations (tables et cartes)*, Cambridge (1930).

²⁰³ Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b, 127, 139.

- Dimitriadis 2006
G. Dimitriadis, Bronze age cosmology and rock art images. Solar ships, deer and charts. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 6, 3 (2006), 65–90.
- Drößler 1976
R. Drößler, *Als die Sterne Götter waren. Sonne, Mond und Sterne im Spiegel von Archäologie, Kunst und Kult*, Leipzig (1976).
- Dumitrescu 1968
H. Dumitrescu, Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele. *Dacia N.S., Revue d'archéologie et d'histoire* 12 (1968), 381–394.
- Echt 2004
R. Echt, *Die Thraker: Das goldene Reich des Orpheus. Ausstellung 23 Juli–28 November 2004*, Mainz (2004).
- Garašanin 1960–1961
M. Garašanin, Pontski i stepski utikaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba. *Glasnik Zemalskog Mezeja u Sarajevu* 15–16 (1960–1961).
- Garašanin 1973
M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Belgrade (1973).
- Gimbutas 1974 [1982]
M. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe: 6500–3500 B.C.*, Berkeley; Los Angeles (1974) [1982 republished as *The Goddesses and Gods of Old Europe*].
- Gimbutas 1989
M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, San Francisco (1989).
- Gimbutas 1991
M. Gimbutas, *The Civilisation of the Goddess. The World of Old Europe*, San Francisco (1991)
- Gingerich 1992
O. Gingerich, *The Great Copernicus Chase*, Cambridge (1992).
- Glowacki 2005
M. Glowacki, Food of the Gods or Mere Mortals? Halucinogenic *Spondylus* and Its Interpretive Implications for Early Andean Society. *Antiquity* 79, 4 (2005), 257–268.
- Golan 2003
A. Golan, *Prehistoric Religion: Mythology, Symbolism*, Jerusalem (2003).
- Hiller, Nikolov 2000
S. Hiller, V. Nikolov, *Karanovo III – Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Vienna (2000).
- Höckmann 1998
O. Höckmann, Another Look at the Early Thracian Engravings of Ships from Razlog, Bulgaria. (M. Stenavić), *In the steps of James Harvey Gaul*, Sofia (1998), 235–246.
- Hughes 2005
D. W. Hughes, Neolithic and Early Bronze Age sky-watchers and the precession of the equinox. *Journal of the British Astronomical Association* 115 (2005), 29–35.
- Joan 2018
E. A. Joan, *3400–2900: Mesopotamian Writing from the Protoliterate Period. ReGenesis Encyclopedia: Synthesis of the Spiritual Dark–Motherline, Integral Research, Labyrinth Learning, and EcoThealogy, Part I, Revised Edition II* 80, San Francisco CA (2018).
- Karlgren 1957
B. Karlgren, *Grammata Serica Recensa*, Stockholm (1957).
- Karmanski 1977
S. Karmanski, *Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okoline Odžaka*, Odžaci (1977).
- Kelley, Milone 2011
D. H. Kelley, E. F. Milone, *Exploring Ancient Skies: A Survey of Ancient and Cultural Astronomy*, New York (2011).
- Koleva, Kolev, Chokhadzhiev 1993
V. Koleva, D. A. Kolev, S. Chokhadzhiev, Copper Age Celestial Globe. Paper presented at the *Fourth “Oxford” Conference on Archaeoastronomy*, Stara Zagora, Bulgaria, *Oxford IV: Abstracts of Contributions* (1993).
- Koleva, Kolev, Chokhadzhiev 2002
V. Koleva, D. A. Kolev, S. Chokhadzhiev, Eneoliticheskaia model’ nebesnoi sfery iz Zapadnoi Bolgarii (Eneolithic model of the celestial sphere from Western Bulgaria). *Istoriia i kultura Vostoka Azii. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, Novosibirsk, Russia, 9–13 dekabrya 2002*. Vol. I Novosibirsk (2002), 210–216 [in Russian].
- Krupp 1983
E. C. Krupp, *Echoes of the ancient skies: The astronomy of lost civilizations*. New York (1983).
- Krupp 1991
E. C. Krupp, *Beyond the Blue Horizon: Myths and Legends of the Sun, Moon, Stars, and Planets*, New York (1991).
- Krupp 2003
E. C. Krupp, Sky writing. *Sky and Telescope*, May (2003), 86–88.
- Lazarovici C.-M. 2003
C.-M. Lazarovici, “Pre-writing” Signs on Neo-Eneolithic Altars. (L. Nikolova), *Early Symbolic System for Communication in Southeast Europe*, BAR International Series 1139 I, Oxford (2003), 85–96.

- Lazarovici C.-M. 2005
C.-M. Lazarovici, Anthropomorphic statuettes from Cucuteni-Tripolye: some signs and symbols, *Documenta Praehistorica* 32 (2005), 145–154.
- Lazarovici C.-M. 2008
C.-M. Lazarovici, Symbols and Signs of the Cucuteni-Tripolye Culture. *The Journal of Archaeomythology* 4 (2008).
- Lazarovici C.-M. 2009a
C.-M. Lazarovici, Symbols and signs of the Cucuteni Tripolye Culture. (J. Marler, M. Robbins Dexter), *Signs of Civilization. Proceedings of the International Symposium The Neolithic Symbol System of Southeast Europe, Novi Sad, May 24–29, 2004, Belgrade*. Sebastopol, California; Novi Sad, Serbia (2009), 87–112.
- Lazarovici C.-M. 2009b
C.-M. Lazarovici, Ritualuri de fundare, ritualuri de abandonare din cultura Cucuteni. (G. Bodi), *In Medias res Praehistoriae. Miscelanea in honorem annos LXV peragentis professoris Dan Monah oblata*, Iași (2009), 223–238.
- Lazarovici, C.-M., Lazarovici Gh. 2006
C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România (The architecture of Neolithic and Bronze Age in Romania)*, Iași (2006).
- Lazarovici Gh. 1979
Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca (1979).
- Lazarovici Gh. 1982
Gh. Lazarovici, Parța. Un monument Preistoric. *Monumente Istorice* 1 (1982), 31–35.
- Lazarovici Gh. 2000a
Gh. Lazarovici, The eye-symbol, gesture, expression. *Tibiscum* 10 (2000), 115–122.
- Lazarovici Gh. 2000b
Gh. Lazarovici, The eagle-the bird of death, regeneration-resurrection and messenger of the gods. Archaeological and ethnological problems. *Tibiscum* 10 (2000), 57–68.
- Lazarovici Gh. 2002
Gh. Lazarovici, Casiopea – de la simbolurile neolitice la mitologia astronomică. *Dava international*, 5 (2002).
- Lazarovici Gh. 2003
Gh. Lazarovici, Sacred Symbols in Neolithic Cult Objects from the Balkans. (L. Nikolova), *Early Symbolic System for Communication in Southeast Europe*, BAR International Series, 1139 I, Oxford (2003), 57–64.
- Lazarovici Gh. 2009a
Gh. Lazarovici, Database for spiritual life, signs and symbols. (J. Marler, M. Robbins Dexter) *Signs of civilization: international symposium on the Neolithic symbol system of southeast Europe*. Novi Sad (2009), 94–125.
- Lazarovici Gh. 2009b
Gh. Lazarovici, Ritualuri de fundare/întemeiere și abandonare în neolitic. (G. Bodi), *In Medias res Praehistoriae. Miscelanea in honorem annos LXV peragentis professoris Dan Monah oblata*, Iași (2009), 245–293.
- Lazarovici Gh., Drașovean, Maxim 2001
Gh. Lazarovici, F. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică*. Bibliotheca historica et archaeologica Banatica 12, 1.1, 1.2, Timișoara (2001).
- Lazarovici Gh. et alii 1985
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, F. Drașovean, A. S. Luca, Complexul Neolitic de la Parța. *Banatica* 8 (1985), 7–71.
- Lazarovici Gh. et alii 2002a
Gh. Lazarovici, T. Oproiu, Gh. D. Chiș, I. Szűcs-Csillik, *The Neolithic Shrine at Parța*. Cluj-Napoca (2002).
- Lazarovici Gh. et alii 2002b
Gh. Lazarovici, Gh. D. Chiș, T. Oproiu, I. Szűcs-Csillik, The Neolithic shrine at Parța. (K. Barlai, I. Bognár-Kutzián), *Unwritten Messages from the Carpathian Basin*. Monographs. 4. Budapest (2002), 7–18.
- Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2006
Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, A home altar at Gura Baciului. *Analele Banatului* 14 (2006), 1–12.
- Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019a
Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, Are there cities and fairs in the neolithic? Part I – from PPN to late Neolithic. *Acta Terrae Septemcastrensis* 18 (2019), 22–91.
- Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2019b
Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, Arheoastronomie și etnoastronomie Soarele – Luna – Lumina. (M. Frâncu, S. Frâncu), *Astronomia străbunilor. Arheoastronomie și etnoastronomie pe teritoriul României*, Szeged (2019), 57–94.
- Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2024
Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, Pâinea Sacră. Semne și simboluri. Paper presented at the *Simpozionul Internațional de EtnoArheologie, Timișoara, June 7–8 2024* (2024).
- Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., Merlini 2011
Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred tablets*. Cluj Napoca (2011).
- Lazarovici Gh., Maxim 1995a
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Parța und die Architektur der Barrater Kultur. (A. Aspes), *Settlement Patterns Between the Alps and the Black Sea, 5th to 2nd Millennium B.C.*, Proceedings of the Symposium Syrup. Settlement patterns, Verona–Lazise 1992, Verona and Lazise, Italy. Verona; Milano (1995), 35–43.

- Lazarovici Gh., Maxim 1995b
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului (mileniul VI î. Ch.): Monografie arheologică*. Cluj-Napoca (1995).
- Lazarovici Gh., Maxim, Draşovean 1994
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, F. Draşovean, Complexul neolitic de la Parţa, III. *Analele Banatului, Arheologie-Istorie* III (1994), 106–134.
- Lazarovici Gh., Merlini 2005
Gh. Lazarovici, M. Merlini, New archaeological data referring to Tărtăria tablets. *Documenta Praehistorica* 32 (2005), 205–219.
- Lazarovici Gh., Merlini 2008
Gh. Lazarovici, M. Merlini, New Information and the Role of the Tărtăria Discoveries. (J. Marler) *The Danube Script: Neo-Eneolithic Writing in Southeastern Europe*. Sebastopol, California (2008). 39–51.
- Lehner 1997
M. Lehner, *The Complete Pyramids of Ancient Egypt*. London (1997).
- Li 1998
X. Li, *Oracle-Bone Inscriptions: Studies and Index*, Taipei (1998).
- Lippincott et alii 2003
K. Lippincott, U. Eco, E. H. Gombrich, *The story of time*. London (2003).
- Makkay 1969
J. Makkay, The Late Neolithic Tordos group of signs. *Alba Regia X, Székesfehérvár* (1969), 9–49.
- Makkay 1990
J. Makkay, *A tartariai leletek*, Budapest (1990).
- Marler 2008
J. Marler, Ritual Furniture and Symbolic Scripts at Turdaş. (J. Marler), *The Danube Script: Neo Eneolithic Writing in Southeastern Europe*, Sebastopol, California (2008), 102–118.
- Marshack 1991a
A. Marshack, *The Roots of Civilization: The Cognitive Beginnings of Man's First Art*, New York (1991).
- Marshack 1991b
A. Marshack, The Tăi plaque and calendrical notation in the Upper Palaeolithic. *Cambridge Archaeological Journal* 1, 1 (1991), 25–61.
- Maxim et alii 2009
Z. Maxim, Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, The Catalogue of Signs. (Z. Maxim, J. Marler, V. Crişan), *The Danube Script in Light of the Turdaş and Tărtăria discoveries*, Cluj-Napoca (2009), 131–167.
- Maxim, Szücs-Csillik 2009
Z. Maxim, I. Szücs-Csillik, Constelaţii văzute prin ochii ţăranului. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* (2009), 296–301.
- Maxim, Szücs-Csillik 2010
Z. Maxim, I. Szücs-Csillik, Agricultural constellations. Proceedings of the *Tiberiu Popoviciu Itinerant Seminar of Functional Equations, Approximation and Convexity*, 2, Cluj-Napoca, 21–25 May 2003. Cluj-Napoca (2010), 5–10.
- Menzel 1975
D. Menzel, *A field guide to the stars and planets*, Lodon (1975).
- Merlini 2004
M. Merlini, *La scrittura è nata in Europa?*, Rome (2004).
- Merlini 2006
M. Merlini, *Milady Tărtăria and the Riddle of Dating Tărtăria Tablets*, Prehistoric Knowledge project, Rome (2006).
- Merlini 2008
M. Merlini, Challenging Some Myths About the Tărtăria Tablets: Icons of the Danube Script. *The Journal of Archaeomythology* 4, 2 (2008), 5–30.
- Merlini 2009
M. Merlini, *An inquiry into the Danube script*, Sibiu, Alba Iulia (2009).
- Merlini 2025a
M. Merlini, A Neolithic Writing in southeastern Europe. An assessment of the research. (S. Paliga, L. Bonga), *Symbolism as Pre-Writing System in Anatolia and Southwest Europe*, Losanne, Swiss (2025).
- Merlini 2025b
M. Merlini, Capturing Red Deer Alive in Post-Paleolithic Rock Art—Hunting, Taming, Symbolism. *International Journal of Archaeology* 13, 1 (2025), 78–131.
- Merlini, Lazarovici Gh. 2008
M. Merlini, Gh. Lazarovici, Settling discovery circumstances, dating and utilization of the Tărtăria tablets. *Acta Terrae Septemcastrensis* 7 (2008), 111–196.
- Nilsson 1920
M. P. Nilsson, *Primitive time-reckoning, a study in the origins and first development of the art of counting time among the primitive and early culture peoples*, Lund (1920).
- Pizzimenti, Polcaro 2021
S. Pizzimenti, A. Polcaro, From Earth to Heaven. The symbol of the scorpion and its astronomical association in Mesopotamia. (E. Antonello), *Ex Oriente: Mithra and the others: Astronomical contents in the cults of Eastern origin in ancient Italy and Western Mediterranean, Atti del XVII*

Convegno della Società Italiana di Archeoastronomia (SLA), Rome, 6–8 September 2017. Padova (2021), 311–328.

Pohribný, Richards 2007

J. Pohribný, J. Richards *Magic Stones: The Secret World of Ancient Megaliths*, London (2007).

Ponte 2011

R. Ponte, Kanji: 𠄎 – Beyond Calligraphy, *Beyond Calligraphy*, July 10 (2011).

Qiu 2000

X. Qiu, *Chinese Writing*, Honolulu (2000).

Rappenglück 1997

M. A. Rappenglück, The Pleiades in the “Salle des Tau reaux”, Grotte de Lascaux (France). Does a Rock Picture in the Cave of Lascaux Show the Open Star Cluster of the Pleiades at the Magdalénien Era, ca. 15.300 B.C.?. (C. Jaschek, F. A. Barandela), *Actas del IV Congreso de la SEAC Astronomia en la cultura / Proceedings of the IV SEAC Meeting Astronomy and Culture, Salamanca, September 4–6, 1996*. Salamanca (1997), 217–225.

Rappenglück 2007

M. A. Rappenglück, Cosmic spinning and weaving: Making the texture of the world. (E. Pásztor), *Archaeoastronomy in Archaeology and Ethnography. Papers from the Annual meeting of SEAC (European Society for Astronomy in Culture), Kecskemét, Hungary, 2004*. BAR International Series 1647, Oxford (2007), 161–171.

Rappenglück 2012

M. A. Rappenglück, Stone Age People Controlling Time and Space: Evidences for Measuring Instruments and Methods in Earlier Prehistory and the Roots of Mathematics, Astronomy, and Metrology. (G. Katsiampoura), *Scientific Cosmopolitism and Local Cultures: Religions, Ideologies, Societies. Proceedings of the 5th International Conference of the European Society for the History of Science, Athens, 1–3 November 2012*. Athens (2014), 466–474.

Rappenglück 2016

M. A. Rappenglück, Keepers of time and guardians of space – some basic concepts of astronomy and power. (M. A. Rappenglück, B. Rappenglück, N. Campion, F. Silva), *Astronomy and Power: How Worlds Are Structured. Proceedings of the SEAC (European Society for Astronomy in Culture), Gilching, Germany, August 30–September 4 2010*. BAR International Series, 2794, Oxford (2016), 1–10.

Ridpath 1988

J. Ridpath, *Star tales. Myths, legends and history of the constellations*, Cambridge (1988).

Roggers 1998

J. H. Rogers, Origins of the ancient constellations: I. The Mesopotamian traditions. *Journal of the British Astronomical Association* 108 (1998), 9–28.

Roska 1941

M. Roska, *A Torma Zsófia Gyűjtemény*, Cluj (1941).

Rotblum 2019

Y. Rotblum, *Rock art in Israel*, Mitzpe Ramon (2018).

Rustamov, Rustamova 2015

A. Rustamov, G. Rustamova, Modeling and Analysis of the Gobustan: Sundial Observatory. (F. Pimenta, N. Ribeiro, F. Silva, N. Campion, A. Joaquineto), *Stars and Stones: Voyages in Archaeoastronomy and Cultural Astronomy. Proceedings of the SEAC (European Society for Astronomy in Culture) 2011 conference, Évora, Portugal, September 19–23, 2011*. BAR International Series 2720, Oxford (2015), 260–267.

Sansoni 2014

U. Sansoni, The shamanic-ecstatic hypothesis for the Alpine rock art of Valcomonica. (E. Eevr, Djaltchinova-Malec), *Shamanhood and art*, Warsaw (2014).

Saric 2003

J. Saric, A log boat representation on a Neolithic vessel from Korbovo (East Serbia). *Archäologische Korrespondenzblatt* 33, Mainz (2003), 187–192.

Sarri, Mokdad 2019

K. Sarri, U. Mokdad Recreating Neolithic textiles: an exercise on woven patterns. (C. Souyoudzoglou-Haywood, A. O’Sullivan), *Experimental Archaeology: Making, Understanding, Storytelling*, Bicester (2019).

Schmidt 2012

G. Schmidt, Neolithic watercraft symbolism in South-eastern Europe: An iconographic survey. (C. Urbanowski), *Prehistoric Iconography: Symbols of Cosmic Journeys*, Belgrade (2012), 112–130.

Schuster 2003

C. Schuster, Navigation in Prehistory in the Region of the Lower Danube. *Paper presented at the Fifth World Archaeological Congress (WAC–5) June 21 – June 26, 2003, Washington, D.C. Los Angeles* (2003).

Séfériadès 1994,

M. Séfériadès, Spondylus gaederopus: the earliest European long distance exchange system. *Prehistoric Society Research Papers* 22 (1994), 233–256.

Séfériadès 2003

M. Séfériadès, Note sur l’origine et la signification des objets en spondyle de Hongrie dans le cadre du Néolithique et de l’Enéolithique européens. (E. Jerem, P. Raczky), *Frühe Etappen der Menschgeschichte in Mittel- und Südeuropa, Archaeolingua* 15, Budapest (2003), 353–367.

Séfériadès 2009

M. Séfériadès, Spondylus and Long-Distance Trade in Prehistoric Europe. (D. W. Anthony, J. Y. Chi), *The Lost*

World of Old Europe: The Danube Valley, 5000–3500 BC, New York; Princeton, NJ (2009), 178–191.

Siklósi 2004

Y. Siklósi, Prestige goods in the Neolithic of the Carpathian Basin: Material manifestations of social differentiation. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (2004), 1–62.

Smith 2011

S. T. Smith, The Raising of the Djed-Pillar Ritual. *Journal of Egyptian Archaeology* 97 (2011), 45–62.

Siklósi 2004

Z. Siklósi, Prestige goods in the Neolithic of the Carpathian Basin: Material manifestations of social differentiation. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (2004), 1–62.

Sparavigna 2025

A. C. Sparavigna, Pyramids, Meteorites and Circumpolar Stars, that is to say, the Meteoric Iron in Ancient Egyptian and Chinese Cultures. *Meteoric Iron*, January 2025, Turin (2025).

Szücs-Csillik 2021a

I. Szücs-Csillik, The Message of Some Ancient Astronomical Symbols from the Oldest Neolithic Vinča Civilization (Mostonga, Tărtăria, Turdaș and Parta). *Romanian Astronomical Journal* 31, 2 (2021), 115–132.

Szücs-Csillik 2021b

I. Szücs-Csillik, Celestial symbols from Vinča civilization. *Paper presented at the 27th Annual Meeting of EAA (European Association of Archaeologists), Widening Horizons, Kiel, Germany, 6–11 September 2021* (2021).

Szücs-Csillik, Bădocan, Maxim 2023

I. Szücs-Csillik, I. Bădocan, Z. Maxim, Neolithic birds on the night sky. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* 13 (2023), 203–223.

Szücs-Csillik, Comșa 2017

I. Szücs-Csillik, A. Comșa, Solar arc method for the analysis of burial places in Eneolithic. *Romanian Astronomical Journal* 27, 3 (2017), 211–221.

Szücs-Csillik et alii 2010

I. Szücs-Csillik, A. Tiberiu, Z. Maxim, D. Chiș, Gh. Lazarovici, Archaeoastronomy in Transylvania. (M. Forte, S. Campana, C. Liuzza), *Archaeoastronomy. Proceedings of the Annual Meeting of the UISPP 4th Commission 2009 – Data Management and Mathematical Methods in Archaeology, Budapest, Hungary, June 5–6 2009. Archeologia e Calcolatori* 21, Florence (2010), 325–337.

Szücs-Csillik et alii 2023

I. Szücs-Csillik, Gh. Lazarovici, Z. Maxim, F. Szücs-Csillik Comunicare prin simboluri sacre în culturile neolitice din centrul și sud-estul Europei. *Constanța*

– Istorie, Vecinătate, Multiculturalitate, Constanța August 24–27 2023. Cluj-Napoca (2023), 13–25.

Szücs-Csillik, Comșa, Maxim 2016

I. Szücs-Csillik, A. Comșa, Z. Maxim, Archaeo astronomical world from Romania. (M. A. Rappenglück, B. Rappenglück, N. Campion, F. Silva), *Astronomy and Power: How Worlds Are Structured. Proceedings of the SEAC (European Society for Astronomy in Culture), Gilching, Germany, August 30–September 4 2010. BAR International Series* 2794 (2016), 50–60.

Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023a

I. Szücs-Csillik, Gh. Lazarovici, The Cassiopeia constellation as the basis of the Neolithic calendar. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, December 2023 (2023), 187–202.

Szücs-Csillik, Lazarovici Gh. 2023b

I. Szücs-Csillik, Gh. Lazarovici, Lozna: căile cerești spre Cassiopeia. *Paper presented at the Simpozionul Internațional de Etnoarheologie, Etnoistorie și Etnoreligie, Timișoara, April 27–28, 2023* (2023).

Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Loznă 2023

I. Szücs-Csillik, Gh. Lazarovici, O. Loznă, The Heavenly Paths to Cassiopeia. (S. M. Colesniuc, G. M. Talmațchi, L. Dumitrașcu, C. Talmațchi, M. Cojoc, C. Scurtu), *Constanța – Istorie, Vecinătate, Multiculturalitate*, Cluj-Napoca (2023), 45–58.

Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2004

I. Szücs-Csillik, Gh. Lazarovici, Z. Maxim, About some Neolithic constellations. *Dacia N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* 48 (2004), 27–38.

Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2018

I. Szücs-Csillik, Gh. Lazarovici, Z. Maxim, About some neolithic constellations. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies* 6, 2 (2018) 3–14.

Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2019

I. Szücs-Csillik, Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Breakthrough discovery about the ancient knowledge of the sky. (C.-E. Ursu, M. Lazarovici, A. Poruciuc) *From Symbol to Sign (cave art and furniture). The fireplace in temples and sanctuaries (type and functionality). Papers presented at the International Symposium, Muzeul de Istorie – Muzeul Bucovinei, Suceava, 21–23 September 2018. Suceava* (2019).

Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2024a

I. Szücs-Csillik, Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Neolithic message by symbol: Possible astronomical illustrations of Vinča symbols. *Papers presented at the Simpozionul Internațional de Etnoarheologie, Etnoistorie și Etnoreligie, Timișoara, 7–8 June 2024* (2024)

Szücs-Csillik, Lazarovici Gh., Maxim 2024b

I. Szücs-Csillik, Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Vinča culture: an interchange between of Earth and Sky. *Papers*

presented at the Symposium *Sign and Symbols on Cult Objects From the Paleolithic to the Middle Ages, Suceava, October 28 2024* (2024).

Szücs-Csillik, Maxim 2015

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, Goddess of nocturnal light at Parța. (S. Forțiu, A. Stavilă), *ArheoVest* 3. In *Memoriam Florin Medeleț, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 November 2015*. Timișoara, Szeged (2015), 605–620.

Szücs-Csillik, Maxim 2016a

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, The snake and the agrarian rituals. (C.-E. Ursu, M. Lazarovici, A. Poruciuc), *Between Earth and heaven. Symbols and signs*. Papers presented at the international symposium *From Symbols to signs. Signs, symbols, rituals in sanctuaries*, 11 – 13 September 2015, Suceava. In memory of Henrieta Todorova. *Etnoreligion Series*, II. Suceava, Iași (2016), 433–450.

Szücs-Csillik, Maxim 2016b

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, The Heavenly Snake in the Agricultural Calendar. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* (2016), 418–432.

Szücs-Csillik, Maxim 2017a

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, ‘Crown’ and ‘Necklace’ Constellations – Symbol and Sign. (Gh. Lazarovici), *The Image of Divinity in the Neolithic and Eneolithic. Ways of Communication*. Proceedings of the International Symposium, 26–28 October 2017, Sibiu, Sibiu (2017), 241–250.

Szücs-Csillik, Maxim 2017b

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, Orion’s Belt – Symbol and Sign. Proceedings of the International Symposium *From Symbol to Sign*, 26–28 May 2017, Muzeul Bucovinei in Suceava, Suceava (2017).

Szücs-Csillik, Maxim 2017c

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, “Observed” constellations from the Parța Neolithic sanctuary. (A. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forțiu) *ArheoVest* 5, 2. In *Honorem Doina Benea, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, November 25 2017*. Timișoara, Szeged (2017), 605–620.

Szücs-Csillik, Maxim 2018

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, “Crown” constellation: symbol and sign. (S. A. Luca), *Volume of the International Symposium The Image of Divinity in the Neolithic and Eneolithic. Ways of Communication*, 26–28 October 2017, Sibiu. Suceava (2018).

Szücs-Csillik, Maxim 2021a

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, Some crucial constellations in the Neolithic: Gemini-Taurus and Sagittarius-Scorpius. (C. Astaloș), *ArheoVest* 12. In *Honorem Valeriu Sîrbu, Timișoara, November 2021*. Timișoara, Szeged (2021), 473–488.

Szücs-Csillik, Maxim 2021b

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, Some pivotal constellations in the Neolithic era. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* 11 (2021), 165–173.

Szücs-Csillik, Maxim 2014

Szücs-Csillik, I., Maxim, I. Connection between agriculture and astronomy in Neolithic. *ArheoVest* 10, 2. In *Honorem Gheorghe Lazarovici, Timișoara, December 6 2014*. Szeged (2014), 221–242.

Szücs-Csillik, Maxim 2023

Szücs-Csillik, I., Maxim, I. Calea Lactee Neolitică, *Paper presented at the Simpozionul Internațional de Etnoarheologie, Etnoistorie și Etnoreligie, Timișoara, 27–28 April 2023* (2023).

Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019a

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, Gh. Lazarovici, Celestial connections at three settlements from Vinča civilization: Parța-Tărtăria-Mostonga. House and Boat. (S. Forțiu) *ArheoVest* 7, 2. In *Honorem Sabin Adrian Luca, Timișoara, November 23 2019*. Szeged (2019), 599–608.

Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2019b

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, Gh. Lazarovici, The astronomical message of the round tablet from Tărtăria, *Presentation at the International symposium From Symbol to Sign. Symbol and sign in relation to fire and light, Muzeul Bucovinei, Suceava, September 20–22 2019* (2019).

Szücs-Csillik, Maxim, Lazarovici Gh. 2020

I. Szücs-Csillik, Z. Maxim, Gh. Lazarovici, Celestial connections at three settlements from Vinča Civilization: Parța-Tărtăria-Turdaș. ArrowHook and NooseLadder. (A. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forțiu), *ArheoVest* 7, 2. In *Honorem Alexandru Rădulescu – Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, November 23 2019*. Szeged (2020), 437–453.

Teeter 2025

E. Teeter, Djed-Pillar Amulet (Catalogue No. 95). (E. Teeter, F. Arico), *Ancient Egyptian Art at the Art Institute of Chicago*, Chicago (2025).

Torma 1879

Zs. Torma, *Neolith kökorszakbeli telepek Hunyad-megyében* (Contribution to the Prehistory of Hunedoara county), Cluj (1879).

Torma 1882

Zs. Torma, Hunyad vármegye őskori történelméhez (Három fölölvasás és egy indítvány). *A Hunyadmegyei Történelmi és régészeti Társulat Évkönyve*, Déva (1882), 5–51.

Tringham, Krstić 1990

R. Tringham, D. Krstić, *Selevac. A Neolithic Village in Yugoslavia*, Los Angeles (1990).

Vlassa 1962

N. Vlassa, Probleme ale cronologiei neoliticului

Transilvaniei în lumina stratigrafiei aşezării de la Tărtăria.
Studia Universitatis Babeş Bolyai, Seria Historia 2 (1962),
23–30.

Vlassa 1971

N. Vlassa, Contribuţii la problema racordării cronologice relative a neoliticului Transilvaniei la cronologia absolută a Orientului Apropiat. *Apulum* 9 (1971), 21–63.

Vlassa 1976

N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei: studii, articole, note*, Cluj-Napoca (1976).

Wildung 1977

D. Wildung, *Egyptian Saints: Deification in Ancient Egypt*, New York (1977).

Winn 2008

S. M. M. Winn, *Pre-writing in Southeastern Europe:*

The Sign System of the Vinča Culture ca. 4000 B.C., Calgary (1981).

Wu 2007

J. Wu, Discovery of an early Neolithic Rock Image of the Big Dipper at the Baimiaozi Mountain in Ongniud Banner, Inner Mongolia. *Beifang Wenwu* (北方文物) 4 (2007), 1–4.

Záhonyi 2011

A. Záhonyi, *A tatárlakai csillagóra (The Star-Clock of Tărtăria)*, Pilisvörösvár (2011).

Záhonyi 2021

A. Záhonyi, *The Oldest Scripts of Europe on a Clay Disk of Tărtăria (Alsótárlaka)*, Pilisvörösvár (2021).

LOCUIREA ENEOLITICĂ DE LA SIBIU – *BALANȚA*

*Vasile Palaghie, Florentin Perianu, Raluca Maria Teodorescu**

Cuvinte cheie: Orașul Sibiu, Transilvania, eneolitic, cultura Baden, cultura Coțofeni, cultura Kostolac, cultura Glina, cultura Schneckenberg, Furchenstich, capăt de băț.

Keywords: City of Sibiu, Transylvania, eneolithic, Baden culture, Coțofeni culture, ure, Glina culture, Schneckenberg culture, Furchenstich, stick end.

Eneolithic habitation from Sibiu – *Balanța*

(Abstract)

From the territory of Sibiu we know several discoveries that highlight traces of late eneolithic habitations, right within the citadel perimeter: Primăria Veche, Piața Huet Piața Mică, etc. In this study we will discuss a new discovery, resulting from preventive archaeological research. Even if the area where the research was conducted does not provide a clear and overall image from which a narrower dating could result, we will try, with small observations, to focus on the material category to determine the affiliation within the cultures.

Context

Cercetarea arheologică preventivă în perimetrul aflat pe strada Calea Gușteriței¹, nr. 21–23 (Fig. 1), din orașul Sibiu a fost determinată de unele lucrări de construire demarate de diferite proiecte imobiliare dar și de rezultatul diagnosticului arheologic realizat în septembrie 2019. Anterior acestei date, tot în 2019, cercetările arheologice preventive executate pe terenul vecin au confirmat existența unui cimitir, datat pe baza inventarului la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX. Cel mai timpuriu indiciu este arătat de cartarea Francesco-Josefină (1869–1887) care indică aproximativ în această zonă un cimitir (Fig. 2).

În anul 1935, pe acest teren au fost construite clădirile fabricii Viktor Hess (Uzina Balanța, după 1947) (Fig. 3) și începând cu anul 2017, ce a mai rămas din construcții a fost demolat. Cert este faptul că în urma lucrărilor arheologice, pe lângă mormintele datate pe baza inventarului în perioada amintită mai sus, au fost cercetate două complexe eneolitice, situate în zona nord-vestică a suprafeței deschise (Fig. 4).

Descrierea complexelor

Primul complex, numerotat cu Cx. 2, a fost descoperit în imediata apropiere a fundației unui bloc aflat în construcție. Conturat la adâncimea de –1 m față de nivelul actual de călcare, acesta are o formă relativ rotundă, cu partea inferioară ușor alveolată. În momentul cercetării s-a constatat că partea superioară a complexului a fost puternic afectată de mormintele moderne dar și de lucrările edilitare (Fig. 5–6).

Al doilea complex, cercetat la aceeași adâncime, prezintă cel mai probabil o locuință adâncită, care a fost afectată parțial de fundația unei clădiri dar și de baza de beton a unui stâlp. Posibil că aceste două complexe care se regăsesc foarte aproape să fie în conexiune (Fig. 7–8).

Prezentarea materialului arheologic

Un lot infim al materialului arheologic provine din nivelul inferior al complexelor, un al doilea lot, destul de numeros fiind reprezentat în umplutura nivelurilor superioare sau din ceea ce a mai rămas în nivelul distrus de morminte sau lucrările care au deranjat locuirea preistorică.

Cantitativ, ceramica grosieră este destul de bine reprezentată, aceasta având în compoziție nisip cu granulație mare dar și pietricele sau mică. Culorile, în funcție de ardere, au nuanțe de la gălbui, cărămiziu, la cenușiu, într-un procentaj destul de mare, materialul ceramic fiind puternic exfoliat.

Cu o paritate relativ egală, ceramica semifină

* Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, Piața Mare, nr. 4–5, geminarom@yahoo.co.uk, florentin_florentin13@yahoo.com, ralucamaria.teodorescu@gmail.com.

¹ Lucrările din zonă au fost realizate de colective ale Muzeului Național Brukenthal. Mulțumim cu această ocazie colegei dr. Claudia Urduzia, pentru punerea la dispoziție a documentației.

este confecționată dintr-o pastă omogenă, din argilă bine frământată, având ca degresant nisipul fin. Dacă într-un procentaj relativ mare ceramica este exfoliată, acolo unde se păstrează angoba, vasele sunt bine netezite, pe unele păstrându-se chiar și lustrul. În gama cromatică predomină, în general, culorile închise, de la cenușiu la negru dar nu lipsesc nuanțele de brun, castaniu sau gălbui-cărmiziu.

Sărac în forme întregibile, repertoriul vaselor ceramice a fost reconstituit cu greu, ceea ce a condus la o încadrare dificilă în contextul unei faze sau subfaze așa cum au fost ele definite.

Unele materiale, chiar dacă nu sunt numeroase, pot fi atribuite tipului *ulcior*, discutat în literatura de specialitate, iar dacă tipologia lor rămâne greu de stabilit, câteva fragmente pot arăta jumătatea inferioară a unui vas cu corpul globular (Pl. 1/1). Există o serie de fragmente disparate care au legătură cu această categorie însă nu este exclus ca toarta cu pastile aplicate, gen *boabe de linte* (Pl. 1/8) să aparțină ulcioarelor de dimensiuni medii, dar cu siguranță, toarta în bandă lată (Pl. 1/9) care are ca punct de pornire buza vasului, aparține unui ulcior de dimensiuni mari. În partea superioară, acolo unde se unește cu buza, apar doi lobi mici care se ridică deasupra gurii vasului.

Din complexul 2 provin fragmente ceramice din care am putut reconstitui partea superioară a unei amfore (Pl. 1/4). Indiciul apartenenței la acest tip ne este redat chiar sub motivul unghiular unde se păstrează urmele de ruptură din vechime a unei torți dispuse pe diametrul maxim al vasului. Unele fragmente care pot documenta acest tip, pot arăta partea superioară a unui vas (Pl. 1/7), încadrarea relativă la tipologie fiind făcută pe baza dimensiunilor.

Dacă tot am amintit de torți, posibil ca și unele fragmente să fie un indiciu al apartenenței la acest tip de vas (Pl. 1/5–6). Torțile în bandă, rotunjite, sunt în general dispuse pe umărul sau pe diametrul maxim al vasului de tip amforă. La fel, bănuim, câteva fragmente care arată partea superioară a unor recipiente care, la fel de bine, pot fi atribuite acestui tip (Pl. 1/2–3). Nu în ultimul rând, trebuie amintite și fragmentele care arată zona superioară a unui recipient de mari dimensiuni, cu buza ușor evazată și subțiată spre muchie, cu gâtul cilindric (Pl. 1/10).

Din ambele complexe, din zona superioară dar și din suprafața răvășită, a fost recuperat material ceramic destul de fragmentar, acesta fiind dificil de încadrat la o categorie sau alta, tipologic putând

fi trimis în oricare grupă, *străchini sau castroane*². Aceste recipiente, sunt în general cu pereții arcuiți în zona superioară, cu partea inferioară de formă tronconică, fiind decorate sub buză sau în zona de curbură din care rezultă invazarea, cu impresiuni sau incizii.

Două din fragmentele ceramice, care rezultă din recipiente diferite, cu marginea puternic invazată spre interior (Pl. 2/1; Pl. 2/3), pot fi încadrate la acest tip, având în vedere dimensiunile mari pe care le prezintă. Al doilea fragment (Pl. 2/3) care aparține zonei superioare a unui castron pare că are buza îngroșată, în formă de „T” însă, constatăm că este doar o aplicație. Un alt fragment care ne atrage atenția (Pl. 2/2 – ø 40 cm), aparține părții superioare a unui castron de mari dimensiuni, cu pereții arcuiți, buza ușor invazată și îngroșată.

Datorită diferențelor date de dimensiuni, în câteva cazuri, putem încadra aici fragmentele din partea superioară a două vase de dimensiuni mari. Primul, are deschiderea largă a gurii (Pl. 2/4), buza evazată, gâtul scurt, arcuit, corpul de formă tronconică, cu umerii bombați iar al doilea, cu, umerii ușor bombati, gâtul înalt în formă de pâlnie, înclinat către exterior, acesta pornind direct din umăr (Pl. 2/5). Un fragment (Pl. 2/6) care face parte din zona superioară a unui castron de formă tronconică cu buza ușor evazată și teșită la interior este puternic exfoliat. Fragmentul mai prezintă urmele unor incizii dispuse vertical care pornesc din partea superioară.

O piesă care ne creează dificultate în procesul de încadrare constă într-un fragment din partea superioară a unui vas cu pereții arcuiți și buza puternic invazată (Pl. 3/1). Fragmentul în cauză, datorită diferențelor de dimensiuni, se încadrează la tipul castroane, cum este și cazul fragmentului din partea superioară a unui vas tronconic, cu buza ușor invazată (Pl. 3/2).

În categoria *străchinilor* putem încadra fragmentul din partea superioară a unui vas cu pereții arcuiți și buza invazată (Pl. 3/6). Fragmentul din partea superioară a unei străchini tronconice simple cu buza îngroșată și crestată la exterior (Pl. 3/3) sau fragmentul care provine din partea superioară a unui vas cu pereții ușor arcuiți și buza îngroșată la exterior (Pl. 3/5), merită atenție. Putem încadra la această categorie și fragmentul din partea superioară a unui recipient care are o formă tronconică simplă (Pl. 3/4), formă întâlnită în toate fazele. Dificilă este, însă, încadrarea unor fragmente la

² Popa-Gogâltan 2014, 66; Gogâltan-Molnár Kovács 2009, 81–82, nota 293; Ciugudean 2000, 23.

categoria aceasta (Pl. 3/8–9). Ele au dimensiuni medii, având corpul pântecos, umerii bombați cu gâtul scurt și deschiderea largă a gurii.

În lotul de materiale, dispunem de un singur fragment din partea superioară a unui vas cu pereții arcuiți și buza trasă în interior (Pl. 3/7) care teoretic poate fi încadrat la ambele tipuri, *boluri* sau *străchini*.

Prezența *vaselor borcan* în complexe sau în aria suprafeței cercetate este redusă fiind identificat un fragment care arată partea superioară a unui recipient de dimensiuni medii, cu gâtul scurt, umerii bombați și buza ușor evazată (Pl. 4/6).

Cea mai mare parte a materialului recuperat din complexe sau din perimetrul răvășit aparține categoriei grosiere, bine reprezentată de vasele de tip *oală*, prezente în mai tot arealul culturii Coțofeni. Numărul este destul de mare și poate indica aici prezența unor fragmente care se regăsesc în partea superioară a unor recipiente de dimensiuni medii și mari care au deschiderea largă a gurii, gâtul prelung și buza ușor evazată (Pl. 4/1) sau cu gâtul lung, de formă tronconică și umerii ușor bombați (Pl. 4/2). Unele recipiente sunt cu gâtul lung, de formă cilindrică, cu un orificiu sau mai multe, pentru suspendare (Pl. 4/3). Un element specific pentru acest tip de vase sunt aplicațiile plastice prezente în zona superioară, chiar sub buză, de forma unor creste sau nervuri verticale, grupate în acest caz câte trei, care nu depășesc marginea (Pl. 4/4) sau câte două, grupate la partea superioară a unui lob (Pl. 4/5).

Lotul de materiale nu duce lipsa unor fragmente care se regăsesc în partea superioară a unor recipiente de dimensiuni mari, cu deschiderea largă a gurii, buza ușor evazată, gâtul scurt și ușor arcuit (Pl. 4/7). Despre fragmentul de dimensiuni mari cu gât lung, arcuit, de formă tronconică (Pl. 4/8), credem că este o oală de mari dimensiuni poate chiar un vas de provizii. La aceeași categorie credem că se încadrează și recipientele de mari dimensiuni care au deschiderea largă a gurii, gâtul lung și arcuit, de formă tronconică, umerii bombați, corpul pântecos și buza rotunjită (Pl. 5/1) sau cu buza evazată și gâtul lung și arcuit, care prezintă două perforații (Pl. 5/2), pentru a fi ancorat sau mutat și nicidecum atârnat. Un alt subtip care se evidențiază în această categorie (Pl. 5/3) are buza rotunjită, puternic evazată și îngroșată către exterior, bine separată de gâtul vasului care este scurt și ușor arcuit.

O categorie destul de reprezentată în toate fazele culturii Coțofeni este evidențiată de *ceștile și cămile* cu diferitele subvariante, ordonate tipologic

de cei care s-au ocupat de fenomen³. Datorită stării destul de fragmentare a materialului arheologic, cu greu putem încadra aceste piese la o tipologie consecventă ținând cont că am reconstituit parțial unele profile specifice acestor categorii.

Prezența recipientelor de mici dimensiuni în complexe nu este numeroasă iar identificarea este îngreunată și de lipsa torților, un element definitoriu pentru această categorie⁴. Unele recipiente prezintă corpul ușor semisferic, gâtul ușor cilindric și buza ușor evazată (Pl. 6/1), altele au buza dreaptă și gâtul cilindric (Pl. 6/2) sau cu gâtul scurt și corpul ușor bombat (Pl. 6/3). La fel, unele fragmente reîntregesc parțial, profilul unor recipiente cu capacitate mai mare unde gura are o deschidere largă, buza dreaptă și ușor evazată, cu corpul probabil globular (Pl. 6/4), sau, o variantă a unei căni cu buza tăiată oblic (Pl. 6/5). Unele materiale ceramice care fac obiectul încadrării la tipul *cană*, se rezumă la partea superioară a unor recipiente cu buza oblică, gâtul ușor arcuit, trecerea de la umărul bombat la gât făcându-se printr-un prag bine definit (Pl. 6/6–7). Tot la acest tip putem încadra fragmentele ceramice care arată partea inferioară a unei căni cu fundul aplatizat (Pl. 6/8) sau toarta de cană, care se regăsește în fazele I și II (Pl. 6/9). Din lotul de materiale aferent complexului 2, în nivelul superior al umpluturii, se remarcă un fragment (Pl. 7/20), probabil din partea superioară a unui vas, puternic exfoliat. Pe buză se deosebește un buton alungit, ușor aplatizat. Foarte posibil că în partea inferioară a butonului să se continue cu o toartă.

Referitor la fragmentele ceramice care reprezintă partea superioară a unui recipient, se pot purta discuții datorită formei și a dimensiunilor care îi dau funcționalitatea dar și datorită decorului, motiv pentru care încadrarea tipologică este îngreunată. Spre exemplu, vasul de la Pl. 8/2a-b are deschiderea la gură de 13 cm, buza rotunjită, îngroșată către exterior și crestată oblic, gâtul scurt și corpul ușor bombat.

Pentru ornamentarea materialului ceramic din locuirea de la Balanța se întâlnesc tehnicile specifice culturii Coțofeni, cele realizate prin adâncire și în relief. Decorul prin adâncire, atât simplu cât și combinat, este reprezentat de incizie și impresiune, motivele întâlnite nefiind extrem de diversificate.

Decorul prin incizare apare cel mai frecvent sub buza recipientelor dar și pe corpul acestora fiind întâlnit în mai toată gama de vase, de la amfore,

³ Popa 2009, 579–582, manuscris.

⁴ Roman 1976, 20–21; Ciugudean 2000, 23–25; Dietrich et alii 2014, 349.

castroane, străchini și oale, până la recipiente mici, în maniera simplă: decorul cu linii înclinate în „V”, intersectate de incizii dispuse oblic (Pl. 7/1), benzi incizate înguste, hașurate oblic pe linie sau în interior și dispuse unghiular (Pl. 1/1, 4, 7; Pl. 6/7; Pl. 7/8, 12), incizii în rețea, în bandă verticală (Pl. 7/3, 15, 17–18), benzi verticale hașurate oblic în interior (Pl. 7/4), linii incizate întretăiate oblic (Pl. 7/5), linii incizate subțiri dispuse în *triunghiuri îngropate* (Pl. 5/2; Pl. 6/4; Pl. 7/6, 9, 16), dispuse în motivul *brăduț* (Pl. 7/7, 10–11), benzi incizate, hașurate oblic, care au laturile marcate cu câte un șir de impresiuni sau mici creștături, uneori sub forma unui bob de grâu (Pl. 8/1a-b), etc.

Un motiv rar este prezentat pe circumferința unui recipient și constă în linii dese, verticale, dispuse în două șiruri orizontale. De sub proeminența vasului pornesc trei șiruri verticale compuse din linii orizontale (Pl. 2/4).

Referitor la decorul realizat prin imprimare, raportat la totalitatea fragmentelor recuperate, acesta este slab reprezentat. În general, acestea apar pe buză (Pl. 6/4, 6), fie imediat sub, buză (Pl. 3/3; Pl. 4/1–4, 7) și pe gât în unul sau mai multe șiruri alungite, fie drepte sau semilunare și nu în ultimul rând pe umăr (Pl. 3/9). Fragmentele care întregesc parțial partea superioară a unui vas prezintă impresiuni dispuse în trei rânduri, vertical, ușor oblic (Pl. 8/2a-b), pe circumferința maximă aceste impresiuni fiind dispuse orizontal în patru rânduri, două câte două.

Aplicațiile plastice au forma unor creste, dispuse vertical pe buza recipientelor, două sau mai multe (Pl. 3/1; Pl. 4/4), unele generând un lob (Pl. 4/5), orizontal, imediat sub buză (Pl. 2/3) sau proeminențe alungite pe umăr (Pl. 2/4; Pl. 3/8; Pl. 7/13–14). Barbotina este reprezentată în general pe vasele cu dimensiuni mari (Pl. 7/2, 19). Aplicația *boabe de linte* apare pe corpul a două amfore destul de fragmentate, fix în zona umărului (Pl. 1/4, 7) sau pe toartă (Pl. 1/8). Decorul în relief constă și în brăuri, la unele recipiente, chiar la contactul dintre umăr și gât (Pl. 1/2–3).

Legături culturale

Ne-am propus în acest studiu să analizăm pe ceea ce avem, aspecte ce țin de formele sau ornamentația materialului arheologic. Într-o proporție covârșitoare, acesta a fost recoltat din suprafața distrusă, majoritatea aflându-se în poziție secundară și ca atare, indiciul care ne-ar fi putut duce la o restrângere a încadrării cât mai exacte ar fi relativ. De aceea am făcut uz doar de acel material care ne poate ajuta să înțelegem limitele locuirii, specificul

sau în ce măsură se mențin legături cu, comunități adiacente mai apropiate sau mai îndepărtate.

Pentru categoria ulcioarelor (Pl. 1/1) deși se regăsesc fragmente dispartate, putem discuta încadrarea relativă, atât tipologic cât și pe baza unor elemente specifice de decor care prezintă benzi incizate înguste, dispuse unghiular și hașurate oblic, cu analogii la Aiud-*Cetățuie*⁵, Unirea-*Dealul Cămării*⁶ sau Sântimbru⁷. Toarta în bandă lată (Pl. 1/9) care, cu siguranță aparține unui ulcior o regăsim atât în mediul Baden dar și în Coțofeni, la Ciumești IVb⁸, Sântandrei⁹, Peștera Igrîța¹⁰, Răcaș-*Peștera nr. 2* de la Stanul Cerbului¹¹, Cladova-*Dealul Carierei*¹², Poiana Ampoiului-*Piatra Corbului*¹³, etc.

Din inventarul complexului 2, unele fragmente par să arate partea superioară a unor amfore de mari dimensiuni (Pl. 1/4, 7), cu analogii la Gligorești-*Holoame*¹⁴ sau Cauce¹⁵. Interesant este faptul că aplicația *boabe de linte* apare numai pe aceste recipiente. De altfel, acestea prezintă o tehnică combinată ce constă într-un decor realizat atât prin incizare și imprimare cât și prin aplicare.

Torțile în bandă, rotunjite, care sunt dispuse în general pe umărul sau diametrul maxim al vasului de tip amforă le regăsim la Gligorești-*Holoame*¹⁶ dar și în alte locuri. Documentate în locuiri Coțofeni la nivelul fazei II, la Gligorești-*Holoame*¹⁷, Oarța de Sus-*Măgura*¹⁸, Cicău-*Săliște*¹⁹ sau la Rotbav-*Unghiul Gardului*²⁰, fragmentele care arată partea superioară a unor recipiente cu dimensiuni diferite (Pl. 1/2–3) pot foarte bine să fie atribuite acestui tip cum la fel și partea superioară a vasului de la Pl. 1/10, cu analogii la Gilău²¹.

Dificilă este încadrarea unor fragmente la categoria străchini sau castroane, diferențierea fiind

⁵ Ciugudean 2000, 48, Pl. 57/7.

⁶ Ciugudean 2000, Pl. 50/5.

⁷ Ciugudean 2000, Pl. 54/2.

⁸ Roman-Németi 1978, Pl. 11/3.

⁹ Roman-Németi 1978, Pl. 57/1.

¹⁰ Roman-Németi 1978, Pl. 15/2; Emodi 1984, 407, Pl. 11/46; Katócz 2022, 17, Pl. IV.

¹¹ Ghemiș *et alii* 2014, 20–21, Fig. 6–7; Ghemiș *et alii* 2014a, 31–34, Fig. 6–7; Katócz 2022, 18, Pl. V.

¹² Sava 2015, Pl. 18/5; Sava 2015a, 233, Pl. 147/5, autorul consideră toarta tipic Coțofeni; Vezi și concluzii Katócz 2022, 20.

¹³ Ciugudean 2000, 54, Pl. 72/8.

¹⁴ Popa-Gogăltan 2014, Tipul II, Pl. 18/2.

¹⁵ Ciugudean *et alii* 2005, 10, Pl. III/6, 9.

¹⁶ Popa-Gogăltan 2014, Pl. 41/2, 4, 6–7;

¹⁷ Popa-Gogăltan 2014, Pl. 17/1, Pl. 33/2;

¹⁸ Pop 2000, Abb. 2/10.

¹⁹ Ciugudean 2000, Pl. 48/3.

²⁰ Dietrich *et alii* 2014, Pl. 6/10.

²¹ Kalmar 1980, Fig. 15/1.

dată de dimensiunile mai mari ale celei de a doua categorii²².

Fragmentele care rezultă din partea superioară a unor recipiente, diferite ca subtipuri (Pl. 2/1, 3), cu marginea puternic invazată pe care le încadrăm la tipul castroane, au analogii la Gligorești-Holoame²³.

Un fragment care ne atrage atenția face parte din zona superioară a unui castron (Pl. 2/2, $\varnothing$ – 40 cm), cu buza invazată și îngroșată. Cu analogii mai timpurii, acest tip îl întâlnim la Cluj-Napoca-Polus²⁴ sau în partea de nord-vest al arealului culturii, la Girișu de Criș²⁵.

Câteva fragmente care ne arată profilul unui castron (Pl. 2/4) cu analogii în locuirile de la Cicău-Săliște sau la Unirea-Dealul Camării²⁶. Acesta este incizat într-o manieră rar întâlnită în cadrul culturii, motiv care ne duce cu gândul la Gligorești-Holoame²⁷. Pentru castronul tronconic (Pl. 2/6) cu buza ușor evazată și teșita la interior analogiile sunt mai rare, cea mai apropiată regăsindu-se la Gligorești-Holoame²⁸.

Printre fragmentele recuperate din zona adiacentă complexelor, unul arată partea superioară a unui castron (Pl. 3/1) cu buza invazată și trasă ușor către interior. Cu bune asemănări la Herculan-Peștera Hoților²⁹ în nivelul g, acesta este întâlnit sporadic în Transilvania, unii cercetători aducând în discuție influențe Kostolac³⁰. Pe buza vasului se observă trei creste distanțate, dispuse vertical care comportă impresiuni oblice³¹, aplicații care sunt întâlnite în faza II și III.

Din variantele comune, cel puțin pentru sudul Transilvaniei, fragmentul care face parte din zona superioară a unui castron cu buza ușor invazată (Pl. 3/2) are bune analogii în mai toate locuirile de faza II.

Celelalte recipiente, de tip *strachină*, prima cu buza îngroșată și crestată la exterior, de forma tronconică simplă (Pl. 3/3) și a doua (Pl. 3/4) sunt întâlnite la Rotbav-Unghiul Gardului³² sau

Gligorești Holoame³³, regăsindu-se atât în faza II cât și III. Din nivelul de umplutură al complexului 2 provine un fragment de vas (Pl. 3/7) cu pereții arcuți și buza trasă puternic în interior, care se încadrează la categoria *strachinilor*³⁴.

În privința *vaselor borcan*, a fost identificat un singur fragment (Pl. 4/6) cu bune analogii la Gilău³⁵ dar și la Gligorești-Holoame³⁶ însă cea mai mare parte a materialului recuperat din locuirea de la Balanța poate fi atribuit tipului *oală*. Am introdus aici materialul cel mai reprezentativ care indică diferitele subtipuri ce se regăsesc cu precădere în fazele II și III.

Unele vase au aplicații plastice dispuse vertical pe buză (în cazul nostru patru – Pl. 4/4), care nu depășesc marginea ci pornesc de la partea superioară a unui lob (Pl. 4/5) sau care au un orificiu pentru atârănare (Pl. 4/3) sau două (Pl. 5/2). Unele fragmente pot indica prezența unor vase de mari dimensiuni (Pl. 4/8; Pl. 5/1, 3) care, datorită capacității pot intra cu ușurință în categoria vaselor de provizii³⁷.

Prezența recipientelor de mici dimensiuni rămâne discutabilă, încadrarea tipologică fiind îngreunată și de lipsa torților, un element definitoriu în cadrul culturii³⁸. Cele cu buza ușor evazată (Pl. 6/1) se regăsesc pentru acest interval discutat, la Gligorești-Holoame³⁹ sau mai timpuriu, la Rotbav-Unghiul Gardului⁴⁰, iar cu buza dreaptă și gâtul cilindric (Pl. 6/2), la Băile Herculan-Peștera Hoților⁴¹ sau Rotbav-Unghiul Gardului⁴². Recipientele cu capacitate mai mare, cu deschiderea largă a gurii (Pl. 6/4) sau cu buza oblică (Pl. 6/5) se regăsesc în repertoriul culturii atât în faza II dar și în III.

³³ Popa-Gogâltan 2014, Pl. 25/2.

³⁴ Ciugudean 2000, 23, *strachina* cu marginea puternic invazată este întâlnită sporadic în așezările din Transilvania și Banat.

³⁵ Kalmar 1980, Fig. 15/3.

³⁶ Popa-Gogâltan 2014, Pl. 33/4 (apare de două ori, vezi cana cu corpul globular, 64–65).

³⁷ Popa-Gogâltan 2014, Tipul VIII, 72, Vase de bucătărie = de provizii. La noi, unele recipiente depășesc 50 cm în diametrul gurii, Pl. 5/1, 3; Pentru recipientul de la Pl. 5/2, orificiile sunt mult mai plauzibile pentru ancorare sau mutare decât pentru atârănare.

³⁸ Roman 1976, 20–21; Ciugudean 2000, 20–25; Dietrich *et alii* 2014, 349, catalog de forme.

³⁹ Popa-Gogâltan 2014, Pl. 26/2;

⁴⁰ Dietrich *et alii* 2014, Pl. 13/8, recipiente simple, mici cu profilul în S.

⁴¹ Roman 1976, Pl. 74/17 (Băile Herculan-Peștera Hoților, niv. f). Ornamentele simple prin incizare pot sugera o datare a lor încă din faza II.

⁴² Dietrich *et alii* 2014, Pl. 22/6, recipiente suple de mărime mică cu gât înalt.

²² Popa-Gogâltan 2014, 66; Gogâltan-Molnár Kovács 2009, 81–82, nota 293; Ciugudean 2000, 23.

²³ Popa-Gogâltan 2014, 66, Pl. 2/4, Pl. 30/10, Pl. 44/11, Pl. 56/2.

²⁴ Gogâltan-Molnár Kovács 2009, 81, Fig. 3/3, Fig. 4, Fig. 11/3A, Pl. XV/10.

²⁵ Roman-Németi 1978, 35, Pl. 59/5, Pl. 70/9.

²⁶ Ciugudean 2000, 23, Pl. 49/7, Pl. 52/3.

²⁷ Popa-Gogâltan 2014, 105, Pl. 37/11, 13.

²⁸ Popa-Gogâltan 2014, 66, Pl. 27/5; Pl. 44/16, 19.

²⁹ Roman 1976, Pl. 80/2; Roman 2010, 31, Fig. 70/2; Ciugudean 2000, 23, Pl. 96/2–3, varianta Ic, fără scară. La noi castron, datorită dimensiunilor.

³⁰ Ciugudean 2000, 50.

³¹ Ciugudean, 2000, 28.

³² Dietrich *et alii* 2014, Pl. 14/7, Pl. 20/1.

Unele recipiente cu buza oblică, care fac obiectul încadrării la tipul cană (Pl. 6/6–7), au bune analogii tot la Gligorești-*Holoame*⁴³, dar și fragmentele care arată partea inferioară a unei cană cu fundul aplatizat (Pl. 6/8) au bune similitudini în aceeași așezare⁴⁴ sau la Rotbav-*Unghiul Gardului*⁴⁵.

Toarta ușor înălțată (Pl. 6/9) care, cu siguranță aparține unei căni apare în repertoriul culturii Coțofeni⁴⁶ fiind specifică fazelor I și II.

În privința decorului care apare pe recipientele de la Balanța, ne atrage atenția un fragment pe care se observă linii înclinate în „V”, intersectate de incizii (Pl. 7/1) cu bune analogii la Răcaș-*Peștera nr. 2* de la Stanul Cerbului⁴⁷, dar și mai aproape, la Limba-În Coastă⁴⁸, sau la Unimăt-*Dîlboci*⁴⁹.

Cele două fragmente de la Pl. 8/1–2, recuperate din M. 108, unul din mormintele care deranjează stratul de cultură eneolitic, sunt decorate cu benzi incizate și hașurate oblic, laturile fiind marcate cu câte un șir de impresiuni. Cu analogii în nord-vestul Transilvaniei, acestea se regăsesc atât în bandă orizontală cât și verticală, la Berea Ia-b⁵⁰, Berea XX⁵¹, Pișcolț-sector G/1976⁵², Pișcolț-*Nisipărie*⁵³, Sănișlău III-*Ferma C.A.P*⁵⁴, Pericei Keller-tag⁵⁵, Ciumești⁵⁶, Peștera Igrița⁵⁷, în locații Coțofeni, la nivel Baden C. Aceste materiale sunt amintite în centrul Transilvaniei, la Budești-*Tăuți*⁵⁸, Chintelnic-*Știubei*⁵⁹, Florești-*Polus Center*⁶⁰ sau chiar în apropiere, la Rapoltu Mare-*Măgura Uroiului*⁶¹ unde se află în relație cu materiale Coțofeni documentate în subfaza IIb.

Fragmentul din partea superioară a unui

recipient de mari dimensiuni (Pl. 5/1), prezintă sub buza trei rânduri de impresiuni, dispuse orizontal două câte două. Acest element decorativ îl considerăm o expresie venită din mediul bănățean.

Propunerea lui N. Tasić, privind contactul dintre comunitățile Coțofeni și Kostolac care se produce la nivelul celei de a doua faze (târzii?) Kostolac⁶² este argumentat și de D. Nikolik care vede această relație la nivelul fazelor Coțofeni IIb-IIIa-b⁶³.

Analizând stratigrafia și materialul arheologic de la Herculan-*Peștera Hoților*, H. Ciugudean demonstrează că nivelurile f și g, acolo unde apar materiale Kostolac, trebuie plasate la începutul fazei III a culturii Coțofeni⁶⁴. Legat de acest sincronism, același cercetător aduce în discuție și paralelismul fazelor Coțofeni II-Baden C, cu o posibilă contemporaneitate parțială între faza Baden D și începutul fazei Coțofeni III⁶⁵. Tot aici este amintită și apariția aplicațiilor decorative de tradiție Baden, cum ar fi butonii discoidali care apar în partea superioară a torților⁶⁶.

Din lotul de materiale aferent complexului 2, din nivelul superior de umplutură, se remarcă un fragment, probabil din partea superioară a unui vas, puternic exfoliat (Pl. 7/20). Pe buza se deosebește un buton alungit, ușor aplatizat. Foarte posibil ca în partea inferioară a butonului să se continue cu o toartă. Nu excludem existența altui buton însă cu siguranță acesta este modelat în manieră Coțofeni, sursa de inspirație fiind, însă, de tradiție Baden. Cu apariții în locuirile de la Galați-*Bulbuce*⁶⁷, Presaca Ampoiului-*Piatra Brății*⁶⁸, Călnic⁶⁹, Căpuș-Măgura Căpușului⁷⁰, Răchita-*Vârful Zăpozi*⁷¹ etc., acești butoni ușor aplatizați nasc o serie de discuții⁷².

La fel, fragmentele ceramice care, reconstituie

⁴³ Popa-Gogâltan 2014, 65, 181, Pl. 42/3; Pl. 45/12.

⁴⁴ Popa-Gogâltan 2014, 65, Pl. 8/5–6; Pl. 29/15.

⁴⁵ Dietrich *et alii* 2014, Pl. 11/7.

⁴⁶ Ciugudean 2000, Pl. 51/5 – acestea apar și în faza III, Pl. 68/5. Popa-Gogâltan 2014, Pl. 5/1.

⁴⁷ Katócz 2022, 18, Pl. V.

⁴⁸ Ciută-Gligor 1999, Pl. II/2; Ciugudean 2000, Pl. 62/2.

⁴⁹ Dumitrașcu 1969, Pl. V/3; Roman-Németi 1978, Pl. 65/5.

⁵⁰ Roman-Németi 1978, Pl. 16/8, Pl. 17/8.

⁵¹ Roman-Németi 1978, Pl. 20/9, 11.

⁵² Roman-Németi 1978, Pl. 21/13.

⁵³ Roman-Németi 1978, Pl. 29/2, Pl. 31/6, Pl. 42/6.

⁵⁴ Iercoșan 1991, 45, Fig. 3/1, Fig. 4/2, Fig. 15/1.

⁵⁵ Bejinariu 2005, 64, Pl. XVI/3.

⁵⁶ Roman-Németi 1978, Pl. 13/2, 9.

⁵⁷ Roman-Németi 1978, Pl. 15/2.

⁵⁸ Marinescu 1994, Pl. VI/6, Pl. VII/5–6; Marinescu 2003, Pl. VI/6, Pl. VII/5–6.

⁵⁹ Marinescu 1994, Pl. IX/4; Marinescu 2003, Pl. IX/4.

⁶⁰ Gogâltan-Molnár Kovács 2009, Pl. XXIV/2, 4; Pl. XXXV/19–20.

⁶¹ Bălos *et alii* 2004, 251, Pl. VI. Rap. 153; La acest nivel poate fi amintit, fragmentul de la Herculan-*Peștera Hoților*; Roman 2010, Pl. 60/9, nivel e₁-e_{vii}.

⁶² Tasić 1995, 65, 68.

⁶³ Nikolik 2000, 92.

⁶⁴ Ciugudean 2000, 53–54; Acest punct de vedere este împărtășit și de C. I. Popa 2009, 978, manuscris.

⁶⁵ Ciugudean 2000, 54; Ciugudean *et alii* 2005, 15–16; Pentru „așezări Coțofeni III incipient”, se înțelege subfaza IIIa Coțofeni. Acest aspect este văzut și de C. I. Popa 2012, 162.

⁶⁶ Ciugudean 2000, 54; C. I. Popa 2012, 162–163, împărtășește problema cu trimitere majoritară în faza Coțofeni III. Sugerează că se poate vorbi și de o modă însușită de olari încă din faza II. Popa 2009, 971–972, manuscris; Popa-Gogâltan 2014, 109.

⁶⁷ Lipovan 1982, Pl. II/23.

⁶⁸ Lipovan 1982, Pl. V/19.

⁶⁹ Roman 1976, Pl. 35/17.

⁷⁰ Gligor 1999, Pl. X/4–5.

⁷¹ Popa 2012, Pl. 59/4.

⁷² Crișan 1998, 5; Ciugudean 2000, 54; Ciugudean *et alii* 2005, 15–16; Popa 2009, 944, 967–972, manuscris; Popa 2012, 161–163; Popa-Gogâltan 2014, 109.

partea superioară a unui vas (Pl. 8/2a-b), ne-au pus în dificultate, atât din cauza tipologiei⁷³ dar și a dimensiunilor care îi dau funcționalitatea⁷⁴, motiv pentru care încadrarea este îngreunată. Vasul are deschiderea la gură de 13 cm, buza rotunjită, îngroșată către exterior și crestată oblic. Plauzibile sunt analogiile vestice unde elementul decorativ utilizat în ornamentarea acestui recipient prin realizarea impresiunilor fine, trădează influențe clare care vin din mediul Kostolac⁷⁵.

Cu analogii apropiate, cel puțin din punct de vedere motivistic, îl regăsim la Gligorești-*Holoame*⁷⁶ dar și în mediul Kostolac⁷⁷ sau chiar în Banat la Dubova-*Cuina Turcului*⁷⁸.

În cadrul descoperirilor din punctul Balanța se disting trei piese care aparțin unor statuete antropomorfe, în stare fragmentară. Descoperite în complexul 2, două din ele prezintă partea inferioară a corpului (Pl. 8/4–5) iar a treia, partea superioară (Pl. 8/3). Nu excludem ca piesa care reprezintă partea superioară să fie un întreg cu una din cele două părți inferioare.

1. Prima piesă (Pl. 8/3) este o statueta antropomorfă din care se mai pastrează partea superioară. În zona capului, marginile care dau forma discoidală nu se mai pastrează, fiind rupte din vechime. Aici se observă o mică porțiune din fațeta oblică, redată printr-o alveolare ușoară. De altfel, fiind una din piesele cele mai întâlnite în aria culturii Coțofeni pentru plastica antropomorfă, aceste statuete cu corpul plat au brațele ridicate în poziție de orantă. După cum se observă, piesei noastre îi lipsește un braț, acesta fiind rupt din vechime. Statueta este modelată din lut fin având o ardere bună cu nuanțe de la brun la brun închis. H=4,3 cm.

2. Statueta antropomorfă fragmentară, de tipul plat din care se pastrează partea inferioară care este de forma unui disc cu dimensiunile de 5,5x5,4 cm.

⁷³ Recipiente care apar în diferite medii la distanțe apreciabile. Gogâltan-Molnár Kovács 2009, 87, Pl. XXIX/4 – ceașcă; Ciugudean 2000, Pl. 69/3; Roman 1976, 23, Tip XVI- vasele care imită formele de metal, Pl. 32/4; tipologia bolurilor la Nikolić 2000, 40, tipul VIII, T XXXIX/15; Ulanici 1976, 47, Fig. 6/5 – cană, cu trimitere în mediul Kostolac (pentru tehnica cu snurul răsucit, Tasić 1995, 68, o consideră de origini stepice; Tuțulescu 2016, 146, ornament apărut la Brăneț în faza IIb-Coțofeni, preluat din arealul grupului Orlea-Sadovec); Iercoșan 1990–1991, Fig. 4/2, mediul Baden C, fără încadrare tipologică;

⁷⁴ Gogâltan-Molnár Kovács 2009, nota 289 și 293.

⁷⁵ Popa 2009, 976, manuscris.

⁷⁶ Popa-Gogâltan 2014, 110, Pl. 21/4, Pl. 64/2.

⁷⁷ Nikolić 2000, Belo Brdo, Pl. II/10; Majdan-Sararci, Pl. XXV/5; Obala Tamisa, Pl. XXVII/1; Mostanga, Pl. XXVI/6.

⁷⁸ Boroneanț 2020, Fig. 13, Adăpostul Mic.

Ambele fațete sunt ornamentate. Partea din față este decorată cu două registre aproximativ egale care constau în linii ce coboară din partea superioară către cea inferioară, formând în totalitate, motivul *căpriorilor*. Pe revers, primul rând de impresiuni urmează forma aproximativă a piesei iar următoarele, până în zona centrală, par să formeze un triunghi cu vârful în jos, deoarece în zona superioară, două sau trei linii de impresiuni par să meargă către stânga, posibil să închidă registrul. Am fi tentați să discutăm aici de maniera de lucru a suprafeței însă, lipsește „tehnica de execuție prin imprimarea formelor în șanțulețele trasate inițial, prin incizie”.

3. Statueta antropomorfă fragmentară de tipul plat. Și aici se păstrează partea inferioară de formă aproximativ discoidală cu dimensiunile de 6,1x4,6 cm. Partea din față este decorată cu patru registre cu impresiuni circulare de mici dimensiuni, realizate cu un obiect ascuțit și dispuse oblic. Primul registru din stânga-sus, este format din 9 linii, al doilea registru din dreapta-jos din 5 linii, fiind și cele mai lungi. Aceste două intercalează registru din stânga-jos format din 8 linii dar și cel de sus format din trei linii. Aceste patru registre cu impresiuni circulare par să formeze în centru-dreapta al piesei, un romb. Partea opusă, suntem tentați să afirmăm că este decorată cu incizii dispuse în motivul *brăduțului*, plasate în diagonală, cu capul în jos sau în sus. Fragmentul este confecționat din lut fin care prezintă nuanțe de la brun închis până la cenușiu.

Aceste statuete antropomorfe care se termină în partea inferioară în formă de disc, partea superioară cu capul discoidal, oblic, cu brațele poziționate orizontal sau ridicate în sus, în poziție de orantă, sunt cel mai des întâlnite în aria culturii Coțofeni, în fazele II și III. Încadrate la tipul II – *statuete cu brațele în orantă*⁷⁹, acestea au fost semnalate cu precădere în Transilvania dar și în Oltenia, în locuirile de la: Agrișteu-*Dealul Cetății*⁸⁰, Boarta-*Cetățuie*⁸¹, Călnic-*Dealul Mare*⁸²,

⁷⁹ Popa 2009, 790, manuscris.

⁸⁰ Lazăr 1975, 38–39, Pl. IX; Lazăr 1979, 28, Pl. XVI/1a-b; Lazăr 1995, 74–75, Pl. LIX/30–31; Popa 2004, 129, Pl. IV/3, Pl. V/4; Popa 2006, 53, Pl. 4/1; Rîșcuța 1996, 70, Pl. II/2, 8; Ciugudean 2000, 39, Pl. 118/5–6.

⁸¹ Dumitrașcu-Togan 1971, 427–434, Pl. VI/1a-b, 2a-b; Roman 1976, 30–31, Pl. 51/9, 11; Lazăr 1979, 31, Pl. XVI/4, 6–7; Rîșcuța 1996, 70, Pl. I/4, Pl. II/5; Ciugudean 2000, 39, Pl. 118/1–2; Popa 2004, 129, Pl. IV/5, Pl. V/3.

⁸² Lazăr 1979, 35, Pl. XVI/5; Rîșcuța 1996, 70, Pl. II/4; Ciugudean 2000, 39, Pl. 118/4, 8; Popa 2004, 129, Pl. IV/6, Pl. V/12; Popa 2006, 53, Pl. 4/4.

Lelicieni-*Locul Oprit*⁸³, Lopadea Veche-*Jidovină*⁸⁴, Pianu de Jos-*Poder*⁸⁵, Razboieni⁸⁶, Seușa-*Gorgan*⁸⁷, Seușa-*În Gruț*⁸⁸, Turdaș-*Luncă*⁸⁹, Unirea-*Dealul Cămărit*⁹⁰, Păuleni-Ciuc-*Dâmbul Cetății*⁹¹ sau Mondoia-*Vârful Cuculici*⁹². Unii cercetători sunt de părere că, poziția acestor statuete cu mâinile ridicate în poziția de orantă trebuie văzută ca un adorant al unei divinități, nu ca o divinitate⁹³.

O altă categorie importantă a descoperirilor, în aria culturii Coțofeni, o reprezintă gama de topoare confecționate din piatră. Deocamdată, datorită varietății acestor piese dar și a stării fragmentare, acolo unde s-au păstrat, toate acestea au permis discutarea și clasificarea în cea mai mare parte doar din punct de vedere tipologic. Suntem convinși că problemele de interpretare morfologică dar și de funcționalitate se vor rezolva într-un viitor apropiat. Cercetătorii care s-au aplecat asupra fenomenului au creat câteva clasificări ale topoarelor cu tipuri și subtipuri fără să ajungă la un consens general.

Pentru piesa amintită care provine din nivelul distrus, partea văzută de sus este aproximativ dreaptă cu o linie mediană în relief, cea de jos având linie arcuită, cu o dublă fațetare și cu tăișul și muchia, ascuțite. Piesa noastră prezintă caracteristicile celor descrise de-a lungul vremii unde, unele topoare au o anumită îngroșare în zona perforată. Din păcate toporul este spart din vechime și nu putem aduce dovezi clare pentru elementul comun dat de ceafa cilindrică⁹⁴. Posibil că acesta,

din punct de vedere tipologic, să intre în categoria topoarelor perforate de *tipul a3b*⁹⁵ însă, dacă ne raportăm la tipologia propusă de H. Ciugudean pentru Transilvania și Banat, toporul amintit se încadrează la *tipul 2-topoare perforate* cu varianta *2c-topoare de luptă*⁹⁶.

Varietatea topoarelor fiind foarte apropiată din punct de vedere tipologic, aceasta s-ar încadra la C. I. Popa în categoria *B-topoare perforate*, probabil în categoria tipului *B3-topoare de luptă* cu diferențele lor subtipuri⁹⁷. Făcând referire la analogii în ariile adiacente, S. Dumitrașcu discută, dacă aceste “topoare de luptă” din piatră, aparțin în marea lor majoritate, culturii Coțofeni sau nu⁹⁸.

Aceste topoare, cu variantele lor documentate în Transilvania, le întâlnim la Boarta-*Cetățuie*⁹⁹ sau Căpud-*Măgura Căpudului*¹⁰⁰. În zona Banatului, genul acesta de topoare încadrate la diferențele subtipuri mai apare la Dezna¹⁰¹, Susani-*La Râpi*¹⁰² iar în Oltenia, la Bârsești-*Chiciurla*¹⁰³, sau Coțofenii din Dos¹⁰⁴. Având în vedere că tipologia este destul de diversificată, cele mai apropiate analogii le găsim la Căpâlna-*Mucăa Ștezii*¹⁰⁵, Sebiș (Arad)¹⁰⁶ sau la Alba-Iulia-*Pârâul Iovului*¹⁰⁷. În privința importurilor, influențelor sau sincronismelor, de-a lungul vremii s-au purtat câteva discuții pertinente¹⁰⁸ cu privire la mediul din care provin.

O altă piesă care ne pune în dificultate a fost descoperită în poziție secundară într-unul din mormintele moderne, M. 171, piesă care apare în literatura de specialitate sub denumirea de *capăt de băț*. Aceasta este de formă tronconică, cu părțile

⁸³ Roman 1976, 30–31, 38, Pl. 51/5–7; Rișcuța 1996, 70, Pl. I/1–3; Ciugudean 2000, 39, Pl. 117/6; Pl. 118/3–4; Popa 2004, 129, Pl. V/1–2, 8.

⁸⁴ Roman 1976, 30–31, Pl. 51/8; Rișcuța 1996, 70, Pl. II/3; Ciugudean 2000, 39, Pl. 117/5; Popa 2004, 129, Pl. V/6; Popa 2006, 53, Pl. 4/2.

⁸⁵ Roman 1976, 30–31, 46, Pl. 51/12; Rișcuța 1996, 70, Pl. III/1; Ciugudean 2000, 39, Pl. 117/1; Popa 2004, 129, Pl. V/7; Popa *et alii* 2004, 37.

⁸⁶ Popa *et alii* 2004, 36–39, Fig. 7 – piesa nu are partea inferioară în formă de disc.

⁸⁷ Popa-Ciută 2016, 164, Pl. 1/1, Pl. 3/1a-b, Fig. 1.

⁸⁸ Ciută 2017, Fig. 3–4.

⁸⁹ Roska 1941, 302, Pl. CXXIX/20; Vlassa 1966, 15, Pl. C/13 (colecția Zsófia Torma); Luca 2001, 92, Pl. 3/1 (campaniile anilor 1992–1995); Popa 2004, 129, Pl. IV/2, Pl. V/13.

⁹⁰ Ciugudean 1983, 49–50, Fig. 1–2; Moga-Ciugudean 1995, 199, Pl. 3/3–4; Rișcuța 1996, 70, Pl. I/5, Pl. II/1; Crișan 1998, Pl. V/7–8; Ciugudean 2000, 39, Pl. 117/2–3; Popa 2004, 129–130, Pl. V/5, 11.

⁹¹ Kavruk *et alii* 2022, 105, Pl. 14/2.

⁹² Popa 2004, 129, Pl. V/10.

⁹³ Popa 2009, 762, manuscris;

⁹⁴ Popa 2009, 421, manuscris. Descriere pentru îngroșarea din zona perforată și ceafa cilindrică.

⁹⁵ Roman 1976, 17.

⁹⁶ Ciugudean 2000, 31.

⁹⁷ Popa 2009, manuscris, 421–422.

⁹⁸ Dumitrașcu 1967, 82–83.

⁹⁹ Dumitrașcu-Togan 1971, 427, Pl. V/29; Lazăr 1979, 30; Lazăr 1980, 22, aceste topoare nu pot fi clasificate.

¹⁰⁰ Lazăr 1979, 32, Pl. VIII/1; Ciugudean 2000, 31, Pl. 121/3.

¹⁰¹ Roman 1976, 17, Pl. 9/1. Reprezentativă este linia mediană dar și îngroșarea din zona perforării.

¹⁰² Roman 1976, 17, Pl. 9/6.

¹⁰³ Roman 1976, 17, Pl. 9/12; Tuțulescu 2016, 56, Fig. 28/5.

¹⁰⁴ Roman 1976, 17, Pl. 10/5.

¹⁰⁵ Moscalu 1979, 396, Fig. 6/3; Popa 2012, 117, Pl. 84/3 (corpul arcuit).

¹⁰⁶ Dudaș 1976, 23, Pl. I/18a-b.

¹⁰⁷ Material inedit. Alba Iulia-Pârâul Iovului cu o locuire Coțofeni III, din cercetări preventive 2017. Nivelul al doilea aparține unei locuiri Soimuș.

¹⁰⁸ Munteanu 1991, 417, asupra topoarelor de luptă cu profil curbat; Szekely 1997, 34; Ciugudean 2000, 55; Ciugudean 2003, 99–102; Popa 2009, 991–992, manuscris; Popa 2012, 175–177, discuții privind relația în faza târzie a culturii Coțofeni și orizontul Glina III-Schenckenberg;

laterale concave în partea superioară și drepte în partea inferioară¹⁰⁹. Piesa este confecționată dintr-o pastă semifină, culoarea capătă la exterior în urma arderii fiind portocaliu-cărămiziu, în interior miezul fiind cenușiu.

În stadiul actual al cercetărilor, cea mai nouă piesă de tipul celor numite *capăt de băț* este documentată la Ocnele Mari-Zdup¹¹⁰, fiind descoperită într-o locuire care aparține culturii Glina¹¹¹.

Concluzii

Zona de sud a Transilvaniei, într-un cadru mai larg, rămâne din păcate o necunoscută dată fiind și lipsa materialelor publicate sau chiar a săpăturilor. Stratigrafia din această locație, distrusă în cea mai mare parte, nu a putut fi valorificată pentru a obține indicii cu privire la durata locuirii de aceea ne-am raportat în general la tipologia și decorul artefactelor. Tot aici amintim că materialul ceramic recuperat din complexe este cantitativ mic, raportat la numărul celui din suprafață.

Astfel, putem spune că unele elemente care definesc o datare relativ mai timpurie a materialelor recuperate din complexe sau din perimetru reprezintă lipsa totală a tehnicii *furchenstich* în ornamentarea vaselor sau a motivului *scăriței/gardului*, un element decorativ utilizat des din faza III Coțofeni. Lipsesc cu desăvârșire celebrele cești cu toarta supraînălțată, un element definitoriu pentru faza III a culturii Coțofeni. La fel, ornamentația des întâlnită pe recipientele cu corpul globular, în tehnica *triunghiuri îngropate* ne fac trimitere la o serie de exemplare mai timpurii.

Decorul cu linii înclinate în „V”, intersectate cu incizii dispuse oblic sau benzile incizate înguste, hașurate oblic în interior și dispuse unghiular sunt specifice fazei II. O încadrare mai restrânsă o face fragmentul de cană a carei toartă ușor supraînălțată, este comună fazelor I și II sau chiar forme ale unor căni la care se constată o aplatizare intenționată a fundului.

Pe de altă parte, există câteva materiale recuperate din zonă care ne sugerează o etapă mai evoluată a locuirii cum sunt cele care au bune asemănări cu formele unor, recipiente din nivelul f de la Băile Herculane-Peștera Hoților.

Materialele de tradiție Baden descoperite în poziție secundară în unul din mormintele moderne nu aduc o relevanță sau vreun aport la încadrarea mai restrânsă a locuirii, în schimb fragmentul cu

buton, executat în manieră Baden este documentat în Transilvania la nivelul fazei III. Toarta în bandă lată cu proeminențe are apariții în nord-vestul Transilvaniei în fazele IIB-III în schimb, în centru sau în Banat, este documentată în faza III.

Tot din lotul de materiale recuperate din perimetrul distrus, aflate în poziție secundară fac parte și materiale cu evidente origini Kostolac. Decorul vasului, unde sub buză au fost realizate impresiuni formate din câte trei șiruri organizate pe verticală, îl întâlnim în mediul Kostolac dar și în Banat, la Dubova-Cuina Turcului (Adăpostul Mic) și în Transilvania, la Gligorești-Holoame, la nivelul fazei III.

Recent H. Ciugudean¹¹², amintind despre relația Kostolac-Cotofeni din zona Banatului, aduce în discuție o variantă regională, de altfel discutată¹¹³ de P. Roman, ca răspuns la V. Boroneanț, cu privire la o variantă¹¹⁴ a culturii Kostolac. Oricum ar fi, contactele de scurtă sau lungă durată și chiar a unei conviețuiri evidente a celor două entități, au dus la crearea unor procedee tehnice în special în privința ornamentării vaselor. În fine, cu mici reticențe, consideram fragmentele ceramice descoperite în punctul Balanța, în poziție stratigrafică secundară drept o variantă banățeană a fenomenului cultural Kostolac.

Un alt element descoperit în poziție secundară în perimetrul cercetat, este un topor fragmentar cu profilul curbat, amintit în literatura de specialitate la categoria *topoare de luptă*.

Acest tip de topor a purtat câteva discuții în ultimii ani, vis-a-vis de apariția lui în mediul Coțofeni III. H. Ciugudean are reticențe în privința importurilor Schneckenberg, reconsiderând aceste influențe în mediul post-Coțofeni. C.I. Popa confirmă existența acestora în cadrul unor locuiri post-Coțofeni care aparțin bronzului timpuriu¹¹⁵, însă, discutând încadrarea topoarelor, admite că asemenea descoperiri se cunosc în faza târzie a culturii Coțofeni și la începutul epocii bronzului timpuriu¹¹⁶.

Apariția capătului de băț într-un context secundar nu complică problema, cea mai nouă piesă de acest tip fiind amintită în locuirea Glina de la Ocnele Mari-Zdup. În privința relațiilor, aceste comunități interacționează abia la nivelul subfazelor târzii din faza III-Coțofeni cu faza „Govora-Runcuri” a culturii Glina, fază care corespunde acesteia, în urma

¹⁰⁹ Rustoiu 1995, 61, Pl. I, tip III d.

¹¹⁰ Schuster et alii 2014, 79–80, 86, Pl I/1.

¹¹¹ Pentru cronologia relativă a culturii Glina – Băjenaru 2002 sau absolute – Băjenaru 1998.

¹¹² Ciugudean 2000, 54, nu se pronunță.

¹¹³ Roman 1976, 54–55.

¹¹⁴ Boroneanț 1966, 250–252.

¹¹⁵ Popa 2009, p. 991–992.

¹¹⁶ Popa 2012, p. 177.

expansiunii către vest¹¹⁷, cu precizarea influențelor puternice Kostolac.

Am ajuns într-un punct în care trebuie subliniat faptul că locuirea de la Balanța sau ceea ce a mai rămas din aceasta este ușor atipică datorită poziționării acesteia într-o zonă mlăștinoasă, fiind un perimetru supus mereu inundațiilor¹¹⁸, un loc, deloc propice desfășurării activităților umane.

Stratigrafia, în urma cercetărilor diferă de la un punct la altul, datorită puternicelor intervenții antropice, de la mormintele din perioada modernă la umpluturi de beton, conducte, materiale de construcție, deșeuri dar și a intervențiilor conexe de-a lungul timpului sau demolărilor repetate. Cert este faptul că ambele complexe s-au conturat la adâncimea de aproximativ –1 m, partea superioară a acestora fiind distrusă.

În baza acestor date, nu am obținut indicii convingătoare care să ne arate o intensitate sau mai degrabă o durată a locuirii, în acest sens putând face observații doar asupra materialelor arheologice pentru un *terminus ante quem*.

Cert este faptul că materialul arheologic recuperat din zona inferioară a complexelor dar și o parte, aflat în poziție secundară în perimetrul cercetat, este unitar, ducându-ne cu gândul la subfaza IIb, târziu. Nici pe departe nu putem vorbi de o regionalizare în aceasta zonă, ci mai degrabă de o locuire cel mai probabil cu un proces îndelungat, care rămâne ancorată în timp la nivelul acestei subfaze târzii în dauna materialului dar care, primește impulsuri sau mai degrabă importuri ceea ce o va face să dăinuiască și în faza următoare.

Am amintit poziția tranșantă a unor cercetători cu privire la prezența comunităților Coțofeni până în faza II, în sud-estul Transilvaniei, a elementelor sudice care par să succedă aceste locuiri și nu în ultimul rând problema pusă în centrul regiunii.

Existența unor materiale descoperite în poziție secundară în perimetrul cercetat nu schimbă cu nimic încadrarea relativă a materialului majoritar. Problematika topoarelor curbate a fost discutată îndelung în literatura de specialitate și nu mai este cazul să reluăm, cum la fel este și cea a capătului de băț. În acest stadiu, nu există nici o dovadă care să prelungească dăinuirea locuirii Coțofeni la nivelul subfazelor IIIb-IIIc așa cum au fost definite, în

schimb, apariția toporului sau a capătului de băț, ne sugerează prezența unor urme în apropiere la nivelul unei faze mai târzii Coțofeni și chiar cu trecere în epoca bronzului timpuriu. În această fază a înțelegerii dimensiunilor cercetării, fără o dată C¹⁴ recoltată dintr-un complex, rămânem la simple speculații și ipoteze de lucru.

BIBLIOGRAFIE

- Crișan 1998
S. Crișan, Câteva observații privind procesele de interferență între culturile Baden și Coțofeni în vestul României. *Ziridava* XXI (1998), 3–13.
- Băjenaru 1998
R. Băjenaru, Discuții privind cronologia absolută a culturii Glina. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 1, 49 (1998), 3–22.
- Băjenaru 2002
R. Băjenaru, Date noi privind cronologia Bronzului timpuriu în jumătatea sudică a României. *Apulum* XXXIX (2002), 105–143.
- Bălos et alii 2004
A. Bălos, A. Ardeu, R. Stăncescu, C. Mitar, Șt. Andrei, V. Papp, P. Straja, Rapolu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului. *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2003. A XXXVIII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice*, Cluj-Napoca, 26–29 mai 2004. Cluj-Napoca (2004), 250–251.
- Bejinariu 2005
I. Bejinariu, Cercetările arheologice de la Giurtelecu Șimleului-Coasta lui Damian (III). Descoperirile culturii Coțofeni. *Sargeția* XXXIII (2005), 51–93.
- Boroneanț 1966
V. Boroneanț, Cultura Kostolac de la Cuina Turcului, *Studii de Istorie Veche* 17, 2 (1966), 345–353.
- Ciugudean 1983
H. Ciugudean, Noi piese de plastică antropomorfă aparținând culturii Coțofeni. *Apulum* XXI (1983), 49–52.
- Ciugudean 2000
H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat. Cultura Coțofeni*, Timișoara (2000).
- Ciugudean 2003
H. Ciugudean, Noi contribuții privind bronzul timpuriu din Transilvania. *Apulum* XL (2003), 89–122.
- Ciugudean et alii 2005
S.A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, H. Ciugudean, G. El Susi, C. Beldiman, *Cercetări arheologice în Peștera Cauce*, vol. 2, Sibiu (2005).

¹¹⁷ Popa 2009, 190 cu stratigrafia de la Ocnele Mari-Zdup, 992; Aici poate fi amintit și toporul de la Govora-Băi (Petre-Govora 1976, 10, Fig. 7/6); În acest sens, Băjenaru 2002, 113–114 și urm.; Băjenaru 1998, 3–4.

¹¹⁸ Material mai timpuriu din perimetrul cetății – Luca-Boroffka 1995, Fig. 2–3; Luca et alii 2003, 191–192; Marcu Istrate 2007, 93, Pl. 30.

- Ciută 2017
M. M. Ciută, O statueta antropomorfă recent descoperită la Șeușa-În Gruî (com. Ciugud, jud. Alba). *Sargeția S.N. VIII (XLIV)* (2017), 139–147.
- Ciută-Gligor 1999
M. Ciută, A. Gligor, O descoperire aparținând culturii Coțofeni în situl arheologic de la Limba-În Coastă (jud. Alba). *Apulum XXXVI* (1999), 55–80.
- Dietrich et alii 2014
L. Dietrich, O. Dietrich, C. E. Ștefan, Așezările Coțofeni de la Rotbav, Transilvania de sud-est. (Cristian-Eduard Ștefan, Mihai Florea, Sorin-Cristian Ailincăi, Cristian Micu), *Studii privind preistoria sed-estului Europei*, Brăila (2014), 337–410.
- Dudaș 1976
Fl. Dudaș, Descoperiri eneolitice pe valea Crișului Alb. *Crisia VI* (1976), 21–34.
- Dumitrașcu 1967
S. Dumitrașcu, Note asupra culturii Coțofeni. *Lucrări științifice* 1 (1967), 79–98.
- Dumitrașcu 1969
S. Dumitrașcu, Săpăturile arheologice de la Unimăt. *Studii și Comunicări. Satu Mare I* (1969), 41–46.
- Dumitrașcu-Togan 1971
S. Dumitrașcu, G. Togan, Săpăturile arheologice de la Boarta-Cetățuie (jud. Sibiu). *Acta Musei Napocensis VIII* (1971), 423–438.
- Emödi 1984
I. Emödi, Descoperiri ale culturilor Coțofeni și Baden în peșterile Igrîța și Izbîndiș. *Acta Musei Napocensis XXI* (1984), 405–431.
- Ghemiș et alii 2014
C. Ghemiș, T. Rus, R. Kovács, Între sacru și profan – o descoperire aparținând culturii Coțofeni din peștera „Stanu cerbului” (sat. Luncasprie, com. Dobrești, jud. Bihor). *Crisia XLIV* (2014), 19–28.
- Ghemiș et alii 2014a
C. Ghemiș, T. Rus, R. Kovács, Between Sacred and Profane – a Discovery Belonging to the Coțofeni Culture inside „Stanu Cerbului” Cave (Bihor County). *Ziridava XXVIII* (2014), 31–37.
- Gligor 1999
A. Gligor, Materiale arheologice aparținând culturii Coțofeni din așezarea Măgura Căpușului (jud. Alba). *Buletinul cercurilor științifice studențești* 5 (1999), 63–81.
- Gogâltan- Molnár Kovács 2009
Fl. Gogâltan, Z. Molnár Kovács, Locuirea Coțofeni. (S. Mustăț, Fl. Gogâltan, S. Cociș, A. Ursuțiu), *Cercetări arheologice preventive la Florești Polus Center, Cluj-Napoca*. (2009), 27–202.
- Iercoșan 1991
N. Iercoșan, Așezarea din perioada de tranziție la epoca bronzului de la Sanislău (jud. Satu Mare). *Acta Musei Napocensis XIV–XV* (1990–1991), 43–60.
- Kalmar 1980
Z. Kalmar, Descoperiri eneolitice la Gilău. *Acta Musei Napocensis XVII* (1980), 393–416.
- Katócz 2022
Z. Katócz, Observații tipologice și comparative cu privire la ulcioarele din finalul epocii cuprului. *Crisia LII* (2022), 11–34.
- Kavruk et alii 2022
V. Kavruk, D. Buzea, J. Puskás, D. Ștefan 2022, The Păuleni-Ciuc – Dâmbul Cetății fortified site at the crossroads of trans-mountain connection routes: the dynamics of cultural diversity, interplay, ritual and power in the Southeast Carpathian Region from ca. 4500 BC to 350 AD. (V. Sirbu, D. Ștefan, M-M. Ștefan), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Târgoviște (2022), 97–150.
- Lazar 1975
V. Lazăr, Cultura Coțofeni în județul Mureș (I). *Marisia V* (1975), 29–42.
- Lazăr 1979
V. Lazăr, Așezări de înălțime cu terase ale culturii Coțofeni în Transilvania. *Marisia IX* (1979), 27–38.
- Lazăr 1980
V. Lazăr, Așezări de înălțime cu terase Coțofeni în Transilvania (III). *Marisia X* (1980), 11–30.
- Lazăr 1995
V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș, Târgu Mureș* (1995).
- Lipovan 1982
I.T. Lipovan, Așezările purtătorilor culturii Coțofeni din bazinul Ampoiului (I). *Apulum XX* (1982), 9–32.
- Luca 2001
S.A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*, Alba Iulia (2001).
- Luca-Boroffka 1995
S.A. Luca, N. Boroffka, New prehistoric discoveries from Sibiu, Romania. *Apulum XXXII* (1995), 73–82.
- Luca et alii 2003
S.A. Luca, Z.-K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al Județului Sibiu*, Sibiu (2003).
- Marcu Istrate 2007
D. Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică I*, Alba Iulia (2007).

- Marinescu 1994
G. Marinescu, Cercetări și descoperiri arheologice aparținând bronzului timpuriu (cultura Coțofeni) în nord-estul Transilvaniei. *Revista Bistriței* VIII (1994), 9–31.
- Marinescu 2003
G. Marinescu, Cercetări și descoperiri arheologice aparținând bronzului timpuriu (cultura Coțofeni) în nord-estul Transilvaniei. (G. Marinescu), *Cercetări arheologice în județul Bistrița-Năsăud*, Bistrița (2003), 287–321.
- Moga-Ciugudean 1995
V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia (1995).
- Moscalu 1979
E. Moscalu, Sondaje și cercetări de suprafață. *Cercetări arheologice* III (1979), 385–400.
- Munteanu 1991
M. Munteanu, Topoare, alte piese de piatră și însemne ale puterii din epoca bronzului, din sud-estul României. *Pontica* XXIV (1991), 407–418.
- Nikolić 2000
D. Nikolić, *Kostolačka kultura na teritoriji Srbije*, Belgrad (2000).
- Petre-Govora 1976
Gh.I. Petre-Govora, Aspecte ale începutului epocii bronzului în nord-estul Olteniei. *Buridava* 2 (1976), 7–33.
- Pop 2000
D. Pop, Die Coțofeni Siedlung von Oarța de Sus-Măgură. *Angustia* 5 (2000), 73–84.
- Popa 2004
C.I. Popa, Reprezentări speciale pe ceramica de tip Coțofeni. Aspecte ale cultului urano-solar în preistorie. *Apulum* XLI (2004), 113–145.
- Popa 2006
C.I. Popa, O groapă de cult Coțofeni de la Sebeș-Râpa Roșie. *Apulum* XLIII/1 (2006), 45–70.
- Popa 2009
C.I. Popa, Cultura Coțofeni. Cu specială privire asupra Transilvaniei. Vol. I. Teză de doctorat-manuscris, Alba Iulia (2009).
- Popa 2012
C. I. Popa, *Contribuții la preistoria Văii Sebeșului. Locuiri Coțofeni din zona deluroasă*, Alba Iulia (2012).
- Popa-Gogâltan 2014
C.I. Popa, Fl. Gogâltan, *Locuirea Coțofeni de pe grindul de la Gligorești-Holoame (jud. Cluj). Un studiu arheologic privind așezările multistratificate de la cumpăna mileniilor IV–III a. Chr.*, Cluj-Napoca (2014).
- Popa-Ciută 2016
C.I. Popa, M.M. Ciută, Plastica antropomorfă Coțofeni de la Șeușa-Gorgan (jud. Alba). (D. Micle, A. Stavilă, C. Oprean, S. Forțiu), *Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie. In Honorem Prof. Univ. Dr. Adrian Bejan – Arhevest* IV/1, Timișoara. (2016), 163–182.
- Popa et alii 2004
C.I. Popa, G.T. Rustoiu, P. Popovici, Două noi piese de plastică preistorică. *Patrimonium Apulense* IV (2004), 36–48.
- Rișcuța 1996
C. Rișcuța, Plastica antropomorfă a culturii Coțofeni. *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești* II (1996), 69–76.
- Roman 1976
P.I. Roman, *Cultura Coțofeni*, (București) 1976.
- Roman 2010
P.I. Roman, Băile Herculane-Peștera Hoților. (P.I. Roman), *Săpături arheologice în bazinul dunărean al Porților de Fier*, București. (2010), 11–113.
- Roman-Németi 1978
P.I. Roman, J. Németi, *Cultura Baden în România*, București (1978).
- Roska 1941
M. Roska, *A Torma Zsófia-Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és régiséggyűjteményében*, Cluj (1941).
- Rustoiu 1995
G. Rustoiu, Tipologia „capetelor de băș” aparținând culturilor bronzului mijlociu din România. *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești* 1 (1995), 61–72.
- Sava 2015
V. Sava, *Eneoliticul târziu în Bazinul Mureșului Inferior*, Cluj-Napoca (2015).
- Sava 2015a
V. Sava, *Neolithic and Eneolithic in the Lower Mureș Basin*, Cluj-Napoca (2015).
- Schuster et alii 2014
C. Schuster, I. Tuțulescu, M. Negru, Despre „capetele de băș” din epoca bronzului din sudul României. *Istros* XX (2014), 79–115.
- Székely 1997
Z. Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București (1997).
- Tasić 1995
N. Tasić, *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*, Belgrad (1995).

Tușulescu 2016

I. Tușulescu, *Perioada de tranziție spre epoca bronzului în zona deluroasă și montană a Olteniei*, Târgu-Jiu (2016).

Vlassa 1966

N. Vlassa, Douăsprezece figurine cu cap mobil de la Turdaș. *Sargeția IV* (1966), 9–16.

Ulanici 1976

A. Ulanici, Noi cercetări arheologice la Brăneț. *Cercetări arheologice II* (1976), 33–72.

Harta/Map 1. Vedere satelitară a Sibiului. Zona cercetată și locația fostei fabrici./
Satellite view of Sibiu. Researched area and location of the former factory.

Harta/Map 2. A doua ridicare topografică a Imperiului Habsburgic – Francesco-Iozefină, 1869–1887. Cu roșu – localizarea cimitirului./
Second topographic survey of the Habsburg Empire – Francesco-Josephine, 1869–1887. With red – location of the cemetery.

Foto./Photo. 1. Uzina Balanța – fotografie de ansamblu./*Balanța factory – overall photo.*

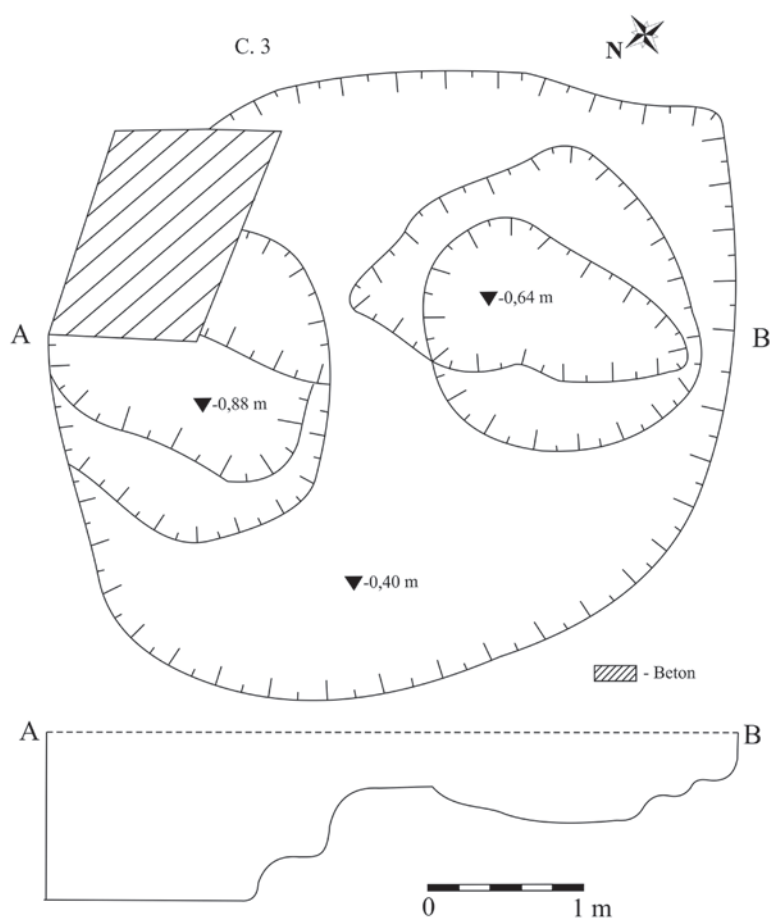
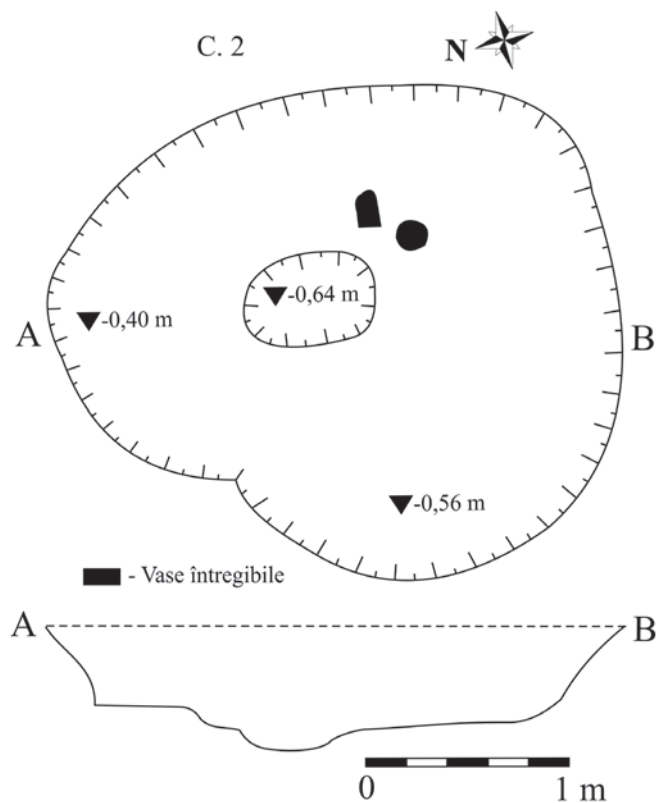
Foto./Photo 2. Imagine de ansamblu din timpul cercetărilor arheologice./*Overall image from archaeological research.*

Foto./Photo. 3. Complexul 2 după golire./Feature 2 after emptying.

Foto./Photo. 4. Complexul 3 la secționare./Feature 3 after cross section.

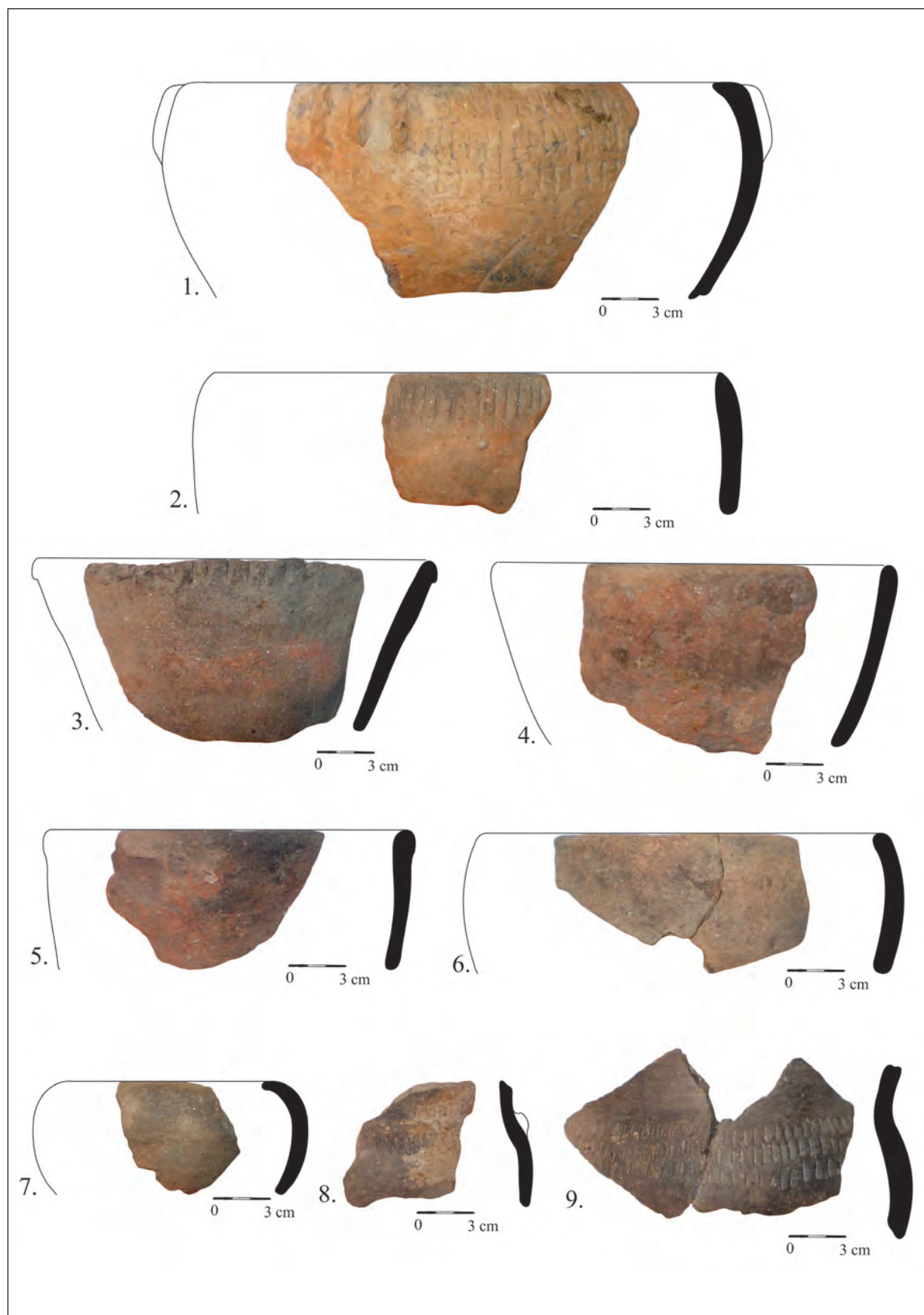

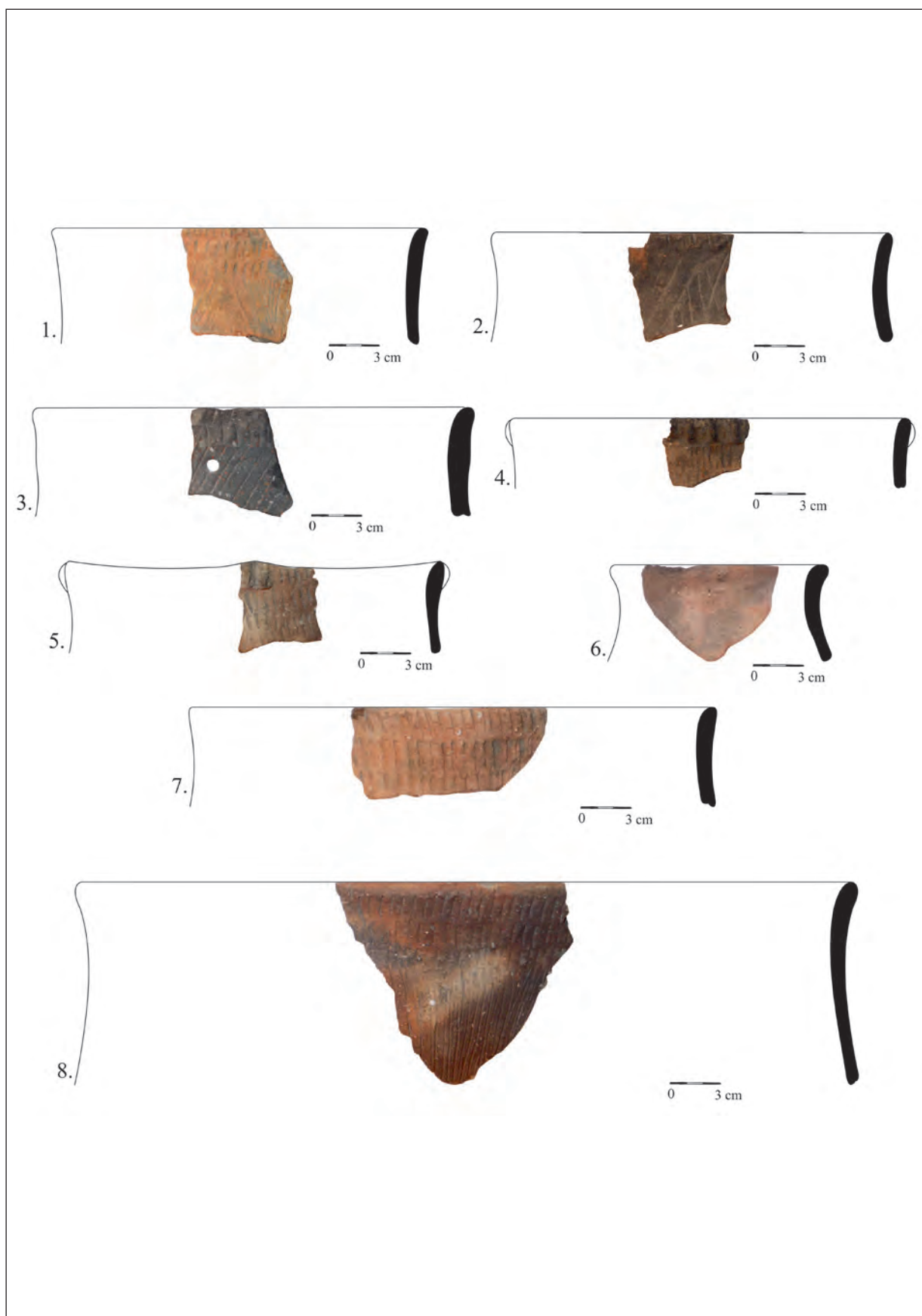
Planșa/Plate 1. Materiale arheologice. Fragmente de amfore și ulcioare./
Archaeological materials. Fragments of amphorae and jugs.

Planşa/Plate 2. Materiale arheologice. Fragmente de castroane./*Archaeological materials. Fragments of bowls.*

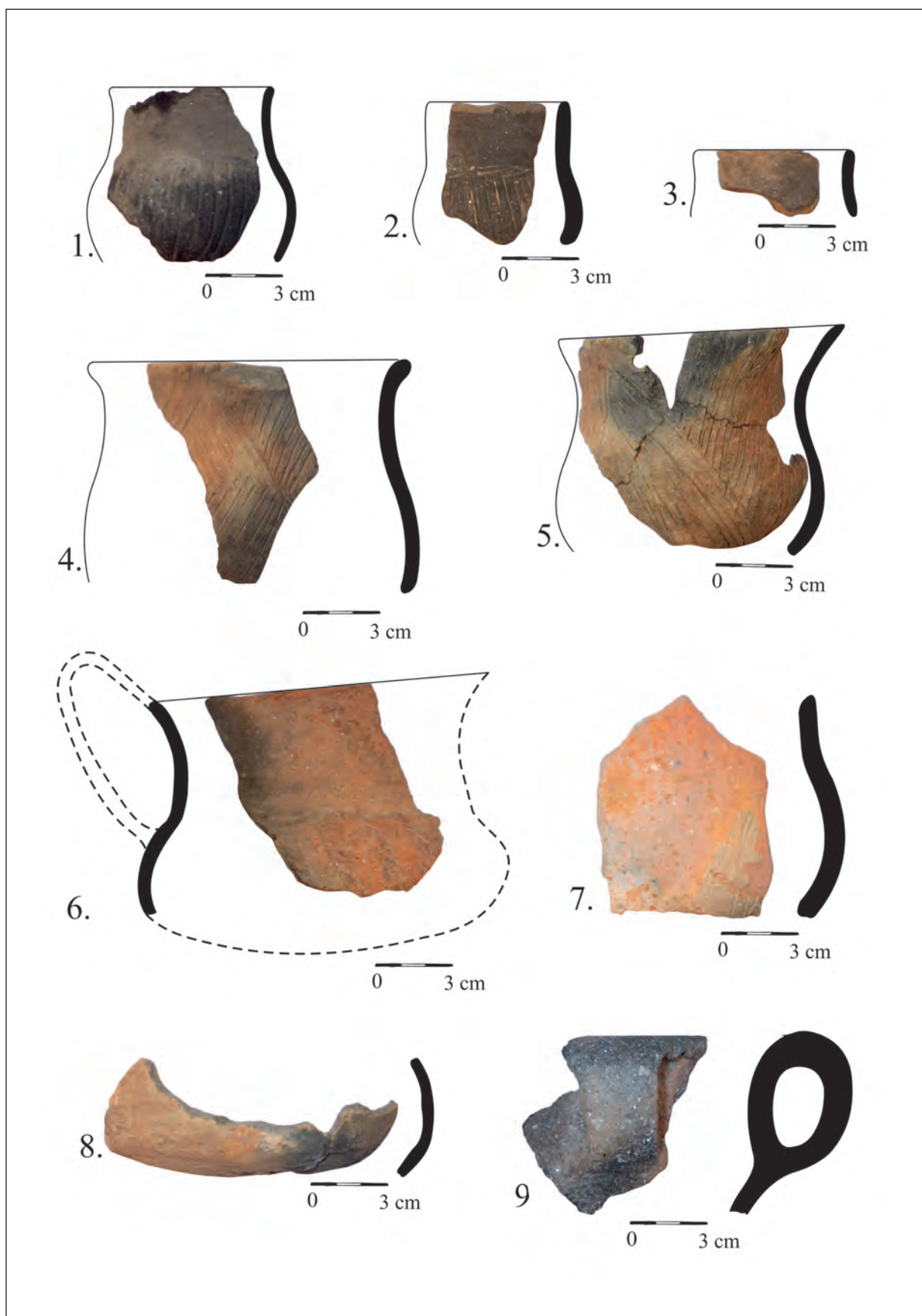
Planşa/Plate 3. Materiale arheologice. Fragmente de castroane şi străchini./
Archaeological materials. Fragments of bowls and plates.

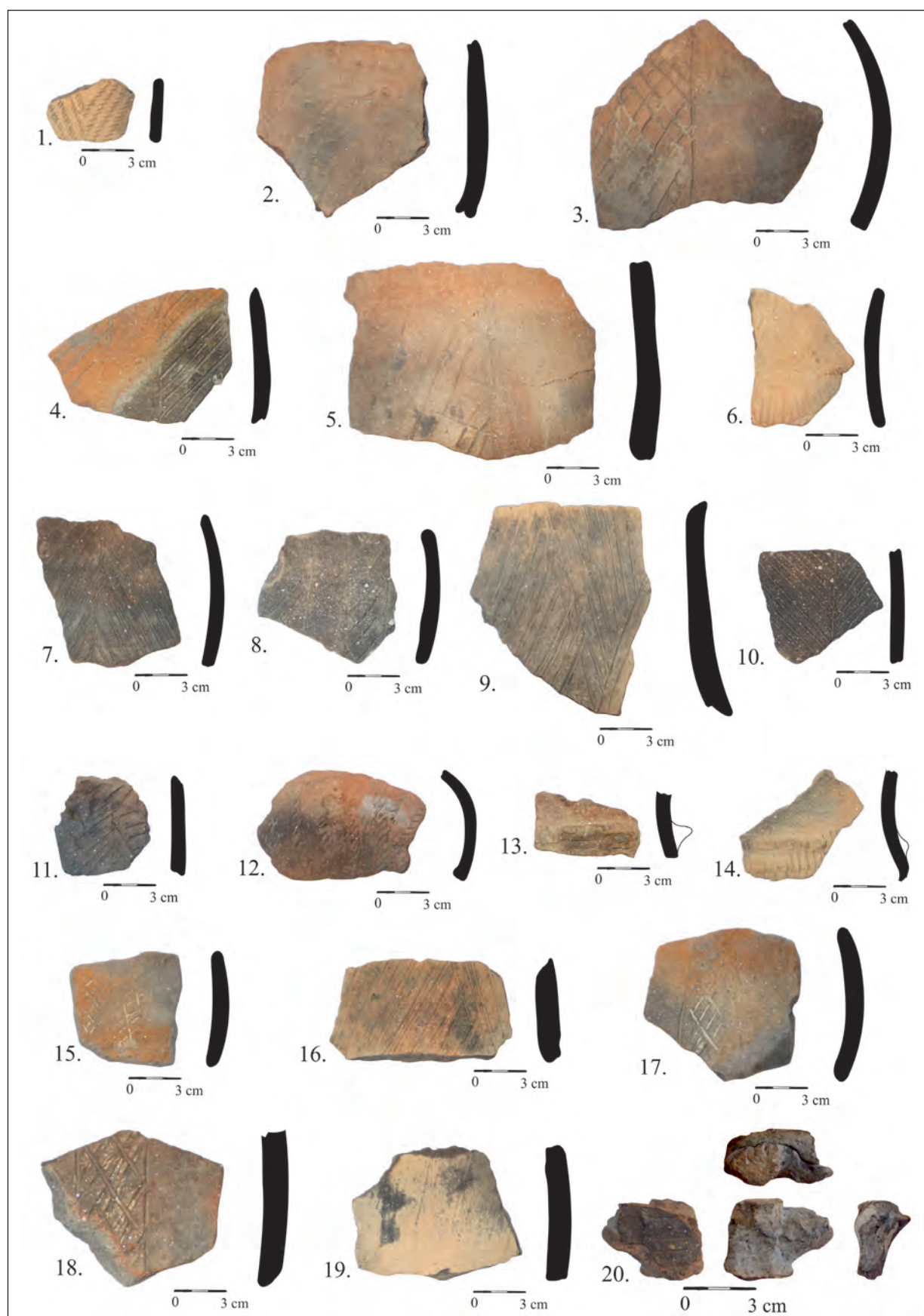
Planşa/Plate 4. Materiale arheologice. Fragmente de oale, vase borcan şi vase de provizii./
Archaeological materials. Fragments of pots, jars and storage vessels.

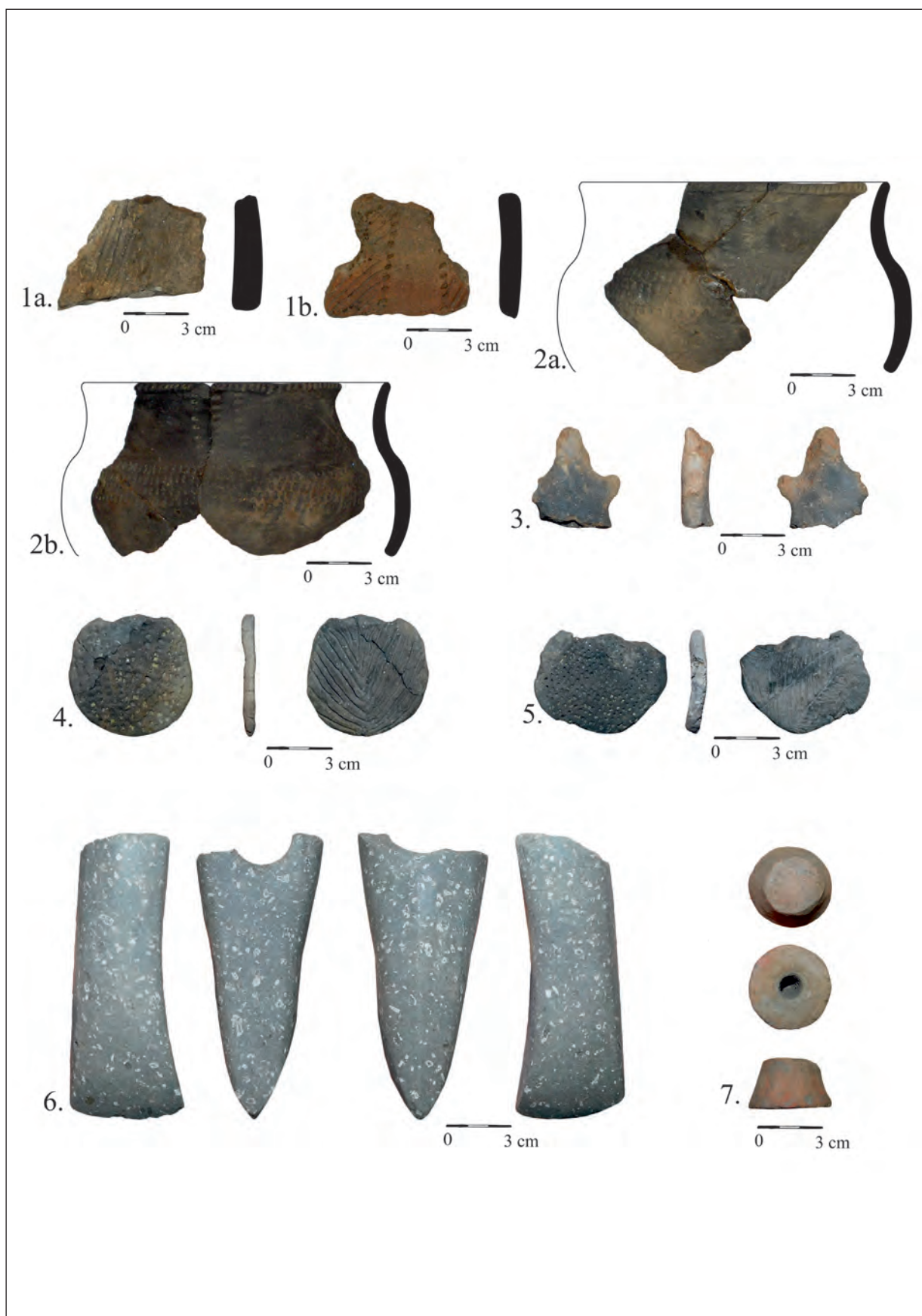
Planşa/Plate 5. Materiale arheologice. Fragmente de oale şi vase de provizii./
Archaeological materials. Fragments of pots and storage vessels.

Planşa/Plate 6. Materiale arheologice. Fragmente de căni şi ceşti./*Archaeological materials. Fragments of cups and mugs.*

Planşa/Plate 7. Materiale arheologice. Fragmente ornamentate./Archaeological materials. Ornamented fragments.

Planşa/Plate 8. Materiale arheologice. Fragmente de vase, statuete, topor şi capăt de băţ./
Archaeological materials. Fragments of vessels, statuettes, axe and stick end.

AN EARLY IRON AGE FORTIFIED SETTLEMENT AT MOLDOVENEȘTI (CLUJ COUNTY)

Cătălin Dîscă*, Ștefan Vasilache**, Dinu Bereteu***

Keywords: Moldovenești, Fortified settlement, Gáva culture, bronze hoards, archaeological survey
(Abstract)

The archaeological site from *Fluierște – Șanțul Păgânilor* near Moldovenești (Hungarian: *Várfalva*), Cluj County, is located right where the Arieș River exits the Trascău Mountains, at the border between the Transylvanian Plateau and the Western Carpathians. Its position on a naturally well-defined promontory, where access can be easily controlled, made it an ideal location for establishing a large fortification.

The first mentions of this site date back to the 19th century, when pottery fragments, stone and bronze tools, as well as defensive works were identified. Over time, several researchers have contributed with a series of observations regarding this site, but only the investigations carried out in recent years allowed a clearer assessment of the site's size and characteristics.

Based on the latest investigations, during the main occupation phase an area of around 20 hectares was fortified, as the promontory was blocked by an imposing east-west oriented, meandering rampart that reaches up to 3 m in height to this day. The presence of other ramparts and ditches suggests that important reconfigurations of the defended area took place, indicating a possible long-term (re)occupation of the Fluierște Plateau.

These characteristics, together with the archaeological material mentioned in the literature or that observed in the field (especially pottery fragments specific to the Gáva culture) indicate that a large, fortified settlement functioned here during the Early Hallstatt period (12th–8th centuries BC). Its dominant position and access to resources may indicate that this settlement may have had an important status during said period. This seems to be reinforced by the fact that many bronze hoards have been found in the vicinity of this area.

There is certain information that the plateau was occupied after and, possibly, even before the early Hallstatt period, but the extent of these occupation phases remains to be determined.

General framework¹

Located at the border between the Transylvanian Plateau and the Western Carpathians, right where the Arieș River exits the mountains, the village of Moldovenești from Cluj County has held significant strategic importance over time² (Fig. 1/A-B; Fig. 2).

One of the key factors that contributed to the wealth of archaeological findings at Moldovenești (Hungarian: *Várfalva*) is the general topographical layout of the area. West of the Turda-Aiud Corridor, a prominent feature of the landscape is a group of hills known as the Măhăceni Plateau, a natural extension of the Trascău Mountains to

the east. This is an area with steep slopes and it is fragmented by numerous secondary valleys. The only easily accessible route from this direction towards the mineral-rich area of the so-called Golden Quadrilateral of the Apuseni Mountains is found along the Arieș Valley³. At Moldovenești, this route is confined by the Hășdate Ridge to the north and the Trascău Mountains to the south, making the Arieș Valley a gateway to the mining region throughout history⁴.

The archaeological site that is the subject of this paper is located about 1 km west of the village of Moldovenești and approximately 0.5 km south of the Arieș River, on the broad plateau of a massive promontory that faces the Arieș. This plateau, known as *Fluierște* (Hungarian: *Fütyerl/Fütyör/Fütör*), is bordered by fairly steep slopes on the west, east, and north sides, with the only more accessible side being to the south-southeast,

¹ We would like to thank our colleague Nica Ciubotaru for proofreading the text and for her insightful suggestions.

* Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, (Ploiești), e-mail: catalindisca@yahoo.com.

** Babeș-Bolyai University (Cluj-Napoca), e-mail: stefan.vasilache@ubbcluj.ro.

*** (Cluj-Napoca), e-mail: dinu_bereteu@yahoo.com.

² Ujvári 1972, 305–307; Popescu-Argeșel 1987, 485–490; RepCj, 280–285.

³ RepCj, 280–285; Borcoș *et alii*. 1983, Fig. 16, 17; Borcoș *et alii*. 1984, 109–113.

⁴ Horedt 1958, 132–145; Horedt 1986, 111–136.

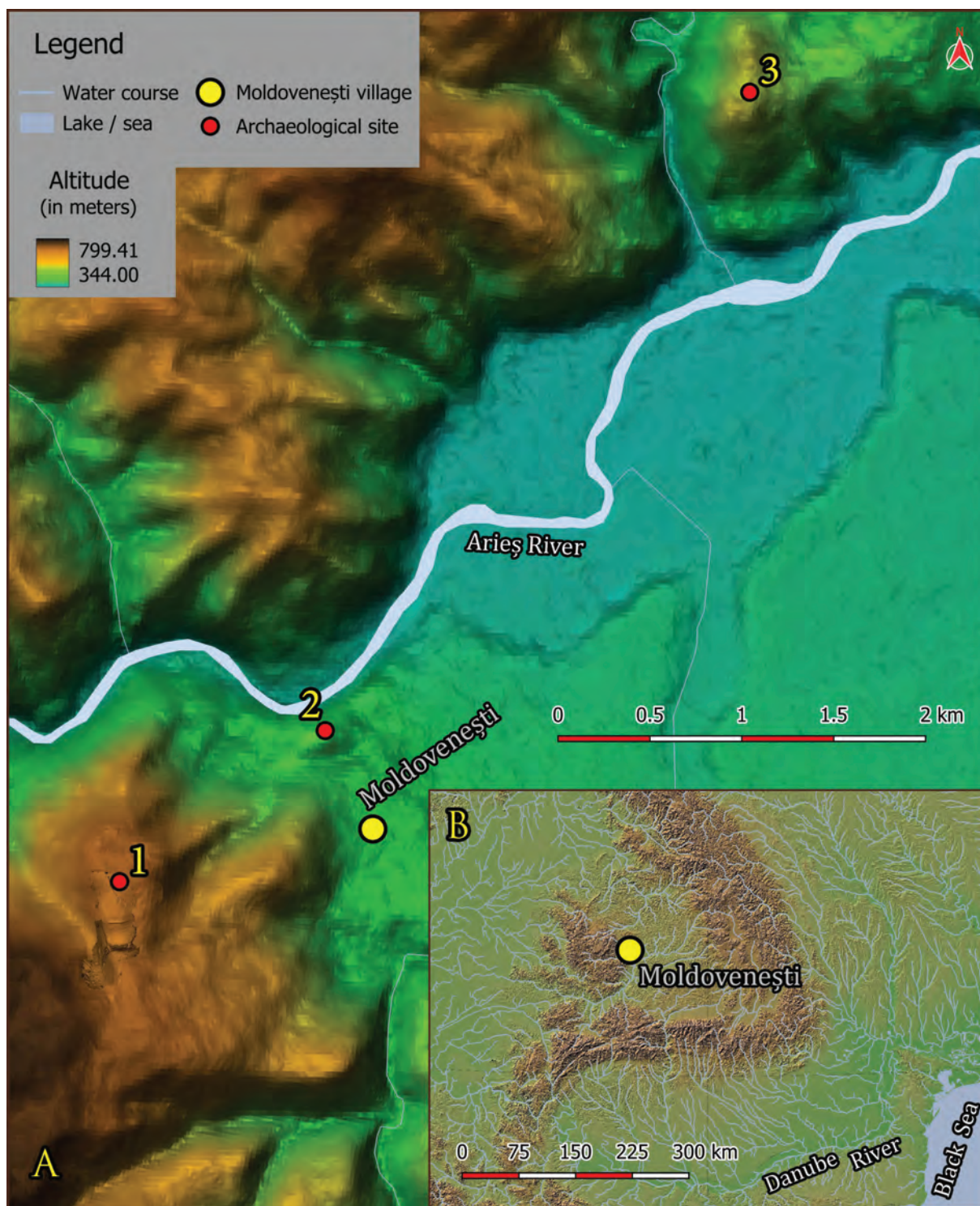

Fig. 1. Digital Elevation Models: A – Key sites referenced in this paper: 1 – Fluierişte – Şanţul Păgânilor Plateau; 2 – Turda Fortress; 3 – Cetatea Babei hillfort (Hungarian: Bábavára; possibly identical with Cetatea Fetei); B – Location of the village of Moldoveneşti.

towards the *Dracului Valley* (Fig. 1/A/1; Fig. 2/1; Pl. I–III).

In the second half of the 19th century and the early 20th century, numerous findings were reported at this location, suggesting the presence of an important archaeological site with a rich

archaeological inventory⁵. Despite this, no further research was undertaken in the decades that followed, and the data has been only vaguely mentioned in later academic literature. Thus, in Márton

⁵ Neigebaur 1851, 197; Gooss 1876, 60; Orbán 1871, 174–185; Téglás 1887, 84–85; Orosz 1903, 93; Bajusz 2005, 47–48, 409–430.

Roska's *Archaeological Repertory of Transylvania* (*Erdély régészeti repertórium I. Őskor*), the findings from Moldovenești are briefly listed without much detail regarding their location or dating⁶. In the *Archaeological Repertory of Cluj County* (*Repertoriul arheologic al județului Cluj*), as well as in the *National Archaeological Repertory* (*Repertoriul Arheologic Național*) and the *List of Historical Monuments* (*Lista Monumentelor Istorice*), the site is mentioned only in relation to uncertain discoveries from the Neolithic or Early Bronze Age⁷. Through the present study we aim to clarify, as much as possible, the nature of this site by correlating information from the available literature with data collected through surface surveying.

The History of research

The earliest written reference to this site dates back to the mid-19th century, in Johann Ferdinand Neigebaur's description of antiquities in *Dacia*⁸. At that time, the author noted that about half an hour west of *Cetății Hill* in Moldovenești (Hungarian: *Várhegy*), on a higher hill called *Fütör*, fragments of coarse ware were frequently found. In 1847,

Anton Kurz collected numerous such fragments, which reflected a wide variety of vessel types⁹.

Further information about this site was provided two decades later by Baron Orbán Balázs, who conducted a series of investigations in this area for his monumental work *The Description of Székely Land* (*A Székelyföld leírása*)¹⁰.

On this occasion, Orbán Balázs produced a topographic sketch of the rampart which marks the southern limit of the fortified area and noted the scale of the defensive works, which he associated with the *Turda Fortress* (Hungarian: *Tordavár*)¹¹ (Pl. XIII/1). It must be stressed that, on one hand, this interpretation was based on the fact that the medieval documents indicated the existence of the Turda Fortress in the Moldovenești area. On the other hand, it was based on the assumption that the fortification on Cetății Hill, located just north of Moldovenești, dated back to the Roman period¹². In the meantime, archaeological excavations conducted on Cetății Hill have shown that, although many Roman-era materials were reused in the construction of the fortification, the structure itself dates to the 11th–13th centuries AD. This time

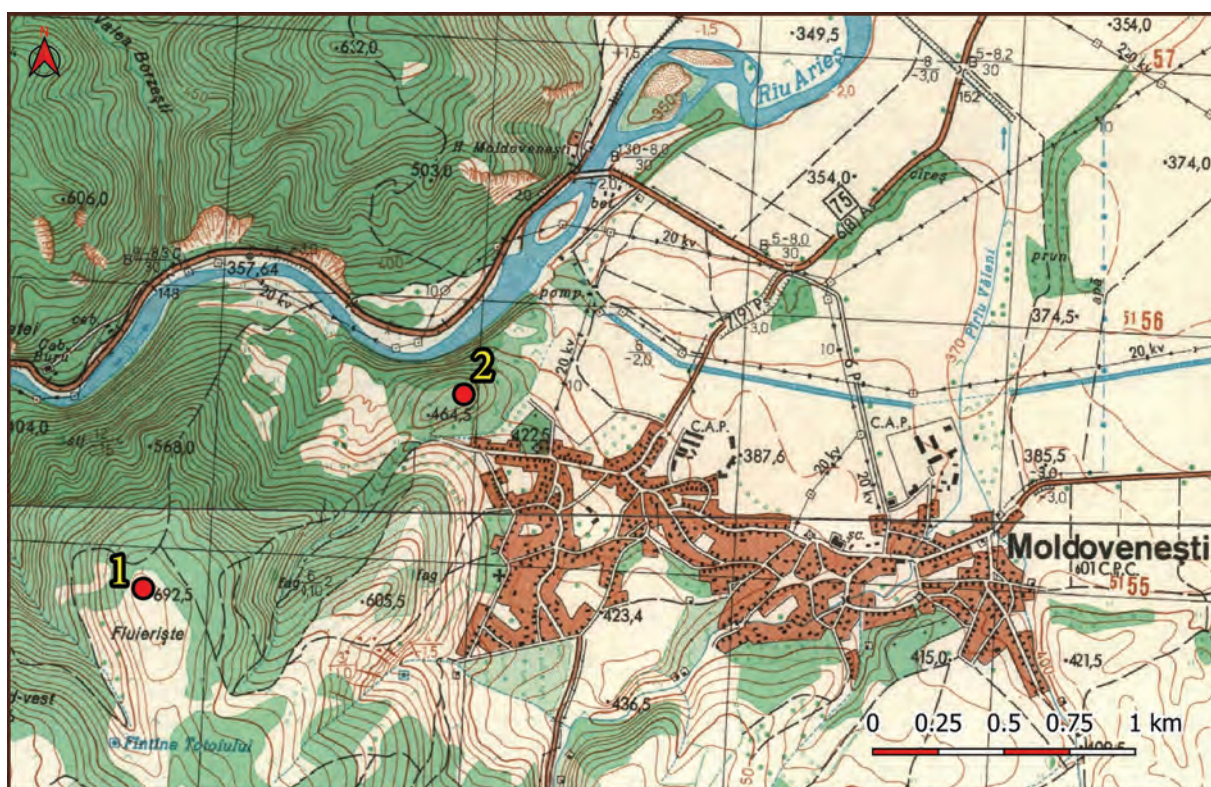

Fig. 2. Location of the Early Iron Age fortified settlement at Fluieriste – Șanțul Păgânilor (no. 1) and the medieval Turda Fortress (no. 2) on the 1:25,000-scale topographic map (*Harta topografică, scara 1:25.000*).

⁶ Roska 1942, 299.

⁷ RepCj, 280–285; RAN code: 58730.02; LMI code: CJ-I-s-B-07119; see also note no. 23.

⁸ Neigebaur 1851, 197.

⁹ Neigebaur 1851, 197, no. 15.

¹⁰ Orbán 1871, 174–185.

¹¹ Orbán 1871, 174–185.

¹² Dîscă 2024, 157–162.

span overlaps with references to Turda Fortress in medieval documents¹³.

In addition to the defensive works and the coarse pottery, Orbán Balázs also mentioned a local legend concerning the fortification on the Fluierişte Plateau, according to which the population of Moldoveneşti and the surrounding villages resisted the Mongol invasion here¹⁴.

New data regarding this site was published toward the end of the 19th century by Téglás Gábor. In a paper from 1887, he reported several findings made in 1885 by Pálffy Károly during excavations at the place known as *Şanţul Păgânilor* (Hungarian: *Pogánysáncz*) on the Fluierişte Plateau. He mentioned the discovery of pottery fragments, spindle whorls, loom weights, and a stone grinder. Notably, Téglás observed that the pottery was made of coarse fabric with a high quartz content and was decorated with rows of parallel grooves whose combined width varied between 6 and 8 centimetres¹⁵.

At the beginning of the last century, Endre Orosz provided a more precise summary of the relevant topographic data concerning the site on the Fluierişte Plateau, emphasizing on the fact that we are dealing with a prehistoric fortification¹⁶.

The most recent field research at this site was carried out by Téglás István before the outbreak of the First World War. On that occasion, the author produced a more detailed topographic sketch of the main defensive works and reported new archaeological material (Pl. XI/2). Among the mentioned items were pottery fragments, animal bones, military equipment, and various small finds. Although in some cases the data concerning these findings is not very accurate, a couple of artifacts mentioned by Téglás István can be confidently attributed to prehistoric periods, while others – to more recent historical periods¹⁷.

Among the items that can be attributed to prehistoric periods are several bronze objects

Fig. 3. Fluierişte – Şanţul Păgânilor Plateau on a Google Earth image (June 2022), with Rampart 1 and Ditches 1 and 4 clearly visible in the lower part of the image.

¹³ DIR C, vol. I, no. 1; Horedt 1958, 132–145; Horedt 1986, 111–136; RepCj, 280–285; RAN code: 58730.02; LMI code: CJ-I-s-B-07119.

¹⁴ Orbán 1871, 174–185.

¹⁵ Téglás 1887, 84–85.

¹⁶ Orosz 1903, 93.

¹⁷ Bajusz 2005a, 47–48, 409–430.

discovered by the shepherd Joachim Opra sometime between 1898 and 1899. These items – initially given to the Greek-Catholic priest in Moldovenești – included arrowheads, chisels, bracelets, and axes¹⁸. Among the items that could be attributed to historical periods are an iron axe, a bronze brooch, and a silver scyphate coin with a diameter of approximately 30 mm¹⁹. The silver coin, in a rather poor state of preservation, was briefly described and schematically drawn in István Téglás's archaeological records²⁰. According to the author, the obverse of the coin still bore a stylized depiction – represented rather schematically – of a male figure, around which traces of a beaded circle could be seen. On the reverse, a galloping horse facing right was still visible (Pl. XIII/3), rendered in a similar manner. Classified by Iudita Winkler and Ana Hopârtean as a rare specimen, the coin shares several features with coin issues of the Aiud-Cugir type. This type has been dated to the second half of the 2nd century BC and the first part of the 1st century BC, although its circulation may have extended even later²¹.

It may be argued that after the First World War, the site on the Fluierişte Plateau became neglected by the researchers. It is true that, before the mid-20th century, the site was briefly mentioned in *The Archaeological Repertory of Transylvania* compiled by Márton Roska, but some of the information is rather confusing, and no new data was provided²². Towards the end of the same century, the site was mentioned in the *The Archaeological Repertory of Cluj County*, and in the last few decades it has been included in the *National Archaeological Repertory* and the *List of Historical Monuments*, although in these the information is even more confusing²³.

¹⁸ Bajusz 2005a, 412–413.

¹⁹ Bajusz 2005, 409–430, 51/184, ábra.

²⁰ Bajusz 2005, 428, 51/184, ábra.

²¹ Winkler-Hopârtean 1973, 130, no. 1; Preda 1973, 295–300, 404; Părpăușă 2006, 104.

²² Roska 1942, 299.

²³ RepCj, 280–285; RAN code: 58730.02; LMI code: CJ-I-s-B-07119; The location of the site proposed in both the *Archaeological Repertory of Cluj County* (RepCj) and the *National Archaeological Repertory* (RAN) is incorrect, as in reality it is located on a different, nearby hill, at about 0,5 km distance to the west from the proposed point. Near the real location of the site, on the topographic sketch of the *Cluj County Repertory*, a Scythian find (a bronze arrowhead) is marked; however, in the written description, it is associated with a hill called *Dealul Cuptorului*. The reference for this information belongs to V. Vasiliev (1980, 147), who in turn cites M. Roska (1942, 299). From a chronological point of view, the *Cluj County Repertory* tentatively dates the site to either the Neolithic period or the beginning of the Bronze Age. In

The Results of Field Investigations

In order to clarify, at least in part, the situation of the site from Fluierişte – Şanţul Păgânilor, we carried out a series of field and aerial surveys in the area. The first objective of these investigations was to identify the site in question. Subsequently, the visible structures were documented through photographs and field measurements. A Digital Surface Model (DSM) was created using a DJI Phantom 4 RTK drone. Due to the terrain conditions and technical limitations, only the non-forested part of the plateau could be recorded using this method. In order to illustrate the full extent of the site, this data was correlated with other lower-resolution cartographic resources (SRTM, ASTER DEM, military topographic maps, etc.; in this regard, see Fig. 1–3, 6; Pl. I–IV; XI–XII). Finally, these results were analysed and discussed in order to highlight the characteristics of the defensive elements identified on the Fluierişte Plateau, which may play an important role in defining the chronology and type of the site.

The site in question was identified during field investigations on the eastern edge of the Trascău Mountains (Fig. 1A/1; Fig. 2–3; Pl. I–IV), on a plateau that rises west of Moldovenești, from about 400 meters – the average elevation in the village area (at the western limit of the Turda Depression) – to nearly 700 meters on the Fluierişte Plateau (at the northeastern edge of the Trascău Mountains)²⁴.

the *National Archaeological Repertory*, this site is dated to the Early Neolithic. This proposition is based on a reference to a work by Z. Maxim (1999, 170), where she refers to the existence of a Starčevo-Criș settlement in the area (?). Maxim, in turn, cites an entry from the *Cluj County Repertory* (1992, 280), which records the discovery of pottery fragments decorated with fingernail impressions in this point. She also mentions, from the territory of Moldovenești, the discovery of remains associated with the Bodrogheresztúr culture, citing N. Vlassa (1976, 59), who publishes a vessel that is kept in the Cluj Museum (Vlassa 1976, 60, Fig. 2/4). Regarding this vessel, M. Roska (1942, 299) noted that it originated from the vicinity of the *Fütőhegy* point.

²⁴ UTM geographical coordinates: 1) 46.499186 N, 23.639053 E; 2) 46.497495 N, 23.643474 E; 3) 46.493070 N, 23.641374 E; 4) 46.496679 N, 23.637975 E; Stereo 70 geographical coordinates: 1) X–556371.16; Y – 395553.81; 2) X–556177.49; Y – 395889.85; 3) X–555688.52; Y – 395720.32; 4) X–556093.98; Y – 395466.28 (the coordinates indicate the maximum extent of the site along the east–west and north–south axes, following the 670 m contour line); The correct location of the site in question is also confirmed by the *Third Austrian Military Survey (1:25,000)*, which includes many of the toponyms referred to in connection with the fortified settlement at Fluierişte: <https://maps.arcnum.com/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=2629528.1468>

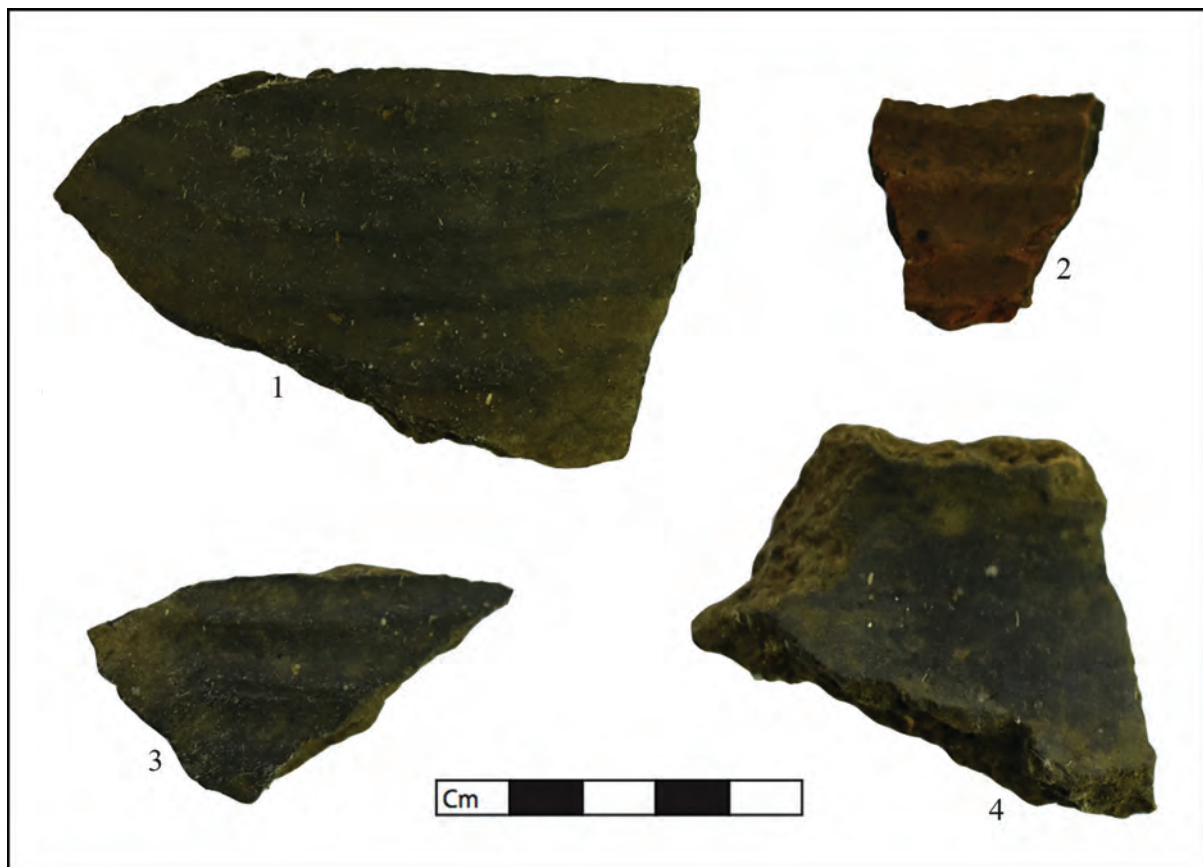

Fig. 4. Pottery fragments from the Fluieriște – Șanțul Păgânilor fortified settlement, identified during the latest investigations.

About 200 meters southwest of the plateau's edge lies *Totoiului Spring* (Romanian: *Fântâna Totoiului*; Hungarian: *Totvaj kút*), a rich water source still in use today for supplying the village of Moldovenești. Several documents dating back to the 18th century show that even then an aqueduct was bringing water from this spring to the village. According to a local tradition recorded by Orbán Balázs and István Tégglás, this aqueduct (which was not identified in the field) may have been constructed as early as the Roman period²⁵.

Currently, the central area of the plateau is covered with grass, while the extremities (except for the southwestern part) are forested. In the past, however – as revealed both by the accounts of Balázs Orbán and Tégglás István²⁶, and also by the digital surface models (Fig. 2–3; Pl. I–II) – the plateau was ploughed and used for agriculture. The presence of vegetation has significantly reduced the likelihood of identifying archaeological materials. During field surveys at this site, only a few pottery fragments typical of the Gáva culture were

identified (Fig. 4). These were found in the southeastern corner of the settlement, where forest roads intersect, but smaller pottery fragments of the same type were also observed along the dirt road that runs north of the main east-west rampart, as well as in the southeastern area of the plateau²⁷.

The Fluieriște Plateau has a shape that closely resembles the number 8 when viewed from above. In the area where the plateau is narrowing, its width does not exceed 200 meters; however, it widens considerably to the north, toward the Arieș Valley, and to the south, toward the Dracului Valley. These features, along with the fact that the part of the plateau facing the Arieș River is bordered by fairly steep slopes towards the north, east, and west, allowed the construction of a large promontory-type fortification on this spot. The area in question stretches over roughly 350–400 meters in an east-west direction and about 680 meters from north to south at its maximum length (Fig. 1A/1; Fig. 2–3; Pl. I–III). Throughout history, this plateau has undergone extensive human interventions on multiple occasions. At present, the most obvious traces of these interventions are linked to the

93986%2C5859434.406427155%2C2636130.395212118%2C5861780.067732657&map-list=1&layers=129.

²⁵ Orbán 1871, 174–185; Bajusz 2005, 47–48, 409–430.

²⁶ Orbán 1871, 174–185; Bajusz 2005, 47–48, 409–430.

²⁷ No archaeological material was collected; the pottery fragments shown were photographed at the location.

extent of the plateau's levelling, as well as to the trenches, ramparts, embankments, dirt roads, and ploughing furrows still visible on the field.

Structurally, the defensive works at the Șanțul Păgânilor site likely included several fortification elements, such as ditches, earthen ramparts, and possibly wooden palisades. So far, based on field surveys and terrain models, only segments of ditches and earthen ramparts have been identified, as follows:

The *Main East-West Rampart (1)* – (Fig. 3, 6; Pl. II/2; Pl. I–III; Pl. IV/1). The entire length of the rampart in the visible section (on the digital surface model) is 174 meters, in a straight line. However, if the winding path of the rampart is followed, its total length in the visible section is 195 meters. In a straight line, the rampart continues into the forest to the east for at least another 50–60 meters.

As already mentioned, the visible segment of the structure follows a winding path, forming seven loops on a horizontal plane. Of these, with radii of up to 18 meters, three are oriented outward from the fortified enclosure (to the south), and four inward (to the north). In the central area of the second inward-facing loop, there is a break in the rampart that is approximately 7 meters wide at the top and around 2 meters wide at the base (Pl. IV/8; Fig. 6). The cross-section of the rampart is convex, with a base width of up to 15–17 meters, and a maximum preserved height of about 2.5–3 meters (Fig. 5–6; Pl. VI; Pl. XI/Section 1; Pl. XII/Sections 3 and 5).

The rampart can be divided into several conventional segments, based on evident interruptions along its course (Pl. IV; Fig. 6):

- The eastern section, which disappears into the forest and is separated from the central segment by the road marked as no. 7.
- The central section, where the winding path of the rampart is most clearly visible. This is also where the break in the rampart, marked as no. 8 on Pl. IV, is located.
- The western end of the rampart is separated from its central section by the modern road marked as no. 6 (Pl. IV/6); this “tail” of the rampart is visible on the western slope (clearly seen on the orthophoto maps – Fig. 3; Pl. II and the shaded relief model – Fig. 6).
- While the central and eastern parts of the rampart are preserved at a maximum height of up to 3 meters (see Pl. XI/Section 1 and Pl. XII/Section 3), the western “tail”, located on a slope, has a much lower preserved height (around 1 meter – see

Pl. XII/Section 5). The inclusion of this western segment as part of the *Main East-West Rampart (1)* may be suggested by its organic alignment with the rest of the structure, as well as by another aspect that will be addressed below.

The internal stone-and-earth structure of the rampart can be observed in the area where it is intersected by *Road no. 6* (Fig. 5; Pl. IV/6; Pl. VIII/1; Pl. IX).

The *Main East-West Ditch (1)* (Fig. 3; Fig. 5–6; Pl. I–III; Pl. IV/1). This ditch is located in the area where the width of the Fluierişte Plateau narrows to a minimum, to the south of the previously described rampart, which it mirrors. Initially, we assumed that the ditch associated with the *Rampart no. 1* was represented by the structure marked as no. 4 on Pl. IV. However, we concluded that this structure is a modern intervention that has disturbed most of the ancient ditch. Arguments supporting the interpretation of *Ditch no. 4* as a modern feature are as follows:

- the absence of topsoil and vegetation at several points along its course (Fig. 3; Pl. II; Pl. VIII/1; Pl. X);
- its great depth (up to 4.5 meters) and V-shaped section (Pl. XI/Section 1), which shows no obvious signs of long-term deposition of sediments;
- its orientation, as it diverges south-eastward away from *Rampart (1)*;
- the fact that no ditch is represented on the historical sketches of Balázs Orbán or Téglás István, something that would be expected given the current dimensions of structure no. 4 (approx. 150 meters in length, max. 4.5 meters in depth, and an opening at the top of up to 9.5 meters).

Furthermore, on I. Téglás's plan (Pl. XIII/2), *Road no. 7*, which cuts through the rampart, seems to be marked out, along with the break at no. 8. Comparing this situation with the present one, as revealed by the surface model (Pl. I), it can be observed that this road – which existed in the 19th century – is now cut by *Ditch no. 4*, which means that the ditch represents a relatively recent intervention.

The fact that *Road no. 7* crossed this area in the 19th century may be significant from another perspective. Namely, if an ancient ditch existed here, it could not have been very deep, since the vehicles of the time were able to cross it. On the surface model, in the areas corresponding to the ends of *Rampart no. 1* (the western end on the slope and the eastern end near the forest – Pl. XI/Section 2; Pl. XII/Sections 3 and 5), a superficial ditch can be observed, with a concave cross-section, an opening

Fig. 5. The western part of the Main East-West Rampart (1), viewed from the south.

at the top of 3–4 meters, and a maximum preserved depth of 1 meter (most obvious in Pl. XII/ Section 3). This must be the ancient ditch associated with *Rampart no. 1*, as it mirrors its path at both ends. Additionally, the section of this ditch is smooth, likely indicating considerable deposition of sediments over time. Thus, it can be concluded that *Ditch no. 4* is modern, as it overlaps a big segment of the ancient *Ditch no. 1*. This modern intervention was probably related to the water supply system for the village of Moldovenești, sourced from the Totoiului Spring located southwest of

the fortified plateau. The installation was probably built in the second half of the 20th century²⁸. It is likely that, in order to ease the installation of the water supply pipe, the course of the old ditch was followed for the most part.

Therefore, the main ancient defensive structure that barred access to this promontory is the undulating *Rampart no. 1* – an imposing construction, as evidenced by its preserved height and winding path, which exposes the flanks of any potential attacker. Outside this rampart, a parallel defensive

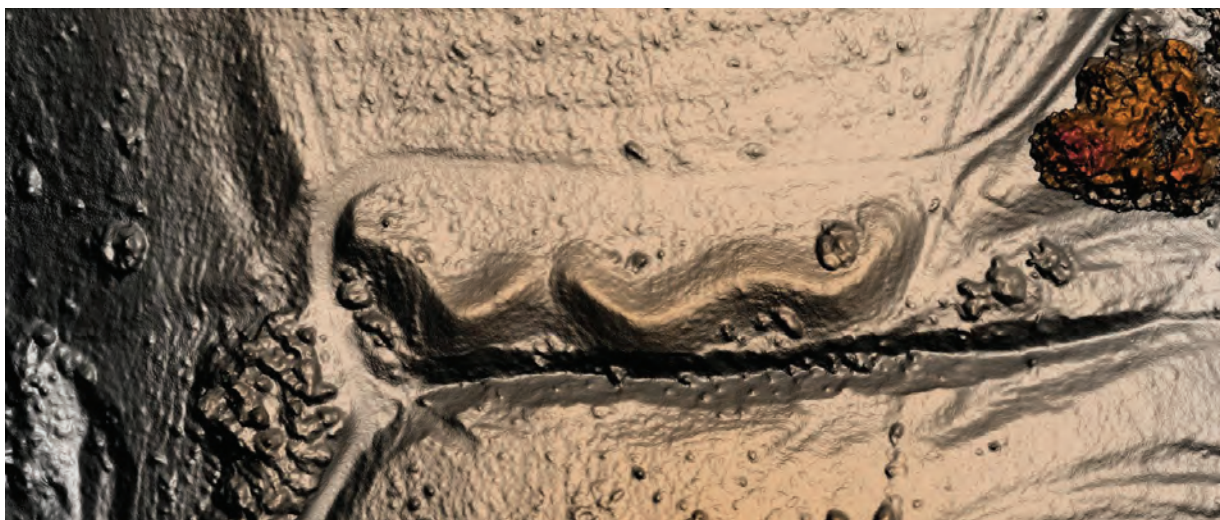

Fig. 6. In the center: the Main East-West Rampart (1) and Ditches nos. 1 and 4, shown on a Digital Surface Model (DSM).

²⁸ Dîscă 2024, 48.

ditch existed at some point, of which only a small portion remains preserved today.

As evidenced by geological studies and confirmed through field observations, the construction of the ditches must have been quite a difficult task, as they were dug into a massif of limestones and basalts²⁹ (Pl. VIII/1; Pl. X). It is likely that these materials, along with others, were used in the construction of the rampart.

One additional point is worth discussing here, namely if any of the three existing interruptions in the *Rampart no. 1* could represent an ancient gate. We have already established that *Road no. 7* crossed the ancient ditch and cut through the rampart as early as the 19th century, so it is possible that this interruption is the result of a modern intervention related to the construction of *Road no. 7* (Pl. IV/7). The situation appears similar on the opposite side, where *Road no. 6* crosses another loop of the rampart (Pl. IV/6). This road is not marked on any historical sketch, which may indicate that it dates after the 19th century and that the interruption in the rampart was caused by its construction. In both historical sketches, the rampart is represented as continuous in this western segment. The only remaining interruption is at no. 8, which is not connected to any modern road. It appears on Téglás's sketch, and seems, in all likelihood, to indicate the position of an ancient gate which provided access to the fortified enclosure (Pl. IV/8). It is unlikely that another ancient gate was reused by modern *Road no. 7*, due to the relatively short distance between the two points, which would not justify such a configuration of defensive elements that would further expose the area (Fig. 6; Pl. I–IV).

Other defensive elements have been identified on the western side of the plateau. These consist of a rampart and a ditch located at its base to the west, marked on the plan as no. 2 and referred to as the *Secondary North–South Ditch and Rampart (2)* (Pl. IV/2; Pl. V).

The *Secondary North–South Rampart (2)* (Pl. I–III; Pl. IV/2). Unlike *Rampart no. 1*, this one is much less visible in the field and on the digital surface models (Fig. 3, 6; Pl. I–II, V). It also differs in shape, being rectilinear in plan, with a traceable length of approximately 150 meters. In the cross-sections taken from the digital model (Pl. XII/Sections 4 and 8), it appears as a subtle edge of the plateau, rising about 0.4 meters

above the surrounding surface, with a base width of approximately 4–5 meters. The rampart has undoubtedly undergone degradation over time, with portions of it having slipped down the slope. These same processes likely contributed to the current poor visibility of the ditch at its base.

The *Secondary North–South Ditch (2)* (Pl. I–III; Pl. IV/2, V). It does not have a concave cross-section, as might be expected, but instead appears as a horizontal platform along the western slope (Pl. XII/Section 4). It is particularly visible in the non-smoothed slope-shader terrain model (Pl. XI) and in the detail of *Rampart 1* (Fig. 6). As such, few details can be provided about this ditch, apart from a visible length of approximately 113 meters, a platform width of around 6 meters, and an elevation difference of about 4 meters from the top of the rampart. The two elements are evidently complementary, as suggested by their alignment. Their extension to the north remains unclear, as the forest cover has prevented thorough documentation in that area. However, the ditch appears to be shorter than *Rampart no. 2*, the latter becoming increasingly faint after a possible intersection with the *Secondary East–West Rampart (3)* (Pl. XII/Section 8).

An interesting detail is worth adding regarding *Ditch no. 2*. As seen in the same digital terrain models (Fig. 6; Pl. I, Pl. XI), as well as in section no. 6 (Pl. XII), which follows the slope of the western “tail” of *Rampart no. 1*, *Ditch no. 2* appears to overlap *Rampart no. 1* at the point where they intersect. This detail may indicate a chronological sequence between the two defensive elements, with the structures marked as no. 2 being dated later than those marked as no. 1.

Rampart no. 2 is also illustrated on the topographic sketch drawn by Téglás István, who represented it as a continuation of the *Rampart no. 1* toward the north (Pl. XIII/2)³⁰. However, we consider that the identification of the western “tail” of *Rampart 1* on the slope – which does not appear on Téglás's sketch and extends beyond the area enclosed by the *Rampart and Ditch 2* –, together with the observation regarding the overlap of the two elements, provide strong arguments for distinguishing the two structures both spatially and chronologically.

Similar fortification works are mentioned by Orbán Balázs on the eastern side, where the Fluierişte Plateau is bordered by a much gentler

²⁹ Petrescu-Trandaş 1966; Lupu *et alii.* 1968, 16–17, 26–27.

³⁰ Bajusz 2005, 419, 28/43–44, ábra.

slope³¹. Due to dense vegetation and possibly their poor state of preservation, these features were not detected using the techniques and methods applied in the present research. We hope that future use of LiDAR-type surveying techniques will bring these structures to light, along with a clearer delineation of the entire fortification.

The *Secondary East–West Rampart (3)* (Pl. I–IV; Pl. VII). This rampart runs parallel to *Rampart no. 1* and is located approximately 130 meters north of it (Pl. IV/3). *Rampart no. 3* is relatively straight, with a slight shift in orientation toward the northeast, near its eastern end, similarly to the main *Rampart no. 1*. Its traceable length is about 150 meters, fading out toward the east. Its connection to *Rampart no. 2* in the west is also unclear, as *Rampart no. 3* is heavily degraded in that area. Generally, *Rampart no. 3* has been significantly affected by repeated ploughing and erosion. As a result, its preserved dimensions have been clearly altered: a maximum height of 2 meters is detectable on the southern slope (Pl. XII/Section 7), while its base width is of approximately 6 meters. It is also likely that the trajectory of the rampart has been disturbed by the same degrading factors: its path appears slightly winding in some areas, and it is unclear whether this is because of its degradation or because this rampart mimics, to a degree, the shape of *Rampart no. 1*. It is also unknown whether a ditch accompanied this rampart on its southern side. A small depression running parallel to the rampart, to the south, appears identical to the plough furrows visible in the east–west direction across the entire surface of the plateau (Fig. 3; Pl. I, Pl. XI).

It is difficult to determine, at this stage of the research, the exact relationship between these defensive elements. While *Rampart no. 1* may indicate a first large-scale fortification effort (and a primary enclosure), *Rampart no. 3* could suggest either an internal subdivision of the primary enclosure – which is supported by the fact that the two structures are parallel and quite similar, to a certain point, in layout – or a reduction of the fortified area in a later phase.

But where should *Rampart and Ditch no. 2* on the western side be placed, as they appear to overlap or complement the initial fortification elements? The simplest explanation would be that they represent an extension of the initial fortifications, intended to provide additional reinforcement to the more exposed western side of the plateau. Based on these apparent relationships, it

can be assumed that we are dealing with at least two, if not three, construction phases of the fortified settlement, although establishing their precise chronological sequence remains problematic. What is certain is that the relationship between these structures is complex and may suggest either a prolonged occupation of the plateau or a possible reoccupation, or perhaps even both.

In addition to the ancient fortification works discussed above, several more recent interventions were observed during the field research in the central-northern area of the Fluierişte Plateau (Pl. I–IV; Pl. VIII/2). These interventions, consisting of a series of military trenches, are likely related to the fighting that took place along the Arieş Valley during the Second World War, after the 23rd of August of 1944³². The trench line extends from north-northwest to southeast for about 170 meters, curving toward the southwest, suggesting that these engineering works were most likely carried out by Hungarian-German troops. Their depth reaches up to 0.65 meters below the current ground level, and the width at the top extends up to 3.4 meters. The cross-sectional profile is concave. The excavated soil was deposited along the western side (Pl. I; Pl. VIII/2). Other possible military engineering works were identified southwest of the fortified enclosure, near the Fântâna Totoiului. These elements also highlight the excellent strategic position of this plateau.

At the current stage of research, the exact area of the fortified enclosure at Şanţul Păgânilor cannot be determined, as its boundaries have not been precisely defined on all sides. The only clearly identifiable boundaries are those on the south and west, although even in these cases the full trajectory of the structures could not be documented. Based on these limits, we estimated the total area of the primary enclosure (bounded to the south by *Rampart and Ditch no. 1*) by following the relevant contour lines. Thus, if we follow the 680-meter contour line, the area of the primary enclosure reaches approximately 18 hectares. If we follow the 670-meter contour line, as also suggested in Pl. III, the area comes to about 22 hectares. Therefore, at this stage of research, the estimated area of the primary enclosure would be around 20 hectares.

The chronology and importance of the site

The findings reported in the literature from the area of the site in question suggest that the Fluierişte Plateau was occupied (possibly only for

³¹ Orbán 1871, 179.

³² Cupşa 1979, 15; Faur-Giuran 1981, 302.

short time spans) during several different periods, although the degree of occupation for each of these phases is currently difficult to determine. Among the reported findings, items characteristic of prehistoric periods stand out. Particularly noteworthy in the context of dating the fortification elements is Endre Orosz's assertion that the structure in question is a prehistoric fortification.

Most of the previously reported finds appear to be characteristic of the Late Bronze Age or Early Hallstatt period, whether they consist of military equipment, various bronze objects, or pottery³³. The latter is repeatedly described as being fired in a reducing atmosphere, containing a high amount of quartz, and being decorated with successive rows of grooves³⁴. These characteristics were also confirmed by the few pottery fragments identified during our field surveys. Based on their shapes, decoration, and fabric, these fragments can be attributed to the Gáva-Holigrady cultural complex (Fig. 5). This cultural complex, which spans a very large area encompassing parts of present-day Slovakia, Hungary, Romania, the Republic of Moldova, and Ukraine, is generally dated from Hallstatt A to the beginning of Hallstatt C (late 12th century – early 8th century BC)³⁵. In the vicinity of Moldovenești, artifacts attributed to the Gáva culture have also been reported at Cheia, Cornești, and Dumbrava³⁶.

The initial fortification of the plateau, marked by the *Rampart and Ditch no. 1*, can also be associated with this cultural complex and chronological framework. One of the commonly observed features of fortified settlements within the Carpathian Basin during this period is their localization on dominant positions, such as large plateaus. Because such settlements required vaster areas, bigger plateaus were considered more suitable for the construction of enclosed, promontory-type fortifications. Among the best-known sites of this type are those from Cernat, Șeica Mică, Someșul Rece, and Voivodeni³⁷. These dominant locations were preferred both for the defensive advantages they offered, and for the opportunity they provided to monitor and control key routes along major watercourses³⁸.

As in the case of Moldovenești, these fortified settlements were typically delineated by defensive ditches and ramparts, enclosing areas ranging from less than one hectare to several dozen hectares³⁹. Fortified settlements covering dozens of hectares are not uncommon for the period and region in question, despite the fact that they are not too numerous. Among the best-known settlements with fortified enclosures of over 10 hectares are the sites from Ciceu-Corabia, Someșul Rece and Teleac⁴⁰.

Additionally, the construction technique of the main rampart at Moldovenești shows close parallels with sites from the same region and time-frame. Ramparts which follow a winding path are also known at Huedin – *Bolic* (Cluj County)⁴¹ and Rodeș – *Dealul Cetății* (Brașov County)⁴², while the rampart at the Voivodeni – *Bunghart* fortification in Mureș County⁴³ bears a striking resemblance to the one at Moldovenești. Similarly, ramparts over 10 meters wide, built from earth and stone, are commonly found among fortified settlements from this period. Notable examples include the sites at Șona and Huedin⁴⁴. The height of the main rampart at Moldovenești, reaching up to 3 meters, is also not unusual. Fortifications with ramparts exceeding 2.5 meters in height can be found at Sighetu Marmăției, Sărățel, and Satu Mare. The tallest known rampart to date belongs to the Ciceu-Corabia fortification, reaching up to 4.5 meters⁴⁵. One final common feature between the site at Fluierște and other fortified settlements that is worth mentioning is the shape of the possible gate identified as no. 8 (Fig. 5; Pl. I; Pl. IV/8.). A similar structure is found at Huedin, the latter being classified by F. Becker as type 3 of the frontal gates⁴⁶. According to A. Zanoci's typology, this gate would belong to type I.b.2 – frontal gates oriented inward (*Zangentore*), like those at Subcetate or Teleac⁴⁷.

Based on the highlighted features, the nature of the main defensive elements (*rampart and ditch no. 1*), as well as the grooved pottery observed on the surface or mentioned in the literature, we can classify the site at Fluierște – Șanțul Păgânilor as one

³³ Bajusz 2005a, 412–413.

³⁴ Neugebauer 1851, 197; Orbán 1871, 174–185; Téglás 1887, 84–85; Bajusz 2005, 409–430.

³⁵ Ciugudean 2012, 229–243, Fig. 14; Bălan 2013, 267–312.

³⁶ Horedt 1974, 223; RAN code: 8194.02; Discă 2021, 177, Pl. 5/7–8.

³⁷ Becker 2022, nos. 040, 152, 167, 204.

³⁸ For preferred locations of Early Iron Age fortified settlements, see Bălan 2013, 267–312; Becker 2022, 243–284.

³⁹ Horedt 1960, 179–187; Becker 2022, 259, Abb. 11.

⁴⁰ Becker 2022, nos. 047, 167, 177, 181.

⁴¹ Becker 2022, no. 083.

⁴² Becker 2022, no. 136.

⁴³ Becker 2022, no. 204; RAN code: 120325.02.

⁴⁴ Bălan 2013, 283–284.

⁴⁵ Bălan 2013, 283–284.

⁴⁶ Becker 2022, Tab. 1, Abb. 18.

⁴⁷ Zanoci 2015, 12–16.

of the large, fortified settlements of the blocked promontory type, typical for the Early Hallstatt period. The area of approximately 20 hectares of the primary enclosure places it among the largest such fortified settlements known in Transylvania⁴⁸.

It cannot be stated with certainty that the site was occupied prior to this period. A possible occupation dating to earlier periods, as suggested in *The Archaeological Repertory of Cluj County* or other publications (see note 23 above), has not yet been confirmed by solid evidence, although it cannot be ruled out. On the other hand, it is certain that the settlement was (re)occupied after the phase marked by the *Rampart and ditch no. 1*. At some point, the fortification appears to have been reinforced by the *Rampart and ditch no. 2*, either during the Early Iron Age or at a later period. The same applies to the *Rampart no. 3*, which could represent either an internal subdivision of the Early Iron Age fortified settlement or a later reduction in the fortified area. According to the second hypothesis, a reoccupation of the fortification – on a smaller scale – during the Late Iron Age might be expected, as has already been observed for other Hallstatt-period fortified settlements⁴⁹. The above-mentioned Dacian coin discovered in the area could indicate such a possibility, although it remains the only firmly datable Dacian find to date. Regarding the end of the Hallstatt-period fortified settlement, a possible clue may be provided by the aforementioned Scythian arrowhead, found nearby. In connection with the Scythian presence in the area, we should also mention the 1898 discovery of a bronze comb between Moldovenești and Răchiș (now incorporated into Moldovenești), which has since been lost. The comb featured a central column flanked by a horse on each side⁵⁰, a remarkable piece classified among the uncertain Scythian finds from Transylvania by V. Vasiliev, by analogy with the well-known golden comb from Solokha (Ukraine)⁵¹. Its Scythian character seems, nevertheless, to be most probable, V. Vasiliev's uncertainty probably residing in the fact that he couldn't directly analyze it, as it had been lost.

As mentioned above, the findings from the Fluieriște – Șanțul Păgânilor suggest that the site was occupied during several periods, although most of the material seems to be characteristic of the Early Hallstatt period⁵². The hypothesis that

emerges from both the academic literature and the field investigations conducted for this study is that, during the Early Hallstatt period, a large, fortified settlement existed at Moldovenești and may have functioned as an important centre of power.

Among the arguments that can be brought in support of this hypothesis are:

1. the features and dimensions of the primary fortified enclosure identified at Fluieriște – Șanțul Păgânilor;
2. the fact that the fortified settlement appears to have been a permanent one, rather than a simple refuge fortification;
3. the numerous bronze hoards and isolated bronze items discovered in the area (see below);
4. the environmental conditions, especially the general topographical layout and the presence of natural resources of primary importance.

With regard to environmental conditions, it is worth noting that the Fluieriște Plateau allowed the construction of a large fortification through a reasonable effort. The site also benefited from the proximity of the powerful springs in the Fântâna Totoiului area, located just 200 meters from the southwestern corner of the settlement. At the same time, the dominant position of the plateau – on a hill spur projecting toward Moldovenești and the Arieș River – allowed easy control of the access to the Arieș Valley. This essentially meant control over one of the most important communication routes in the region, as well as over the connections between the Golden Quadrilateral of the Apuseni Mountains – rich, among other things, in iron, copper, gold, and silver – and the Transylvanian Plateau⁵³.

As already pointed out, the topography, overall layout, and construction techniques of the ramparts share numerous features with the fortified settlements of the Gáva culture. Considering the scale of the fortification works and the area of the fortified enclosure, this appears to be one of the largest sites of its kind known so far within the Carpathian Basin.

Findings and settlements contemporary with the site in the surrounding area

In the following lines, we will present several other discoveries from the Moldovenești area that may be connected in some way to the fortified settlement from the Early Hallstatt period.

Approximately 5.5 km northeast of the

⁴⁸ Becker 2022, 259.

⁴⁹ Glodariu 1983, 63.

⁵⁰ Roska 1942, 28, no. 113.

⁵¹ Vasiliev 1980, 152.

⁵² Ciugudean 2012, 229–243; Ciugudean 2021, 55–96.

⁵³ Borcoș *et alii.* 1983, Fig. 16, 17; Borcoș *et alii.* 1984, 109–113.

Fluierişte – Şanţul Păgânilor site, on the left bank of the Arieş River, within the territory of the village of Corneşti (Mihai Viteazu commune, Cluj County), lies another fortification, located at the point known as *Cetatea Babei* (Hungarian: *Bábvára*; possibly identical with *Cetatea Fetei*). This site was broadly dated by I. Ferenczi to the Metal Ages, but it most likely belongs to the Early Iron Age⁵⁴. It is possible that the two fortifications complemented each other at some point in controlling the Arieş Valley as it exits the mountainous area. The Corneşti site is situated directly above the confluence of the Hăşdate Valley and the Arieş River, and it offers direct visibility toward the settlement at Moldoveneşti (Fig. 1A/3).

As for the bronze hoards discovered in this area, it is noteworthy that within a 10 km radius, no fewer than six such hoards have been identified, dating to the Late Bronze Age and the Early Hallstatt period. Due to incomplete data regarding their discovery context and assemblage, two of these hoards could not be precisely assigned to a specific chronological phase and have been broadly placed within the aforementioned chronological framework. These are the hoard from Pietroasa, discovered in the *Peştera cu Stalactite/Gaura Ceaghizului*, consisting of several sickles and various other bronze objects, possibly including a spearhead⁵⁵, and the hoard from Stejeriş, discovered at an unknown location, comprising two celts, a sickle, and two bracelets⁵⁶. No fewer than three of the hoards are dated to Hallstatt B1. These include the hoard discovered at Bădeni, at the *Apa Sărată* point, consisting of three celts, a sickle, a spearhead, and two *phaleræ*⁵⁷; the large hoard from Corneşti, which comprises dozens of weapons, tools, accoutrements, adornments, and various other objects⁵⁸; and the hoard from Plăieşti,

composed of five celts and two sickles⁵⁹. Another bronze hoard, found at Buru on the bank of the Arieş River, consisted of a small cauldron with two twisted handles, two cups, and several celts, and has been dated to the Hallstatt B2 phase⁶⁰.

These six hoards are complemented by isolated bronze finds originating both from Moldoveneşti itself and from several neighbouring settlements, including Bădeni, Cheia, Corneşti, Mihai Viteazu, and Turda⁶¹.

The discovery of many hoards and objects in the area around the fortified settlement of Moldoveneşti, some of them probably contemporary with the main occupation phase of the settlement, could be an indicator for the central position that this settlement played in a larger socio-economic network.

ABBREVIATIONS

- ActaMB – Brvkenthal Acta Mvsei, Sibiu.
 AMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca (Cluj).
 ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest
 Crisia – Revista Crisia, Oradea.
 ErdMúz – Erdélyi múzeum. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti, Kolozsvár.
 OTTÉ – Orvos-Természettudományi Értesítő, Kolozsvár.
 ProbMuz – Probleme de Muzeografie, Cluj.
 RB – Revista Bistriței, Bistrița.
 Tyragetia – Revista Tyragetia, Chişinău.
 Ziridava – Ziridava Studia Archaeologica, Arad.

BIBLIOGRAPHY

- Bajusz 2005
 I. Bajusz (ed.), *Téglás István jegyzetei. I. Régészeti feljegyzések, I/1*, Kolozsvár (2005).
- Bălan 2013
 G. Bălan, Așezările fortificate din aria culturii Gáva din România. S. C. Ailincăi, A. Țârlea, C. Micu (ed.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice de la Babadag (1962–2012)*, Tulcea (2013), 267–312.
- Becker 2022
 F. Becker, Die befestigten Siedlungen im östlichen
- ⁵⁴ Orbán 1871, 159–161; Téglás 1898, 431–433; Ferenczi 1972, 396–397; Horedt 1974, 223; RepCj, 166; Bajusz 2005, 305–308; Bălan 2013, 267–312; Bereteu-Rotea 2022, 11–12, note 12; Becker 2022, no. 107; Discă 2024, 124–125.
- ⁵⁵ Petrescu-Dîmbovița 1977, 157.
- ⁵⁶ Petrescu-Dîmbovița 1977, 151.
- ⁵⁷ Petrescu-Dîmbovița 1977, 126.
- ⁵⁸ This hoard, consisting of an impressive number of items, is sometimes referred to in the literature as having been found within the territory of Corneşti village, Mureş County (Petrescu-Dîmbovița 1977, 128–129; RepMs, 39; RAN code: 115101.02). However, the earliest published papers regarding these finds clearly state that the items originate from the territory of Corneşti village (Hungarian: *Sinfalva*), Cluj County (Orosz 1906, 374–375; Roska 1942, 248–249, no. 59; Bajusz 2005, 305–309). In recent years, several authors have pointed out this confusion (RepCj, 164; Kacsó 2010, 29–32; Berecki *et alii*. 2017, 58, 115; Dietrich 2021, 56, no. 27).
- ⁵⁹ Petrescu-Dîmbovița 1977, 132–133. Although it has been suggested that two of the five celts may have originated from a different hoard, the fact that all items were discovered in 1956 and are dated to the same period strongly indicates that they belong to a single hoard.
- ⁶⁰ Petrescu-Dîmbovița 1977, 141.
- ⁶¹ RepCj, 47–48, 94–95, 164–166, 275–276, 280–285, 403–404; Bajusz 2005, 47–79, 83–84, 229–235, 305–308, 409–430.

Karpatenbecken zwischen 1100 und 800 v. Chr. – Eine Einführung. S. Hansen, R. Krause (ed.), *Die Frühgeschichte von Krieg und Konflikt. The Early History of War and Conflict*, Bonn (2022), 243–284.

Berecki et alii 2017

S. Berecki, E. Horti, K. Kacsó, D. Nyulas, *Orosz Endre régészeti gyűjteménye: Colecția arheologică a lui Endre Orosz, Kolozsvár / Cluj-Napoca* (2017).

Bereteu-Rotea 2022

D. Bereteu, M. Rotea, *Grupul Copăceni II*, Cluj-Napoca (2022).

Borcoș et alii 1983

M. Borcoș, H. G. Kräutner, G. Udubașă, M. Săndulescu, S. Năstăseanu, C. Bițoiianu, *Harta substanțelor minerale utile. Ediția a II-a. Arie reprezentative*, Institutul de Geologie și Geofizică, București (1983).

Borcoș et alii 1984

M. Borcoș, H. G. Kräutner, G. Udubașă, M. Săndulescu, S. Năstăseanu, C. Bițoiianu, *Map of the Mineral Resources. 2nd Edition. Explanatory Note*, Bucharest (1984).

Ciugudean 2012

H. Ciugudean, The chronology of the Gáva culture in Transylvania. W. Blajer (ed.), *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*, Kraków (2012), 229–243.

Ciugudean 2021

H. Ciugudean, Epoca bronzului în Transilvania: o privire de ansamblu. *Apulum* 58 (2021), 55–96.

Cupșa 1979

I. Cupșa, *Bătălia Clujului (octombrie 1944)*, București (1979).

Dietrich 2021

O. Dietrich, Die Bronzezeitlichen Tüllenbeile aus dem Brukenthal-Museum Sibiu. Ein Kommentierter Katalog. *ActaMB* 16, 1 (2021), 35–120.

DIR C

I. Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, B. Barbu, E. Stănescu, D. Prodan, M. Roller (ed.), *Documente privind istoria României. Veacul: XI, XII și XIII. C. Transilvania, vol. I (1075–1250)*, București (1951).

Discă 2021

A. C. Discă, Roman Sites and Discoveries Around Potaissa (V). New Data and Clarifications Regarding the Cheia Settlement and the Stone Quarries of Roman Dacia. *Ziridava* 35 (2021), 159–177.

Discă 2024

C. Discă, *Cucerire, colonizare și romanizare în Dacia: Valea Arieșului în epoca romană*, Târgoviște (2024).

Faur-Giuran 1981

V. Faur, V. A. Giuran, Documente și memorii privind luptele pentru eliberarea Banatului și Crișanei (august-octombrie 1944) (II). *Crisia* 11 (1981), 259–319.

Ferenczi 1972

Șt. Ferenczi, Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea II/1). *AMN* 9 (1972), 387–411.

Glodariu 1982

I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă și militară (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj Napoca (1983).

Gooss 1876

C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt (1876).

Horedt 1958

K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, București (1958).

Horedt 1960

K. Horedt, Așezările fortificate din prima vârstă a fierului în Transilvania. *ProbMuz* 1 (1960), 179–187.

Horedt 1974

K. Horedt, Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit im innerkarpatischen Rumänien. B. Chropovský (ed.), *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava (1974), 205–228.

Horedt 1986

K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn (1986).

Kacso 2010

C. Kacso, Depozitul de bronzuri de la Așchileu Mare (jud. Cluj). *RB* 24 (2010), 29–40.

LMI

Lista Monumentelor Istorice 2015. Județul Cluj, <https://patrimoniu.gov.ro/images/lmi-2015/LMI-CJ.pdf>.

Lupu et alii 1968

M. Lupu, M. Borcoș, R. Dimitrescu, *Harta Geologica Scara 1:200.000. L – 34–XVIII. 18. Turda. Nota explicativa*, București (1968).

Maxim 1999

Z. Maxim, *Neo-Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca (1999).

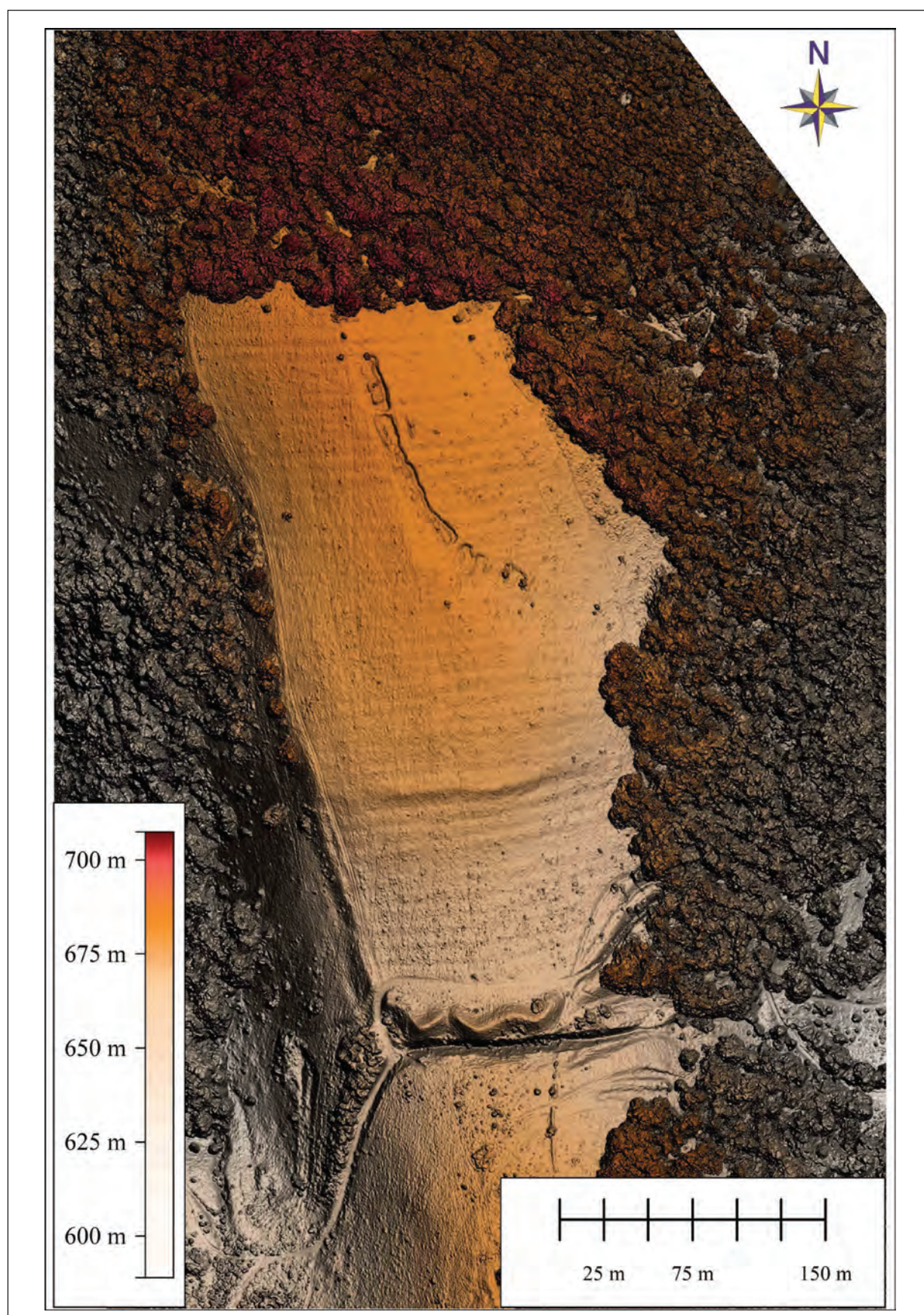
Neigebaur 1851

J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Überresten des Klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt (1851).

Orbán 1871

B. Orbán, *A Székelyföld leírása. Történelmi, Régészeti, Természettudományi s Népi Szemponból. Vol. V. Aranyosszék. Radnóth, Gyéres, M.-Ujvár és Toroczko vidéke*, Pest (1871).

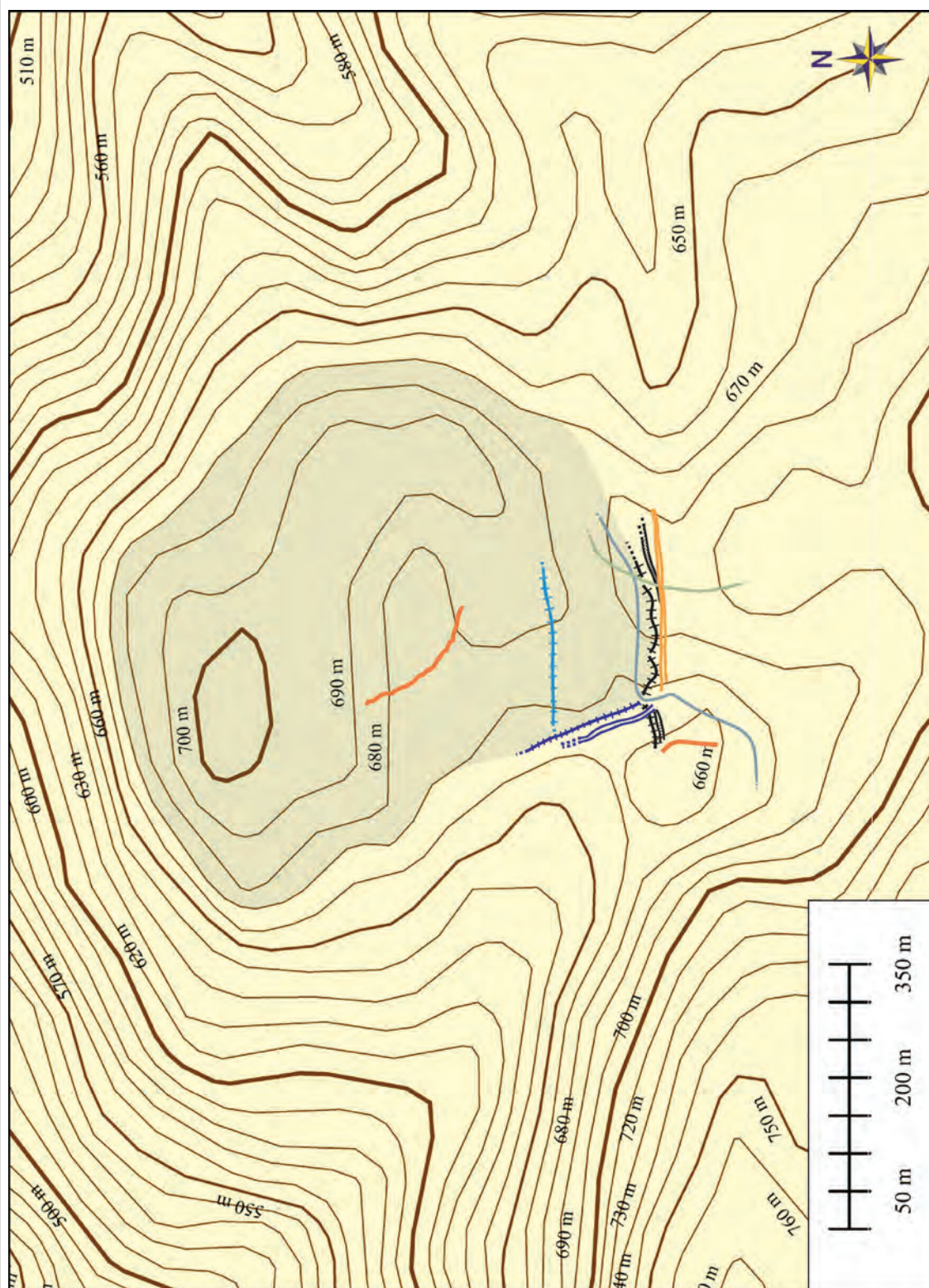
- Orosz 1903
E. Orosz, Hús ismeretlen őseiberi telepről. *Erdélyi Múzeum* 20, 2 (1903) 89–93.
- Orosz 1906
E. Orosz, Erdélyi bronzleletekről. *ArchÉrt* 26 (1906) 368–375.
- Părpăuță 2006
T. Părpăuță, *Moneda în Dacia Preromană. Secolele IV a. Chr. – I p. Chr.*, Iași (2006).
- Petrescu-Trandaș 1966
I. Petrescu, C. Trandaș, *Harta geologică scara 1:200.000. 18. Turda. L – 34–XVIII*, București (1966).
- Petrescu-Dîmbovița 1977
M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București (1977).
- Popescu-Argeșel 1987
I. Popescu-Argeșel, Munții Trascău. D. Oancea, V. Velcea, N. Caloianu Dragu, Ș. Dragomirescu, G. Dragu, E. Mihai, G. Niculescu, V. Sencu, I. Velcea (ed.), *Geografia României, vol. 3. Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București (1987) 485–490.
- Preda 1973
C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București (1973).
- RAN
Repertoriul Arheologic Național, <http://ran.cimec.ro/>.
- RepCj
I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler (ed.), *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca (1992).
- RepMs
V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș, Târgu Mureș* (1995).
- Roska 1942
M. Roska, *Erdély régészeti repertórium I. Őskor*, Kolozsvár (1942).
- Téglás 1887
G. Téglás, Az erdélyi medencze őstörténelméhez. *OTTE* 2, 1 (1887) 55–87.
- The Third Austrian Military Survey (1:25,000)*
Die Franzisco-Josephinische Landesaufnahme (1:25000) / Dritte Landesaufnahme (1869–1887) <https://maps.arcnum.com/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=2400471.325281793%2C5669745.290553375%2C3172791.0590752135%2C5949199.065963979&maplist=1&layers=129>.
- Ujvári 1972
I. Ujvári, *Geografia apelor României*, București (1972).
- Vasiliev 1980
V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca (1980).
- Vlassa 1976,
N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, Cluj-Napoca (1976).
- Winkler-Hopârtean 1973
I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj (1973).
- Zanoci 2015
A. Zanoci, Typology and evolution of gates and access into early Hallstattian fortresses in Tisa-Dniester space. *Tyragetia* 9 [24], 1 (2015), 7–27.

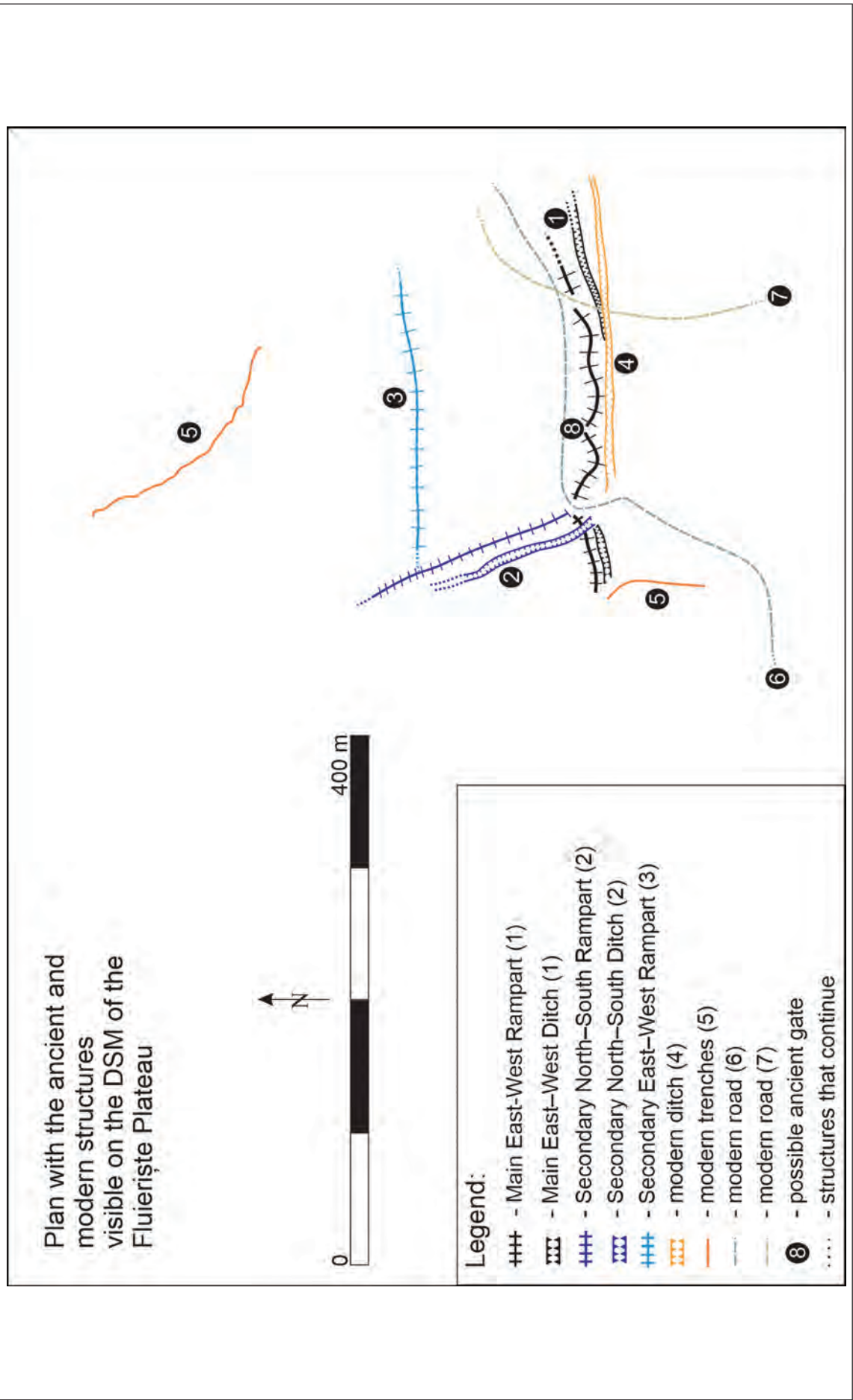
Pl. I. The Fluieriște – Șanțul Păgânilor Plateau: Digital Surface Model (DSM).

Pl. II. Orthophotoplan of the Fluieriște – Șanțul Păgânilor Plateau.

Pl. III. Topographic contour map of the Fluierişte – Şanţul Păgânilor Plateau, extracted from the ASTER DEM. Various features identified at this stage are marked with line segments. A possible area of the settlement is highlighted with a darker shade, following the 670-meter contour line.

Pl. IV. The Fluierişte – Şanţul Păgânilor fortified settlement. Detailed plan showing the various features identified on the field.

Pl. V. 1 – The western side of the fortified settlement at Fluieriște – Șanțul Păgânilor, seen from the southwest, near Fântâna Totoiului; 2 – Highlighted in red: outlines of the North-South *Rampart no. 2* and the North-South *Ditch no. 2*, seen from the southwestern corner of the fortified settlement.

1

2

Pl. VI. 1 – The western part of the East-West *Rampart no. 1*, seen from the south; 2 – The eastern part of East-West *Rampart no. 1* and the East-West *Rampart no. 3*, seen from the south.

Pl. VII. 1 – The East-West *Rampart no. 3*, seen from the south, from the area of the East-West *Rampart no. 1*; 2 – Highlighted in red: outline of East-West *Rampart no. 3*, seen from the west.

1

2

Pl. VIII. 1 – Geology of East-West *Ditch no. 4*; 2 – Highlighted in red: path of Military *Trench no. 5* in the central-northern part of the Fluieriște Plateau, viewed from its southern edge.

Pl. IX. 1 – The western edge of the East–West *Rampart no. 1*, seen from the southwest, from the road that cuts through the rampart; 2 – Internal structure of the East–West *Rampart no. 1*, visible on its western side where it is intersected by the dirt road coming from the direction of Fântâna Totoiului.

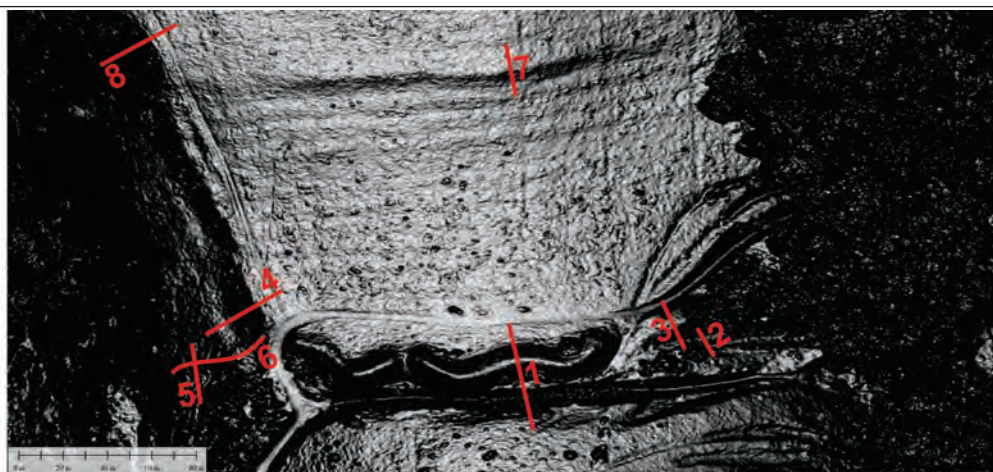

1

2

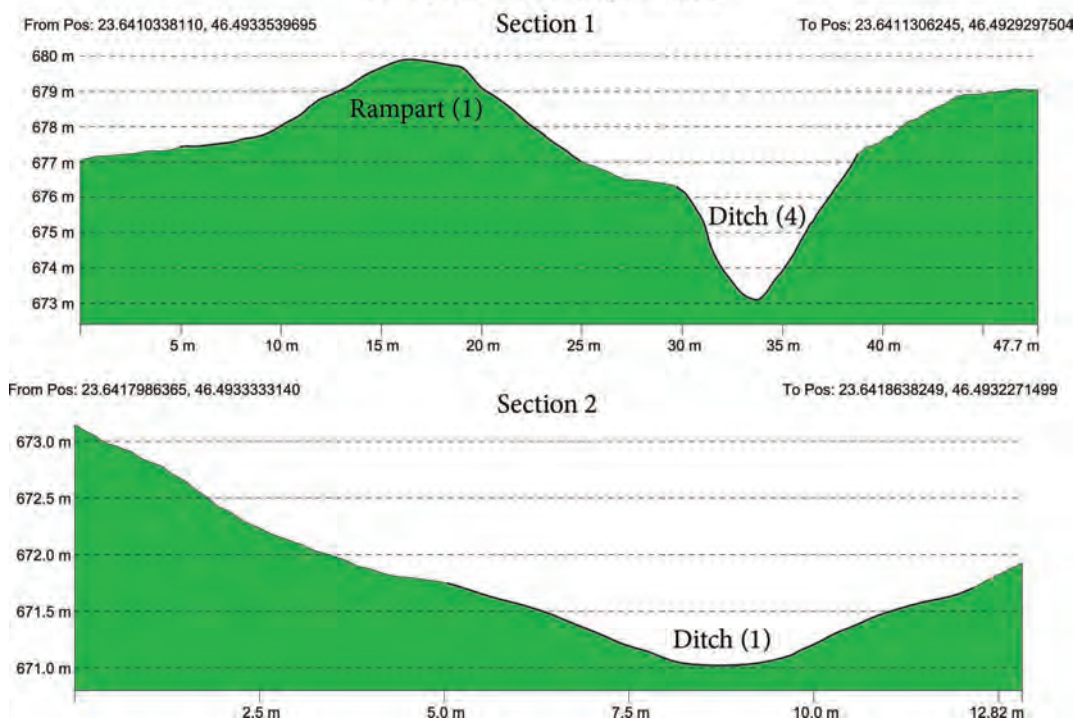
Pl. X. 1 – The East-West *Ditch no. 4*, seen from the west, from its southern edge; 2 – The East-West *Ditch no. 4*, seen from the east, near the East-West *Rampart no. 1*.

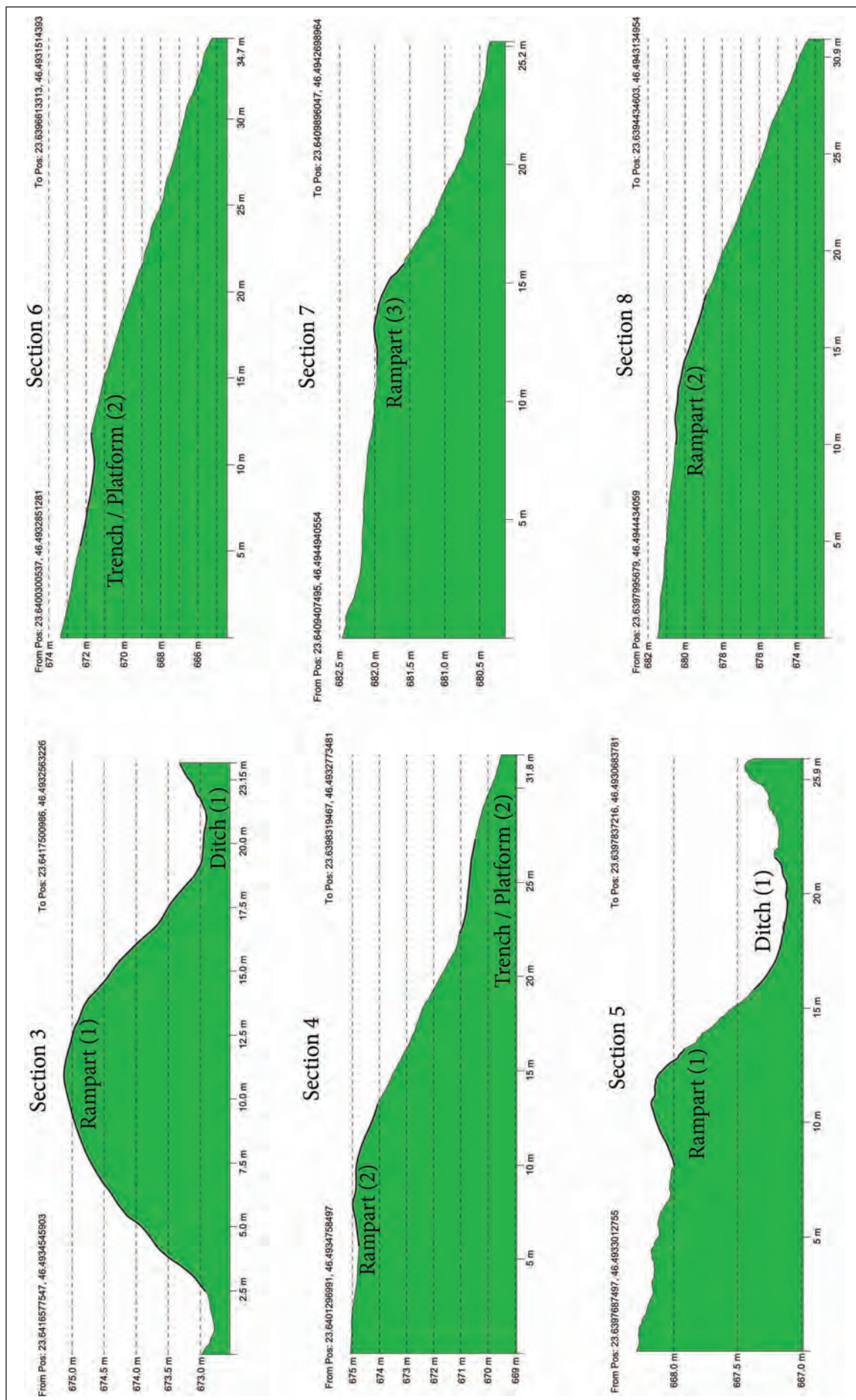
DSM (smooth slope shader) with section positioning

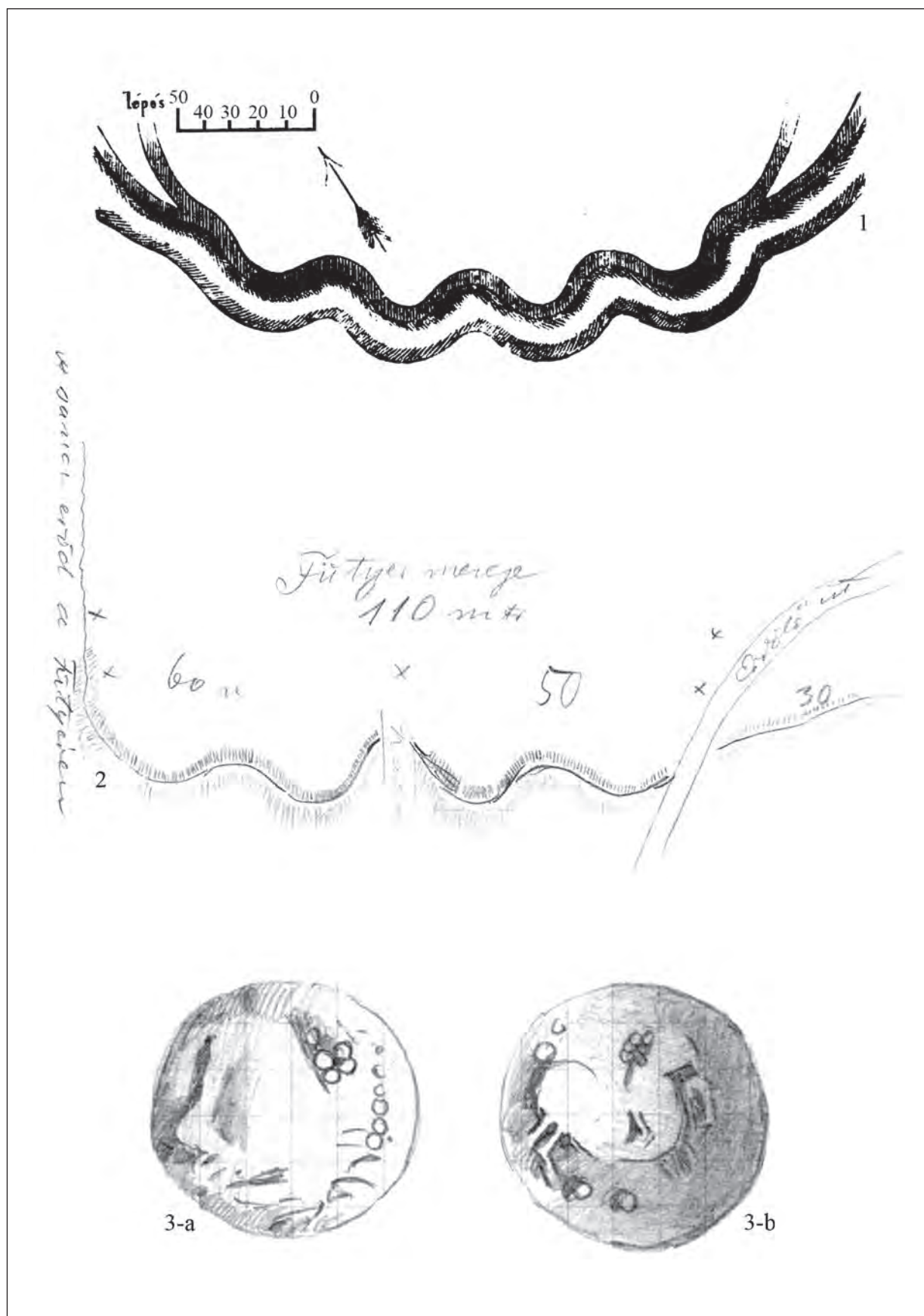
DSM (non-smooth slope shader)

Pl. XI. Elevation profiles and Digital Surface Models (DSM) of various features identified on the ground at the Fluieriște – Șanțul Păgânilor site.

Pl. XII. Elevation profiles of various features identified on the ground at the Fluierişte – Şanţul Păgânilor site.

Pl. XIII. 1 – The East-West Rampart no. 1 as illustrated in Orbán Balázs's *Description of Székely Land* (Orbán 1871, 179); 2 – The East-West Rampart no. 1 as illustrated in Téglás István's archaeological records (Bajusz 2005, 419, 28/43–44, ábra); 3 – The silver coin from the Fluierişte site, illustrated in Téglás István's archaeological records (Bajusz 2005, 428, 51/184, ábra).

DESCOPERIRI MONETARE ÎN CASTRUL ROMAN DE LA CIGMĂU (JUD. HUNEDOARA)

Radu Ardevan*, Adriana Pescaru**, Eugen Pescaru***

Cuvinte-cheie: Cigmău, Dacia romană, fort auxiliar, numerus, Britanicieni, monede, monede provinciale, Viminacium.
Keywords: Cigmău, Roman Dacia, auxiliary fort, numerus, Britanicieni, coins, provincial coins, Viminacium.

Monetary discoveries in the Roman camp of Cigmău (Hunedoara County) (Abstract)

This Roman fortification, located near the Germisara thermal resort, housed the *Numerus singularium Britannicianorum*. It has been archaeologically researched in recent years only. 102 Roman coins (41 silver and 61 bronze) were discovered during these excavations. Their complete catalog (Appendix I) is accompanied by their photographic illustrations (Plates I-VIII). Their study (see Appendix II and III) offers a certain insight into the history of this settlement.

Certainly, the coins issued before the conquest of Dacia (13 pieces) arrived here only through Roman soldiers and colonists. The most numerous discoveries (21 pieces) date from the years of Trajan and Hadrian, and they mark the moment of the construction of the camp and the founding of the settlement. Later discoveries are less numerous. The preponderance of bronze coins is highlighted.

Only under Caracalla did monetary circulation increase visibly, and it remained so until the reign of Trebonianus Gallus. But during the Severan dynasty, silver coins predominated, and starting with Gordian III, bronzes issued at Viminacium and in Dacia are the dominant cash (from the years of Philip the Arab appear only issues *Provincia Dacia*). The monetary series stops at 255 AD.

The economic life in this camp seems only partially similar to that in other auxiliary forts in Dacia. As specific features should be highlighted the boom in the 3rd century and the large number of bronze coins. But the monetary series is too small to be representative. The information obtained must be verified through archaeological excavations.

Situl arheologic

Localitatea Cigmău, sat aparținător de orașul Geoagiu, se află în județul Hunedoara, pe malul drept al Mureșului; este situată între Bobâlna și Geoagiu, la circa 8 km vest de complexul balnear antic de la Germisara. Prin urmare, nu este identică cu acest sit daco-roman (plasat în așezarea modernă Geoagiu-Băi), ci doar se află în vecinătatea acestuia. Dar, în general, ruinele antice din ambele puncte au fost notate în literatura mai veche ca fiind de la Germisara, ceea ce nu este tocmai exact¹.

Localitatea a oferit descoperiri preistorice, dar

* Profesor emerit, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca; email: rardevan@gmail.com

** Cercetător emerit, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva; email: pusarusu@yahoo.com

*** Cercetător emerit, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva; email: pescaru Eugen@yahoo.com

¹ În 1984, I. I. Russu le consemna drept "Germisara A" (Cigmău) și "Germisara B" (Geoagiu-Băi) – vezi IDR III/3,

mai ales vestigii de epocă romană în trei puncte topografice², inclusiv monede³. Cercetări arheologice sistematice s-au făcut însă numai în punctul numit "Cetatea Urișilor", situat pe malul drept înalt al Mureșului, loc în care se află ruinele unui castru roman⁴ (vezi Fig. 1 și 3).

Săpăturile s-au desfășurat în mai multe campanii, între anii 2000 și 2008⁵ (vezi Fig. 2). Ele au oferit pentru prima oară date sigure despre castru. Fortificația are un aspect neobișnuit, căci zidul de

212 respectiv 227–228. Diferențierea corectă la Luca 2005, 46–47 și 71–73.

² Luca 2005, 46–47, nr. 111 (cu bibliografia anterioară).

³ EAIVR, 300; Dudău 2006, 105–106.

⁴ IDR III/3, 212; Nemeth, 1997, 106; Petolescu 2002, 129–130, nr. 64; Țentea – Matei-Popescu 2002–2003, 261–262.

⁵ Din colectivul de cercetare au făcut parte Adriana Pescaru, Eugen Pescaru și Angelica Bălos, toți de la Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva.

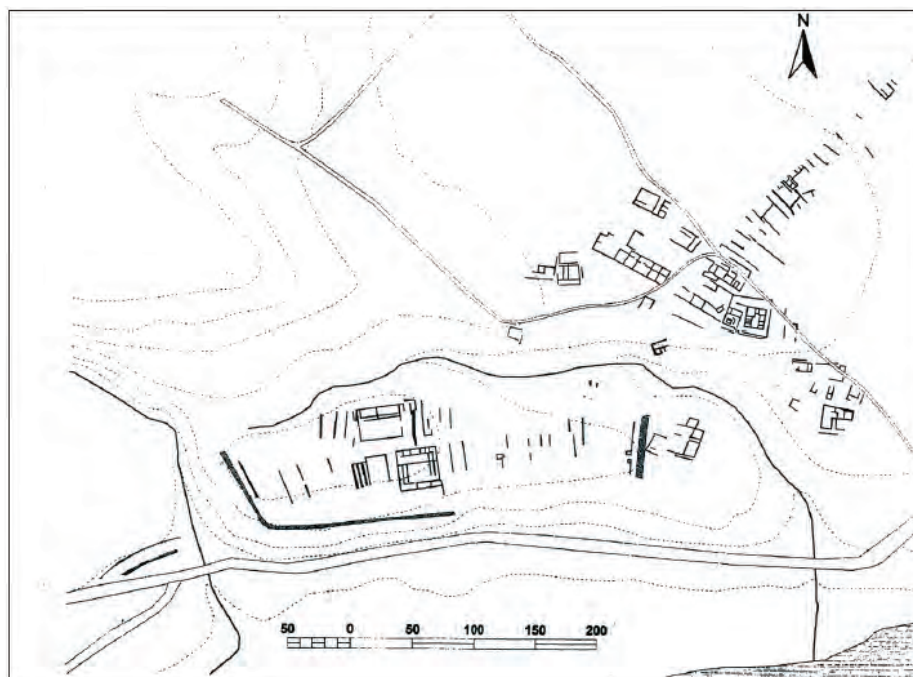

Fig. 1. Castrul roman și așezarea civilă de la Cigmău – plan general (după Oltean-Hanson 2001, 128, fig. 3). / The Roman fort and civilian settlement at Cigmău – general plan (after Oltean-Hanson 2001, 128, fig. 3).

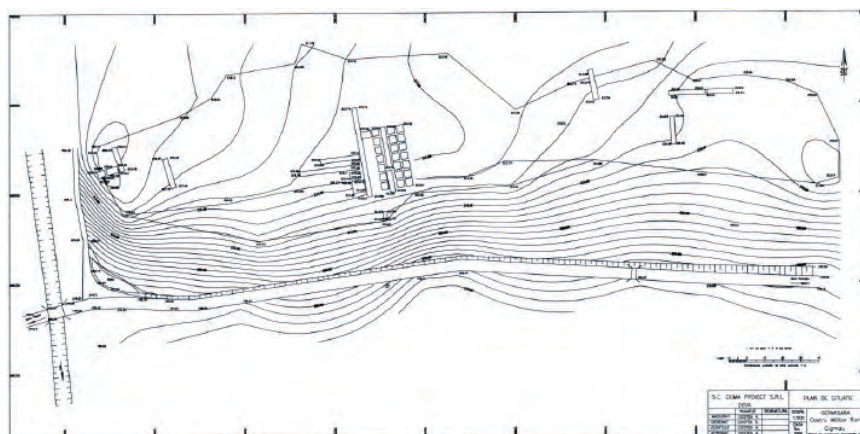

Fig. 2. Castrul roman de la Cigmău – plan topografic al săpăturilor. / The Roman fort at Cigmău – topographical plan of the excavations.

incintă urmărește forma de relief a terenului⁶, iar dimensiunile ei sunt neașteptat de mari. Castrul se întindea pe aproape 6 hectare, lungimea maximă (pe direcția est-vest) atingea 320 m, iar lățimea (pe direcția nord-sud) circa 120 m. Dar eroziunile cauzate de apele Mureșului au dus la distrugerea jumătății sale de sud⁷, iar astăzi mai pot fi operate investigații doar pe circa 2,2 hectare⁸ (vezi Fig. 3). În plus, terenul a fost deranjat de îndelungatele lucrări agricole practicate⁹. Aspectul ciudat al castrului pare a se datora și faptului că aici a fost can-

tonată o unitate neregulată, anume *Numerus singularem Britannicianorum*¹⁰.

S-au pus în evidență cel puțin două faze constructive de piatră și cărămidă, precedate de cel puțin una de lemn¹¹. Printre structurile majore surprinse putem aminti zidul de incintă¹², un turn de poartă pe latura de nord¹³, *principia*¹⁴ și trei *horrea* amplasate în vecinătatea acestora¹⁵, precum și o clădire cu hipocaust – posibil o baie¹⁶. Locuirea civilă din apropiere¹⁷ nu a fost încă

explorată prin săpături (vezi Fig. 2 și 4). Nu i se poate preciza deocamdată nici statutul juridic¹⁸.

¹⁰ Petolescu 2002, 129–130, nr. 64. Cărămizile ștampilate ale legiunii XIII Gemina nu garantează prezența aici a unei vexilații legionare, ele puteau fi doar aduse pentru construirea castrului.

¹¹ CCAR 2006, 128; CCAR 2007, 104.

¹² CCAR 2000, 88.; CCAR 2007, 103.

¹³ CCAR 2007, 103.

¹⁴ CCAR 2002, 131.

¹⁵ CCAR 2002, 131; CCAR 2006, 127–128. Se pare că acest castru juca un rol important în aprovizionarea trupelor din zonă, ceea ce ar explica dimensiunile lui remarcabile.

¹⁶ CCAR 2004, 158–159; CCAR 2006, 127–128.

¹⁷ Popa 2002, 88; Luca 2005, 47, nr. 111 b-c.

¹⁸ Nu știm dacă, administrativ, va fi fost sau nu împreună

⁶ CCAR 2007, 103.

⁷ CCAR 2001, 142.

⁸ CCAR 2000, 88.

⁹ CCAR 2007, 88.

Fig. 3. Castrul roman și așezarea civilă de la Cigmău – vedere aeriană dinspre sud. / The Roman fort and civilian settlement at Cigmău – aerial view from south.

Fig. 4. Castrul roman de la Cigmău – vedere aeriană a zonei centrale. / The Roman fort at Cigmău – aerial view of the central area.

Castrul pare să fi funcționat pe toată durata existenței provinciei¹⁹. O monografie arheologică a acestui sit se află deocamdată în pregătire.

Descoperirile monetare

Pe suprafața castrului și a așezării civile antice de la Cigmău au apărut întâmplător numeroase monede antice²⁰. Dar acum nu ne vom referi deloc la ele, căci nu au fost încă studiate. Subiectul rândurilor de față îl constituie doar monedele descoperite în săpăturile arheologice din castru, pomenite mai sus. Catalogul lor complet figurează în Anexa I, în timp ce imaginile lor fotografice apar în planșe (Pl. I-VIII; numerele din catalog corespund cu cele ale ilustrațiilor).

Aici sunt cuprinse 103 monede de epocă romană, provenind din situl castrului de la Cigmău. Alte patru piese, aflate tot aici, sunt emisiuni austriece din secolele XVIII–XIX și ele dovedesc doar intervenții umane moderne; evident, cercetarea de față nu le-a luat în considerare. Toate aceste monede sunt păstrate la Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva (inv. nr. 52834–52940); ele au suferit operații de curățire și conservare.

De fapt, pe parcursul acestor cercetări s-au recoltat unele monede și din vecinătatea castrului, anume din arealul așezării civile adiacente²¹. În plus, câteva piese au fost găsite cu detectorul de metale, de către un grup de specialiști americani care au ajutat la un moment dat colectivul șantierului²². Totuși, asemenea exemplare sunt puțin numeroase și nu modifică aspectul general al descoperirilor.

Întrucât adunarea acestor monede s-a petrecut la momente și în circumstanțe diferite, datele notate de descoperitori diferă și ele ca valoare și rigoare. Totuși, cele mai multe beneficiază de consemnarea destul de precisă a contextului de descoperire²³. Așa că, pentru o viitoare studiere monografică a sitului, ele vor căpăta o importanță științifică sporită așezarea de la Germisara (CCAR 2000, 88); în orice caz acest lucru apare ca improbabil înainte de Septimius Severus (Ardevan 1998, 78–79, 115).

¹⁹ CCAR 2001, 142–143. Nu este deloc sigur că mai înainte ar fi funcționat pe acest amplasament o așezare dacică (CCAR 2001, 142–143); ceramica indigenă este folosită și în epoca provinciei, la fel mai apar și monede romane republicane. Numeroase așezări daco-romane prezintă ambele feluri de descoperiri, totuși stratigrafia arată evident că ele încep abia după cucerirea romană.

²⁰ EAIVR, 300; Dudău 2006, 105–106.

²¹ Monedele nr. 37–39, 57, 80 din catalog.

²² Piese ce provin atât din castru (nr. 6, 7, 10, 49, 53, 57, 65, 75), cât și din așezarea civilă (nr. 80).

²³ Asemenea precizări lipsesc doar pentru șapte monede (nr. 42, 47, 58, 69, 82, 91, 99).

rită. Pentru moment ne limităm însă la studierea și publicarea lor cu menționarea acestor date contextuale, tocmai spre a le pune la dispoziția cercetării.

Determinarea lor s-a făcut cu cataloagele moderne accesibile și uzuale în domeniu, în măsura în care starea lor de conservare a permis acest lucru. Majoritatea monedelor sunt conservate acceptabil, și pentru multe din cele deteriorate se poate stabili măcar împăratul sub care au fost emise²⁴. De fapt, doar despre cinci piese nu se poate afla nimic²⁵, și doar una dintre ele ar putea nici măcar să nu aparțină epocii provinciei²⁶. De aceea, aceasta din urmă nici nu a fost luată în calcul la studierea lotului monetar, pe care îl considerăm alcătuit din 102 monede utilizabile. Prin urmare, putem aprecia aceste descoperiri, în ansamblu, drept promițătoare și utile pentru o cercetare istorică.

Mai observăm că o singură piesă este hibridă²⁷, iar numărul celor suberate este foarte redus²⁸. Monedele de argint sunt emisiuni ale Imperiului, 41 exemplare (dintre care doar 5 antoninieni). Printre cele de bronz distingem 40 de piese bătute de Imperiu și altele 22 emise de autorități provinciale – cu totul 62 de piese, deci simțitor mai numeroase decât monedele de argint.

Analiza descoperirilor

Desigur, pentru un castru de asemenea dimensiuni și cu o durată de existență aproape cât cea a provinciei, numărul monedelor cunoscute rămâne redus. Chiar și așa, informația oferită de ele rămâne valoroasă pentru cercetarea istorică.

Gruparea cronologică a descoperirilor monetare (vezi Anexele II și III) oferă anumite indicii asupra evoluției locuirii din castru.

Cele cinci monede republicane, deși corespund cu *facies*-ul monetar al Daciei preromane²⁹, pot să fi ajuns la Cigmău abia după cucerirea romană, aduse de militarii din garnizoană. Același lucru se poate spune și despre monedele imperiale de dinainte de Traian³⁰ ori despre singura monedă civică din Orient, databilă spre mijlocul sec. I

²⁴ Numerele 7, 9, 14, 21–23, 34, 41, 50–52 din catalog. Despre piesa nr. 79, deși puternic deteriorată, se poate stabili măcar că datează din vremea dinastiei Severilor. Piesa nr. 102 a fost clasificată cu oarecare probabilitate.

²⁵ Numerele 80–83 și 103 din catalog.

²⁶ Este vorba despre piesa nr. 103.

²⁷ Un denar republican (nr. 1), bine datat.

²⁸ Doar patru monede (nr. 73, 76, 80, 81). Altele, cu irizări roșcate, pot fi doar confecționate dintr-un aliaj slab de argint.

²⁹ Mihăilescu-Bîrliba 1989–1993, 41–43; Stan 2014, 48–52.

³⁰ Ardevan 1991, 225; Dudău 2006, 36–39.

p.Chr. (cea cu nr. 102)³¹. Cu totul, acestea sunt doar 14 piese (13,59% din total) și reprezintă un material monetar mai vechi, rămas în circulație și în epoca antonină timpurie. Anii lui Traian și Hadrian marchează o creștere considerabilă a intrărilor de monedă, atât ca număr, cât și în ceea ce privește coeficientul intrărilor de monedă pe an³²; această schimbare poate fi corelată cu construirea castrului și instalarea aici a unei garnizoane, precum și a unui *vicus* aferent. După aceea, nivelul intrărilor de monedă rămâne cam la fel de bun sub Antoninus Pius, urmat de o oarecare scădere în anii lui Marcus Aurelius – fenomene perfect explicabile în contextul provinciei Dacia³³. Dar amploarea crizei din anii războaielor marcomanice se evidențiază mai ales prin urmări: nu avem deocamdată nici o monedă de la Commodus. Din totalul monedelor de secol II (35), argintul reprezintă doar 10 exemplare (28,57%), față de 25 piese de bronz (71,42%), așadar acestea din urmă domină detașat. Mai subliniem caracterul variat al acestui numerar de bronz, toate nominalele mari sunt reprezentate în circulație.

Secolul III se înfățișează altfel. Afluxul monetar în vremea Severilor³⁴ pare aici limitat, sub nivelul celui din epoca antonină; abia sub Elagabalus și Severus Alexander valorile sunt ceva mai mari. În prima treime a veacului se înregistrează o pondere considerabil sporită a argintului (14 la 5, adică 73,68% argint și doar 26,31% bronz). Tendința exprimă rolul sporit al pieselor de argint – depreciat – pe piață³⁵, dar trebuie să evidențiem că la Cigmău nu se vede, cel puțin deocamdată, avântul general adus de epoca Severilor.

Perioada următoare, cea a anarhiei militare, este ilustrată de 26 monede, dintre care doar 5 antoninieni (19,23%) și 3 monede de bronz emise la Roma³⁶ (11,53%); majoritatea o constituie bronzurile civice, 18 piese (69,23%), mai ales nominale mari (sesterți)³⁷. Structura acestei ultime grupe este și ea interesantă: 7 piese sunt emisiuni ale

monetăriei provinciale de la Viminacium³⁸ și alte 11 ale celei din Dacia – toate de la Filip Arabul³⁹. Această preponderență a bronzurilor “Provincia Dacia” reprezintă, ca pretutindeni în provincie, un fenomen de scurtă durată, o conjunctură care a ținut doar cât a domnit acest monarh⁴⁰. Este tocmai perioada pentru care lipsesc la Cigmău emisiunile similare de la Viminacium. După aceea, puținele descoperiri monetare din castru constau mai ales tocmai din monede ale acestui atelier din Moesia Superior.

Trebuie subliniat că după anul 249 prezența monedei devine tot mai nesemnificativă. Slaba circulație monetară dispare în primii ani de domnie a lui Valerian și Gallienus. Iar monedele acestei perioade, cu o singură excepție⁴¹, sunt tot emisiuni ale monetăriei provinciale din Viminacium⁴².

Concluzii

Studierea materialului numismatic recoltat în campaniile arheologice de până acum aruncă o oarecare lumină asupra istoriei castrului roman de la Cigmău.

Așa cum s-a arătat mai sus, nu putem documenta cu certitudine vreo locuire preromană pe acest amplasament. Așezarea romană apare îndată după cucerire și foarte probabil că de la început a existat aici un castru al militarilor *Britannici*, dar alte detalii nu se pot preciza⁴³. De asemenea, putem deduce că afluxul monetar din anii de început a fost considerabil, căci lui i se datorează și monedele anterioare lui Traian prezente aici⁴⁴. Acest aspect este comun pentru numeroase așezări daco-romane, la fel și descreșterea afluxului monetar în a doua jumătate a secolului II p.Chr.⁴⁵

În schimb, epoca Severilor nu pare să aducă locuirii de la Cigmău vreun avânt considerabil. Desigur, nu poate fi vorba nici de vreo retragere a trupeii, nici de o reducere a veniturilor militarilor – dimpotrivă. Oricum, deși prima treime a secolului III înseamnă în general o creștere considerabilă pentru Dacia⁴⁶, în provincie se mai

³¹ Desigur, dacă determinarea ei este corectă. Singura analogie întâlnită provine de la Berytus (în Syria), dar e vorba de un nominal mare.

³² Valoarea mare a acestui coeficient sub Nerva (vezi Anexa IV) nu are nici o semnificație. Asemenea cifre mari apar adesea la serii monetare mici, când și domnia emitentului este scurtă.

³³ Dudău 2006, 41–45; Găzdac 2008, 271.

³⁴ Dudău 2006, 45–48; Găzdac 2002, 91–92; Găzdac 2008, 272.

³⁵ Dudău 2006, 46–47.

³⁶ Unica monedă de la Balbinus, un sesterț (nr. 72), a fost inclusă la Gordianus III, căci domnia celui dintâi n-a durat nici măcar un an.

³⁷ Găzdac 2008, 275–277.

³⁸ Trei monede de la Gordianus III (nr. 84–86), două de la Decius (nr. 87–88) și câte una de la Trebonianus Gallus (nr. 89) respectiv Gallienus (nr. 90).

³⁹ Nr. 90–101 din catalog.

⁴⁰ Găzdac 2002, 70–71, 73.

⁴¹ Nr. 78 din catalog.

⁴² Nr. 87–90 din catalog.

⁴³ Istoria acestei unități militare rămâne slab cunoscută (Petolescu 2002, 129–130, nr. 64; Țentea – Matei-Popescu 2002–2003, 261–262).

⁴⁴ Analogii: Ardevan 2009, 129; Dudău 2006, 39–42.

⁴⁵ Găzdac 2008, 271.

⁴⁶ Găzdac 2002, 91–92; Dudău 2006, 45–46; Găzdac

cunosc așezări aflate într-o situație similară⁴⁷. În cazul de față, explicația se poate căuta, eventual, în dezvoltarea accelerată a altor centre din apropiere (Sarmizegetusa, Apulum, Germisara, Micia, Ampelum), care vor fi drenat resursele financiare într-acolo.

Perioada anarhiei militare aduce anumite note particulare. Intrările de monedă rămân încă numeroase sub domniile lui Gordian și Filip Arabul, fenomen vizibil în general în Dacia⁴⁸. Dar acum apar monedele de bronz emise de atelierele provinciale de la Dunărea mijlocie – Viminacium și Sarmizegetusa, iar acestea ajung să predominie hotărât⁴⁹. Relația pe piață dintre aceste două centre emitente⁵⁰ se vede clar și la Cigmău, emisiunile “Provincia Dacia” sunt cele mai numeroase doar până în 249 p. Chr., iar apoi chiar dispar. Disoluția circulației monetare devine vizibilă și pe acest sit, dar se produce puțin mai târziu decât pentru majoritatea castrelor auxiliare din provincie⁵¹.

Mai trebuie remarcată ponderea redusă a pieselor suberate, precum și absența monedei contra-făcute. Ambele trăsături singularizează oarecum castrul de la Cigmău în epocă, printre celelalte garnizoane auxiliare⁵² și probabil se explică prin poziția relativ centrală a lui în Dacia, aproape de marile centre urbane și de alte garnizoane, așa că nu va fi resimțit atât de puternic lipsa de numerar. Totuși, este evidentă și aici aprovizionarea deficitară cu monedă la mijlocul secolului III⁵³. Nu se poate corela, deocamdată, sfârșitul circulației monetare romane la Cigmău cu retragerea garnizoanei. Iar cercetările de până acum nu au găsit nici o monedă databilă sigur după abandonarea Daciei, așa că aici lipsesc dovezile numismatice despre o supraviețuire a locuirii romane în vremurile ulterioare.

Cu siguranță, tabloul istoric schițat în lumina unor descoperiri monetare încă relativ puține nu poate fi decât parțial corect. Constatările noastre de azi rămân a fi completate cu datele arheologice și cu informațiile pe care le vor aduce cercetările viitoare.

2008, 272.

⁴⁷ Câteva exemple: Buciumi (Chirilă *et alii* 1971, 105, 107); Ilișua (Ardevan 2005, 664); Micăsasa (Mitrofan-Ardevan 1996, 122).

⁴⁸ Dudău 2006, 45–47; Găzdac 2008, 272.

⁴⁹ Pentru reducerea rolului monedelor de argint vezi Callu 1969, 114–115.

⁵⁰ Găzdac 2002, 70–71, 73; Ardevan 2005, 665; Găzdac 2008, 275–277.

⁵¹ Dudău 2006, 90–92; Găzdac 2008, 280–281.

⁵² Pentru situația generală din provincie, vezi Găzdac 2008, 278–279.

⁵³ Găzdac 2008, 280–281.

Anexa I

CATALOGUL MONEDELOR ANTICE DESCOPERITE ÎN CASTRUL DE LA CIGMĂU (JUD. HUNEDOARA)

REPUBLICA ROMANĂ

1. D. 3,29 g; 17,3 × 15,8 mm; axa 9. Inv. 52869.
Av. Cap Minerva spre dr., purtând coif cu creastă; în spate SC, în față (X barat). Crawford 389/1, *L. Rusti* (Roma, a. 76 a.Chr.)

Rv. Semilună înconjurată de șapte stele; deasupra ei TRIO, dedesubt (L) LVCR(ETI). Crawford 390/1, *L. Lucreti Trio* (Roma, a. 76 a.Chr.).

Piesă hibridă, combină Av. și Rv. de la două tipuri monetare diferite, emise în același an la Roma.

Conservare mediocră, circulat, tocit.

Desc. 2002, suprafața S III/3, -0,60 m.

2. D *serratus*: *Mn. Aquil. Mn. f. Mn. n.*

3,73 g; 18,4 × 18,4 mm; axa 6. Inv. 52867.

Av. Virtus, bust cu coif și drapat dr.; în față VIRTVS, în spate III VIR. Cerc perlat.

Rv. Războinic cu scut în stg., în picioare spre stg., cu dr. ridică un personaj căzut la pământ; în exergă SICIL, la dr. MN AQV(IL), la stg. MN (F)·MN·N. Cerc perlat.

Crawford 401/1 (Roma, a. 71 a.Chr.).

Conservare bună, circulat.

Desc. 4 septembrie 2004, suprafața S IV/1, -0,60 m.

3. D: *M. Antonius IIIvir.*

2,78 g; 17,7 × 16 mm; axa 7. Inv. 52844.

Av. (ANT AVG) / IIIVIR R P C. Navă spre dr., la proră sceptru.

Rv. LEG – (II). Acvilă legionară între două stindarde.

Crawford 544/14 (Monetărie itinerantă cu M. Antonius, a. 32–31 a.Chr.).

Conservare slabă, circulat, foarte tocit.

Desc. 18 august 2001, în martorul de V al caroului C II/20, -0,15 m.

4. D: *M. Antonius IIIvir.*

3,32 g; 18,3 × 17,8 mm; axa 9. Inv. 52847.

Av. (ANT AVG / IIIVIR) R P C. Navă spre dr., la proră sceptru.

Rv. (?). Acvilă legionară între două stindarde.

Crawford 544/13–39 (Monetărie itinerantă cu M. Antonius, a. 32–31 a.Chr.).

Conservare foarte slabă, tocit, aproape ilizibil.

Desc. 23 august 2001, carou C II/22, între -0,48 și -0,58 m.

IMPERIUL ROMAN

Nero

5. As; 9,56 g; 28,6 × 26,4 mm; axa 6. Inv. 52834. Av. IM(P NERO CAE)SAR AVG GER P M TR P P P. Bust drapat dr. Resturi de cerc perlat. Rv. S-C. Victoria în zbor spre stg., ținând în mâini un scut cu inscripția (S P / Q R). RIC I², 182, nr. 547 (Lugdunum, a. 66–68). Conservare slabă, tocit, corodat, deteriorat. Desc. 2000, metrii 1–2, -0,60 m.

Vespasianus

6. D; 2,45 g; 18,3 × 17,2 mm; axa 7. Inv. 52935. Av. IMP TITVS CAES VESPA(S)IAN AVG P M. Cap laureat dr. Rv. TR P (I)X IMP XV – (CO)S VIII P P. Ancoră pe care se încolățește un delfin. RIC II, 119, nr. 25 (Roma, a. 80). Conservare bună, Rv. ușor tocit. Castru – detecție.

7. D; 1,90 g; 19,3 × 17,7 mm; axa 5. Inv. 52936. Av. Legenda ilizibilă. Siluetă de cap laureat dr. (Vespasianus?). Rv. Legenda ilizibilă. Silueta unui personaj feminin drapat, în picioare spre stg., brațul dr. flexat din cot, brațul stg. pe șold. Nedeterminabil. Foarte deteriorat, rupt, suprafață șlefuită, flanul pare aplatizat ulterior (încercare de a-l prelucra?). Castru – detecție.

Domitianus

8. D; 2,80 g; 19,5 × 18,2 mm; axa 5. Inv. 52838. Av. IMP CAES DOMIT AVG GERM P M TR P XV. Cap laureat dr. Urme de cerc perlat. Rv. IMP XXII COS XVII CENS P P P. Minerva în picioare spre stg., cu lance verticală. Urme de cerc perlat. RIC II, 176, nr. 193 (Roma, a. 95–96). Conservare foarte bună. Desc. 3 octombrie 2000, suprafața S VIII, metrul 14, -0,80 m.

9. As; 7,75 g; 29,3 × 27,1 mm; axa 6. Inv. 52917. Av. Legenda ilizibilă. Cap laureat dr. Rv. (MONETA AVGVSTI?) / S – C. Moneta în picioare spre stg., cu *cornucopia* (și balanță?).

Nedeterminabil. Cf. RIC II, 196 nr. 335 (Roma, a. 86), 198 nr. 354 b (Roma, a. 87), 200 nr. 372 (Roma, a. 88–89), 202 nr. 387A (Roma, a. 88), 203 nr. 395 (Roma, a. 90–91), 205 nr. 408 (Roma, a. 92–96), 206 nr. 423 (Roma, a. 95–96).

Conservare slabă, foarte tocit, legenda ilizibilă.

Desc. 22 august 2007, secțiunea S2 est, metrii 6–7, -0,45 m.

Nerva

10. HS; 27,93 g; 33,4 × 34 mm; axa 6. Inv. 52940. Av. (I)M(P NE)RVA CAES AVG P M TR P COS III P (P). Cap laureat dr. Rv. FORTVN(A) – P R / SC. Fortuna șezând spre stg., cu spice și sceptru. RIC II, 228, nr. 85 (Roma, a. 97). Conservare mediocră (Av. deteriorat, Rv. tocit și atacat de coroziune activă). Panta de sud (înspre șosea) – detecție.

11. Dp; 13,22 g; 27,7 × 26,5 mm; axa 5. Inv. 52853. Av. IMP NERVA CAES AVG P M TR P COS III P P. Cap radiat dr. Rv. LIBERTAS – (PV)BLICA / S – C. Libertas în picioare spre stg., ținând în dr. boneta frigiană și în stg. sceptru. RIC II, 229, nr. 87 (Roma, a. 97). Conservare mediocră, circulat, tocit, cu deteriorări. Desc. 1 august 2001, caseta 5, metrii 3–4, -0,40 m.

12. As; 7,40 g; 27,5 × 25,1 mm; axa 6. Inv. 52890. Av. (IMP NER)VA CAES AVG P M TR P II COS III P P. Cap laureat dr. Rv. (LIBERTAS PVBLICA) / S – C. Libertas în picioare spre stg., cu *pileus* și sceptru. RIC II, 229, nr. 100 (Roma, a. 97). Conservare slabă, Rv. aproape complet tocit. Desc. 2004, suprafața S IV/2, -1,00 m.

Traianus

13. D; 3,50 g; 19,5 × 18,8 mm; axa 7. Inv. 52864. Av. IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P. Bust laureat dr., drapat pe umărul stâng. Cerc perlat. Rv. S P Q R OPTIMO PRINCIPI. Figură feminină așezată pe pământ spre stg., cu ramură de palmier și o roată. În exergă VIA TRAIANA. Cerc perlat. RIC II, 263, nr. 267 (Roma, a. 112–114). Conservare foarte bună. Desc. 22 august 2002, suprafața S III/4 (turn?), -0,40 m.

14. Dp; 11,59 g; 26,5 × 25,9 mm; axa? Inv. 52907.
Av. (IMP CAES NERVA T)RAIAN A(VG GERM P M TR P). Bust radiat dr., drapat pe umărul stâng.
Rv. Complet lis.

Nedeterminabil (silueta portretului seamănă cu cele dinainte de anul 103).

Conservare foarte slabă, tocit.

Desc. 29 septembrie 2006, secțiunea S2, metrii 15–16 (de la S la N), -0,60 m.

15. HS; 21,80 g; 32,1 × 31,4 mm; axa 7. Inv. 52906.

Av. (I)MP CAES (NERVAE TRAIAN)O (AVG GER DAC P M TR P COS V) P P. Cap laureat dr.
Rv. (S P Q R OPTIMO PRINC)IPI / S – C. Ceres în picioare spre stg., cu spice și torță, în stg. jos *modius* (?).

RIC II, 279, nr. 480 (Roma, a. 103–111).

Conservare slabă, foarte corodat.

Desc. 28 septembrie 2006, secțiunea S2 (sud), -0,50 m.

16. As; 11,10 g; 28,5 × 26,2 mm; axa 6. Inv. 52918.

Av. (IMP CAES NERVAE TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS V PP). Bust laureat și drapat pe umărul stg., spre dr.

Rv. S P Q R OPTI(MO PRINC)IPI / S – C. Saturn în picioare spre stg. cu sceptru lung și ramură de măsline.

RIC II, 279, nr. 491 (Roma, a. 103–111).

Conservare mediocră, corodat, legenda parțial ilizibilă, flan ușor descentrat.

Desc. 2007, secțiunea S2, metrii 2–3, -0,30 m.

17. As; 9,29 g; 27,1 × 26,7 mm; axa 5. Inv. 52875.

Av. IMP CAES (NERVAE TRAIAN)O AVG G(ER DAC P M TR P COS V P P). Bust laureat dr., pe umărul stâng egida.

Rv. S P Q R OP(TIMO PRINC)IPI / S – C. Pax în picioare spre stg., cu ramură de măsline și *cornucopia*, ținând piciorul dr. pe un dac captiv.

RIC II, 280, nr. 503 (Roma, a. 103–111).

Conservare slabă, tocit, atacat de coroziune (mai ales pe Av.).

Desc. 2002, suprafața S III/2, metrii 2–3 spre E, -0,50 m.

18. HS; 23,21 g; 33,2 × 31,6 mm, axa 6. Inv. 52893.

Av. IMP CAES NER(VA)E T(RAIANO AVG) GER DAC P M TR P COS VI P P. Bust laureat și drapat pe umărul stg., dr. Cerc perlat.

Rv. (S) P Q (R OPT)IMO (PRINC)IPI / VIA

TRAIANA S C. Femeie așezată pe sol spre stg. cu ramură de palmier și o roată. Cerc perlat.

RIC II, 289, nr. 636 (Roma, a. 112–117).

Conservare bună, unele deteriorări.

Desc. 8 septembrie 2004, suprafața S IV/2, jumătatea de sud, la extremitatea de sud a drumului, -0,80 m.

19. Dp; 15,21 g; 26,6 × 26,4 mm; axa 7. Inv. 52905.

Av. IMP CAES NER TRAIANO O(PTIMO AVG GER DAC PART)HICO P M TR P COS VI P P. Bust radiat și drapat dr.

Rv. SENATVS POP(VLVSQVE R)OMANVS / S C. Traian în costum militar, între două *tropaea*. Resturi de cerc perlat.

RIC II, 292, nr. 676 (Roma, a. 114–117).

Conservare bună, legenda parțial tocită, deteriorare pe Rv. la marginea de sus.

Desc. 29 septembrie 2006, secțiunea S2, -0,55 m.

20. As; 7,26 g; 26,9 × 25 mm; axa 5. Inv. 52909.

Av. (IMP CAES NERVAE TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS V P P)? Cap laureat dr.

Rv. (S P Q R OPTIMO PRINCIPI?) / S – C. Saturn în picioare spre stg., cu sceptru și ramură (?).

Cf. RIC II, 297, nr. 491 (Roma, a. 103–111)? *ipoteză bazată pe tipul de Rv.*

Conservare slabă, foarte tocit.

Desc. 29 septembrie 2006, secțiunea S1, metrii 26–27, -0,40 m.

21. HS; 19,24 g; 33,5 × 32,7 mm; axa 6. Inv. 52854.

Av. Legenda ilizibilă. Bust laureat și drapat dr.

Rv. Legenda ilizibilă, exerga goală. Silueta unei tribune pe care șade împăratul spre dr., la stg. alte personaje în fața lui.

Nedeterminabil.

Conservare foarte slabă, tocit, deteriorat.

Desc. 7 august 2001, carou C II/2, metrul 2 E-V (partea de la N de zid), -0,60 m.

22. Dp; 11,28 g; 26,6 × 25,9 mm; axa? Inv. 52920.

Av. Legenda ilizibilă. Cap radiat dr. (*silueta lui Traian*).

Rv. Suprafață complet tocită.

Nedeterminabil.

Conservare slabă, foarte corodat.

Desc. 14 august 2007, în martorul dintre carourile C2–C3, -0,35 m.

Hadrianus

23. D suberat; 1,68 g; 18,5 × 18 mm; axa? Inv. 52896.

Av. (IMP CAESA)R TRAIAN HA(D)RI(ANVS AVG). Bust laureat și drapat dr.

Rv. Complet tocit, ilizibil.

Nedeterminabil; după legenda Av., ar fi vorba de o emisiune din anii 118–122.

Conservare slabă, pelicula de AR stricată și parțial pierdută, ciobit, deformat.

Desc. 7 septembrie 2004, suprafața S IV/1, caseta 3, lângă fundație, -0,45 m.

24. D; 3,25 g; 17,7 × 17,1 mm; axa 5. Inv. 52904.

Av. HADRIANVS – AVGVSTVS P P. Cap laureat dr. Cerc perlat.

Rv. COS – III. Abundantia șezând spre stg., cu cârlig și *cornucopia*; în stg. jos, *modius* cu spice. Cerc perlat.

RIC II, 379, nr. 338 (Roma, a. 134–138).

Conservare foarte bună.

Desc. 13 septembrie 2006, suprafața S IV/1 (prelungire), -0,20 m.

25. HS; 26,26 g; 32,2 × 32,4 mm; axa 6. Inv. 52837.

Av. IMP CAESAR TRAIANVS – S HADRIANVS AVG. Bust laureat și drapat pe umărul stâng, dr.

Rv. PONT MAX TR P – OT COS III. Iupiter șezând pe tron spre stg., cu sceptru lung și *Victoriola*. În exergă S C.

RIC II, 410, nr. 561 a (Roma, a. 119).

Conservare bună, mici deteriorări.

Desc. 12 iulie 2000, secțiunea SI, metrul 9, -0,59 m.

26. Dp; 11,72 g; 26,8 × 24,9 mm; axa 6. Inv. 52850.

Av. (IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG P M TR P COS III). Bust radiat și drapat pe umărul stâng, dr.

Rv. (VIRTVTI – AVGVSTI / S) – C. Virtus în picioare spre dr. cu lance și *parazonium*.

RIC II, 418, nr. 605 (Roma, a. 119–121).

Conservare slabă, foarte tocit, șters, coroziuni active pe Rv.

Desc. 7 august 2001, carou C II/8, -0,50 m.

27. As; 9,66 g; 26 × 25,3 mm; axa 6. Inv. 52886.

Av. (HADRIA)NVS – AV(GVST)VS. Cap laureat dr.

Rv. (COS – III) / S – (C). Aequitas (?) în picioare spre stg., cu balanță (?) și *cornucopia*.

RIC II, 427, nr. 667, (Roma, a. 125–128).

Conservare slabă, Rv. complet tocit; orichalc, pe Av. urmele unor puncte (tentative de perforare?).

Desc. 1 octombrie 2002, caroul C III/15.

28. As; 7,65 g; 25,1 × 24,7 mm; axa 5. Inv. 52929.

Av. (H)ADR(IANVS) – (AVGVSTVS). Cap dr.

Rv. (COS III S C SALVS AVGVSTI?). Salus în picioare spre stg. hrănește un șarpe încolăcit în jurul unui altar și poartă sceptru (?).

RIC II, 427, nr. 678 (Roma, a. 125–128)?

Conservare slabă, deteriorat, legenda ilizibilă. Pare să fi fost decupat intenționat (în vremuri moderne?).

Castru.

29. As; 9,05 g; 25,7 × 24,3 mm; axa 6. Inv. 52856.

Av. HADRIANVS – AVGVSTVS. Bust drapat dr. Resturi de cerc perlat.

Rv. CLEMENTIA – AVG COS III P P / S – C. Clementia în picioare spre stg., cu sceptru și pateră. Resturi de cerc perlat.

RIC II, 432, nr. 714 (Roma, a. 132–134).

Conservare mediocră, circulat.

Desc. 2001, secțiunea S4.

30. As; 10,68 g; 27,8 × 26,2 mm; axa 6. Inv. 52891.

Av. (HADRI)ANVS – AVGVSTV(S). Bust drapat dr. Cerc perlat.

Rv. (C)LEMENTIA – AVG (P) P / S – C. Clementia în picioare spre stg., cu pateră și sceptru. În exergă COS III. Cerc perlat.

RIC II, 432, nr. 715 (Roma, a. 134–138).

Conservare bună, circulat, unele deteriorări mici.

Desc. 11 septembrie 2004, suprafața S IV/1, carou C4, -0,50 m.

31. HS; 28,91 g; 32,4 × 31,6 mm; axa 6. Inv. 52874.

Av. (HADRIA)NVS – AVG COS III P P. Bust laureat și drapat dr.

Rv. LI(BERALITA)S AVG VI / S – C. Liberalitas în picioare spre stg., cu *tessera* și *cornucopia*.

RIC II, 438, nr. 765 (Roma, a. 134–138).

Conservare slabă, tocit.

Desc. 2002, carou C III/13, -0,40 m.

32. HS; 29,20 g; 32,8 × 31,9 mm; axa 6. Inv. 52873.

Av. (H)ADRIANVS – AVG COS III P P. Cap laureat dr. Resturi de cerc perlat.

Rv. S – C Diana în picioare stg., cu săgeată și arc.

RIC II, 439, nr. 777 (Roma, a. 134–138).

Conservare slabă, corodat, tocit.

Desc. 20 septembrie 2002, – 2 m

33. As; 8,46 g; 25,2 × 25,1 mm; axa 12. Inv. 52855.
Av. HADRIANVS AVG – COS III P P. Cap stg.
Rv. ADV(E)NT(VI AVG ITAL)IAE / (S – C).
Hadrianus în picioare spre dr., ținând în stg. un *volumen*, dă mâna cu Italia în picioare spre stg. cu *cornucopia*; între ei, jos, altar.
RIC II, 454, nr. 889 (Roma, a. 134–138).
Conservare slabă, legenda parțial distrusă.
Desc. 7 august 2000, suprafața S II (partea de S), carou 30–31, -0,50 m.

34. As; 6,27 g; 25,7 × 24,7 mm; axa (?) Inv. 52919.
Av. Legenda ilizibilă. Cap laureat dr.
Rv. Suprafață complet tocită.
Nedeterminabil; portret similar emisiunilor târzii (Roma, a. 134–138)?
Conservare slabă, foarte tocit.
Desc. 16 august 2007, secțiunea S1, metrii 7–8, -0,45 m.

Antoninus Pius

35. D; 3,19 g; 18,2 × 17,2 mm; axa 7. Inv. 52871.
Av. ANTONINVS AVG – PIVS P P TR P XII. Cap laureat dr. Cerc perlat.
Rv. COS – IIII. Annona în picioare spre stg., ținând în mâna stg. ancora și în mâna dr. spice deasupra unui *modius*. Cerc perlat.
RIC III, 47, nr. 175 (Roma, a. 148–149).
Conservare foarte bună.
Desc. 2002, carou C III/15, -0,45 m.

36. D; 3,02 g; 18,6 × 17,9 mm; axa 7. Inv. 52872.
Av. IMP CAE(S T) AEL HADR AN – (T) ONINVS AVG PIVS P P. Cap laureat dr. Cerc perlat.
Rv. (T)R POT XV – C – OS IIII. Pax în picioare spre stg., cu ramură de măslin și sceptru lung. În exergă PAX. Cerc perlat.
RIC III, 52, nr. 216 a (Roma, a. 151–152).
Conservare foarte bună.
Desc. 2002, carou C III/13, -0,40 m.

37. As; 9,34 g; 26 × 26,6 mm; axa 6. Inv. 52928.
Av. (A)NTONINVS AVG (PIVS) P P TR P COS III. Cap dr.
Rv. IMPERA – (TOR II) / (S) – C. Victoria mergând spre dr. cu cunună și ramură de palmier.
RIC III, 120, nr. 731 (Roma, a. 143–144).
Conservare bună, circulat, Rv. parțial deteriorat.
Zona civilă.

38. As; 8,11 g; 26,5 × 24,8 mm; axa 6. Inv. 52922.
Av. (ANTO)NINVS AV(G PIVS PP TR P COS IIII). Cap laureat dr. Cerc perlat.
Rv. S – C. Apollo drapat, în picioare, privind spre stg., cu pateră și liră. Cerc perlat.
RIC III, 130, nr. 824 (Roma, a. 145–161).
Conservare mediocră, deteriorat parțial, marginile ciobite, legenda aproape ilizibilă. Așezarea civilă.

39. Dp; 11,84 g; 24,9 × 23,8 mm; axa 6. Inv. 52921.
Av. (ANTONIN)V(S) AVG – (PIVS P P) TR P XVI. Cap radiat dr.
Rv. (INDVLGENTI)A A(VG C)OS IIII / SC. Indulgentia șezând spre stg., cu sceptru lung și mâna dr. întinsă.
RIC III, 139, nr. 907 (Roma, a. 152–153).
Conservare mediocră, tocit, legenda aproape ilizibilă.
Așezarea civilă.

40. Dp; 11,15 g; 25 × 23 mm; axa 11. Inv. 52895.
Av. (ANTO)NINVS AVG – (PIVS P P IMP II). Cap radiat dr.
Rv. TR (POT XIX) – COS IIII / S – C. Fides Exercitus în picioare din față, privind spre stg., ține două standarde militare.
RIC III, 144, nr. 951 (Roma, a. 155–156).
Conservare mediocră, corodat pe Av., flan mai mic decât ștanța.
Desc. 16 septembrie 2004, suprafața S IV/1, carou C5, -0,55 m.

41. HS; 18,22 g; 30 × 28,7 mm; axa (?) Inv. 52883.
Av. Cap laureat dr.
Rv. Complet tocit, corodat.
Nedeterminabil.
Conservare slabă, tocit, corodat, legenda ilizibilă.
Desc. 2002, în martor, secțiunea S7, zidul de V din *principia*, -0,50 m.

Antoninus Pius: diva Faustina I

42. As; 10,08 g; 25,4 × 26,6 mm; axa 10. Inv. 52923.
Av. (DI)VA – FAVSTINA. Bust drapat cu coafură înaltă, dr.
Rv. (AE)TER – NITAS / S – C. Ceres în picioare spre stg., cu spice și torță.
RIC III, 166, nr. 1154 (Roma, a. 141–161).
Conservare bună, circulat, unele deteriorări.

Marcus Aurelius

43. D; 3,17 g; 18,1 × 17,4 mm; axa 6. Inv. 52867. Av. IMP M AVREL ANTONINVS AVG. Cap dr. Cerc perlat.

Rv. CONCORD – AVG TR P XV. Concordia șezând spre stg., cu pateră în mâna dr. întinsă, cotul stg. îl sprijină pe statueta lui Spes, așezată pe *cornucopia*. În exergă COS III. Cerc perlat.

RIC III, 214, nr. 5 (Roma, a. 161).

Conservare foarte bună, unele deteriorări pe Rv.

Desc. 20 septembrie 2002, carou C III/13 – C III/14.

44. D; 2,88 g; 18,2 × 18 mm; axa 6. Inv. 52901.

Av. IMP M AVREL ANTONINVS AVG. Cap laureat dr. Cerc perlat.

Rv. PROV DEOR TR P XV COS III. Providentia în picioare spre stg., cu glob și *cornucopia*. Cerc perlat.

RIC III, 215, nr. 23 (Roma, a. 161).

Conservare foarte bună.

Desc. 18 septembrie 2006, carou C11, -0,70 m.

45. D; 3,34 g; 18,5 × 17,9 mm; axa 1. Inv. 52899.

Av. M ANTONINVS AVG ARM PARTH MAX. Cap laureat dr. Cerc perlat.

Rv. TR P XX(II IMP II)II COS III. Aequitas în picioare spre stg., cu balanță și *cornucopia*. Cerc perlat.

RIC III, 227, nr. 178 (Roma, dec. 167 – febr. 168).

Conservare foarte bună, circulat, flanul Rv. ușor descentrat.

Desc. 14 septembrie 2004, suprafața S IV/1, carou C4 (zona „atelier”), -0,80 m.

46. D; 2,64 g; 18,4 × 17,1 mm; axa 6. Inv. 52839.

Av. M ANTONINVS (AVG TR P XXV). Cap laureat dr.

Rv. IMP VI – COS III. Marte în picioare spre dr., cu lance și cu mâna stg. pe scut. Cerc perlat.

RIC III, 231, nr. 241 (Roma, dec. 170 – dec. 171).

Conservare bună, dar legenda Av. deteriorată.

Desc. 4 octombrie 2000, suprafața S XII, metrul 12, -0,35 m.

Marcus Aurelius: Faustina II

47. Dp; 11,54 g; 26,3 × 26,2 mm; axa 6. Inv. 52924.

Av. FAVSTINA – AVGVSTA. Bust drapat dr. Cerc perlat.

Rv. SAECVLI – FELICIT / S – C. *Pulvinar* pe care stau Commodus și Antoninus. Cerc perlat.

RIC III, 346, nr. 1666 (Roma, a. 166–176).

Conservare bună, ușor corodat.

Septimius Severus

48. D; 3,08 g; 17,5 × 16,8 mm; axa 1. Inv. 52846.

Av. (L) SEPT SEV PERT – AVG (IMP X). Cap laureat dr. Resturi de cerc perlat.

Rv. P M TR P – VI – COS II P P. Sol în picioare spre stg., cu brațul dr. ridicat și cu bici în mâna stg. Cerc perlat.

RIC IV/1, 105, nr. 117 (Roma, a. 197–198).

Conservare bună, circulat, dimensiuni mai mici decât altele.

Desc. 28 august 2001, carou C II/23.

49. D; 3,33 g; 19,2 × 17,9 mm; axa 11. Inv. 52932.

Av. SEVERVS – PIVS AVG. Bust laureat dr.

Rv. P M TR P XV – COS III P P. Africa în picioare spre dr., cu pălărie în formă de cap de elefant, în stg. ține fald cu fructe? sau șarpe?, la picioare dr. leu.

RIC IV/1, 118, nr. 207–207A (Roma, a. 207).

Conservare foarte bună, circulat.

Castru – detecție.

50. As; emitent necunoscut; 15,78 g; 28,4 × 27,8 mm; axa (?). Inv. 52912.

Av. Legenda ilizibilă. Silueta portretului aduce oarecum cu Septimius Severus (?).

Rv. Tocit complet.

Nedeterminabil.

Conservare slabă, foarte tocit, flan rombic.

Desc. 27 septembrie 2006, secțiunea S2 (nord), -0,40 m.

51. As; 13,23 g; 28 × 27,8 mm; axa 6. Inv. 52877.

Av. Cap laureat dr. (pare Septimius Severus).

Rv. Figură feminină așezată pe tron spre stg., cu sceptru lung și caduceu (?).

Nedeterminabil.

Conservare slabă, foarte tocit, legenda ilizibilă.

Desc. 19 septembrie 2002, în extensia caroului C III/15, -0,50 m.

52. As; Septimius Severus (?); 16,07 g; 30 × 28,2 mm; axa 5. Inv. 52882.

Av. Cap laureat dr. (seamănă cu Septimius Severus).

Rv. Figură feminină în picioare din față, între două *vexilla*.

Nedeterminabil.

Conservare foarte slabă, tocit, legenda ilizibilă.

Desc. 2002, în martorul S7 (zidul de V – *principia*), -0,50 m.

Septimius Severus: Caracalla Augustus

53. D; 2,75 g; 19,6 × 18,3 mm; axa 1. Inv. 52933.
Av. ANTONINVS – PIVS AVG. Cap laureat dr.
Cerc perlat.
Rv. PONTIF TR P – VIII COS II. Marte în costum militar, în picioare spre stg., în stg. lance, dr. sprijinită pe scut. Cerc perlat.
RIC IV/1, 225, nr. 83 (Roma, a. 206).
Conservare foarte bună, circulat.
Castru – detecție.

Caracalla

54. As; 10,77 g; 25,8 × 24,5 mm; axa 12. Inv. 52835.
Av. ANTO(NINVS PIVS AVG GERM). Bust laureat, drapat și cuirasat dr.
Rv. (P M TR P XVIII) COS IIII P P / S – C. Aesculapius în picioare din față, capul spre stg., ține în dr. bastonul cu șarpele încolăcit; la dr. glob, la stg. Telesphorus.
RIC IV/1, 304, nr. 554 b (Roma, a. 215).
Conservare slabă, tocit.
Desc. 12 iulie 2000, suprafața S II, metrul 14, -0,45 m.

Elagabalus

55. D; 2,08 g; 19,3 × 17,9 mm; axa 7. Inv. 52900.
Av. IMP ANTONINVS PIVS AVG. Bust laureat și drapat dr. Cerc perlat.
Rv. ABVNDANTIA AVG. Abundantia în picioare spre stg., golind *cornucopia*; în câmp stea. Cerc perlat.
RIC IV/2, 32, nr. 56 (Roma, a. 218–222).
Conservare bună, Rv. ușor tocit.
Desc. în caroul C10.

56. D suberat; 3,22 g; 17,6 × 16,9 mm; axa 11. Inv. 52889.
Av. IMP ANTONINVS AVG. Bust laureat și drapat dr.
Rv. PROVID – DEORVM. Providentia în picioare spre stg., cu glob și *cornucopia*.
RIC VI/2, 37, nr. 128 (Roma, a. 218–222).
Conservare mediocră, tocit, corodat; suprafața roșcată, aspect rugos.
Desc. 2002, caroul C III/6, -0,40 m.

57. D; 2,30 g; 19,2 × 17,7 mm; axa 11. Inv. 52937.
Av. IMP ANTONINVS AVG. Bust laureat și drapat dr.

Rv. TEMPORVM – FELICITAS. Felicitas în picioare spre stg., cu caduceu lung și *cornucopia*.
RIC IV/2, 38, nr. 150 (Roma, a. 218–222).
Conservare foarte bună.
Așezarea civilă – detecție.

58. D; 2,34 g; 21 × 18,9 mm; axa 1. Inv. 52880.
Av. IMP ANTON(I)NVS A(VG). Bust laureat și drapat dr. Resturi de cerc perlat.
Rv. VICTO(R) ANTONINI A(VG). Victoria alergând spre dr., cu cunună și ramură de palmier. Cerc perlat.
Cf. RIC IV/2, 38, nr. 153, 156 (dar legenda Av. 3) (Roma, a. 218?).
Conservare mediocră, corodat, un fragment rupt.
Desc. 2002, în pământul de aruncătură.

Elagabalus: Iulia Maesa

59. D; 2,87 g; 19,1 × 18,4 mm; axa 6. Inv. 52870.
Av. IVLIA MAESA AVG. Bust drapat dr. Cerc perlat.
Rv. PVDICITIA. Pudicitia șezând spre stg., cu sceptru lung, ridicându-și vâlul. Cerc perlat.
RIC IV/2, 50, nr. 268 (Roma, a. 218–222).
Conservare bună, circulat, tentă roșietică (suberat?).
Desc. 2002, carou C III/2, -0,40 m.

Elagabalus: Iulia Paula

60. D; 2,97 g; 18,7 × 18,3 mm; axa 7. Inv. 52866.
Av. IVLIA PAVLA AVG. Bust drapat dr. Cerc perlat.
Rv. VENVS GE – NETRIX. Venus drapată, șezând spre stg., cu glob și sceptru. Cerc perlat.
RIC IV/2, 46, nr. 222 (Roma, a. 219–220).
Conservare foarte bună.
Desc. 2002, carou C III/15, -0,45 m.

Severus Alexander

61. D; 1,79 g; 18,1 × 18,1 mm; axa 1. Inv. 52858.
Av. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG. Bust laureat și drapat dr.
Rv. P M TR P – III – COS P P. Pax în picioare spre stg., cu ramură de măslin și sceptru. Cerc perlat.
RIC IV/2, 73, nr. 40 (Roma, a. 224).
Conservare mediocră, deteriorat, tocit, aliaj slab cu irizări roșcate.
Desc. 1 august 2000, suprafața S III (vest).

62. D; 2,32 g; 19,4 × 16,5 mm; axa 12. Inv. 52841.
Av. IMP C M AVR SEV – ALEXAND AVG. Bust laureat și drapat dr. Resturi de cerc perlat.

Rv. P M T R P (VI) – COS II P P. Pax alergând spre stg., cu ramura de măslin și sceptru.

RIC IV/2, 75, nr. 67 (Roma, a. 227).

Conservare mediocră, deteriorat, porțiuni lipsă (flan prea mic și oval?), aliaj poros; fisură transversală, cu adâncire pe Rv. (tentativă de decupare?). În crăpături de pe Rv. se vede o culoare roșcată (suberat? sau depuneri externe?).

Desc. 16 august 2001, carou C II/13, -0,50 m.

63. D; 1,72 g; 18,1 × 17,3 mm; axa 5. Inv. 52868.

Av. IMP C (M) AVR SEV – ALEXAND AVG. Bust laureat și drapat dr.

Rv. ANNO – N – A AVG. Annona în picioare spre stg., cu spice de grâu și *cornucopia*, în stg. jos *modius*. Resturi de cerc perlat.

RIC IV/2, 81, nr. 133 (Roma, a. 222–228).

Conservare slabă, Rv. tocit, aliaj slab, puncte cu coroziuni active.

Desc. 2 august 2002, carou C III/14, -0,50 m.

64. D; 2,37 g; 18,6 × 16,2 mm; axa 12. Inv. 52842.

Av. (IMP C MA)VR SEV – ALEXAND AVG. Bust laureat și drapat dr. Resturi de cerc perlat.

Rv. SALVS PVBLICA. Salus șezând spre stg. hrănește șarpele încolăcit pe un altar. Resturi de cerc perlat.

RIC IV/2, 84, nr. 178 (Roma, a. 222–228).

Conservare bună, parțial tocit, mici deteriorări, fragmente lipsă din margine.

Desc. 7 august 2001, carou C II/9, -0,35 m.

65. D; 1,84 g; 19,2 × 17,3 mm; axa 11. Inv. 52939.

Av. IMP C M AVR (SEV ALEX)AND AVG. Bust laureat și drapat dr. Cerc perlat.

Rv. Legenda ilizibilă, spurafată tocită, urme de cerc perlat. Se mai văd picioarele unui scaun și un altar la stg.? (Ar putea fi: SALVS PVBLICA, Salus șezând spre stg. și hrănind șarpele încolăcit pe un altar?).

Cf. RIC IV/2, 84, nr. 178 (Roma, a. 222–228).

Conservare mediocră, circulat, flan ciobit, Rv. tocit; prezintă reflexe roșcate (aliaj slab?).

Castru – detecție.

66. D; 2,70 g; 19,4 × 17,2 mm; axa 1. Inv. 52903.

Av. IMP SEV ALE–XAND AVG. Cap laureat dr. Cerc perlat.

Rv. ANNO – NA AVG. Annona în picioare spre dr., cu *modius* și cârma pe un glob, piciorul stâng pe proră de corabie. Cerc perlat.

RIC IV/2, 85, nr. 190 (Roma, a. 228–231).

Conservare bună, circulat, dar din margine lipsesc două fragmente rupte.

Desc. 29 septembrie 2006, secțiunea S1, metrii 25–27, -0,60 m.

Severus Alexander: Orbiana

67. D; 2,97 g; 18,8 × 17,3 mm; axa 5. Inv. 52865.

Av. SALL BARBIA – ORBIANA AVG. Bust diademat și drapat dr. Cerc perlat.

Rv. CONCORDIA – AVGG. Concordia șezând spre stg., cu pateră și dublu *cornucopia*. Cerc perlat. RIC IV/2, 96, nr. 319 (Roma, a. 225–228).

Conservare bună, circulat.

Desc. 2002, suprafața S III/2, metrii 2–3 E, -0,50 m.

Severus Alexander: Iulia Mamaea

68. D; 2,30 g; 19 × 18,8 mm; axa 6. Inv. 52905.

Av. IVLIA MA – MAEA AVG. Bust drapat și diademat dr. Cerc perlat.

Rv. VES – TA. Vesta în picioare spre stg., cu sceptru lung și *palladium*.

RIC IV/2, 99, nr. 360 (Roma, a. 222–235).

Conservare mediocră, tocit, corodat; aliaj slab.

Desc. 27 septembrie 2006, secțiunea S2, -0,45 m.

69. As (orichalc, dar pe Av. cap laureat!), Severus Alexander (?)

12,37 g; 26,3 × 26,1 mm; axa 1. Inv. 52930.

Av. (IMP CAES M AVR SEV ALEXANDER AVG? Bust laureat dr., drapat pe umărul stg.?).

Rv. VIC(TORIA – AVGVSTI) S – (C). Victoria în picioare spre dr. scrie pe un scut prins într-un pom (VOT X).

Cf. RIC IV/2, 119, nr. 617 (Roma, a. 232; celebrează 10 ani de domnie, n. n).

Conservare slabă, tocit, deteriorat, legenda ilizibilă. Castru.

70. HS (bronz roșcat); 12,71 g; 27,2 × 27,3 mm; axa 12. Inv. 52857.

Av. IMP SEV ALE–XANDER AVG. Cap laureat dr.

Rv. (P M T R P VIII COS III P P / S – C). Siluetă slabă a Victoriei spre dr., scriind (VOT X) pe un scut suspendat într-un arbore.

RIC IV/2, 410, nr. 505 (Roma, a. 230).

Conservare slabă, tocit, un fragment rupt, urme de lipire pe Rv. (ceva adăugat?).

Desc. 16 august 2001, carou C II/12 (suprafață), -0,55 m.

Maximinus Thrax

71. HS (bronz roșcat); 8,04 g; 26,6 × 27,1 mm; axa 1. Inv. 52859.
Av. MAXIMINVS PIVS AVG (GERM). Bust laureat, drapat și cuirasat dr.
Rv. (PAX AV)GVSTI / S – C. Pax în picioare spre stg., cu ramură de măslin și *cornucopia*.
RIC IV/2, 146, nr. 81 (Roma, a. 236–238).
Conservare mediocră, tocit, flan Rv. descentrat.
Desc. 30 august 2001, în martorul dintre carourile C II/13 și C II/14.

Balbinus

72. HS; 22,49 g; 32,5 × 29,8 mm; axa 12. Inv. 52887.
Av. IMP CAES D CAEL BALBIN(V)S AVG. Bust laureat, drapat și cuirasat dr. Cerc perlat.
Rv. P M (TR) P COS II P P / S – C. Felicitas în picioare spre stg. cu caduceu și sceptru scurt. Cerc perlat.
RIC IV/2, 171, nr. 18 (Roma, a. 238).
Conservare bună, circulat, corodat, un colț deteriorat.
Desc. 2002, carou C III/2, -0,60 m.

Gordianus III

73. Ant. suberat; 4,13 g; 21,9 × 21,3 mm; axa 6. Inv. 52843.
Av. IMP CA(E)S M ANT GORDIANVS (AVG). Bust radiat și drapat dr. Resturi de cerc perlat.
Rv. FIDES MILIT(VM). Fides în picioare spre stg., cu stindard militar și sceptru transversal. Resturi de cerc perlat.
RIC IV/3, 15, nr. 1 (Roma, a. 238–239).
Conservare mediocră, pelicula de AR parțial distrusă.
Desc. 1 august 2001, caseta I, -0,40 m, pe zid spre latura de E.

74. Ant; 2,90 g; 22,5 × 21,8 mm; axa 6. Inv. 52845.
Av. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bust radiat și drapat dr. Cerc perlat.
Rv. AETER – NITATI AVG. Sol în picioare spre stg., cu brațul drept ridicat și cu glob în mâna stg. Cerc perlat.
RIC IV/3, 24, nr. 83 (Roma, a. 241–243).
Conservare bună, circulat.
Desc. 24 august 2001, carou C II/22, -0,40 m.

75. Ant; 3,08 g; 22,8 × 22,4 mm; axa 12. Inv. 52938.

Av. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bust radiat și drapat dr. Cerc perlat.
Rv. SECVRIT P(ER)P. Securitas în picioare spre stg., cu sceptru lung în dr. și stg. rezemată de o coloană. Cerc perlat.
RIC IV/3, 31, nr. 151 (Roma, a. 243–244).
Conservare bună, circulat (ștanță uzată), marginea deteriorată.
Castru – detecție.

76. Ant suberat; 4,02 g; 21,5 × 19,8 mm; axa 11. Inv. 52894.
Av. (IMP) GORDIA(NVS PIVS FEL AVG). Bust radiat și drapat dr.
Rv. (FIDES MILITVM). Fides în picioare spre stg. cu un stindard militar (?).
Cf. RIC VI/3, 34, nr. 182 (Roma, a. 238–239).
Conservare foarte slabă, s-a păstrat doar miezul de AE cu urme de argintare; foarte tocit, pe Rv. corозиuni active.
Desc. 16 septembrie 2004, suprafața S IV/1, carou C5, pe zid, -0,25 m.

77. HS (bronz roșcat); 13,68 g; 29,5 × 27,7 mm; axa 11. Inv. 52860.
Av. IMP (GOR)DIANVS PIVS FEL AVG. Bust laureat și drapat dr.
Rv. FE(L)ICITA(S) TE(MPOR)VM / S – C. Felicitas în picioare spre stg., cu caduceu lung și *cornucopia*.
RIC IV/3, 51, nr. 330 (Roma, a. 243–244).
Conservare mediocră, circulat, flan Rv. ușor descentrat.
Desc. 2001, carou C II/22, -0,48 -0,58 m.

Trebonianus Gallus: Volusianus Augustus

78. Ant; 1,89 g; 17,3 × 18,5 mm; axa 8. Inv. 52902.
Av. IMP CAE C VIB VOLVSI(ANO AVG). Bust radiat, drapat și cuirasat dr. Resturi de cerc perlat.
Rv. CON(COR)DIA AVGG. Concordia șezând spre stg., cu pateră și dublu *cornucopia*.
RIC IV/3, 178, nr. 168 (Roma, a. 251–253).
Conservare mediocră, rupt. Aliaj cu irizări roșiatice; suprafață rugoasă, corodată (ștanță neglijent lucrată?).
Desc. 30 septembrie 2006, secțiunea S2, -0,65 m.

Emitent necunoscut

79. D; 2,40 g; 18,1 × 17,8 mm; axa (?). Inv. 52840.
Nedeterminabil; pare un denar din epoca Severilor.
Aliaj slab, poros; conservare foarte slabă, puternic

deteriorat (ambele fețe distruse, deformat mecanic; trecut prin foc?).

Desc. 21 septembrie 2001, caroul C II/14, -0,60 m.

80. D suberat; 2,21 g; 17,3 × 15,9 mm; axa (?). Inv. 52934.

Av. Complet distrus, ilizibil.

Rv. Tocit, ilizibil; se mai distinge silueta unei figuri feminine în picioare stg., cu *cornucopia* și cu altar aprins în stg. jos.

Nedeterminabil.

Deteriorat, doar miezul de AE cu rămășițe din pojiștița de AR, atacat de coroziune activă.

Așezarea civilă – detecție.

81. D suberat; 3,52 g; 17,9 × 18,6 mm; axa (?). Inv. 52916.

Av. Ilizibil, abia se distinge urma unui cap de bărbat dr.

Rv. Complet tocit.

Nedeterminabil.

Conservare foarte slabă, s-a păstrat doar nucleul de bronz cu urme de argintare, complet tocit, crăpat.

Desc. 13 septembrie 2006, carou C8, -0,25 m.

82. Dp (? – după culoare); 12,05 g; 26,7 × 26,2 mm; axa 11 (?). Inv. 52925.

Av. Legenda complet ilizibilă; abia se ghicește silueta unui portret.

Rv. Legenda complet ilizibilă; se distinge o siluetă în picioare.

Nedeterminabil (posibil sec. II p.Chr.).

Conservare foarte slabă, puternic deteriorat, ilizibil.

83. As; 9,97 g; 27,5 × 26,8 mm; axa (?). Inv. 52879.

Av. Legenda ilizibilă. Bust drapat dr.

Rv. Complet tocit.

Nedeterminabil.

Conservare foarte slabă, corodat, tocit, ilizibil.

Desc. 2 octombrie 2002, suprafața S III/4.

PROVINCIA MOESIA SUPERIOR

Gordianus III

84. HS; 16,76 g; 29,6 × 29,1 mm; axa 1. Inv. 52908.

Av. (IMP C)AES (M) ANT GORDIANVS AVG. Bust laureat și drapat dr. Cerc perlat.

Rv. P M S C – OL VIM. Moesia Superior drapată, în picioare spre stg., în stg. jos taur spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN (?).

Cf. Pick 70, 71, 75, 76, 79, 81, 83, 85, 89, 92; Martin 1.01, 1.05–1.08, 1.12, 1.17, 1.20–1.22,

1.24–1.28, 1.31, 1.34–1.36, 1.42, 1.44, 1.47 (Viminacium, a. 239–244). Vezi și RPC VII.2, 5, 8 (Viminacium, a. 240–241), 13–14 (Viminacium, a. 241–242).

Conservare mediocră, tocit, deteriorat, flan Av. ușor descentrat.

Desc. 13 septembrie 2006, carou C9, -0,20 m.

85. HS; 18,21 g; 28,8 × 28,4 mm; axa 1. Inv. 52878.

Av. IMP GO(RDI)ANVS PIVS (FEL AV)G. Bust laureat și drapat dr.

Rv. P M S C – OL VIM. Moesia Superior în picioare, cu mâinile în jos; în stg. jos taur spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN III.

Pick 81; Martin 1.25.1; RPC VII.2, 21 (Viminacium, a. 241–242).

Conservare mediocră, deteriorat, corodat (pe Rv. coroziuni active).

Desc. 2002, carou C III/13, -0,40 m.

86. Dp; 6,94 g; 23,2 × 22,3 mm; axa 1. Inv. 52885.

Av. (IM)P GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bust radiat și drapat dr. Cerc perlat.

Rv. P (M S CO – L) VIM. Moesia Superior în picioare din față, cu brațele în jos; în stg. jos taur spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN IIII. Cerc perlat.

Pick 84; Martin 1.32.2; RPC VII.2, 16 (Viminacium, a. 242–243).

Conservare bună, Rv. parțial tocit. Pe ambele fețe, punct central adâncit.

Desc. 2002, suprafața S III/2.

Decius

87. HS; 12,01 g; 27,1 × 26,4 mm; axa 7. Inv. 52851.

Av. (IMP) CAES C MES Q DECIVS P (F AVG). Bust laureat și drapat dr.

Rv. P M S – C – OL VIM. Pax în picioare spre stg., în dr. întinsă ține ramură, în stg. sceptru cu *Victoriola* purtând cunună și ramură de palmier; în stg. jos taur spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN XI.

Pick 123; Martin 3.01.2; RPC IX, 3 (Viminacium, a. 249–250).

Conservare slabă, tocit, deteriorat.

Desc. 21 august 2001, carou C II/22, -0,45 m.

88. HS; 13,50 g; 27,6 × 26,3 mm; axa 6. Inv. 52914.

Av. IMP (TRAIANVS) DECIVS AVG. Bust laureat și drapat dr. Resturi de cerc perlat.

Rv. P M S C – OL VIM. Moesia Superior în picioare spre stg., în haină lungă, cu brațele în jos; în stg. jos taur spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN XI. Resturi de cerc perlat.

Pick 125; Martin 3.04.1; RPC IX, 2 (Viminacium, a. 249–250).

Conservare bună, mici deteriorări.

Desc. 28 septembrie 2006, secțiunea S1, metrul 36 (de la V spre E), -0,40 m.

Trebonianus Gallus: Volusianus

89. HS; 12,65 g; 27,8 × 26,1 mm; axa 6. Inv. 52848.

Av. IMP C C VIB VOLVSIANVS (A)V(G). Bust laureat, drapat și cuirasat dr.

Rv. P M S C – OL VIM. Moesia Superior în picioare, privind spre stg., cu brațele întinse în jos; în stg. jos taur spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN XIII. Cerc perlat.

Pick 174; Martin 5.25.1; RPC IX, 67 (Viminacium, a. 251–252).

Conservare mediocră, circulat, porțiuni tocite.

Desc. 2001, carou C II/8, -0,60 m.

Gallienus

90. HS; 9,38 g; 25,7 × 25,5 mm; axa 1. Inv. 52892.

Av. IMP GALLIENVS P AVG. Bust laureat și drapat dr. Resturi de cerc perlat.

Rv. P M S C – OL VIM. Moesia Superior în picioare spre stg., în veșmânt lung, cu brațele în jos; în stg. jos taur spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN XVI.

Pick 193; Martin 7.14.1 (Viminacium, a. 254–255).

Conservare bună, parțial tocit.

Desc. 2004, suprafața S IV/1, carou C5, -0,30 m.

PROVINCIA DACIA

Philippus Arabs

91. HS; 11,72 g; 26,9 × 26,7 mm; axa 1. Inv. 52931.

Av. IMP M IVL PHILI(PPVS) AVG. Bust laureat și drapat dr. Cerc perlat.

Rv. (PROV)INCIA DACIA. Dacia în picioare spre stg., cu *pileus* și veșmânt lung, ține în dr. sabia curbă, iar în stg. *vexillum* cu DF; la stg. vultur cu cunună în cioc privind spre dr., la dr. leu spre stg. În exergă AN · I ·

Pick 1; Martin 2.51.1; RPC VIII, unassigned – ID 2265 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 246–247).

Conservare bună, lipsă un fragment (rupt intenționat?) și Rv. ușor deteriorat.

Castru.

92. HS; 13,82 g; 28,4 × 28,8 mm; axa 1. Inv. 52913.

Av. IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Bust laureat, drapat și cuirasat dr. Cerc perlat.

Rv. PROVINCIA DACIA. Dacia în picioare spre stg., cu haină lungă și *pileus*, ține în dr. sabia curbă și în stg. *vexillum* cu DF; la stg. vultur cu cunună în cioc privind spre dr., la dr. leu spre stg. În exergă AN · I · Cerc perlat.

Pick 1; Martin 2.51.1; RPC VIII, unassigned – ID 2265 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 246–247).

Conservare bună, corodat pe alocuri.

Desc. 27 septembrie 2006, secțiunea S1, -0,30 m.

93. HS; 16,13 g; 28,3 × 28,1 mm; axa 7. Inv. 52836.

Av. IMP M IVL PHIL(IPPVS) AVG. Bust laureat și drapat dr. Cerc perlat.

Rv. PROVIN(CI)A DACIA. Dacia în picioare spre stg., cu sabie curbă și *pileus*, ține în stg. un *vexillum* cu (DF); în stg. jos vultur cu cunună în cioc spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN · I · Cerc perlat.

Pick 1; Martin 2.51.1–2; RPC VIII, unassigned – ID 2265 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 246–247).

Conservare mediocră, tocit parțial.

Desc. 8 august 2000, secțiunea S6, metrul 7, -0,20 m.

94. HS; 15,31 g; 29,4 × 28 mm; axa 1. Inv. 52861.

Av. IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Bust laureat și drapat dr. Cerc perlat.

Rv. PROVINCIA – DACIA. Dacia în picioare spre stg., cu veșmânt lung și *pileus*, ține în dr. sabia curbă și în stg. un *vexillum* cu DF; în stg. jos vultur spre stg. cu coroană în cioc, în dr. jos leu spre stg. În exergă AN · I · Cerc perlat.

Pick 1; Martin 2.51.3; RPC VIII, unassigned – ID 2265 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 246–247).

Conservare bună, corodat, mici deteriorări.

Desc. 2001, în aruncătura N-S.

95. Dp; 4,45 g; 22,4 × 21,4 mm; axa 1. Inv. 52888.

Av. (IMP) M IVL (PHI)LI(PPVS) AVG. Bust radiat și drapat dr.

Rv. (PROVIN)CIA (D)ACIA. Dacia în picioare spre stg., cu veșmânt lung, *pileus* și sabie curbă în mâna dr., ține în mână stg. un *vexillum* cu semnele DF; în stg. jos vulturul spre dr., în dr. jos leul spre stg. În exergă AN I. Punct adâncit în centru.

Pick 2; Martin 2.52; RPC VIII, unassigned – ID 2320 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 246–247).

Conservare foarte slabă, corodat puternic, un fragment lipsă (tentative de secționare?).

Desc. 2002, în martorul dintre C3 și C4.

96. Dp; 4,55 g; 20,5 × 20,1 mm; axa 8. Inv. 52881. Av. IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Bust radiat și cuirasat dr. Cerc perlat.

Rv. PROV–INCIA DACIA. Dacia în picioare spre stg., în veșmânt lung și cu *pileus*, ține în dr. sabia curbă; în ambele părți *vexilla*, cu semnele V (stg.) și XIII (dr.). În stg. jos vultur cu cununa în cioc spre dr., în dr. jos taur spre stg. Cerc perlat. În exergă AN · I ·

Pick 5; Martin 2.55; RPC VIII, unassigned – ID 2465 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 246–247).

Conservare bună.

Desc. 1 octombrie 2002, caroul C III/14.

97. HS; 14,64 g; 26,7 × 27 mm; axa 1. Inv. 52910. Av. IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Bust laureat și drapat dr. Cerc perlat.

Rv. PROVI – NCIA DA – CIA. Dacia în picioare spre stg., cu haină lungă și *pileus*, are sabia curbă în dr. și de cele două părți câte un stindard de legiune cu cifrele V (în stg.), respectiv XIII (în dr.). În stg. jos vultur privind spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN · II · Urme de cerc perlat.

Pick 7; Martin 2.57 – mai ales 2.57.7; RPC VIII, unassigned – ID 26548, 2332 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 247–248).

Conservare bună, mici deteriorări.

Desc. 28 septembrie 2006, secțiunea S1, -0,50 m.

98. HS; 12,79 g; 27,6 × 25,6 mm; axa 1. Inv. 52862.

Av. (IMP M) IVL PHILIPPVS AVG. Bust laureat și drapat dr.

Rv. PROVI – NCIA DACIA. Dacia în veșmânt lung și cu *pileus*, șezând spre stg., în dr. pateră, la dr. și stg. *vexilla* cu semnele V (la stg.), respectiv (XIII) (la dr.). În stg. jos vultur cu cunună în cioc spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN · II ·

Pick 12; Martin 2.63; RPC VIII, unassigned – ID 2463 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 247–248). Conservare slabă, corodat, centrul Rv. deteriorat.

Desc. 8 august 2001, caroul C II/15 (latura de E), -0,50 m.

99. HS; 18,24 g; 27,6 × 25,9 mm; axa 7. Inv. 52863.

Av. IMP (M IV)L PHILIPPVS AVG. Bust laureat și drapat dr.

Rv. (P)ROV–INC – IA D(ACIA). Dacia în picioare spre stg., cu veșmânt lung, *pileus* și sabie curbă, ține cu stg. un *vexillum* cu semnele (XIII) și cu dr. un *vexillum* cu semnul V; în stg. jos vultur cu cunună în cioc spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN III.

Pick 16; Martin 2.67.17; RPC VIII, unassigned – ID 2494 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 248–249).

Conservare slabă, corodat.

Desc. 2001, în pământul de aruncătură.

Philippus Arabs: Marcia Otacilia Severa

100. HS; 14,02 g; 28,8 × 27,6 mm; axa 2. Inv. 52849.

Av. MARCIA OTACI – LIA SEVER(A AVG). Bust diademat și drapat dr. Cerc perlat.

Rv. PROVI – NCI – A – DACIA. Dacia în veșmânt lung și cu *pileus* șezând pe tron spre stg., în mâna stg. spice; flancată de două *vexilla*, cu semnul V și un cap de vultur (în stg.) respectiv XIII și un cap de leu (în dr.). În exergă AN · II · Cerc perlat. Pick 24; Martin 2.77.1; RPC VIII, unassigned – ID 26553 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 247–248). Conservare bună, circulat.

Desc. 2001, carou C II/2, -0,60 m, partea de N a zidului.

Philippus Arabs: Philippus Iunior Caesar

101. HS; 14,23 g; 27,5 × 27,1 mm; axa 7. Inv. 52911.

Av. M IVL PHILIPPVS CAES. Bust drapat dr. Cerc perlat.

Rv. PRO – VINCIA DACIA. Dacia în picioare spre stg., cu haină lungă și *pileus*, are sabia curbă în dr. și în cele două părți câte un stindard de legiune cu cifrele V (în stg.), respectiv XIII (în dr.). În stg. jos vultur privind spre dr., în dr. jos leu spre stg. În exergă AN (I). Cerc perlat.

Pick 29; Martin 2.83 – mai ales 2.83.4; RPC VIII, unassigned – ID 2319 (Sarmizegetusa / Apulum, a. 246–247). Conservare mediocră, corodat, unele deteriorări.

Desc. 28 septembrie 2006, secțiunea S1, -0,50 m.

COLONIA IVLIA AVGVSTA BERYTVS?

Claudius (?)

102. AE; 4,34 g; 16,9 × 16,6 mm; axa 10. Inv. 52876.

Av. (TI) CLAVD CAESAR AVG...?). Cap stg.

Rv. (COL IVL AVG?). Pereche de boi trăgând un plug condus de un om, spre dr.

Cf. RPC I, 4546, dar piesă de modul mai mare (Berytus, a. 41–54).

Conservare slabă, tocit, corodat, legenda ilizibilă.

Desc. 2002, carou C III/14, colțul de S-V al *principiei*.

EMITENT NECUNOSCUȚ

103. AE mic; 0,43 g; 15,2 × 14,7 mm; axa (?). Inv. 52852.

Nedeterminabil (să fie un AE 4 din sec. IV? sau ceva medieval?).

Conservare foarte slabă, tocit, ilizibil.

Desc. 2001, în caroul C II/11, -0,30 m.

Anexa II

DESCOPERIRI MONETARE ÎN CASTRUL DE LA CIGMĂU

Nr. crt.	Emitent principal	AR				AE Roma			AE Provinc.			Total
		D	D sub	Ant	Ant sub	HS	Dp	As	HS	Dp	AE?	
1	Republ. Romană	5										5
2	Claudius										1	1
3	Nero							1				1
4	Vespasianus	2										2
5	Domitianus	1						1				2
6	Nerva					1	1	1				3
7	Traianus	1				3	2	3				9
8	Hadrianus	1	1			3	1	6				12
9	Antoninus Pius	2				1	2	3				8
10	M. Aurelius	5					1					6
11	Sept. Severus	2						3				5
12	Caracalla							1				1
13	Elagabalus	4	1									5
14	Severus Alex.	8				1		1				10
15	Maximinus					1						1
16	Gordianus III			2	2	2			2	1		9
17	Philippus								9	2		11
18	Decius								2			2
19	Treb. Gallus			1					1			2
20	Gallienus								1			1
21	Nedeterminate	3						1	1		1	6
	TOTAL	34	2	3	2	12	7	21	16	3	2	102

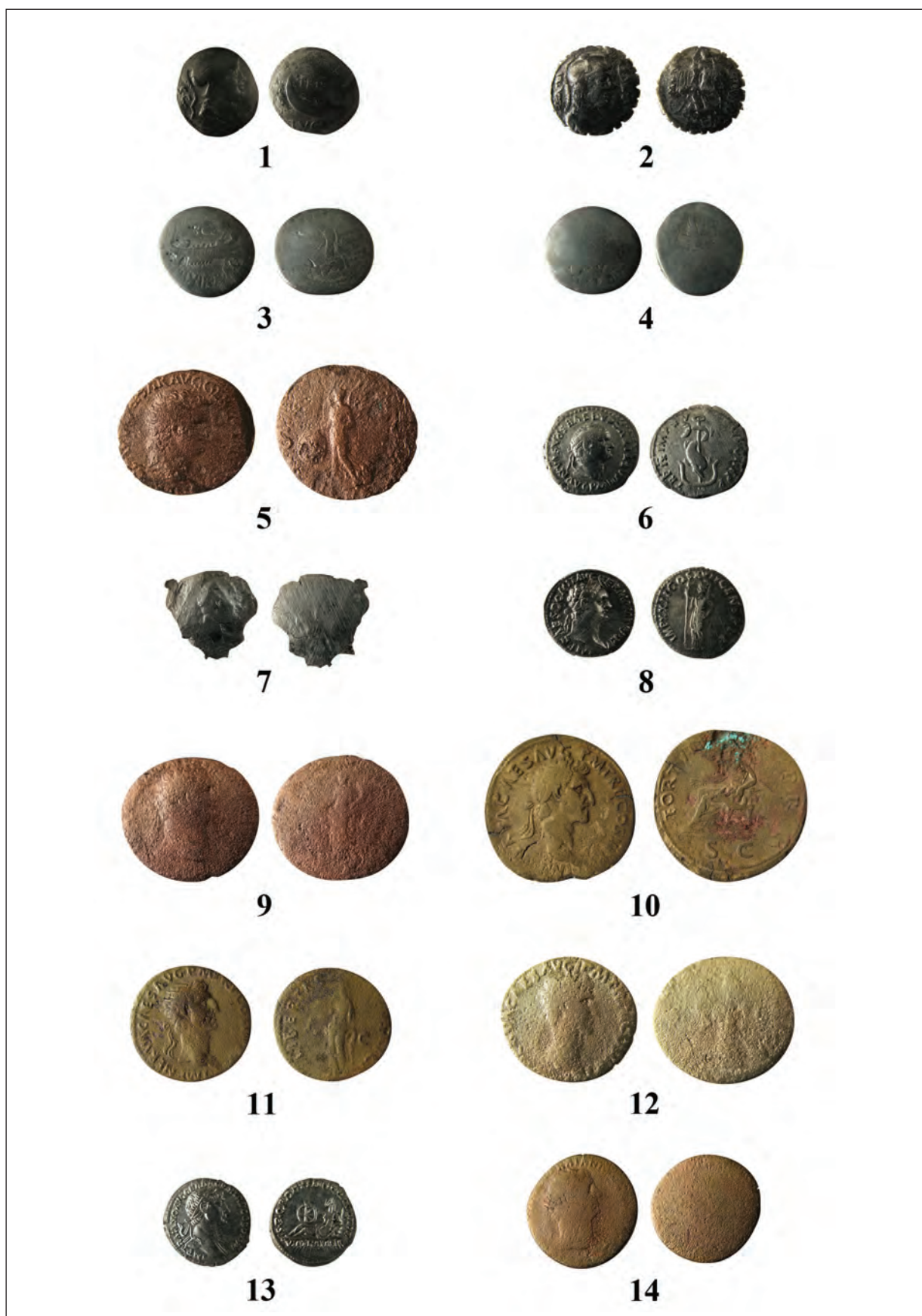
Anexa III

DESCOPERIRI MONETARE DIN CASTRUL DE LA CIGMĂU

Nr. crt.	Emitent principal	Ani	Nr. monede	Coef. intr. monede/an
1	Republica Romană	60	5	0,08
2	Claudius	13	1	0,07
3	Nero	14	1	0,07
4	Vespasianus	10	2	0,2
5	Domitianus	15	2	0,13
6	Nerva	2	3	1,5
7	Traianus	19	9	0,47
8	Hadrianus	21	12	0,57
9	Antoninus Pius	23	8	0,34
10	Marcus Aurelius	19	6	0,31
11	Septimius Severus	18	5	0,27
12	Caracalla	6	1	0,16
13	Elagabalus	4	5	1,25
14	Severus Alexander	13	10	0,76
15	Maximinus Thrax	3	1	0,33
16	Gordianus III	6	9	1,5
17	Philippus Arabs	5	11	2,2
18	Decius	2	2	1
19	Trebonianus Gallus	2	2	1
20	Gallienus	15	1	0,06

BIBLIOGRAFIE

- Ardevan 1991
R. Ardevan, Monetary circulation in the ancient settlement of Gherla (Cluj County), *Eos. Commentarii Societatis Philologae Polonorum*, 79 (1991), Wrocław, 223–235.
- Ardevan 1998
R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara (1998).
- Ardevan 2005
R. Ardevan, Monetary circulation and provincial society in the Roman settlement of Ilișua (Dacia), in C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (eds.), *XIII Congreso Internacional de Numismática. Actas – Proceedings – Actes*, Madrid (2005), 663–671.
- Ardevan 2009
R. Ardevan, Monedele grecești de la Costești – o reconsiderare, *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Temesiensis*, 11 (2009), Timișoara, 125–131.
- Callu 1969
J. P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris (1969).
- CCAR
Cronica cercetărilor arheologice din România, publicație on-line pe site-ul <http://www.cimec.ro/Arheologie.html> (accesată în 20 ianuarie 2018).
- Chirilă et alii 1971
E. Chirilă, N. Gudea, C. Pop, V. Lucăcel, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj (1971).
- Crawford
M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge (1989).
- Dudău 2006
O. Dudău, *Circulația monetară în castrele de trupe auxiliare din provincia Dacia*, Timișoara (2006).
- EAIVR
Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, București, I (1994).
- Găzdac 2002
C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și în provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, Cluj-Napoca (2002).
- Găzdac 2008
C. Găzdac, Aspects of coin circulation in Roman Dacia, in A. Bursche, R. Ciolek, R. Wolters (eds.), *Roman Coins outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions*, Wetteren (2008), 269–294.
- IDR
I. I. Russu (ed.), *Inscripțiile Daciei romane*, București.
- Luca 2005
S. A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, Alba Iulia (2005).
- Martin
F. Martin, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapest-Bonn (1992).
- Mihăilescu-Bîrliba 1989–1993
V. Mihăilescu-Bîrliba, Războaiele daco-romane și descoperirile monetare, *Acta Musei Napocensis*, 26–30/I (1989–1993), 39–44.
- Mitrofan-Ardevan 1996
I. Mitrofan, R. Ardevan, Découvertes monétaires dans l'établissement romain de Micăsasa, *Studii și Cercetări de Numismatică*, 11 (1996), 119–129.
- Nemeth 1997
E. Nemeth, Die Numeri im römischen Heer Dakien, *Ephemeris Napocensis*, 7 (1997), 101–116.
- Oltean-Hanson 2001
I. Oltean, W. S. Hanson, Military *vici* in Roman Dacia: an aerial perspective, *Acta Musei Napocensis*, 38/I (2001), 123–134.
- Petolescu 2002
C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București (2002).
- Pick
B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I/1, Berlin (1898).
- Popa 2002
D. Popa, *Villae, vici, pagi. Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu (2002).
- RIC
Roman Imperial Coinage, London, I (1926)–X (1985).
- RPC
Roman Provincial Coinage, Oxford, 1992 – 2025 (exclusiv online; <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk> accesat în 13 ianuarie 2025).
- Stan 2014
M. G. Stan, The phenomenon of Roman Republican coinage in pre-Roman Dacia. A reexamination of evidence, *Journal of Ancient History and Archaeology*, 1.4 (2014), 44–67.
- Țentea – Matei-Popescu 2002–2003
O. Țentea, Fl. Matei-Popescu, Alae et cohortes Daciae et Moesiae, *Acta Musei Napocensis*, 39–40/I, 2002–2003 (2004), 259–296.

Pl. I. Monede romane din castrul de la Cigmău (jud. Hunedoara) /
Roman coins from the Cigmău fort (Hunedoara County)

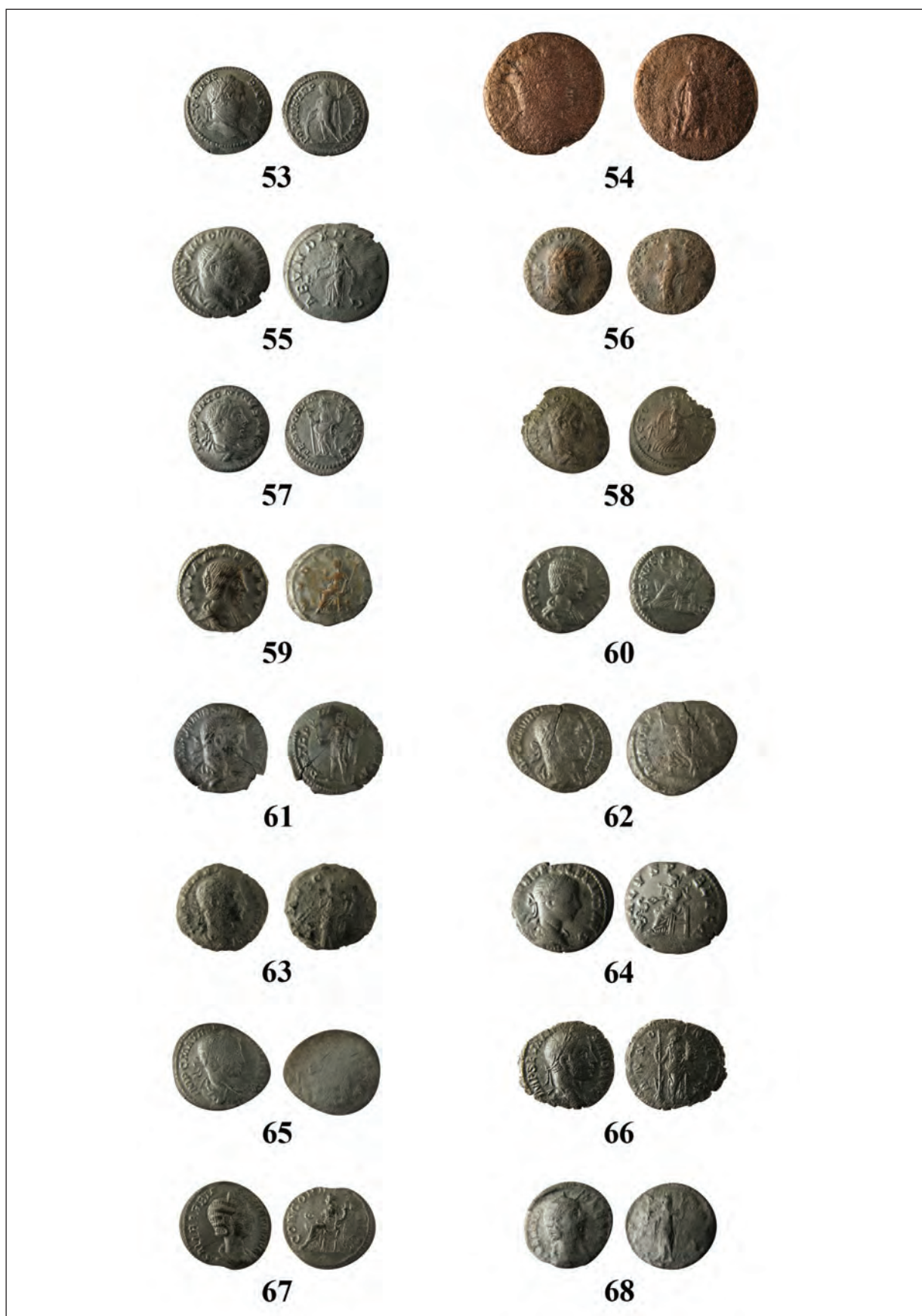
Pl. II. Monede romane din castrul de la Cigmău (jud. Hunedoara) /
Roman coins from the Cigmău fort (Hunedoara County)

Pl. III. Monede romane din castrul de la Cigmău (jud. Hunedoara) /
Roman coins from the Cigmău fort (Hunedoara County)

Pl. IV. Monede romane din castrul de la Cigmău (jud. Hunedoara) /
Roman coins from the Cigmău fort (Hunedoara County)

Pl. V. Monede romane din castrul de la Cigmău (jud. Hunedoara) /
Roman coins from the Cigmău fort (Hunedoara County)

Pl. VI. Monede romane din castrul de la Cigmău (jud. Hunedoara) /
Roman coins from the Cigmău fort (Hunedoara County)

Pl. VII. Monede romane din castrul de la Cigmău (jud. Hunedoara) /
Roman coins from the Cigmău fort (Hunedoara County)

Pl. VIII. Monede romane din castrul de la Cigmău (jud. Hunedoara) /
Roman coins from the Cigmău fort (Hunedoara County)

MUZICA ÎN RITUALURILE RELIGIOASE. CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA MUZICA CULTICĂ ISIACĂ ÎN COLONIILE MILESIENE DIN PROPONTIDA ȘI DE LA PONTUL EUXIN

Feraru Remus Mihai*

Cuvinte cheie: muzică, ritualuri, sărbători, instrumente muzicale, Propontida, Pontul Euxin

Keywords: music, rituals, feasts, musical instruments, Propontis, Pontus Euxinus

Music in Religious Rituals. Considerations regarding Isiac Cultic Music in the Milesian Settlements of Propontis and the Black Sea

(Abstract)

Our study focuses on Isiac cult music in the Milesian settlements located on the shores of the Propontis and the Pontus Euxinus. More specifically, this study aims to address the role and significance of music in Isiac cults, particularly in the cults of Isis and Sarapis, as well as the musical instruments that provide the musical ambiance during Isiac ceremonies (festivals, processions, and rituals). Our research is based on a series of literary sources from the Roman era that devote considerable space to describing the musical setting of the festivals celebrated in honor of Isis; namely the writings of Martial (40–103 AD), Apuleius (125–170 AD), and Ausonius (310–395). Isiac cults integrated music as an essential element in rituals and celebrations. Documents attest to the use of instruments specific to the cult of Isis, namely the sistrum, harp, flute (tibia), fistula (syrinx), and tambourine (tympanon). However, Isiac processions were not only instrumental; choirs of singers were also an integral part of them. Isiac cult music was perceived as a means of communication between humans and gods, having a divine essence. This music, marked by the use of the sistrum, harp, oblique flute, and fistula, was integrated into festive processions, such as the Navigium Isidis, which celebrated the reopening of navigation and the rebirth of nature. Music, through choirs and instruments, created an atmosphere of cosmic harmony, reflecting the vitality and fertility associated with Isis. The sistrum, a sacred symbol of the cult, was used by initiates, regardless of gender or social status, highlighting the inclusive nature of the Isiac cult. The music accompanying the Isiac liturgical cycle was polysemic in nature, being adapted to the various cultic contexts in which the Isiac deities were celebrated. For example, the music used in the various cult contexts honoring Isis, the main deity of Egyptian origin, seems to vary depending on the hypostasis under which the goddess was celebrated. Thus, when the goddess was honored as the protector of the dead during funeral ceremonies, the music was imbued with sadness. It encouraged the mourning process and invoked Isis to protect the deceased. On the other hand, when Isis was worshipped as the goddess of life, fertility, and navigation—as in the case of the Navigium Isidis festival—the music had a festive dimension that aroused joy. In short, the music and dance practiced in the Milesian colonies of Propontis and Pontus Euxinus were not only forms of artistic expression, but also essential components of religious, social, and cultural life, reflecting a deep connection between man, nature, and the divine.

În Antichitatea greco-romană, indiferent dacă era vorba despre Atena sau Sparta, Asia Mică, Egipt sau chiar provinciile cele mai îndepărtate ale Imperiului roman, muzica era interpretată și audiată cu o fervoare greu de înțeles în zilele noastre. Considerată „un dar al zeilor” și transmisă oamenilor de muzicieni mitici înzestrați cu aptitudini extraordinare, muzica impregna viața cotidiană a tuturor locuitorilor *polis*-ului, bărbați și femei, copii și adulți, sclavi și oameni liberi, săraci și bogați. Ea însoțea fiecare moment al existenței umane, privat sau public, începând de la naștere până la moarte.

Pentru greci, muzica, alături de limbă și cultele religioase, era un element definitoriu al culturii și identității lor, deosebindu-i de barbari¹.

Dincolo de plăcerea artistică pe care o oferea, muzica a jucat, în cetatea greacă, un rol social, civic, politic și mai ales religios. De altfel, pentru

* Universitatea de Vest Timișoara, 4, Bulevardul Vasile Pârvan, Timișoara 300223; remusferaru@yahoo.fr

¹ Pentru o introducere cuprinzătoare în muzica greco-romană antică, a se vedea, printre altele, Hagel 2009, Simon *et alii*, 2004, 345–390, Vendries 2004, 397–415, Murray-Wilson 2004, Landels 1999, Bélis 1999, Vendries 1999, Anderson 1994, West 1994.

greci, muzica era în mod evident de sorginte și esență divină, fapt confirmat de miturile muzicale. Muzica era omniprezentă atât în religia greacă cât și în cea romană, constituind o parte integrantă a cultului. Atât în Grecia antică, cât și la Roma, celebrarea ritualurilor religioase nu putea fi concepută fără contribuția esențială a muzicii². La rândul ei, mitologia greacă reflectă legătura strânsă dintre muzică și cult, înfățișând zei care cântă la instrumente muzicale inventate de către ei înșiși. Muzica era o componentă esențială a ritualurilor religioase, contribuind în mod implicit la comunicarea între oameni și zei³. Mai precis, muzica era asimilată unui fel de limbaj care permitea comunicarea între oameni și zei, întrucât era produsă de ființe umane, însă avea o esență divină. Privită din această perspectivă, muzica constituia un mijloc deosebit de potrivit pentru apropierea de zei și pentru a exprima divinul inefabil. Consubstanțialitatea limbajului muzical și a divinului se materializează în mod evident în strânsa și complexa interrelație dintre muzică și religie, în cadrul cultelor Antichității greco-romane. Astfel, compozițiile muzicale (imnuri, peane, etc.) erau o componentă tipică a practicilor religioase (concursuri, sărbători, procesiuni, sacrificii, rugăciuni etc.); aceste creații muzicale erau dedicate în întregime zeilor și eroilor despre care vorbeau și în cinstea cărora erau interpretate⁴. De asemenea, se cuvine să precizăm sensul cuvântului grecesc *μουσική* care se deosebește de sensul modern al termenului „muzică”; grecescul *μουσική* desemnează „arta muzicală” în general (*ἡ μουσική τέχνη*) – aflată sub protecția Muzelor – care integrează în același timp o întreagă gamă de activități: muzică instrumentală, cânt și dans⁵.

Muzica este o trăsătură comună a cultelor grecești. Interpretarea muzicală și instrumentele utilizate erau adaptate diverselor secvențe cultice care se succedau în timpul sărbătorilor publice consacrate divinităților adorate. În mod obișnuit, celebrarea unei divinități începea cu o procesiune religioasă care se îndrepta spre un altar în vederea săvârșirii sacrificiului; după sacrificiu urmau concursurile atletice și muzicale, iar la final era organizat banchetul⁶. Muzica era omniprezentă de-a lungul întregii procesiuni. Imnul era tipul predominant de cântec interpretat în timpul procesiunii, în momentul

săvârșirii sacrificiului, precum și în timpul desfășurării concursurilor și banchetului⁷. Dintre divinitățile aparținând diverselor panteoane ale cetăților grecești care au o legătură predilectă cu muzica pot fi enumerate Dionysos, Apollo, Athena, Hermes, Cybele⁸ la care se adaugă, începând din epoca elenistică, Isis și Sarapis⁹.

Pornind de la legătura indisolubilă dintre muzică și religie, implicit culte religioase, studiul de față își propune să trateze rolul și semnificația muzicii în cultele isiaice, în special în cultul Isidei și în cel al lui Sarapis. Mai precis, ne propunem să abordăm rolul și semnificația muzicii în diversele practici cultice prin care sunt cinstite divinitățile menționate mai sus. Întrucât arta muzicală antică integrează alături de muzica instrumentală, cântul și dansul, ne propunem să studiem instrumentele muzicale care asigură ambianța muzicală în timpul procesiunilor religioase, precum și cu ocazia săvârșirii ritualurilor specifice fiecărui cult avut în vedere. De asemenea, studiul nostru are ca obiect practicarea cântului care rămâne esențial în procesiunile religioase. Precizăm că cercetarea rolului și semnificației muzicii cultice isiaice se limitează la coloniile milesiene situate pe țărmurile Propontidei și ale Pontului Euxin.

Imaginea pe care o avem astăzi despre muzica cultică interpretată în cetățile grecești, provenită în primul rând din lunga tradiție de studiu a textelor (izvoare literare), poate fi completată în mod semnificativ prin studiul documentelor epigrafice, al iconografiei muzicale de pe bogatul *corpus* al ceramicii grecești, precum și al reliefurilor. Mai concret, cercetarea noastră se întemeiază pe o serie de izvoare literare din epoca romană care acordă un spațiu larg descrierii cadrului muzical al sărbătorilor celebrate în cinstea Isidei; este vorba despre scrierile lui Marțial (40–103 d. Hr.), Apuleius (125–170 d. Hr.) și Ausonius (310–395). Dintre acești autori se distinge, de departe, Apuleius din Madaura care ne-a lăsat o descriere amănunțită a practicilor rituale specifice sărbătorii *Ploiaphesia*, precum și a ambianței muzicale aferente acestei sărbători celebrate la Kenchreai în Achaia, portul răsăritean al Corintului¹⁰. Chiar dacă descrierea *Ploiaphesiilor* realizată de către Apuleius este valabilă pentru secolul al II-lea d. Hr., se poate admite că, în linii mari, ceremoniile prilejuite de această sărbătoare se desfășurau pretutindeni în același

² Aristides Quintilianus (1963), II, 14–15.

³ Kubatzki 2016, 1–4.

⁴ Van Keer, 2003, 362–363 (consultată în 24.09.2025); vezi și Brulé 2001, 9–16.

⁵ Chantraine 1974, 716 (s.v. μουσα); vezi și *LSJ*, 1148b (s.v. μουσική).

⁶ True *et alii* 2004, 2.

⁷ Furley-Bremer 2001, 1.

⁸ Kubatzki 2016, 2–4; vezi și Goulaki-Voutira 2004, 372.

⁹ Bricault-Veymiers 2018, 690–713.

¹⁰ Apuleius (1922), XI, 8–9.

mod încă de la sfârșitul epocii elenistice¹¹. În egală măsură, putem presupune că ambianța muzicală a Ploiaphesiilor se păstra în linii mari neschimbată în toate cetățile unde această sărbătoare era celebrată.

1. Muzica în cultele isiace

Începând din epoca elenistică, divinitățile isiace¹², în special Isis, Sarapis și Anubis s-au bucurat de o deosebită popularitate în lumea greco-romană, sfârșind prin a fi adoptate de către greci și apoi de către romani. Cultul lui Sarapis a fost instituit de către regii Ptolemei în Alexandria Egiptului, în prima jumătate a secolului al III-lea î. Hr. Prin asocierea lui Sarapis cu Isis și Anubis, unul dintre Ptolemei – Philadelphul (283–246 î. Hr.) sau Evergetul (246–222 î. Hr.) mai degrabă decât Soter (305–283 î. Hr.) – va pune bazele unei triade poliade, concepută ca model și garant al puterii sale regale¹³. Triada divină compusă din Isis, Sarapis și Anubis, la baza căreia se află cultul lui Sarapis, a cunoscut o răspândire extraordinară și rapidă în orașele situate în Grecia continentală, în insulele Mării Egee, precum și pe coasta de vest a Asiei Mici. Încă din secolului al III-lea î. Hr., cultele lui Isis și Sarapis s-au răspândit în bazinul răsăritean al Mării Mediterane, precum și în cetățile grecești din Propontida și de la Pontul Euxin; răspândirea cultelor isiace s-a făcut fie direct, prin intermediul negustorilor alexandrini stabiliți în aceste din urmă regiuni, fie indirect, prin intermediul Rhodosului care a adoptat foarte devreme cultul lui Sarapis¹⁴. În schimb, cultele lui Isis și Osiris s-au răspândit la Roma începând de la sfârșitul secolului al II-lea î. Hr., urmând ca integrarea lor efectivă în panteonul roman să aibă loc de-abia la începutul secolului I d. Hr.

Culte isiace integrau muzica ca element esențial în ritualuri și sărbători. În lumea greco-romană, slujitorii sanctualelor isiace marcau începutul și sfârșitul zilei printr-o serie de ceremonii de deschidere și închidere a templelor divinităților isiace. Principalul ritual săvârșit în timpul dimineții avea drept scop de a trezi divinitatea prin consacrarea de libații și sacrificii care erau însoțite de cântări și psalmodii.

¹¹ Bricault 2006, 136; Dunand 1973, III, 225.

¹² În studiul de față, vom folosi expresia „divinități isiace” sau „culte isiace” pentru a desemna ansamblul divinităților egiptene, originare din valea Nilului, aparținând aceluiași cerc mitologic, cultic și liturgic și a cărui figură centrală era zeița Isis; aceste divinități alcătuiau o veritabilă „familie isiacă” din care făceau parte în ordinea importanței lor: Sarapis, Anubis, Harpocrate, Osiris, Apis, Bubastis, Hermanubis, Horus, Hydreios, Neilos și Nephthys, Bricault 1999, 91–92.

¹³ Bricault 2013, 137.

¹⁴ Bricault 2013, 137; Bricault 2007, 245–246, 248.

Răspunzând la invocarea numelui său, Isis se arăta atunci credincioșilor adunați, precum Lucius în *Metamorfozele* lui Apuleius, pentru a saluta „întoarcerea luminii”¹⁵. Sărbătorile isiace celebrate în cinstea lui Isis și Sarapis, care reprezintă punctul culminant al cultelor isiace, aveau loc pe un fond muzical descris de o serie de izvoare literare; este vorba despre *Ploiaphesia*, *Sarapieia*, *Isieia* și *Charmosyna* care fuseseră celebrate inițial doar în lumea greacă. În secolul I d. Hr., *Navigium Isidis*, corespondentul latin al sărbătorii *Ploiaphesia*, cea mai importantă sărbătoare isiacă, fusese inclusă în calendarul roman¹⁶. În afară de *Navigium Isidis*, alte trei sărbători isiace – *Sacrum Phariae*¹⁷, *Serapia* / *Sarapieia*¹⁸, *Isia* / *Isieia* (Ἰσιδεῖα) sau *Isideia* (Ἰσιδεῖα)¹⁹ și *Hilaria*

¹⁵ Apuleius (1922), XI, 20, 3–4: „Astfel, în așteptarea nerăbdătoare a vreunei ocazii fericite, așteptam deschiderea porților templului dimineța. Cu perdelele albe trase de fiecare parte, adoram imaginea venerabilă a zeiței; preotul, înconjurând altarele așezate ici-colo, îndeplinea slujba divină rostind rugăciunile consacrate și turna dintr-un vas de libații apa scoasă din adâncul sanctuarului, când, după îndeplinirea acestor acte pioase, răsuna, anunțând prima oră a zilei, vocea credincioșilor care salutau întoarcerea luminii”. vezi și Bricault et Veymiers 2018, 693.

¹⁶ Belayche 2000, 574.

¹⁷ *Sacrum Phariae* este probabil o sărbătoare consacrată lui Isis *Pharia* adorată în ipostaza de protectoare a flotei care transporta grânele de la Alexandria la Roma. Începând din secolul al II-lea d. Hr., această sărbătoare celebra sosirea în capitala imperială a transportului de grâne (*annona*) plasat sub protecția cuplului isiac (Isis-Sarapis). *Sacrum Phariae* era celebrată în aceeași zi, dacă nu în același timp cu *Serapia*, și anume în 25 aprilie, fiind o sărbătoare specifică Romei și porturilor sale, vezi Bricault 2006, 150–154.

¹⁸ Încă din secolul al III-lea î. Hr., sărbătoarea *Sarapieia* era celebrată în cinstea lui Sarapis, în lumea greacă, fiind atestată la Minoa (în insula Amorgos) și Tanagra. La Minoa, *Sarapieia* era celebrată în luna *Artemision* (martie-aprilie), la începutul primăverii. *Sarapieia* îi corespunde sărbătorii *Serapia* care, potrivit „calendarului lui Philocalus” datat în 354 d. Hr., era celebrată la Roma în 25 aprilie, vezi *RICIS* 501/0221; vezi și *RICIS* 501/0219: „Martius / (...) / Isidis Navigium / (...) / Aprilis / (...) / Sacrum Phariae / Serapia / November / (...) / Heuresis” (*Menologiile rustice*, 50 d. Hr.); această sărbătoare era mult mai răspândită în lumea greacă unde Sarapis își domina soția și unde celebrarea era uneori însoțită de concursuri, ca la Tanagra, vezi Bricault 2013, 372–375.

¹⁹ Încă de la mijlocul secolului al III-lea î. Hr., sărbătoarea Ἰσιδεῖα era celebrată în cinstea lui Isis în Alexandria Egiptului, la Memfis (Perpillou-Thomas 1993, 97–100; Dunand III, 1973, 234–235) și la Keos, în Ciclade (*RICIS*, 202/0801). Începând din epoca imperială până în secolul al V-lea d. Hr., sărbătoarea *Isieia* este atestată la Roma (*RICIS*, 501/0220) și în Italia (Rutilius Namatianus 1972, I, 372–376); această sărbătoare fusese fixată oficial în calendarul roman fie în timpul domniei împăratului Tiberiu, între 25 și 28 d. Hr., fie mai verosimil în timpul domniei lui Caligula, între 36 și 39 d. Hr.. Conform calendarului lui Philocalus datat în 354 d. Hr.

sau *Heuresis*²⁰ – au fost introduse treptat, de-a lungul epocii imperiale, în calendarul oficial al Romei²¹.

Muzica și dansul sunt nelipsite de la sărbătorile consacrate lui Isis și Sarapis. Procesionile care marcau marile ceremonii publice organizate cu această ocazie constituiau un bun prilej pentru toți participanții de a descoperi atmosfera singulară a acestor culte. În timp ce Marțial²² sau, mai târziu, Ausonius²³ insistă asupra caracterului zgomotos, ba chiar agresiv al acestor procesiuni, Apuleius evocă „simfonia armonioasă” emanată de cortegiul de muzicieni care făcea parte din principala procesiune a sărbătorii *Navigium Isidis* desfășurată la Kenchreai în Achaia, portul răsăritean al Corintului²⁴. O inscripție de la Tanagra, datată în 90–85 î. Hr., ne-a păstrat numele învingătorilor unui concurs artistic organizat cu ocazia sărbătorii *Sarapieia*, care se desfășura odată la patru ani. Acest

Isieia avea loc la Roma între 28 octombrie și 3 noiembrie. Această sărbătoare comemora dispariția lui Osiris, înainte de redescoperirea sa, câteva zile mai târziu, de către soția sa, Isis. Mai exact, *Isieia* celebrau suferința zeului mort și înviat printr-o alternanță de tristețe și veselie vezi Bricault 2013, 389–390.

²⁰ Sărbătoarea *Hilaria* numită și *Heuresis* în Menologiile rustice (*RICIS* 501/0219) îi succeda sărbătorii *Isieia*. *Hilaria* era celebrată foarte probabil pe 3 noiembrie (*RICIS* 501/0221: „1 Isia / (...) / 3 *Hilaria*”), marcând sfârșitul sărbătorilor de toamnă ale lui Isis și învierea lui Osiris, numită de către romani și descoperirea lui Osiris (*Inventio Osiridis*). În egală măsură, *Hilaria* marca sfârșitul doliului lui Isis, ca urmare a redescoperirii lui Osiris și a renașterii sale, vezi Bricault 2013, 378; Bricault 2006, 140.

²¹ Cele patru sărbători isiaice (*Navigium Isidis*, *Sacrum Phariae*, *Serapia*, *Isia* și *Hilaria* sau *Heuresis*) figurează în așa-numitul „calendar al lui Philocalus” care datează din 354 d. Hr.; în acest sens, vezi *RICIS* 501/0221: „Martius / (...) / *Isidis Navigium* / (...) / Aprilis / (...) / *Sacrum Phariae* / *Serapia* / November / (...) / *Heuresis*”; *RICIS* 501/0221: „Mensis Martius / (...) / 5 *Isidis Navigium* / (...) / 20 Pelusia / (...) / Mensis Aprilis / (...) / 25 *Serapia* / (...) // Mensis Augustus / (...) / 12 *Lychnapsia* / (...) // Mensis October / (...) / 28–31 *Isia* / November / 1 *Isia* / (...) / 3 *Hilaria*”.

²² Mart. IX, 29, 5–6: „Ah! Ce limbă s-a mai auzit! Era mai zgomotoasă decât o mie de piețe de sclavi, decât mulțimea adoratorilor lui Sarapis, decât banda de copii cu părul cărlionțat care aleargă în zori la școală, decât stolurile de cocori care fac să răsunе malurile Strymonului”.

²³ Ausonius, *Epistolae* XXI: „Chimvalele scot un sunet când sunt lovite, la fel ca scena când este lovită de picioarele dansatorilor; tamburine goale răsună sub pielea întinsă; sistrele mareotice provoacă tărăboiul sărbătorilor lui Isis, iar la Dodona bronzul nu încetează să zăngăne când bazinele lovite ritmic cu baghete răspund docil ritmului loviturilor. Tu, ca și cum ai fi un locuitor mut din Amyclae, sau ca și cum egipteanul Sigalion ți-ar fi sigilat gura, cu încăpățănare, Paulin, tu taci”.

²⁴ Apuleius (1922), XI, 8–9; vezi și Bricault-Veymiers 2018, 695, 697–698.

concurs pentheteric, care reunea concurenți din întreaga lume greacă, le oferea posibilitatea participanților (muzicieni, actori, poeți) să se întreață, foarte probabil, în alcătuirea unor compoziții inedite²⁵.

2. Instrumente muzicale utilizate în timpul ceremoniilor isiaice

O bogată documentație constând din izvoare literare, fresce din *corpus*-ul pictural isiac, relieuri, figurine din teracotă, papyruși ne furnizează numeroase informații cu privire la instrumentele muzicale utilizate pentru a crea ambianța muzicală în timpul sărbătorilor isiaice. Documentele noastre atestă utilizarea unor instrumente specifice cultului lui Isis; este vorba despre sistru, harpă, flaut (*tibia*), *fistula* (*syrinx*) și tamburină (*tympanon*). Însă, procesiunile isiaice nu erau doar instrumentale; corurile de cântăreți erau nelipsite de la acestea. Apuleius mărturisește acest lucru atunci când descrie „corurile de cântăreți din procesiunea isiacă”²⁶. Cântatul rămâne esențial în procesiunile religioase. De altfel, în Antichitate, vocea este considerată drept un instrument de muzică în sine (*organon* / *organum*), iar cântul este predat în unele sanctuare, după cum o atestă o inscripție funerară a unui instructor de cânt (*magister odariarus*) legat de templul zeiței Minerva *Medica* situat pe colina Esquilin de la Roma²⁷.

Sistrul (gr. *σειστόρον* / lat. *sistrum*) este un instrument muzical de percuție, de origine egipteană, „care, de-a lungul secolelor, a devenit simbolul cultelor isiaice și principalul atribut al zeiței Isis în epoca greco-romană, în special începând din secolul I d.Hr.”²⁸. La origine, sistrul are o semnificație rituală, fiind strâns legat de cultul zeiței Hathor. În asociere cu Hathor, sistrul capătă multiple înțelesuri, în funcție de context. În inscripțiile și decorurile din perioada ptolemaică, sistrul este folosit atât de zeiță, cât și de cei care doresc să o invoce. El reprezintă atât un sceptor care simbolizează puterea zeiței, în special în domeniul fertilității, cât și un obiect purtat de regii muritori pentru a domoli natura felină și periculoasă a acesteia. Totodată, sistrul este o ofrandă adusă de regii Egiptului, lui Hathor, dar și altor divinități²⁹. În Egiptul antic, sistrul era de asemenea un instrument muzical legat de cultul zeiței Hathor și servea la reproducerea foșnetului papirusului pentru a

²⁵ *RICIS* 105/0201.

²⁶ Apuleius (1922), XI, 9.

²⁷ Vendries 2004, 402.

²⁸ Saura-Ziegelmeier 2013, 379, 381–383.

²⁹ Saura-Ziegelmeier 2013, 382.

liniști această zeitate cu cap de vacă. Însușirea prerogativelor lui Hathor de către Isis, sub impulsul dinastiei Ptolemeilor, a dus cu siguranță la atribuirea instrumentului muzical principalei divinități a Egiptului, însă împrejurările și rațiunile care au contribuit la acest transfer rămân necunoscute³⁰.

Acest instrument este de fapt „un accesoriu sonor format dintr-un arc montat pe un mâner, traversat de mai multe tije mobile, care permitea producerea unui zgomot metalic al tijelor datorită mișcării înainte și înapoi a încheieturii mâinii”³¹ (Fig. 1). Există două tipuri de sistre: sistrul *naos* și sistrul arcuit. Primul tip este mai degrabă atestat în Egipt, încă din perioada Imperiului vechi. Este denumit astfel deoarece reproduce fațada și cei doi piloni ai intrării unui templu egiptean. Celălalt tip de sistru apare în perioada Imperiului Nou și se dezvoltă în epoca romană. Materialele din care sunt fabricate aceste instrumente sunt variate: pot fi din aur, argint, bronz, faianță, piatră sau lemn. Cu toate acestea, majoritatea sistrilor care au ajuns până la noi au fost realizate din bronz³².

Sistrul este atât un instrument ritmic folosit pentru a marca ritmul procesiunilor, dansurilor și marșurilor culturale, cât și un obiect religios cu valoare rituală, folosit pentru a stabili contactul cu Isis. Acest instrument este prezent la marile sărbători isiaice, precum *Navigium Isidis*, care are loc pe 5 martie și marchează începutul sezonului maritim în Imperiul Roman³³. Același instrument este prezent și la ceremoniile zilnice de deschidere, dimineața, și de închidere, seara, a porților templului³⁴. Doar preoții Isidei și inițiații în misterele isiaice au dreptul de a utiliza acest instrument sonor³⁵. Mai exact, acest instrument muzical putea fi folosit de oricine, indiferent de gen, vârstă sau categorie socială, cu condiția ca persoana respectivă să fie inițiată în misterele isiaice. Totuși, se cuvine să menționăm că utilizarea sistrului de către toate categoriile sociale, mai ales de către femei, se datorează faptului că mânăuirea sa nu necesită o instruire specială, accesibilă de obicei doar bărbaților, interpretele la instrumente precum lira sau cithara fiind, în general, prostituate sau curtezane³⁶. Cântărețul la sistru reprezentat pe coloana templului Isidei (*Iseum*) de

pe Câmpul lui Marte, este „asociat cu adevărații muzicanți: harpistul și timpanistul”³⁷.

Harpa (gr. ψαλτήριον) este un instrument muzical cu coarde de lungimi inegale, de origine orientală, realizat din lemn. „Este alcătuită dintr-un plan de coarde paralele, întinse vertical sau oblic între o consolă, sau jug (gât), care nu rezonază, și o cutie de rezonanță”³⁸. Iuvenal folosește expresia *chordae obliquae*, adică „corzi oblice”, pentru a desemna harpa³⁹, întrucât nu există un cuvânt latin pentru a denumi acest instrument⁴⁰. Acest fapt explică raritatea harpei la Roma; acest instrument nu figurează în iconografia romană decât de o manieră cu totul excepțională. Există două tipuri de harpe: harpa curbată sau arcuită și harpa unghiulară sau trigonală. Harpa reprezentată pe coloana templului Isidei situat pe Câmpul lui Marte, datând din epoca lui Domițian, este singura atestare a unei harpe trigonale în Italia „într-un context cultic, în cadrul unei scene de procesiune”⁴¹.

Harpa este un instrument muzical cunoscut în coloniile milesiene de la Pontul Euxin. O figurină din teracotă, datată în secolul al V-lea î. Hr., descoperită în necropola din Apollonia Pontica, reprezintă un actor în picioare cântând la harpă (Fig. 2)⁴². O altă figurină găsită în necropola apolloniată, datată în secolul al IV-lea î. Hr., înfățișează o femeie așezată pe un scaun cu spătarul înalt curbat, care ține în mâna stângă o harpă triumfiulară (Fig. 3)⁴³. Figurinele din teracotă descoperite la Apollonia arată că cetățenii săi împărtășeau gustul contemporan pentru reprezentările de muzicanți în mica plastică. Aceste figurine atestă răspândirea unor instrumente cărora grecii le atribuiau o origine asiatică, în special harpa triumfiulară⁴⁴.

Harpa trigonală provine din Orientul Apropiat, mai precis din Mesopotamia. Acest instrument muzical a fost apoi „exportat în Egipt”⁴⁵, iar locuitorii acestuia l-au transformat în instrumentul lor preferat, „începând de la Imperiul Nou până în epoca romană”⁴⁶. Cântărețul la harpă folosește un plectru pentru a ciupi corzile instrumentului. Acest stil de cântat este caracteristic unui mode egiptene, deoarece, în lumea greco-romană, cântărețul la

³⁰ Saura-Ziegelmeyer 2013, 389.

³¹ Apuleius (1922), XI, 4; vezi și Vendries 2004, 401–402.

³² Saura-Ziegelmeyer 2013, 387.

³³ Apuleius este singurul autor care ne oferă o mărturie destul de detaliată despre ceremoniile care aveau loc în timpul sărbătorii *Navigium Isidis*, vezi Apuleius (1922), XI, 5–6; XI, 9; XI, 10.

³⁴ Tibulle, *Elégies*, I, 3, 23–33.

³⁵ Apuleius (1922), XI, 5–6; XI, 16.

³⁶ Bélis 1999, 42–46.

³⁷ Vendries 2005, 391.

³⁸ Vendries 1999, 101.

³⁹ Juvénal, *Satires*, XVI, 62–65.

⁴⁰ Vendries 2004, 401.

⁴¹ Vendries 1999, 107.

⁴² Perrot 2019, 252, Cat. 296.

⁴³ Perrot 2019, 252, Cat. 297.

⁴⁴ Perrot 2019, 248.

⁴⁵ Vendries 1999, 102.

⁴⁶ Vendries 1999, 102.

harpă cânta cu mâinile goale⁴⁷. Se pare că harpa nu era utilizată în timpul ceremoniilor de cult în cinstea zeiței Isis, în cortegiile renumite pentru puterea lor sonoră. Sonoritatea surdă și puțin puternică a harpei făcea din ea un instrument puțin adaptat pentru marile procesiuni isiaice. Prezența sa pe coloana templului Isidei (*Iseum*) de pe Câmpul lui Marte „se justifică mai ales în calitate de simbol și semn de recunoaștere al cultelor nilotice”⁴⁸. Așadar, romanii nu au împărtășit niciodată entuziasmul egiptenilor pentru harpa unghiulară egipteană care rămâne limitată la cultul lui Isis. Utilizarea acestui instrument muzical rămâne totuși excepțională și trebuie să se fi limitat la zona templului lui Isis, deoarece nu este menționată de către Apuleius printre instrumentele muzicale utilizate cu prilejul procesiunii isiaice desfășurate cu ocazia sărbătorii *Navigium Isidis*⁴⁹.

Un instrument muzical utilizat cu ocazia procesiunilor festive isiaice este un tip de flaut oblic de tip egiptean (*obliquus calamus*) evocat de către Apuleius în legătură cu „flautiștii marelui Sarapis” (*tibicines magno Serapi*)⁵⁰; aceștia din urmă alcătuiau un grup de muzicanți la flaut care asigura ambianța muzicală cu prilejul procesiunii isiaice organizate în timpul sărbătorii *Navigium Isidis* celebrate în cinstea Isidei la Kenchreai în Achaia. Flautul oblic sau transversal (Fig. 4), numit de către greci πλαγίαιλος, este un instrument de suflat originar din Egipt⁵¹, care este reprezentat pe figurine de teracotă alexandrine din epoca romană, descoperite în Egipt⁵². În opinia lui C. Vendries, *obliquus calamus* ar fi un „aulos oblic de tip egiptean”⁵³. Acest instrument este un flaut destul de asemănător cu cel din zilele noastre care se ținea înclinat și în care se sufla oblic. Flautul oblic era lipsit de ancie sau de muștiuc, fiind prevăzut cu o gaură plasată aproape de capătul său prin care sufla muzicantul⁵⁴. Este posibil ca acest tip de flaut să fi fost utilizat exclusiv în cadrul cultelor isiaice sau, cel puțin, în timpul ceremoniilor închinare zeităților din panteonul isiac pe teritoriul Egiptului, precum o demonstrează figurinele de teracotă alexandrine din perioada Egiptului roman. În schimb, nu există dovezi ale prezenței

acestui instrument muzical la Roma sau în Italia înainte de secolul al III-lea d.Hr.⁵⁵.

Un alt instrument muzical utilizat cu ocazia procesiunii isiaice de la Kenchreai este *fistula* corespondentul *syrinxului* grecesc, al cărui descendent direct este naiul⁵⁶. Apuleius menționează așa-numitele *fistulae* care asigură, alături de flauturi, cadrul muzical al procesiunii isiaice de la Kenchreai: „Apoi orchestre delicioase, fluier și flaute, făceau să răsunе cele mai dulci melodii”⁵⁷. În opinia lui C. Vendries, aportul *syrinxului* în procesiunea de la Kenchreai, reprezintă probabil o influență greacă⁵⁸.

Spre deosebire de cultul lui Dionysos și cel al Cybele, tamburina juca un rol secundar în muzica cultică isiacă. Acest instrument era utilizat foarte probabil pentru a marca ritmul cortegiilor isiaice, la fel ca sistrul. O baghetă putea fi folosită pentru a lovi tamburina, dar nu acesta pare să fi fost cazul în procesiunea ideală revelată de coloana templului Isidei de la Roma, unde acest instrument nu este reprezentat⁵⁹. În orice caz, pentru a spori puterea și rezonanța tamburinei, era posibil să se adauge clopoței pe marginea cercului de lemn al instrumentului⁶⁰.

Corurile de cântăreți sunt menționate de către Apuleius în procesiunea isiacă de la Kenchreai⁶¹. Cântăreții erau întotdeauna nelipsiți de la procesiunile isiaice. Aceștia puteau fi atât cântăreți „profesioniști”, cât și slujitori și credincioși ai cultului fără experiență muzicală specială. Însă cântatul și practica instrumentală merg mână în mână, cu excepția instrumentelor care împiedică cântatul, cum ar fi cele de suflat, de exemplu. Așadar, cei care cântau la tamburină, sistru și harpă trebuiau, pe lângă abilitățile lor instrumentale, să fie capabili să cânte corect, ceea ce complica și mai mult sarcina muzicienilor. Prezența corurilor de cântăreți în procesiunea isiacă de la Kenchreai reprezintă o influență egipteană în muzica isiacă. Preoți cântăreți sunt atestați în Egipt. De asemenea, coruri de cântăreți de peane consacrate zeului Sarapis sunt

⁴⁷ Vendries 2005, 390.

⁴⁸ Vendries 2004, 401.

⁴⁹ Vendries 2002, 185–187.

⁵⁰ Apuleius (1922), XI, 9, 6.

⁵¹ Invenția flautului transversal (*obliquus calamus*), cunoscut și sub numele de φῶτιγξ, îi este atribuită lui Osiris; în acest sens, vezi Loret 1889, 111–113.

⁵² Vendries 2013, 205–206, 207.

⁵³ Vendries 2004, 401.

⁵⁴ Landels 1999, 71–72, 181.

⁵⁵ Utilizarea flautului oblic de tip egiptean (*obliquus calamus*) este documentată la Roma de-abia în secolul al III-lea d. Hr.: acest instrument este reprezentat pe baza unei coloane împodobite cu reliefuri isiaice care provine de la un templu al Isidei din Roma, vezi Vendries 2004, 401; Vendries 2005, 395.

⁵⁶ Landels 1999, 70.

⁵⁷ Apuleius (1922), XI, 9: „Symphoniae dehinc suaves, fistulae tibiaeque modulis dulcissimis personabant”.

⁵⁸ Vendries 2005, 396; Loret 1889, 130.

⁵⁹ Vendries 2005, 391.

⁶⁰ Molina 2014, 51.

⁶¹ Apuleius (1922), XI, 9.

atestate de două inscripții descoperite în sectorul templului Isidei situat pe Câmpul lui Marte de la Roma⁶².

3. Ciclul festiv al sărbătorilor isiace celebrate în coloniile milesiene

Înainte de a analiza semnificația muzicii în cadrul cultelor isiace, este foarte util să facem o scurtă trecere în revistă a ipostazelor sub care era adorată Isis, figura centrală a „familiei isiace”, în coloniile milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin, precum și a sărbătorilor celebrate în cinstea acestei divinități.

Isis este una dintre principalele divinități egiptene. Potrivit tradiției, Isis este soția lui Osiris și mama lui Horus; ea fusese adorată inițial în ipostaza de zeiță a pământului, fiind percepută totodată și ca o divinitate a fertilității, dar și a vieții, vitalității, fecundității și reînnoirii vieții umane⁶³. Deși Isis se prezintă ca o zeitate legată de lumea morților prin strânsa sa legătură cu Osiris și Anubis, ea rămâne totuși o zeiță a vitalității, mitologia sa dezvoltându-se o femeie gata să străbată tot Egiptul pentru a-i oferi soțului său o a doua viață. După adoptarea sa de către greci, cultul lui Isis a dobândit trăsături misterice, cuprinzând, în afară de o serie de practici precum incubajul și inițierea individuală, reprezentarea unui mit liturgic complex care evoca moartea și renașterea lui Osiris⁶⁴. În epoca elenistică, Isis a dobândit prerogative asupra mediului marin, fiind adorată în ipostaza de stăpână a mărilor, inventatoare a activităților maritime și protectoare a marinarilor⁶⁵. Este dificil să se dateze cu exactitate momentul în care zeița devine stăpână mărilor⁶⁶. Cu toate acestea, în perioada dominației romane în bazinul mediteranean, zeiței egiptene îi fusese consacrat un cult legat de mediul marin.

Începând din secolul al III-lea î. Hr., cultele divinităților isiace au cunoscut o extraordinară răspândire în cetățile grecești situate pe țărmurile Propontidei și ale Pontul Euxin⁶⁷. În ciuda acestui fapt, sărbătorile isiace nu sunt atestate de documentele epigrafice mai devreme de sfârșitul secolului I î. Hr.; este vorba despre *Ploiaphesia*, *Isieia* și

Charmosyna care fac parte din ciclul festiv al sărbătorilor celebrate în cinstea lui Isis.

Cea mai bine atestată dintre aceste sărbători este *Ploiaphesia* consacrată zeiței Isis care era adorată în ipostaza de protectoare a navigației și a corăbierilor. O inscripție de la Kios (în Bithynia), datată către sfârșitul secolului I î. Hr., menționează funcția de *trierarchos*, deținută de către un anume Anoubion, al cărui titular era însărcinat cu prezidarea și organizarea sărbătorii *Ploiaphesia*. Această sărbătoare marca redeschiderea oficială a navigației în Marea Mediterană, pe 5 martie⁶⁸. *Ploiaphesia* (*Navigium Isidis*) a continuat să fie celebrată de-a lungul epocii romane. Existența acestei sărbători la Amastris este sugerată de imaginea lui „Isis cu velă” care este reprezentată pe o serie de emisiuni monetare bătute de cetate în secolele II–III d. Hr.⁶⁹. O monedă de tipul „Isis cu velă” descoperită la Anchialos, care datează de la începutul secolului al III-lea d. Hr., confirmă existența sărbătorii *Navigium Isidis* în mica cetate de pe țărmul vestic al Pontului Euxin⁷⁰.

Existența sărbătorii *Ploiaphesia* la Tomis este confirmată de atestarea a două colegii isiace – la începutul secolului al III-lea – ai căror membri erau însărcinați cu organizarea sărbătorilor în cinstea zeiței Isis; este vorba despre colegiul *pastophorilor* (παστοφόροι) și cel al „corăbierilor sacri” (ιεροναῦται): „[---] fica unui oarecare [--k] rate[s], *mama pastoforilor* și soția lui A[r]istarchos; *hieronautai* [consacră în cinstea ei] pe cheltuielile lor (acest monument), președinte fiind [Aris]tarchos [---]”⁷¹. În lumea romană, colegiul pastoforilor pare să fi constituit un ansamblu de preoți de rang inferior, care nu aparțin direct clerului propriu-zis. Sarcinile cultice ale pastoforilor erau repartizate între serviciul religios zilnic la templu și celebrarea marilor sărbători⁷². Principala atribuție a așa-numiților *hieronautai* asimilați cu navarchii⁷³

⁶⁸ *RICIS* 308/0301; voir aussi Bricault 2013, 379; Bricault 2006, 147.

⁶⁹ Bricault 2006, 59, n. b (monedă datată în 147–176 d. Hr.) et n. h (monedă datată în 238–244 d. Hr.).

⁷⁰ Bricault 2007, 264, fig. 8b; Bricault 2006, 60, fig. 21.

⁷¹ *ISM*, II, 98(64) (= *RICIS*, 618/1007, pp. 740–741): « [-----κ]ράτου[ς ---] / [μητέρα] παστοφόρου[v] / γυναικα δὲ Ἀ[ριστάρχου] / ιεροναῦται ἀν[έθηκαν] / ἐκ τῶν ιδίων [-----] / [π]ροστατοῦντος [(δὲ)-] / Ἀ[ριστάρχου] ἱ[-----] » (începutul secolului al III-lea d. Hr.).

⁷² Bricault 2013, 314–315.

⁷³ Într-un context isiac, termenul de „navarch” desemnează foarte probabil o funcție cultică isiacă aflată într-o strânsă legătură cu sărbătoarea *Ploiaphesia*, *LSJ*, 1161, s.v. ναυαρχεύω: II. in the cult of the Isis, „preside at the festival of the ship” (πλοιαφesia).

⁶² Vendries 2004, 402; Vendries 2005, 396–397.

⁶³ Ferrari 2003, 464 (s.v. Isis); Schmidt 1996, 169, (s.v. Isis); vezi și Lembke 1994, 120.

⁶⁴ Ferrari 2003, 464 (s.v. Isis).

⁶⁵ Bricault 2006, 16–22; 139–140.

⁶⁶ Dunand III, 1973, 227; Bricault 2006, 13.

⁶⁷ La mijlocul secolului al III-lea î. Hr., histrienii au hotărât să trimită o delegație de ambasadori sacri (*theoroi*) la oracolul lui Apollo *Chresterios* de la Chalcedon pentru a-l consulta cu privire la oportunitatea introducerii cultului oficial al lui Sarapis la Istros, *ISM* I, 5 (= *RICIS* II, 618/1101, p. 741).

atestați la Byzantion⁷⁴ și la Sinope⁷⁵, era organiza-
rea Ploiaphesiilor⁷⁶; mai precis, acest grup de cre-
dincioși reușiți într-un colegiu alcătuia echipajul
corăbiei consacrate Isidei care era lansată la apă cu
ocazia Ploiaphesiilor⁷⁷. În opinia lui L. Bricault,
navarchii se supuneau ordinelor unei autorități
superioare care putea să fie ori veritabilul pilot
al corăbiei, ori un personaj important însărcinat
să-i dea ordine acestuia din urmă; acest personaj
important se identifică foarte probabil cu *trierar-
chul* menționat într-o inscripție isiacă de la Kios,
care prezida și organiza, printre altele, Ploiaphesiile
celebrate în cetate⁷⁸.

Ἰσιεῖα sau Ἰσιδεῖα (în latină *Isia*), principala
și cea mai importantă sărbătoare consacrată zeiței
Isis, este atestată direct într-o inscripție de la Kios
(în Bithynia), datată la cumpăna secolelor I î. Hr.
– I d. Hr.⁷⁹. Aceași inscripție descoperită la Kios
atestă sărbătoarea *Charmosyna*⁸⁰ care, de asemenea,
este menționată într-un decret onorific de la Tomis
care datează din secolul I î. Hr.⁸¹. Sărbătoarea *Isieia*

comemora dispariția lui Osiris, celebrând suferința
zeului mort și înviat printr-o alternanță de tristețe
și veselie⁸². În schimb, sărbătoarea *Charmosyna*
celebra învierea lui Osiris⁸³, fiind considerată săr-
bătoarea veseliei colective. Potrivit lui L. Deubner,
Charmosyna ar corespunde sărbătorii romane
Hilaria în timpul căreia „descoperirea lui Osiris”
era celebrată cu strigăte de bucurie⁸⁴. *Hilaria* (sau
Heuresis) marca sfârșitul sărbătorilor de toamnă
ale lui Isis (*Isia*), fiind celebrată în 3 noiembrie⁸⁵.
Prin analogie cu *Hilaria*, se poate presupune că
Charmosyna era celebrată în aceeași dată, și anume
în 3 noiembrie.

Precum se poate constata pe baza dovezi-
lor prezentate mai sus, cea mai bine atestată și
mai cunoscută dintre toate sărbătorile isiace este
Ploiaphesia. Deși inscripțiile analizate nu ne fur-
nizează nicio informație cu privire la semnificația
și desfășurarea *Ploiaphesiilor*, mărturia precisă a lui
Apuleius compensează această lacună. În lucrarea
sa *Metamorfoze*, scriitorul din Madaura ne-a lăsat
o descriere amănunțită a practicilor rituale speci-
fice sărbătorii *Ploiaphesia* celebrată la Kenchreai
în Achaia, portul răsăritean al Corintului⁸⁶. Chiar
dacă descrierea *Ploiaphesiilor* realizată de către
Apuleius este valabilă pentru secolul al II-lea d.
Hr., se poate admite că, în linii mari, ceremoniile
prilejuite de această sărbătoare se desfășurau pre-
tutindeni în același mod încă de la sfârșitul epocii
elenistice⁸⁷.

Ploiaphesia celebra redeschiderea oficială a sezo-
nului navigației (5 martie), după lunile de iarnă în
care aceasta era sistată. Ritualul central al sărbătorii
îl constituia lansarea la apă a unei corăbii con-
sacrate zeiței Isis⁸⁸. Semnificația sărbătorii este dez-
văluită de către Apuleius prin cuvintele pe care le
pune în gura lui Isis înseși: „în această zi ... în care
marea devine navigabilă, preoții mei îmi închină
o navă care n-a spintecat încă valurile mării”⁸⁹.
Așadar, *Ploiaphesia* apare ca o sărbătoare a „pri-
melor roade”, similară în domeniul activităților

⁷⁴ *IGSK*, 58-Byzantion, 324 (= *RICIS* 114/0703, p. 183): „Ἰσιδι καὶ Σαράπειδι· / βασιλεύοντος Ποιμε/τάλκου, μερα(ρ)
χοῦν/τος δὲ Ἀρτεμίδω/ρου τοῦ Φι<λ>οστρά/του, ἔτους λβ’
Ἀρτε/μίδωρος Σύνιστο/ρος υἱὸς ναυαρχή/σας τὰ μεγάλα
Πλ[οι]/αφέσια τὸν τελα/μῶνα ἀνέθηκεν”; dedicantul ace-
stei inscripții, Artemidoros fiul lui Synistor a îndeplinit funcția
de navarch cu ocazia celebrării sărbătorii *Ploiaphesia*; un argu-
ment în acest sens îl constituie utilizarea participiului aorist
ναυαρχήσας care indică faptul că este vorba de o acțiune
punctuală și nu de o stare de durată vezi Bricault 2006, 147.

⁷⁵ *RICIS* 309/0101: „C. Numisio S[p(urii) f(ilio)] / Qui(rina
tribu) Primo, na-/uarcho, sacer[d(oti)] / imp(eratoris)
Caesaris Aug(usti), / aed(ili), Ilvir(o) iter(um), Ilviro /
quinq(uennali), Numisia / Paulla filia eius”; această inscripție
descoperită la Sinope, datată din epoca lui Augustus, îl cin-
stește pe un anume Caius Numinius Primus care îndeplinesc,
printre altele, funcția de navarch. Însă nu există suficiente
dovezi decisive care să permită asocierea titlului de navarch
purta de C. Numisius Primus cu ceremoniile care marchează
redeschiderea navigației. În acest caz, termenul de navarch ar
putea să desemneze tot la fel de bine o funcție municipală,
vezi Bricault 2006, 145 cu n. 197.

⁷⁶ Vezi, Vidman 1966, 274, care îi asociază pe *hieronautai*
cu navarchii reușiți într-un colegiu, a căror principală atribu-
ție era organizarea Ploiaphesiilor.

⁷⁷ Bricault, 2006, 149.

⁷⁸ *RICIS* 308/0301; voir aussi Bricault 2013, 379; Bricault
2006, 147.

⁷⁹ *RICIS* 308/0301: « ... [κ]αὶ ἐπικη[ρ]ύγμασιν κατὰ
μῆν[α] / δι’ ἐνιαυτο[ῦ] το[ῦ] τῶν τιμῶν / ἐ[ν] τοῖς Ἰσιεῖ
οι[ς] / καὶ ἐν ταῖς / [ἄ]λλα[ις] ἑορταῖς τῶ[ν] θια[στω]ν / καὶ
ἐν [ταῖς τεταγ]μέναις [κοι]-/ναῖς συνόδοις ».

⁸⁰ *RICIS*, 308/0301: „Ο[ἰ] θιασώται ἐτ[ι]μ[η]σαν / (...) / τὸν
αὐτὸν [Α]ν[ο]υβ[ί]ωνα ἐγδεξάμε/νον [τ]ὰ Χα[ρ]μόσυνα τῆς
Ἰσίδος ἐ[ρ]ο[π]ρ[ε]πῶς καὶ φιλοδόξος...”.

⁸¹ *ISM*, II, 7 (= *RICIS* 618/1001, pp. 737–738): „... [π?]
ρώτου [τῆς] Ἰσι/δος τοῖς [καλου]/μένοις χα[ρ]μο/σύνοις
ἀρε[τῆς] / ἔνεκεν καὶ σω/φροσύνης· τὴν δὲ / ἐπιμέλειαν

τῆς / ἀναγορεύσεως / τοῦ στεφάνου ποι/εῖσθαι τοὺς προσ/
[ε]δρεύοντας τῶι ἱερωῖ· τὸ δὲ ψήφισ/μα ἐνγραφῆνα[ι] / εἰς
τελαμῶνα / λευκοῦ λίθου καὶ / ἀνατεθῆναι εἰς τ[ὸ] / ἱερὸν
τοῦ Σαρά/πιδος”.

⁸² Bricault 2013, 377–378, 389.

⁸³ Plutarh, *De Iside et Osiride*, 39.

⁸⁴ Deubner 1966, 223.

⁸⁵ *RICIS* 501/0221: « ... Mensis October / (...) / 28–31 Isia
/ November / 1 Isia / (...) / 3 *Hilaria* ».

⁸⁶ Apuleius (1922), XI, 8–9.

⁸⁷ Bricault 2006, 136; Dunand 1973, III, 225.

⁸⁸ Vidman 1970, 76.

⁸⁹ Apuleius (1922), XI, 5.

maritime cu multe alte sărbători de sezon în domeniul lucrărilor agricole⁹⁰.

Lansarea la apă a corabiei⁹¹ este precedată de o mascaradă⁹² și de o procesiune religioasă isiacă⁹³. Mascarada constituie preludiul procesiunii, având o semnificație comună: manifestarea bucuriei de a regăsi primăvara și de a pune în scenă o satiră eliberatoare în care omul sfidează forțele naturii pentru a le învinge. Totodată, mascarada poate fi interpretată atât ca un ritual apotropaic destinat să alunge spiritele rele, cât și ca un ritual de purificare⁹⁴; în afară de deschiderea sezonului navigației, *Ploiaphesia* celebrează renașterea vieții și a vegetației, prezentând și un pregnant caracter agrar.

Mascarada satirică este urmată de o procesiune religioasă. Cortegiul zeiței Isis compus din femei, muzicanți, inițiați în mistere și oficanții cultului se îndreaptă către port, unde îi așteaptă corabia zeiței Isis, împodobită în mod somptuos. În urma cortegiului erau purtate statuile zeilor Isis și Anubis a căror prezență trebuie să garanteze succesul operațiunii.

4. Celebrarea prin muzică a zeiței Isis cu prilejul sărbătorii *Ploiaphesia* / *Navigium Isidis*

Descrierea procesiunii isiace organizate cu ocazia sărbătorii *Ploiaphesia* / *Navigium Isidis*, pe care Apuleius o privește în portul Kenchreiai din Achaia, acordă un spațiu larg aspectelor muzicale. Această ceremonie, care era una dintre cele mai importante din cultul lui Isis, avea loc în toate porturile unde se sărbătorea *Ploiaphesia*, iar aceeași atmosferă muzicală se răspândea pretutindeni.

4.1. Instrumente muzicale utilizate în timpul procesiunii isiace, cu prilejul sărbătorii *Navigium Isidis*

Descrierea lui Apuleius ne furnizează o serie de informații importante cu privire la instrumentele muzicale utilizate pentru a crea ambianța muzicală în timpul procesiunilor festive isiace. De altfel, cortegiul de muzicanți făcea parte integrantă din procesiunea principală a sărbătorii.

Apuleius enumeră muzicanții prezenți în cortegiu, care se împart în două grupuri. Primul grup era format din fluierari (*fistulatores*), un cor de tineri și, mai ales, flautiști (*tibicines*) ai marelui Sarapis, care aveau particularitatea de a cânta la un flaut oblic

(*tibia obliqua*) pe care Apuleius îl numește *obliquus calamus*⁹⁵. Al doilea grup este format din cântăreți la sistru (*sistrum*), un instrument specific cultului lui Isis. Sistrul este prezent în timpul cortegiilor vesele dedicate zeiței Isis, însă doar preoții și inițiații în misterele acesteia au dreptul de a utiliza acest instrument sonor⁹⁶. Isis îl avertizează pe Lucius că, pentru a-și recăpăta înfățișarea omenească, trebuie să găsească preotul care „va ține în mână dreaptă o cunună de trandafiri legată de sistrul său”⁹⁷. În descrierea celei de-a doua părți a procesiunii care celebrează *Navigium Isidis*, Apuleius menționează „grupuri de inițiați în misterele divine, bărbați și femei de toate rangurile și vârstele”⁹⁸, îmbrăcați în veșminte de în specifice isiacilor. Aceștia „făceau să răsunе sistrele lor de bronz, de argint sau chiar de aur...”⁹⁹. În afara de frumusețea sistrilor utilizate în contextul cultului isiac, este important de subliniat că acest instrument muzical putea fi folosit de oricine, indiferent de gen, vârstă sau categorie socială cu condiția ca persoana respectivă să fie inițiată în misterele isiace. Astfel, sistrul se remarcă ca un instrument a cărei utilizare este mai degrabă „democratică”, spre deosebire de alte instrumente muzicale asociate cultului lui Isis și, prin extensie, diferitelor culte romane¹⁰⁰.

Se poate constata că instrumentele muzicale și muzicanții care le folosesc nu sunt încadrați în aceeași categorie în ierarhia procesiunii isiace. Mai exact, instrumentele muzicale care nu sunt specifice cultului isiac sunt repartizate în rândul primului grup de muzicanți care participă la procesiunea din cadrul sărbătorii *Navigium Isidis*. Astfel, *fistulae*, *tibiae*, corurile de cântăreți și *obliquus calamus* formează un grup distinct față de purtătorii de sistre care sunt instrumente specifice cultului isiac. Este remarcabil că *obliquus calamus* este inclus printre instrumentele asociate cultelor mai tradiționale ale Romei antice. Totuși, chiar dacă Christophe Vendries presupune că *obliquus calamus* are un caracter oriental, mai precis egiptean, este posibil ca acest instrument să fi fost folosit în diverse culte, nu doar în ceremoniile isiace, ceea ce ar putea justifica includerea sa printre instrumentele al căror caracter nu este pur egiptean¹⁰¹. O altă explicație rezidă în faptul că al doilea grup de muzicanți care participă la procesiune este format

⁹⁰ Dunand 1973, III, 225.

⁹¹ Apuleius (1922), XI, 16–17.

⁹² Apuleius (1922), XI, 8 (*Anteludia*).

⁹³ Apuleius (1922), XI, 9, 11.

⁹⁴ Genaille 1978, 8–11.

⁹⁵ Apuleius (1922), XI, 9, 6.

⁹⁶ Apuleius (1922), XI, 5–6; XI, 16.

⁹⁷ Apuleius (1922), XI, 5–6.

⁹⁸ Apuleius (1922), XI, 10.

⁹⁹ Apuleius (1922), XI, 10.

¹⁰⁰ Bélis 1999, 42–46.

¹⁰¹ Vendries 2004, 401.

din „inițiații în misterele divine” și din preotul lui Isis, descris ca „șef complet ras”¹⁰², reprezentând un grup mai apropiat de zeița Isis și cu un caracter mai sacru. Această diferențiere între cele două grupuri ar explica de ce sistrul este asociat cu credinșii lui Isis, fiind considerat mai degrabă un obiect sacru decât un simplu instrument muzical de percuție. Acest fapt evidențiază polisemia sistrului, instrument preferat al cultului lui Isis, care îndeplinește atât rolul de obiect sacru, cât și pe cel de instrument muzical¹⁰³. Sistrul putea fi utilizat doar de inițiați și de preoții sau preotesele zeiței, care înțelegeau semnificația profundă a utilizării sale¹⁰⁴.

4.2. Semnificația muzicii la sărbătoarea *Navigium Isidis*

Apuleius ne descrie muzica festivă, veselă și plină de viață pe care o ascultase în timpul participării sale la sărbătoarea *Navigium Isidis* celebrată în cinstea Isidei în portul Kenchreiai. Scriitorul din Madaura insistă asupra caracterului plăcut al acestor „muzici suave” și al acestor „melodii delicioase” și este clar că muzica care era cântată acolo contribuia la sporirea uimirii spectatorilor. Fluierarii și flautiștii din primul grup de muzicanți fac să răsunе cele mai dulci melodii¹⁰⁵; alături de ei, merg membrii unui admirabil cor care cântă „un cântec grațios, modulat melodios de un poet ingenios inspirat de Muze”¹⁰⁶. Un al doilea grup format din cântăreți la sistre scoteau un sunet clar, melodios din sistrele lor de bronz, de argint sau chiar de aur...¹⁰⁷. Muzica joacă un rol central în timpul procesiunii isiaice, contribuind la atmosfera de bucurie, vitalitate și armonie cosmică. Fie că este produsă de păsări, de instrumente (cum ar fi *tibiae* și *fistulae*) sau de corurile umane, muzica este prezentată ca o expresie a adorării zeiței Isis, o divinitate asociată cu fertilitatea, viața și vitalitatea.

Muzica isiacă, în toate formele sale, este strâns legată de reînnoirea naturii și de celebrarea vieții. Păsările contribuie la „concertul” dedicat lui Isis, cu „ciripituri mângâietoare” și sunete „dulci”. Această descriere sugerează că natura însăși participă la ritual, reflectând o armonie cosmică în care toate elementele creației (animate și inanimate) se unesc pentru a onora zeița¹⁰⁸. Adjectivele precum „dulce” și „liniștitor” evocă o muzică plăcută, care

induce o stare de calm și bunăstare, amplificând sentimentul de comuniune spirituală. Procesiunea isiacă descrisă de către Apuleius are loc la începutul primăverii, anotimpul învierii, al vitalității și al reînnoirii. Contextul primăvărat, descris ca o „zi senină și luminoasă” cu „căldură primăvărată revigorantă”¹⁰⁹, amplifică simbolismul muzicii ca expresie a renașterii și vitalității. Primăvara, anotimpul învierii, se aliniază cu rolul lui Isis ca zeiță a regenerării, iar muzica devine un mijloc prin care această energie vitală este celebrată și amplificată. Întregul univers se armonizează pentru a exulta în cinstirea lui Isis. Muzica, fie că este naturală sau umană, acționează ca un liant între natură, oameni și divinitate, creând o experiență de unitate spirituală.

Muzica umană, produsă de instrumente și coruri, joacă un rol esențial în procesiunea sărbătorii *Navigium Isidis*. Instrumentele de suflat (*tibiae* și *fistulae*), descrise ca rezonând „într-un tempo foarte dulce, cu acorduri suave”¹¹⁰, contribuie la atmosfera festivă și sacră. *Tibiae* (flaute duble) și *fistulae* (fluier) erau instrumente comune în ritualurile romane, iar sunetul lor melodic și ritmic creează o ambianță care invită la contemplare și venerare. Sintagma „acorduri suave” sugerează o muzică rafinată, care contrastează cu ritmurile mai frenetice asociate altor culte (cum ar fi cel al lui Cybele). Corul format din „tineri distinși, îmbrăcați în haine de sărbătoare prețioase, de un alb strălucitor”¹¹¹ adaugă o dimensiune vizuală și auditivă procesiunii. Cântecul lor, descris ca „grațios” și „modulat melodios”, este inspirat de Muze¹¹², ceea ce sugerează o calitate artistică și divină. Albul strălucitor al veșmintelor simbolizează puritatea și apartenența la cultul lui Isis, iar muzica lor contribuie la glorificarea zeiței. Sunetul distinctiv al sistrilor produs de inițiați, adaugă o dimensiune suplimentară procesiunii, conectând participanții la divinitate printr-un simbol specific al cultului isiac¹¹³.

Muzica isiacă are capacitatea de a transcende barierele sociale și de a-i uni pe cei care participă la procesiune. Apuleius subliniază că „grupuri de inițiați în misterele divine, bărbați și femei de toate rangurile și vârstele”¹¹⁴, îmbrăcați în veșminte de în specifice isiacilor, participă la procesiune, sugerând că muzica este accesibilă tuturor inițiaților, indi-

¹⁰² Apuleius (1922), XI, 10.

¹⁰³ Saura-Ziegelmeyer 2013, 386–390.

¹⁰⁴ Dunand 1973, III, 223.

¹⁰⁵ Apuleius (1922), XI, 9.

¹⁰⁶ Apuleius (1922), XI, 9.

¹⁰⁷ Apuleius (1922), XI, 10.

¹⁰⁸ Apuleius (1922), XI, 7

¹⁰⁹ Apuleius (1922), XI, 7

¹¹⁰ Apuleius (1922), XI, 9; XI, 10.

¹¹¹ Apuleius (1922), XI, 9.

¹¹² Apuleius (1922), XI, 9.

¹¹³ Apuleius (1922), XI, 5–6; XI, 16.

¹¹⁴ Apuleius (1922), XI, 10.

ferent de statutul social, gen sau vârstă. Aceasta reflectă natura incluzivă a cultului lui Isis, care atrăgea adepți din toate straturile societății, inclusiv femei, sclavi și oameni de rând. Muzica devine un mijloc de egalizare, estompând temporar diferențele sociale și etnice.

Nu în ultimul rând, muzica, fie că este naturală (păsările) sau umană (instrumente și coruri), este un mijloc de comunicare cu Isis. Sunetele dulci și armonioase sunt percepute ca plăcute zeiței, întărind legătura dintre participanți și divinitate. În contextul poveștii lui Lucius, procesiunea isiacă aferentă sărbătorii *Navigium Isidis* reprezintă un moment de transformare, în care el scapă de forma sa de măgar și își recapătă umanitatea. Muzica, ca parte a ritualului, contribuie la această transformare, simbolizând purificarea și renașterea spirituală.

Se poate observa o asemănare între omagiile aduse lui Isis adorată în două ipostaze diferite: pe de o parte ca zeiță a navigației și protectoare a marinarilor și pe de altă parte ca divinitate a vitalității și fertilității. În acest caz, muzica folosită pentru a o celebra pe Isis venerată în două ipostaze diferite nu pare să varieze în mod semnificativ. Dar această apropiere a formelor de cult are o explicație propusă de Françoise Dunand. În opinia cercetătoarei franceze, aceste celebrări comemorează „în același timp, atât deschiderea mărilor pentru reluarea navigației, cât și renașterea vieții și a vegetației”¹¹⁵. *Navigium Isidis* marchează deschiderea navigației și, în același timp, „este o sărbătoare a reînnoirii, a fertilității câmpurilor și a fecundității animalelor care marchează revenirea întregii naturi la viață”¹¹⁶. Laurent Bricault, susține aceeași ipoteză: Isis, inclusă printre „divinitățile apelor”, joacă un rol în apariția izvoarelor și a ploilor benefice, care asigură fertilitatea și fecunditatea¹¹⁷. Astfel, se explică de ce practicile muzicale din cadrul cultelor consacrate lui Isis, ca zeiță a mării și zeiță a vieții, erau în mare parte similare. Relatarea lui Apuleius poate fi folosită pentru a descrie muzica în ambele contexte, evidențiind astfel două ipostaze ale acestei zeițe de origine egipteană

Concluzii

În concluzie, muzica cultică isiacă era percepută ca un mijloc de comunicare între oameni și zei, având o esență divină. Această muzică, marcată de utilizarea sistrului, harpei, flautului oblic și *fistulae*-ei, era integrată în procesiunile festive, precum

Navigium Isidis, care celebra redeschiderea navigației și renașterea naturii. Muzica, prin coruri și instrumente, crea o atmosferă de armonie cosmică, reflectând vitalitatea și fertilitatea asociate cu Isis. Sistrul, un simbol sacru al cultului, era utilizat de inițiați, indiferent de gen sau statut social, evidențiind caracterul incluziv al cultului isiac.

Instrumentele specifice cultului Isidei (sistrul, harpa, *fistula* (*syrinx*) și tamburina) nu erau doar mijloace de producere a sunetului, ci și simboluri religioase cu semnificații profunde, legate de fertilitate, extaz, purificare sau comunicare divină.

În privința semnificației dimensiunii sonore în contextele rituale generate de cultele isiace, se poate afirma că muzica nu era doar un acompaniament, ci un element activ care celebra vitalitatea, renașterea spirituală și armonia cosmică. În toate aceste contexte, muzica era un liant între uman și divin, contribuind la unitatea comunității și la transcendența diferențelor sociale. Muzica care însoțește ciclul liturgic isiac avea un caracter polisemic, fiind adaptată diverselor contexte cultice prin care sunt celebrate divinitățile isiace. De exemplu, muzica folosită în diferitele contexte cultice care o cinstesc pe Isis, principala divinitate de origine egipteană, pare să varieze în funcție de ipostaza sub care era celebrată zeița. Astfel, atunci când zeița era cinstită ca protectoare a morților în timpul ceremoniilor funerare, muzica era impregnată de tristețe. Ea favoriza procesul de doliu și invoca Isis pentru a proteja defunctul. În schimb, atunci când Isis era venerată în ipostaza de zeiță a vieții, a fertilității și a navigației – precum în cazul sărbătorii *Navigium Isidis* – muzica avea o dimensiune festivă care suscita bucurie. Într-un cuvânt, muzica și dansul practicate în coloniile milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin nu erau doar forme de expresie artistică, ci și componente esențiale ale vieții religioase, sociale și culturale, reflectând o legătură profundă între om, natură și divin.

BIBLIOGRAFIE

- Apuleius 1922
Apuleius, *The Golden Ass being The Metamorphoses of Lucius Apuleius*, with an english translation by W. Adlington, revised by S. Gaselee, (The Loeb Classical Library), London (1922).
- Aristides Quintilianus 1963
Aristides Quintilianus, *De musica libri tres*. Editat: R. P. Winnington-Ingram, Lipsiae: in Aedibus B.G. Teubneri (1963).

¹¹⁵ Dunand 1973, III, 225.

¹¹⁶ Dunand 1973, III, 228.

¹¹⁷ Bricault 2006, 150.

- Belayche 2000
N. Belayche, "Deae Syriae Sacrum". La romanité des cultes "orientaux". *Revue historique*, 302, 3 (615) (2000), 565–592.
- Bélis 1986
A. Bélis, L'aulos phrygien. *Revue Archéologique*, 1 (1986), 21–40.
- Bélis 1999
A. Bélis, *Les musiciens dans l'Antiquité*, Paris (1999).
- Bricault 1999
L. Bricault, Bilan et perspectives dans les études isiaques. (E. Leospo, D. Taverna), *La Grande Dea tra passato e presente, Tropi Isiaci*, (Actes du colloque de Turin, 17–18 mai 1999), Turin (1999), 92–96.
- Bricault 2006
L. Bricault, *Isis, Dame des flots*, Aegyptiaca Leodiensia, 7, Liège (2006).
- Bricault 2007
L. Bricault, La diffusion isiaque en Mésie Inférieure et en Thrace: politique, commerce et religion. (L. Bricault, M. J. Versluis and P. G. P. Meyboom), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies*, (Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11–14, 2005), Leyde-Boston (2007), 245–266.
- Bricault 2013
L. Bricault, *Les cultes isiaques dans le monde gréco-romain*, Paris (2013).
- Bricault-Veymiers 2018
L. Bricault, R. Veymiers, Jouer, chanter et danser pour Isis. (R. Veymiers and V. Gasparini), *Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis. Agents, Images, and Practices: Proceedings of the VIth International Conference of Isis Studies* (Erfurt, May 6–8, 2013 – Liège, September 23–24, 2013), Leiden, Boston (2018), 690–713.
- Brulé 2001
P. Brulé, Préface: Chantent les dieux et les hommes. (P. Brulé, Chr. Vendries), *Chanter les dieux. Musique et religion dans l'Antiquité grecque et romaine*, Actes du colloque des 16, 17 et 18 décembre 1999 (Rennes et Lorient), Rennes (2001), 9–16.
- Castaldo 2001
D. Castaldo, La musique dans le pantheon de la Grèce ancienne. (P. Brulé, C. Vendries), *Chanter les dieux. Musique et religion dans l'Antiquité grecque et romaine*, Actes du colloque des 16, 17 et 18 décembre 1999 (Rennes et Lorient), Rennes (2001), 141–149.
- Chantraine 1974
P. Chantraine, *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*, III, Paris (1974).
- Deubner 1966
L. Deubner, *Attische Feste*, (3ème ed.), Hildesheim (1966).
- Dunand 1973
F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, vol. I–III, Leiden (1973).
- Ferrari 2003
A. Ferrari, *Dictionar de mitologie greacă și romană*, traducere de Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu, Iași (2003).
- Furley-Bremer 2001
W. D. Furley and J. M. Bremer, *Greek Hymns. Selected Cult Songs from the Archaic to the Hellenistic Period*. Vol. 1 *The Texts in Translation*. Tübingen (2001).
- Genaille 1978
N. Genaille, Apulée, Isis et le carnaval. *Sévriennes d'hier et d'aujourd'hui* 92 (Juin), (1978), 8–11.
- Graillot 1912
H. Graillot, *Le culte de Cybèle Mère des Dieux à Rome et dans l'Empire romain*, Paris (1912).
- Goulaki-Voutira 2004
A. Goulaki-Voutira, Musik bei öffentlichen und privaten Opfern: Prozession, Opferhandlung, Symposium nach dem Opfer (in Heiligtümern). (J. Ch. Balty, J. Boardman, Ph. Bruneau, R. G. A. Buxton, G. Camporeale, F. Canciani, F. Graf, T. Hölscher, V. Lambrinoudakis, E. Simon), *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, II, Basel, Los Angeles (2004), 371–375.
- Hagel 2009
S. Hagel, *Ancient Greek Music. A New Technical History*. Cambridge (2009).
- Hickmann 1951
H. Hickmann, The Antique Cross-Flute. *Acta Musicologica*, Vol. 24, Fasc. 3/4 (1952), 108–112.
- IGSK, 58-Byzantion
Inscriptionen griechischer Städte aus Kleinasien, 58: *Die Inscriptionen von Byzantion*, Teil I, (ed. A. Łajtar), Bonn (2000).
- ISM I
Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor. I: *Histria și împrejurimile* (ed. D. M. Pippidi), București (1983).
- ISM II
Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor. II: *Tomis și teritoriul său*, (ed. Iorgu Stoian), București, (1987).
- Kubatzki 2016
J. Kubatzki, Music in Rites. Some Thoughts about the

Function of Music in Ancient Greek Cults. *eTopoi. Journal for Ancient Studies*, Vol. 5 (2016), 1–17.

Landels 1999

J. G. Landels, *Music in Ancient Greece and Rome*, London and New York, (1999).

Lembke 1994

K. Lembke, *Das Iseum Campense in Rom. Studie über den Isiskult Unter Domitian*, Heidelberg (1994).

Loret 1889

V. Loret, Les flûtes égyptiennes antiques. *Journal Asiatique*, 14, 1889, 197–237.

LSJ

Liddell H. G., Scott R., Jones H. S., *A Greek-English Lexicon*, with a revised supplement, Clarendon Press, Oxford, (1996).

Molina 2014

M. Molina, *Typanum tuum Cybele*: Pagan Use and Christian Transformation of a Cultic Greco-Roman Percussion Instrument. (J. Almirall), *Moysiké / Música: la música en el món antic i el món antic en la música*, Société catalane d'études classiques (Collection Els Peus d'Icar – 2), Barcelone (2014), 51–69.

Murray-Wilson 2004

P. Murray and P. Wilson, eds. *Music and the Muses: The Culture of 'Mousiké' in the Classical Athenian City*, Oxford (2004).

Perpillou-Thomas 1993

F. Perpillou-Thomas, *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine d'après la documentation papyrologique grecque*, *Studia hellenistica* 31, Louvain (1993).

Perrot 2019

S. Perrot. La musique grecque sur les bords de la mer Noire. (A. Baralis, K. Panayotova, et D. Nedev), *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*, Sofia (2019), 247–252.

RICIS

Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques, vol. 1–2, (ed. Laurent Bricault), Paris (2005).

Rutilius Namatianus 1972

Rutilius Namatianus, *De reditu suo – Sur son retour*, texte établi et traduit par Étienne Wolff, Paris: Les Belles Lettres (1972).

Saura-Ziegelmeier 2013

A. A. Saura-Ziegelmeier, Le sistre, un exemple d'élément culturel polysémique. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 79/2 (2013), 379–395.

Schmidt 1996

J. Schmidt, *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, Paris (1996).

Simon et alii 2004

E. Simon, A. Goulaki-Voutira, Z. D. Papadopoulou, R. Pretagostini, E. Rocconi, A. Zschätzsch, s.v. Greek Music. (J. Ch. Balty, J. Boardman, Ph. Bruneau, R. G. A. Buxton, G. Camporeale, F. Canciani, F. Graf, T. Hölscher, V. Lambrinoudakis, E. Simon), *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, II, Basel, Los Angeles (2004), 345–390.

True et alii 2004

M. True, J. Daehner, J. B. Grossmann, K. D. S. Lapatin, E. M. Nam, s.v. Greek Processions. (J. Ch. Balty, J. Boardman, Ph. Bruneau, R. G. A. Buxton, G. Camporeale, F. Canciani, F. Graf, T. Hölscher, V. Lambrinoudakis, E. Simon), *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, I, Los Angeles (2004), 1–20.

Van Keer 2003

E. Van Keer, Chanter les dieux grecs. *Kernos* [En ligne], 16 (2003), 357–363.

Vendries 1999,

C. Vendries, *Instruments à cordes et musiciens dans l'Empire romain*, Paris (1999).

Vendries 2001

C. Vendries, Pour les oreilles de Cybèle: images plurielles de la musique sur les autels tauroboliques de la Gaule romaine. (P. Brulé, Chr. Vendries), *Chanter les dieux. Musique et religion dans l'Antiquité grecque et romaine*, Actes du colloque des 16, 17 et 18 décembre 1999 (Rennes et Lorient), Rennes (2001), 197–218.

Vendries 2002

C. Vendries, Harpistes, Luthistes et Citharôdes dans l'Égypte romaine. Remarques sur certaines singularités musicales. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 80 / 1 (2002), 171–198

Vendries 2004

C. Vendries, s.v. Musique romaine. (J. Ch. Balty, J. Boardman, Ph. Bruneau, R. G. A. Buxton, G. Camporeale, F. Canciani, F. Graf, T. Hölscher, V. Lambrinoudakis, E. Simon), *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, II, Basel, Los Angeles (2004), 397–415.

Vendries 2005

C. Vendries, Les musiciens figurés sur les colonnes de l'Iseum du Champ de Mars: une image fidèle de la musique égyptienne?. (F. Lecocq), *L'Égypte à Rome: Actes du colloque de Caen des 28–30 septembre 2002*, Cahiers de la MRSH, Caen (2005), 385–400.

Vendries 2007

C. Vendries, Masculin et féminin dans la musique de la Rome antique. De la théorie musicale à la pratique instrumentale. *Clio. Histoire, femmes et sociétés*, 25 (2007), 45–63.

Vendries 2013

C. Vendries, Questions d'iconographie musicale: L'apport des terres cuites à la connaissance de la musique dans l'Égypte hellénistique et romaine. *Greek and Roman Musical Studies* 1 (2013), 195–227.

Vidman 1966

L. Vidman, Nauarchos im Isiskult. *Listy filologické / Folia philologica*, 89 (1966), 270–277.

Fig. 1. Sistrum, secolele I–II d. Hr. / *Sistrum, 1st–2nd c. AD*
(*apud* <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/545681>)

Fig. 2. Actor cântând la harpă/ *Actor playing the harp* (Figurină de teracotă descoperită în necropola din Apollonia Pontica, secolul al V-lea î. Hr. / *Terracotta figurine discovered in the necropolis of Apollonia Pontica, 5th century BC, apud Perrot 2019, 252, Cat. 296.*)

Fig. 3. Femeie așezată, ținând o harpă triunghiulară în mâna stângă / *Seated woman holding a triangular harp in her left hand.* (Figurină de teracotă descoperită în necropola din Apollonia Pontica, secolul al IV-lea î. Hr. / *Terracotta figurine discovered in the necropolis of Apollonia Pontica, 4th century BC, apud Perrot 2019, 252, Cat. 297).*

Fig. 4. Muzician cântând la un flaut oblic sau transversal, secolul al II-lea î. Hr. / *Musician playing a transverse flute, 2nd century BC.* (Sculptură pe o urnă funerară descoperită într-un mormânt etrusc lângă Perugia / *Sculpture on a funerary urn discovered in an Etruscan tomb near Perugia, apud Hickmann 1951, 109, fig. 1)*

TRAVELLING WITH THE GOTHs: THE HOARD OF ROMAN COINS FROM VEȘTEM, SIBIU COUNTY*

Silviu Istrate Purece**

Cuvinte cheie: tezaur, monede romane imperiale, imitații, goți, secolul al IV-lea, Chernyakhiv.

Keywords: hoard, Roman Imperial coins, imitations, Goths, 4th century, Chernyakhiv.

Travelling with the Goths: The Hoard of Roman Coins from Veștem, Sibiu County

(Abstract)

The hoard was discovered in late 2024 with the help of a metal detector near the village of Veștem (Șelimbăr Commune, Sibiu County). The finders initially uncovered 163 Roman imperial denarii, with an additional 41 coins recovered during the subsequent archaeological excavation carried out at the discovery site. In total, the hoard comprises 204 denarii (two of which are imitations) issued between the reigns of Vespasian and Septimius Severus. All the coins, including the latest ones, are heavily worn.

No pot or other container was found at the site, suggesting that the hoard may have been deposited in a leather or fabric pouch, or possibly in a wooden chest. Given the extremely worn condition of the coins, it is likely that the hoard was buried long after the latest coin was minted. Also, several coins were cut into two or three pieces. We conclude that the hoard was most probably concealed in the 4th century, the coins may have been carried by the Goths from the west Ukraine. Its composition corresponds to the typical structure of hoards associated with the Chernyakhiv culture area, worn Roman coins issued between the mid-1st and late 2nd centuries, along with imitations and cut coins.

In the last decade, metal detecting activities have increased significantly in Romania¹, leading to the discovery of many ancient hoards. Unfortunately, not many of these finds have been properly documented in the field by archaeologists. The hoard discovered in late 2024 near the village of Veștem (Șelimbăr Commune, Sibiu County)² is a fortunate exception. Archaeological investigations were carried out shortly after the hoard came into the possession of the Brukenthal National Museum and confirmed that the information provided by the discoverers was correct.

The hoard comprises Roman imperial silver coins and is divided into two lots: the first, discovered by the finders, contains 163 denarii; the second, containing 41 denarii, was recovered during the archaeological excavations conducted in the discovery area. In the catalogue you can find

all the details regarding the main lot found during the metal detecting process, the smallest one, recovered in context of the archaeological diggings made in the site, was already published³.

As mentioned above, the first lot contains 163 coins, all of which are denarii issued between the reigns of Vespasian and Septimius Severus, each of these emperors being represented by only one coin. As shown in the catalogue, the coins are distributed as follows: Vespasian – 1, Domitian – 1, Trajan – 7, Hadrian – 16, Antoninus Pius – 59 (Faustina I – 16, Marcus Aurelius – 5, Faustina II – 4), Marcus Aurelius – 45 (Antoninus Pius – 1, Verus – 7, Faustina II – 11, Lucilla – 1), Commodus – 30 (Marcus Aurelius – 2, Crispina – 1), Clodius Albinus – 1, and Septimius Severus – 1. Two additional coins in this lot are imitations inspired by denarii of Antoninus Pius.

The second lot, recovered during the archaeological investigation and consisting of 41 denarii, has the following composition: Trajan – 1, Hadrian – 9, Antoninus Pius – 13 (Marcus Aurelius – 4),

* Project financed by Lucian Blaga University of Sibiu (Knowledge Transfer Center) & Hasso Plattner Foundation research grants LBUS-HPI-ERG-2023-07.

** Lucian Blaga University of Sibiu, B-dul Victoriei, nr. 5–7, Sibiu; silviu.purece@ulbsibiu.ro.

¹ Ciută-Bounegru 2023, 161.

² The exact location will be revealed after the area is designated as a protected site.

³ The article will be published this year in *Brukenthal. Acta Musei*.

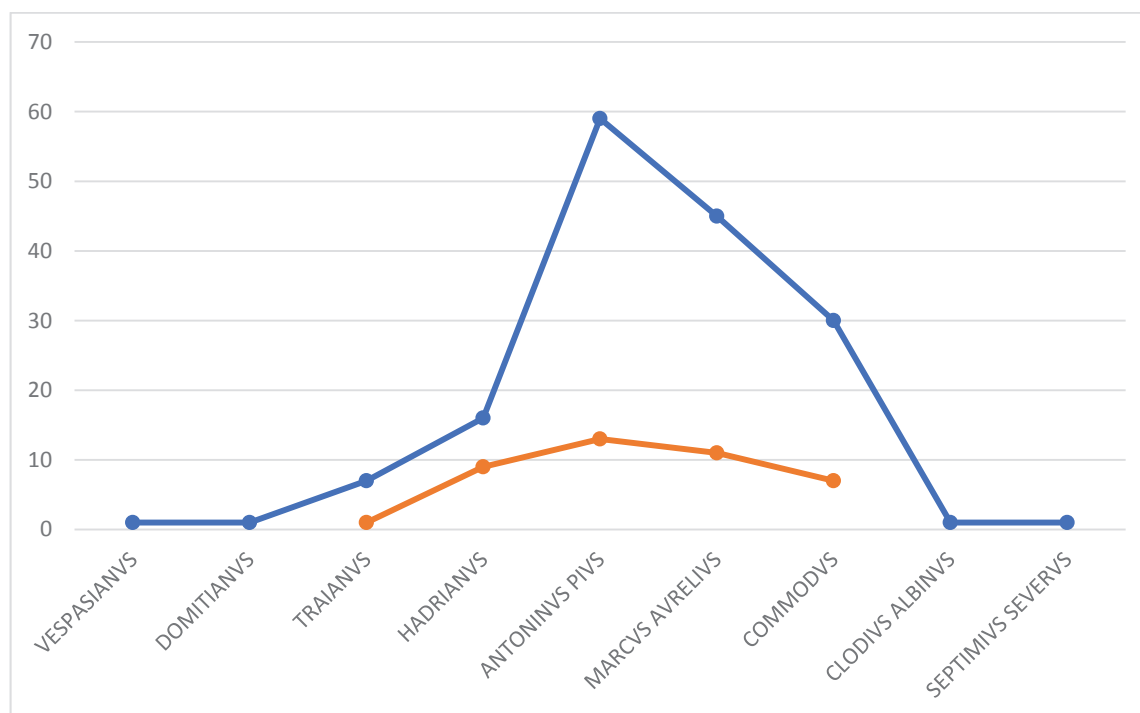
Marcus Aurelius – 11 (Verus – 2, Faustina II – 2), and Commodus – 7.

It is clear that the coins found by the archaeologists can be confidently integrated into the first lot, as they display the same degree of wear as those from the main group. When all the coins are considered together, the general structure of the hoard is as follows: Vespasian – 1, Domitian – 1, Antoninus Pius – 72 (Faustina I – 16, Marcus Aurelius – 9, Faustina II – 4), Marcus Aurelius – 56 (Antoninus Pius – 1, Verus – 9, Faustina II – 13, Lucilla – 1), Commodus – 37 (Marcus Aurelius – 2, Crispina – 1), Clodius Albinus – 1, Septimius Severus – 1, and two imitations after Antoninus Pius denarii, making a total of 204 coins.

In the hoard, there is a predominance of coins issued during the reigns of Antoninus Pius and Marcus Aurelius – 128 coins, representing 62.75% of the total. Approximately one third of the hoard's coins were issued during the reign of Antoninus Pius.

value of two denarii was evident. This likely accelerated the withdrawal of the remaining denarii from circulation after 215⁴. The process may have intensified following the restoration of the *antoninianus* in 238 by Pupienus and Balbinus.

It also appears that the hoard was concealed during the events of the latter half of the 3rd century, particularly those associated with the reign of Philippus Arabs⁵. These events had a profound impact on the province of Roman Dacia, as clearly evidenced both archaeologically and numismatically, especially in the region surrounding the Turnu Roșu Pass⁶. But the fact that the hoard contains only a single coin issued by Septimius Severus – dating from the beginning of his reign – and no *antoniniani* is a somewhat unusual feature, even if we assume a deliberate selection of pieces for concealment around the mid-3rd century. The structure of the hoard and the condition of the coins suggest, rather, that we are dealing with a monetary deposit that had already been assembled before reaching

Graph: Coins distribution by lot and emperors.

All the coins are denarii, with one notable characteristic being their high degree of wear – a condition that cannot be attributed solely to natural factors or unfavorable preservation conditions. At first glance, it appears that the coins were withdrawn from circulation due to their high silver content, likely during the first half of the third century. The introduction of the *antoninianus* by Caracalla created a critical issue: the difference between its actual silver content and its nominal

Transylvania, likely brought by population groups – probably of Gothic origin – associated with the Chernyakhiv culture.

Several features clearly indicate that the hoard is typical of the barbarian context in the eastern part of Roman Dacia, specifically the western

⁴ Selgin 2020, 217.

⁵ Korner 2002, 144.

⁶ Lupu 2002, 98; Purece-Natea-Chideșă 2024, 29.

Ukrainian region associated with the Chernyakhiv culture:

- the structure of the hoard, with coins ranging from the reign of Vespasian to that of Septimius Severus;
- the pronounced wear of the coins;
- the presence of barbarian imitations;
- the occurrence of cut coins.

The distribution of denarii within the hoard, spanning the reigns of Vespasian to Septimius Severus⁷, conforms to the standard pattern observed in the barbarian milieu of western Ukraine, where most hoards contain denarii ranging from Nero to the early reign of Septimius Severus, coin issues from the 3rd century are notably rare in this region⁸.

Another defining characteristic of these hoards is the very limited presence of coins predating Trajan⁹, a pattern also evident in the Veștem hoard, which contains only two coins from the Flavian period.

The penetration of Roman coins from the 1st and 2nd centuries appears to have occurred in the northern Barbaricum between the Marcomannic Wars and the beginning of the reign of Septimius Severus¹⁰, probably as a result of subsidies paid in the context of the Marcomannic Wars and the civil conflict that followed the death of Commodus¹¹. These coins circulated for an extended period in the Barbaricum, often moving in pre-assembled lots, a pattern that is also observable in the Gothic milieu of eastern Ukraine¹².

In accordance with the typology established for Barbaricum hoards, the Veștem hoard falls within Type D¹³, which includes hoards concluding with early issues of Septimius Severus and whose coins exhibit pronounced wear. This type of hoard predominates in the northern and eastern regions of Ukraine, in contrast to other areas of the western Barbaricum, and is characteristic of the Chernyakhiv cultural sphere¹⁴.

Another element supporting the possible concealment of the hoard in the 4th century is the presence of cut coins. The hoard contains six cut coins: numbers 31, 63, 66, 95, 138, and 142. Coin 39 from the lot recovered during the archaeological investigation shows traces of an attempted

cutting¹⁵. The coins were cut into two pieces, or, in the case of coin 138, into three pieces. This phenomenon is less frequently encountered in hoards from Roman Dacia and appears to be more closely comparable to the practice observed with *silique* – cut into two or three pieces – which are often found in hoards associated with the Gothic milieu of the 4th century¹⁶.

The presence of imitations provides another argument for dating the concealment of the hoard to the 4th century and for associating it with the Chernyakhiv milieu. In the present hoard, lot 1, two coins (numbers 60 and 61) bear illegible legends and barbarized iconography. Although no die similarities can be established, the condition of the coins prevents a full assessment of all details; however, a stylistic and iconographic resemblance between the two imitations can be observed. The occurrence of imitations of 2nd-century Roman imperial denarii in the northern and eastern regions of Ukraine is well documented, with both their number and variety being notably high¹⁷.

Thus, it appears quite clear that the hoard was concealed in the 4th century in a context associated with the Gothic presence in southern Transylvania. Indeed, hoards deposited in the second half of the 4th century seem to have become increasingly common in this area, with new finds of *silique* recently discovered at Apoldul de Sus and Șomartin, Sibiu County¹⁸. In this context, it is also relevant to mention the *silique* hoards from Ungurei (Roșia de Secaș Commune, Alba County)¹⁹ and the one found in the vicinity of Sibiu²⁰.

Other hoards discovered in Transylvania containing worn Roman imperial denarii are associated with this chronological horizon. In the case of the Bistrița-Poșot hoard, an iron axe head dated to the 4th century and linked to the Chernyakhiv culture was found together with the coins²¹.

The concealment of hoards in the second half of the 4th century is often closely linked to the routes of Roman roads and, presumably, to attempts to maintain control over them. In this regard, the discovery of two *silique* at Șura Mică²², situated

⁷ Dymowski *et alii* 2020, 234–241, 193.

⁸ Dymowski-Myzgin 2014, 42.

⁹ Myzgin-Dymowski-Chemuranov 2020, 362.

¹⁰ Bursche 1994, 472–475.

¹¹ Erdrich 2001, 127–128.

¹² Dymowski-Myzgin 2014, 54.

¹³ Dymowski-Myzgin 2014, 50.

¹⁴ Dymowski-Myzgin 2014, 53.

¹⁵ The article will be published this year in *Brukenenthal. Acta Musei*.

¹⁶ Dergaciovă 2021, 148.

¹⁷ Anokhin 2018, available on-line: <http://barbarous-imitations.narod.ru/> (accessed on October 28, 2025); Dymowski 2019, 154.

¹⁸ The hoards are under research.

¹⁹ Horedt 1958, 15; Mitrea 1960, 579.

²⁰ Seiverln 1785, 6; Horedt 1958, 38.

²¹ Găzdac-Zăgreanu 2023, 61.

²² Rill-Mateescu 2023, 16–17.

directly adjacent to the important Roman road connecting the Olt Valley with the Mureş Valley, is particularly notable²³.

Acknowledgement

Ecaterina Natea (Brukenthal National Museum) performed the technical measurements of the coins.

CATALOGUE

VESPASIANVS

1. VESPASIANVS

Obv.: IMP CAES-VESP AVG CEN / Rev.: [SALVS AVG]

Laureate head facing right / Salus seated to the left, holding a patera.

Denarius, 73, Roma, RIC II/67, RIC II².1/513, 2,47 g, 18,12 – 17,51 mm, axis: 12 (10)²⁴.

DOMITIANVS

2. DOMITIANVS

Obv.: [IMP C]AES DOMITIANV[S AVG P M] / Rev.: [TR POT COS VII] DES VIII P P

Laureate head to the right / Throne.

Denarius, 81, Roma, RIC II/15, RIC II².1/15, 2,49 g, 18,16 – 16,55 mm, axis: 6 (26).

TRAIANVS

3. TRAIANVS

Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P / Rev.: COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC / PAX

Laureate bust, draped on the left shoulder, facing right / Pax standing left, holding a cornucopia and setting fire with a torch to a pile of weapons.

Denarius, 103–111, Roma, RIC II/102, 2,31 g, 19,18 – 18,52 mm, axis: 6 (89).

4. TRAIANVS

Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC [P M TR P] / Rev.: COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC

Laureate bust facing right, draped on left shoulder, with aegis / Felicitas standing left, holding caduceus and cornucopia.

Denarius, 103–111, Roma, RIC II/121, 2,16 g, 18,78 – 18,21 mm, axis: 6 (129).

5. TRAIANVS

Obv.: IMP [TRAIANO AVG GE]R DAC P M

²³ Fodorean 2006, 277.

²⁴ The number in parentheses, found at the end of the description of each coin, represents the initial registration number.

TR P / Rev.: [COS V P P S P Q] R OPTIMO PRINCIPI

Laureate bust, draped on the left shoulder, facing right / Victoria standing left, holding a crown and a palm branch.

Denarius, 103–111, Roma, RIC II/128, 2,29 g, 18,71 – 16,87 mm, axis: 12 (96).

6. TRAIANVS

Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P / Rev.: COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC

Laureate bust facing right, with the left shoulder draped / Arabia standing left, holding cinnamon wood and a branch, with a camel at her feet.

Denarius, 103–111, Roma, RIC II/142, 2,54 g, 17,50 – 18,26 mm, axis: 6 (99).

7. TRAIANVS

Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P / Rev.: COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC

Laureate bust facing right, with left shoulder draped / Arabia standing left, holding cinnamon wood and a branch, with a camel at her feet.

Denarius, 103–111, Roma, RIC II/142, 2,19 g, 19,48 – 17,93 mm, axis: 12 (144).

8. TRAIANVS

Obv.: [IMP TRAIAN]O OPTIMO [AVG GER DAC P M TR P] / Rev.: [COS VI P P S P Q R]

Laureate bust, draped on the left shoulder, facing right / Felicitas standing left, holding caduceus and cornucopia.

Denarius, 114–117, Roma, RIC II/301, 2,48 g, 18,15 – 17,59 mm, axis: 7 (38).

9. TRAIANVS

Obv.: IMP CAES NER TRAIAN OPTIM AVG GERM [DAC] / Rev.: PARTHICO P M TR-P COS VI P P [S P] Q R / PRO-VID

Laureate bust, draped facing right / Providentia standing left, holding a scepter and resting her left elbow on a column, globe to the left.

Denarius, 114–117, Roma, RIC II/361, 2,33 g, 18,83 – 17,91 mm, axis: 6 (123).

HADRIANVS

10. HADRIANVS

Obv.: [IMP CAESA]R TRAIAN HADRIANVS AVG / Rev.: [P M TR P COS] III

Laureate bust, draped and cuirassed, facing right / Roma seated on armor facing left, holding Victoria and a spear, with a shield behind.

Denarius, 119–122, Roma, RIC II/77c; 121–123,

RIC II²/546, 1,88 g, 17,30 – 17,16 mm, axis: 6 (141).

11. HADRIANVS

Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIAN[VS AVG] / Rev.: P M TR P-COS III

Laureate bust facing right, draped on the left shoulder / Aequitas standing left, holding scales and cornucopia.

Denarius, 119–122, Roma, RIC II/80; 120–121, RIC II²/387, 1,71 g, 19,10 – 17,23 mm, axis: 6 (41).

12. HADRIANVS

Obv.: IMP CAESAR TRAIAN-HADRIANVS AVG / Rev.: P M-TR P-COS III

Laureate bust facing right, left shoulder draped / Pax standing left, holding branch and sceptre.

Denarius, 119–122, Roma, RIC II/94; 119–120, RIC II²/225, 2,70 g, 18,81 – 15,56 mm, axis: 6 (54).

13. HADRIANVS

Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HA-DRIANVS AVG / Rev.: P M TR P-COS III

Laureate bust facing right, with the left shoulder draped / Victory flying to the right and holding a trophy.

Denarius, 119–122, Roma, RIC II/101; 120–121, RIC II²/397, 2,06 g, 18,68 – 17,11 mm, axis: 6 (100).

14. HADRIANVS

Obv.: [IMP CAE]SAR TRAIAN H-ADRIANVS AVG / Rev.: P M T[R P] COS III / CLEM

Laureate bust facing right, with the left shoulder draped / Clementia standing facing left, holding a scepter and making a sacrifice with a patera at the altar.

Denarius, 119–122, Roma, RIC II/116; 121–123, RIC II²/498, 2,32 g, 18,66 – 17,49 mm, axis: 6 (49).

15. HADRIANVS

Obv.: [IMP CAE]SAR TRAIAN-HADRIANVS AVG / Rev.: P M TR-P-COS III / FEL P R

Laureate bust facing right, with the left shoulder draped / Felicitas seated facing left, holding a caduceus and a cornucopia.

Denarius, 119–122, Roma, RIC II/120; 120–121, RIC II²/300, 2,93 g, 17,98 – 17,55 mm, axis: 6 (55).

16. HADRIANVS

Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HA-DRIANVS AVG / Rev.: PM TR P-COS III / SAL AVG

Laureate head draped facing right / Salus seated facing left, holding a patera and feeding the snake coiled around the altar located on the left.

Denarius, 119–122, Roma, RIC II/137c; 120–121, RIC II²/375, 2,43 g, 17,96 – 17,55 mm, axis: 6 (1).

17. HADRIANVS

Obv.: HADRIANVS-A[VGVSTVS] / Rev.: COS-III

Laureate bust facing right, draped over the left shoulder / Hercules seated on armor facing right, holding a club resting on a shield and a distaff.

Denarius, 125–128, Roma, RIC II/149; 124–125, RIC II²/731, 2,34 g, 18,92 – 16,82 mm, axis: 6 (21).

18. HADRIANVS

Obv.: HADRIANVS-AVGVSTVS / Rev.: COS-III

Laureate bust facing right, with the left shoulder draped / Concordia seated facing left, holding a patera and resting her left arm on the statue of Spes.

Denarius, 125–128, Roma, RIC II/172; 124–125, RIC II²/715, 2,25 g, 19,45 – 17,71 mm, axis: 6 (57).

19. HADRIANVS

Obv.: HADRIANVS-AVGVSTVS / Rev.: COS-III

Laureate bust facing right, with the left shoulder draped / Concordia seated facing left, holding a patera and resting her left arm on the statue of Spes.

Denarius, 125–128, Roma, RIC II/172; 124–125, RIC II²/715, 2,30 g, 18,88 – 16,65 mm, axis: 6 (63).

20. HADRIANVS

Obv.: HADRIANVS-[AVGVSTVS] / Rev.: COS-III

Laureate bust facing right, draped over the left shoulder / Libertas standing facing left, holding a pileus and a staff.

Denarius, 125–128, Roma, RIC II/175; 124–125, RIC II²/718, 2,32 g, 18,77 – 18,32 mm, axis: 6 (65).

21. HADRIANVS

Obv.: [HADRIANVS]-AVGVSTVS / Rev.: COS-III

Laureate bust facing right, draped over the left

shoulder / Victoria standing facing right, placing her hand on her head and holding a palm leaf.
Denarius, 125–128, Roma, RIC II/182; 126–127, RIC II²/848, 2,30 g, 18,28 – 16,69 mm, axis: 6 (127).

22. HADRIANVS

Obv.: HADRIANVS-AVG VSTVS / Rev.: COS-III
Laureate bust facing right, draped over the left shoulder / Victoria seated facing left, holding a laurel wreath and a palm leaf.
Denarius, 125–128, Roma, RIC II/183; 126–127, RIC II²/858, 2,26 g, 18,28 – 17,52 mm, axis: 6 (44).

23. HADRIANVS

Obv.: HADRIANVS-AVG COS III P P / Rev.: [FORTV]-NA AVG
Bust draped over the left shoulder facing right / Fortuna standing facing left, holding a rudder on a globe and a cornucopia.
Denarius, 134–138, Roma, RIC II/244 (but the obverse is type b); 133–135, RIC II²/2011, 2,88 g, 17,06 – 16,84 mm, axis: 6 (78).

24. HADRIANVS

Obv.: HADRIANVS-AVG COS [III P P] / Rev.: SALVS-AVG
Laureate head facing right / Salus standing facing right, feeding the snake coiled around the altar.
Denarius, 134–138, Roma, RIC III/267;); 133–135, RIC II²/2047, 2,48 g, 16,99 – 16,69 mm, axis: 6 (8).

25. HADRIANVS

Obv.: HADRIANVS-AVG COS III P P / Rev.: VICTO-RIA AVG
Laureate head facing right / Victoria standing facing right, pulling at the upper part of her dress and holding a branch.
Denarius, 134–138, Roma, RIC II/282; 136, RIC II²/2239 2,36 g, 17,31 – 17,13 mm, axis: 6 (142).

ANTONINVS PIVS

26. ANTONINVS PIVS

Obv.: [IMPTAELCAES] HADR-[ANTONINVS] / Rev.: [AVG PIVS P M TR P COS II]
Laureate head facing right / Pontifical instruments.
Denarius, 139, Roma, RIC III/28, 2,57 g, 17,11 – 16,80 mm, axis: 6 (155).

27. ANTONINVS PIVS

Obv.: IMP T [AEL CAES HADR ANTONINVS] / Rev.: [AVG PIVS P M TR P COS II P P]

Laureate head facing right / Modius with ears of grain and poppy.

Denarius, 139, Roma, RIC III/40, 2,16 g, 17,99 – 16,76 mm, axis: 6 (106).

28. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS-AVG PIVS P P / Rev.: TR POT-COS II

Head facing right / Modius with ears of grain and poppy.

Denarius, 139, Roma, RIC III/44, 2,31 g, 19,11 – 17,56 mm, axis: 6 (13).

29. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS [AVG PIVS P P TR P COS III] / Rev.: CLEMEN-TIA AVG

Laureate head facing right / Clementia standing facing left, holding a patera and a scepter.

Denarius, 140–143, Roma, RIC III/64, 2,44 g, 18,90 – 15,98 mm, axis: 12 (30).

30. ANTONINVS PIVS

Obv.: [ANTONINVS] AVG-PIVS P P TR P COS III / Rev.: [CLEMENTIA AVG]

Laureate head facing right / Clementia standing facing left, holding a patera and a scepter.

Denarius, 140–143, Roma, RIC III/64, 2,42 g, 16,97 – 16,84 mm, axis: 6 (138).

31. ANTONINVS PIVS

Obv.: [ANTO]NINVS-AVG PIVS P P / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Palms clasped between which are a caduceus and ears of grain.

Denarius, 140–143, Roma, RIC III/68, 2,17 g, 18,27 – 15,65 mm, axis: 3, broken in two pieces (160).

32. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P COS III / Rev.: [GENI]O-SENATVS

Laureate head facing right / The Genius of the Senate standing with head facing left, holding a scepter and a branch.

Denarius, 140–143, Roma, RIC III/69, 2,07 g, 18,07 – 17,08 mm, axis: 6 (122).

33. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS-AVG PIVS P P / Rev.: CO-S-III

Laureate head facing right / Concordia standing facing left, holding a patera and a scepter.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/129, 2,25 g, 17,18 – 16,91 mm, axis: 6 (29).

34. ANTONINVS PIVS

Obv.: [AN]TONINVS-AVG P[IVS P P] / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Lightning on the throne.
Denarius, 145–161, Roma, RIC III/137, 2,83 g,
17,78 – 16,62 mm, axis: 12 (94).

35. ANTONINVS PIVS

Obv.: [AN]TONINVS-AVG PIV[S P P] / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Lightning on the throne.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/137, 2,05 g,
17,50 – 16,81 mm, axis: 12 (130).

36. ANTONINVS PIVS

Obv.: [ANT]ONINVS-AVG PIVS P P / Rev.: TR POT-[COS] III

Laureate head facing right / Liberalitas standing facing left, holding a record tablet and a cornucopia.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/150, 2,39 g,
18,33 – 17,73 mm, axis: 12 (17).

37. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS-AVG PIVS P P / Rev.: TR POT-COS III

Laureate head facing right / Liberalitas standing facing left, holding a record tablet and a cornucopia.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/150, 2,20 g,
17–43 – 17,30 mm, axis: 6 (37).

38. ANTONINVS PIVS

Obv.: [ANT]ONINVS-AVG PIVS P P / Rev.: TR POT-C[OS] III / [LIB] III

Laureate head facing right / Liberalitas standing facing left, holding a record tablet and a cornucopia.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/155, 2,74 g,
17,19 – 16,34 mm, axis: 6 (103).

39. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS-AVG PIVS P P / Rev.: VOTA SVSCE-PTA DEC III / COS III

Laureate head facing right / Antoninus sacrificing facing left, with a patera at the altar and holding a scroll.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/156Ab, 2,44 g,
16,94 – 16,51 mm, axis: 6 (75).

40. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-PIVS P P TR P XI / Rev.: C-OS-III

Laureate head facing right / Salus standing facing left, feeding the snake coiled on the altar, holding a rudder on a globe.

Denarius, 147–148, Roma, RIC III/166, 2,35 g,
18,25 – 17,55 mm, axis: 6 (52).

41. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-PIVS P P TR P XII / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Annona standing facing left, holding ears of grain above a modius and an anchor.

Denarius, 148–149, Roma, RIC III/175, 2,68 g,
17,44 – 16,47 mm, axis: 6 (19).

42. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-PIVS P P TR P XII / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Annona standing facing left, holding ears of grain above a modius and an anchor.

Denarius, 148–149, Roma, RIC III/175, 2,12 g,
18,98 – 18,42 mm, axis: 6 (25).

43. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG PI-VS P P TR [P XII]? / Rev.: [COS III]

Laureate head facing right / Aequitas standing facing left, holding scales and a scepter.

Denarius, 148–149, Roma, RIC III/177, 2,70 g,
17,88 – 16,76 mm, axis: 12 (87).

44. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-PIVS P P TR P XII / Rev.: C-OS-III

Laureate head facing right / Salus standing facing left, feeding the snake coiled on the altar, holding a rudder on a globe.

Denarius, 148–149, Roma, RIC III/181, 2,37 g,
18,32 – 17,03 mm, axis: 12 (18).

45. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-PIVS P P TR P XII / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Salus standing facing left, feeding the snake coiled on the altar, holding a rudder on a globe.

Denarius, 148–149, Roma, RIC III/181, 2,42 g,
17,83 – 15,54 mm, axis: 6 (147).

46. ANTONINVS PIVS

Obv.: IMP CAES T AEL HADR ANT-ONINVS AVG PIVS P P / Rev.: TR P[OT XIII C]OS III / PIETAS

Laureate head facing right / Pietas standing facing right, holding a tray of fruit and a deer, to the right of an altar.

Denarius, 150–151, Roma, RIC III/201, 2,75 g, 17,92 – 17,87 mm, axis: 6 (12).

47. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-PIVS P P TR P XV / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Vesta standing facing left, holding a simpulum and the palladium.

Denarius, 151–152, Roma, RIC III/203, 2,10 g, 19,45 – 17,50 mm, axis: 6 (16).

48. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG PIVS-P P TR P [XV] / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Vesta standing left, holding a simpulum and the palladium.

Denarius, 151–152, Roma, RIC III/203, 2,58 g, 18,38 – 16,07 mm, axis: 6 (51).

49. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-PIVS P P TR P XV / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Annona standing left, holding ears of grain and a modius set on a ship.

Denarius, 151–152, Roma, RIC III/204, 2,20 g, 18,07 – 17,50 mm, axis: 6 (91).

50. ANTONINVS PIVS

Obv.: IMP CAES T AEL HADR AN-TONINVS AVG PIVS P P / Rev.: TR POT XV-[COS II]II

Laureate head facing right / Annona standing left, holding ears of grain, with a modius placed on a ship.

Denarius, 152–153, Roma, RIC III/210, 2,52 g, 17,90 – 16,68 mm, axis: 6 (36).

51. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XVI / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Male statue placed on a base, located beneath a semicircular arch.

Denarius, 152–153, Roma, RIC III/227, 2,37 g, 17,67 – 16,63 mm, axis: 6 (33).

52. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS [AVG PIVS] P P TR P XVII / Rev.: LIBERALITAS-VII COS III

Laureate head facing right / Antoninus standing left, holding an abacus and a scroll.

Denarius, 153–154, Roma, RIC III/237, 2,70 g, 18,23 – 17,09 mm, axis: 12 (27).

53. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG PIVS P P IMP II / Rev.: TR POT [XIX COS III]

Laureate head facing right / Fortuna standing right, holding a rudder on a globe and a cornucopia.

Denarius, 155–156, Roma, RIC III/251, 2,63 g, 17,63 – 16,69 mm, axis: 6 (45).

54. ANTONINVS PIVS

Obv.: [ANT]ONINVS AVG PIVS [P P IMP II] / Rev.: TR POT XIX COS III

Laureate head facing right / Pax standing left, holding an olive branch and a cornucopia.

Denarius, 155–156, Roma, RIC III/252, 2,39 g, 17,72 – 16,80 mm, axis: 6 (3).

55. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-PIVS [P P IM]P II / Rev.: TR POT XIX-[COS III]

Laureate head facing right / Pax standing left, holding a branch and a cornucopia.

Denarius, 155–156, Roma, RIC III/252, 2,34 g, 17,28 – 16,97 mm, axis: 6 (132).

56. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-PIVS P P IMP II / Rev.: TR POT XX-COS III

Laureate head facing right / Securitas seated facing left, holding a scepter and resting her left arm on a throne.

Denarius, 156–157, Roma, RIC III/265, 2,12 g, 17,59 – 17,16 mm, axis: 6 (47).

57. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XXIII / Rev.: FORTVNA-COS III

Laureate head facing right / Fortuna standing right, holding a rudder on a globe and a cornucopia.

Denarius, 159–160, Roma, RIC III/300c, 2,19 g, 16,53 – 16,44 mm, axis: 6 (115).

58. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XXIII / Rev.: SALVTI AVG-COS III

Laureate head facing right / Salus standing left, feeding the snake coiled on the altar and holding a scepter.

Denarius, 159–160, Roma, RIC III/305, 2,53 g, 17,85 – 17,30 mm, axis: 12 (116).

59. ANTONINVS PIVS

Obv.: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XXIII / Rev.: FE[LIC SAEC COS III]

Laureate head facing right / Felicitas standing left, leaning on a column and holding a caduceus.
Denarius, 160–161, Roma, RIC III/309, 2,31 g, 16,91 – 16,89 mm, axis: 6 (83).

60. *Imitation after an issue of Antoninus Pius*
The legends do not follow the official standard.
Laureate head facing right / Felicitas standing left, holding a caduceus and a branch?
Denarius, 2,16 g, 18,20 – 17,49 mm, axis: 6 (97).

61. *Imitation after an issue of Antoninus Pius*
The legends do not follow the official standard.
Laureate head facing right / Felicitas standing left, holding a caduceus and a branch.
Denarius, 2,46 g, 16,89 – 16,47 mm, axis: 6 (72).

62. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: FAVSTINA-[AVGVSTA] / Rev.: I[VNONI REGINAE]
Laureate head facing right / Juno standing left, holding a patera and a scepter, with a peacock at her feet.
Denarius, 139–141, Roma, RIC III/338, 2,36 g, 18,30 – 16,64 mm, axis: 6 (24).

63. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: FAVSTINA-AVGVSTA / Rev.: IVNONI-REGINAE
Laureate head facing right / Juno standing left, holding a patera and a scepter, with a peacock at her feet.
Denarius, 139–141, Roma, RIC III/338, 2,46 g, 18,15 – 16,95 mm, axis: 6, broken in two pieces (161).

64. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: DIVA-FAVSTINA / Rev.: AETE-R-NITAS
Bust facing right / Juno standing left, raising her right hand and holding a scepter.
Denarius, după 141, Roma, RIC III/344, 2,38 g, 18,18 – 17,34 mm, axis: 6 (5).

65. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: DIVA-FAVSTINA / Rev.: AETE-R-NI[TAS]
Bust facing right / Juno standing left, raising her right hand and holding a scepter.
Denarius, după 141, Roma, RIC III/344, 2,21 g, 17,65 – 17,17 mm, axis: 7 (22).

66. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: [DIVA]-FAVSTINA / Rev.: [AETERNIT] AS

Bust facing right / Fortuna standing left, holding a globe and a rudder.
Denarius, după 141, Roma, RIC III/348, 1,67 g, 18,06 – 16,59 mm, axis: 6, broken (157).

67. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: DIVA FAV-STINA / Rev.: AETER-NITAS
Bust facing right / Providentia standing left, her veil fluttering above her head, holding a globe.
Denarius, după 141, Roma, RIC III/351, 2,52 g, 17,21 – 17,01 mm, axis: 6 (156).

68. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: DIVA FAV-STINA / Rev.: AETER-NITAS
Bust facing right / Throne on which a scepter rests, with a peacock in front.
Denarius, după 141, Roma, RIC III/353, 2,67 g, 19,10 – 17,22 mm, axis: 6 (56).

69. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: [DIVA]-FAVSTINA / Rev.: [AV]GV[STA]
Bust facing right / Ceres standing right, holding a scepter and ears of grain.
Denarius, după 141, Roma, RIC III/358, 2,95 g, 17,52 – 16,64 mm, axis: 6 (158).

70. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: DIVA FAV-STINA / Rev.: AVGV-STA
Bust facing right / Vesta standing left, holding a simulum and the palladium.
Denarius, după 141, Roma, RIC III/368, 2,32 g, 18,35 – 16,63 mm, axis: 6 (40).

71. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: [DIVA] FAV-STINA / Rev.: AVGV-STA
Bust facing right / Vesta standing left, sacrificing with a patera on the altar and holding the palladium.
Denarius, după 141, Roma, RIC III/370, 2,33 g, 16,78 – 16,66 mm, axis: 6 (53).

72. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: DIVA-FAVSTINA / Rev.: AV-GV-STA
Bust facing right / Vesta standing left, sacrificing with a patera on the altar and holding the palladium.
Denarius, după 141, Roma, RIC III/370, 2,35 g, 16,62 – 16,59 mm, axis: 6 (136).

73. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I
Obv.: DIVA-FAVS[TINA] / Rev.: [AVGVSTA]
Bust facing right / Vesta seated facing left, holding a patera and a scepter.

Denarius, după 141, Roma, RIC III/371, 3,11 g, 16,99 – 16,13 mm, axis: 12 (150).

74. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I

Obv.: DIVA-FAVSTINA / Rev.: C[ERE]S

Bust facing right / Ceres standing left, holding ears of grain and a torch.

Denarius, după 141, Roma, RIC III/378, 2,50 g, 18,10 – 16,10 mm, axis: 12 (73).

75. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I

Obv.: DIVA-FAVSTINA / Rev.: [C]E[RES]

Bust facing right / Ceres standing left, holding ears of grain and a torch.

Denarius, după 141, Roma, RIC III/378, 2,42 g, 17,80 – 17,53 mm, axis: 6 (82).

76. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I

Obv.: DIVA [FAV]-STINA / Rev.: CONSEC-RATIO

Bust facing right / Peacock facing right, with its head turned to the left.

Denarius, după 141, Roma, RIC III/384, 2,44 g, 18,29 – 17,81 mm, axis: 2 (68).

77. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA I

Obv.: DIVA AVG-FAVSTINA / Rev.: PIET-AS AVG

Bust facing right / Pietas standing to the left, sprinkling incense upon the altar.

Denarius, după 141, Roma, RIC III/394a, 2,26 g, 17,61 – 16,67 mm, axis: 6 (4).

78. ANTONINVS PIVS: MARCVS AVRELIVS

Obv.: AVRELIVS CAE-SAR AVG PII F / Rev.: [CO]S-II

Laureate head facing right / Honos standing left, holding a branch and a cornucopia.

Denarius, 145–147, Roma, RIC III/429a, 2,58 g, 17,13 – 16,31 mm, axis: 6 (71).

79. ANTONINVS PIVS: MARCVS AVRELIVS

Obv.: AVRELIVS CAE-SAR AVG PII F / Rev.: COS-II

Bust facing right / Honos standing left, holding a branch and a cornucopia.

Denarius, 145–147, Roma, RIC III/429a, 2,40 g, 17,44 – 17,26 mm, axis: 6 (152).

80. ANTONINVS PIVS: MARCVS AVRELIVS

Obv.: AVRELIVS CAE-SAR AVG PII F / Rev.: TR POT III COS II

Bust facing right / Minerva standing right, holding a spear and resting her left hand on a shield.

Denarius, 148–149, Roma, RIC III/444, 2,41 g, 18,32 – 17,46 mm, axis: 12 (149).

81. ANTONINVS PIVS: MARCVS AVRELIVS

Obv.: M AVRELIVS CAESAR-ANTONINI AVG PII F / Rev.: TR [POT III CO]S II / CLEM

Bust facing right / Clementia standing with her head turned left, holding a patera and a fold of her robe.

Denarius, 148–149, Roma, RIC III/448c, 2,24 g, 18,10 – 16,34 mm, axis: 6 (31).

82. ANTONINVS PIVS: MARCVS AVRELIVS

Obv.: AVRELIVS CAE-SAR AVG PII F / Rev.: TR POT XIII-[COS II]

Bust facing right / Minerva standing right, holding a spear in her right hand and an owl in her left. Shield on the right?

Denarius, 159–160, Roma, RIC III/484 (the position of the elements is reversed), 2,40 g, 18,66 – 16,91 mm, axis: 12 (154).

83. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINA AVG PII AVG FIL / Rev.: [CONC]ORDIA

Bust facing right, with small stones fastened in the bun / Concordia seated facing left, holding a flower and resting her elbow on a cornucopia.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/502a, 2,30 g, 17,71 – 17,35 mm, axis: 6 (62).

84. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINAE AVG-PII AVG FIL / Rev.: LAETITIAE-PVBLICAE

Bust facing right / Laetitia standing left, holding a crown and a scepter.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/506a, 2,07 g, 18,34 – 17,44 mm, axis: 12 (135).

85. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINAE AVG-PII AVG FIL / Rev.: V-E[N]VS

Bust facing right, with small stones fastened in the bun / Venus standing left, holding an apple and a scepter.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/513d, 2,23 g, 18,41 – 16,02 mm, axis: 12 (61).

86. ANTONINVS PIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINAE-AVG PII AVG FIL / Rev.: V E-NV-S

Bust facing right, with small stones fastened in the bun / Venus standing left, holding an apple and a rudder on a dolphin.

Denarius, 145–161, Roma, RIC III/517b, 2,35 g, 18,06 – 17,47 mm, axis: 12 (124).

MARCVS AVRELIVS

87. MARCVS AVRELIVS

Obv.: IMP M AVREL ANTONINVS AVG / Rev.: PROV DEOR TR P XVI COS III

Bust facing right / Providentia standing left, holding a globe and a cornucopia.

Denarius, 161–162, Roma, RIC III/50, 2,27 g, 17,86 – 17,56 mm, axis: 6 (117).

88. MARCVS AVRELIVS

Obv.: IMP M AVREL ANTONINVS AVG / Rev.: PROV DEOR [TR P XVI COS III]

Bust facing right / Providentia standing left, holding a globe and a cornucopia.

Denarius, 161–162, Roma, RIC III/51, 1,62 g, 17,26 – 17,06 mm, axis: 6 (143).

89. MARCVS AVRELIVS

Obv.: IMP M AVREL ANTONI-NVS AVG / Rev.: P M TR P XVIII [IMP II] COS III

Laureate head facing right / Mars standing right, holding a spear and resting his left hand on a shield.

Denarius, 163–164, Roma, RIC III/92 (dar avers de tip 5), 1,53 g, 16,86 – 16,51 mm, axis: 6 (102).

90. MARCVS AVRELIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-ARMENIACVS / Rev.: [P M TR P XVII]I IMP II COS III

Laureate head facing right / Mars standing right, holding a spear and resting his left hand on a shield.

Denarius, 163–164, Roma, RIC III/92, 2,07 g, 17,51 – 17,31 mm, axis: 6 (110).

91. MARCVS AVRELIVS

Obv.: ANTONINVS AVG-ARMENIACVS / Rev.: P M TR P XIX IMP II COS III

Laureate head facing right / Annona standing left, emptying a cornucopia into a modius.

Denarius, 164–165, Roma, RIC III/125, 2,05 g, 18,37 – 16,88 mm, axis: 6 (2).

92. MARCVS AVRELIVS

Obv.: M ANTONINVS AVG [ARMENIACVS] / Rev.: P M T[R P XIX IMP III] COS III

Laureate head facing right / Roma seated facing left on a shield, holding the palladium and a parazonium; shield beside her.

Denarius, 165, Roma, RIC III/138, 2,38 g, 17,66 – 16,71 mm, axis: 6 (101).

93. MARCVS AVRELIVS

Obv.: M ANTONINVS-[AVG ARMENIACVS] / Rev.: [LI]B AVG [III TR P XX] COS III

Laureate head facing right / Liberalitas standing left, holding an abacus and a cornucopia.

Denarius, 165–166, Roma, RIC III/144, 2,06 g, 18,09 – 17,60 mm, axis: 6 (107).

94. MARCVS AVRELIVS

Obv.: M ANTONINVS AVG-ARM PARTH MAX / Rev.: [T]R P XX IMP IIII COS III

Laureate head facing right / Pax standing left, holding an olive branch and a cornucopia.

Denarius, 166, Roma, RIC III/164 (dar IMP IIII), 2,29 g, 18,82 – 18,35 mm, axis: 6 (9).

95. MARCVS AVRELIVS

Obv.: M ANTONINVS AVG [ARM PARTH MAX] / Rev.: TR P XX[II IMP IIII COS III]

Laureate head facing right / Providentia standing left, holding a wand above a globe and a scepter.

Denarius, 168–169, Roma, RIC III/176, 1,74 g, 17,10 – 16,83 mm, axis: 6, broken (109).

96. MARCVS AVRELIVS

Obv.: [M ANTONINVS-AVG TR P XX]III / Rev.: LIBERAL AVG V COS III

Laureate head facing right / Liberalitas standing to the left, holding an abacus in one hand and a cornucopia in the other.

Denarius, 168–169, Roma, RIC III/206, 2,25 g, 17,61 – 17,13 mm, axis: 12 (137).

97. MARCVS AVRELIVS

Obv.: M ANTONINVS-AVG TR P XXIII / Rev.: SALVTI-AVG COS III

Laureate head facing right / Salus standing facing left, holding the scepter and feeding the serpent coiled on the altar.

Denarius, 168–169, Roma, RIC III/207, 2,22 g, 17,61 – 17,46 mm, axis: 12 (140).

98. MARCVS AVRELIVS

Obv.: [M AN]TONINV[S AVG ARM PARTH MAX] / Rev.: TR [P] XXIII IMP V COS III

Laureate head facing right / Aequitas seated facing left, holding a balance scale and a cornucopia.

Denarius, 168–169, Roma, RIC III/209, 1,90 g, 17,29 – 16,02 mm, axis: 6 (131).

99. MARCVS AVRELIVS

Obv.: [M] ANTONINVS-AVG TR P XXIII / Rev.: COS-III

Laureate head facing right / Minerva standing facing right, raising a spear and holding a shield.
Denarius, 169–170, Roma, RIC III/211, 2,23 g, 17,46 – 17,32 mm, axis: 6 (133).

100. MARCVS AVRELIVS
Obv.: M [ANTONINVS]S AVG-TR P XXIII / Rev.: FELICITAS AVG COS III?
Laureate head facing right / Felicitas standing facing left, holding a caduceus and a scepter.
Denarius, 169–170, Roma, RIC III/218, 2,81 g, 17,80 – 15,30 mm, axis: 6 (126).

101. MARCVS AVRELIVS
Obv.: M ANTONINVS-AVG TR P XXIII / Rev.: SALVTI-AVG COS III
Laureate head facing right / Salus standing left, holding sceptre and feeding snake coiled around altar.
Denarius, 169–170, Roma, RIC III/222, 2,19 g, 18,53 – 18,21 mm, axis: 6 (95).

102. MARCVS AVRELIVS
Obv.: M ANTONINVS-AVG TR P XXV / Rev.: [C]-O-S-I-II
Laureate head facing right / Mars advancing right, holding spear and trophy.
Denarius, 170–171, Roma, RIC III/231, 2,39 g, 18,20 – 17,90 mm, axis: 12 (121).

103. MARCVS AVRELIVS
Obv.: IMP M ANTONINVS AVG TR P XXV / Rev.: VOTA SOL-DECENN COS III
Laureate head facing right / Marcus Aurelius standing to the left, sacrificing at a tripod; at his feet, a bull.
Denarius, 170–171, Roma, RIC III/248, 2,10 g, 17,92 – 16,80 mm, axis: 12 (50).

104. MARCVS AVRELIVS
Obv.: M ANTONINVS AVG-TR P XXVII / Rev.: [IMP VI] COS III
Laureate head right / Aequitas standing left, holding scales and cornucopia.
Denarius, 172–173, Roma, RIC III/271, 2,15 g, 18,01 – 17,17 mm, axis: 12 (85).

105. MARCVS AVRELIVS
Obv.: M ANTONINVS AVG-TR P XXVII / Rev.: IMP VI COS III
Laureate head right / German captive seated left at foot of trophy, with arms at side.
Denarius, 172–173, Roma, RIC III/280, 2,20 g, 18,53 – 17,70 mm, axis: 6 (79).

106. MARCVS AVRELIVS
Obv.: M ANTONINVS AVG [TR P X]XVIII / Rev.: IMP VII-COS III
Laureate head right / Roma standing left, holding Victory and spear.
Denarius, 174, Roma, RIC III/305, 2,06 g, 18,72 – 17,43 mm, axis: 6 (7).

107. MARCVS AVRELIVS
Obv.: M AVREL ANTO-NINVS AVG / Rev.: TR P XXXII IMP-VIII COS III P P
Laureate head right / Mars standing right, holding a spear and resting his left hand on a shield.
Denarius, 177–178, Roma, RIC III/384, 2,08 g, 17,59 – 16,99 mm, axis: 12 (34).

108. MARCVS AVRELIVS
Obv.: M AVREL ANT-ONINVS AVG / Rev.: TR-P [XXXIII IMP X C]OS III P P
Laureate head right / Fortuna seated left, holding a rudder and cornucopia; wheel below throne.
Denarius, 179, Roma, RIC III/402, 2,51 g, 17,85 – 17,43 mm, axis: 12 (120).

109. MARCVS AVRELIVS
Indeterminate due to heavy wear. 2,04 g, 18,23 – 17,41 mm, axis: 6, (86).

110. MARCVS AVRELIVS
Indeterminate due to heavy wear. 1,81 g, 17,34 – 17,11 mm, axis: 6 (114).

111. MARCVS AVRELIVS: ANTONINVS PIVS
Obv.: DIVVS ANTONINVS / Rev.: CONSECRATIO
Draped bust facing right, cloak over left shoulder / Funeral pyre decorated with garlands, topped by a quadriga.
Denarius, 161, Roma, RIC III/438, 2,38 g, 17,51 – 16,80 mm, axis: 6 (98).

112. MARCVS AVRELIVS: VERVS
Obv.: IMP L AVREL VERVS AVG / Rev.: PROV DEOR TR P II COS II
Head right / Providentia standing left, holding globe and cornucopia.
Denarius, 161–162, Roma, RIC III/482, 2,18 g, 17,53 – 17,02 mm, axis: 6 (77).

113. MARCVS AVRELIVS: VERVS
Obv.: L VERVS AVG ARM PARTH MAX / Rev.: PAX AVG TR P VI COS II
Laureate head right / Pax standing left, holding olive branch and cornucopia.

Denarius, 165–166, Roma, RIC III/555, 2,48 g, 17,65 – 17,33 mm, axis: 6 (11).

114. MARCVS AVRELIVS: VERVS

Obv.: L VERVS AVG-ARM PARTH MAX / Rev.: [TR P VI]I-IMP IIII COS III

Laureate head right / Victoria advancing left, holding crown and palm branch.

Denarius, 166–167, Roma, RIC III/574, 2,23 g, 19,01 – 17,15 mm, axis: 12 (46).

115. MARCVS AVRELIVS: VERVS

Obv.: L VERVS AVG ARM-PARTH MAX / Rev.: TR P VIII IMP-III COS III

Laureate head right / Aequitas standing left, holding scales and cornucopia.

Denarius, 167–168, Roma, RIC III/578, 2,40 g, 18,18 – 17,72 mm, axis: 12 (64).

116. MARCVS AVRELIVS: VERVS

Obv.: L VERVS AVG ARM-PARTH MAX / Rev.: TR P VIII IMP V COS III

Laureate head right / Aequitas seated left, holding scales and cornucopia.

Denarius, 168, Roma, RIC III/595, 2,20 g, 18,18 – 17,73 mm, axis: 12 (32).

117. MARCVS AVRELIVS: VERVS

Obv.: L VERVS AVG ARM-PAR[TH MAX] / Rev.: TR P VIII IMP V COS III

Laureate head right / Aequitas seated left, holding scales and cornucopia.

Denarius, 168, Roma, RIC III/595, 2,36 g, 17,53 – 16,93 mm, axis: 12 (60).

118. MARCVS AVRELIVS: VERVS

Obv.: L VERVS AVG ARM-[PARTH] MAX / Rev.: TR P VIII IMP V COS III

Laureate head right / Aequitas seated left, holding scales and cornucopia.

Denarius, 168, Roma, RIC III/595, 2,31 g, 18,20 – 17,10 mm, axis: 12 (111).

119. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II

Obv.: [FAVSTINA]-AVGVSTA / Rev.: CE-RES
Bust facing right / Ceres standing left, holding ears of grain and torch.

Denarius, 165–175, Roma, RIC III/669, 1,69 g, 18,05 – 16,69 mm, axis: 6 (70).

120. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINA-AVGUSTA / Rev.: C-E-RES
Bust facing right / Ceres seated left on a cista, holding ears of grain and torch.

Denarius, 161–175, Roma, RIC III/669, 2,31 g, 18,59 – 18,39 mm, axis: 6 (119).

121. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINA-AVGUSTA / Rev.: DI[ANA LVCIF]

Bust facing right / Diana standing left, holding torch in both hands.

Denarius, 165–175, Roma, RIC III/674, 2,32 g, 18,19 – 17,40 mm, axis: 6 (80).

122. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINA-AVGUSTA / Rev.: FECVN-DITAS

Bust facing right / Fecunditas standing right, holding scepter and child.

Denarius, 165–175, Roma, RIC III/677, 1,97 g, 18,53 – 16,95 mm, axis: 12 (84).

123. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINA-AVGUSTA / Rev.: FECVND[IT]AS

Bust facing right / Fecunditas standing right, holding scepter and child.

Denarius, 165–175, Roma, RIC III/677, 2,16 g, 18,16 – 17,06 mm, axis: 6 (66).

124. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINA-AVGUSTA / Rev.: FECVN-D-ITAS

Bust facing right / Fecunditas standing right, holding scepter and child.

Denarius, 165–175, Roma, RIC III/677, 2,49 g, 18,53 – 17,89 mm, axis: 6 (153).

125. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINA-AVGUSTA / Rev.: HIL-A-RITAS

Bust facing right / Hilaritas standing left, holding long palm branch and cornucopia.

Denarius, 165–175, Roma, RIC III/686, 2,26 g, 17,75 – 17,49 mm, axis: 6 (88).

126. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINA-AVGUSTA / Rev.: IVNONI-REGINAE

Bust facing right / Juno seated left, holding patera and scepter, with peacock at her feet.

Denarius, 165–175, Roma, RIC III/698, 2,39 g, 18,01 – 16,94 mm, axis: 12 (20).

127. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II

Obv.: FAVSTINA-AVGUSTA / Rev.: IVNONI-[REGINAE]

Bust facing right / Juno seated left, holding patera and scepter, with peacock at her feet.
Denarius, 165–175, Roma, RIC III/698, 2,54 g, 18,15 – 17,01 mm, axis: 6 (139).

128. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II
Obv.: [FAVSTINA]-AVGVSTA / Rev.: VENVS-FELIX
Bust facing right / Venus seated left, holding Victory and scepter.
Denarius, 165–175, Roma, RIC III/731, 2,02 g, 17,41 – 16,87 mm, axis: 12 (59).

129. MARCVS AVRELIVS: FAVSTINA II
Obv.: FAVSTINA-AVGUSTA / Rev.: VENVS-FELIX
Bust facing right / Venus seated left, holding Victory and scepter.
Denarius, 165–175, Roma, RIC III/731, 2,09 g, 18,08 – 17,30 mm, axis: 12 (74).

130. MARCVS AVRELIVS: LVCILLA
Obv.: LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F / Rev.: VES-TA
Bust facing right / Vesta standing left, beside altar, holding simpulum and palladium.
Denarius, 164–169, Roma, RIC III/788, 2,47 g, 18,94 – 17,52 mm, axis: 6 (42).

131. MARCVS AVRELIVS: LVCILLA
Obv.: LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F / Rev.: VES-TA
Bust facing right / Vesta standing left, beside altar, holding simpulum and palladium.
Denarius, 164–169, Roma, RIC III/788, 2,21 g, 18,46 – 16,52 mm, axis: 6 (76).

COMMODVS

132. COMMODVS
Obv.: M COMMODVS-ANTONINVS AVG / Rev.: LIB AVG TR P-V-IMP IIII COS II P P
Laureate head right / Liberalitas standing left, holding abacus and cornucopia.
Denarius, 180, Roma, RIC III/10, 2,11 g, 18,07 – 17,88 mm, axis: 12 (81).

133. COMMODVS
Obv.: [M C]OMMOD[VS-ANT]ONINVS AVG / Rev.: [LIB AVG TR P V]-IMP IIII COS II [P P]
Laureate head right / Liberalitas standing left, holding abacus and cornucopia.
Denarius, 180, Roma, RIC III/10, 1,89 g, 17,23 – 16,94 mm, axis: 12 (112).

134. COMMODVS
Obv.: M COMMODVS-ANTONINVS AVG / Rev.: TR P VII IMP IIII COS III P P
Laureate head right / Aequitas standing left, holding scales and cornucopia.
Denarius, 181–182, Roma, RIC III/27 (obverse type: A), 1,99 g, 18,16 – 17,59 mm, axis: 6 (134).

135. COMMODVS
Obv.: M COMMODVS-ANTONINVS AVG / Rev.: TR P VII IMP-III COS III P P
Laureate head right / Pax standing left, holding branch and scepter.
Denarius, 181–182, Roma, RIC III/30, 2,01 g, 16,97 – 17,14 mm, axis: 12 (58).

136. COMMODVS
Obv.: [M C]OMMODVS-[ANTONINVS AVG] / Rev.: TR P VII IMP IIII COS III P P
Laureate head right / Pax standing left, holding branch and scepter.
Denarius, 181–182, Roma, RIC III/30, 2,37 g, 17,24 – 17,15 mm, axis: 12 (151).

137. COMMODVS
Obv.: M ANTONINVS-COMMODVS AVG / Rev.: LIB AVG V TR P VII I-MP IIII COS III P P
Laureate head right / Liberalitas standing left, holding abacus and cornucopia.
Denarius, 181–182, Roma, RIC III/36, 2,59 g, 17,58 – 17,46 mm, axis: 6 (113).

138. COMMODVS
Obv.: [M CO]MMODVS-[ANTON AVG PIVS] / Rev.: P M TR P VIIII-IMP [VI COS IIII P P]
Laureate head right / Minerva advancing right, raising spear and holding shield; owl to the right.
Denarius, 183–184, Roma, RIC III/72, 2,03 g, 17,36 – 16,97 mm, axis: 12, broken in three pieces (163).

139. COMMODVS
Obv.: M COMMODVS-ANTON AVG PIVS / Rev.: [P M TR P VIIII] IMP VII COS IIII P P
Laureate head right / Mars standing right, holding spear and resting left hand on shield.
Denarius, 184, Roma, RIC III/89, 2,11 g, 16,76 – 16,58 mm, axis: 6 (67).

140. COMMODVS
Obv.: M COMMODVS AN-TON [AVG PIVS] / Rev.: P M TR P [VIIII IMP VII COS IIII P P]
Laureate head right / Roma standing left, holding spear and Victory.

Denarius, 184, Roma, RIC III/90, 1,83 g, 16,99 – 15,74 mm, axis: 6 (92).

141. COMMODVS

Obv.: [COMM ANT] AVG P BRIT / Rev.: P M TR P VIIII IMP VII COS IIII P P / ROM

Laureate head right / Roma seated left, holding Victory and cornucopia.

Denarius, 184, Roma, RIC III/98a, 2,40 g, 17,28 – 15,88 mm, axis: 6 (90).

142. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT A[VG P BRIT FEL] / Rev.: P M T[R P X IMP] VII COS IIII P P / [FEL] Laureate head right / Felicitas standing left, holding Victory and winged caduceus.

Denarius, 184–185, Roma, RIC III/109, 2,06 g, 17,60 – 16,54 mm, axis: 12, broken in two pieces (162).

143. COMMODVS

Obv.: [COMM ANT AVG P BRIT] / Rev.: [P M TR P X IMP VII] COS IIII P P / ROM

Laureate head right / Roma seated left, holding Victory extending right hand and holding cornucopia.

Denarius, 184–185, Roma, RIC III/112, 2,10 g, 17,35 – 16,52 mm, axis: 12 (159).

144. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT P FEL AVG BRIT / Rev.: P M TR P XI IMP-VII COS V P P

Laureate head right / Jupiter seated left, holding thunderbolts and scepter.

Denarius, 186, Roma, RIC III/117, 1,89 g, 17,69 – 16,78 mm, axis: 12 (39).

145. COMMODVS

Obv.: M COMM [ANT P FEL AVG BRIT] / Rev.: [TR P XI IMP] VII COS V P P / [FOR]T RED

Laureate head right / Fortuna seated left, holding rudder and cornucopia, with wheel under seat.

Denarius, 186, Roma, RIC III/131, 2,20 g, 18,45 – 15,93 mm, axis: 12 (93).

146. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT-P FEL [AVG BRIT P P] / Rev.: [NOBILIT AVG P M TR P XI IMP VIII COS V P P]

Laureate head right / Nobilitas standing right, holding scepter and statue of Minerva.

Denarius, 186, Roma, RIC III/139, 1,78 g, 17,12 – 17,05 mm, axis: 12 (146).

147. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT [P FEL] AVG BRIT P P / Rev.: [PATER S]ENAT P M TR P XII IMP VIII COS V P P

Laureate head right / Commodus standing left, holding branch and scepter held transversely.

Denarius, 186–187, Roma, RIC III/157, 1,82 g, 17,73 – 17,21 mm, axis: 6 (6).

148. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT P-FEL AVG BRIT / Rev.: [SECVR ORB P M TR P XIII] / COS V P P

Laureate head right / Securitas seated left, holding globe.

Denarius, 188–189, Roma, RIC III/179, 1,99 g, 17,91 – 17,66 mm, axis: 12 (104).

149. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT [P FELAVG BRIT] P P / Rev.: [FOR FEL P M TR P XIII COS] V DES VI

Laureate head right / Fortuna standing left, foot on ship's prow, holding caduceus and two cornucopias.

Denarius, 189, Roma, RIC III/186, 1,26 g, 17,75 – 16,66 mm, axis: 12 (148).

150. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT P FE-L [AVG BRI]T P P / Rev.: SEC[VR ORB P M TR P] XIII COS V DES VI

Laureate head right / Securitas seated left, holding the globe.

Denarius, 189, Roma, RIC III/190, 2,46 g, 17,55 – 16,49 mm, axis: 12 (105).

151. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT – [P FEL AVG BRIT] P P / Rev.: [APOL MON]ET P M TR P [XV] / COS-VI

Laureate head right / Apollo standing right, placing right hand on head and resting left hand on column.

Denarius, 190, Roma, RIC III/205, 2,30 g, 16,91 – 16,76 mm, axis: 12 (15).

152. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT P FEL AVG BRIT P P / Rev.: CONC COM P M TR P XVI COS VI

Laureate head right / Concordia standing left, holding patera and scepter.

Denarius, 190–191, Roma, RIC III/219, 1,57g, 17,94 – 17,18 mm, axis: 6 (28).

153. COMMODVS

Obv.: M COMM ANT P F-EL AVG BRIT P P /
Rev.: ROM FEL P M-[TR P XVI COS] VI

Laureate head right / Roma seated left on shield, holding Victory and spear.

Denarius, 190–191, Roma, RIC III/224, 2,63 g, 17,23 – 16,61 mm, axis: 6 (48).

154. COMMODVS

Obv.: [L AEL] AVREL COM-M AVG [P FEL] /
Rev.: P M TR P X–VII [IMP VIII COS VII P P]

Laureate head right / Victoria advancing left, holding laurel wreath and palm branch, star in field.

Denarius, 192, Roma, RIC III/237, 2,20 g, 17,38 – 16,18 mm, axis: 6 (69).

155. COMMODVS

Obv.: [M ANTON]INVS AVG-GERM SARM /
Rev.: TR P XXXI IMP-VIII COS III P P

Laureate head right / Victoria advancing left, holding laurel wreath and palm branch.

Denarius, 176–177, Roma, RIC III/378, 1,93 g, 18,44 – 16,81 mm, axis: 12 (35).

156. COMMODVS

Obv.: [IMP L AVREL CO]MMOD-VS AVG
[GERM SARM] / Rev.: TR [POT II COS] P P

Laureate head right / Jupiter seated left, holding Victory and spear.

Denarius, 177, Roma, RIC III/637, 2,23 g, 17,80 – 16,64 mm, axis: 6 (23).

157. COMMODVS

Obv.: L AVREL COM-MODVS AVG / Rev.: [TR P II]II IMP III COS II P P

Laureate head right / Salus seated left, feeding the serpent coiled on altar.

Denarius, 179, Roma, RIC III/663, 1,97 g, 18,06 – 17,03 mm, axis: 12 (128).

158. COMMODVS

Obv.: L AVREL COM-MODVS AVG / Rev.: TR P IIII IMP III-COS II P P

Laureate head right / Victoria advancing left, holding laurel wreath and palm branch.

Denarius, 179, Roma, RIC III/664 (bust laureat), 2,43 g, 17,08 – 16,62 mm, axis: 6 (145).

159. COMMODVS: MARCVS AVRELIVS

Obv.: DIVVS M ANT-[ONINVS PIVS] / Rev.: CONSECRATIO

Head facing right / Eagle standing right on scepter, head facing left.

Denarius, 180, Roma, RIC III/264, 1,63 g, 18,23 – 17,47 mm, axis: 6 (108).

160. COMMODVS: MARCVS AVRELIVS

Obv.: DIVVS M ANTONINVS PIVS / Rev.: CONSECRATIO

Head facing right / Eagle on thunderbolt seated left, head turned right.

Denarius, 180, Roma, RIC III/269, 2,07 g, 18,50 – 17,70 mm, axis: 12 (43).

161. COMMODVS: CRISPINA

Obv.: CRISPINA-AVG-VSTA / Rev.: V-E-NVS

Head facing right / Venus standing left, holding an apple and lifting the robe from her left shoulder.

Denarius, 178–191, Roma, RIC III/286a, 2,40 g, 18,06 – 16,78 mm, axis: 6 (118).

CLODIVS ALBINVS

162. CLODIVS ALBINVS

Obv.: D CL SEPT AL-BIN [CAES] / Rev.: ROMA-E A-E-TERNAE

Head facing right / Roma seated left, holding palladium and scepter.

Denarius, 193–194/5, Roma, RIC IV.1/11a, 1,71 g, 17,64 – 17,39 mm, axis: 12 (125).

SEPTIMIVS SEVERVS

163. SEPTIMIVS SEVERVS

Obv.: IMP CAE L SEP SEV PERT AVG / Rev.: FID[EI LEG TR P COS]

Laureate head right / Fides standing left, holding Victory and standard.

Denarius, 193–194, Roma, RIC IV.1/1, 1,97 g, 17,40 – 16,02 mm, axis: 12 (14).

BIBLIOGRAPHY

Anokhin 2018

Oleg Anokhin, *Katalog varvaskikh podrazhaniĭ rimskim monetam. Dannaya baza varvaskikh podrazhaniĭ iz nakhodok na territorii Ukrainy i Moldovy* (2018), available on-line: <http://barbarous-imitations.narod.ru/>

Bursche 1994

Aleksander Bursche, *Die Markomannenkriege und der Zuluß römischer Münzen in das Barbaricum*; H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (eds.), *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*, Brno (1994), 471–485.

Ciută-Bounegru 2023

Marius Mihai Ciută, George Bounegru, *An Ancient Coin Hoard Discovered, Forgotten, Rediscovered and*

Recovered. The Jidvei Hoard Case, *Journal of Ancient History and Archaeology* no. 10.4 (2023), 161.

Dergaciova 2021

Lilia Dergaciova, The Siliqua Coin Finds in the Region Between Dniester and Prut. A Case Study, *Coin Hoards in Southeastern Europe (1st–6th AD)*, D. Varbin Varbanov, D. Nikola Rusev (eds.), Rousse (2021), 118–186.

Dymowski 2019

Arkadiusz Dymowski, The Problem of the Presence of Barbarian Imitations of Roman Imperial Denarii in the Lands of Present-Day Poland. An Attempt at a Balance, *Notae Numismaticae*, XIV (2019), 149–182.

Dymowski et alii 2020

Arkadiusz Dymowski, Audrone Bliujiene, Helle Horsnaes, Fraser Hunter, Kyrylo Myzgin, Lennart Lind, Lucian Munteanu, Jan Pelsdonk, Vital Sidarovich, István Vida, Mirjana Vojvoda, David Wigg-Wolf, Roman Imperial Hoards of Denarii from the European Barbaricum; C. Găzdac (ed.) *Group and Individual Tragedies in Roman Europe. The Evidence of Hoards, Epigraphic and Literary Sources* (2020), 193–242.

Dymowski-Myzgin 2014

Arkadiusz Dymowski, Kirill Myzgin, Inflow and Redistribution of Roman Imperial Denarii in the Area of Przeworsk, Wielbark and Chernyakhiv Cultures and in the Baltic Islands in the Light of Chronological Structure of Coin Hoards, *Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne*, 9 (2014), 39–69.

Erdrich 2001

Michael Erdrich, *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze vor der späten Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, Mainz (2001).

Fodorean 2006

Florin Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca (2006).

Găzdac-Zăgreanu 2023

Cristian Găzdac, Radu Zăgreanu, Roman Coins – Non-Roman Owner. The Hoard of Roman Imperial Coins from Bistrița – Poșot Forest, Romania, *Journal of Ancient History and Archaeology* no. 10.2 (2023), 59–73.

Horedt 1958

Kurt Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, București (1958).

Korner 2002

Christian Korner, *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Berlin (2002).

Lupu 2002

Nicolae Lupu, Stațiunea romană de la Boița (jud. Sibiu), *Acta Terrae Septemcastrensis*, 1 (2002).

Mitrea 1960

Bucur Mitrea, Note bibliografice – K. Horedt, Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1958, 195 p., *Studii și Cercetări de Numismatică*, III (1960), 576–580.

Myzgin-Dymowski-Chemuranov 2020

Kyrylo Myzgin, Arkadiusz Dymowski, Oleksiv Chemuranov, Typical Features of a Roman Denarius Hoards from the Chernyakhiv Culture Territory – the Case of the Skypche Hoard from Ukraine; C. Găzdac (ed.) *Group and Individual Tragedies in Roman Europe. The Evidence of Hoards, Epigraphic and Literary Sources* (2020), 359–383.

Purece-Natea-Chideșă 2024

Silviu I. Purece, Gheorghe V. Natea, Sergiu M. Chideșă, Tracing the Hoards. Archaeological Research and Coin Recover at Motiș, Sibiu County, *Brukenenthal. Acta Musei* XIX. 1 (2024), 15–22.

Rill-Mateescu 2023

Martin Rill, Răzvan Mateescu, *O (ne)obișnuită așezare. Cercetările arheologice de la Șura Mică-Râșloave*, Cluj-Napoca (2023).

Seiverln 1785

Johann Seiverln, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten*, Pressburg (1785).

Selgin 2020

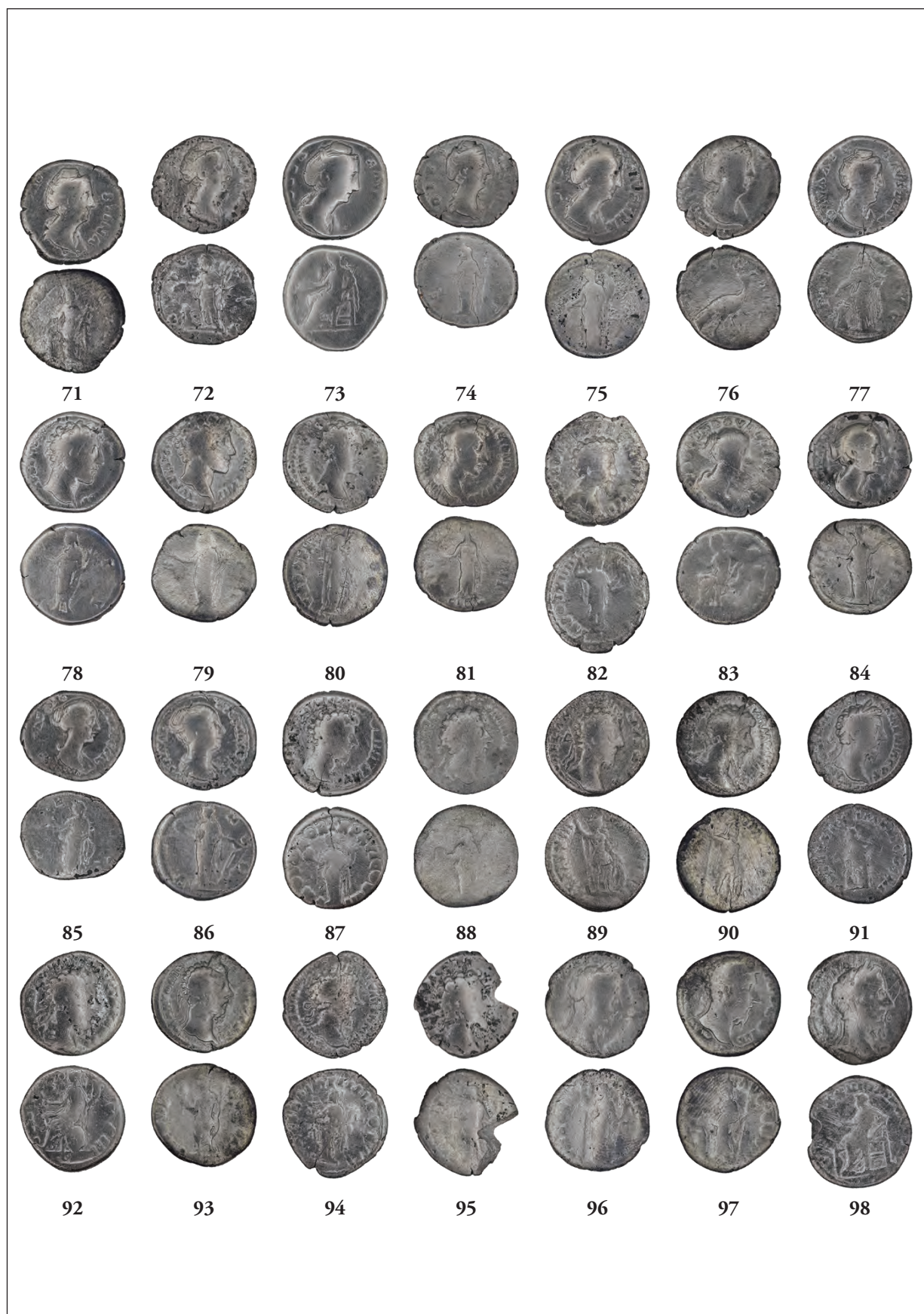
George Selgin, “Gresham’s Law”, St. Battilossi, Y. Cassis, K. Yago (ed.), *Handbook of the History of Money and Currency*, Singapore (2020), 199–219.

Pl. I. Veștem hoard. Coins found by metal detectorists.

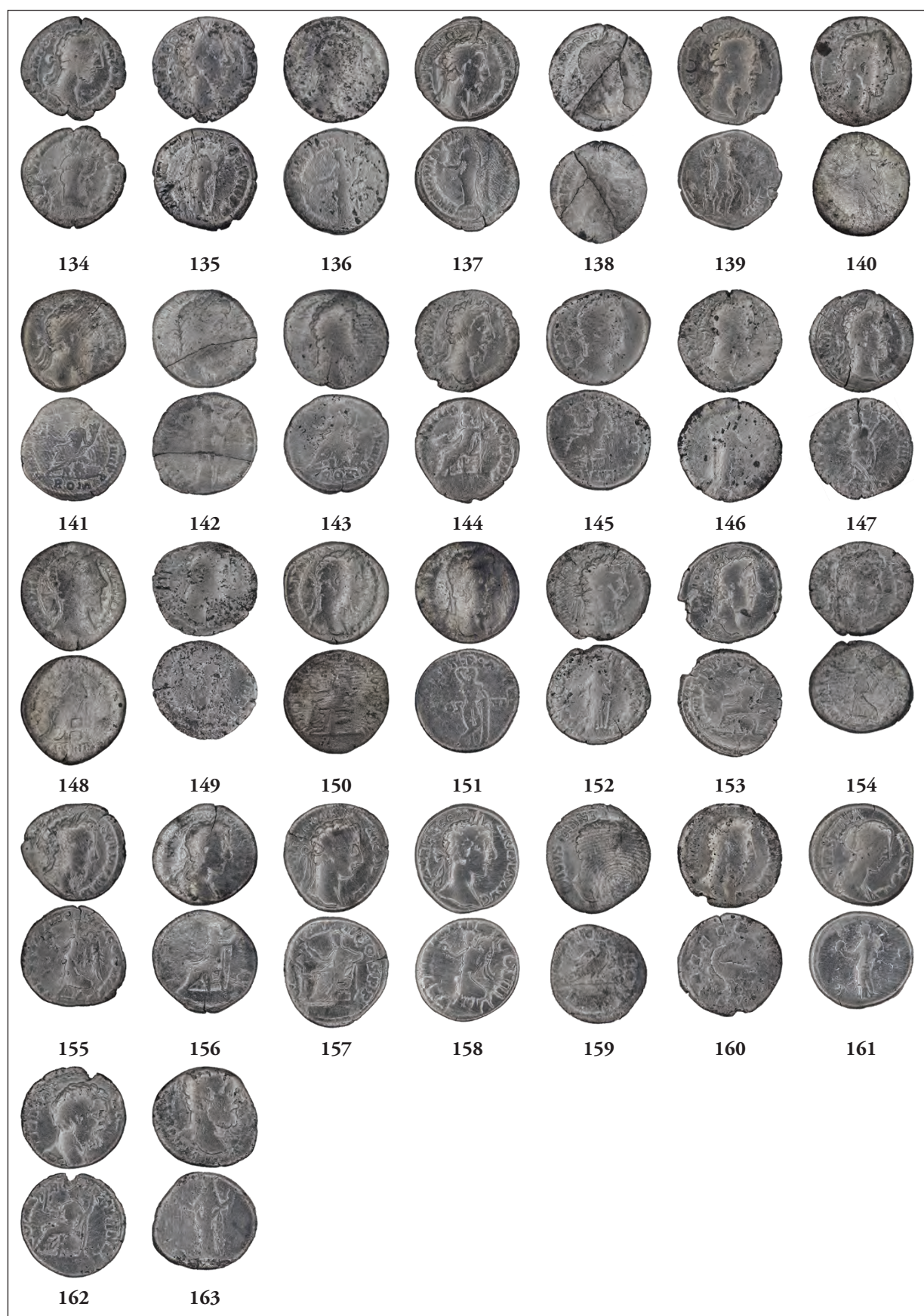
Pl. II. Veștem hoard. Coins found by metal detectorists.

Pl. III. Veștem hoard. Coins found by metal detectorists.

Pl. IV. Veștem hoard. Coins found by metal detectorists.

Pl. V. Veștem hoard. Coins found by metal detectorists.

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIE

CERCEII ÎN SIMBOLISTICA SOCIALĂ ȘI DE GEN ÎN COMUNITĂȚILE AVARE DIN TRANSILVANIA SECOLELOR VII–VIII*

Călin Cosma**

Cuvinte cheie: cercei, atribut gender, atribut economic, atribut social, avari Transilvania

Keywords: earrings, gender attribute, economic attribute, social attribute, Avars Transylvania

Earrings in social and gender symbolism in the wealthy communities of Transylvania in the 7th and 8th centuries
(Abstract)

This article proposes an applied analysis of earrings from the perspective of social and gender symbolism in Avar communities from the territory of Transylvania – an original topic in Romanian historiography. The study focuses on the presence or the absence of earrings in Avar burial grounds and inhumation graves from the 7th–8th century Transylvania. Secondly, it examines the number of earrings per grave, the complexity of their craftsmanship, and the raw materials from which they were made – all of which are reflected in their appearance and value. Furthermore, the article highlights and analyses the association of various types of earrings in graves with other types of artefacts. The analysis of the archaeological data we conducted suggests that earrings can be interpreted not only as simple ornaments, jewellery, or clothing accessories, but also as indicators of the owner's social status. A basic analysis of the presence or the absence of this artefact in graves offers initial insights into social stratification, based on hypothesis formulated in the specialized literature concerning the relationship between this artefact and social symbolism. Also generally considered a gender marker, the analysis of earring deposits in Avar graves in Transylvania provides evidence of this practice not only in women's graves, but also in those of civilian or warrior men. Finally, refining the statistical research based on other indicators – such as number, manufacturing technique/type, metal, and other grave goods – helps to outline a more complete picture of the social hierarchies within Avar communities in this region.

Precizări introductive

Pornind de la considerentul că în literatura de specialitate și cerceii sunt considerați obiecte importante din perspectiva simbolisticii sociale și de gen pentru comunitățile avare¹, mi-am propus o analiză de acest tip aplicată teritoriului Transilvaniei, subiect inedit în istoriografia românească. Înregistrarea cerceilor descoperiți în cimitirele avare, datele tehnice referitoare la materia primă din care au fost confecționați, tipurile/

formele de prezentare, precum și ornamentica acestora le-am publicat într-un studiu aparte (Fig. 1)².

Ca urmare, în acest studiu, pornind de la datele adunate referitoare la tipurile de cercei descoperiți, mi-am propus continuarea cercetării lor pe direcția simbolisticii arheologice. Ca metode de lucru, în tratarea subiectului am optat pentru o prezentare a datelor din punct de vedere cantitativ. Ulterior, am utilizat aceste date în demersul de interpretare calitativă și analitică referitoare la utilizarea cerceilor în descifrarea particularităților locale, eventual regionale și generale, raportat în primul rând la structurile sociale și de gen de la nivelul comunităților avare din Transilvania.

Astfel, mi-am propus să urmăresc prezența, respectiv absența cerceilor în cimitirele și mormintele de inumație avare din Transilvania secolelor VII–VIII. În al doilea rând, intenționez să analizez numărul cerceilor în morminte, apoi complexitatea confecționării artefactelor, a materiei prime

* Articolul tradus în engleză cu titlul "Social and Gender Symbolism of Earrings in the 7th–8th Century Avar Communities of Transylvania" a fost publicat în *Ziridava StudArch* 39 (2025), 77–114.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artelor, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu nr. 12–14, e-mail: cosma2165@yahoo.com

¹ Vezi de exemplu: Bóna 1970, 243, 252; T. Horváth 1972, 119–122; Bóna 1979, 5, 27, 29–30; T. Horváth 1979; Szentpeteri 1985, 79–110; Heinrich-Tamáska 2011, 89–110; Balogh 2016, 149–150, 337; Bende 2017, 291; Curta 2021, 1–19; Á. M. Horváth 2021, 51.

² Cosma 2022a, 205–248.

Grupa A – Cercei cu capatele desfăcute terminate în diferite moduri										
Tipuri de cercei										
1a	1b	1c	2a	2b	3a	3b	4	5a	5b	6
										
Grupa B - Cercei cu pandantive lipite pe inelul cerceilor										
Tipuri de cercei										
1a	1b	1c	1d	1fb	1fb	2				
										
Grupa C - Cercei cu pandantiv atașat										
Tipuri de cercei										
1a	1b	1c	3a	4	5					
										
Grupa D - Cercei cu pandantive globulare din sticlă										
Tipuri de cercei										
			Tip 1a	Tip 1b						
										
Grupa E – Cercei cu pandantiv stelar										
Tipuri de cercei										
1a	1b	1c	1d							
		 								
Grupa F - Cercei lunulari										
Tipuri de cercei										
1a	1b	1c	1d	1f	2	3				
										
Grupa G – Cercei cu pandantiv romboidal										
Tip cercei										
1										
										

Fig. 1 – Tipuri de cercei din cimitirele avară din Transilvania

din care au fost realizați aceștia, toate reflectate în aspectul și valoarea lor. Nu în ultimul rând, intenționez să evidențiez și să analizez asocierea diferitelor tipuri de cercei în morminte și cu alte tipuri

de artefacte. Pe baza datelor reliefate urmăresc să conturez rolul potențial al cerceilor în simbolistica socială și *gender* în societatea avară din Transilvania secolelor VII–VIII.

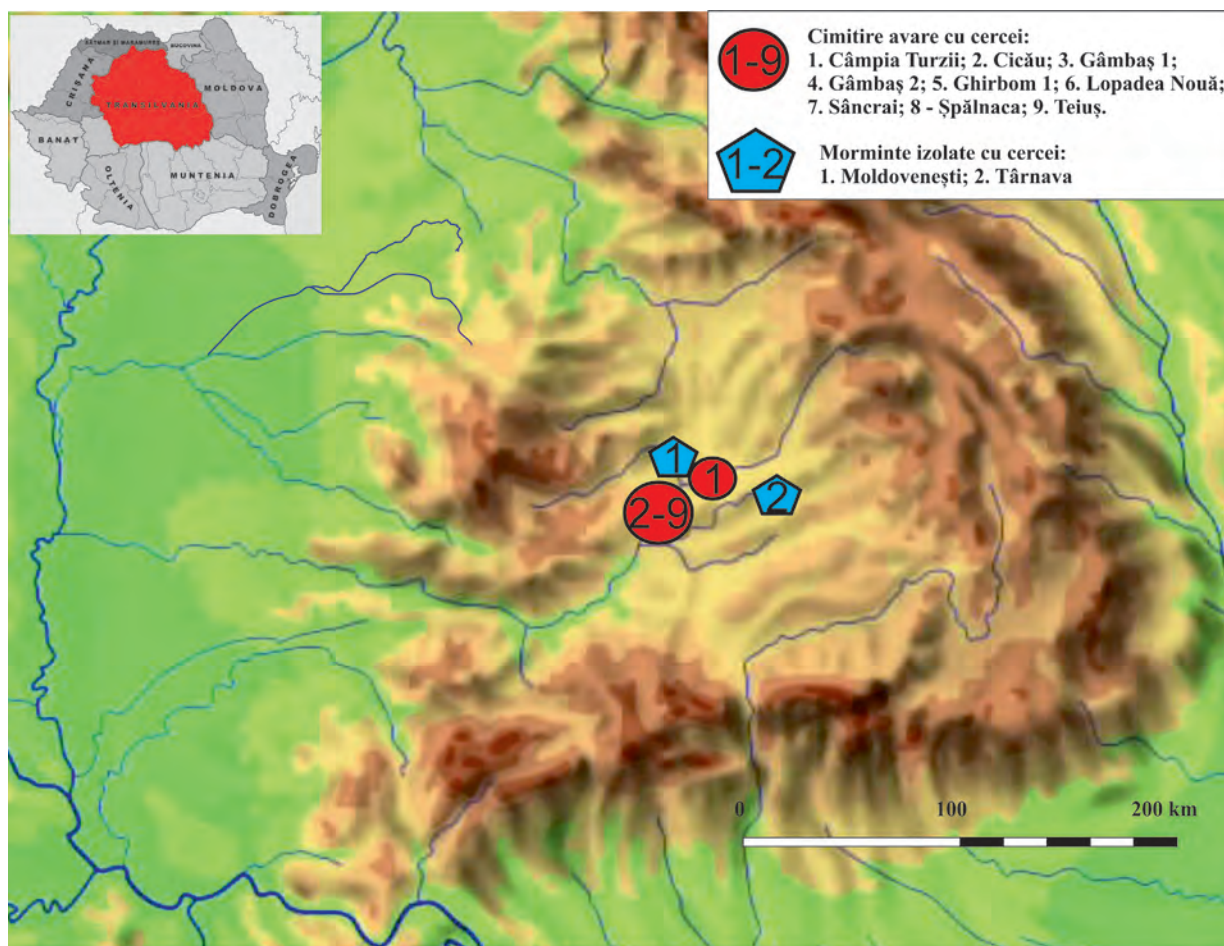
*Prezența și absența cerceilor în cimitire
și morminte și în descoperiri izolate*

În Transilvania au fost catalogate un număr de 12 localități în care au fost descoperite cimitire avare³. Cercei au fost descoperiți în nouă dintre acestea: Câmpia Turzii; Cicău; Gâmbaș/Cimitirul reformat/în continuare Gâmbaș 1; Gâmbaș/Ogoarele de jos/în continuare Gâmbaș 2); Lopadea Nouă; Sâncrai; Șpălnaca; Teiuș⁴ și Ghirbom/Gruicul măciuliilor/în continuare Ghirbom 1⁵. În opt localități din Transilvania au fost găsite fortuit un număr de opt morminte avare izolate: Geoagiu de Sus, Heria, Leșnic, Măgina, Stremț, Târnăveni⁶, Târnavă⁷ și Moldovenești⁸. Numai în mormintele de la Moldovenești și Târnavă au

fost descoperiți cercei. Astfel, din 20 de cimitire și morminte izolate, cercei au fost descoperiți în nouă necropole și în două morminte izolate, deci într-o proporție de 55% din totalul siturilor avare cercetate în Transilvania.

Cimitirele avare în care au fost descoperite morminte cu cercei se află din punct de vedere geografic în centrul de putere avar din Transilvania, sau într-o zonă foarte apropiată de acesta, situat aproximativ în centrul Podișului transilvan, în zona unde Mureșul își schimbă cursul din direcția est-vest în direcția nord-sud⁹ (Harta 1).

Din perspectiva raportului numeric dintre mormintele cu sau fără cercei la nivelul cimitirelor avare din Transilvania, situația se prezintă în felul următor. Cimitirul de la Câmpia Turzii nu

Harta 1. Distribuția geografică a cimitirelor și a mormintelor izolate avare cu cercei.

³ Precizez că am exclus din analiză cimitirele gepido-avare care formează grupul Band-Noșlac-Bratei 3 din Transilvania.

⁴ Cosma 2017, 52–64, 75–79, 79–89.

⁵ Stoicovici – Blăjan 1982, 139–154.

⁶ Cosma 2017, 62–64, 75, 79.

⁷ Horedt 1941, 124–125; Horedt 1958, 101–102; Cosma 2017, 79.

⁸ Palkó 1972, 678–679.

poate fi inclus în această statistică deoarece nu există date numerice privind totalitatea mormintelor. Informațiile deținute despre acest cimitir relevă posibilitatea existenței a trei gropi funerare în care au fost descoperiți cercei. La Cicău, din cele șase morminte, numai două au conținut cercei. În

⁹ Cosma 2017, 18–22, Harta 5; Cosma 2019, 47–65.

cimitirul de la Gâmbaş 1 au fost cercetare arheologic 14 morminte. Cercei au fost descoperiți în trei din acestea. Ambele morminte de la Gâmbaş 2 au conținut cercei. Numai într-unul din cele două morminte de la Ghirbom 1 au fost descoperiți cercei. La Lopadea Nouă au fost descoperiți doi cercei în singurul mormânt recuperat în întregime. În cimitirul de la Sâncrai au fost descoperite 109 morminte umane și unul de cal. Numărul mormintelor cu cercei este de 55 de complexe funerare. Din cele 38 de morminte avare din cimitirul de la Șpălnaca, 15 gropi funerare au conținut cercei. Pentru cimitirul de la Teiuș există date arheologice certe pentru existența a 61 de morminte de înhumare. Este posibil ca numărul acestora să fi fost mai mare. În 14 din cele 61 de morminte au fost descoperiți cercei (Tab 1).

mormintelor cu cercei urcă în cazul cimitirului de 38 de morminte de la Șpălnaca la 39,5% și Sâncrai, cel mai mare cimitir cercetat, de 109 morminte, la 50%. La nivelul mormintelor singulare, descoperite fortuit, cercei au fost descoperiți, așa cum arătam, doar la Târnava și Moldovenești.

Din totalul mormintelor din cimitire și a mormintelor izolate, la un număr de 247 de morminte, ponderea celor cu cercei reprezintă aproape 40%. Procentul poate fi luat în considerare ca un indicator al răspândirii acestui tip de bijuterii. Statistica de mai sus arată că cercei au fost descoperiți într-o proporție însemnată a mormintelor studiate. O situație aparte se observă la nivelul mormintelor izolate, descoperite fortuit. Frecvența cerceilor în aceste morminte este aproape cu jumătate mai mică în raport cu mormintele din cimitire. La

Tab. 1 – Prezența sau absența cerceilor în cimitirele și mormintele izolate avare din Transilvania

Localități	Cimitire avare			Morminte avare izolate		
	Total morminte	Morminte Fără cercei	Morminte cu cercei	Total morminte	Morminte fără cercei	Morminte cu cercei
1. Aiud	3 +?	3	0			
2. Aiudul de Sus	?		0			
4. Câmpia Turzii	3 +?	?	3			
5. Cicău	6	4	2			
6. Gâmbaş 1	14	11	3			
7. Gâmbaş 2	2	0	2			
6. Ghirbom 1	2	1	1			
7. Lopadea Nouă	1 +?	?	1			
8. Luna	nepublicat	?	?			
9. Sâncrai	109	54	55			
10. Șpălnaca	38	23	15			
11. Teiuș	61 +?	47	14			
1. Geoagiu de Sus				1	1	0
2. Heria				1	1	0
3. Leșnic				1	1	0
4. Măgina				1	1	0
5. Moldovenești				1	0	1
6. Stremț				1	1	0
7. Târnava				1	0	1
8. Târnăveni				1	1	0
Total	239	143	96	8	6	2

Astfel, în cimitirele mai mici, proporția mormintelor cu cercei este ridicată, așa cum s-a dovedit la Gâmbaş 2, Ghirbom sau Cicău, în timp ce situația de la Lopadea Nouă și Câmpia Turzii, cum menționam, nu este foarte clară, neexistând date exacte privind numărul mormintelor din cele două cimitire. La Gâmbaş 1 și Teiuș, cimitire cu 14, respectiv 61 de morminte, proporția celor cu cercei este de 21%, respectiv aproape 30%. Procentul

nivelul mormintelor descoperite fortuit, cele două morminte cu cercei reprezintă un procent de 22% din totalul gropilor funerare din această categorie, în care au fost descoperiți cercei.

Astfel, se poate preciza că nu toți membrii comunităților avare din Transilvania au fost înmormântați cu cercei. Numărul persoanelor înmormântate cu cercei este în general mai mic la nivelul tuturor cimitirelor în comparație cu al

persoanelor îngropate fără cercei și doar în câteva situații egal sau aproape egal cu acestea din urmă. Dacă, potrivit literaturii de specialitate cerceii pot fi considerați un indicator al ierarhizării sociale, la baza piramidei sociale avare din Transilvania se aflau cei înmormântați fără cercei, care reprezentau în jur de 60% din persoanele al căror statut poate fi analizat în baza descoperirilor funerare de până la această dată. Dacă luăm în considerare siturile cercetate cu peste trei și până la 50 de morminte, procentul celor plasați la baza ierarhiei comunităților este de 67% la Cicău, 79% la Gâmbaș 1, 60% la Șpălnaca. În cele două situri cu peste 50 de morminte cercetate, situația se prezintă astfel: 77% la Teiuș și aproape 50% la Sâncrai. Procentele au un caracter orientativ, general, structurând societatea avară a regiunii în funcție de depunerile de cercei, respectiv lipsa lor, fără a lua în considerare în această abordare posibile alte tipuri de depuneri de artefacte în morminte, importante din perspectiva simbolisticii sociale.

În cimitirul de la Gâmbaș 1, în cele trei morminte în care au fost descoperiți cercei, au fost îngropate femei. În mormântul cu cercei de la Ghirbom 1, a fost înmormântată o femeie. Dar, trebuie remarcat și faptul că, la Gâmbaș 2, cele două morminte cu cercei descoperite au aparținut unor bărbați. La Lopadea Nouă, mormântul cu cercei a aparținut unui războinic. În cimitirul de la Sâncrai, cercei au fost descoperiți în 37 de morminte de femei, dar și în 12 morminte de bărbați, în 4 morminte de adulți, într-un mormânt de copil și într-unul de tip cenotaf. În cimitirul de la Șpălnaca s-au găsit cercei în 13 morminte de femei, dar și într-un mormânt de bărbat și unul de războinic. Și în cimitirul de la Teiuș unul dintre mormintele cu cercei a aparținut unui bărbat. În toate celelalte 12 morminte cu cercei, au fost înmormântate femei. Mormântul cu cercei de la Târnava a aparținut unui războinic, iar în cel de la Moldovenești a fost îngropată o femeie (Tab. 2).

În consecință, este evident faptul că cercei au

Tab. 2 – Numărul mormintelor cu cercei în cimitirele avare din Transilvani în funcție de gender.

Cimitire	Total morminte cimitir	Număr morminte cu cercei în cimitire în funcție de gender					
		Bărbați	Femei	Adulți	Războinici	Copii	Cenotaf
1. Câmpia Turzii	?	0	3	0	0	0	0
2. Cicău	6	0	2	0	0	0	0
3. Gâmbaș 1	14	0	3	0	0	0	0
4. Gâmbaș 2	2	2	0	0	0	0	0
5. Ghirbom 1	2	0	1	0	0	0	0
6. Lopadea Nouă	1?	0	0	0	1	0	0
7. Moldovenești	1	0	1	0	0	0	0
8. Sâncrai	109	12	37	4	0	1	1
9. Șpălnaca	38	1	13	0	1	0	0
10. Târnava	1	0	0	0	1	0	0
11. Teiuș	61 +?	1	13	0	0	0	0
Total morminte	237	16	73	4	3	1	1

* Nu au intrat în tabel siturile în care nu s-au descoperit morminte cu cercei

Cercei în morminte în funcție de gender și vârstă

Tot la nivel general, se pot emite câteva constatări legate de simbolistica gender a cerceilor în această regiune. Există accepțiunea potrivit căreia cerceii sunt considerați ca fiind specifici portului feminin¹⁰.

Analizând situația pe cimitire, este foarte probabil ca cele trei morminte din cimitirul de la Câmpia Turzii în care au fost descoperiți cercei să aparțină unor femei. În cele două morminte cu cercei din necropola de la Cicău au fost înmormântate femei.

fost descoperiți în morminte de femei, dar și de bărbați, războinici și copii. Pe de altă parte, mormintele cu cercei atribuite femeilor sunt într-un număr considerabil mai mare în comparație cu cel al mormintelor de bărbați, civili sau războinici, ori de copii. Astfel, puțini bărbați și copii din comunitățile avare din Transilvania au fost înmormântați cu cercei. Din totalul mormintelor care au conținut cercei, aceștia s-au regăsit doar în proporție de 16% în morminte de bărbați aparținând societății civile, la care se adaugă trei morminte de războinici, patru de adulți în care nu s-a putut determina sexul decedatului, un copil și un cenotaf. În ceea ce privește numărul mormintelor de războinici din cimitirele avare din Transilvania (fără cimitirul de

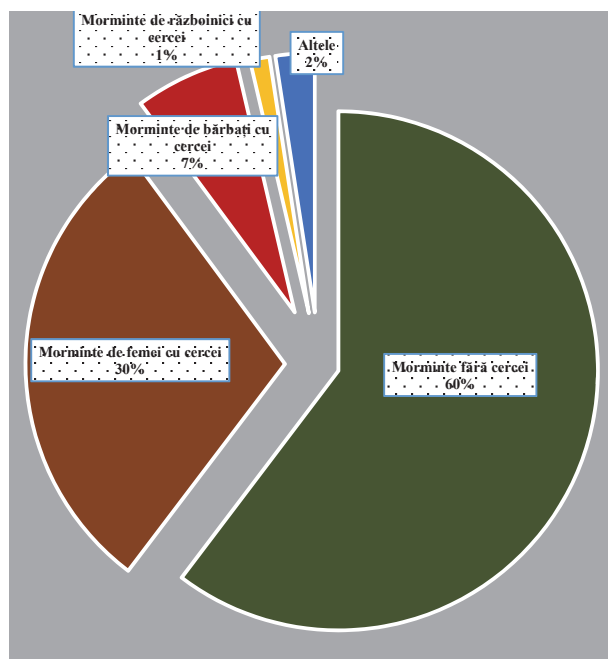
¹⁰ Á. M. Horváth 2021, 51.

la Aiudul de Sus), este de 32 complexe funerare, la care se adaugă șapte descoperiri izolate¹¹. De semnalat este și faptul că, din cele 39 de înmormântări de războinici descoperite în această regiune, doar trei au conținut cercei, câte un mormânt din cimitirele de la Lopadea Nouă și Șpălnaca și un mormânt izolat de la Târnava. Aceasta indică faptul că prezența cerceilor în mormintele de războinici în acest spațiu era un aspect excepțional și ar putea fi legat de statutul războinicilor în ierarhia militară a vremii. I. Bóna evidențiază că, șefii militari avari din Bazinul Carpatic au fost înmormântați și cu cercei, această practică funerară fiind originară în Asia¹². Exemplele cele mai apropiate din punct de vedere geografic privind acest obicei funerar sunt cele de la Unirea 2/Veresmort¹³ din Podișul transilvan și Sânpetru German, din Banatul românesc¹⁴. Apoi, doar un mormânt de copil din cele trei și unul de tip cenotaf din cele 6, din cimitirul de la Sâncrai, au conținut cercei. Cele două morminte de copii din cimitirul de la Teiuș nu au conținut inventar funerar. În ce privește mormintele de femei cu cercei raportat la totalul mormintelor în care s-a găsit acest tip de bijuterie, ele reprezintă un procent de 74,5%. Acest procent relevă faptul că, așa cum am menționat mai sus, acest tip de bijuterie s-a regăsit precumpănitor în mormintele de femei (Gr. 1).

În ceea ce privește numărul mormintelor cu cercei din fiecare cimitir, în funcție de gen, gropile funerare în care au fost înmormântate femei în comparație cu cele de bărbați, diferă de la un cimitir la altul. Așa

cum arătam, în siturile de la Câmpia Turzii, Cicău, Gâmbaș 1, Ghirbom și mormântul de la Moldovenești, cercei s-au găsit doar în morminte de femei, iar la Șpălnaca și Teiuș, în cea mai mare parte, doar în morminte de femei, dar și într-un mormânt de bărbat la Teiuș și într-unul de războinic în cimitirul de la Șpălnaca. O situație aparte se întâlnește în "cimitirul" de la Gâmbaș 2, unde cele două morminte de bărbați au conținut cercei, și la Sâncrai, unde portul cerceilor de către bărbații din societatea civilă pare mai răspândit în comparație cu alte locații (22% din mormintele cu cercei de aici). Aceste aspecte reliefează ipotetice particularități comunitare privind portul cerceilor de femei și bărbați.

Dincolo de aceste specificități locale, se poate însă concluziona că din perspectiva simbolisticii de gen, în comunitățile avarice din Transilvania cerceii au fost o podoabă precumpănitor feminină. Într-un număr redus au fost purtați și de către bărbații din societatea civilă avară și, în număr extrem de scăzut, de către războinici.

Gr. 1: Reprezentare grafică a mormintelor cu și fără cercei

Numărul cerceilor în morminte și poziționarea lor în interiorul acestora

Numărul cerceilor în mormintele din cimitirele avarice variază între unu și șapte exemplare. Majoritare sunt mormintele cu doi cercei (34), urmate îndeaproape de mormintele cu un cercei (30), regăsite atât în morminte de bărbați cât și de femei, numărul mormintelor de femei fiind în ambele situații mai mare. La fel în cazul mormintelor cu 3 până la 7 cercei, care sunt precumpănitor de femei. Din cele 14 morminte cu patru cercei, 12 au fost de femei, cu cinci cercei s-au identificat un

bărbat și două femei. Cu șapte cercei s-au înmormântat trei femei.

La nivelul cimitirelor, se poate observa, de exemplu, faptul că la Sâncrai, cel mai mare cimitir cercetat, era mai răspândită practica înmormântării cu 3–7 cercei decât în alte situri, 19 femei și cinci bărbați fiind înmormântați aici cu mai mulți cercei, apoi la Șpălnaca 4 femei și doi bărbați,

¹¹ Au fost descoperite în cimitirele avarice de la: Aiud (3 morminte, și altele distruse), Cicău (două morminte), Gâmbaș 1 (3 morminte), Lopadea Nouă (un mormânt), Sâncrai (13 de morminte), Șpălnaca (8 morminte) și Teiuș (2 morminte). La acestea se mai adaugă mormintelor de războinici cele singulare, descoperite fortuit la Geoagiu de Sus, Heria, Leșnic, Măgina, Stremț, Târnava și Târnăveni: Cosma 2017, 62–64, 75, 79.

¹² Bóna 1979, 5, 27, 29–30

¹³ Rustoiu – Ciută 2015, 107–127.

¹⁴ Dörner 1960, 425, nr. 9, fig. 4/4.

Tab. 3 – Numărul cerceilor în morminte din cimitirele avar din Transilvania

Număr cercei în morminte									
Cimitire	Gender	Nr. morminte în cimitire-cu cercei	Număr cercei în mormânt						
			1	2	3	4	5	6	7
Câmpia Turzii	Femei	3		•					
Cicău	Femei	2	1	•					
			1		•				
Gâmbaş 1	Femei	3	2		•				
			1			•			
Gâmbaş 2	Bărbați	2	1		•				
			1				•		
Ghirbom 1	Femei	1		•					
Lopadea Nouă	Războinici	1		•					
Moldovenești	Femeie	1	1	•					
Sâncrai	Bărbați	12	5	•					
			2		•				
			3			•			
			2				•		
	Femei	37	8	•					
			10		•				
			5			•			
			10				•		
			2					•	
			2						•
	Adulți	4		•					
	Copii	1			•				
	Cenotaf	1			•				
Șpălnaca	Bărbați	1			•				
	Femei	13	5	•					
			4		•				
			3			•			
			1						•
	Războinici	1			•				
Târnavă	Războinici	1		•					
Teiuș	Bărbat	1		•					
	Femei	13	4	•					
			7		•				
			1			•			
			1				•		

Gâmbaş 2 (un bărbat) și Gâmbaş 1 (o femeie) și la Teiuș (două femei).

Portul unui cercei pare destul de răspândit și este practicat de femei, bărbați și războinici deopotrivă. La fel de răspândit era și portul a doi cercei. Rămâne de discutat dacă, în general, numărul cerceilor cu care a fost înmormântat defunctul/defuncta este un indicator în sine al prestigiului social. Se poate observa că raportul dintre înmormântările de femei cu mai mulți cercei respectiv bărbați cu mai mulți cercei este favorabil primei categorii. Cu 7 cercei s-au descoperit doar

morminte de femei (Tab. 3, Anexa 9). Situația din Transilvania se regăsește și în alte zone ale Khaganatului avar din Bazinul Carpatic¹⁵.

În ce privește poziția cerceilor raportat la corpul uman depus în groapa funerară, este discutabilă, la fel și valoarea simbolică a poziționării acestora. Apoi, nu există date privind locul de depunere al cerceilor în cazul tuturor mormintelor. Potrivit informațiilor existente, sunt o serie de morminte în care aceștia au fost descoperiți de-o parte și de alta a craniului, dar există și morminte în care aceștia au fost depuși și în zona pieptului sau a bazinului.

În cazul mormintelor cu un singur cercei, acesta a fost descoperit pe una din cele două părți ale craniului, singularitatea acestuia indicând cel mai probabil moda portului unui singur cercei, care era uzitat indiferent de gen, de bărbați și femei deopotrivă. El poate avea însă și alte valențe, cum ar fi aceea de ofrandă funerară sau de obiect cu rol apotropaic¹⁶.

În cazul înmormântărilor cu doi cercei, aceștia s-au găsit în stânga și dreapta craniului, în zona urechilor. Din punct de vedere tipologic sunt cercei de un singur tip, dar sunt și de tipuri diferite, ca cei dintr-unul dintre mormintele de femei de la Cicău și unul de la Teiuș. Prin poziția lor în mormânt în zona urechilor, inclusiv și pentru cei de tip diferit, cerceii pot fi considerați podoabe utilizate în portul cotidian. În cazul a doi cercei diferiți depuși în mormânt, se pune doar întrebarea dacă erau purtați simultan sau alternativ.

În situația mormintelor în interiorul cărora s-au descoperit câte patru cercei, unii de același tip, dar și de tipuri diferite,

se poate aprecia faptul că respectivii cercei nu au fost artefacte purtate în același timp de către decedat în timpul vieții. În general, cerceii nu puteau fi prinși de ureche doi într-o parte, doi în alta, deoarece piesele se încălecau, cerceul din partea inferioară devenea aproape invizibil și nu avea niciun efect vizual pentru cei din jur. Consider că perechile de cercei de tip F și de tip E, descoperite în mormintele de femei la Gâmbaş 1 sau Sâncrai, pot

¹⁵ Bende 2017, 291.

¹⁶ T. Horváth 1972, 119–122; T. Horváth 1979 online; Á. M. Horváth 2021, 51.

fi interpretate ca artefacte care au făcut parte din zestrea de podoabe ale femeilor respective, obiecte pe care familia le-a depus în mormânt alături de acestea. Faptul că toți cei patru cercei au fost descoperiți în zona urechilor sugerează că aceștia au fost purtați de decedate poate alternativ, în viața de zi cu zi. În schimb, altă combinație de patru cercei întâlnită în mormintele de femei este cea de doi cercei de tipul cu pandantiv atașat și doi de tipul verigă simplă, cu capete ascuțite. Exemplele nu sunt multe și provin mai ales din cimitirul de la Sâncrai (M. 15/doii cercei lunulari și doi cercei simpli cu capetele desfăcute; M. 23/doii cercei cu pandantiv lipit și doi cercei simpli cu capete desfăcute) și Teiuș (M. 6/doii cercei cu pandantiv atașat și doi cercei simpli cu capete ascuțite). În aceste cazuri pot fi luate în discuție două posibilități. Prima ar fi aceea că cei patru cercei au fost purtați alternativ, dar în acest caz se poate lua în considerare și portul simultan, cei simpli cu capete ascuțite putând fi prinși în partea superioară a urechii. Apoi, în câteva morminte de femei au fost descoperiți câte trei, cinci și șapte cercei. Cele două morminte de femei de la Sâncrai și unul de la Șpălnaca, cu câte șapte cercei, de tipuri diferite, se încadrează și ele în tiparul mormintelor în care s-au regăsit câte doi cercei de același tip, dar și de tipuri diferite. Și în aceste situații se poate formula ipoteza portului alternativ, chiar și de unu sau doi cercei.

În cazul mormintelor de bărbați civili, din perspectiva numărului de gropi funerare cu cercei, au fost identificate cinci tipuri de morminte, în care numărul acestora a variat de la unu la cinci cercei. Aceștia au fost descoperiți în stânga și/sau dreapta craniului, dar și pe piept sau pe bazin. La fel, în cazul celor trei morminte de războinici cu cercei, aceștia au fost poziționați în zona craniului. În cazul războinicului de la Șpălnaca, unul din cei trei cercei descoperiți în acest mormânt, a fost depus în zona bazinului. Este posibil să fie luată în discuție aici semnificația de ofrandă funerară sau simbol apotropaic¹⁷.

Cei doi cercei din mormântul de copil, precum și cei din mormântul cenotaf din cimitirul de la Sâncrai pot fi interpretați ca un simbol al statutului social al copilului, dar și al persoanei în memoria căruia s-a făcut înmormântarea de tip cenotaf.

Complexitatea și materia primă din care au fost realizați cerceii

Un aspect care poate fi considerat un indicator în simbolistica socială este neîndoielnic și

complexitatea cerceilor din perspectiva modului de confecționare și prezentare a lor, dar și al valorii metalului din care au fost confecționați.

În accepțiunea mea, cel mai simplu tip de cercel din cimitirele avare din Transilvania ca tehnologie de realizare este cel din bară de metal cu capetele desfăcute, terminate în diferite moduri. Aceștia formează grupa A de cercei din Transilvania. La nivelul tuturor cimitirelor avare din Transilvania, numărul total al artefactelor care formează grupa A este de 123 de piese. Este cel mai răspândit, cu o pondere de 53% din totalul cerceilor descoperiți în gropile funerare avare din Transilvania. S-au regăsit într-un număr de 63 de morminte. Din cadrul acestora, 12 morminte au aparținut unor bărbați, conținând 21 de cercei. Raportat la numărul cerceilor descoperiți în morminte de bărbați, ponderea acestui tip de cercei a reprezentat 58,3%. În 45 de morminte de femei s-au găsit un număr de 93 de cercei din grupa A, reprezentând 51% din totalul cerceilor din gropi funerare de femei. Apoi, într-un mormânt de războinic au fost descoperiți trei cercei de acest tip; în patru morminte ale unor adulți patru cercei; într-unul de copil doi cercei; într-unul de tip cenotaf, doi cercei. Procentele calculate indică larga răspândire a cerceilor din grupa A în mormintele avare din Transilvania, cam jumătate dintre cerceii descoperiți fiind din această categorie, procente sensibil mai mari în mormintele de bărbați față de cele de femei.

În cadrul acestei grupe tipologice, cel mai „ieftin” cercel formează grupa A.1a-c, cercei cu capete ascuțite sau boante. Aceștia sunt într-un număr de 104 din totalul de 123 de piese integrate în această grupă tipologică. De asemenea, ei se regăsesc în aproape toate cimitirele avare. Tipurile 2–6 din grupa A sunt puțini din punct de vedere numeric. Tipul A. 2a-b, cercei cu unul dintre capete în formă de spirală/tirbușon, sunt într-un număr de trei piese. Cerceii care formează tipul A.3a-b, cercei cu un capăt răsucit în formă de cerc/colac, sunt într-un număr de șase piese. Cele trei piese care formează tipul A.4, cercei cu un capăt terminat în formă de bulb, au fost descoperite câte una în trei morminte de femei din cimitirul de la Sâncrai. Câte un singur exemplar din tipurile 5a-b, cercei cu un capăt terminat în formă de cub sau de formă bitronconică, și tipul 6, cercel cu bară spiralată, s-au descoperit într-un mormânt de femeie din cimitirul de la Sâncrai (Tab. 4, Anexele 1–2).

Lipirea sferelor de dimensiuni mici pe inelul cerceilor în cazul grupei B (cercei cu pandantive lipite pe inelul cerceilor), nu este un procedeu tehnologic foarte dificil de executat. Grupa B

¹⁷ Cosma 2020, 47–63.

Tabelul 4 – Prezența grupelor de cercei în cimitire în funcție de modalitatea de realizare. a – număr de morminte; b – număr cercei în cadrul grupei

Grupe tipologice de cercei	Total număr cercei	Prezența cerceilor în cimitire											
		Număr total morminte și cercei în cimitire în funcție de gender											
		Bărbați		Femei		Adulți		Războinici		Copii		Cenotaf	
		a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Grupa A	123	12	21	45	93	4	4	1	3	-	-	1	2
Grupa B	21	1	1	11	20	-	-	-	-	-	-	-	-
Grupa C	30	6	8	12	18	-	-	1	2	1	2	-	-
Grupa D	13	1	2	7	11	-	-	-	-	-	-	-	-
Grupa E	9	-	-	4	9	-	-	-	-	-	-	-	-
Grupa F	34	3	4	17	29	-	-	1	1	-	-	-	-
Grupa G	2	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-

este formată de un număr de 21 de piese. Piese sunt prezente aproape în toate cimitirele avare din Transilvania. Au fost descoperite în 11 morminte de femei și unul de bărbat. Datele statistice relevă frecvența lor preponderent în morminte de femei, dar și în cadrul acestora, proporția este mai mică decât în cazul tipului A, ridicându-se la 11% din totalul cerceilor găsiți în morminte de femei (Tab. 4, Anexa 3).

Nici cerceii cu pandantive globulare din sticlă, care formează grupa D de cercei din cimitirele avare din Transilvania, nu se constituie în artefacte greu de plăsmuit. Se presupune că bulbii de sticlă au fost realizați cu gaură (procedeu utilizat în cazul mărgelilor) și apoi trași pe tija lipită pe inelul cerceilor. Numărul cerceilor de acest tip este de 13 exemplare. Au fost descoperiți în opt morminte din patru cimitire. Provin dintr-un singur mormânt de bărbat din cimitirul de la Gâmbaș 2 (doi cercei). Restul au fost găsiți în morminte de femei din cimitirele de la Sâncrai (4 morminte/6 cercei), Șpălnaca (un mormânt/doi cercei) și Teiuș (două morminte/trei cercei). Frecvența lor este mai scăzută, reprezentând 6% din cerceii găsiți în morminte de femei, la care se adaugă cei doi cercei din mormântul de bărbat pomenit mai sus (Tab. 4, Anexa 5).

Producerea cerceilor din grupele C, E, F și G necesită cunoștințe tehnice superioare pentru realizarea lor. Piese au fost turnate în tipare. Unii dintre cerceii cu pandantiv ovoidal atașat pe inelul cerceilor (Grupa C) au fost ornamentați prin tehnica filigranului. Toți cerceii din grupele E, F, G au una dintre fețe/reversul ornamentat în diferite maniere cu linii și sfere de dimensiuni mici, realizat în momentul turnării pieselor în tipar sau ulterior, după scoaterea pieselor din tipare (în cazul lipirii sferelor de dimensiuni mici pe aversul lamelor cerceilor). În aceste situații erau necesare

cunoștințe pentru realizarea tiparelor, pentru activitatea de topire a materiei prime din care urmau să fie realizați cerceii și, nu în ultimul rând, o dexteritate mare pentru finisarea lor după scoaterea lor din tipare. Aceste procedee necesitau cunoștințe superioare de orfevrărie (Tab. 4, Anexele 4, 6–8).

Cercei din grupa C (cu pandantiv atașat) provin din cinci cimitire. Lotul conține 30 de piese, ele fiind găsite în 20 de morminte. Situația statistică în mormintele de femei cu cercei relevă un procent de 10%, pondere apropiată celei din categoria celor de tip B. După cerceii de tip A, ca frecvență, acest tip se situează pe locul secund între tipurile de cercei regăsite în mormintele de bărbați, cu procentul de 23% din totalul celor din mormintele de bărbați. Statistic, cerceii identificați în mormintele de bărbați au fost în majoritate covârșitoare de tip A și C, în proporție de 80,5% (Tab. 4, Anexa 4).

În cadrul Grupei E (cercei cu pandantiv stelar), au fost înregistrați un număr de 9 cercei, descoperiți în patru morminte din două cimitire. Grupa E de cercei se regăsește doar în morminte de femei (Tab. 4, Anexa 6).

Grupa F (cercei lunulari), cuprinde un număr de 34 de cercei proveniți din patru cimitire și două morminte izolate, descoperite fortuit. Numărul de morminte cu cercei de acest tip este de 21 gropi funerare. Și modelul încadrat grupei F este specific mai mult femeilor, 35 de cercei reprezentând 16% din totalul celor descoperiți în mormintele de femei, al doilea tip ca frecvență după cei din tipul A (Tab. 4, Anexa 7).

Doi cercei încadrați în grupa G au fost identificați într-un mormânt de femeie din cimitirul de la Sâncrai (Anexa 9). Tipul G nu se regăsește în morminte de bărbați. Este de remarcat faptul că cei 11 cercei din grupele E și G s-au descoperit doar în morminte de femei.

Astfel, se poate afirma că grupele C, E, F și G, care necesitau cunoștințe tehnice superioare în realizarea lor, au fost mai bine reprezentate în mormintele de femei, într-un procent de 32% din totalul exemplarelor din mormintele de femei avare din Transilvania, în timp ce astfel de exemplare erau puține în mormintele de bărbați, 12 exemplare, fără niciun cercel din grupele E și G.

În funcție de cele prezentate mai sus, se poate preciza că, la nivelul tuturor cimitirelor avare din Transilvania, numărul celor mai simple tipuri de cercei din punct de vedere al complexității producerii lor (grupele A-B, D) a fost mai mare, dar și ponderile în ansamblul mormintelor de bărbați cu cercei, respectiv femei cu cercei au fost mai mari, atât la nivel macro cât și la nivelul fiecărui cimitir în parte, în comparație cu cerceii care necesitau cunoștințe tehnice superioare pentru realizarea lor (grupele C, E, F și G). 68% din cerceii descoperiți în mormintele avare au aparținut grupelor A, B, D, fiind cele mai simple variante ca realizare și 32% grupelor C, E, F, G.

Valorizând procentele din perspectiva simbolisticii sociale, în acest caz, datele trebuie privite în sens invers. Numărul mai mic al artefactelor, respectiv procentul, reprezintă tipurile utilizate de elitele din comunităților avare din Podișul transilvan. Numărul acestor artefacte se conjugă de altfel cu numărul redus de morminte în care au fost descoperite. Consider că cerceii care au necesitat cunoștințe de orfevrărie deosebite pentru realizarea lor, precum cele din deja menționatele grupe C, E, F și G, au aparținut acelor persoane care s-au aflat în jumătatea superioară a ierarhiei sociale din cadrul comunităților umane. Semnificativ de remarcat este că numeric, dar și ca tipologii, aceștia erau reprezentativi în special pentru elitele feminine ale timpului. Ca indicator elitar/de gen, un procent de 77% din cerceii grupelor C, E, F, G s-au găsit în morminte de femei. De altfel, așa cum am arătat deja, tipurile E și G s-au întâlnit doar în înmormântări de femei.

Mergând mai departe, luând în calcul metalul din care au fost realizați, se poate face o rafinare în continuare a departajării sociale în cadrul comunităților analizate. Astfel, în cimitirele avare din Transilvania au fost descoperiți un număr de 168 de cercei din bronz. Numărul celor descoperiți în morminte de bărbați din cimitirele avare din Transilvania se ridică la 31 de piese. În morminte de femei s-au descoperit 128 de cercei din bronz. În cimitirul de la Șpălnaca, un mormânt de războinic a conținut trei cercei din bronz. Un cercel din bronz a fost descoperit în mormântul izolat, de

războinic, de la Târnavă. Astfel, numărul cerceilor din bronz din cele două morminte de războinici avari este de 4 piese. Mormintele de adulți, mormântul de copil și cenotaful, toate din cimitirul de la Sâncrai, au conținut 8 piese de bronz.

Alături de cerceii din bronz, care domină în ansamblul descoperirilor acestor artefacte, s-au găsit și cercei de argint, un metal mai valoros în comparație cu precedentul, care poate fi asociat și cu un nivel de bunăstare mai ridicat și o poziție mai înaltă în societate. Astfel, în cimitirele avare din Transilvania au fost descoperiți un număr de 61 de cercei din argint. Morminte de bărbați din care provin cercei din argint au fost descoperite în cimitirele de la Gâmbaș 2 (un cercel/un mormânt), Sâncrai (patru cercei/două morminte) și Teiuș (un cercel/un mormânt), deci un total de șase cercei. Un mormânt de războinic care a conținut doi cercei din argint a fost descoperit în cimitirul de la Lopadea Nouă. Morminte de femei în care au fost descoperiți cercei din argint provin din cimitirele de la: Cicău (doi cercei/două morminte); Gâmbaș 1 (opt cercei/trei morminte); Ghirbom 1 (doi cercei/un mormânt); Sâncrai (34 cercei/14 morminte); Șpălnaca (patru cercei/două morminte); Teiuș (șapte cercei/patru morminte). Un cercel din argint provine din mormântul izolat, de femeie, de la Moldovenești. Este vorba de un total de 53 de cercei de argint proveniți din morminte de femei. De precizat apoi, e și faptul că sunt o serie de gropi funerare în care au fost descoperiți atât cercei din bronz, cât și cercei din argint, aspect asupra căruia vom reveni.

Concluzionând, se observă preponderența cerceilor de bronz în cadrul descoperirilor, reprezentând un procent de 74% din totalul cerceilor descoperiți în siturile cercetate, un procent mult mai mic, de 26% fiind cercei din argint. Apoi, atât în cazul bărbaților cât și al femeilor, cerceii din bronz sunt preponderenți, 71% din totalul cerceilor din morminte de femei și 81% din mormintele de bărbați civili și războinici. Toți cerceii din mormintele de adulți, copii și cenotaf au fost doar din bronz. Dacă valoarea metalului folosit în confecționarea cerceilor îl considerăm în sine un indicator de departajare socială, observăm o categorie intermediară în piramida socială a comunităților, a purtătorilor de cercei de bronz.

În ce privește ponderea cerceilor de argint, pe sexe, se constată că 87% din cerceii de argint s-au descoperit în morminte de femei. Mai bine de jumătate din cerceii de argint descoperiți în mormintele de femei provin din cimitirul de la Sâncrai, la care se mai adaugă trei cercei de argint

descoperiți aici în morminte de bărbați. Însă, fiind cel mai mare sit cercetat în care s-au descoperit în total 141 de cercei, frecvența celor de argint este de 4,4, mai mică în comparație cu majoritatea siturilor mici și mijlocii. Frecvența cerceilor de argint pe cimitire este mai mare, de 1 la 1 în situri mici precum Ghirbom, Lopadea și Moldovenești, unde s-au descoperit câte doi cercei, ambii de argint, respectiv doar 1 cercei, dar de argint. De asemenea, la Gâmbaș 1, din opt cercei descoperiți, toți au fost de argint. La Cicău, același indicator este de 1,5, la Teiuș, 2,8, la Gâmbaș (2) 3,5, la Sâncrai, așa cum arătam 4,4, iar la Șpălnaca 11,6. Se observă că în unele locuri de descoperire, toți cerceii aduși la suprafață au fost de argint. Dar, trebuie semnalat faptul că aici au fost săpate un număr mic, infim de morminte. Mai mulți cercei provin din cimitire cu mai multe morminte cercetate precum: Teiuș, Șpălnaca sau Sâncrai, unde însă, alături de cercei de argint s-au descoperit și numeroși cercei din bronz. Trebuie precizat și că la Câmpia Turzii și Târnava, nu au fost descoperiți cercei de argint, lucru care poate fi un indicator de bunăstare mai scăzut al comunităților de aici.

Apoi, dacă cerceii din argint exprimă prin noblețea metalului și noblețe socială, se poate observa la nivelul piramidei sociale un alt nivel, mai redus în comparație cu celelalte decelate în funcție de absența cerceilor din morminte, respectiv, înmormântări cu cercei din bronz. Ceea ce mai trebuie reliefat este și că cerceii de argint sunt un semn de noblețe în primul rând în sfera elitei feminine a comunităților, în cadrul căreia se poate observa și fenomenul înmormântărilor cu mai mulți cercei.

Trebuie precizat, de asemenea, că în comunitățile avare din Transilvania nu s-au descoperit cercei

din aur, ceea ce ar putea să indice în primul rând un nivel de avuție moderat al comunităților din acest spațiu, dar argintul a fost și el un metal nobil din care au fost realizate artefacte, inclusiv cercei, pentru membrii claselor superioare din cadrul popoarele stepice ajunse în Europa în a doua jumătate a primului mileniu creștin.

Ca atare, în comunitățile avare din Transilvania, au existat o serie de indivizi (bărbați, războinici și preponderent femei) care s-au constituit într-o categorie situată în partea superioară a piramidei sociale, proprietari și purtători de cercei de argint, care au făcut diferența socială în raport cu persoanele care au purtat cercei din bronz. Cei din urmă au constituit o categorie plasată undeva la mijlocul piramidei sociale a comunităților avare transilvane.

Analiza valorii cerceilor, utilizabilă în simbolistica socială, poate fi continuată prin coroborarea tipului de cercei cu materialul din care s-a realizat. Astfel, cei mai mulți cercei din grupa A, au fost realizați din bronz. Numărul acestora este de 115 de exemplare și, de asemenea, cei mai numeroși, 101 cercei, se încadrează în grupa A.1a-c. Aceștia pot fi considerați cei mai populari cercei din cimitirele avare ale Transilvaniei acelor timpuri. Cerceii care fac parte din grupele de cercei A.2-6 sunt mai puțini din punct de vedere numeric în comparație cu cei din grupa A.1.a-c., fiind vorba despre 14 piese. Numărul cerceilor din argint din grupa A este de 13 artefacte. Cele 13 artefacte de argint din acest model popular reprezintă doar 10,5% din totalul cerceilor din această categorie tipologică și 21,3% din totalul cerceilor de argint descoperiți. Un alt aspect de semnalat este că acest tip de cercei de argint s-a descoperit doar în morminte de femei (Tab. 6, Anexele 1-2).

Tab. 5 – Numărul cerceilor în funcție de metalul din care au fost realizați. 1, 2, 3 etc. – Număr cercei

Cimitire	Cercei în funcție de metalul din care au fost realizați								
	Bronz						Argint		
	Bărbați	Femei	Adulți	Războinici	Copii	Cenotaf	Bărbați	Femei	Războinici
Câmpia Turzii		6							
Cicău		1						2	
Gâmbaș 1								8	
Gâmbaș 2	5						2		
Ghirbom 1								2	
Lopadea Nouă									2
Moldovenești								1	
Sâncrai	23	78	4		2	2	3	29	
Șpălnaca	3	26		3				3	
Târnava				1					
Teiuș		17					1	8	
Total	31	128	4	4	2	2	6	53	2
Total cercei	171						61		

Tab. 6 – Număr cercei în funcție de tip și metalul din care au fost confecționați. Br – Bronz, Ag- Argint

Cimitire	Număr cercei în funcție de tip și metalul din care au fost confecționați													
	Grupe de cercei/Metal													
	A		B		C		D		E		F		G	
	Br	Ag	Br	Ag	Br	Ag	Br	Ag	Br	Ag	Br	Ag	Br	Ag
	Număr cercei													
Câmpia Turzii	3		1						2					
Cicău						1					1	1		
Gâmbaș 1		2								6				
Gâmbaș 2	3		1				2					1		
Ghirbom 1				2										
Lopadea Nouă						2								
Moldovenești												1		
Sâncrai	69	7	3	8	10	11	6		1		11	10	2	
Șpălnaca	27	2	4		1	2	2							
Târnavă											1			
Teiuș	8	2	2		1	2	3				1	7		
Total cercei	110	13	11	10	12	18	13		3	6	14	20	2	

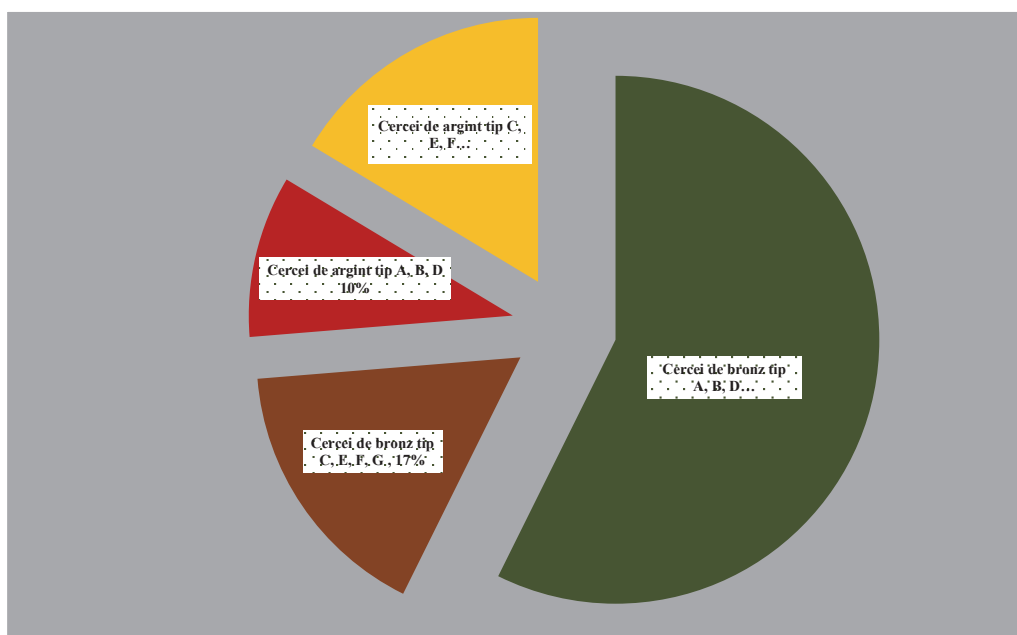
Numărul cerceilor din bronz cu pandantive lipite, care formează grupa B (tipurile B.1a–1c, 1fb, 2), este de 11 exemplare. Cercei din argint sunt în număr de 10 artefacte. Se observă că în cadrul acestui tip, cerceii din bronz și argint sunt foarte apropiați numeric, procentual, cei de argint reprezentând 48% din această categorie tipologică și 16% din totalul cerceilor de argint descoperiți (Tab. 6, Anexa 3). Apoi, toți cerceii din grupa D, considerați simpli ca tehnică de realizare (cercei cu pandantive globulare din sticlă), sunt din bronz. Și cerceii de argint din grupele B și D s-au descoperit doar în morminte de femei (Tab. 6. Anexa 5).

La nivelul grupei C, considerați ca necesitând o tehnică mai complexă de realizare, numărul cerceilor din bronz cu pandantive atașate este de 12 exemplare. Numărul cerceilor din argint este de 18 piese. Cerceii mai complecși ca tehnică de realizare, așa cum am arătat deja, au fost distribuiți și în categoriile E, F, G. Astfel, cerceii cu pandantiv stelar, care formează grupa E de cercei din Transilvania avară, au fost realizați atât din bronz, cât și din argint. Cei din bronz sunt în număr de 3 artefacte. Numărul cerceilor din argint este de șase piese. Grupa F de cercei (cercei cu pandantiv lunular), este formată dintr-un număr 14 cercei din bronz și 20 de cercei din argint. Cei doi cercei care formează grupa G de cercei din Transilvania, descoperiți în cimitirul de la Sâncrai, au fost realizați din bronz (Tab. 6, Gr. 2, Anexele 4, 6–8).

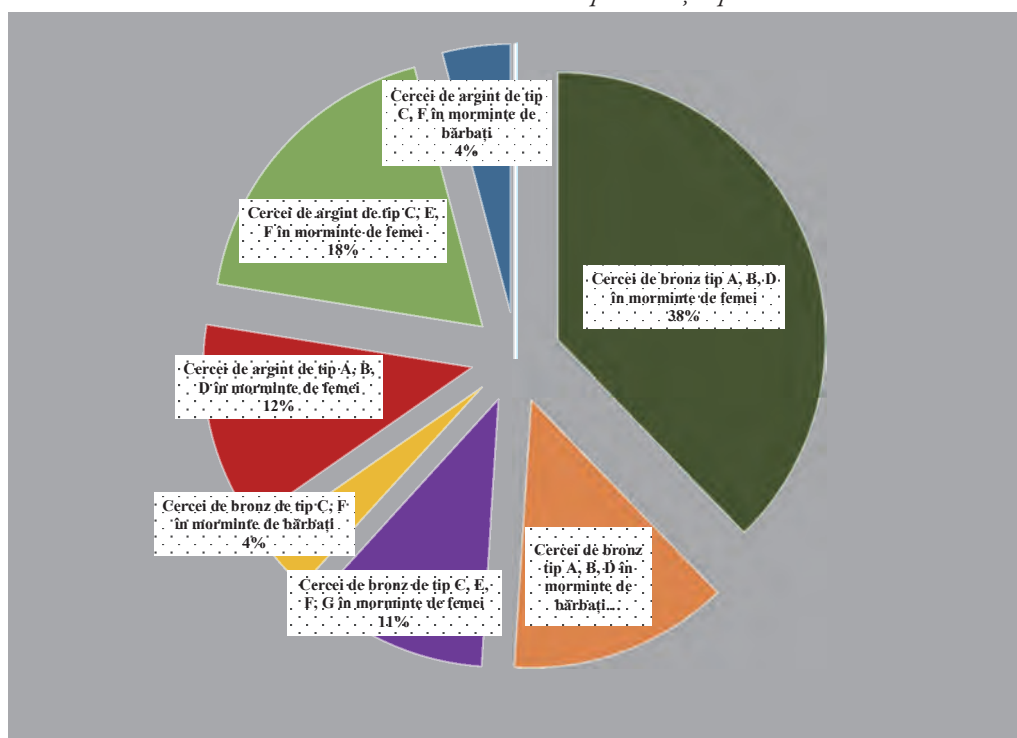
Astfel, cu excepția grupei G în care s-au regăsit cercei din bronz, în cadrul categoriilor C, E, F numărul cerceilor de argint a fost mai mare decât al

celor de bronz. 28 de cercei din bronz se încadrează în aceste categorii tipologice. Numărul cerceilor de argint din grupele tipologice C, E, F este de 44, iar ponderea lor de 72% din totalul cerceilor confecționați din argint. Din altă perspectivă, aceștia indică locul proprietarilor lor în piramida socială a avarilor din Transilvania perioadei de referință.

Din perspectivă identității de gen, este de remarcă faptul că cerceii din bronz din grupele C, E, F, G, erau de trei ori mai numeroși în mormintele de femei decât în cele de bărbați. Complexitatea lor mai accentuată decât în cazul cerceilor grupelor A, B, D, poate indica o poziție mai bună în comparație cu aceștia în ierarhia valorică a cerceilor din comunitățile avar transilvane. Cerceii de argint au fost și ei mai numeroși în mormintele de femei decât de bărbați. Cercei de argint de tipurile A, B, D, deci mai simpli, dar din argint, s-au descoperit doar în morminte de femei. Cerceii de argint din grupele C, E, F cu proprietari femei, au reprezentat 56% din totalul cerceilor de argint descoperiți și au fost de 4,5 ori mai numeroși decât cerceii de argint de aceste tipuri descoperiți în morminte de bărbați. Astfel, prezența lor în mormintele de femei joacă un rol important în indicarea locului elitar al celor înmormântate în cadrul vechilor comunități din care proveneau. Aceste persoane, chiar dacă au purtat zilnic astfel de cercei sau doar au beneficiat de ei ca depunere funerară, pot fi plasate în partea superioară a ierarhiei sociale din comunitățile avar din Transilvania (Gr. 3).

Gr. 2: Cercei în morminte după metal și tip

Gr. 3: Reprezentarea distribuție cerceilor în morminte în funcție de material, tip și gender

Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de artefacte

Înainte de a trata tipurile de artefacte asociate cerceilor în morminte, readucem în atenție situațiile de depuneri multiple de cercei în morminte. Din totalul înhumărilor cu cercei, 33 de morminte au conținut mai mult de doi cercei, număr ce reprezintă un procent de 34% din totalul mormintelor cu cercei. Cele mai numeroase situații s-au întâlnit la Sâncrai, cu 24 de morminte, apoi

Șpălnaca, cu șase morminte. De menționat și că majoritatea au fost morminte de femei, doar șapte morminte de bărbați, dintre care unul de războinic. Pe tipuri de cercei, cea mai frecventă asociere de artefacte este cea dintre piese din grupa A și B. Grupa C se asociază foarte rar cu cercei din grupa A.1a. Grupa E și F apar singure, neînsoțite de alte tipuri de cercei în morminte. În ce privește metalul din care s-au confecționat cerceii, unele dintre aceste morminte au conținut doar cercei

din bronz, dar există și situații de asociere a cerceilor din bronz cu cercei din argint, în aproximativ 1/3 din situații. Asocierile de cercei de bronz și argint s-au constatat în cazul a 11 gropi funerare, câte un mormânt la Cicău, Gâmbaș 2, Șpălnaca și Teiuș. Șase morminte cu acest tip de asociere s-au descoperit la Sâncrai. La Gâmbaș 2, unul din cele două morminte de bărbați au conținut patru cercei din bronz și unul din argint. La Cicău, un mormânt de femeie a conținut un cercel din bronz și unul din argint. În cimitirul de la Sâncrai, în șase morminte de femei au fost descoperiți 14 cercei din bronz și opt cercei din argint. La Șpălnaca, o singură femeie a fost înmormântată cu doi cercei din bronz și doi cercei din argint. Tot un singur mormânt de femeie care a conținut un cercel din bronz și unul din argint a fost găsit și în cimitirul de la Teiuș. Se poate observa astfel, că într-un singur mormânt de bărbat, cel de la Gâmbaș 2, s-a identificat această practică. O situație excepțională este relevată de descoperirile de la Sâncrai, unde 6 morminte de femei au conținut cercei de bronz și de argint (Anexa 9).

Atât numărul cerceilor din morminte cât și prezența între aceștia a cerceilor din argint ar putea fi luate în considerare din perspectiva simbolisticii sociale. Indicând un nivel de bunăstare mai ridicat, aceste artefacte plasează proprietarii lor spre vârful ierarhiei sociale a comunităților. Apoi, un alt aspect reliefat de date este obiceiul depunerii mai multor cercei, precumpănitor, în morminte de femei. În consecință, dincolo de valențe sociale, această practică are și semnificații de gen.

Referitor la alte tipuri de artefacte asociate cerceilor în morminte, cel mai răspândit artefact depus cu cerceii au fost mărgelile. Astfel, 60% din aceste morminte cu cercei din spațiul avar transilvan au conținut și mărgelile. Situația nu a fost identică în diferitele comunități cercetate arheologic. În siturile mici, de la Gâmbaș 1 și 2, toate mormintele cu cercei au conținut și mărgelile, iar la Cicău, din două morminte, unul a conținut și mărgelile. În schimb, la Câmpia Turzii, cele trei morminte cercetate nu au conținut alte piese funerare în afara cerceilor. Siturile mai mari relevă situații particulare, cu o creștere a ponderii mărgelilor depuse cu cercei în morminte, oarecum, în raport cu dimensiunea lor. La Șpălnaca și Teiuș, proporția mormintelor cu cercei și mărgelile a fost sub media generală, de 27%, respectiv 43%. La Sâncrai, din cele 55 de morminte cu cercei, 76% au conținut și mărgelile, reliefând o practică mai răspândită a asocierii celor două tipuri de bijuterii. Din perspectivă procentuală, se remarcă răspândirea obiceiului depunerii

de mărgelile în morminte cu cercei, cu precădere la Gâmbaș 1 și 2, Cicău și Sâncrai (Anexele 10–12).

Al doilea obiect ca frecvență în depunerile de alte artefacte alături de cercei, au fost cuțitele. Per ansamblu, acestea s-au regăsit în 25% din mormintele cu cercei. Dar, trebuie specificat faptul că nu s-au găsit cuțite în mormintele cu cercei nici la Câmpia Turzii, nici la Cicău și nici la Șpălnaca. S-a descoperit câte un mormânt cu cercei și cuțit la Gâmbaș 1 (din trei morminte) și Gâmbaș 2 (din două morminte) și 2 la Teiuș (din 14 morminte). În schimb, această asociere este frecventă la Sâncrai unde, din 55 de morminte, 36% din mormintele cu cercei au conținut și cuțite. Acest tip de asociere de artefacte, luând în considerare și mărgelile, relevă asemănări între practicile de înmormântare de la Gâmbaș 1, Gâmbaș 2 și Sâncrai (Anexele 10–12).

Dintre alte artefacte depuse în mormintele cu cercei poate fi amintită ceramica și gălețile de lemn, obiecte de uz casnic, regăsite în special în mormintele de femei. Acestea nu apar în toate cimitirele avar. Au fost identificate în morminte cu cercei la Gâmbaș 1 (în 2 din trei morminte cu cercei) și Teiuș (în patru din cele 14 morminte cu cercei). Puține sunt și mormintele cu cercei asociate cu cataramă, cinci, câte unul de la Gâmbaș 2 și Șpălnaca, restul de trei fiind de la Sâncrai. S-au mai descoperit fibule, într-un mormânt de la Gâmbaș 1, obiecte importante din perspectiva simbolisticii etnice, precum și săgeți, într-unul de la Șpălnaca. La Sâncrai s-a observat cea mai mare diversitate de obiecte depuse în mormintele cu cercei, chiar dacă în număr mic. La cele amintite deja, se adaugă două morminte în care cerceii se asociază cu inele de deget, o bijuterie mai puțin uzitată de avarii din Transilvania¹⁸. Situația este proprie doar unui mormânt cu cercei și unui alt mormânt în care alături de cercei s-au mai găsit și mărgelile. La acestea se adaugă două morminte cu amnare, două cu fusaiole și unul cu aplice (Anexele 10–12).

Astfel, mărgelile sunt artefacte care apar alături de cercei în multe dintre mormintele din secolele VII–VIII din Transilvania. Apoi, în morminte, cerceilor li s-au asociat cuțite. Sunt morminte cu cercei, așa cum am văzut, foarte puține de altfel, care au conținut și alte tipuri, categorii de obiecte. Acestea se rezumă la accesorii vestimentare, precum fibule (Gâmbaș), inele de deget (Sâncrai), arme și piese de harnașament (Lopadea Nouă, Șpălnaca), obiecte de uz casnic și gospodăresc (Sâncrai), sau ceramică (Gâmbaș 1, Teiuș). Exemplele nu sunt

¹⁸ Cosma 2022b, 357–371.

foarte multe. Unele dintre aceste artefacte se pot constitui în suport pentru atribuirea genului indivizilor, în cazurile în care sunt imposibil de realizat analize antropologice, ori pentru atribuire etnică.

Considerații finale

Toate criteriile propuse spre dezbateră pentru a proba dacă cerceii pot fi considerați instrumente în creionarea stratificării sociale, permit emiterea unor aprecieri referitoare la diferențele sociale existente în cadrul comunităților umane din Transilvania secolelor VII–VIII.

Prezența în morminte a unor artefacte între care cerceii ocupă un loc de frunte, sugerează la nivelul comunităților avare din Transilvania existența a două categorii sociale diferite. O primă categorie este formată din acele persoane în ale căror morminte nu au fost descoperiți nici cercei, nici alte artefacte. Ele au făcut parte din jumătatea inferioară a societății. Erau sclavi sau pur și simplu oameni săraci. Lipsa cerceilor din morminte poate fi cauzată și de lipsa dreptului de a purta și a se înmormânta cu cercei. Aceste persoane erau destul de numeroase în cadrul comunităților, exemple credibile în acest sens sunt cimitirele de la Sâncrai, Șpălnaca și Teiuș, în care numărul mormintelor săpate este mare și permite o statistică numerică ilustrativă a mormintelor cu și fără inventar funerar de diferite tipuri, printre care și cercei.

În jumătatea superioară a comunităților avare pot fi plasate persoanele în ale căror morminte au fost descoperite diverse artefacte, între care cerceii au avut un rol deosebit. La acest nivel al societății intervine o departajare în funcție de tipurile de cercei purtați de indivizi, pe de-o parte, completată cu metalul din care au fost realizați aceștia, pe de altă parte. În funcție de aceste două criterii se poate rafina, la nivel general, stratificarea socială în cadrul comunităților umane din Transilvania. Oamenii liberi, care s-au ocupat cu diferite activități economice, ipotetic, au purtat cercei din bronz de tipuri simple, ușor de realizat, așa cum sunt cei din grupele A, B, D. Deasupra acestora se plasau în ierarhia socială acele persoane care au purtat cercei din bronz din categoria tipurilor care necesită cunoștințe deosebite în confecționarea lor. Aici se includ cercei din bronz din grupele C, E, G și F. Acestea se pot integra unei categorii intermediare, situată deasupra categoriei prezentate anterior și inferior în raport cu persoanele care au deținut cercei din argint. Din această categorie au făcut parte persoanele apropiate de familiile care se aflau în fruntea comunităților umane din Transilvania secolelor VII–VIII. Din rândul lor

se recrutau probabil suitele militare și politice ale comunităților umane din Evul Mediu timpuriu. La nivelul comunităților avare locale, acestea nu au fost numeroase.

Persoanele ce pot fi plasate în vârful piramidei sociale, se disting prin purtarea cerceilor din argint din grupele C, E, F. Artefactele îmbină metalul nobil cu tehnologia superioară necesară confecționării lor. Acești cercei au fost podoabe care au necesitat cunoștințe speciale pentru realizarea lor. Persoanele care au purtat astfel de cercei din argint în cadrul comunităților avare au fost aproape în totalitate femei, care pot fi considerate soțiile șefilor militari și politici din comunitatea avară din Transilvania. Ele sunt într-un număr extrem de redus la nivelul fiecărui cimitir avar din Transilvania. Această realitate nu este ceva ieșit din comun. Se știe că marii șefi militari și politici din Evul Mediu timpuriu își etalau statutul social și prin atenția pe care o acordau soțiilor și/sau femeilor care făceau parte din cadrul casei lor sau a suitei care îi acompania, sau îi însoțea. Grijă pentru afirmarea statutului se manifesta prin accesorii vestimentare cu care femeile își împodobeau hainele sau capul. Cu cât bijuteriile erau mai sofisticate, cu atât rangul persoanei care le-a purtat a fost mai înalt în societatea timpului¹⁹.

Aceste afirmații se bazează pe situații concrete identificate la nivelul cimitirelor în care au fost descoperiți cercei. La Cicău, un mormânt de femeie a conținut un cercei din argint cu pandantiv atașat din Grupa C și o lunulă din bronz din grupa F. Cel de-al doilea mormânt de femeie a conținut un cercei lunular din Grupa F tip 1b, din argint. Situația arheologică precizată sugerează o diferențiere socială între cele două femei de la Cicău. Cerceii cu pandantiv stelar din Grupa E, descoperiți în cele două morminte de la Gâmbaș 1, au fost realizați din argint. Cele două morminte au aparținut cu siguranță unor femei din elita comunității avare de la Gâmbaș 1, în comparație cu persoana depusă în mormântul 7, în care a fost descoperit un cercei simplu din argint și unul din bronz cu capătul răsucit în formă de spirală. Trebuie menționat faptul că cele trei morminte sunt, de altfel, singurele complexe funerare din cimitir care au conținut cercei.

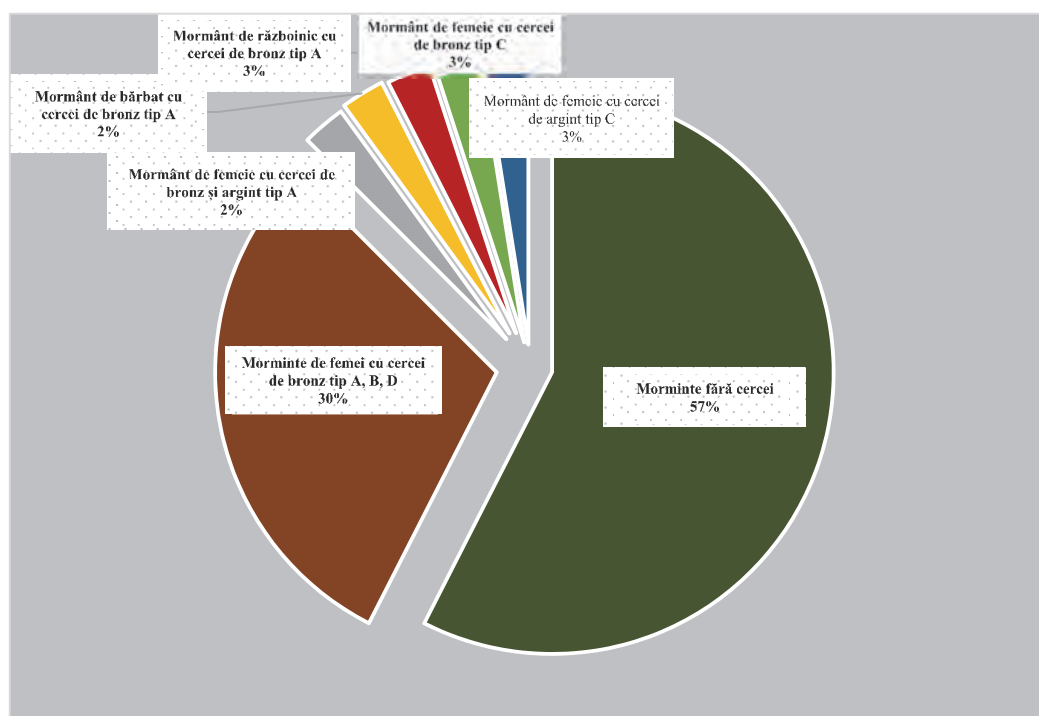
În cimitirul de la Sâncrai, cu 110 de morminte cercetate, în 11 morminte au fost descoperiți 12 cercei din bronz, cu pandantive sferoidale și bitronconice din grupa C tip 1b și 3a. Cerceii provin din

¹⁹ Vezi de exemplu: Heinrich-Tamáska 2011, 102; Cosma 2018a, 9–20, cu bibliografia.

morminte de femei și din morminte de bărbați. Nouă cercei din argint, din Grupa C.1a-b, au fost descoperiți în 4 morminte, dintre care două sunt de bărbați. Din aceeași necropolă provin și nouă cercei lunulari din bronz, care au fost descoperiți în șase morminte. Unul dintre acestea a adăpostit un bărbat, restul femei. Majoritatea acestor cercei din bronz au dimensiuni mici. Cerceii din argint de la Sâncrai se ridică la un număr de nouă piese. Au fost descoperiți în trei morminte de femei. Opt dintre acestea au fost descoperite, câte două în patru morminte și un singur exemplar într-un mormânt. Se remarcă faptul că cerceii din argint din cele trei morminte au dimensiuni mari (Grupa F tip 1b, d și 2). În toate mormintele cu lunule din argint au fost îngropate femei. Se poate afirma astfel că în comunitatea umană de la Sâncrai, se remarcă foarte bine diferența de statut social la nivelul comunității (Gr. 6).

În necropola de la Șpălnaca au fost investigate arheologic 38 de complexe funerare ce pot fi puse

doilea mormânt cu cal a aparținut unei femei. În mormânt au fost descoperiți mai mulți cercei, toți din bronz. Cei mai „frumoși” cercei, sunt cei din grupa B.1e. În mormânt au mai fost descoperite mărgelile din argint și o piesă din bronz argintat, probabil un capăt de sceptru sau ornament de căciulă²⁰. La nivelul întregului cimitir, mormântul de femeie a avut cel mai bogat inventar funerar. Chiar dacă cerceii din mormânt au fost doar din bronz, faptul că a deținut o piesă din bronz argintat, la care se adaugă că ea a fost înmormântată cu cal, susțin faptul că femeia făcea parte din clasa superioară a comunității avar de la Șpălnaca. Lipsa cerceilor cu pandantiv stelat (grupa E) precum și a cerceilor lunulari din bronz sau argint (grupa F) din cele 38 morminte de la Șpălnaca, în comparație cu alte cimitire avar de Transilvania, este o realitate arheologică care presupune diferențieri sociale la nivelul comunităților umane din podișul transilvan în secolele VII–VIII, aspect asupra căruia vom reveni (Gr. 4).

Gr 4: Morminte de la Șpălnaca fără și cu cercei (în funcție de gender, metal și tip)

pe seama avarilor. Din interiorul acestora provin trei cercei din argint, doi din grupa A tipul 1a și unul cu pandantiv sferoidal din grupa C tipul 1b. Toți ceilalți cercei descoperiți în necropolă sunt din bronz. Numărul de morminte în care au fost descoperite artefactele este foarte mic la nivelul cimitirului. De asemenea, în cadrul cimitirului se remarcă două morminte cu cai. Unul a aparținut unui războinic și nu a conținut cercei. Cel de-al

În cimitirul de la Teiuș, cu 60 de morminte investigate arheologic, conform cerceilor din argint și a numărului de morminte în care au fost descoperiți, au existat cinci persoane care pot fi plasate în partea superioară a ierarhiei sociale din comunitate avară de la Teiuș (Gr. 5).

Complexitatea procesului de realizare a cerceilor

²⁰ Cosma 2023, 73–81.

(de exemplu grupele E și F), completată cu metalul din care aceștia au fost realizați (în special argintul), prezența sau absența acestora în cadrul mormintelor din cimitirele avare, se pot constitui în dovezi ale existenței diferențierilor economice și sociale la nivelul comunităților avare din Transilvania. Se poate aprecia că și la nivelul comunităților exista o anumită diferență de bunăstare, de bogăție. Au fost comunități mai sărace din punct de vedere economic și comunități mai bogate, cu lideri mai avuți, care și-au permis să achiziționeze pentru soțiile lor cercei din argint, de calitate superioară din punct de vedere al formei și modului de execuție.

O analiză aplicată celor trei cimitire mai mari, Șpălnaca, Teiuș și Sâncrai, poate completa aserțiunile de mai sus.

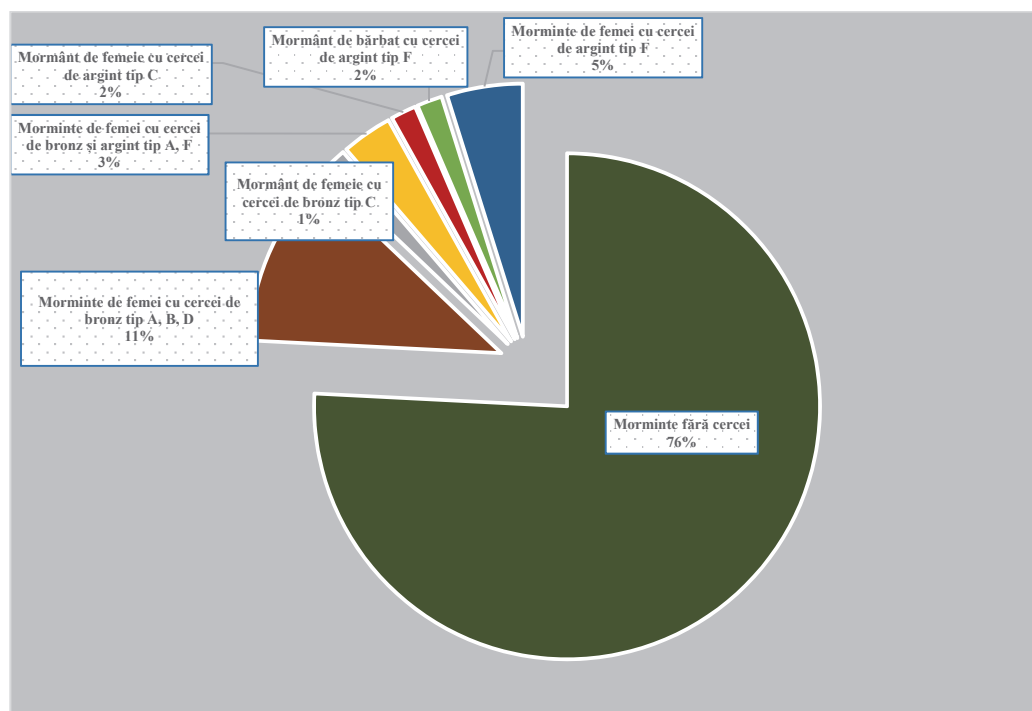
Astfel, la Șpălnaca, cum am arătat deja, mai mult de jumătate din morminte nu au conținut cercei, ceea ce ar indica plasarea decedaților înmormântați în acestea în categoria de la baza societății. De asemenea, se remarcă preponderența cerceilor de bronz mai simpli, din grupele A, B, D, atât în mormintele de femei, cât și în cele două morminte de bărbați, din care unul războinic, în care s-au găsit cercei de bronz de tip A. Dintre tipurile de cercei mai sofisticate, în acest cimitir s-au găsit doar în două morminte de femei, aceștia fiind de tip C, de bronz, respectiv de argint. Nici cerceii de argint nu sunt foarte răspândiți aici, fiind descoperiți numai în morminte de femei. Alături de cei amintiți deja, de tip C, din bronz, s-au mai descoperit într-un alt mormânt cercei de argint de tip A. Se observă în acest sit, faptul că, deși aproape jumătate dintre morminte au beneficiat de depuneri de cercei, aceștia au apărut în proporție covârșitoare în morminte de femei, și doar în două de bărbați. Apoi, majoritatea cerceilor au fost din bronz, de tipuri simple, A, B, D. Din tipologia cerceilor mai sofisticate, din grupele C, E, F, G, aici s-au identificat, doar în două morminte, și acestea de femei, varianta cea mai simplă a acestora, cercei din grupa C. De asemenea, doar două morminte au conținut cercei de argint. Toate indică un caracter mai modest al comunității în ansamblul ei, chiar dacă aproape jumătate din morminte au conținut cercei. Aceștia au fost în majoritatea lor din bronz, modele cele mai uzuale. De asemenea, portul cerceilor de către bărbați este un fenomen excepțional, și în aceste cazuri cerceii fiind din bronz (Gr. 4).

La Teiuș, mai bine de 3/4 din morminte nu au conținut cercei, așa cum am văzut deja. Deci, aici avem de-a face cu o categorie mult mai extinsă decât la Șpălnaca a oamenilor săraci, cu morminte fără cercei. Jumătate din cerceii descoperiți aici au

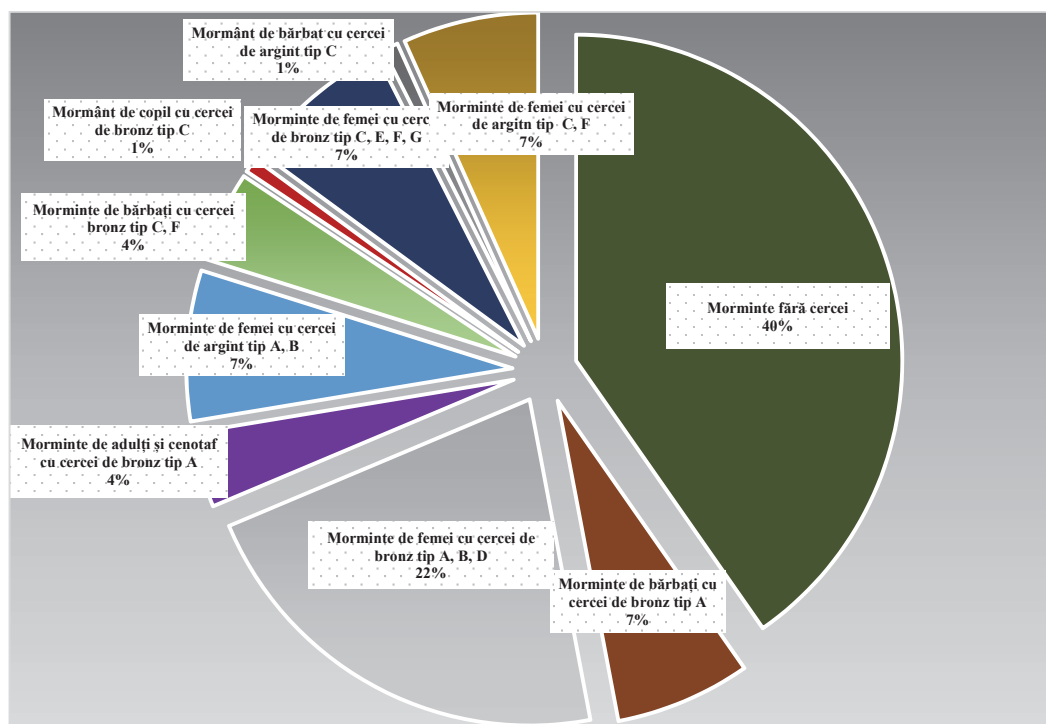
fost de bronz, de tip A, B, D, toți în morminte de femei. Un mormânt de femeie a conținut un cercei de bronz mai sofisticat, de tip C. Puțin numeroase au fost mormintele cu cercei de argint, toți de tip C, respectiv F, care s-au regăsit precumpănitor, în morminte de femei. Un singur bărbat a fost înmormântat cu cercei, de argint, din categoria celor mai sofisticate, respectiv, F.

În comparație cu cimitirul de la Șpălnaca, se observă o pondere mai mare a celor înmormântați fără cercei, deci o mai mare răspândire a portului de cercei la Șpălnaca. În ambele situri, cerceii au fost proprii înmormântărilor de femei, doar trei bărbați în total beneficiind de depunerea în mormânt a acestui artefact. În ce privește valoare cerceilor, la Teiuș se poate observa un număr mai mare de cercei de argint, și pe lângă tipul C de cercei, și pe cei din categoria celor mai sofisticate, cei de tip F (Gr. 5).

Cel mai spectaculos din perspectiva depunerilor de cercei în morminte pare cimitirul de la Sâncrai. Acesta este cel mai mare cimitir avar cercetat, cu cel mai mare și divers număr de morminte cu cercei, având în vedere descoperirea în cadrul acestuia și a unui mormânt de copil (cu cercei din bronz de tip C) și a unui cenotaf cu cercei (de bronz, de tip A). Ponderea de 40% a mormintelor fără cercei, indică o frecvență mai redusă a categoriei, ipotetic, cea mai săracă a comunității, care nu a beneficiat de acest tip de depuneri în groapa funerară în comparație cu cimitirele de la Șpălnaca și Teiuș. De aici rezultă o mai mare răspândire a depunerilor de cercei în morminte, a portului acestora, în comparație cu cele două situri amintite, un prim indicator al unei mai evidente bunăstări. Apoi, 42% din totalul cerceilor au fost din bronz, de tip A, B, D, descoperiți în morminte de femei. 10% din totalul cerceilor au fost descoperiți în morminte de bărbați fiind vorba de cercei de bronz de tip A, singurul tip dintre cerceii simpli (A, B, D), oarecum particular unei părți a bărbaților de la Sâncrai, înmormântați cu cercei. O altă specificitate este dată de ponderea de 11% din totalul cerceilor, al celor de argint, simpli, de tipurile A, B, găsiți doar în morminte de femei. Apoi, artefactele identificate în acest sit indică o mai mare răspândire a cerceilor de bronz mai sofisticate, de toate tipurile determinate de noi, D, E, F, G, 12% din totalul cerceilor și în 7% din totalul mormintelor cimitirului, toate morminte de femei. În ce privește aceste tipuri de cercei mai complecși, în mormintele de bărbați de la Sâncrai s-au descoperit în mult mai puține gropi funerare, fiind cercei de bronz de tip C, F (6% din totalul cerceilor, în 4% din mormintele cimitirului) și un

Gr 5: Morminte de la Teiuș fără și cu cercei (în funcție de gender, metal și tip)

Gr. 6: Morminte de la Sâncraia fără și cu cercei (în funcție de gen, material și tip)

singur mormânt de bărbat cu cercei de argint de tip C. În proporții egale (7%), sunt mormintele cu cercei de argint de tip A, B, respectiv cercei de argint de tip C și F, toate gropi funerare în care au fost depuse femei (Gr. 6).

Câteva observații merită a fi formulate și în

legătură cu cimitirele mai mici, respectiv înmormântările singulare descoperite.

Am precizat deja că nu se cunoaște numărul total al mormintelor din cimitirul de la Câmpia Turzii. Cu toate acestea cele trei morminte cu cercei din bronz pot fi atribuite unor femei care au făcut parte din jumătatea superioară a comunității avare

care și-a îngropat morții în hotarul actualului oraș Câmpia Turzii. În ce privește cimitirele de la Cicău, respectiv Gâmbaș 1, constituite dintr-un număr redus de morminte, șase, respectiv 14, care pot fi interpretate ca oglinzi ale unor grupuri umane mai mici, sau poate mai mari, dar care nu și-au încheiat procesul migrator. Semnificativ, în aceste cimitire s-au descoperit două, respectiv trei morminte cu cercei, toate de femei. La Cicău, toți trei cerceii, unul de bronz și doi de argint descoperiți, au aparținut 1 tipului C, alți doi (unul de bronz și unul de argint), tipului F, ilustrând tipologii ale cerceilor mai complecși din perspectiva modului de confecționare. Două din mormintele de la Gâmbaș 1, au conținut unul patru cercei, celălalt doi cercei toți din argint de tip E. Cel de-al treilea mormânt a conținut doi cercei din argint de tip A. Cerceii descoperiți indică un statut elitar al femeilor îngropate aici cu cercei.

Cele două morminte de bărbați de la Gâmbaș 2, dispuse în afara ariei geografice a cimitirului de la Ghirbom 1, nu foarte departe însă de acesta, precum și cele două morminte de femei izolate de la Ghirbom 1, pot fi considerate înmormântări ce pot fi legate ipotetic de comunități în mișcare. Însă valoarea cerceilor depuși în gropile funerare pot trimite și la ipoteza unor înmormântări elitare în afara cimitirelor comunității, morminte izolate cu inventar bogat și expresiv fiind prezente și în alte locuri din Khaganatul avar din Bazinul carpatic²¹.

Mai sunt cele două morminte izolate descoperite la Târnava și Moldovenești, unul de războinic, altul de femeie, îngropați războinicul cu un cercel de bronz și femeia cu un cercel de argint, ambele obiecte plasate în tipul F de cercei. Mormântul de la Târnava poate fi pus pe seama unui războinic avar, cercelul fiind descoperit alături de arme. El a avut probabil misiunea de a supraveghea/controla comunitatea slavă care și-a îngropat morții în cimitirele birituale din locurile Palamor și Cimitirul Ortodox din localitatea Târnava²². În ce privește descoperirea de la Moldovenești, localitatea se află aproape de salina Turda și pe drumul care urmărește în aval râul Arieș, spre zona auriferă a Transilvaniei. Posibil, ca în acest caz, să avem de-a face cu o femeie implicată în comerțul cu sare, poate și de aur (?), din zona respectivă. Statutul superior al femeii în societatea avară este sugerat de cercelul din argint. O altă interpretare ce poate fi dată acestui mormânt izolat, este identică cu cazul

mormintelor de la Gâmbaș 2 și Ghirbom 2, situație prezentată deja.

Însă, în definirea statutului social al persoanelor înmormântate cu cercei sunt importante și alte tipuri de accesorii vestimentare, precum mărgelile, fibulele sau alte obiecte de podoabă descoperite în morminte alături de cercei, date prezentate în anexele 10–12. Materia primă, calitatea, ornamentica acestor bijuterii pot reflecta valoarea lor intrinsecă și, concomitent, nivelul de bunăstare al proprietarului. Valoarea artefactelor asociate potențează calitatea cerceilor de artefacte cu însemnătate socială. Astfel, mormintele în care cerceii se asociază cu mărgelile din argint, reflectă o poziție socială superioară a posesorilor lor în cadrul comunităților, în comparație cu persoanele care au fost înmormântate cu cercei din bronz, simpli din punct de vedere tipologic, ușor de realizat²³.

Cele mai concludente exemple care susțin afirmația de mai sus, provin din cimitirul de la Gâmbaș 1, Sâncrai și Șpălnaca. Femeia din mormântul 4 de la Gâmbaș 1 a fost înmormântată cu trei coliere, unul cu mărgelile din argint, altul cu mărgelile din sticlă, iar cel de-al treilea cu mărgelile din pigment galben de plumb și staniu, cu două perechi de cercei din argint, și cu o pereche de fibule din bronz. Depunerea în mormânt a mai multor coliere, poate fi interpretat ca un semn de afișare a poziției sociale a persoanelor în comunitate, iar asocierea acestor coliere cu cercei din argint, face posibilă plasarea lor în partea superioară a ierarhiei sociale din comunitatea avară de la Gâmbaș 1. De asemenea, cele două fibule din mormânt sugerează identitatea gepidă a femeii. Apoi, în mormântul 6 de la Sâncrai, s-au găsit alături de cercei din argint și un colier de mărgelile din argint aurit precum și o aplică din același metal prețios. Nu în ultimul rând, la fel de sugestiv este și mormântul 37 din cimitirul de la Șpălnaca, în care a fost depusă o femeie, înmormântată cu cal, complex arheologic prezentat deja în paginile anterioare. În groapa funerară au fost descoperite mărgelile din argint și sticlă, cercei din bronz și un obiect de podoabă din bronz argintat. Alături de cal, în mormânt au fost depuse piese de harnașament și o serie de aplici care au ornat componentele din piele ale harnașamentului. În acest caz, alături de bijuteriile amintite, calul însuși este un simbol al puterii și prestigiului decedatei, în legătură cu valoarea și simbolistica acestuia în societățile războinice ale timpului²⁴.

²³ Cosma 2022a, 205–248.

²⁴ Vezi de exemplu: Čilinska 199, 187–212; Heinrich-Tamáska 2011, 89–110; Bede 2012, 41–50; Bede 2014, 211–225; Bede 2017 online; Cosma 2018b, 75–110.

²¹ Heinrich-Tamáska 2011, 89.

²² Blăjan – Botezatu 2000, 456–457.

Așadar, la nivelul cimitirelor de inhumație avare din Transilvania, există date arheologice care sugerează că cerceii pot fi interpretați nu doar ca simple podoabe, bijuterii sau accesorii vestimentare, ci și ca indicator al statutului social al proprietarului. Analiza brută a prezenței/absenței acestui artefact în morminte oferă prime indicii ale stratificării societății, pornind de la ipoteza formulată în literatura de specialitate privind relația dintre acest artefact și simbolistica socială. De asemenea, considerat în general un indicator de gen, analiza depunerilor de cercei în mormintele din acest spațiu, oferă indicii privind răspândirea acestei practici în mormintele de femei, dar și în mormintele de bărbați civili sau războinici. Apoi, rafinarea cercetării statistice în funcție de alți indicatori, număr, tehnica confecționării/ tip, metal, alte artefacte depuse în morminte, permite conturarea unei imagini mai complete asupra ierarhiilor sociale din comunitățile avare din acest spațiu.

BIBLIOGRAFIE

- Balogh 2016
Cs. Balogh, *Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez/ The History of the avars in the Danube–Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record*. B. Major, A. Türk, eds., *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia A* PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai/ *Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology*, 6. Budapest (2016).
- Bede 2012
I. Bede, The status of horses in late Avar-period society in the Carpathian Basin. ACE Conference Brussels: *The very beginning of Europe? Early-Medieval Migration and Colonisation* (2012), 41–50.
- Bede 2014
I. Bede, Le cheval dans les rites funéraires de la période avare: une forme d'individuation?(Fin du VIe – Milieu du IXe siècle ap. J. – C.; Bassin des Carpates). I. Bede, M. Detante (sous la direction), *Rencontre autour de l'animal en contexte funéraire. Actes de la Rencontre de Saint-Germain-en-Laye des 30 et 31 mars 2012*. IVe Rencontre du Group d'anthropologie et d'archéologie funéraire (2014), 211–225.
- Bede 2017 online
I. Bede, *Des chevaux dans les tombes avares. Etude comparative de six nécropoles (milieu du VIIe – milieu du IXe siècle)*. Vie et mort du cheval: des pratiques médiévales aux traditions camarguaises”, May 2012, Arles, France. 2017. Le cheval au Moyen Age, <hal-01502941v2>, 1–21. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01502941v2/document>, accesat la 17 Ianuarie 2019.
- Bende 2017
L. Bende, *Temetkezési szokások a Körös–Tisza– Maros közén az Avar kor második felében*. M. Balász A. Türk, (eds.), *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia/A* PPKE BTK Régészeti tudományi Intézetének kiadványai/ *Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology* 8, Budapest (2017).
- Blăjan-Botezatu 2000
M. Blăjan, D. Botezatu, Studiul arheologic și antropologic al mormintelor de incinerare prefeudale (Secolul VIII) de la Alba Iulia – “Stația de Salvare”. *Apulum Acta Musei Apulensis* XXXVII/1 (2000), 453–470.
- Bóna 1970
I. Bóna, Avar lovassir Iváncsáról. *Archeologiai Értesítő* 97, 1 (1970), 243–263.
- Bóna 1979
I. Bóna, A Szegvár-Sápoldali lovassir. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. *Archeologiai Értesítő* 106, 1 (1979), 3–32.
- Čilinska 1991
Z. Čilinska, Soziale differenzierung und ihre spiegelung im Bestattungsritus des 7.–8. Jahrhunderts in der Slowakei. *Acta Archaeologica Carpathica* XXX (1991), 187–212.
- Cosma 2017
C. Cosma, *Războinici avari în Transilvania/ Avar warriors in Transylvania. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D.* 23. Cluj-Napoca (2017).
- Cosma 2018a
C. Cosma, *Graves of Avar military chiefs in Transylvania/ Morminte de șefi militari avari din Transilvania*. Cluj-Napoca (2018).
- Cosma 2018b
C. Cosma, Archaeological Observations about the Seventh-Eighth-Century Horse Burials from Transylvania. *Ephemeris Napocensis* XXVIII (2018), 75–110.
- Cosma 2019
C. Cosma, The Avar Presence in Transylvania Chronology. Motivation. Territorial boundaries. Fl. Mărginean, I. Stanciu, L. Keve (Eds.), *Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period. Issues, Approaches, Results/Inter tempora. Cronologia perioadei medievale timpurii. Probleme, abordări, rezultate. Lucrările conferinței naționale Arad, 26–29 septembrie 2018*. Orbis Mediaevalis II. Cluj-Napoca (2019), 47–65.
- Cosma 2020
C. Cosma, Male graves containing earrings and beads from the Avar Cemeteries in Transylvania. S. Krznar, T. Sekelj Ivančan, J. Belaj, T. Tkalec (Eds.), *Life and death in medieval and early modern times. Proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 6th and 7th June 2018*

Zbornik instituta za arheologiju serta instituti archaeologici knjiga, 14. Zagreb (2020), 47–63.

Cosma 2022a

C. Cosma, Seventh–Eighth centuries Earrings Discovered in Transylvania. *Ziridava. Studia Archaeologica* 36 (2022), 205–248

Cosma 2022b

C. Cosma, Seventh–Eighth centuries Finger-Rings Discovered in Transylvania, *Ephemeris Napocensis* XXXII (2022), 357–371.

Cosma 2023

C. Cosma A Parade-Objekt Discovered in the Avar Cemetery from Șpălnaca (Alba County): A Unique Artifact in Avar Archaeology from Transylvania. *Archaeologia Bulgarica* XXVII, 1 (2023), 73–81

Curta 2021

F. Curta, A social history of the Avars: Historical and archaeological perspectives. *History Compass*, e12697. <https://doi.org/10.1111/hic3.12697>

Dörner 1960

E. Dörner, Momînt din epoca avară de la Sînpetru-German. *SCIV(A)* XII, 2, (1960), 423–433.

Heinrich-Tamáška 2011

O. Heinrich-Tamáška, Frühe »Awarinnen« und späte »Germaninnen«? Bemerkungen zur Interpretation reicher Frauengräber der Frühawarenzeit. D. Quast (Hrsg.) *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte. Female Elites in Protohistoric Europe. Internationale Tagung vom 13. bis zum 14. Juni 2008 im RGZM im Rahmen des Forschungsschwerpunktes »Eliten«*. Mainz (2011), 89–110.

Horedt 1941

K. Horedt, Volkerwanderungszeitliche Funde aus Siebenbürgen. *Germania* 25 (1941), 121–126.

Horedt 1958

K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei. Sec. IV–XIII*. București (1958).

T. Horváth 1972

T. Horváth, Fülbevalóiselet Baja környékén. *Néprajzi Értésítő* LIV. Budapest (1972), 119–142.

T. Horváth 1979 online

T. Horváth, Fülbevaló, *Magyar néprajzi lexikon*, 1979, <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/f-72612/fulbevalo-72818/>, accesat la 6.07.2025.

Á. M. Horváth 2021

Á. Máté Horváth, Female Gender Markers in Graves of Men in the Avar Period of the Middle Tisza Region. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2021 (2023), 41–67.

Palkó 1972

A. Palkó, Descoperiri din secolul al VII-lea e.n. în Valea Arieșului. *SCIV* 23, 4 (1972), 677–679.

Rustoiu – Ciută 2015

T. Rustoiu, M. Ciută, An avar warrior's grave recently discovered at Unirea-Vereșmort (Alba county). C. Cosma (Ed.), *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 22. Cluj-Napoca (2015), 107–127.

Stoicovici – Blăjan 1982

E. Stoicovici, M. Blăjan, Cercetări arheologice în cimitirul din secolul VIII e.n. de la Ghirbom – “Gruiul Măciuliilor” (jud. Alba). *Apulum. Acta Musei Apulensis* 20 (1982), 139–154.

Szentpeteri 1985

J. Szentpeteri, Gesellschaftliche Gliederung des awarenzeitlichen gemeinen Volkes von Želovce 1. Die führende Schicht der Bevölkerung (Bewaffnete und umgegrupperte Personen). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985), 79–110.

Winkler *et alii* 1977

I. Winkler, M. Takacs, Gh. Păiuș, Necropola avară de la Cicău. *Acta Musei Napocensis* XIV, (1977), 269–283.

Anexa 1 – Prezența grupei A de cercei în morminte din cimitirele avare de la Câmpia Turzii, Gâmbaș 1, Gâmbaș 2, Șpălnaca și Teiuș, în funcție de tip, mod de realizare și metal. B – Bronz; A – Argint. Bă – Bărbați, Fe – Femei, Ră – Războinici.

Grupa A																
Cimitire avare	Gender	Nr. mormânt	Tipuri de cercei								Nr. mor- minte în funcție de gen			Nr. cercei în funcție de metal		
			1a		2b		3a		3b							
																
			Număr cercei în mormânt/Metal													
B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	Bă	Fe	Ră	B	A		
Câmpia Turzii	Femei	M. 3			1							2		2		
		M. 4	1													
Gâmbaș 1	Femei	M. 7		1				1				1			2	
Gâmbaș 2	Bărbați	M. 1	2								2			3		
		M. 2				1										
Șpălnaca	Bărbați	M. 29	3								1			3		
	Femei	M. 5	1								11			21	2	
		M. 6	2													
		M. 9	2	2												
		M 13	1													
		M. 15	1													
		M. 18	4													
		M. 19	1													
		M. 29	3													
		M. 31	1													
		M. 32	2													
		M. 37	3													
	Războinici	M. 38	3									1	3			
Teiuș	Femei	M. 6	2								5			8	2	
		M. 8						1								
		M. 20	2		1											
		M. 28	1													
		M. 33		1			1	1								
Nr. morminte		23									3	19	1	40	6	
											23			46		
Nr. total cercei		35	4	2		2	2	1								
		39		2		4		1								
		46														
		Nr. total cercei bronz										40				
Nr. total cercei argint		6														

Anexa 2 – Prezența grupeii A de cercei în mormintel din cimitirul avar de la Sâncraia, în funcție de tip, mod de realizare și metal. B – Bronz; A – Argint. Bă – Bărbați, Fe – Femei, Ad – Adulți, C – Cenotaf.

Grupa A																									
Gender	Nr. morminte	Tipuri de cercei																		Nr. morminte în funcție de gen		Nr. total cercei în funcție de metal			
		1a	1b	1c	2a	2b	3a	3b	4	5a	5b	6													
																									
		Număr cercei în mormânt/Metal																				B	A		
		B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B					
Bărbați	M. 7				1																				
	M. 19	1																							
	M. 30	1																							
	M. 31	2																							
	M. 34	1																							
	M. 36	1																							
	M. 38	3																							
	M. 45	2																							
	M. 49	1		1																					
Femei	M. 5	2																							
	M. 8				2																				
	M. 13														1										
	M. 15	2																							
	M. 18																		1						
	M. 23		2																						
	M. 24														1										
	M. 26			2															1						
	M. 41	1		2		2																			
	M. 43															1									
	M. 48	1												1											
	M. 53	1																							
	M. 62	2																							
	M. 71	2											1												
	M. 75	2																							
	M. 81	2																							
	M. 83	2				1																			
	M. 84	1																							
	M. 87	6				1																			
	M. 96	1																							
	M. 99	2																							
	M. 100	3																							
	M. 103					2																			
	M. 104				2																				
	M. 105			2																					
	M. 108													1											
Adulți	M. 67																	1							
	M. 89	1																							
	M. 101	1																							
	M. 107						1																		
Cenotaf	M. 37	2																							
Nr. total morminte	40																			Bă	Fe	Ad	C	69	7
																				9	26	4	1	76	
																				40					
Nr. total cercei	46	2	7	2	7	2	1					2		1		3		1	1	1					
	48		9		9		1					2		1		3		1	1	1					
	76																								
Număr total cercei bronz				69										76											
Număr total cercei argint				7																					

Anexa 3 – Prezența grupei B de cercei în mormintele avare din Transilvania în funcție de tip, mod de realizare și metal. B – Bronz; A – Argint. Bă – Bărbați, Fe – Femei.

Grupa B																				
Cimitire avare	Gender	Nr. mor- mânt	Tipuri de cercei														Nr. mor- minte în funcție de gen		Nr. cercei în funcție de metal	
			1a	1b	1c	1d	1fa	1fb	2											
																				
			Număr cercei în mormânt/Număr cercei în mor- minte/Metal																	
			B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	Bă	Fe	B	A
Câmpia Turzii	Femei	M. 4													1		1	1		
Gâmbaș 2	Bărbați	M. 2					1										1		1	
Ghirbom 1	Femei	M. 1		2														1		2
Sâncrai	Femei	M. 23								2							7	3	8	
		M. 28	1																	
		M. 41				1					1									
		M. 84	1																	
		M. 99	1																	
		M. 104												2						
		M. 105						2												
Șpălnaca	Femei	M 37												4				1	4	
Teiuș	Femei	M. 35			2													1	2	
Nr. total morminte		12															1	11	11	10
																	12		22	
Nr. total cercei			3	2	2	1	1	2	0	2	0		4	2	1					
			5		3		4		2		1		6		1					
			22																	
Nr. total cercei bronz					11															
Nr. total cercei argint					10															

Anexa 4 – Prezența grupei C de cercei în cimitirele avarie din Transilvania, în funcție de tip, mod de realizare și metal. B – Bronz; A – Argint. Bă – Bărbați, Fe – Femei, Ră – Războini; Co – Copil.

			Grupa C																									
Cimitire	Gender	Nr. mormânt	Tipuri de cercei												Nr. morminte în funcție de gen				Nr. total cercei în funcție de metal									
			1a		1b		1c		3a		4		5								6							
																	Bă		Fe		Ră		Co		B		A	
			Număr cercei în mormânt/Metal																									
			B		A		B		A		B		A		B		A		B		A		B		A			
Cicău	Femei	M. 6						1										1								1		
Lopadea Nouă	Războinic	M.		2																1						2		
Sâncrai	Bărbați	M. 1						1										6				6	2					
		M. 2					2																					
		M. 7					1																					
		M. 45						1																				
		M. 49						2																				
		M. 63						1																				
	Femei	M. 20				2												7				2	9					
		M. 44						2																				
		M. 48										1																
		M. 68						2																				
		M. 75													1													
		M. 79									2																	
		M.81								1																		
	Copil	M. 80					2													1	2							
Șpălnaca	Femei	M 6								1								2			1	2						
		M 13						2																				
Teiuș	Femei	M. 13					1											2			1	2						
		M. 21						2																				
Nr. total morminte		20													6	12	1	1			12	18						
															20				30									
		Nr. total cercei	0	2	0	2	4	10	5	0	2	2	1	0	0	1												
			2		2		15		5		4		1		1													
			30																									
		Nr. total cercei bronz						12																				
		Nr. total cercei argint						18																				

Anexa 5 – Prezența grupei D în cimitirele avare din Transilvania, în funcție de tip, mod de realizare și metal. B- Bronz; A – Argint. Bă – Bărbați, Fe – Femei.

Grupa D											
Cimitire avare	Gender	Nr. mor- mânt	Tipuri de cercei				Nr. morminte în funcție de gen		Nr. cercei în funcție de metal		
			Tip 1a		Tip 1b						
											
			Număr cercei în mormânt/metal								
			B	A	B	A	Bă	Fe	B	A	
Gâmbaș 2	Bărbat	M. 1	2				1		2	0	
Sâncrai	Femeie	M. 48			2			4	6		
		M. 86	1		1						
		M. 100	1								
		M. 103	1								
Șpălnaca	Femeie	M 13			2			1	2		
Teiuș	Femeie	M. 8	1					2	3		
		M. 30	2								
Nr. total morminte		8					1	7	13	0	
		Nr. total cercei	8		5		8		13		
			8		5						
			13								
		Nr. total cercei din bronz				13					
		Nr. total cercei din argint				0					

Anexa 6 – Prezența grupei E în cimitirele avare din Transilvania, în funcție de tip, mod de realizare și metal. B- Bronz; A – Argint.

Grupa E														
Cimitire avare	Gender	Nr. mor- minte	Tipuri de cercei								Nr. mor- minte în funcție de gen	Nr. total cer- cei în funcție de metal		
			1a		1b		1c		1d					
							 a b							
			Număr cercei în mormânt/Metal											
			B	A	B	A	B	A	B	A				
Câmpia Turzii	Femei	M.	2								1	2		
Gâmbaș 1	Femei	M. 4				2		a = 2			2		6	
		M. 13						b = 2						
Sâncrai	Femei	M. 97								1		1		
Nr. total morminte		4									4		3	6
		Nr. total cercei												
			2	0	0	2	0	4	1	0				
			2	2		4			2					
			9											
			Total cercei din bronz				3							
		Total cercei din argint				6								

Anexa 7 – Prezența grupei F de cercei în cimitirele avarice din Transilvania, în funcție de tip, mod de realizare și metal B- Bronz; A – Argint. Bă – Bărbați, Fe – Femei, Ră – Războinici

Grupa F																					
Cimitire	Gender	Nr. m	Tipuri de cercei												Nr. morminte în funcție de gen			Nr. cercei în funcție de metal			
			1a	1b	1c	1d	1f	2	3												
										Număr cercei în mormânt/Metal						Bă	Fe	Ră	B	A	
			B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A					
Cicău	Femei	M. 6	1															2		1	1
		M. 2				1															
Gâmbaș 2	Bărbați	M. 1					1										1				1
Moldo-venești	Femeie	M. 1														1		1			1
Sâncrai	Bărbați	M. 1												2			1				2
	Femei	M. 6				2								2							
		M. 15			2																
		M. 18	1																		
		M. 48		1																	
		M. 68			1											2					
		M. 74	1																		
		M. 75												1							
		M. 79							2												
		M. 95											2								
		M. 109											2								
Târnava		M. 1						1										1	1		
Teiuș	Bărbați	M. 23									1					1				1	
	Femei	M. 19											2								
		M. 42				1												4		1	6
		M. 55	1									1									
		M. ?		1										1							
Nr. total morminte și cercei		21													3	17	1	14	20		
															21			34			
		Nr. total cercei	4	2	3	4	0	1	1	2	0	2	4	8	2	1					
			6		7		1		3		2		12		3						
			34																		
		Nr. total cercei din bronz	14																		
		Nr. total cercei din argint	20																		

Anexa 8 – Prezența grupei G de cercei în cimitirele avarice din Transilvania, în funcție de tip, mod de realizare și metal. B – Bronz, A – Argint.

Grupa G				
Cimitire	Gender	Nr. mormânt		
			B	A
			Nr. cercei în mormânt	
Sâncrai	Femeie	M. 109	2	

Anexa 9 – Numărul cerceilor în morminte din cimitirele avarice din Transilvania

Cimitirele de la Gâmbaș 1, Gâmbaș 2, Ghirbom 1, Lopadea Nouă, Șpălnaca, Teiuș, și mormintele de la Moldovenești și Târnavă				
Cimitire	Nr. mormânt	Gender	Număr cercei în morminte	
			Bronz	Argint
1. Câmpia Turzii	M.3	Femeie	2	
	M. 4	Femeie	2	
	M. ?	?	2	
2. Cicău	M. 2	Femeie		1
	M. 6	Femeie	1	1
3. Gâmbaș 1	M. 4	Femeie		4
	M. 7	Femeie		2
	M. 13	Femeie		2
4. Gâmbaș 2	M. 1	Bărbat	4	1
	M. 2	Bărbat	2	
5. Ghirbom 1	M. 1	Femeie		2
6. Lopadea Nouă	M. 1	Războinic		2
7. Moldovenești	M. 1	Femeie		1
8. Șpălnaca	M. 5	Femeie	1	
	M. 6	Femeie	2	
	M. 9	Femeie		2
	M. 15	Femeie	1	1
	M. 18	Femeie	3	
	M.19	Femeie	1	
	M. 21	Femeie	3	
	M. 22	Femeie	1	
	M. 28	Femeie	3	
	M. 29	Bărbat	3	
	M. 31	Femeie	1	
	M. 32	Femeie	1	
	M. 37	Femeie	7	
	M. 38	Războinic	3	
	M. 47	Femeie	2	
9. Târnavă	M. 1	Războinic	1	
10. Teiuș	M. 6	Femeie ?	4	
	M. 8	Femeie ?	2	
	M. 13	Femeie ?	1	
	M. 19	Femeie ?		2
	M. 20	Femeie ?	3	
	M. 21	Femeie ?		2
	M. 23	Bărbat		1
	M. 28	Femeie ?	1	
	M. 30	Femeie ?	2	
	M. 33	Femeie ?		1
	M. 35	Femeie ?	2	
	M. 42	Femeie ?		1
	M. 55	Femeie ?	1	1

Cimitirul de la Sâncrai			
Nr. mormânt	Gender	Număr cercei în morminte	
		Bronz	Argint
1	Bărbat	3	
2	Bărbat	1	3
5	Femeie	2	
6	Femeie		4
7	Bărbat	2	
8	Femeie	2	
13	Femeie	1	
15	Femeie	4	
18	Femeie	2	
19	Bărbat	1	
20	Femeie		2
23	Femeie		4
24	Femeie	1	
26	Femeie	2	
28	Femeie	1	
30	Bărbat	1	
31	Bărbat	2	
34	Bărbat	1	
36	Bărbat	1	
37	Cenotaf	2	
38	Bărbat	3	
41	Femeie	5	2
43	Femeie	1	
44	Femeie	2	
45	Bărbat	3	
48	Femeie	4	1
49	Bărbat	4	
53	Femeie	1	
62	Femeie	2	
63	Bărbat	1	
67	Adult	1	
68	Femeie	3	2
71	Femeie	3	
74	Femeie	1	
75	Femeie	2	2
79	Femeie		4
80	Copil	2	
81	Femeie	3	
83	Femeie	3	
84	Femeie	2	
86	Femeie	2	
87	Femeie	7	
89	Adult	1	
95	Femeie	4	
96	Femeie	2	
97	Femeie	1	
99	Femeie	3	
100	Femeie	4	
101	Adult	1	
103	Femeie	1	2
104	Femeie		4
105	Femeie	2	2
107	Adult	1	
108	Femeie	1	
109	Femeie	4	

Anexa 10 – Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de cercei sau artefacte în cimitirele de la Câmpia Turzii, Cicău, Gâmbaș 1, Gâmbaș 2, Șpălnaca.

A. Cimitirul de la Câmpia Turzii				
Nr. m.	Cercei			
	Grupa A		Grupa B	
	Tip		Tip	
	1a	2a	2	
3	•	•		
4	•		•	

B Cimitirul de la Cicău				
Nr. m.	Cercei			Mărgele
	Grupa C		Grupa F	
	Tip		Tip	
	1b	1a	1b	
2			•	•
6	•	•		

C. Cimitirul de la Gâmbaș 1								
Nr. m.	Cercei		Grupa E	Mărgele	Fibule	Cuțit	Ceramică	Găleată lemn
	Grupa A							
	Tip							
	1a	3a						
4			•	•	•	•		•
7	•	•		•				
13			•	•			•	

D. Cimitirul de la Gâmbaș 2						
Nr. m.	Cercei			Mărgele	Cataramă	Cuțit
	Grupa A	Grupa B	Grupa F			
	Tip	Tip	Tip			
	3a	1b	1c			
1			•	•	•	•
2	•	•		•		

E. Cimitirul de la Șpălnaca							
Nr. m.	Cercei				Mărgele	Catarama	Săgeți
	Grupa A	Grupa B	Grupa C				
			Tip				
			1b	4			
5	•						
6				•			
8	•						
9	•				•	•	
15	•		•				
18	•						
19							
21	•				•		
22	•						
37	•	•			•		
38	•						•
42	•						
47	•				•		

Anexa 11 – Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de cercei sau alte tipuri de artefacte în cimitirul de la Sâncrai.
1-Mărgele, 2-Inele, 3-Cuțite, 4 – Catarame, 4 – Amnare, 5 – Fusaiole, 6 – Aplice

Cimitirul de la Sâncrai																										
Grupe/tipuri cercei																										
Grupă	A					B					C			D	E	F			G	Tipuri de artefacte						
											1	3	4			1	1	1		2	3	1	2	3	4	5
Tip	1		2	3	4	5	1					2	1	3	4	1	1	1	2	3	1	2	3	4	5	6
Variante	a	b	c	a	b	a	b		a	b	c	d	f	a	b	a	b	d	a	b						
Nr. m																										
1															•					•			•			
2														•								•		•		
5	•																									
6																			•	•						•
7			•																			•				
8			•																			•				
13								•																		
15	•																		•				•			
18	•									•									•				•			
19	•																					•				
21														•								•		•		
23	•											•										•				
24								•														•		•		
26		•											•									•	•			
30	•																					•				
31	•																					•				
36	•																					•		•	•	
37															•							•				
38	•																					•		•		
41		•	•							•			•									•				
43		•						•														•				
44	•										•											•				
45	•															•										
48	•							•							•				•			•				
49			•					•								•								•		
53																						•				
62	•														•							•				•
63																•						•		•		
67													•													
68															•						•	•				
71	•					•																•			•	
74	•																				•					
75	•														•							•				
79															•							•		•		
80	•														•							•		•		
81	•																•					•			•	
83	•				•																	•		•		
84	•									•												•		•		
86	•																•					•		•		
87	•		•																			•				
89	•																									
95	•																				•			•		
96	•																									
97																			•			•				
99	•																					•				

Cimitirul de la Sâncrai																												
Grupe/tipuri cercei																												
Grupă	A					B					C				D	E	F			G	Tipuri de artefacte							
											1	3	4				1	1	1		2	3	1	2	3	4	5	6
Tip	1		2		3	4	5	1					2	1	3	4	1	1	1	2	3		1	2	3	4	5	6
Variante	a	b	c	a	b	a	b		a	b	c	d	f	a	b	a	b	d	a	b								
100	•								•													•		•				
101	•																					•						
103	•		•																			•						
104			•																			•		•				
105		•									•											•		•				
107	•			•																		•						
108									•																			
109																				•	•	•						

Anexa 12- Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de cercei sau artefacte în cimitirul de la Teiuș

Cimitirul de la Teiuș													
Nr.morminte	Grupe de cercei										Mărgele	Cuțite	Ceramică
	Grupa A			Grupa B	Grupa C	Grupa D	Grupa F						
	Tip			Tip	Tip		Tip			2			
	1a	2a	3b	1a	1b		1						
							a	b	f				
6	•				•						•		
8			•			•					•	•	
13					•								•
19										•			
20	•	•											•
21					•						•		•
23									•		•		
28	•												
30						•					•	•	•
33	•												
35	•			•							•		
42								•					
55							•		•				
?							•						
?										•			

EARLY MEDIEVAL SWORDS FROM THE TERRITORY OF ROMANIA (8TH–11TH CENTURY)

Michal Viskupič*

Keywords: *sword, sword scabbard chape, early medieval period, 8th–11th century.*

(Abstract)

This article focuses on early medieval double-edged swords and their parts, as well as sword scabbard chapes, all of which originate from the territory of present-day Romania. Sixteen swords and fragments were identified and classified according to J. Petersen's or A. Geibig's typology based on the structural parts of the hilt. Eight of the swords are stray finds, and the archaeological context of four specimens is unclear. Three are believed to have come from burial sites, and only one sword is known with certainty to have been found in a grave.

The typological and chronological classification of the swords examined in this study is based on a comparative analysis with their foreign parallels from Central and Northern Europe, as some of them have an unsatisfactory typological classification in previously published older works. Conversely, there are instances where works have been neglected or not updated since their initial publication.

Regarding sword scabbard chapes, only two specimens are known, with unclear circumstances of discovery; their closest analogues are found in Eastern Europe according to the classification of G. F. Korzuchyna and V. Kazakevičius.

All the objects can be dated from the 8th to the 11th century.

The presented work also includes a sword from southern Banat, the province of Vojvodina, which is currently in the collections of the National Museum of Banat in Timișoara. Based on typological classification, this sword fits into the period we are studying.

Introduction

The primary objective of this article is to present a systematic inventory of all swords and sword fragments, as well as sword scabbard chapes, from the territory of present-day Romania (Fig. 1), according to the aforementioned typological criteria. As previously stated, all swords and scabbard chapes that have undergone our analysis have been already published. This subject has been in the focus of research of Romanian and foreign scholars. Romanian archaeologist Radu R. Heitel, in his study on archaeological evidence of the penetration of ancient Hungarians into Transylvania, presents numerous items of military equipment originating from the Carpathian region, including early medieval double-edged swords¹. In a similar vein, Hungarian archaeologist László Kovács published a database of double-edged swords from the Carpathian Basin dating from the second half of the 10th century, which also includes swords from

Transylvania². In 1999, the Romanian archaeologist Karl Zeno Pinter published a monograph on swords and sabres from Transylvania and Banat dating from the 9th to the 14th century³. The second edition of this monograph was published in 2007⁴. The author included five examples of early medieval swords, dating them from the 8th to the 11th century⁵. The author has created a comprehensive typology which considers the shape of the blades, the size of the grips, the type of lower guards and the shape of the pommel⁶. In 2007, the Romanian archaeologist Erwin Gáll published an article presenting an analysis of grave and stray finds of weapons dating from the 10th to 11th centuries in Transylvania, Partium, and Banat⁷. The researcher presented ten double-edged swords, one sword scabbard tip, and four finds with an uncertain typological and chronological classification⁸. He then categorised them

* Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum, Žitkova 12, P. O. BOX 13, 81006 Bratislava, Slovenská republika; michal.viskupic.85@gmail.com, michal.viskupic@snm.sk.

¹ Heitel 1994–1995, 428–439.

² Kovács 1994–1995, 153–189.

³ Pinter 1999.

⁴ Pinter 2007.

⁵ Pinter 2007, 68–79.

⁶ Pinter 2007, 60–67.

⁷ Gáll 2007.

⁸ Gáll 2007, 425–427.

based on their morphology⁹. He also notes that he replaced Jan Petersen's typology with Alfred Geibig's more diverse combinatorial classification, which could help to date the objects more accurately in future¹⁰. Romanian archaeologist Silviu Oța has published a monograph on funeral rites practised in the historical region of Banat between the 10th and 14th centuries¹¹. This includes archaeological finds from present-day Romania, Hungary and Serbia-Vojvodina. In the chapter on the typological classification of grave finds, he lists double-edged swords among the weapons. Seven of these swords date from the 10th to 11th centuries and are classified according to the typology of J. Petersen and K. Z. Pinter¹². In an article published in 2011, Bulgarian archaeologist Valeri Yotov, focusing on Byzantine swords from the 10th and 11th centuries from the territory of present-day Romania, mentions three early medieval swords of Scandinavian provenance stored in the National Museum of History and Archaeology in Constanța¹³.

Terminology

The exact definition of a sword can vary depending on the historical period and geographical location. In Europe, a sword is generally understood to be a cutting or cutting-and-thrusting weapon with a long, double-edged blade and a grip designed for one, one-and-a-half or two hands. A sword consists of a hilt and a blade. The structural parts of the hilt are the pommel and the lower guard or crossguard, which are fixed to the tang of the blade. The tang then transitions into a long, straight blade with a cutting edge on both sides and a point at the end. Blades from the early to high medieval period had a fuller running almost the entire length of the blade from the lower guard to a few centimetres before the tip¹⁴. The surface of the fuller could be decorated with inscriptions and marks made of damascened or iron wire¹⁵. The pommel of early medieval swords could consist of two parts (upper hilt) – an upper guard or a base of the pommel and a head of the pommel – or be made in one-parted pommel¹⁶. There are also records of swords whose pommels consist only of an upper guard¹⁷. The

pommel could be attached to the tang of the blade in several ways. In the case of two-piece pommels, the blade tang passed through a hole in the lower part of the upper guard and was secured there. The head of the pommel was fixed to the upper guard with two iron rivets soldered from the inside or with a bent U-shaped wedge, also soldered from the inside¹⁸. The ends of these components passed through side holes in the base and were riveted there. The one-parted pommels were attached by threading the tang of the blade through the holes in the pommel on its upper and lower sides. The tang was then riveted to the pommel on the upper side. This method of fastening can also be found on some swords with two-piece pommels¹⁹. The grip was made of an organic material and, in some cases, was covered with metal elements²⁰.

Typology

The typological classification of early medieval sword hilts has been the subject of numerous scientific studies. One of the earliest classifications to be developed was that of Norwegian archaeologist Oluf Rygh²¹, who analysed eighteen Norwegian specimens and based his classification on the shape of the hilts. It is widely acknowledged that one of the most significant studies on this subject was conducted by the Norwegian archaeologist and historian Jan Petersen²². In his work, he analysed nearly one thousand swords from Norway dating from the 8th to the 11th century. The typology under discussion was based on morphological and decorative criteria, and the individual types were designated with 26 letters of the Norwegian alphabet from A to Æ. A further 20 subtypes were assigned to these, and designated as 'special types'. However, it should be noted that his typology focused primarily on swords from Norway and could not always be applied to all types of sword hilts outside Norway or, more generally, outside the Scandinavian environment, as evidenced by sword production records, which may have been based on traditional Nordic variants but differ in terms of technical parameters or the shape and decoration of the hilts²³. Although we recognise that this typology does not fully capture the diversity of swords from the period under review, it remains one of the most widely used sources by research-

⁹ Gáll 2007, 428–429.

¹⁰ Gáll 2007, 429.

¹¹ Oța 2008.

¹² Oța 2008, 132–133.

¹³ Yotov 2011, 39–40.

¹⁴ Hošek-Košta-Žákovský 2019, 43.

¹⁵ Kainov 2012, 8.

¹⁶ Kainov 2012, 8.

¹⁷ Androshchuk 2014, 69, fig. 23.

¹⁸ Kainov 2012, 8.

¹⁹ Androshchuk 2014, 52–54, fig. 14.

²⁰ Hošek-Košta-Žákovský 2019, 43.

²¹ Rygh 1885.

²² Petersen 1919.

²³ Tomsons 2012, 108–143; Moilanen 2015, 265–268.

ers for the typological classification of European swords from the 8th to 11th centuries. Many other researchers have followed Petersen's typology, either modifying it or adding new types depending on the geographical and cultural environment under study²⁴. A relatively detailed analysis of individual sword parts was conducted by German archaeologist Alfred Geibig²⁵. His study consisted of creating a new combinatorial typology of hilt and blade parts. It was applied to swords originating from western Germany dating from the 8th to 13th centuries. The researcher distinguishes between nineteen types of pommels and fourteen types of blades.

For the purposes of this article, we have chosen to classify the swords discussed according to Jan Petersen's typology (Fig. 2), which is based on their shape. However, we also took into account the fact that the typological classification according to the Norwegian researcher is insufficient for some types of swords that can be dated to the 11th century, and has been replaced by the combinatorial typology according to Alfred Geibig (Fig. 3).

Type R and S

Jan Petersen's classification system for R and S²⁶ type swords was based on the analysis of dimensional differences. It is stated that the height of the head's of the pommel on Norwegian R-type swords ranges from 2.2 to 2.4 centimetres, whereas on S-type swords, it extends up to 4.5 centimetres²⁷. Furthermore, he highlights distinguishing characteristics in the morphology of both types, proposing that type S represents a subsequent phase in the evolutionary progression from the preceding type²⁸. The pommels of type R swords are distinguished by a crown divided into five sections. Between the individual lobes are slanted grooves, which may have been filled with twisted silver wires²⁹. The central segment of the crown is elevated, and on its lateral margins, at both terminations, there are two diminutive lobes, the terminal ones being the most diminutive. The shape of the pommel thus takes on a zoomorphic character, which is further enhanced by the detailed depiction of animal heads. The central lobe is typically connected to the side lobes by a curved inlaid

rod or a non-ferrous metal rod, thereby creating the impression of ears or eyebrows³⁰. It has been observed that analogous decorative elements are also present on certain Z-type swords³¹. The head of the pommel and upper guard are connected by rivets³². When observed from a frontal perspective, the upper guards and lower guards are found to be straight, gradually widening towards the periphery until they reach a rounded conclusion. Conversely, when viewed from above, these components are observed to assume an oval shape. It is noteworthy that certain specimens may exhibit straight lower guards without any concomitant widening³³. The decoration consists of intertwined bands with a dotted background, created by the fine inlaying of silver, exceptionally of copper in the Mammen style³⁴. Type S is distinguished by a three-lobed head of the pommel, with a notably elevated and substantial central lobe and two side lobes that are lower and narrower. It is evident that there are also several examples of five-lobed heads³⁵. The lower guard and upper guard are indistinguishable in shape. The arms of both components gradually widen towards the extremities, and the both guards are more concave than in the previous type. As with type R, the head of the pommel was connected to the upper guard with rivets³⁶. The decoration consisted of a interlaced motif. The most prevalent configuration consists of intertwined bands that are secured by diverse types of knots³⁷. It is evident that certain specimens were also decorated with intertwined mythical animals in the Jelling style³⁸. The surface of the decoration was covered with silver in combination with copper lines, and in some cases brass was also used³⁹. From a technological standpoint, two distinct methods of decoration are recognised: inlay and overlay⁴⁰. The highest concentrations of these swords were observed in the territory of historical Denmark, the southern territories of Kievan Rus, especially in part of the middle and lower Dnieper, in territory of present-day Ukraine and the eastern reaches of

²⁴ Wheeler 1927; Кирпичников 1966; Evison 1967; Ruttkay 1975, 1976; Vinski 1977, 1981.

²⁵ Geibig 1991.

²⁶ Petersen 1919, 140–149, fig. 113, 114.

²⁷ Petersen 1919, 142.

²⁸ Petersen 1919, 142.

²⁹ Androshchuk 2014, 74.

³⁰ Androshchuk 2014, 74; Hošek-Košta-Žákovský 2021, 316, note 196.

³¹ Androshchuk 2014, 74.

³² Androshchuk 2014, 74.

³³ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 316, note 196.

³⁴ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 316, note 196.

³⁵ Petersen 1919, fig. 115; Müller-Wille 1973, abb. 5–6.

³⁶ Müller-Wille 1973, abb. 4.2; Moilanen 2015, 251–252.

³⁷ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 318, fig. 105. a-b.

³⁸ Petersen 1919, fig. 115; Müller-Wille 1973, 82, abb. 17, 27. 1–2, 6–8.

³⁹ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 318.

⁴⁰ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 318.

Central Europe, particularly within Poland⁴¹. In Norway, Sweden, and the eastern Baltic region, this type is relatively rare⁴². Other findings have been recorded in the British Isles, Finland, France, Iceland, Hungary, and Germany⁴³. In Geibig's typology, the hilts of Petersen type R and S swords correspond to combination type 10⁴⁴.

Two sword components that can be classified among the types mentioned above originate from the territory of present-day Romania. One specimen comes from a territory of Transylvania, while the other was discovered in the Dobrogea region. A stray find of a lower guard (Pl. 1) was discovered in the vicinity of Dej (Cluj County) in 1904 or 1905⁴⁵. The lower guard was transported to the museum in Cluj-Napoca without the other parts of the sword⁴⁶. The lower guard is believed to have originated from a disturbed grave⁴⁷. The artefact is currently stored in the collections of the National Museum of Transylvanian History in Cluj-Napoca (MNIT)⁴⁸. The lower guard is oval when viewed from above. It tapers from the center towards the ends. There is a hole in the middle of the crossbar through which the blade passed. The arms of the lower guard are straight on both sides and widen slightly towards the ends that are rounded. Remains of silver wires decoration have been preserved on its surface. However, the pattern cannot be identified at present because a significant portion of the wires has fallen out. The preserved length of the crossguard is 10.7 cm, height – 1.5 cm, width – 2.8 cm, and weight 188.5 g⁴⁹. From a typological point of view, the crossguard from Dej was classified as Petersen type S or Geibig combination type 10⁵⁰. However, crossguards of type S swords are more massive⁵¹. In contrast, crossguards of type R are lower, reaching a height of approximately 1.5 cm, with straight arms that widen at the end⁵². Based on these criteria, the crossguard from the Dej area is closer to type R than type S. Analogies of swords with crossbars similar in shape to the

type discussed can be found in Norway, one such specimen comes from an unknown location in the Hedmark region (C257)⁵³ or from the Finnish location Hämeenlinna (KM27141:1)⁵⁴.

The second artefact originates from the island of Păcuiul lui Soare, specifically from the site of a former fortress. The Byzantine fortress of Ostrov – Păcuiul lui Soare is located in the north-eastern part of the island of Păcuiul lui Soare, on the border between the counties of Cărași and Constanța, approximately 12 km behind the commune of Ostrov (Constanța County)⁵⁵. In the spring of 1982, the head of the pommel (Pl. 2) was discovered on the beach to the west of the fortress⁵⁶. Archaeological excavations conducted since 1956 have revealed layers of settlement from three distinct periods: Late Roman (4th–6th centuries), Early Medieval (10th–11th centuries) and Medieval (14th–15th centuries)⁵⁷. In consideration of the circumstances surrounding the discovery, it was not possible to classify the head of the pommel within one of the layers that had been identified during archaeological excavations in the fortress area⁵⁸. It was cast in bronze, with traces of silver plating evident on its surface, particularly in areas that had undergone gilding⁵⁹. The head of the pommel is three-lobed. The central lobe is the largest and the structure under consideration rises upward from the lower edge and widens. The upper side of the pommel is semi-circular in shape. An aperture is present on the upper surface, the purpose of which was to facilitate the attachment of the tang to the pommel. The extremities of the central part are characterised by a stepped pattern (Pl. 2.e). The central lobe is subdivided into three sections by two grooves, which in the past may have been filled with silver twisted wire, as evidenced by a similar find of the pommel from the Danish site of Gråsand⁶⁰. The surface of the lobe is covered on one side at the bottom with fragmentary silver decoration with intertwined lines⁶¹. The side lobes are of a rounded shape with cut edges towards the central segment. Their surface also features preserved decoration in the form of intertwined silver lines⁶².

⁴¹ Pedersen 2014a, 78–79; Hošek-Košta-Žákovský 2021, 317.

⁴² Hošek-Košta-Žákovský 2021, 318.

⁴³ Müller-Wille 1973, 102–107.

⁴⁴ Geibig 1991, 52–54, abb.11.

⁴⁵ Hampel 1907, 222; Gáll 2007, 425; Gáll 2013, 98.

⁴⁶ Gáll 2007, 425.

⁴⁷ Gáll 2007, 425.

⁴⁸ Gáll 2013, 98.

⁴⁹ Gáll 2007, 425.

⁵⁰ Bakay 1965, 31; Müller-Wille 1973, 106, cat. no. 63; Gáll 2013, 98.

⁵¹ Geibig 1991, 52–53; Androshchuk 2014, fig. 29.

⁵² Androshchuk 2014, 74, fig. 28.

⁵³ Peirce 2002, 96–97.

⁵⁴ Moilanen 2015, 251, 416.

⁵⁵ <https://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=62547.02> (last accessed: 25.08.2025)

⁵⁶ Popa 1984, 425.

⁵⁷ Diaconu 1959, 653.

⁵⁸ Popa 1984, 425.

⁵⁹ Popa 1984, 426–427.

⁶⁰ Gustafsson 2013, 96, fig. 10.

⁶¹ Popa 1984, 427.

⁶² Popa 1984, 427.

A deep groove separates them from the central segment. The head of the pommel has a zoomorphic character, accentuated by the suggestion of eyes in the form of almond-shaped protrusions on each side of the central lobe, which are covered with silver⁶³. The maximum height is 3.6 cm, length 7.3 cm, width at the base 2 cm, and weight 148 g, although it may have originally been approximately 150 g⁶⁴. Radu Popa classified the head of the pommel among the three- and five-lobed pommels belonging to Petersen's type S⁶⁵. According to Radu R. Heitel, the head of the pommel belongs to Petersen's type R swords and not type S. He also considers it a work of art from the Varangian environment, reflecting elements of Oriental art in combination with the Norse art styles of Jelling and Mammen, and also he suggests that the pommel may have been manufactured in Kiev rather than Scandinavia⁶⁶. In addition to the specimen from Păcuiul lui Soare, eight other pommels of a similar nature have been found, but unfortunately none of these have been preserved along with the other parts of the sword. One specimen originates from Gråsand in Ginding on the Jutland peninsula in Denmark. This artefact was discovered in a bog, and it is similarly covered with yellow and silver foil. Its decoration is almost identical to the Romanian specimen⁶⁷. Another pommel has been recorded from Russia and is stored in a private collection. It is alleged to have been discovered on the Taman Peninsula in Russia⁶⁸. The decoration of the central lobe is only fragmentarily preserved (silver?), but it also consists of intertwined bands, and the grooves dividing the lobes are covered with yellow foil⁶⁹. It is estimated that as many as six finds of such pommels originate from the island of Gotland. At the Sora Sojdebý site in the parish of Fole, a "half" of a pommel cast from a copper alloy was found⁷⁰. The remaining five were discovered at the Eskelhems Alvena site in Mästerby in 2009 as part of a buried metalworking treasure trove, along with 17 pendants on the edge of the Fjåle myr marsh⁷¹. Despite their zoomorphic character, however, the pommels differ in shape from the classic R and S types as defined by Jan Petersen. All nine

specimens display a high degree of similarity to the sword pommel from the Vrångabäck site in Skåne, Sweden⁷², which also exhibits a zoomorphic character. Fedir Androshchuk classified the pommel as belonging to the Dybäck-Vrångabäck type, which is categorised within his group of Danish-British swords from the late Viking period⁷³. According to Androshchuk, this type is closely related to Petersen's type Z, with decoration that exhibits parallels with the South English Winchester style⁷⁴. In light of the fact that the head of the pommel from Păcuiul lui Soare is an incomplete find and that the other eight analogies mentioned above have not been preserved with the other structural parts of the hilt, the assignment to Petersen's type R/S is rather indicative. Jan Petersen dated type R swords to the first half of the 10th century⁷⁵, while Finnish finds are dated between 975 and 1025⁷⁶. The decoration of the hilt corresponds to the Mammen style, which dates to approximately the second half of the 10th century⁷⁷. The oldest examples of type S can be dated to the first half of the 10th century⁷⁸. In the environment of Kievan Rus, they were produced during the last third of the 10th century and the beginning of the 11th century⁷⁹. Finds from burial sites in Hungary, Poland, and Ukraine can be dated to the end of the 10th century to the first quarter of the 11th century⁸⁰. Alfred Geibig dated combination type 10 swords to between 900 and 1010⁸¹. The lower guard from Dej is estimated to date from the second half of the 10th to the beginning of the 11th century⁸². The head of the pommel from Păcuiul lui Soare dates from the end of the 10th to the first half of the 11th century⁸³.

Type V

V-type swords⁸⁴ are distinguished by their three-lobed pommels, which comprise a upper guard and the head of the pommel. These are attached to each other with a rivet in the shape of an inverted letter U (∩), as evidenced by X-ray

⁶³ Popa 1984, 427.

⁶⁴ Popa 1984, 425–426.

⁶⁵ Popa 1984, 427, 429.

⁶⁶ Heitel 1994–1995, 436, note 161.

⁶⁷ Fuglesang 1980, 130, pl. 15:B-C.

⁶⁸ Gustafsson 2013, 96; Androshchuk 2016, 97–99.

⁶⁹ Androshchuk 2016, fig. 4.2.

⁷⁰ Gustafsson 2013, 94, fig. 9.

⁷¹ Gustafsson 2011, fig. 1; 2013, 95.

⁷² Androshchuk 2014, fig. 43.3.

⁷³ Androshchuk 2014, 91–93.

⁷⁴ Androshchuk 2014, 92, 94.

⁷⁵ Petersen 1919, 141–142.

⁷⁶ Moilanen 2015, 251.

⁷⁷ Androshchuk 2014, 134.

⁷⁸ Petersen 1919, 146.

⁷⁹ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 318.

⁸⁰ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 319.

⁸¹ Geibig 1991, 151.

⁸² Gáll 2013, 98.

⁸³ Popa 1984, 431.

⁸⁴ Petersen 1919, 154–156, pl. III.

images of some swords⁸⁵. The rivet was attached to the inner surface of the head of the pommel using solder, which in one case was identified as brass⁸⁶. The head of the pommel is divided into three lobes by two oblique grooves filled with silver twisted wire in three rows next to each other, but we also record pommels lacking these grooves, where the division is only indicated by decoration⁸⁷. The shape of the pommels of type V swords is discrepant. On some specimens, we can see how the middle lobe transitions into a smooth oval, while on others, it rises significantly and is slightly conically rounded, resembling Petersen's T2 type pommels⁸⁸. Differences can also be observed in the size and shape of the side segments. Some specimens may have more pronounced concave lobes, evoking the appearance of stylized animal heads, which is another feature that connects type V with type T2, or the side segments may be only slightly concave. The upper guard and lower guard are identical in shape. When viewed from the front, they are straight with rounded ends. From above, they are oval to distinctly oval. The decoration is applied using the inlay or overlay method, mainly from silver and copper wires⁸⁹. There are also variants using a three-color combination – silver, copper, and brass⁹⁰. The decoration is applied vertically, mainly in a stepped pattern of alternating triangles and rhombuses⁹¹. This variant is the most widespread and is known from many sites in Northern⁹² and Eastern⁹³ Europe. In addition, we also have records of decorations in a chessboard pattern, which can be found, for example, in two grave finds from the Hedeby and Birka⁹⁴. Swords with this decoration are considered to be chronologically earlier variants⁹⁵. The sword from the Pidhirci, in the Lviv oblast in Ukraine, has a pommel and crossguard decorated with an interlaced ornament, which can be found in type S⁹⁶. This type also features monochrome decoration. Two swords are believed to

originate from Gnezdovo in the Smolensk oblast in Russia⁹⁷, and one from Storbjørken Nedre, Steinkjer in the Trøndelag region, Norway (T17462)⁹⁸. Type V swords are most widespread in Northern and Eastern Europe. While Jan Petersen reports only six finds from Norway⁹⁹, there are as many as 16 swords from Sweden, eight from Denmark, including specimens from Schleswig-Holstein, and ten from Finland¹⁰⁰. In areas inhabited by Baltic tribes, the number of swords of the type in question is around 15¹⁰¹. Approximately 30 Type V swords come from the Kievan Rus environment (Belarus – 3, Russia – 22, Ukraine – 12)¹⁰². Two finds of type V swords are recorded in Iceland¹⁰³. One example each is recorded from the Isle of Man, Czechia, Slovakia, and Hungary¹⁰⁴. Within Geibig's typology, swords of the type in question fall under combination type 11, together with types U and W¹⁰⁵. Only two finds from Romania correspond to the type under consideration, one of which is uncertain as type V. A sword comes from southern Dobruja, which is believed to be a stray find discovered near the village of Albești, west of Mangalia in Constanța County¹⁰⁶. It is stored in the Museum of National History and Archaeology in Constanța (MINAC) under inventory number 20794¹⁰⁷. The sword (Pl. 3. a) is preserved in its entirety. The pommel is semi-circular, divided into two parts by a horizontal groove into a head of the pommel and upper guard with slanted edges (Pl. 3. b). The tang of the blade widens from the lower part of the pommel towards the lower guard. The lower guard is straight, with evenly finished edges. The blade is double-edged, straight and tapers from the cross-

⁹⁷ Kainov 2012, fig. 32–33; Hošek-Košta-Žákovský 2021, 322.

⁹⁸ According to the Norwegian University Museums' internet portal (unimus.no), the pommel and lower guard are covered with silver. The sword is stored in Vitenskapsmuseet, Arkeologi, Trondheim, Norway (T17462/a.001).

⁹⁹ Petersen 1919, 155; The unimus lists ten more swords of Petersen's type V (B8118, B7667, B1139, B13374, B5646, C35841, C57066, T17462, T21339, S6801).

¹⁰⁰ Androshchuk 2014, 257; Pedersen 2014a, 79–80; Moilanen 2015, 255–256.

¹⁰¹ Mandel 1991, 118; Kazakevičius 1996, 61–62; Tomsons 2012, 86–92; Dworschak 2018, 108–109; Goßler-Jahn 2019, 189–193.

¹⁰² I would like to thank Sergei Y. Kainov for providing this information.

¹⁰³ Ísberg 2020, 62–65.

¹⁰⁴ Bersu-Wilson 1966, 51–54; Hošek-Košta-Žákovský 2021, 322–321.

¹⁰⁵ Geibig 1991, 54–56, abb. 12.

¹⁰⁶ Yotov 2011, 39; Şova 2020, 163, cat. no. 13.

¹⁰⁷ Şova 2020, 163, cat. no. 13.

⁸⁵ Petri 2017, 139, abb. 1; Frait 2006, 98.

⁸⁶ Frait 2006, 98.

⁸⁷ Petri 2017, abb. 3; Kainov 2012, 46, 50, fig. 36.

⁸⁸ Petersen 1919, pl. III; Kainov 2012, fig. 31; Petri 2017, abb. 3.

⁸⁹ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 322.

⁹⁰ Остапенко-Саричев 2016, 56, рис. 11–13.

⁹¹ Petersen 1919, 155.

⁹² Petersen 1919, pl. III; Pedersen 2014a, 79–80; 2014b, cat. 4a, find list 1, pl. 9.1, 10.2, 13.3, 22.1, 49.1, 63. 1, 4.

⁹³ Кирпичников 1966, 31–32, таб. VIII. 1, 3; Kainov 2012, fig. 34–36, 39.

⁹⁴ Arents-Eisenschmidt 2010, 41, taf. 10. 1a-b; Androshchuk 2014, cat. no. Up33, pl. 142a.

⁹⁵ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 322.

⁹⁶ Liwoch 2005, fig. 15.

guard towards the rounded tip. A fuller runs through its center, which should have the inscription Ulfberht on one side and a geometric mark in the form of three vertical bars on the left and right sides on the other side, between which a lattice pattern is placed¹⁰⁸. This sword is the only known find of an early medieval sword from Romania bearing the inscription Ulfberht. More than 200 blades from extensive areas of northern, eastern, central, and Western Europe are known to bear the inscription Ulfberht or one of the other variants of this name¹⁰⁹. The provenance of blades with Ulfberht inscriptions with inlaid pattern-welded characters is placed in the Frankish Empire, specifically the Rhineland region¹¹⁰. It is assumed that Ulfberht was the name of a Frankish blacksmith or a blacksmith's workshop, and the name could have been a kind of trademark for this workshop, since all the blades produced could not have been the work of one person, given that the first blades with this inscription date from around 850 and the last examples are known from the early 12th century¹¹¹. A detailed typological analysis of Ulfberht inscriptions and geometric marks was made by Anne Stalsberg, who divided them into seven groups¹¹². The blade of the sword from Albești is said to have a variant of the inscription +VLFBERH+T¹¹³, i.e. variant no. 1 according to A. Stalsberg¹¹⁴. This is the most commonly used variant of the inscription, which was made from steels with a higher carbon content¹¹⁵. Metallographic examinations of these blades have shown that they are high-quality products made at that time from rare hypereutectoid steel¹¹⁶. The total length of the sword is 97.5 cm and the length of the lower guard is 9.9 cm¹¹⁷. The second sword is believed to have come from the vicinity of Pașcani in Iași County¹¹⁸. The sword was first published by Victor Spinei in 2009 only in the form of a drawing¹¹⁹, without any further information about the circumstances of the find, the parameters or the condition of the sword. The sword (Pl. 3. c) has been preserved with its hilt

and a fragment of the blade without the tip. The pommel is two-part, consisting of a straight upper guard with cut ends and a three-lobed head of the pommel, divided by two oblique grooves into two smaller side segments and a larger central one. The tang widens from the pommel towards the lower guard. The lower guard is straight and oval when viewed from above. A blood groove runs through the center of the double-edged blade. It is not clear from the available drawing whether the sword has any decoration. Erwin Gáll assigned the sword to Petersen's type S or Geibig's combined type 11¹²⁰. Type S can be ruled out, as the both guards are straight and do not widen at the ends. Victor Tentiuc attributes it to Petersen's type U¹²¹. Type U swords have straight crossbars, low three-part pommels with indistinct crown divisions and no thickening of the central segment¹²². According to Fedir Androshchuk, type U does not have clearly defined criteria, and some type V swords have been incorrectly assigned to this type¹²³. Given that there are no detailed drawings or photographs of the sword in question, the most appropriate typological classification in this case seems to be that of Alfred Geibig, and in this case, the sword from Pașcani can be classified under Geibig's combined type 11, as suggested by Erwin Gáll¹²⁴. Jan Petersen dated Norwegian Type V swords to the first half of the 10th century¹²⁵. During this period, swords from Birka and Hedeby were probably also deposited into graves, while Danish swords are usually dated to the second to third quarter of the 10th century¹²⁶. Swords from the Kievan Rus environment date from the middle to the last quarter of the 10th century¹²⁷. According to V. Yotov, the sword from Albești can be dated from the second half of the 10th century to the beginning of the 11th century¹²⁸. Due to the unclear circumstances of its discovery and the unknown condition of the object, it is relatively difficult to place the Pașcani sword within a more specific time frame. Alfred Geibig dates type 11 swords to the first half of the 10th century¹²⁹, but his research focused primarily on swords from western Germany. Some type V

¹⁰⁸ Yotov 2011, 39, fig. 5. c.

¹⁰⁹ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 124.

¹¹⁰ Williams 2012, 117.

¹¹¹ Peirce 2002, 7–8; Williams 2012, 117.

¹¹² Stalsberg 2008, fig. 1.

¹¹³ Yotov 2011, fig. 5. d; Hošek-Košta-Žákovský 2021, fig. 48.

¹¹⁴ Stalsberg 2008, fig. 1.

¹¹⁵ Williams 2012, 120.

¹¹⁶ Williams 2012, 120.

¹¹⁷ Šova 2020, 163, cat. no. 13.

¹¹⁸ Gáll 2021, 260, 262.

¹¹⁹ Spinei 2009, fig. 9. 13.

¹²⁰ Gáll 2021, 260, 262.

¹²¹ Tentiuc-Munteanu 2022, 37.

¹²² Petersen 1919, 153, fig. 122; Androshchuk 2014, 77, fig. 32.

¹²³ Androshchuk 2014, 78.

¹²⁴ Gáll 2021, 260, 262.

¹²⁵ Petersen 1919, 182.

¹²⁶ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 322.

¹²⁷ Kainov 2012, 42.

¹²⁸ Yotov 2011, 39.

¹²⁹ Geibig 1991, 151.

swords found in early Hungarian burial grounds in the eastern part of Central Europe date from the second third of the 10th to the beginning of the 11th century¹³⁰. The sword from Olomouc in Czechia is a stray find, which, due to the absence of find circumstances, dates to the 10th or early 11th century¹³¹. Based on the above information, we can also date the sword from Pașcani to the 10th or early 11th century.

Type X

This type represents a group of swords characterized by semi-circular pommels made from a single piece of iron with uniform width and rounded ends, which are relatively narrow when viewed horizontally and from the side¹³². The cross-guards are straight and angular, in some cases slightly bent towards the blade, with rounded or straight ends when viewed horizontally¹³³. The tang passes through the pommel, to which it is fixed by riveting at the top, which means that this type can be classified as Geibig's construction type III¹³⁴. Jan Petersen divided this type into two variants, earlier and later¹³⁵, characterizing their differences based on the differences in the shape of the pommels and crossguards. He described the earlier variant as swords with a taller and wider, less massive pommel and a longer and more robust lower guard, sometimes slightly bent towards the blade, while the later variant is characterized by a smaller and more robust pommel with a thinner lower guard of the same length¹³⁶. In Geibig's combination classification, this type corresponds to combination type 12, variant I¹³⁷. The pommels and lower guards are undecorated, with the exception of a few types that have grooves dividing the pommel into two parts and the crown into three lobes, imitating more ornate swords with pommels of types V and W, or E¹³⁸. Examples of such decoration can be found, for example, on a sword from an unknown Norwegian site (C280) or on a sword from the East Prussian site of Zohpen, today Suvorovo in the Kaliningrad oblast¹³⁹. In addition, we also have records of specimens that have been preserved with inlaid decoration, plating with precious metals, or one

specimen from Sweden has a pommel decorated with punched triangles¹⁴⁰. Petersen type X swords can be found across a relatively large area stretching from the British Isles through Scandinavia, Western and Central Europe to Eastern Europe. Their number is estimated at around 370 pieces and it is assumed that they developed from Petersen types K and N in the Frankish Empire or in areas under its influence, and thanks to their simple shape and ease of production, they gained popularity among the highest social ranks in connection with high-quality blades¹⁴¹. Their production and subsequent application to imported or local blades may have also taken place in local blacksmith workshops¹⁴². Similarly, pommels and lower guards were repaired, supplemented or replaced, as evidenced by the finds of three swords from Pohansko near Břeclav in Moravia¹⁴³. Jan Petersen dates the oldest examples of type X swords to the first half of the 10th century and the younger ones to the 11th century¹⁴⁴. It is possible that the process of their creation falls within the first two-thirds of the 9th century, although finds from the territory of the former Frankish Empire are random or river finds, which makes it difficult to date them within the context of the find¹⁴⁵. In this case, swords from the Great Moravian environment are extremely important finds¹⁴⁶. These come mainly from grave contexts and date from the second half of the 9th century to the beginning of the 10th century¹⁴⁷. In the territories of the former Kievan Rus, they date from the 10th to the early 11th century¹⁴⁸. In the Baltic region, their use dates from the 10th to the 12th century¹⁴⁹. The Hungarian finds date back to the end of the 10th and beginning of the 11th centuries and are among the most widespread type of swords used in this period in the region¹⁵⁰. Two examples correspond to this type from the area under investigation. The first is reportedly a find from the Biharea fortress¹⁵¹ near the village of the same name, 14 km north of the city of Oradea, in Bihor County. It is said to be a grave find and was

¹³⁰ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 324.

¹³¹ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 324.

¹³² Petersen 1919, 159; Hošek-Košta-Žákovský 2021, 302.

¹³³ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 302.

¹³⁴ Geibig 1991, abb. 24.

¹³⁵ Petersen 1919, 159.

¹³⁶ Petersen 1919, 159, fig. 124–129.

¹³⁷ Geibig 1991, 57.

¹³⁸ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 303.

¹³⁹ Petersen 1919, fig. 125; Petri 2017, 145–150, taf. 4. b.

¹⁴⁰ Androshchuk 2014, cat. no. Dr 10, pl. 145; Hošek-Košta-Žákovský 2021, 303.

¹⁴¹ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 304–305.

¹⁴² Košta *et alii* 2019, 220–221.

¹⁴³ Košta *et alii* 2019, 220–221.

¹⁴⁴ Petersen 1919 182.

¹⁴⁵ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 304–305.

¹⁴⁶ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 305.

¹⁴⁷ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 305.

¹⁴⁸ Kainov 2012, 55–56.

¹⁴⁹ Kazakevičius 1996, 138.

¹⁵⁰ Bakay 1965, 31, 33.

¹⁵¹ Horedt 1968, 422.

discovered before 1862, together with an iron stirrup, a fragment of another stirrup, and an unidentifiable vessel, which was lost, but only the sword was registered in the museum¹⁵². Today, it is stored in the collection of the Muzeul Țării Crișurilor in Oradea under inventory number 2833¹⁵³. The double-edged sword has been preserved in two fragments (Pl. 4. a-b). The pommel is damaged on one side and in the middle. Nevertheless, we can see that it has a semi-circular shape with a flat base. In profile, it has a conical shape, tapering significantly towards the top. The tang of the hilt widens from the pommel towards the lower guard. The lower guard is short, straight, relatively massive and damaged at one end. The blade has a damaged edge and is broken into two pieces. The fuller is not recognizable. Preserved length – 31 cm; length of the grip with a pommel – 13.3 cm; height, width, thickness of the pommel – 3.6, 7, 2.4-0.5 cm; length, height, thickness of the lower guard – 12.2, 1.8 cm; length of the blade – 16 cm; width of the blade – 4.6–4.7 cm¹⁵⁴. Kurt Horedt classified the sword as type S¹⁵⁵, which cannot be agreed with given the shape of the handle components. The shape of the crossguard and pommel suggest a similarity to Petersen's type X or Geibig's combination type 12, variant I¹⁵⁶, with the closest analogies found in Moravia¹⁵⁷ and in Hungary¹⁵⁸. However, the possibility that the pommel consists of two parts cannot be ruled out, as there are no photographs of the sword and its description is based solely on a drawing published by K. Horedt¹⁵⁹. Erwin Gáll estimates the sword to date from the second half of the 10th to the beginning of the 11th century¹⁶⁰. A fragmentary sword was found in Dobruja and is stored in the Museum of National History and Archaeology in Constanța (MINAC) under inventory number 38359¹⁶¹. The sword comes from an unknown location in northern Dobruja and it is a stray find¹⁶². No further details about the circumstances of the find could be ascertained. The

pommel of the sword is semi-circular, probably made from a single piece, and relatively high. The base is flat. The tang is relatively long and thin, widening from the pommel to the lower guard. The lower guard is flat and appears to taper slightly from the center to the ends. The double-edged blade has been preserved without a tip. The fuller is faintly visible. Preserved length – 48.2 cm; width of the pommel – 4 cm; width of the lower guard – 9 cm¹⁶³. Valeri Yotov also classifies the sword as Petersen type X, dating from the second half of the 10th to the beginning of the 11th century¹⁶⁴.

Type Z

Jan Petersen classified Z-type swords as belonging to the Late Viking Age¹⁶⁵. He defined them as specimens with curved both guards and three-lobed pommels with the middle lobe being the highest and thickest, as in the S type¹⁶⁶. Fedir Androshchuk believes that the criteria for this type presented by Jan Petersen are not sufficiently clear and that the distinctive features are precisely the curved upper guards and lower guards, as well as the fact that there are a considerable number of variants within one type, which he divided into three subtypes¹⁶⁷. The classic type according to J. Petersen¹⁶⁸ is characterized by an upward-curved upper guard and a lower guard curved in the opposite direction, i.e., downward. The upper guards can be curved slightly or more pronouncedly. The end edges of both components are rounded, and some may widen, as in type S. The heads of the pommel are three-lobed, attached to the base by two rivets or a tang. The division of the head of the pommel is emphasized by twisted silver wires, and the side lobes are often shaped like animal heads. In some cases, the lobes may be decorated with “eyes/eyebrows/ears” made of copper alloy, as in type R, and the decoration of the sword is often provided with silver inlay¹⁶⁹. Other variants are characterized by a pommel with a semi-circular upper side, a convex upper guard, and a downward-curved lower guard¹⁷⁰. The components of the hilt can be made of bronze or iron¹⁷¹. Less common, known

¹⁵² Horedt 1968, 422; Gáll 2007, 425; 2013, 60.

¹⁵³ Gáll 2013, 60.

¹⁵⁴ Gáll 2013, 60.

¹⁵⁵ Horedt 1968, 422.

¹⁵⁶ Gáll 2013, 60.

¹⁵⁷ Košta-Hošek 2014, fig. 26, 34, 53, 60, 83, 121; Košta et alii 2019, fig. 20.

¹⁵⁸ Bakay 1965, 23. kép 2, 27. kép 4, 28. kép 2–4, 29. kép 1.

¹⁵⁹ Horedt 1968, fig. 1; Personal consultation with Radoslav Čambal and Tomáš Vlasatý.

¹⁶⁰ Gáll 2013, 60.

¹⁶¹ Šova 2020, 163, cat. no. 114.

¹⁶² Šova 2020, 163, cat. no. 114.

¹⁶³ Šova 2020, 163, cat. no. 114.

¹⁶⁴ Yotov 2011, 40.

¹⁶⁵ Petersen 1919, 175.

¹⁶⁶ Petersen 1919, 175.

¹⁶⁷ Androshchuk 2014, 84–86.

¹⁶⁸ Petersen 1919, fig. 136–137; Androshchuk 2014, pl. 134, 136, 139.

¹⁶⁹ Androshchuk 2014, 84; Hošek-Košta-Žákovský 2021, 316, note 196.

¹⁷⁰ Androshchuk 2014, pl. 159.

¹⁷¹ Androshchuk 2014, 85.

only in two cases, is a variant characterized by a five-lobed pommel and a downward-curved lower guard¹⁷². The double-edged sword stored in the collections of the National Museum of Banat in Timișoara (MNaB) under inventory number 3203¹⁷³ can be classified as type Z. The sword comes from Temesch – Cubin on the Danube, in the former Habsburg district of Pancsova, Torontál County, today Kovin in the territory of Vojvodina in Serbia¹⁷⁴. Information regarding the find circumstances could not be verified, it appears to be a stray find¹⁷⁵. It can be assumed that, based on the territorial administrative division, the sword must have been discovered before 1918. It is in relatively good condition and has been preserved almost entirely, with the exception of the tip (Pl. 5. a-b). The pommel is probably made from a one piece¹⁷⁶, imitating the shape of a two-piece pommels. A horizontal groove can be seen dividing it into a curved base at the top and a head of the pommel with two smaller lobes on the sides and a central lobe, which is the largest of the three and separated from the smaller ones by two slanted grooves with an oval upper edge (Pl. 5. c). The tang widens from the pommel towards the lower guard. The lower guard of the sword is relatively long, massive with rounded ends and slightly bent towards the blade. The blade is almost entirely preserved, without the tip and with damage to the lower part. A distinct fuller runs through the center of the blade, which, according to Zdenko Vinski, is pattern-welded¹⁷⁷, while Karl Z. Pinter states the exact opposite, saying that the blade has no visible traces of pattern-welding, blacksmith's marks, or inscriptions¹⁷⁸. The parameters of the sword are as follows: Total length – 82.2 cm; length, height, thickness of the pommel – 6.9, 3.4, 1.6 cm; length, width, thickness of the tang – 9.1, 1.8–3.1, 0.31 cm; length, height, thickness of the lower guard – 13.6, x, 1.8–1.13 cm; length of preserved blade – 69.1 cm; width of the blade from the lower guard – 45/47–2.3 cm; thickness of the blade – 0.34–0.13 cm; width of the fuller – 2.1–1.4 cm. According to K. Z. Pinter, the sword could be classified as Petersen types L and X, or as

a special type L–X, dating from the beginning of the 10th century and its origin is seen in the Viking or Varangian environment¹⁷⁹. Zdenko Vinski and László Kovács classify the sword as Petersen type Z, which is consistent with the above-mentioned morphological characteristics of this type in comparison with the specimen from Kovin¹⁸⁰. Zdenko Vinski estimates the sword to date from the 11th century, considering it an isolated specimen in the Danube region and south-eastern Europe¹⁸¹. Another sword of type Z was found in south-eastern Europe. It is a fragmentary sword discovered at a medieval settlement near the village of Gradeshnitsa, in the Vratsa region in north-western Bulgaria, dating from the second half of the 10th to the middle of the 11th century¹⁸². Type Z swords are generally dated to the end of the 10th to the beginning of the 11th century¹⁸³. According to J. Žak, swords of this type combine specific elements of L- or R-S-type swords, or their guards may be taken from the curved guards of nomadic sabres, as also mentioned by A. N. Kirpichnikov, who admits that the change in the development of the new form of the hilt may have been influenced by the nomadic equestrian environment¹⁸⁴. According to other opinions, the origin of this type is sought in the Baltic area, where specimens with a single-edged blade also appear and are dated from the 10th to 13th centuries¹⁸⁵. The distribution of Z-type swords covers a relatively wide geographical area. They are found in Scandinavia, the Baltic countries, Poland, the territories of the former Kievan Rus, and the British Isles¹⁸⁶. Close to this type is also the head of the pommel from Păcuilul lui Soare, which we described above.

Geibig's Combination Type 12, variant II

Geibig's combination type 12 swords, variant II¹⁸⁷ are characterized by a semicircular pommel, which, when viewed from the front, may correspond to Petersen's type X, but is a chronologically later variant. Alfred Geibig notes that the pommels of the second variant are narrower and the lower guards are significantly elongated, forming an elongated rectangle in their basic shape¹⁸⁸. The

¹⁷² Androshchuk 2014, 85, 135.

¹⁷³ Pinter 2007, 73.

¹⁷⁴ Pinter 2007, 73.

¹⁷⁵ Vinski 1983, 44, note 19.

¹⁷⁶ Vinski 1983, 44, note 19.

¹⁷⁷ Vinski 1983, 44, note 19; Zdenko Vinski provided this information based on data, drawings and photographs sent by I. Hațegan from Timișoara.

¹⁷⁸ Pinter 2007, 73.

¹⁷⁹ Pinter 2007, 75.

¹⁸⁰ Vinski 1983, 25; Kovács 1994–1995, 167.

¹⁸¹ Vinski 1983, 27.

¹⁸² Zlatkov 2014, 142–143, cat. no. 41.

¹⁸³ Androshchuk 2014, 86.

¹⁸⁴ Žak 1960, 333–334; Кирпичников 1966, 35.

¹⁸⁵ Kazakevičius 1996, 139–140.

¹⁸⁶ Moilanen 2015, 260.

¹⁸⁷ Geibig 1991, 57.

¹⁸⁸ Geibig 1991, 58–59.

lower part of the pommel has a lenticular shape. From the side, the pommels have the shape of a pointed arch. This variant also belongs to construction type III, i.e. the tang passes through the pommel¹⁸⁹. Swords of this variant correspond to Oakeshott's type B, or subtype B1¹⁹⁰. Pommels of this type occur from the mid-10th century to the 12th century, with some examples possibly in use until the mid-13th century¹⁹¹. There is only one piece of this type. The sword comes from Vetiş in Satu Mare County, about one kilometer south and 800 meters from the road connecting Satu Mare and Carei¹⁹². The sword is a stray find and was discovered in 1978 on the grounds of State Agricultural Enterprises during work carried out on the planting of an orchard¹⁹³. The sword is stored in the collection of the Satu Mare County Museum in Satu Mare (Muzeul Judeţean Satu Mare) under inventory number 1199/A¹⁹⁴. The double-edged sword (Pl. 6. a-c) is preserved in its entirety. The pommel is semi-circular with a straight lower edge. The tang widens towards the crossguard. The lower guard is straight with a rectangular profile. The straight blade tapers towards the tip. The edge is significantly damaged. A narrow fuller runs through the center of the blade, ending a few centimeters before the tip. Preserved length – 90.8 cm; length, height, thickness of the pommel – 4.7, 2.5, 2.0 cm; length, width of the tang – 8.5, 1.6–2.6 cm; length, width of the lower guard – 12.9, 1.2–1.3 cm; length of the blade – 79.1 cm; width of the blade – up to $\frac{3}{4}$ reaches 5.0 cm, the last cm towards the tip narrows to 1.9 cm; width of the fuller – 1.3 cm; weight – 600 g¹⁹⁵. The sword has no traces of decoration or inscriptions¹⁹⁶. Doru Radosav and Gheorghe Lazin classified the sword as “Romanesque” belonging to type C according to the typology of Ada Bruhn Hoffmeyer¹⁹⁷, dating it to the second half of the first half of the 13th century, or shortly after its midpoint, arguing that the first written mention of the Vetiş site dates back to 1238 and that disturbed dwellings with remains of pottery dating from the 13th–14th centuries were also found at the site where the

sword was discovered¹⁹⁸. Karl Z. Pinter proposed a typological classification under Petersen's type X, dating it to the second half of the 10th century¹⁹⁹. Erwin Gáll, based on morphological characteristics and metric data, classified the sword under Geibig's combined type 12, variant II, dating it to the end of the 11th century²⁰⁰. Given the absence of a more detailed archaeological context, it cannot be ruled out that the sword may date from beyond the period under consideration, pushing its dating to the 12th century.

Geibig's Combination Type 16, variant I

Alfred Geibig divided the pommels of combination type 16 swords into two variants, which he defined on the basis of their proportional characteristics, as they are identical in shape²⁰¹. From our point of view, we are interested in the first variant, which corresponds to two finds from Romania. The pommels are lenticular in shape, relatively low and slender when viewed from the side. They are sometimes referred to as Brazilian-nut pommels²⁰². In Oakeshott's typology, they can be compared to type A²⁰³. These pommels also belong to Geibig's construction type III²⁰⁴. The lower guards are long and rectangular in shape, but in some specimens we can also see a slight thickening in the middle, from where they taper towards the ends²⁰⁵. Some of them were also decorated, as evidenced by finds from the Czechia, France, and Poland²⁰⁶. Swords of this type are widespread throughout Europe, with the oldest examples dating from the mid-10th to the mid-12th century²⁰⁷. An image of this type can also be found in Ottonian art, more precisely in a manuscript for Emperor Otto III, produced in Reichenau sometime between 983 and 991/3²⁰⁸. On one of the pages of the manuscript, the emperor is depicted sitting on a throne, and on one side next to him stands a male figure, certainly a nobleman, holding in one hand a sword in a scabbard with a straight crossguard and a pommel in the shape of a Brazil nut²⁰⁹. As mentioned above, two pieces come from Romania.

¹⁸⁹ Geibig 1991, 59.

¹⁹⁰ Oakeshott 1997, 94, fig. 1; Hošek-Košta-Žákovský 2021, 359–360.

¹⁹¹ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 360.

¹⁹² Radosav-Lazin 1986–1987, 159

¹⁹³ Radosav-Lazin 1986–1987, 159; Gáll 2013, 542.

¹⁹⁴ Pinter 2007, 78.

¹⁹⁵ Gáll 2013, 542.

¹⁹⁶ Pinter 2007, 78.

¹⁹⁷ Radosav-Lazin 1986–1987, 161.

¹⁹⁸ Radosav-Lazin 1986–1987, 159 – note 2, 161.

¹⁹⁹ Pinter 2007, 79.

²⁰⁰ Gáll 2013, 543.

²⁰¹ Geibig 1991, 70–71.

²⁰² Pinter 2007, 81.

²⁰³ Oakeshott 1997, 93.

²⁰⁴ Geibig 1991, 71, fig. 24.

²⁰⁵ Geibig 1991, 71.

²⁰⁶ Hošek-Košta-Žákovský 2021, fig. 123. a-c.

²⁰⁷ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 359.

²⁰⁸ Oakeshott 1997, 93; Pinter 2007, 82.

²⁰⁹ Pinter 2007, pl. 35. a.

One is a grave find. The sword was found in 1975 in the town of Deva (Hunedoara County) in the Micro 15 quarter, near School No. 6, between Alea Streiului and Bejan streets, where an Old Hungarian burial ground was discovered during the installation of a gas pipeline²¹⁰. The sword comes from grave No. 3, which contained skeletal remains, probably of a man, and other objects such as stirrups, a fire strike with a stone, a whetstone, a bronze bracelet with pointed ends, an earring, and arrowheads²¹¹. The grave was marked as an equestrian, and the sword was supposed to be located in the upper part of the grave, next to the skeleton²¹². The sword is stored in the Museum of Dacian and Roman Civilization (Muzeul Civilizației Dacice și Romane) in Deva, under inventory number 27.1011²¹³. The sword (Pl. 7. a) has a lenticular pommel. The underside of the pommel is slightly convex and transitions into a tall oval at the ends. The tang is relatively short and widens towards the lower guard. The lower guard is long and straight, evenly finished on the sides. The blade of the sword is double-edged, corroded with a damaged edge and missing tip. Due to corrosion, the fuller is only faintly visible on both sides and ends a few centimeters before the broken tip. Preserved length – 89,2 cm; length, height, thickness of the pommel – 8,5, 3,6, 2,9 cm; length, width of the tang – 10,0, 2,4-0,5 cm; length, thickness of the lower guard – 16,2, 1,1 cm; length, width of the blade – 76,2, 4,5 cm²¹⁴. Karl Z. Pinter classified the sword as Petersen type X²¹⁵. Smaller versions of the so-called “brazilian-nut” type pommels have been known to be mistakenly confused with Petersen’s type X, however, in general, the underside of the lenticular pommels curves upwards and is longer than in type X²¹⁶. The sword from the equestrian grave from Deva can be clearly classified as Geibig’s combined type 16, variant I based on its shape. The dating of the sword from Deva is based on the grave inventory, which places it in the period spanning from the second half of the 10th to the beginning of the 11th century²¹⁷. The second sword is a water find that was pulled out of the Danube at an unknown location in the town of Orșova

(Mehedinți County)²¹⁸. No further details are known about the archaeological context. Today, it is stored in the Hungarian National Museum in Budapest (Magyar Nemzeti Múzeum) under inventory number 53.119²¹⁹. The double-edged sword appears to be relatively well preserved in the available photograph (Pl. 7. b). The pommel is lenticular with convex arms on the underside. It transitions into an oval shape at the ends of the lower arms. The tang is short and widens slightly towards the lower guard. The lower guard is relatively long, with pointed ends. The blade is straight and long. It tapers slightly from the lower guard towards the tip. The fuller runs almost the entire length of the blade and appears to end a few centimeters before the tip, similar to the previous specimen (Pl. 7. a). According to L. Kovács, there should be an unspecified brass mark in fuller on both sides of the blade²²⁰. A more detailed typological classification of the sword could not be verified in the literature, but based on the shape of the hilt, it can be concluded that the sword could belong to Geibig’s combined type 16. Alexandru Madgearu dates it to the 10th century²²¹, Silviu Oța dates it to the 11th century²²², and L. Kovács to the end of the 11th century²²³. Given that this is a water find and the archaeological context of the object is missing, dating it is relatively difficult. Based on this information, the sword can only be dated approximately from the mid-10th to the mid-12th century, although the brass marks mentioned by L. Kovács may indicate a date at the end of the 11th century, as the blades of later swords have inlaid marks and inscriptions commonly made of non-ferrous metals, compared to early medieval swords²²⁴.

Other double-edged swords

This group includes swords whose condition does not allow for a more detailed typological classification according to either Petersen’s or Geibig’s typology. These are fragmentary finds that have been preserved only with a crossguard or are separate blades.

A fragmentary find of a double-edged sword tip comes from an unspecified location in Aiud. It is stored in the local history museum (Muzeul de Istorie, Aiud) under inventory number 4793,

²¹⁰ Gáll 2013, 94.

²¹¹ Gáll 2013, 20. tábla. 1–16.

²¹² Pinter 1992–1994, 325, 239; Gáll 2013, 95.

²¹³ Pinter 2007, 80.

²¹⁴ Gáll 2013, 965

²¹⁵ Pinter 2007, 81.

²¹⁶ Moilanen 2015, 269.

²¹⁷ Gáll 2013, 96.

²¹⁸ Madgearu 2019, 102.

²¹⁹ Kovács 1994–1995, 172.

²²⁰ Kovács 1994–1995, 172.

²²¹ Madgearu 2019, 102.

²²² Oța 2008, 132.

²²³ Kovács 1994–1995, 172.

²²⁴ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 148.

where it arrived in 1964²²⁵. The circumstances of the find are unknown. Its preserved length is 20.5 cm and its width is 4.0 – 2.3 cm. The fuller is 0.9 cm wide and disappears 12 cm before the end of the blade tip²²⁶. Based on the size and characteristics of the object, Erwin Gáll concludes that it can be dated to the end of the 11th century²²⁷. Given the condition of this fragment, any typological classification is impossible.

A fragmentary find of a double-edged blade comes from Alba Iulia (Alba County). All that is known about it is that it was found in an unknown location, probably on the banks of the Mureş River, and appears in Csernis's 1905 register as an item taken from the Batthyaneum collection under inventory number 5229²²⁸. No further information about the context of the find is known. The blade is stored in the National Museum of the Union in Alba Iulia (MNUAI) under inventory number 226²²⁹. The double-edged corroded blade is straight (Pl. 9. a). At its widest point, a trapezoidal tang protrudes from the arms. Only part of it has been preserved. The blade tapers from the shoulders towards the tip. The tip has not been preserved, but one of the older photographs confirms that it was still present at an unspecified time²³⁰. In the center of the blade is a fuller, the core of which was reportedly damascened over its entire surface, meaning that the core consisted of patterned twisted panels onto which the cutting edges were welded²³¹. The surface of the fuller should show a distinct herringbone pattern in the form of two lines pointing away from each other, one line pointing towards the tang and the other towards the tip of the blade (<<<>>>). At a distance of 100 mm from the arms of the blade, there are forged marks on both sides made of patterned twisted wires – a spiral and a cross with perpendicular lines (⊕)²³². Preserved length – 72.2 cm; length of the blade – 64.4 cm; width of the blade – 5.0–4.2 cm; width of the fuller – 2.9–2.4–1.8 cm; length of the tang – 5.8 cm; width of the tang – 3.2–1.9 mm; thickness of the tang – 0.28–0.16 cm²³³. Radu R. Heitel

assumed that the sword was the product of a blacksmith who probably tried to imitate the symbols on the blade based on Norse models from the second half of the 10th century, but failed to break through it, and traces of attempts to insert additional decorations are visible under the symbol of the cross²³⁴. According to K. Z. Pinter, the blade could have belonged to a sword with a hilt that falls under type V or L in Petersen's typology and at the same time, he dates the blade to the 8th–9th century²³⁵. The practice of full-surface pattern-welding of blades was a standard technique within the Frankish Empire during the Merovingian period, persisting until the 8th century²³⁶. The decoration of pattern-welded blades with simple marks began to be applied more frequently in the early Carolingian period in the 8th century and was not unusual in the 9th century and the early 10th century, as evidenced by the discovery of Moravian swords combining surface pattern-welding with simple symbols – omega (Ω), spiral/circle or horizontal letter “S” / 8²³⁷. This fact is also confirmed by the Arab philosopher Al-Kindī (803–870), who mentions Frankish swords decorated with gold or brass crosses in his work²³⁸. The symbols of the cross or spiral are relatively common elements on the blades of early medieval swords. According to Moilanen, there are up to 24 examples of swords and separate blades from Finland on which symbols of crosses and spirals are applied²³⁹. Seven swords have been found in the territory of present-day Germany, including Hedeby²⁴⁰, and three swords have been found in territory of Czechia²⁴¹ and Russian site Gnězdovo, in Smolensk oblast²⁴². Two are known from Poland, from Ostrów Lednicki²⁴³. One sword is known from the Latvian cemetery Aizkraukles²⁴⁴ and one from Marcelová in Komárno district in Slovakia²⁴⁵. From a typological point of view and in terms of their chronological classification, these are a diverse group of finds. Crosses and spirals were identified on sword types E, D, H/I, L/Z, S, Z,

²²⁵ Gáll 2013, 346.

²²⁶ Gáll 2013, 346.

²²⁷ Gáll 2013, 346.

²²⁸ Heitel 1994–1995, 430.

²²⁹ Pinter 2007, 68.

²³⁰ Heitel 1994–1995, abb. 18. a. The photograph clearly shows that the blade is complete, ending in a rounded tip with a fuller that ends just a few centimeters in front of it.

²³¹ Pinter 2007, 68, pl. 21. 1; Hošek-Košta-Žákovský 2019, fig. 41. 6.

²³² Pinter 2007, 68.

²³³ Pinter 2007, 68.

²³⁴ Heitel 1994–1995, 431.

²³⁵ Pinter 2007, 68–69.

²³⁶ Košta et alii 2019, 220.

²³⁷ Košta-Hošek 2020, 346.

²³⁸ Hošek-Košta-Žákovský 2021, 147.

²³⁹ Moilanen 2015, 349, 353, 355, 357, 366, 369–370, 374, 380–383, 386, 390–391, 393, 400–403, 410–411, 421.

²⁴⁰ Geibig 1991, taf. 46, 54. 1–3, 119. 1–4, 141, 143; 1999, taf. 2, 5.

²⁴¹ Hošek-Košta-Žákovský 2019, 189, 295, 321.

²⁴² Kainov 2012, fig. 6. 3-a, 7, 12. 3, 13, 19, 20.

²⁴³ Marek 2004, tab. 30. A, C.

²⁴⁴ Kazakevičius 1996, 70, 80 pav., 115.

²⁴⁵ Kovács 1994–1995, 3. kép. 1.

X, Y, Æ and special type 1 according to Petersen, on four specimens of type Kirpičnikov II A and Geibig's combination types 5 (V I), 8, 12 (V I, V II), 12/13 (V I), 13 (V II), 14, 15 (V III) and 16 (V I). Of all the types mentioned, only two are known to have a pattern-welded blade decorated with a spiral. One is Petersen's type Y from the Czech site of Náklo – Lhota nad Moravou (or Příkazy), in the district of Olomouc in Moravia, dated to the end of the 9th century to the 10th century²⁴⁶. The fuller has a spiral-shaped insert with a diameter of 20 mm on one side, approximately 60–80 mm below the crossguard²⁴⁷. The second find is a sword of Petersen's special type 1 from Turku, Kaarina, Ristimäki, Finland (KM 6746:49), which has a pattern-welded core on both sides of the fuller, in its upper part below the crossguard, with a circle symbol on one side and a spiral on the other side²⁴⁸. Petersen's special type swords are dated between 750 and 800, with the possibility that they were used until 850²⁴⁹. The closest analogies to the Alba Iulia blade with the common symbols of a cross and a spiral can again be found in Finland. The L or Z type sword from Lempäälä (KM 1996:73) has two crosses with perpendicular arms applied on one side, between which there is a spiral²⁵⁰. The same variation decorates a Y-type sword from the Ikaalinen site (SatM 10330)²⁵¹. Another Petersen type Z sword from Kangasala (KM 11242) has a cross with perpendicular lines on one side of the blade and a spiral on the other²⁵². A sword of type E comes from Gnëzdovo, Russia, whose blade is also decorated on one side with two crosses with arms in the shape of the letter T, between which there is a spiral, and the other side bears a stylized decoration in the form of a man²⁵³. This is usually dated to the first half of the 9th century, but Sergei Y. Kainov notes that they could have existed until the end of the 10th century or the beginning of the 11th century in the form of archaic objects²⁵⁴. The fragmentary nature of the blade from Alba Iulia, as well as the absence of a crossguard with a pommel, do not allow for a more precise typological classification. Based on the above analogies, it is possible to determine the time frame in a broader

sense as the period from the 8th to the end of the 10th century.

A sword originating from Cheglevici in Timiș County in the Banat region of western Romania was brought to the museum in Sănnicolau Mare (Expoziția Memorială Béla Bartók) in 1955 as a stray find²⁵⁵. More detailed information about the context of the find could not be verified. The sword is preserved in its entirety (Pl. 8. a). It can be described on the basis of a drawing. From the drawing, it appears that the pommel may be in two parts, divided into three segments in the upper part and with a flat base, or the pommel may be made from a single piece.

The tang is straight, only at the lower guard can it be seen that it widens. The lower guard appears to be straight. The blade is covered along its entire length with traces of the wooden construction of the scabbard, so the fuller cannot be visible²⁵⁶. Preserved length – 97.5 cm; length, height of the pommel – 7.25, 5.25 cm; length, width of the tang – 8.25, 1.5–4.5 cm; length, width of the lower guard – 12.0, 1.8 cm; length, width of the blade – 82.5, 6.0 cm²⁵⁷. Erwin Gáll classified the sword as Petersen type S/Geibig type 10 based on the shape of the pommel, which he considers to be multi-part, and the boat-shaped crossguard²⁵⁸. Given that the sword has reportedly not been restored and its condition is currently unknown, and that no photographs of the object are available, it is difficult to classify it more precisely according to Petersen's or Geibig's types.

The third fragmentary double-edged sword from the Dobruja region is also a stray find, originating from an unknown location in the northern part of the region²⁵⁹. The sword is stored in the Museum of National History and Archaeology in Constanța (MINAC) under inventory number 6618²⁶⁰. It has been preserved without a pommel, with a trapezoidal tang with two circular holes. The lower guard is straight and short. The blade is wide below the lower guard and gradually tapers. The width of the blade seems to correspond to the length of the crossguard. The tip has not been preserved. The fuller is faintly visible. Preserved length – 70.5 cm; length of the lower guard – 6.3 cm²⁶¹. Based on the condition of the object, Valeri Yotov

²⁴⁶ Hošek-Košta-Žákovský 2019, 182, ID No. 148.

²⁴⁷ Hošek-Košta-Žákovský 2019, 183.

²⁴⁸ Moilanen 2015, 380.

²⁴⁹ Petersen 1919, 65, 182; Moilanen 2015, 241.

²⁵⁰ Moilanen 2015, 355.

²⁵¹ Moilanen 2015, 421.

²⁵² Moilanen 2015, 400.

²⁵³ Kainov 2012, fig. 12–13.

²⁵⁴ Petersen 1919, 182; Каинов-Новиков 2024, 194.

²⁵⁵ Gáll 2013, 241.

²⁵⁶ Gáll 2013, 241.

²⁵⁷ Gáll 2013, 241.

²⁵⁸ Gáll 2013, 241.

²⁵⁹ Șova 2020, 163, cat. no. 112.

²⁶⁰ Șova 2020, 163, cat. no. 112.

²⁶¹ Șova 2020, 163, cat. no. 112.

compared the sword to Petersen's types E and W, dating it to the turn of the 9th and 10th centuries²⁶². Both variants proposed by Yotov can be ruled out with certainty for the following reasons: all the hilt components of the type W were made out of copper alloy²⁶³, and in the case of type E, both hilt parts bear decoration in the form of circular or oval pits, sometimes accompanied with inlay of silver and/or copper wire²⁶⁴ (Androshchuk 2014: 52–53; Moilanen 2015: 244). Two relatively close finds have been recorded in the Czech Republic and Finland. One comes from the Moravian site of Mikulčice – Valy²⁶⁵ and the other from Turku (KM 6482)²⁶⁶. Both specimens are characterized by a short crossguard and a wide blade and an absent pommel, similar to the sword from Dobruja discussed above. While Mikko Moilanen classified the Finnish sword as Petersen type B²⁶⁷, the Czech specimen is designated as early Carolingian, without typological classification²⁶⁸. Type B swords are dated to the period 750–800, but their use may have continued into the first quarter of the 9th century²⁶⁹. The specimen from Mikulčice-Valy dates back to the end of the 8th century – the third quarter of the 9th century²⁷⁰. Due to the absence of the pommel and the lack of circumstances surrounding the find, the sword can only be dated approximately to the 9th to 10th century based on the above-mentioned analogies.

The discovery of a double-edged blade from Gâmbaş, Alba County (Pl. 9. b) was originally considered to be a sabre, which was found during archaeological excavations in 1905²⁷¹. According to Erwin Gáll, it should be a grave find²⁷². The sword is stored in the Historical Museum in Aiud under inventory number 3478²⁷³. A fragment of a double-edged blade has been preserved with an incomplete tang. The fuller is visible along the entire length of the blade. The lower guard and pommel have not been preserved. A significant part of the blade has broken²⁷⁴. Preserved length – 65.3 cm; width of the blade – 4.9–4.5–4.0 cm;

width of the fuller – 1.7–1.3 cm; length, width of the tang – 8.5, 2.5–1.0 cm; weight – 560 g²⁷⁵. Due to the absence of hilt components, it is impossible to classify the sword typologically. Its approximate dating can be based on information relating to archaeological excavation at the cemetery, which was part of the estate of the Zeyk noble family²⁷⁶. In 1905, János Bodrogi excavated five graves, which remained unpublished²⁷⁷. Among the objects found during the archaeological excavations are several arrowheads and a type 1b lock ring, as well as two type 2d bronze bracelets that could not be identified in the museum in Aiud²⁷⁸. According to E. Gáll, the type 1b lock ring²⁷⁹ belongs to the second chronological phase, dating from the mid-10th to the early 11th century²⁸⁰. It seems that the blade from Gâmbaş could hypothetically fall within this time period.

Morești/Brăișoru – The collection of the National Museum of Romanian History in Bucharest (MNIR) includes an incomplete double-edged blade with a lower guard, inventory no. 54484²⁸¹, whose place of discovery is a matter of debate. The sword was discovered in 1896 and later donated to the historical museum in Cluj by collector Count Teleki Domokos in 1918, under inventory number IV. 1920²⁸². According to Erwin Gáll, it was transferred to the MNIR in 1968²⁸³. Researchers Martin Husár and Silviu Oța state that it arrived in Bucharest in 1974, which they confirm on the basis of information in the museum's register²⁸⁴. Kurt Horedt presented the sword in question as a find from the fortress at Morești – Podeiu, Târgu Mureș district²⁸⁵, while elsewhere he argued that when he discovered the sword in the museum depository in Cluj – Napoca, he noted: *F(und)O(rt) Malomfalva, Maros Torda, alter Zettel auf dem Gegenstand. Nach Inv(entar) Malomszeg* (Place of discovery Malomfalva, Mureș Turda, old label on the object. After inventory Malomszeg)²⁸⁶. According to him, this information was supposed to be written on a yellow label measuring 5×2 cm, which was stuck to the sword but was

²⁶² Yotov 2011, 40.

²⁶³ Vlasatý 2018.

²⁶⁴ Androshchuk 2014, 52–53; Moilanen 2015, 244.

²⁶⁵ Hošek-Košta-Žákovský 2019, 169–171, ID No. 134.

²⁶⁶ Moilanen 2015, 379.

²⁶⁷ Moilanen 2015, 379.

²⁶⁸ Hošek-Košta-Žákovský 2019, 169.

²⁶⁹ Moilanen 2015, 240.

²⁷⁰ Hošek-Košta-Žákovský 2019, 169.

²⁷¹ Gáll 2007, 426.

²⁷² I would like to thank Erwin Gáll for this information.

²⁷³ Gáll 2013, 322.

²⁷⁴ Gáll 2013, 322.

²⁷⁵ Gáll 2013, 322.

²⁷⁶ Gáll 2013, 320.

²⁷⁷ Gáll 2013, 322.

²⁷⁸ Gáll 2013, 322.

²⁷⁹ Gáll 2013, 159. tábla. 2.

²⁸⁰ Gáll 2013, 654.

²⁸¹ Gáll 2013, 317.

²⁸² Husár-Oța 2024, 654.

²⁸³ Gáll 2013, 317.

²⁸⁴ Husár-Oța 2024, 663, note 107.

²⁸⁵ Horedt 1952, 329.

²⁸⁶ Horedt 1967, 509.

destroyed during cleaning before it was moved to Bucharest²⁸⁷. Nicolae Vlăssă was of the opinion that the sword must have been found at the Brăișoru site, which he supported with the claim that the object was handed over to the museum between November 30 – 2 December 1918 by archaeologist Sándor Ferenczi, who, due to his knowledge of the Hungarian language and topographical locations, could not have confused the names Malomfalva and Malomszeg when inventorying the object²⁸⁸. Erwin Gáll also leans towards this theory²⁸⁹. The sword is significantly corroded²⁹⁰. The sword (Pl. 8. b-d) has been preserved without the pommel and part of the blade with the tip. The tang is trapezoidal in shape and part of it has not been preserved. The lower guard is straight with rounded edges when viewed from the front. It is oval in shape from above and tapers from the center towards the ends. The cutting edge is damaged, and there are clear traces of the wooden construction of the sword scabbard on the lower side of the blade. A relatively distinct fuller runs through the center of the blade, decorated on one side with seven short vertical lines, between which are placed the Latin letters S, one of which is reversed (II & III S II)²⁹¹. Today, only four vertical lines and both letters are visible to the naked eye, while the inverted letter S probably remained inlaid with copper²⁹². The other side of the blade is inlaid with twelve circular motifs connected by short lines, which have been partially preserved. This pattern was filled with brass, which is visible on 10 circles²⁹³. X-ray images revealed that, in addition to the central vertical connecting line, two others have been preserved, one in the shape of the letter V and the other in the shape of an inverted letter M²⁹⁴. The surface of the crossbar probably also bears traces of incrustation with some non-ferrous metal containing zinc²⁹⁵. Preserved length – 68.35 cm; length of the tang – 10.5 cm; length, height (at its middle)²⁹⁶, thickness of the lower guard – 9.5, 1.55, 0.25–2.3–0.25 cm; length of the blade – 57.85 cm; width of the blade – 5.55–3.8 cm;

thickness of the blade – 0.3–0.5 cm²⁹⁷. Due to the absence of the pommel, it is difficult to determine the exact typological classification of the sword fragment. However, based on the lenticular shape of the lower guard, it is possible that the pommel could have been two-part with a head of the pommel divided into three, five, or seven segments, or it could have been triangular in shape. Erwin Gáll classified the sword under Geibig's combination type 11²⁹⁸ based on the shape of the lower guard²⁹⁹. M. Husár and S. Oța also based their classification on Geibig's combination typology. According to them, the blade can be compared to types 2 or 3, dating from approximately 750–950 and 780–980³⁰⁰. The lower guard can belong to combination type 6³⁰¹, dating from 790 to 890, or combination type 11, dating from 900 to 950³⁰². At the same time, researchers point to some lenticular shaped lower guards according to Petersen's classification – special type 1, E, H/I, K, O–3, U, and V³⁰³. Personally, I believe that type E can be ruled out with certainty, as the lower guards and pommels of this type are decorated with pit decoration³⁰⁴, which, as can be seen from the drawing and photographs, is not present on the surface of the crossguard of the sword from Morești/Brăișoru. The sword may therefore be similar to one of the above types (special type 1, E, H/I, K, O–3, U, and V), dating from a relatively broad period ranging from the second half of the 8th century to the first half of the 11th century.

Three more swords should be included in the period under review, but there is no information about their archaeological context or their current condition and storage in museums, and no drawings or photographs are available. Specifically, these are three swords from Transylvania and Banat. According to Radu R. Heitel, there should be a sword from Cluj-Napoca, a copy of which is reportedly located in the National Military Museum in Bucharest. Apart from the fact that it is supposed to be a Petersen type Y sword, dated to the end of the 10th to the beginning of the 11th century, nothing else is known about it³⁰⁵; Jimbolia (Timiș

²⁸⁷ Horedt 1967, 509.

²⁸⁸ Vlăssă 1967, 511.

²⁸⁹ Gáll 2013, 317.

²⁹⁰ Husár-Oța 2024, 663–664.

²⁹¹ Husár-Oța 2024, fig. 4. 1e-f.

²⁹² Husár-Oța 2024, 664–665.

²⁹³ Husár-Oța 2024, 664.

²⁹⁴ Husár-Oța 2024, 664, fig. 4. 1c-d.

²⁹⁵ Husár-Oța 2024, 665.

²⁹⁶ Martin Husár and Silviu Oța also mention the height of the lower guard at the ends, which in the case of the sword in question is 1.4 – 1.6 cm.

²⁹⁷ Husár-Oța 2024, 660–662, tabe 1. no. 5.

²⁹⁸ This variant corresponds to Petersen's types U, V and W. Geibig 1991, 54.

²⁹⁹ Gáll 2013, 317.

³⁰⁰ Husár-Oța 2024, 665.

³⁰¹ This variant corresponds to Petersen's type K. Geibig 1991, 45.

³⁰² Husár-Oța 2024, 665–666.

³⁰³ Husár-Oța 2024, 666.

³⁰⁴ Petersen 1919, 75–80, fig. 61–65.

³⁰⁵ Heitel 1994–1995, 438.

County) – allegedly a 10th-century Western-type sword, which, however, could not be identified in any museum³⁰⁶; Tomnatec – another sword that is said to have been lost; no further information is available³⁰⁷.

Sword scabbard chapes

Only two finds of sword scabbard chapes are known from the territory of present-day Romania. The bronze sword scabbard chape with an oriental palmette motif comes from Alba Iulia and was added to the collections of the National Museum of Transylvanian History in Cluj Napoca (MNIT) in 1943, where it is stored under inventory number VI. 4151³⁰⁸. The scabbard chape allegedly came from a grave, but this cannot be verified as the context of the find is unknown³⁰⁹. The bronze sword scabbard chape (Pl. 11) is characterized by a smooth body. The upper part is damaged, lined with two rows of pearl decoration, between which is incorporated an intertwined braid-like pattern. The elongated, semi-oval object tapers towards the end and is finished with a cylindrical projection with a rounded end, which shows signs of wear. The surface is decorated on both sides, in the lower part, with a relief palmette pattern, which ends at the sides in the form of two horizontal lines, as if stretching towards the cylindrical projection, but then continues upwards, as if towards the top of the end, and ends and/or transitions into a plant ornament stem that branches out on the sides and upwards towards the top into three parts ending in a heart-shaped leaf. In the lower part of the ornament, where the lines from the sides transition to the top of the stem, they are separated by a gap between two additional vertically placed relief bands, which are shaped into a kind of double leaf or trefoil in the lower part. Metric data: Height in the middle – 9.8 cm; height of the side – 9.1 cm; opening width: 4.9 cm; weight – 62.4 g³¹⁰. The closest analogies to this sword scabbard chape were found in Belarus, at the Staraya Belitsa site, then in Bulgaria, Russia, and at a burial site in Beszterec, Hungary (Szabolcs-Szatmár-Bereg County), where the scabbard chape was found in a grave together with a Petersen type S sword³¹¹. Gali F. Korzuchina assigned this type of sword scabbard chapel to

group V, which includes a relatively wide range of pommels with a smooth body, relief decoration of plant ornamentation in the lower part and upper decoration in the form of a zoomorphic or ornitomorphic head with several centers of production – the Danube region, eastern Prussia³¹². Based on specimens from Beszterec and Bulgar, it can be concluded that the center of the upper part of the Alba Iulia scabbard chape was decorated with stylized bird heads turned in profile³¹³. The dating of this group was estimated to be the end of the 10th to the beginning of the 11th century³¹⁴. Peter Paulsen classified the scabbard chape from Beszterec as an oriental palmette (orientalische palmette) and included it in the so-called Varangian-Baltic group (Eine warägisches-baltische Gruppe)³¹⁵. Vytautas Kazakevičius classified the Lithuanian finds of Paulsen's type of oriental palmette and the so-called Baltic-East Prussian group (Eine baltisch-ostpreussische Gruppe) into group III and subgroup III b, with their place of manufacture somewhere in the south of the Slavic territories of Russia, Hungary or even Bulgaria³¹⁶. It should be noted, however, that among the Lithuanian finds, not a single specimen decorated on both the upper and lower sides corresponds to the Alba Iulia find or its analogues from Belarus, Hungary, and Russia. Given that this is a diverse group of sword scabbard chape, which differ mainly in their decoration, I have decided to classify them typologically under Paulsen's type of oriental palmette, without further classification into the groups of this type created by him. The grave from Beszterec is dated to the end of the 10th to the beginning of the 11th century, and the same dating is proposed by S. Kainov and O. Makušnikov for the specimen from Staraya Belitsa³¹⁷. Erwin Gáll dates the find from Alba Iulia to the turn of the 10th and 11th centuries³¹⁸.

The second sword scabbard chape comes from an unknown location near the city of Bârlad (Vaslui County), which lies in eastern Romania in the historical region of Moldavia³¹⁹. In this case, too, the find context is unknown. According to Ion Tentiuc, the scabbard chape is not located in the museum in Bârlad, and it is even possible that

³⁰⁶ Kovács 1994–1995, 179; Gáll 2013, 556, 741.

³⁰⁷ Heitel 1994–1995, 430 – note 138.

³⁰⁸ Ciugudean-Dragotă 2002, 47, cat. no. 103; Gáll 2013, 199.

³⁰⁹ Roska 1944, 102; Gáll 2013, 199.

³¹⁰ Gáll 2013, 199.

³¹¹ Каинов-Макушников 2022, 165, рис. 2, 3.1,3.

³¹² Каинов-Макушников 2022, 163.

³¹³ Paulsen 1953, 66, abb. 79.

³¹⁴ Каинов-Макушников 2022, 163.

³¹⁵ Paulsen 1953, 66, abb. 78–79, 67–84.

³¹⁶ Kazakevičius 1992, 99–100.

³¹⁷ Каинов-Макушников 2022, 165.

³¹⁸ Gáll 2013, 199.

³¹⁹ Spinei 1973, 277.

Victor Spinei examined it in a private collection while conducting archaeological research in the area. It was also allegedly not sketched or photographed³²⁰. From the available literature, we only know that the scabbard chape dates between the 11th–12th centuries³²¹. In terms of typological classification, it should be type VII according to Korzuchina³²², with analogies from Livonia and Courland³²³. In Kazakevičius' typology, these scabbard chapes belong to type V, which he divides into two groups – Va and Vb³²⁴. Artūrs Tomsons classified Latvian finds under type V, dividing them into groups 1, 2, and 3³²⁵. They are considered to be the product of masters from the Baltic region, as their greatest concentration is found throughout the Baltic Sea area, especially in Courland and western Lithuania³²⁶. According to T. J. Arne³²⁷, they date from the 11th to the 12th centuries or from the 11th to the 13th century³²⁸.

Conclusions

There may be several reasons for the occurrence of this type of weapon in the monitored area within the historical context. Three swords and one pommel discovered in the historical region of Dobruja are mainly associated with the military or commercial activities of the Scandinavians and Kievan Rus from the 9th to the 11th century, or with the presence of the so-called Varangian Guard of the Byzantine emperors³²⁹. In addition to Romania, similar artifacts have also been found in various locations in Bulgaria, and these are exclusively military items such as spearheads, axes, one find of a Scandinavian shield boss of type R562³³⁰ and a find of a copper alloy decorative rosette, undoubtedly a part of the so-called Black Mound type helmet³³¹. We can also add to these finds of four swords of types H³³², K, and Z according to Petersen, one

head of the pommel of type R/S or Kirpichnikov type IIA³³³ and fourteen finds of scabbard chapes³³⁴. Some of these objects may be evidence of the military campaign of the Kievan Rus prince Svyatoslav in 968, 969–971, during which he and his army managed to conquer most of the important centers of the First Bulgarian Empire³³⁵. This event was also recorded by the Byzantine chronicler Leon Diakon³³⁶. Svyatoslav allegedly managed to conquer the entire Dobrudja, where he ruled directly, and was to control eastern Bulgaria under the formal authority of the Bulgarian Tsar Boris II³³⁷. Rescue archaeological research from 2000–2003 in the village of Nufăru (Tulcea County), located on the right bank of the Sfântu Gheorghe branch of the Danube, in northern Dobruja, revealed the presence of wooden house structures dating from the 10th to 13th centuries³³⁸. Parallels to such structures from the 10th to 11th centuries are known from Novgorod and Staraya Ladoga³³⁹. Based on navigation maps and notaries documents, Nufăru is even identified with the medieval trading center of Pereyaslavets on the banks of the Danube, which Svyatoslav wanted to make the center of his empire³⁴⁰. The discovery of a head of the pommel from the Păcuiul lui Soare fortress, located near the Dorostolon fortress, today Silistra on the Bulgarian side of the Danube, may also be related to these events. It is believed that the fortress was built by the Byzantines as a military counterweight to Dorostolon³⁴¹. These places were the site of a military clash between Svyatoslav and his army and the Byzantines, when Svyatoslav's retreating army was trapped in the Dorostolon fortress³⁴². Valeri Yotov assumes that the aforementioned items could have also reached the Balkans through the nomadic Pechenegs, who had both commercial and military contacts with Kievan Rus³⁴³. A similar situation can be observed in eastern Romania, in the historical region of Moldavia. The sword from Pașcani

³²⁰ I would like to thank Ion Tentiuc for this information.

³²¹ Spinei 1973, 277.

³²² Корзухина 1950, 67–68, table 1; Spinei 1973, 277.

³²³ Arne 1913, 387, fig. 34–37; Spinei 1973, 277-note 317.

³²⁴ Kazakevičius 1992, 102–106, fig. 9–10.

³²⁵ Tomsons 2012, 211–219, fig. 118–123.

³²⁶ Arne 1913, 387; Tomsons 2012, 211.

³²⁷ Arne 1913, 388.

³²⁸ Tomsons 2012, 211.

³²⁹ Yotov 2011, 40; Spinei 2016, 249.

³³⁰ Yotov 2016, 247, 249, fig. 10.6–10.12.

³³¹ Каинов 2018, 47–52, fig. 1.

³³² Petersen type H swords are characterized by a triangular pommel (Petersen 1919, fig. 79), but the sword found at an unknown location in the Sliven oblast, in the eastern part of the country, has a two-part pommel with a semicircular head of the pommel (Zlatkov 2014, 138). In addition, the lower guard and pommel are covered with fragments of decoration

made of silver, copper and brass wire (Zlatkov 2014, 139). The sword resembles the Albești specimen in shape, so it cannot be ruled out that it could be a Petersen type V.

³³³ Yotov 2016, 242–244, fig. 10.1: 1–2, 6, 10.2: 2; Viskupič 20223.

³³⁴ Yotov 2016, 244, fig. 10.3–10.5.

³³⁵ Yotov 2016, 252.

³³⁶ Tétra 2019, 206.

³³⁷ Tétra 2019, 208.

³³⁸ Damian-Vasile 2011, 275–276.

³³⁹ Yotov 2016, 252.

³⁴⁰ Damian-Vasile 2011, 275–276; Tétra 2019, 210.

³⁴¹ Yotov 2016, 251.

³⁴² Tétra 2019, 209.

³⁴³ Yotov 2011, 40.

and the tip of the sword scabbard from Bârlad are likely to be related to the military and/or commercial activities of the Scandinavians and Kievan Rus³⁴⁴. These activities can be confirmed by the discovery of other military objects associated with Scandinavia and Kievan Rus. Several types of axes have been found in various parts of the Romanian region of Moldavia, which have parallels in Kievan Rus and Scandinavia³⁴⁵. Another object that may corroborate these activities is a stray find scabbard chape from the Mîrzoaia site, Nisporeni district in the Republic of Moldova, with a zoomorphic motif in the Jelling style, which could fit into the so-called Scandinavian group of scabbard chapes according to P. Paulsen's typology, dating to the second half of the 10th century³⁴⁶.

According to L. Kovács, double-edged swords appear in graves in the Carpathian Basin from the second half of the 10th century to the beginning of the 11th century³⁴⁷, with their use occurring after 955³⁴⁸. It is also impossible to rule out the presence of foreign elements in the Hungarian army during their military campaigns in the 10th century, whose origins differed from the population of the steppe horizon, or whose language and culture differed from the Hungarian cultural sphere and who used double-edged swords³⁴⁹. Erwin Gáll assumes the presence of Slavic or other contingents in the Hungarian army and indicates the use of double-edged swords in the Carpathian basin from the beginning of the 10th century³⁵⁰. In the case of the Transylvanian Basin, Banat, and Partium, dating is assumed to be from the second half of the 10th century³⁵¹. Some swords from Transylvania, Banat, and western and north-western Romania (the provinces of Crişana, Sătmăr, Oaş, Maramureş) come from locations where fortresses or centers of power have been identified, such as Biharea and Kovin, which, based on archaeological research, can be dated to the period from the 9th to the 11th century³⁵². In the vicinity of Cheglevici, where a double-edged sword was found, lies Cenad, where a fortress is believed to have been located at the end of the 10th and beginning of the 11th century³⁵³. A similar situation can be assumed in the case of the

sword found in Vetiş. The site is located near the town of Satu Mare. The Anonymous Chronicle mentions the fortification of Castrum Zothmar, but from an archaeological point of view, the existence of a 10th-century fortress in the territory of the present-day town of Satu Mare has not been confirmed; contemporary sources mention it only at the beginning of the 13th century³⁵⁴. According to K. Horedt, the sword from the MNIR collection in Bucharest is associated with the fortified medieval settlement from the Moreşti -Podei³⁵⁵. Given the existence of another version regarding the possible origin of the sword, it is not possible to determine with certainty where exactly it was found. From the above information, we can conclude that almost all of the discussed sword finds, including two sword scabbard chapes, do not have a clear archaeological context, and given the current state of research, we are unable to draw any further conclusions regarding not only the archaeological but also the chronological context of the examined objects. Eight swords are stray finds (Alba Iulia, Albeşti, 2x Dobrudja, Cheglevici, Orşova, Păcuil lui Soare, Vetiş), and the circumstances of their discovery could not be verified, with the exception of the sword from Vetiş. For the other five, we cannot confirm with certainty where exactly, when, and under what circumstances were they discovered (Aiud, Bârlad, Paşcani), with one find presumed to belong to a settlement (Moreşti/Brăişoru) and the other presumed to be a stray find (Kovin). Three swords and one scabbard chape are believed to come from graves (Bihar, Dej, Gâmbaş, Alba Iulia), and only the sword from Deva is known to have been found in a grave. Dating the swords from Orşova and Vetiş can be complicated given that the time frame for the use of Geibig's combined types 12 and 16 spans two centuries³⁵⁶. The unclear classification within a specific time frame also applies to sword fragments that are missing parts of the hilt, such as the blade from Alba Iulia and the blade with a lower guard from Dobruja, whose structural parts or method of manufacture suggest that they may be chronologically older.

ABBREVIATIONS

MNUAI – Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia (The National Museum of the Union in Alba Iulia).

MNIR – Muzeul Naţional de Istorie a României,

³⁴⁴ Gáll 2021, 260; Tentiuc-Munteanu 2022, 39.

³⁴⁵ Gáll 2021, 260, fig. 12. 3–4, 13. 1–3, 4. 2–3, 5.

³⁴⁶ Tentiuc-Munteanu 2022, 28, 32, 37, fig. 3. 1–2.

³⁴⁷ Kovács 1994–1995, 153.

³⁴⁸ Gáll 2013, 745.

³⁴⁹ Gáll 2013, 745, 747.

³⁵⁰ Gáll 2013, 747.

³⁵¹ Gáll 2013, 743.

³⁵² Cosma 2002, 42; Oţa 2016, 444.

³⁵³ Gáll 2013, 241.

³⁵⁴ Cosma 2002, 51.

³⁵⁵ Husár-Oţa 2024, 654.

³⁵⁶ Gáll 2013, 743.

București (The National Museum of Romanian History in Bucharest).

MNIT – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca (The National Museum of Transylvanian History in Cluj-Napoca).

MINAC – Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța (The Museum of National History and Archaeology in Constanța).

MNaB – Muzeul Național al Banatului, Timișoara (The National Museum of Banat in Timișoara).

BIBLIOGRAPHY

Androshchuk 2014,

F. Androschchuk, *Viking Swords: Swords and Social aspects of Weaponry in Viking Age Societies*, Stockholm (2014).

Arents-Eisenschmidt 2010,

U. Arents-S. Eisenschmidt, *Die Gräber von Haithabu. Die Ausgrabungen in Haithabu 15*, Neumünster (2010).

Arne 1913,

T. J. Arne, Einige Schwert-Ortbänder aus der Wikingerzeit, *Opuscula Archaeologica Oscari Montelio Septuagenario dicata*, Stockholm (1913), 375–390.

Bakay 1965,

K. Bakay, *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez*, Pécs (1965).

Bersu-Wilson 1966,

G. Bersu-D. M. Wilson, *Three Viking Graves in the Isle of Man*. The Society for Medieval Archaeology Monograph Series: No 1, London (1966).

Ciugudean-Dragotă 2002,

H. I. Ciugudean-A. Dragotă, *Catalogul expoziției Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (sec. IX–XI)*, Alba Iulia (2002).

Cosma 2002,

C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H.*, Cluj – Napoca (2002).

Damian-Vasile 2011,

O. Damian-V. Vasile, Varangians Nearby the Danube Delta. About an Archaeological Discovery in the Byzantine Fortress at Nufăru, Tulcea County, *Studii și cercetări de istorie și arheologie*, 3–4, (2011), 275–290.

Diaconu 1959,

P. Diaconu, Săpăturile de la Păcuilul lui Soare (r. Adamclisi, reg. Constanța), *Materiale și cercetări arheologice VI*, (1959), 653–666.

Dworschak 2018,

N. Dworschak, *Die wikingerzeitlichen Grabbefunde bei Wiskiauten/Mochovoe im Kaliningrader Gebiet*, Kiel (2018).

Evison 1967,

Vera I. Evison, A Sword From the Thames at Wallingford Bridge, *Archaeological Journal*, 124:1, (1967) 160–189.

Frait 2006,

R. Frait, Mladohradištní meč z Univerzitní ulice v Olomouci, *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci – společenské vědy*, čís. 292, Olomouc (2006), 97–102.

Fuglesang 1980,

S. H. Fuglesang, *Some aspects of the Ringerike style: A phase of 11th century Scandinavian art*, Odense (1980).

Gáll 2007,

E. Gáll, Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. Századi sír-és szórvány-fegyverleleteinek elemzése. *Hadtörténeti Közlemények*, 120, (2007), 359–474.

Gáll 2013,

E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II*, Szeged (2013).

Gáll 2021,

E. Gáll, The state of the archaeological research of the 9th/10th–11th centuries in Moldavia (Romania). Some remarks on funerary places and stray finds in connection with axes, *Studia ad Archaeologian Pazmaniensia* 18, (2021), 253–278.

Geibig 1991,

A. Geibig, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter*, Neumünster (1991).

Goßler-Jahn 2019,

N. Goßler-Ch. Jahn, *Wikinger und Balten an der Memel: Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928–1939*, Mainz (2019).

Gustafsson 2011,

N. B. Gustafsson, A Viking Period metalworking hoard from Alvena in Mästerby parish, Gotland, *Fornvännen*, vol. 3, (2011), 242–245.

Gustafsson 2013,

N. B. Gustafsson, *Casting identities in Central Seclusion: Aspects of non-ferrous metalworking and society on Gotland in the Early Medieval Period*, (2013).

Hampel 1907,

J. Hampel, *Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*, Budapest (1907).

Heitel 1994–1995,

R. R. Heitel, Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien, *Dacia N.S. XXXVIII–XXXIX*, (1994–1995), 389 – 439.

- Horedt 1952,
K. Horedt, Morești, raionul Târgu Mureș, *Studii și cercetări de istoria veche* III, (1952), 328–348.
- Horedt 1967,
K. Horedt, Cu privire la locul de descoperire a sabiei de la Morești, *Acta Musei Napocensis* IV, (1967), 509 – 510.
- Horedt 1968,
K. Horedt, Interpretări arheologice, 2. Săbiile și spadele din secolul X în bazinul carpatic, *Acta Musei Napocensis* V, (1968), 419 – 428.
- Hošek-Košta-Žákovský 2019,
J. Hošek-J. Košta-P. Žákovský, *Ninth to mid-sixteenth century swords from the Czech Republic in their European context. Part I*, Praha – Brno, (2019).
- Hošek-Košta-Žákovský 2021
J. Hošek-J. Košta-P. Žákovský, *Ninth to mid-sixteenth century swords from the Czech Republic in their European context. Part II*, Praha – Brno (2021).
- Husár-Oța 2024,
M. Husár-S. I. Oța, The Early Medieval Thrusting and Cutting Weapons From the National Museum of Romanian History in Bucharest. Their Background at the Time, *Cercetări Arheologice nr. 31. 2*, (2024), 653–682.
- Ísberg 2022,
M. Ísberg, Víkingaaldarsverð, gerðir þeirra og smíði. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* (2021), 183–214.
- Kainov 2012,
S. Y. Kainov, Swords from Gnězdovo, *Acta Militaria Mediaevalia* VIII, (2012), 7–68.
- Kazakevičius 1996,
V. Kazakevičius, *IX–XIII a. baltų kalavijai*, Vilnius (1996).
- Košta-Hošek 2014,
J. Košta – J. Hošek, Early Medieval Swords from Mikulčice. Studien zum Burgwall von Mikulčice X, Brno (2014).
- Košta-Hošek 2020,
J. Košta – J. Hošek, Raně středověký meč ze sbírek Středočeského muzea v Roztokách u Prahy v kontextu vývoje mečů 9. a 10. století. *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů. Pohřebiště, díl 2*, Praha (2020), 340 – 356.
- Košta et alii 2019,
J. Košta-J. Hošek-P. Dresler-J. Macháček-R. Přichystalová, Velkomoravské meče z Pohanska u Břeclavi a okolí – nová revize, *Památky Archeologické* Vol 110, (2019), 173 – 235.
- Kovács 1994–1995,
L. Kovács, A Kárpát – Medence Kétélű Kardjai A 10. Század 2. Feléből, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest (1994–1995), 153 – 189.
- Liwoch 2005,
R. Liwoch, Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach, *Acta Militaria Mediaevalia, T. 1*, (2005), 37–59.
- Madgearu 2019,
A. Madgearu, *Expansiunea Maghiară în Transilvania*, Târgoviște (2019).
- Mandel 1991,
M. Mandel, Eesti 8.–13. sajandi mõõkade tüpoloogiast ja dateerimisest, *Muinasaja teadus 1*, (1991), 101–133.
- Marek 2004,
L. Marek, *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej*, Wrocław (2004).
- Moilanen 2015,
M. Moilanen, *Marks of fire, value and faith: swords with ferrous inlays in Finland during the late Iron Age (ca. 700–1200 AD)*, Turku (2015).
- Müller-Wille 1973,
M. Müller-Wille, Zwei metallverzierte Schwerter der Wikingerzeit aus der Umgebung von Hedeby, *Early Medieval Studies* 7, (1973), 50–109.
- Oakeshott 1997,
E. R. Oakeshott, *The Sword in the Age of Chivalry*, Woodbridge (1997).
- Oța 2008,
S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)*, Sibiu (2008).
- Oța 2016,
S. Oța, Elite locale și centre de putere în Banat (sfârșitul secolului al IX-lea – începutul secolului al XI-lea), *Acta Musei Porolienensis*, 38 (2016), 433–458.
- Paulsen 1953,
P. Paulsen, *Schwertortbänder der Wikingerzeit: ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*, Stuttgart (1953).
- Pedersen 2014a,
A. Pedersen, *Dead Warriors in Living Memory. A study of weapon and equestrian burials in Viking-age Denmark, AD 800–1000*. Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History Vol. 20:1 1. (Text), Copenhagen (2014).
- Pedersen 2014b,
A. Pedersen, *Dead Warriors in Living Memory. A study of weapon and equestrian burials in Viking-age Denmark, AD 800–1000*. Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History Vol. 20:1 2. (Catalogue), Copenhagen (2014).

- Peirce 2002,
I. G. Peirce, *Swords of the Viking Age*, Woodbridge (2002).
- Petersen 1919,
J. Petersen, *De Norske Vikingesverd: En Typologisk-Kronologisk Studie Over Vikingetidens Vaaben*, Kristiania (1919).
- Petri 2017,
I. Petri, Vier VLFBERHT-Schwerter aus der Sammlung des Museums für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 49, (2017), 137–187.
- Pinter 1999,
K. Z. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)*, Reșița (1999).
- Pinter 2007,
K. Z. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)*, Sibiu (2007).
- Popa 1984,
R. Popa, Knaufkrone eines wikingerzeitlichen Prachtschwertes von Pacuiul lui Soare, *Germania* 62, (1984), 425 – 431.
- Ruttkay 1975,
A. Ruttkay, Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei, *Slovenská Archeológia*, XXIII–I, (1975).
- Ruttkay 1976,
A. Ruttkay, Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei, *Slovenská Archeológia*, XXIV, 2, (1976).
- Radosav-Lazin 1986–1987,
D. Radosav – Gh. Lazin, Spada – Feudal Timpurie De La Vetîș (Județul Satu Mare), *Studii Și Comunicări Satu Mare* vol. 7–8, (1986–1987), 159–162.
- Roska 1944,
M. Roska, A gyulafehérvári (Alba Iulia, Alsófehérvár M.) viking bronzkardtokvág, *Közl. Nemzeti Múzeum. Éremtáraból* 4, (1944), 102–108.
- Rygh 1885,
O. Rygh, *Norske Oldsager*, Cristiania (1885).
- Spinei 1973,
V. Spinei, Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice. II, *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, TOMUL 1, (1973), 259–282.
- Spinei 2009,
V. Spinei, Victor, The Romanians and the Turkic Nomads, Leiden – Boston (2009).
- Stalsberg 2008,
A. Stalsberg, Herstellung und Verbreitung der VLF-BERHT-Schwertklingen. Eine Neubewertung., *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 36, (2008), 89–118.
- Șova 2020,
C. Șova, *Mixobarbaroi from Dobruja in the context of the Byzantine World (6th–13th Century) / Mixobarbarii din Dobrogea în contextul Lumii Bizantine (Secolele VI–XIII)*, Cluj – Napoca (2020).
- Tentiuc-Munteanu 2022,
I. Tentiuc-O. Munteanu, Conexiunile spațiului est-carpatic cu lumea vikingă: o nouă buterolă din epoca medievală timpurie descoperită în Moldova, *Tyragetia – Arheologie, istorie antică. Serie Nouă*, vol. XVI [XXXI], nr. 1, (2022), 25–46.
- Těra 2019,
M. Těra, *Kyjevská Rus. Dějiny, kultura, společnost*, Červený Kostelec (2019).
- Tomsons 2012,
A. Tomsons, *Dīvasmeņu zobenī Latvijas arheoloģiskajā materiālā 9.–13.gs.*, Rīga (2012).
- Vinski 1983,
Vinski, Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji, *Starohrvatska prosvjeta* Vol. III No. 13, (1983), 7–64.
- Viskupič 2023,
M. Viskupič, Early medieval double-edged swords from the territory of Bulgaria (800 – 1100), *Project Forlog: Reenactment and science* [online]. [2023–12–26]. Available here: <https://sagy.vikingove.cz/en/early-medieval-double-edged-swords-from-the-territory-of-bulgaria-800-1100/>
- Vlassa 1967,
N. Vlassa, Tot despre locul de descoperire a sabiei „de la Morești”, *Acta Musei Napocensis* IV, (1967), 511–512.
- Wheeler 1927,
R. E. M. Wheeler, London and the Vikings. *London Museum Catalogues* (1927).
- Williams 2012,
D. M. Williams, *The Sword and the Crucible*, Leiden – Boston (2012).
- Yotov 2011,
V. Yotov, Byzantine Time Swords (10th–11th Centuries) in Romania, *Studia Universitatis Cibiniensis Series Historica* VIII Supplementum No.1, (2011), 35 – 46.
- Yotov 2016,
V. Yotov, Traces of the Presence of Scandinavian Warriors in the Balkans, *Androshchuk, F. – Shepard, J. – White, M. (eds.). Byzantium and the Viking world*, Uppsala (2016), 241–254.

- Zlatkov 2014,
 М. Zlatkov, Меч от Сливен – Sword from Sliven, Меч от Градешница – Sword from Gradeshnitsa, *Цар Самуил († 1014) в битка за България, Българска академия на науките – Национален археологически институт с музей – Tsar Samuil († 1014) in battle for Bulgaria*, Sofia (2014), 138–139, 142–143.
- Žak 1960,
 J. Žak, Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głównie polskich, *Archeologia Polski, Tom 4, Zeszyt 2*, (1960), 253–278.
- Каинов 2018,
 С. Ю. Каинов, Наконечники ножен мечей из Гнездова, *Acta Militaria Mediaevalia V*, Krakow-Sanok (2009), 79–110.
- Каинов-Макушников 2022,
 С. Ю. Каинов-О. А. Макушников, Наконечник ножен меча из Старой Белицы (Гомельская обл., Беларусь), *Военная археология – Статьи*, 7, (2022), 162–170.
- Каинов-Новиков 2024,
 С. Ю. Каинов-В. В. Новиков, *Новые находки мечей в Гнёздове (2017–2020 гг.)*, Москва (2024).
- Кирпичников 1996,
 А. Н. Кирпичников, Древнерусское оружие: Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв., Москва – Ленинград (1966).
- Корзухина 1950,
 Г. Ф. Корзухина, Из истории древнерусского оружия XI века, *Советская археология XIII*, (1950), 63–94.
- Остапенко-Саричев 2016,
 М. А. Остапенко-В. Саричев, Знахідка меча X ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава “в пороги” 972 р.), *Археологія*. – 2016. – № 3, (2016), 49–64.

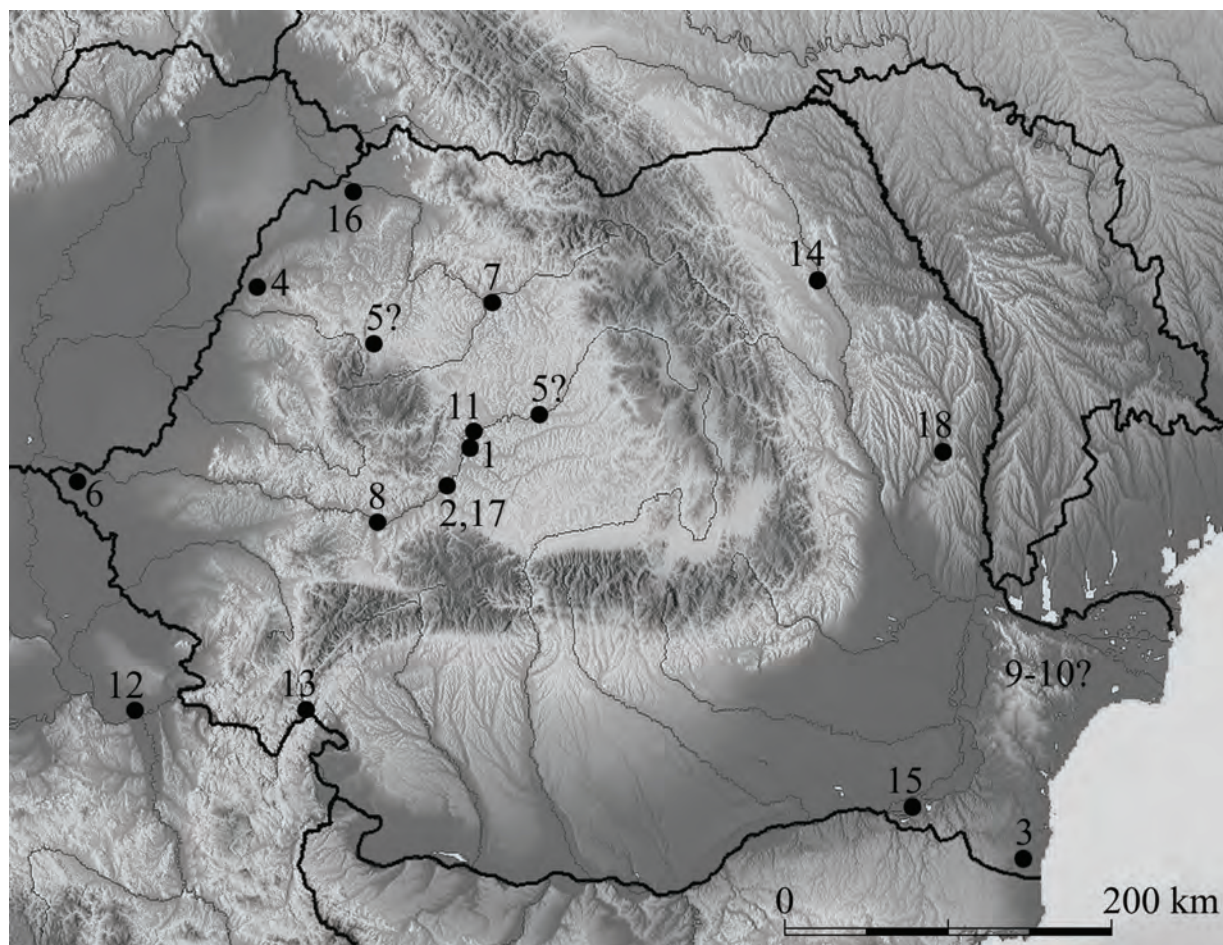

Fig. 1. Map of early medieval double-edged swords and sword scabbard chapes from the territory of present day Romania (8th – 11th century) mentioned in the catalogue. Swords: 1. Aiud (Alba County); 2. Alba Iulia (Alba County); 3. Albești (Constanța County); 4. Biharia (Bihar County); 5. Brășoru (Cluj County)/Morești (Mureș County); 6. Cheglevici (Timiș County); 7. Dej (Cluj County); 8. Deva (Hunedoara County); 9.-10. unknown location in northern Dobruja; 11. Gâmbaș (Albă County); 12. Kovin (South Banat district, Serbia); 13. Orșova (Mehedinți County); 14. Pașcani (Iași County); 15. Păcuil lui Soare (Constanța County); 16. Vetiș (Satu Mare County). Sword scabbard chapes: 17. Alba Iulia (Albă County); 18. Bârlad (Vaslui County).

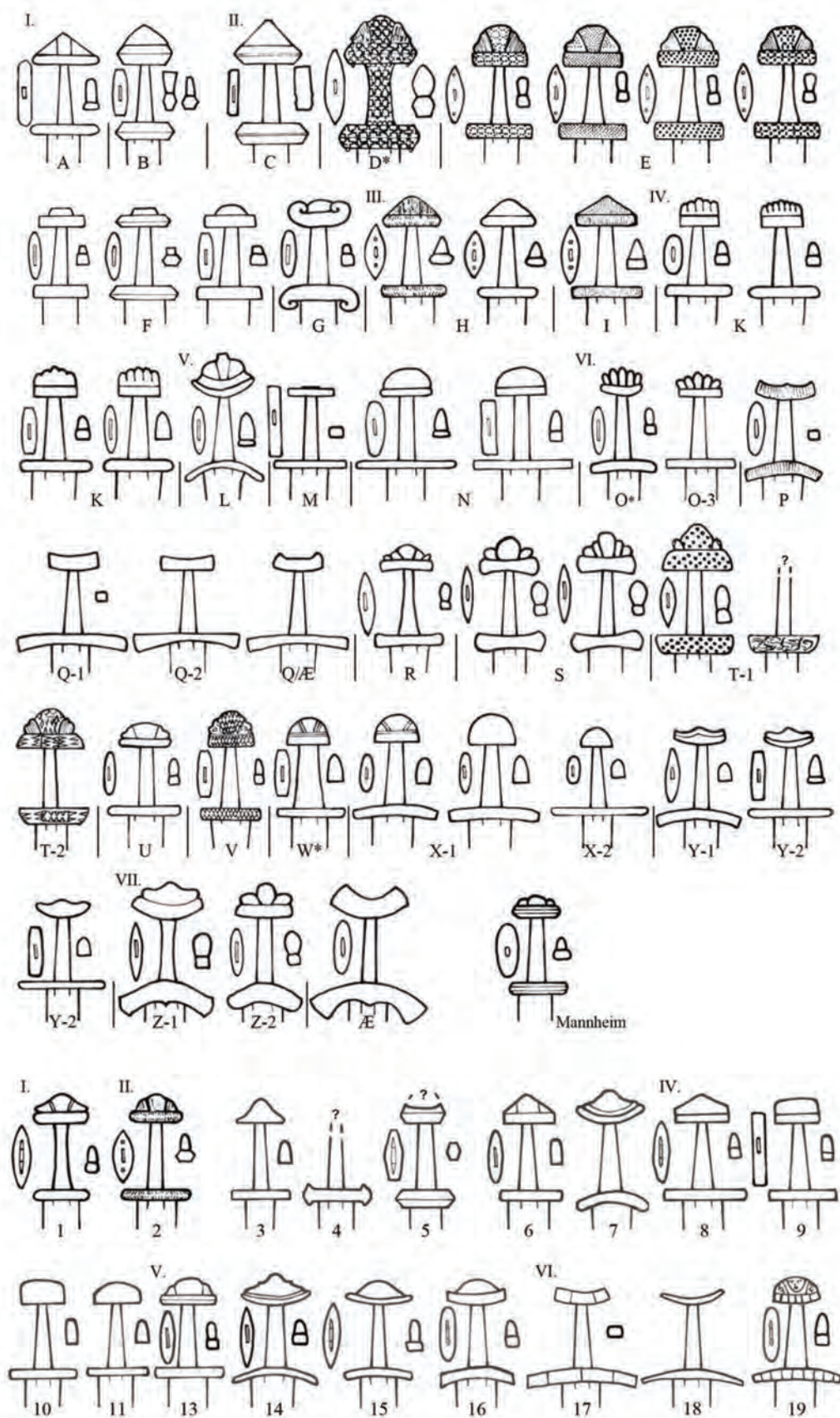

Fig. 2. Jan Petersen's typology of swords (after Košta-Hošek 2014).

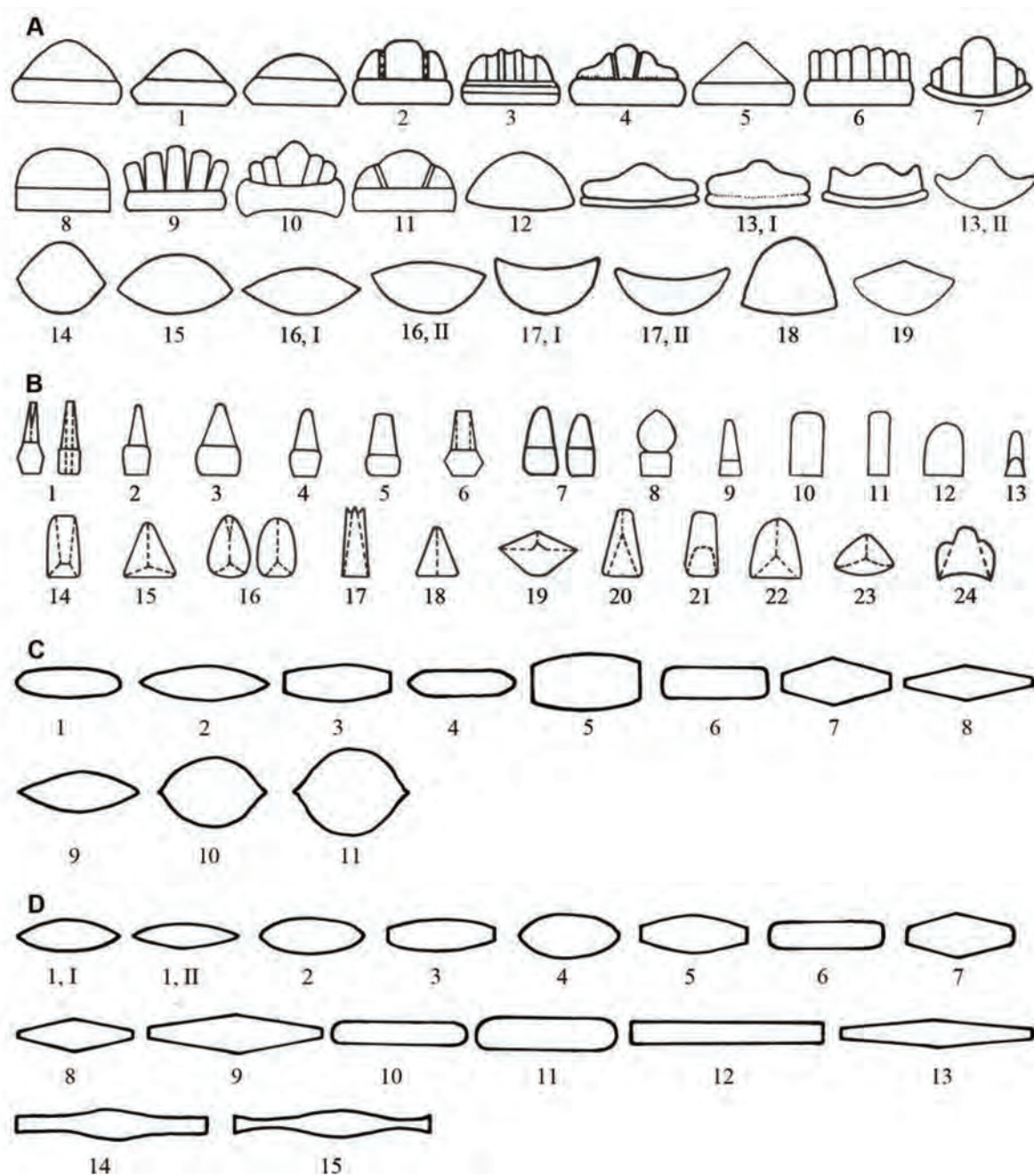
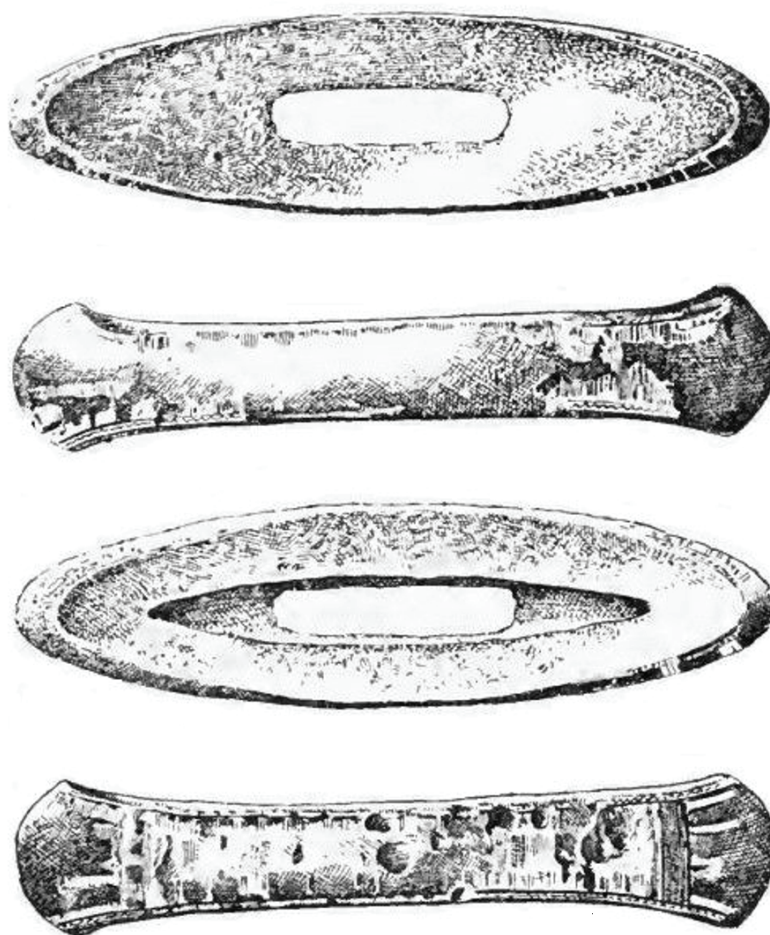
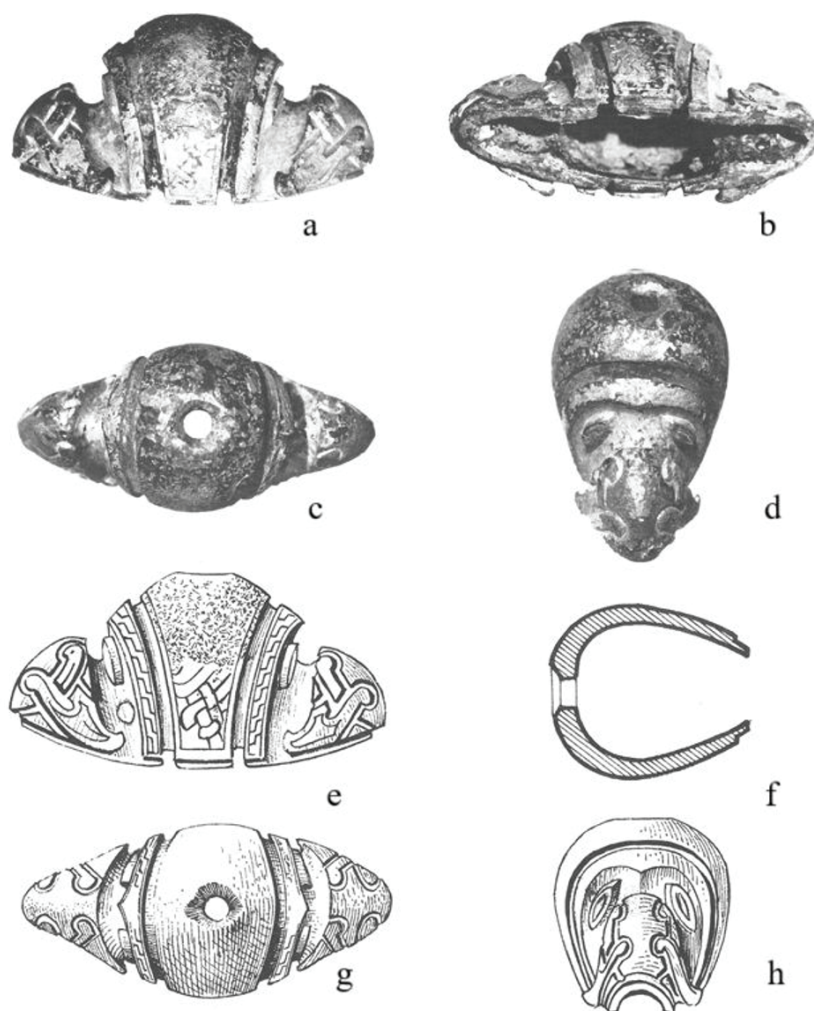

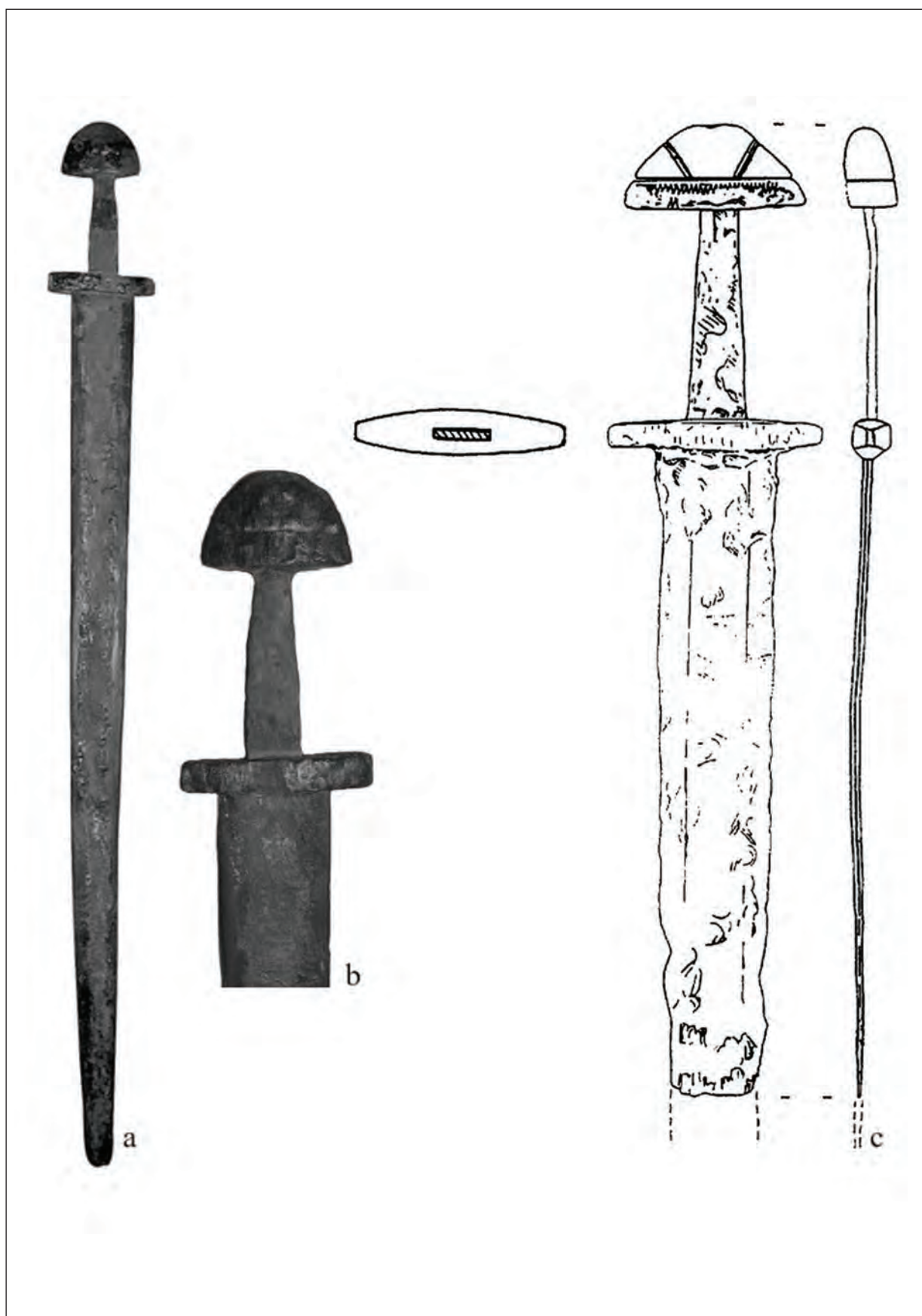
Fig. 3. Alfred Geibig's combinative typology of sword hilts: A – front view on the pommel; B – side view on the pommel; C – horizontal (undersurface) view on the pommel; D – horizontal (undersurface) view on the guard (after Košta-Hošek 2014).

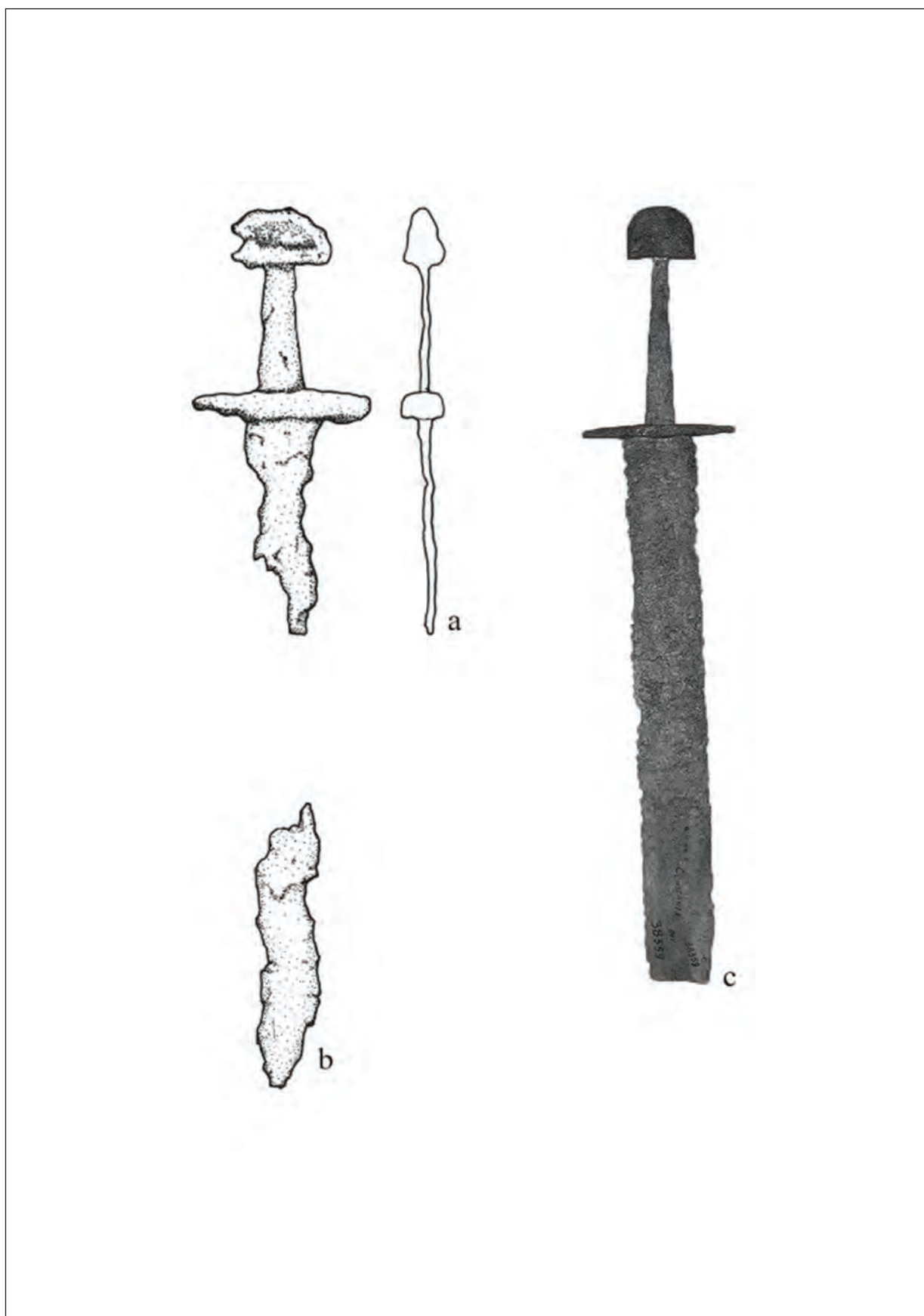
Pl. 1. Dej (after Hampel 1907, 222, a-d).

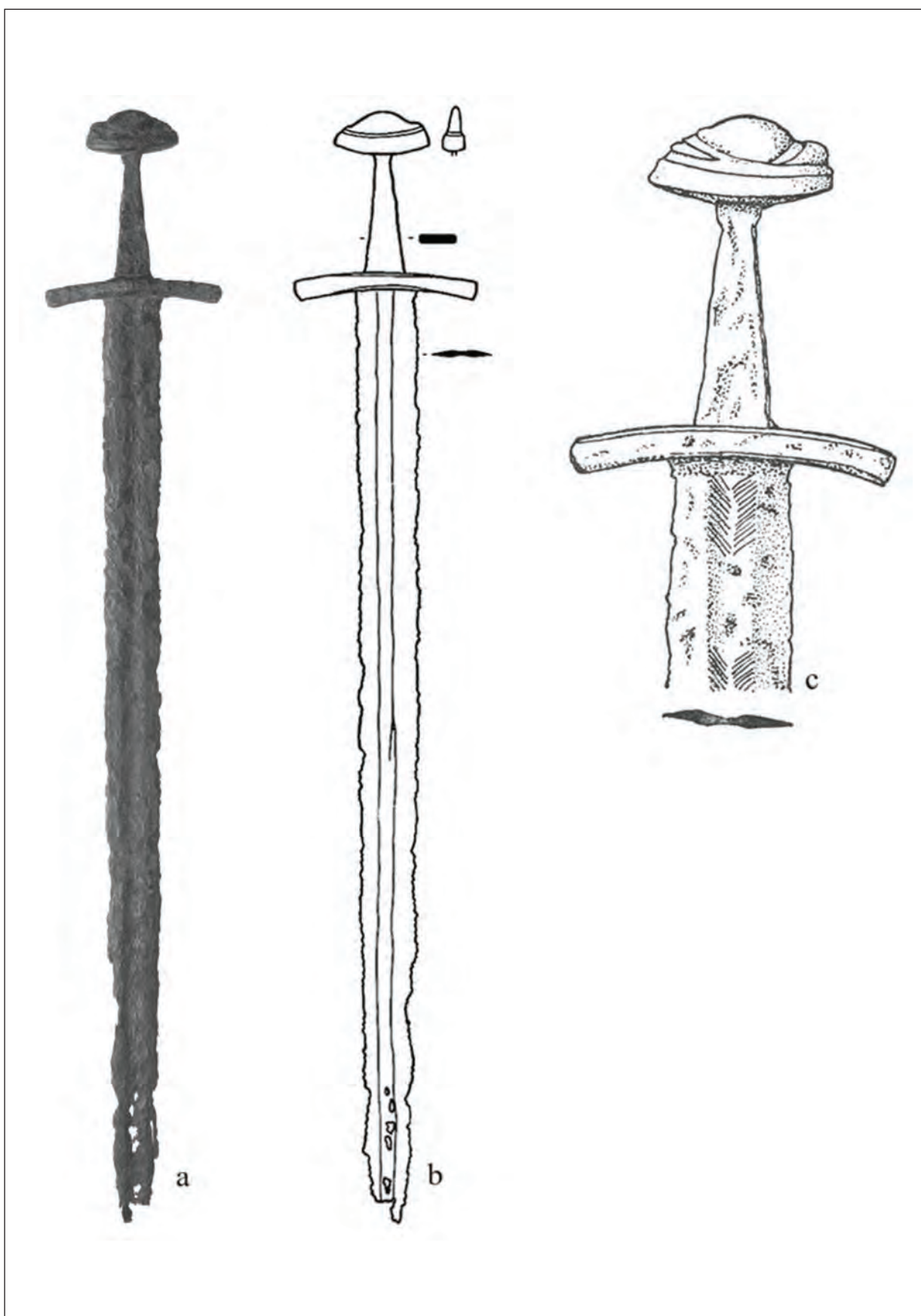
Pl. 2. Păciul lui Soare, a-h (after Popa 1984, abb. 2, 3).

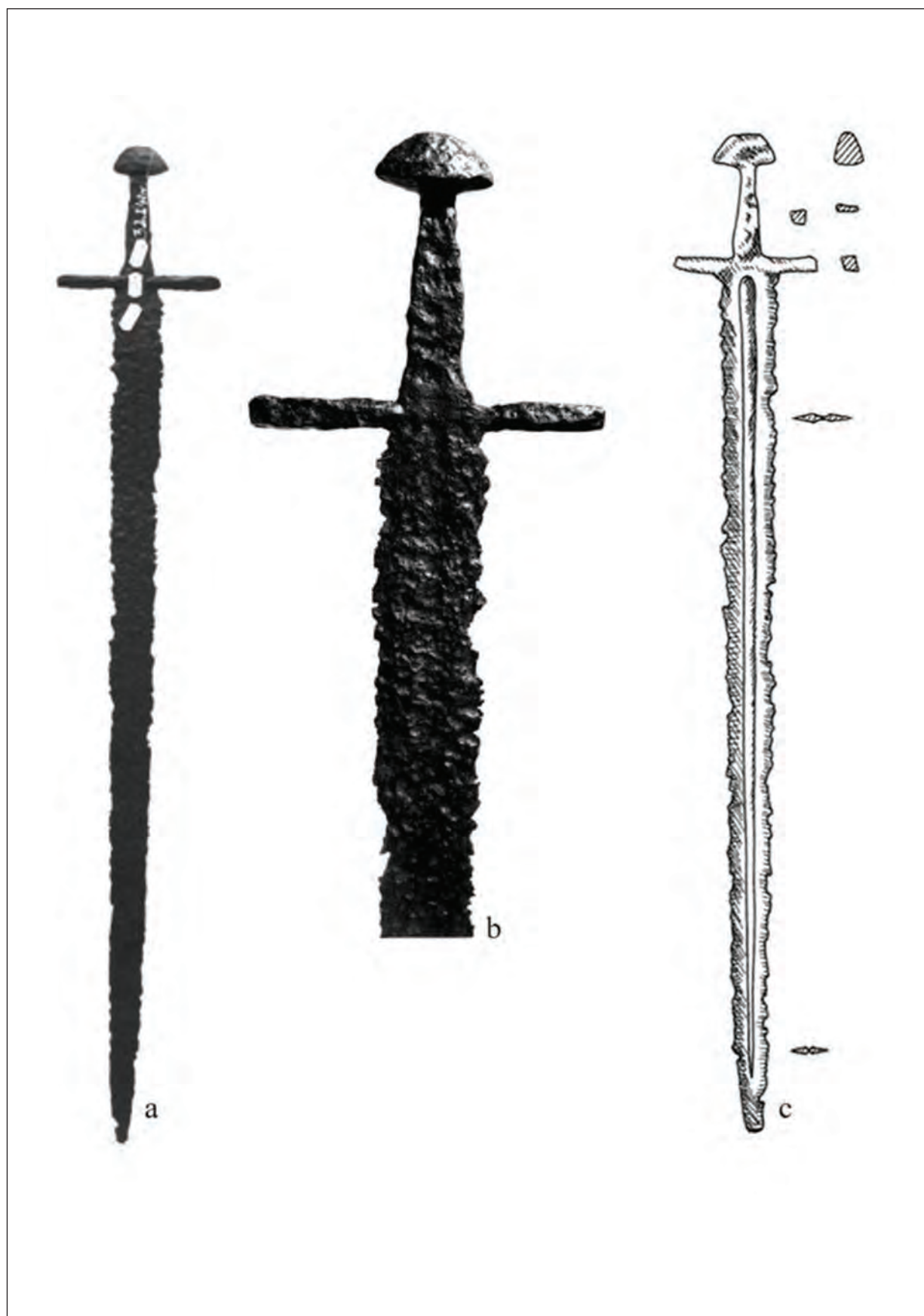
Pl. 3. a-b. Albești (after Yotov 2011: fig. 5: a, b); c. Pașcani (after Spinei 2009, fig. 9.13).

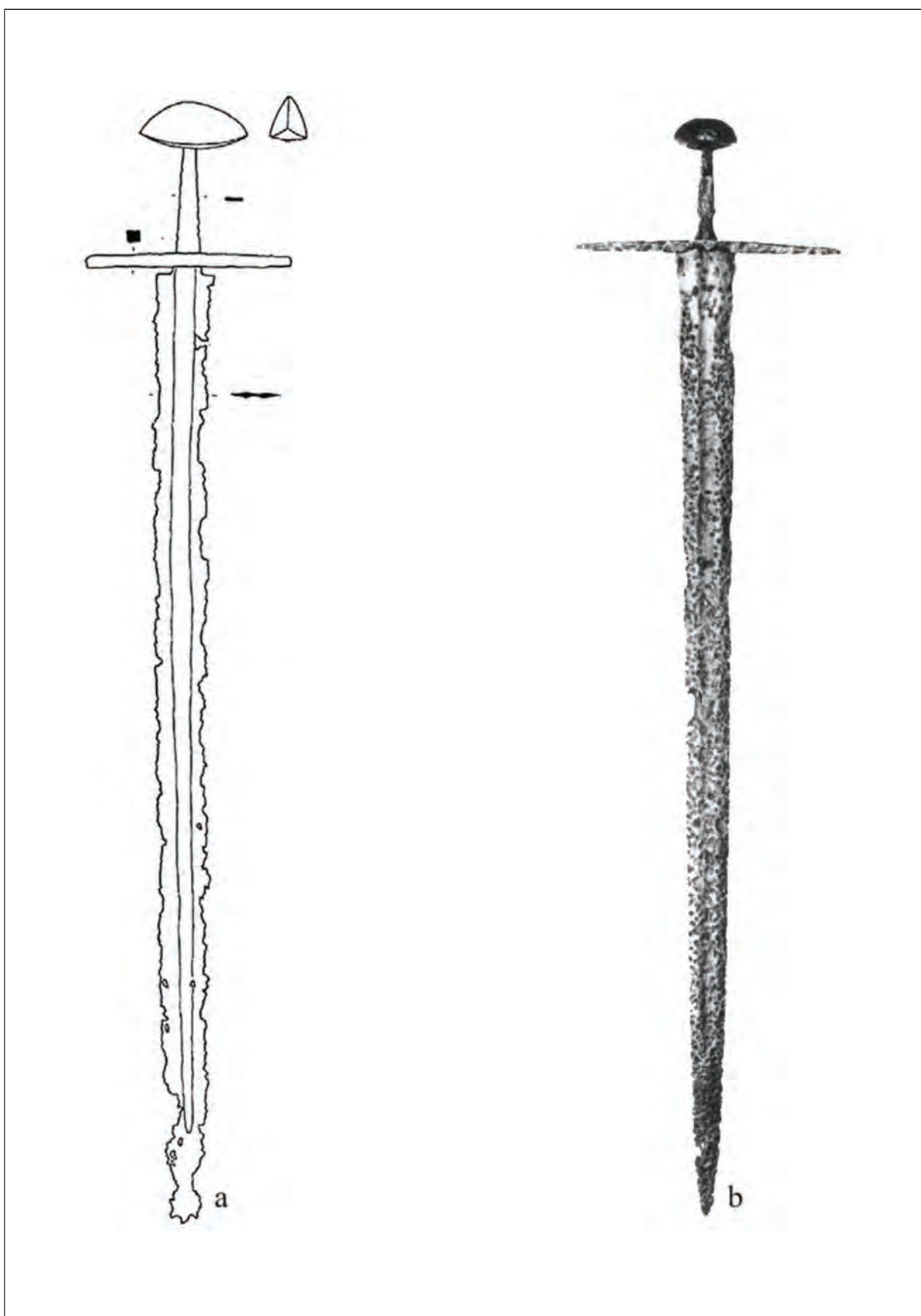
Pl. 4. a-b. Biharia (after Gáll 2013, 17. tábla. 1); c. Dobruja I (after Yotov 2011, fig. 6).

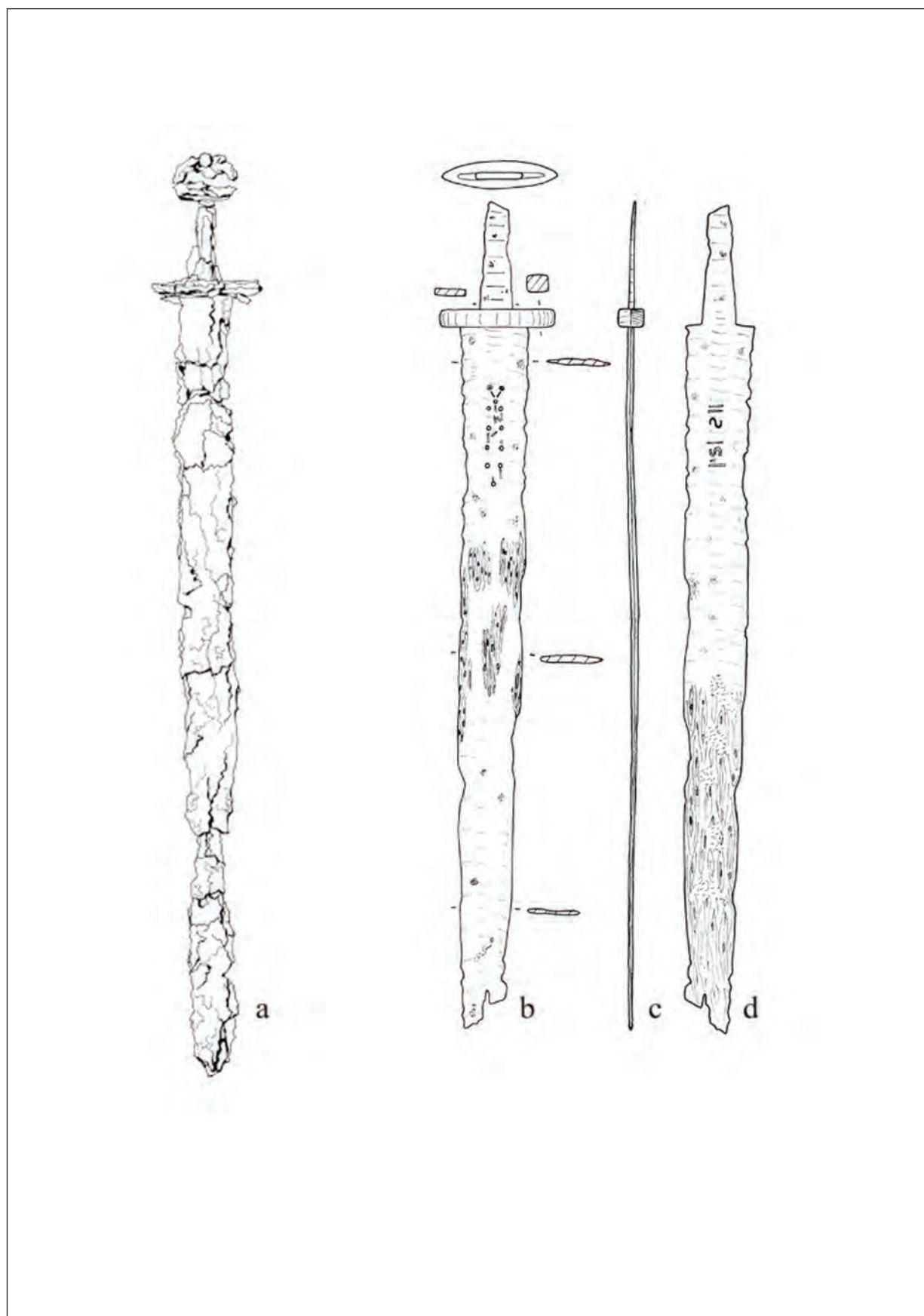
Pl. 5. Kovin, a (after mnab.ro); b (after Pinter 2007, planșa 33: c); c (after Vinski 1983, tab. III, 3).

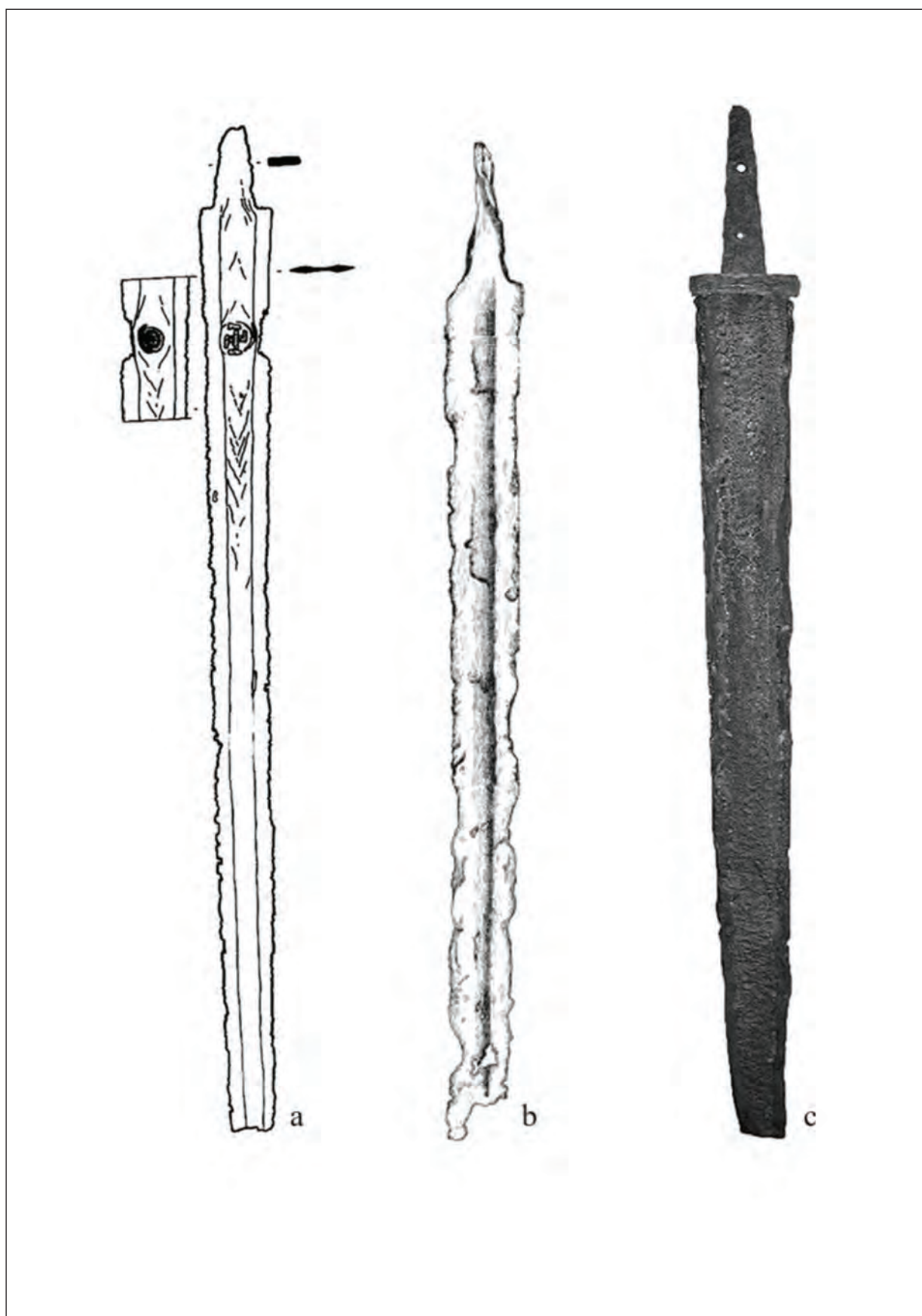
Pl. 6. Vetiș, a-b (after Gáll 2013, 292. tábla); c (after Cosma 2002, pl. 63. 3).

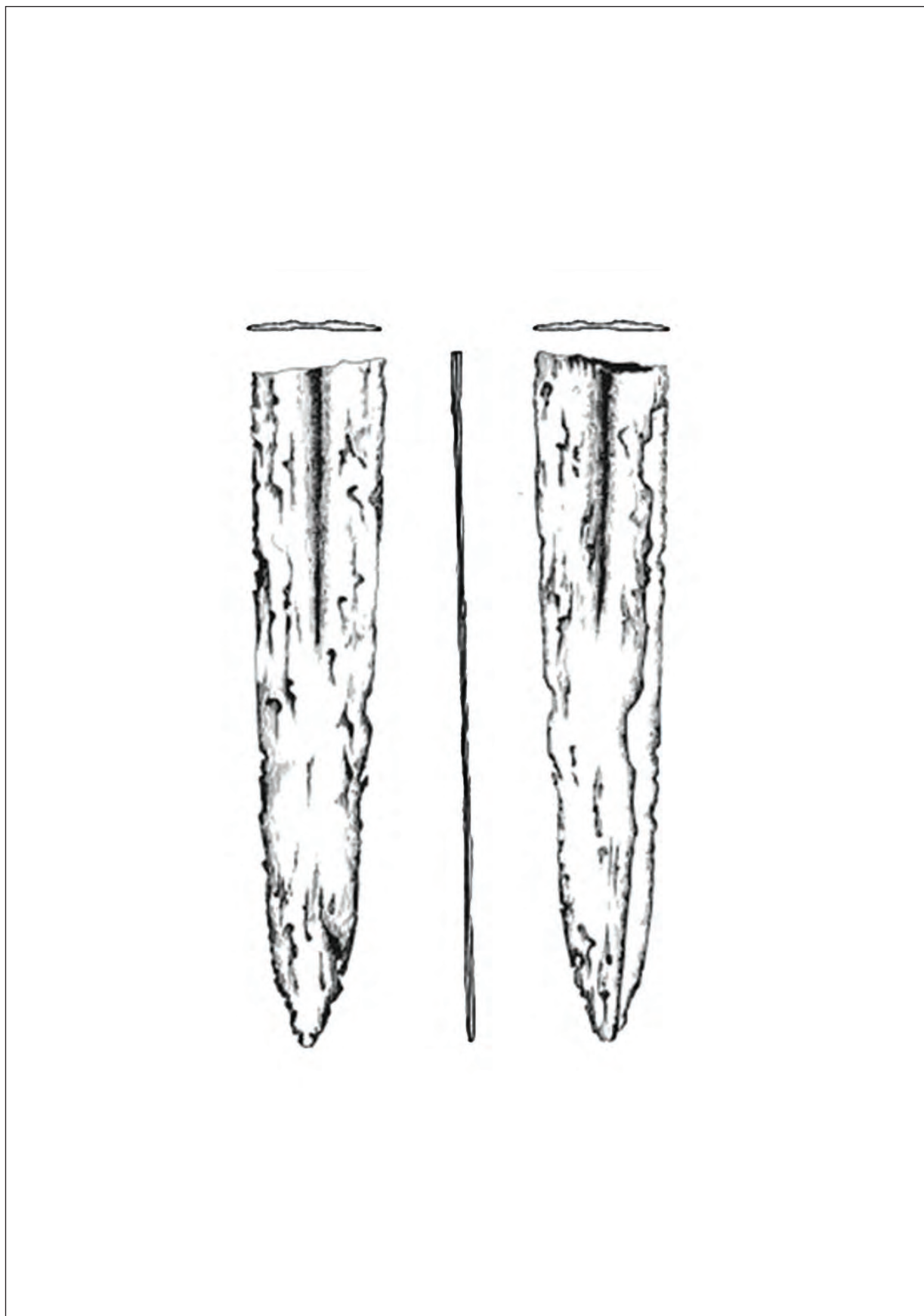
Pl. 7. a. Deva (after Pinter 2007, planșa 34: b); b. Orșova (after Kovács 1994-1995, abb. 11, 5).

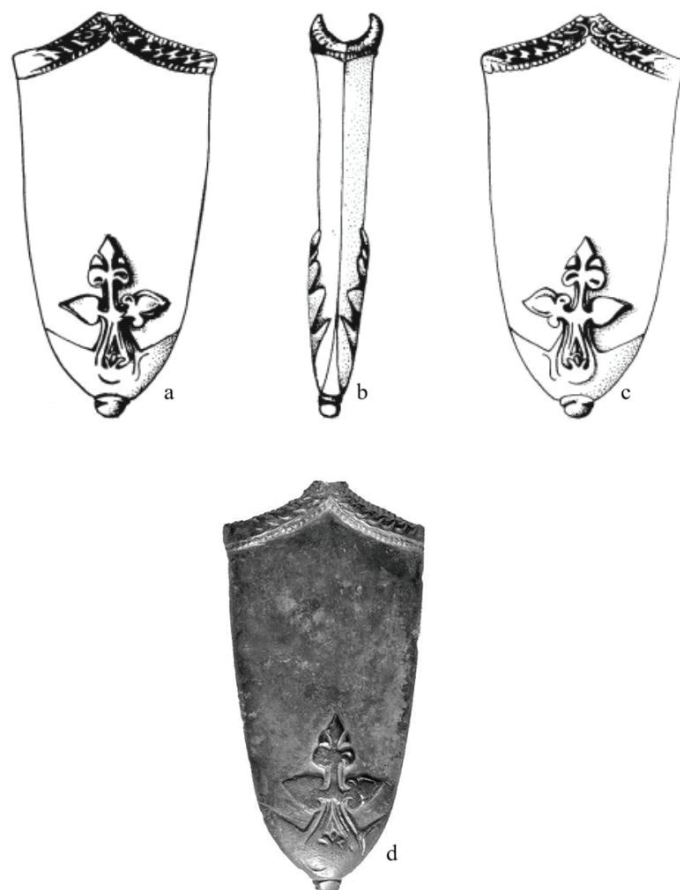
Pl. 8. a. Cheglevici (after Gáll 2013, 111. tábla. 1); b-d. Brăișoru/Morești (after *Husár-Oța 2024, fig. 3. 1 e-g*).

Pl. 9. a. Alba Iulia (after *Pinter 2007, planșa 33: b.*); b. Gâmbaș (after *Gáll 2013, 159. tábla. 1*); c. Dobruja I (*Yotov 2011, fig. 7*).

Pl. 10. Aiud (after Gáll 2013, 150. tábla.1).

Pl. 11. Alba Iulia, a-c.(after Gáll 2013, 85. tábla. 1. a-c); d. (after Ciugudean-Dragotă 2002, 47, *cat. no. 103*).

ARCHAEOGEOLOGICAL OBSERVATIONS OF THE CISTERCIAN MONASTERY OF EGRES AND ROYAL CEMETERY

Péter Solt*, Andrea Szurominé Korecz**, Ferenc Sikhegyi***, Róbert Lóki****, Gábor Majoros*****

Keywords: Egres (Igrış, Romania) cistercian monastery, natural environment, Mollusca fauna, use of stones, geology, paleontology, marble, red marble, Fatimid rock crystal chalice.

(Abstract)

The Cistercian monastery of Egres (Igrış, Romania), founded by Béla III, in the Mureș valley, was a place of outstanding importance in Hungarian history. The remains of the three-nave basilica and monastery, identified in 2013, have been uncovered below the surface since 2016 thanks to excavations carried out in cooperation between Hungarian and Romanian archaeologists. Using the malacological material, we have reconstructed the natural environment in the bend of the Mureș. By examining the stone material of the masonry and small architecture, we determined the original natural deposits of the rocks by means of petrological, micropaleontological and geochemical analyses. The masonry is composed of 90% Late Cretaceous Milovian sandstone (Bosez Sandstone Formation), the rest of the rocks being Middle and Late Miocene limestone, Middle Miocene andesite, Middle Pleistocene limestone and Late Pleistocene travertine. The rocks in the Mureș valley were transported by barges on the Mureș to Egres. The decorative stones of the small architecture (altars, gateways, tombs) are the Middle Jurassic limestone ('red marble') of the Middle Jurassic age (Tölgyháti Limestone Formation) from the Gerecse Mountains in Tardos and the white, pale grey marble quarried in the Precambrian metamorphic zone of the Southern Carpathians around Bucova and Zeicani. The mass grave from the mongol invasion period yielded, in addition to the uniquely beautiful red marble statue fragments, extremely rare fragments of an ornately cut Fatimid rock crystal chalice. The rock crystals were quarried in Madagascar from Precambrian pegmatite in the Sahtanay Valley and then transported by sea in long-distance trade across the Red Sea and in caravans to Cairo to the rock crystal cutting masters. From there it may have been brought to Egres, probably as a gift. It is also possible that this rare object may have been a royal gift, possibly in connection with the Fifth Crusade with Andrew II, and that it may have been brought to the monastery, which was richly endowed by the royal family, according to sources. The fine marble carvings, red marble statuary fragments of unparalleled beauty and pieces of the Fatimida chalice are important art historical artefacts from one of the most brilliant periods of the Hungarian Middle Ages.

1. Brief history of the monastery

The Cistercian monastery of the Blessed Virgin of Egres (Igrış, Timiș County, Romania), on the banks of the Mureș, founded by King Béla III in 1179, played a prominent role in Hungarian history. King Imre granted the Cistercians of Egres the right to transport and sell salt on the Mureș, and Andrew II granted them the village Monora (Manarade) near the salt deposits of Ocna Sibiului¹. The flourishing monastery

soon became a place of authenticity and founded a number of filiates. Andrew II and his second wife, Jolanta Courtenay, were particularly fond of the Cistercians of Egres (the mother monastery of the Cistercians was founded on the estate of Jolanta Courtenay's father, the Count of Pontigny), and the royal couple chose the monastery of Egres as their final resting place. In 1241 the abbey was besieged by the Tatars². Béla IV fortified the monastery, which the castellan successfully defended from the attack of the Cumans. From the beginning of the 16th century, due to the increasing frequency of Turkish attacks, the monks left and the monastery was converted into a fortress. In 1551, Mehmet beylerbey captured it and carried away part of the walls to fortify the castle of Csanád. For nearly a century and a half, the Banat was

* Independent Researcher, e-mail: soltpeter4811@gmail.com.

** Hungarian State Geological Institute, e-mail: kaszuroka@gmail.com.

*** Independent Researcher, e-mail: sikhegyiferenc@gmail.com

**** Pázmány Péter Catholic University, Institute of Archaeology, Budapest, e-mail: loki.robert@btk.ppke.hu.

***** University of Veterinary Medicine, Budapest, e-mail: myrmeco@gmail.com.

¹ Bósz 1911, 45–48.

² Szabó 1861, 43–44.

under Turkish rule and Egres, along with many settlements, got close to being deserted³. In the 18th century, stone was taken from the ruins for the construction of the Orthodox Church of St. Archangel in the village and for the reconstruction of the Church of St. Gellért in Csanád, the rest was carried away by the villagers, some stone carvings being preserved by Count Szapáry in the park of his castle in Sânpetru Mare⁴.

2. Archaeological research

At the end of the 19th century there was still a ruined wall in the middle of the village⁵. In 2013, the Pázmány Péter Catholic University and the National Museum of Banat in Timișoara launched a joint research programme to identify and excavate the monastery. In the summer of 2013, dr. Gábor Bertók (Pázmány Péter Catholic University) used ground penetrating radar to locate the site of the three-nave church⁷. A total of 69 pieces of the former stone material of the monastery were identified in the Local History Museum in the village of Egres and in the collection of Petru Ofar until 2013⁸. From 2016, the excavation of the area based on the ground-penetrating radar survey started under the leadership of dr. Daniela Tănase (National Museum of Banat in Timisoara) and dr. Balázs Major (PPKE) with the participation of students of the Archaeology Department of PPKE and archaeology students and colleagues from Romania⁹. The excavations have clarified the stratigraphy of the site, from the Bronze Age to the modern period, with the extracting of the monastery's stone material. Apart from scattered finds, no archaeological features from the prehistoric period have been found. The earliest features in the area are the small, single-nave parish church and its associated cemetery, which date from the early Arpadian Age. The 18 × 7,5 m church, built of brick on yellow tamped clay as a waterproofing

layer, had a small square tower on the west side with an arched sanctuary enclosure on the east. This church was extensively demolished during the construction of the abbey's three-nave basilica and the foundation of the late medieval cemetery tombs. The layout of the monastery church, which served as a royal burial place, has been almost completely clarified, although the whole of the large three-nave building has not been excavated. The church, which measures about 56 × 18 metres, was originally built with a vaulted sanctuary, the angular sanctuary typical for Cistercian architecture probably being formed during the rebuilding after the Tatar invasion. The identification of the northern wall of the abbey and the excavation of more than 400 medieval graves completed the archaeological research up to 2021¹⁰. The stone material that was processed and evaluated formed part of the Cistercian abbey church, with most of the valuable pieces being found in the open section at the entrance and around the sanctuary (*Fig. 1*). The red marble carvings were mainly concentrated around the sanctuary. In addition to more than fifty skeletons from the mass grave from the mongol invasion period (*Fig. 2*), horse bones, weapons, wooden doors and numerous decorative architectural elements (*Fig. 3*) were recovered¹¹. The red marble may have been fragments of a finely polished male head (*Fig. 4*), and fragments of columns from the tombs of Andrew II and Jolanta Courtenay. In the mass tomb, small fragments of a Fatimid rock-crystal chalice (*Fig. 5*) were found as an extremely outstanding rarity¹². In 2021, a fragment of white marble inscribed with an inscription (*Fig. 7*) and red marble incrustated with white marble (*Fig. 8*) were found at the church gate.

3. Natural environment

In the alluvial plain, from the *Mindel* period (Middle Pleistocene 0.6-0.4 million years) to the Early Holocene, the lower course of the Mureș gradually followed the northward migration of the Tisza north-westwards¹³. The alluvial cones of the Ancient Mureș were formed in the Early and Middle Pleistocene, the alluvial cones of the Mureș in the Late Pleistocene¹⁴. Between the Tisza and Mureș rivers, the Pleistocene residual level of

³ Diamond 2018, 9–10.

⁴ Bósz 1911, 43, Fig. II; 48, Fig. III.

⁵ Molnár 1870, 86; Rómer 1870, 58; Henszelmann 1871, 36–37.

⁶ Heitelné Mór 2000a, 593–636; Heitelné Mór 2000b, 272–275; Florea 2009, 271.

⁷ Tănase *et alii* 2017.

⁸ Solt 2013.

⁹ dr. Péter Langó, dr. András Végh, dr. Tibor Rácz, dr. Gábor Bertók and Róbert Lóki participated in the work on behalf of PPKE. Zsuzsanna Kopeczny from the Banat Museum in Timisoara assisted in the excavation. We are grateful to Ștefan Popa, anthropologist, for his contribution to the cemetery excavation and to Gergely Buzás for his advice as a consultant.

¹⁰ Tănase 2016; Tănase 2018; Tănase 2020; Tănase-Major 2020.

¹¹ Tănase 2018, 314, Fig. 3–7.

¹² Tănase 2023, 57.

¹³ Andó 1993, 3.

¹⁴ Molnár 2007, 29–30.

Szeged-Öthalom is similar to that of Egres¹⁵. The monastery was built on a small terrace of the old Mureş river in the northern part of the village, on a flat oval hill at an altitude of 100.4 m – 100.7 m above sea level. In the Middle Ages, the monastery was naturally protected by the Mureş river to the north and the east and the Mureş stream to the south. During the excavations, fragments of pottery of the Mureş culture were found in the black soil under the debris of the buildings¹⁶. In the excavation section, ochre yellow, slightly clayey sand settles under the black organic matter-rich, greasy, clayey soil. The foundation trenches of the monastery's foundation walls were dug into this slightly impermeable layer, which was also compacted. The yellow, clayey sand, often mixed with small pebbles of less than 1 mm, is very rich in snail shells, but no organic remains were found in the sample, apart from the molar tooth of an Apodemus mouse, and no plant fragments were found. All the fragments of snail shells were sharp-edged, not abraded, and therefore represent the remains of locally living organisms, rather than transported ones. Most of the Gastropoda are mud-dwelling; the majority of them are larger benthic snails (*Planorbis corneus*, *Stagnicola palustris*, *Bithynia tentaculata*). The mussel *Pisidium obtusale* lives in forested swamps in still or slightly moving water, 14 species of snails prefer still water and 18 terrestrial species are also typical of wet environments. Only *Granaria frumentum* prefers dry, sandy environments¹⁷. The Mollusca fauna reconstruct shallow water, marshy environment with small raised dry depressions surrounded by gallery forest on the river side. The snail *Valvata macrostoma* and *Gyraulus riparius* are common late Holocene relict species. *Valvata macrostoma* and *Bithynia transylvanica* suggest that the faunal assemblage is more related to the Transylvanian faunal province than to the lowland one.

Species list: *Valvata cristata*, *Valvata macrostoma* (= *V. pulchella*), *Bithynia transylvanica* (= *B. trocheli*) – common, *Carychium minimum*, *Stagnicola palustris* – massive, *Radix* sp. (cf. *auricularia*), *Planorbis corneus*, *Planorbis planorbis* – common, *Anisus spirorbis*, *Anisus septemgyratus*, *Armiger crista* (= *Gyraulus crista*), *Gyraulus riparius*, *Bathymorphus contorts*, *Segmentina nitida*, *Oxyloma elegans* – common, *Succinella oblonga*, *Vertigo pygmaea*, *Vertigo antivertigo*, *Pupilla muscorum*, *Granaria frumentum*, *Chondrula tridens*, *Vallonia costata*, *Vallonia pulchella*, *Alinda biplicata*, *Punctum pygmaeum*,

Zonitoides nitidus, *Nesovitrea hammonis*, *Deroceras/ Limax* spp, *Pseudotrachia rubiginosa*, *Trochulus hispidus* (= *Trichia hispida*), *Cepaea* cf. *hortensis*, *Pisidium obtusale* – common.

4. Stone use and origin of rocks

There are no natural rock outcrops within 60 km of Egres, so the stone needed to build the monastery had to be transported from a great distance. During the excavations, small rock samples were collected for petrologic analysis. Most of the block stones and larger architectural elements were carved from the yellowish, greyish-coloured, hard, siliceous-bonded, fine- and coarse-grained sandstone (Fig. 9). This distinctive rock is a premier building stone, formerly known as “Carpathian sandstone”, later as “Milovian sandstone” and more recently as “Bozes sandstone” (Bozes Sandstone Formation), formed in the Late Cretaceous¹⁸. It is a flysch-type sediment consisting of metamorphic rocks eroded from higher ground and cemented hard by silicic acid solutions¹⁹, similar to grauwacke in the Alps²⁰. The sandstone was deposited in the Western Carpathians (Munții Apuseni) from Radna to Alba Iulia in the Mureş Valley in the Campanian basin of the Late Cretaceous, 83–88 million years ago²¹. The sandstone of Bose was used for the construction of the Cistercian church of Kerc (Cârța, Sibiu County), the filiate of Egres, the Benedictine monastery at Frumușeni (Arad County) (*Bizere*)²², the Franciscan church of Szeged²³ and throughout the XIth–XIVth century churches and monasteries in many places in the Southern Great Plain (Csolt, Ellés, Hódmezővásárhely, Csomorkány, Kutaspuszta, Szermonostor, etc.)²⁴.

The stone floor of the main nave of the basilica of Egres monastery is a slabbed and polished, pale drapp limestone, which, according to the rich microfauna: *Heterolepa dutemplei* D'ORB, *Textularia pala* CZJZEK, *Textularia gramen* D'ORB, *Cibicides* sp, *Melonis* sp, *Globigerinoides* sp. (Fig. 10), formed in the shallow sea of the Middle Miocene, Badenian basement (16–12.8

¹⁵ Krollop et alii 1995, 309–361.

¹⁶ Tănase-Major 2020, 449.

¹⁷ Welter-Schultes 2012, 1–674.

¹⁸ Lóczy 1889, 36–37; Schafarik 1904, 17, 19, 21, 140, 143; Codrăcea – Răileanu 1961, 103–120; Bălc et alii 2012, 23–32.

¹⁹ Săndulescu – Dimitrescu 2004, 8–13.

²⁰ Schuller et alii 2009, 135–142.

²¹ Lóczy 1889, 36–37.

²² Bajnóczi et alii 2015, 266–267; Burnichiou 2015, 249–267.

²³ Székely – Czank 2014, 19.

²⁴ Bozók 1998, 40–41; Juhász 1973, 117–120; Kelemen et alii 2012, 88–89; B. Nagy – Tóth 2020.

million years)²⁵. The hard limestone occurs around Geoagiu (Hunedoara County)²⁶, but is also found towards Lăpugiu (Hunedoara County). The white, yellowish, ooidal limestones²⁷ of the brackish, low salinity sea of the Late Miocene Sarmatian Age (12–10 million years) are well carved. But, as observed on the stone material of Cârța²⁸, it dusts over time in the open air, so it was used in the interiors of Egres monastery. The Sarmatian limestones are found around Șoimoș castle în Lipova (Arad County), Bârzava (Arad County) and Hărău (Hunedoara County). The Miliolina limestone, rich in monoplats, was also used for the Franciscan church in Szeged²⁹. Andesite were used at the excavated external and internal foundations of the southern side wall of the basilica and the already destroyed supporting columns of the sanctuary. In thin slices, the hyalopilitic-pilotaxitic fabric of the parent material contains typical twinned plagioclase porphyritic crystals, sometimes zoned in appearance, and holocrystalline pyroxene, more sparsely olivine. Melt droplets with grain sizes barely exceeding lapilli size and plagioclase fragments from explosions are embedded in the host material (Fig. 11). These volcanics can be identified by their characteristics with the Middle Miocene biotite amphibolite deposits of 12.1 million years old occurring around Deva (Hunedoara County)³⁰.

Large stone slabs were carved from white, hard travertine of Lower and Middle Pleistocene age, 2.4–0.4 million years old. Smaller carvings and decorative elements were made from the Late Pleistocene travertine of 0.4–0.01 million year old. Travertine is found around Geoagiu and Geoagiu Băi (Hunedoara County). The well-known Agnus Dei relief in the Dömötör tower in Szeged was also carved from travertine³¹. The Romans were very fond of white and hard travertine for their constructions; it was also used in the Roman baths of Călan (Hunedoara County)³². Since the quarries were quite close to the Mureș, heavy stone loads were transported by barges and rafts on the river³³ to Egres, since the Cistercians of Egres also had salt barges to transport salt cubes to the salt warehouse

in Szeged. Boat nails, the so-called “sintels” (Fig. 12) found during the excavation, which were specially shaped, large-headed and two-pointed, held the ships’ moorings together. The rocks of the Mureș valley were also used in many of the Arpadian Age constructions in the lowlands³⁴. The mortar and chalky binder of the masonry contains, in addition to pebbles and andesite fragments, mainly light-coloured limestone fragments. The microscopic age-marking fossils of *Glomospirella cf. elbursorum* BJÖRNIMAN, *Meandrosira dinarica* KOCHANESKY-DEVEDE et PANTIC, *Meandrosira Insolita* (HO), *Glomospirella tenuifusulata* (HO), *Glomospirella sinensis* HO, *Glomospira sp.*, *Glomospirella sp.*, *Miliolidae*, *Erlandia*, *Ostracoda* (Fig. 13) indicate that the Middle Triassic was formed in the Anisian (241–239 million years). The Tethys Sea is characteristic of the infralittoral carbonate platform³⁵. The Triassic limestones and dolomitic limestones occur in the Zarand Mountains around Galșa (Arad County)³⁶ and further away around Căprioara (Arad County)³⁷ and in the Codru Moma Mountains near Beliu (Arad County)³⁸.

5. Marble

A few fragments of white, pale grey, polished marble slabs (Fig. 7), sometimes with details of inscriptions, were found in the rubble of the basilica doorway wall, which may have decorated the facade above the entrance. Nine small samples of the marbles were collected for rock analysis. Preliminary results of cathodic-luminescence (CL), X-ray fluorescence (XRD) and stable-isotope analyses indicate that most of the marbles originate from the Precambrian metamorphic zone of the Southern Carpathians, around Bucova (Caraș-Severin County) and Zeicani (Hunedoara County), but some were probably imported from the Mediterranean region³⁹. Further material investigations are on-going. The raw material for the marble mosaics of the Benedictine monastery of Bizere also comes from the marble quarries of Bucova and Zeicani⁴⁰. Examining the origin of 119 marbles from the Province of Dacia, 67 come from Bucova and 36 are imports from Greece (Naxos, Paros, Thassos) and Asia Minor (Afyon, Marmara,

²⁵ Steininger 1998, 325.

²⁶ Pálffy 1909, 82–83.

²⁷ Silye 2010, 195.

²⁸ Mihăilă et alii 2012, 80–81.

²⁹ Szónoky 2001, 18–19.

³⁰ Pécskay 2012.

³¹ Szónoky 2001, 19.

³² Fodor et alii 1982, 243, 251–252, Figure 1.

³³ Czeglédi 1969, 537–556.

³⁴ Kelemen 2010, 5–6.

³⁵ Oraveczné 1987

³⁶ Lóczy 1884, 44–45, 51.

³⁷ Salaj et alii, 1988, 395–402.

³⁸ Pethő 1894, 56.

³⁹ Bajnóczy 2023, 18.

⁴⁰ Bajnóczy et alii 2015, 271–272.

Usak)⁴¹. Opinions that the marble slabs of the Cistercian basilica of Egres were brought from nearby Cenad from the ruins of the Roman castrum that once guarded an important crossing of the Mureş⁴². Among the Arpadian Age churches and monasteries of the Southern Great Plain, fragments of pale grey marble were found at Csongrád-Ellés monastery (Csongrád County)⁴³, grey marble at Bugac Pétermonostor (Bács-Kiskun County), and white marble at Csolt monastery (Békés County) and Kutaspusztá (Mileševo, Serbia)⁴⁴.

6. Red marble (red limestone with a medium to high density)

During the excavations, fragments of carved and polished red marble decorative elements (columns, flatstone, polished square floor slabs) were found belonging to the elaborate small architecture of the once richly decorated altars, gates and tombs. Among them, fragments of beautifully sculpted and polished sculptures stand out, such as the extremely delicate sculpted male head found in a mass grave from the Mongol invasion period⁴⁵. Thin sections of rock samples taken from red marble fragments have yielded juvenile Ammonites, Crinoidea (sea lily) remains and a rich microfauna (*Spirulina* sp., *Lenticulina* sp., *Nodosaria* sp., *Ramulina* sp., *Textularia* sp., *Globothaeta* sp., *Cadosina* sp.). The distinctive bioclastic packstone sediment was formed in the pelagic zone of the Neotethys Sea in the Toarci-Bath of the Middle Jurassic. Based on the important index fossils found in the samples, the abundant, small-sized *Bositra* shells (Fig. 14), the rock is typical of the *Tölgyhát Limestone Formation*, which occurs over a large area around Tardos, Lábátlan (Komárom-Esztergom County) in the Gerecse Mountains in Hungary⁴⁶. In addition to the *Bositra*, isotopic analyses confirmed that the red marbles of Egres were mined from Tardos⁴⁷. The Middle Jurassic age red limestone of Gerecse has a particular beauty, unique colour shades, and when polished, it is highly decorative and its prestigious use makes it sort of a red marble in the art-historical sense⁴⁸.

The mining of the red limestone of Gerecse began at the beginning of the Arpadian Age,

and the quarries near Tardos were given to the Esztergom bishopric by King Imre (1196–1204). The “lapicida” and the “marmorario” stone-carving workshops, founded for the mining of the spectacular red limestone, were used to supply the decoration of the most important constructions⁴⁹. The raw material for the red marble polished floor tiles of the Benedictine monastery of the village of Szépfalu (Bizere) in the Mureş valley, according to the *bositra* found in them, also comes from Tardos⁵⁰. The red marbles found in the excavations of Déce, Ellésmonostor and Szermonostor in the Southern Hungarian Plain are also from Tardos⁵¹, confirmed by isotopic analysis⁵². Hungarian red marble was also used to decorate the monasteries of Heiligenkreutz and Laxenberg (Austria) instead of the famous red marble of Adnet in Austria⁵³. Hungarian craftsmen made the canopy tomb of King Casimir the Great in the cathedral of St. Stanislo and St. Vencel in Wawel in Krakow⁵⁴, the cathedral of Zagreb (Croatia) and many others, where they used the Hungarian red marble from Tardos. The red limestone from the quarries in Tardos was loaded onto stone barges in nearby Süttő, then sailed down the Danube in a cart to Kalocsa (Bács-Kiskun County) (where major construction work was also underway in the cathedral), to the Tisza, and then sailed down the river to Szeged. In 1217, King Andrew gave the red marble mines to Miklós Csák, who, after extending the 12th century Benedictine monastery of the St. Cross in Szentkereszt (Vértesszentkereszt, Esztergom-Komárom County), richly decorated the church of St. Cross, which had been acquired by the Cistercians, with red marble from Tardos. Miklós Csák, who was the *comes of Csanád* between 1222–1224⁵⁵, had good relations with the Cistercian abbot of Egres.

In the Carpathian Basin in many places (Gerecse, Bakony, Villányi, in the Tatras, Pieniny, etc.) there is a Jurassic red limestone, the so-called “ammonitico rosso”. The closest to Egres is in the Codru-Moma mountains, on the border of Moneasa (Arad County), whose red limestone is mixed with black limestone, and whose typical macro-relics are Brachiopods, Crinoids instead of Ammonitic. Mining only started in the 19th

⁴¹ Müller *et alii* 2012, 110–115.

⁴² Juhász 1930, 29.

⁴³ Szónoky 2001, 19.

⁴⁴ B. Nagy – Tóth 2020.

⁴⁵ Végh – Sági 2023; Fig. 4.

⁴⁶ Zsiborás 2020, 162; Császár *et alii* 1998, 417–420.

⁴⁷ Lővei *et alii* 2024, 152.

⁴⁸ Lővei 1992, 3–28.

⁴⁹ Takács 2018, 31, 55–56.

⁵⁰ Bajnóczi *et alii* 2015, 270–271.

⁵¹ Szónoky 2001, 20, Fig. 4–5.

⁵² Kelemen *et alii* 2012, 89.

⁵³ Pintér-Bajnóczi 2014, 187–196.

⁵⁴ Sadraei 2001.

⁵⁵ Bácsatyai 2015, 17.

century⁵⁶. Geological mapping for the construction of the Iron Gate in the Locva and Banatului mountains around Svinița (Mehedinți County) revealed Jurassic red limestone rich in Ammonites⁵⁷. It is unlikely that they were transported from such a distance to Egres by land or upstream on the Danube.

7. Fatimid rock-crystal chalice efforts

Extremely important finds are the finely patterned crystal fragments, which are the surviving fragments of a magnificent Fatimid rock crystal ewer⁵⁸. One of the fragments shows the faceted figure of a male cheetah (*Acionyx jubatus*), while the fragment from the neck of the chalice has a fringe of faceted dots and “X” motifs running around it. (Fig. 15) Two rock-crystal fragments were found in the mass grave from the Mongol invasion period, three from the rubble. The Fatimid rock-crystal cups, jugs and bottles – richly decorated with geometric motifs, floral ornaments and animals (lion, panther, cheetah, gazelle, mountain ram, eagle, hawk, falcon, duck, etc.) and elaborately polished –, dated from the 10th–11th century during the Fatimid Caliphate in Cairo, are the unparalleled masterpieces of highly skilled crystal engravers and cutters⁵⁹. The Fatimid sultans of Cairo’s prestigious collection of rock crystal ornaments was largely destroyed, leaving the few remaining rock crystal chalices, jugs and pitchers as the most valuable masterpieces of the museums and collections. In the Fatimid Empire, pure quartz crystals were found in abundance among the larger quartz crystals in the pegmatite at the granite of the Egyptian Cordilleras of the Sinai Peninsula and the eastern coast of Egypt. In those days, the famous rock crystals of the Alps could not have reached the Fatimid Cairo, but the largest, water-clear, mineral-, liquid- and gas-free, inclusion-free rock crystals are found in Madagascar. Arab traders had already been transporting various valuable products (gemstones, spices) from the ‘islands of the moon’, and once the Muslims invaded and Islamised Madagascar in the 11th century, the exploitation of the area accelerated. Precambrian (500 million years old) pegmatites from the Sahtanay valley on the island were used to extract the magnificent, capital, inclusion-free rock crystals, which were transported by ship to the Red Sea

ports with other valuable goods by means of the long-distance trade that had been established, and then, together with the treasures of Africa (gold, pearls, ivory, spices, etc.), the raw rock crystals from Madagascar were transported by caravans to Cairo⁶⁰. In the Comoros, an archaeological excavation at the port of Dembeni revealed a rock crystal processing workshop⁷⁹, where large quantities of rock crystal shards were found⁶¹. Here, mostly the inclusions were gently chipped off and the large crystal was carefully packaged to avoid damage and cracking of the crystal’s water-clear core during the often stormy voyages.

Pilgrims visiting holy places from the Holy Land and those returning from the Crusades brought back small relics and souvenir for their loved ones and churches⁶². The Fatimid rock crystal ornaments were among the most valuable treasures of the Arabs and could only be accessed by a particularly prestigious person. King Andrew II, as leader of the Fifth Crusade, brought home some important relics from the Holy Land, which he donated to churches and monasteries. He may have received a small Fatimid rock-crystal chalice as a gift during his pilgrimage, which he presumably donated to the Cistercian Abbey of the Blessed Virgin of Egres after the death of his beloved second wife, Jolanta Courtenay, who was to be laid to rest here.

Acknowledgements

We would like to thank dr. Daniela Tănase (Banat National Museum in Timișoara), who led the excavations in Igrîș from the Romanian side, and dr. Balázs Major (Pázmány Péter Catholic University), the partner from the Hungarian side, for allowing us to participate in the excavations and collect rock samples for the analyses. It was an extraordinary experience to see the dedicated archaeologists and the interested, prepared archaeology students at work. Special thanks go to geochemist Bernadett Bajnóczi (MTA, HUN-REN Centre for Astronomy and Earth Sciences, Budapest) for her comprehensive instrumental measurements of the natural occurrences of the Egres marbles. We thank geologist Lóránd Silye (Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca) for important information on the geological mapping of the source area of the rock material and geologist Dóra Miklós (Hungarian National Museum, Institute of

⁵⁶ Pálffy 1913, 98–99; Géczy 2006, 216–217; Papp 1905, 60.

⁵⁷ Gonda 1892, 264; Kudernatsch 1852.

⁵⁸ Fig. 5, Fig. 15; Tănase 2023.

⁵⁹ Avionan 1994; 72–82; Contadini 2010.

⁶⁰ Rakotoarison 1983.

⁶¹ Pradines 2013.

⁶² Gyürky 1986; Nagy 2016, 105.

Archaeology) for her help in photographing of the paleontological and petrographic thin sections.

BIBLIOGRAPHY

Andó 1993,
Mihály Andó, The Geography of the Mures River. *Acta Geogr. Szegedensis, tom XXXI.* (1993), 1–8.

Avinoan 1994,
Salem Avinoan, *Islamic portable objects in the Medieval Church. Treasures of the Latin East. vol. 2. Illustrations.* Dissertation, University of Edinburgh (1994).

Bajnóczi *et alii* 2015,
Bernadett Bajnóczi – Dorottya Györkös – Viktória Mozgai – Máté Szabó: A bizerei kolostorból (Arad megye, Románia) származó mozaik tesserek és „vörös márvány” díszítőkö archeometriai elemzése. *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 19 (2015), 261–274.

Bajnóczi 2023,
Bernadett Bajnóczi, Az egresi márványok geokémiai vizsgálata. Manuscript

Bácsatyai 2015,
Dániel Bácsatyai, Az egresi ciszter monostor korai történetének kérdései. *Századok* 149/2 (2015), 263–299.

Bálc *et alii* 2012,
Ramona Bálc – Lóránd Silye – Luminița Zaharia, Calcareous nannofossils and sedimentary facies in the Upper Cretaceous Bozeș Formation (Southern Apuseni Mountains, Romania), *Studia UBB Geologia* 57/1 (2012), 23–32.

Bozóki 1998,
Lajos Bozóki, Néhány szó az Ellésen napvilágra került kőfaragványok közzétani vizsgálatára. *Műemlékvédelmi Szemle* VIII/2 (1998), 39–52.

Bősz 1911,
Egyed Bősz, *Az egresi ciszterci apátság története.* Budapest (1911).

Burnichioiu 2015,
Ileana Burnichioiu, Decorative heritage of Bizere monastery. Fragments of opus sectile. *Monastic Life, Art and Technology in 11th–16th Centuries. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* 19 (Spec Issue) Cluj Napoca (2015), 245–264.

B. Nagy – Tóth 2020,
Katalin B. Nagy – Melinda Tóth, Kutaspuszta Árpád-kori templomának díszítése (Tibor Kollár), *A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi évszázadok* 13. Szeged (2000), 241–255.

Codarcea – Răileanu 1961,
Alexandru Codarcea – Grigore Răileanu, A

Déli-Kárpátok mezozoikum. A budapesti nemzetközi mezozoós konferencia előadásai. *Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve XLIX* (1961), 103–120.

Contadini 2010,
Anna Contadini, Translocation and Transformation: Some Middle Eastern Objects in Europe (Lieselotte E. Saurma-Jelsh – Anja Eisenbeiss), „*The Power of Things and the Flow of Cultural Transformation*”, Berlin (2010), 42–64.

Czeplédi 1969,
János Czeplédi, Tutajozás a Maroson a múlt században. *Ethnographia* LXXX (1969), 213–234, 431–446, 537–556.

Császár *et alii* 1998,
Géza Császár – András Galács – Attila Vörös, A gerecei júra – fácieskérdések, alpi analógiák. *Földtani Közlöny* 128/2.–3 (1998), 397–435.

Fodor *et alii* 1982,
Tamásné Fodor – Gyula Scheuer – Ferenc Schweitzer, Az Erdélyi-medence és a Keleti Kárpátok fontosabb édesvízi mészke előfordulásainak összehasonlító vizsgálata a hazaiakkal. II. *Földtani Közlöny* 112 (1982), 241–259.

Géczi 2006,
Róbert Géczi, A Béli-hegység földtana és geomorfológiája másfél évszázadnyi kutatás tükrében (Andrea Kiss – Gábor Mezősi – László Sümeghy) *Táj, környezet és társadalom. Tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére.* Szeged (2006), 213–224.

Gonda 1892,
Béla Gonda, *Az Al-Dunai Vaskapu és az ottani többi zuhatag szabályozása,* Budapest (1892)

Gyémánt 2018,
Richárd Gyémánt, *Etnikai és felekezeti viszonyok a történelmi Torontál vármegye Perjámosi járásában.* Budapest (2018).

Gyürky 1986,
Katalin Gyürky, A „Hedvig poharak”. *Magyar Művészet* 10.(1986), 176–187.

Heitelné Mór 2000a,
Zsuzsanna Heitelné Mór, Egyházi építészet a Maros-völgy alsó szakaszán a 11–13. században (Tibor Kollár), *A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi évszázadok* 13. Szeged (2000), 593–628.

Heitelné Mór 2000b,
Zsuzsanna Heitelné Mór, Monostorok a Maros mentén. *Fol. Paradisian plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon (Benedictine Monasteries in Medieval Hungary)* Pannonhalma (2000), 272–275.

- Henszlmann 1871,
Imre Henszlmann, Kirándulás Egresre. *Archaeologiai Közlemények*. VIII. (1871), 35–38.
- Juhász 1973,
Irén Juhász, A vésztői Csolt monostor faragott kövei. *A Békés Megyei Múzeumok Közleménye* 2 (1973), 117–125.
- Juhász 2000,
Irén Juhász, A Csolt nemzetség monostora (Tibor Kolár), *A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi évszázadok* 13. Szeged (2000), 281–304.
- Juhász 1930,
Kálmán Juhász, *A csanádi püspökség története alapítástól a tatárjárástól (1030–1242)*, Makó (1930).
- Florea 2009,
Jebelean Florea, *Igris. Monografie*. Timișoara, (2009).
- Kelemen 2010,
Éva Kelemen, *A Dél-Alföld Árpád- és későközépkori egyházak építőanyagainak összehasonlító archaeometriai vizsgálata*. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem Földtudományok Doktori Iskola (2010).
- Kelemen et alii 2012,
Éva Kelemen – Ferenc Kristály – Mária Tóth – Péter Rózsa – Bernadett Bajnóczi – István Nyilas – István Papp, Archaeometriai vizsgálatok Békés megyei középkori templomok építőanyagain. *Békés Megyei Múzeumok Közleménye* 35 (2012), 83–124.
- Krolopp et alii 1995,
Endre Krolopp – Pál Sümegi – Ede Hertelendy, László Kuti, László Kordos, Szeged környéki löszképződmények keletkezésének üledékföldtani, őslénytani vizsgálata. *Földtani Közlöny* 125 (1995), 309–361.
- Kundernatsch 1852,
Johann Kundernatsch, Die Ammoniten von Svinitz. *Abhandlungen der Kaiserliche-Königliche Reich Anstalt*. 1, Wien (1852), 83–124.
- Lóczy 1884,
Lajos Lóczy, Jelentés az 1883 év nyarán a Maros és Fehér-Körös közötti hegyvidéken és Arad hegyalján észlelt földtani részletes fölvételről. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1883-ról*. Budapest (1884), 38–55.
- Lóczy 1889,
Lajos Lóczy, A Maros és a Fehér-Körös közti kráterterület Aradmegyében. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1888-ról*. Budapest (1889), 30–39.
- Lővei 1992,
Pál Lővei, A tömött vörös mészkő – “vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben. *Ars Hungarica* 2 (1992), 3–28.
- Lővei et alii 2024,
Pál Lővei – Farkas Pintér – Mária Tóth – Bernadett Bajnóczi, Tömött vörös mészkő „vörös márván, 3–28.” emlékek művészettörténeti és archeometriai kutatási eredményei (2001–2023). *Archeometriai Műhely* XXI/2 (2024), 149–159.
- Mihăilă et alii 2012,
Annamaria Mihăilă- Marcel Benea – Călin Răcățianu, The decay of Tertiary sandstone in a non polluted environment: Cârța cistercian monastery in Sibiu county, Romania. *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences*. 7/2 (2012), 67–82.
- Molnár 2007,
Béla Molnár, A Maros-folyó kialakulása és vízgyűjtő területének földtani felépítése. *Hidrológiai Közlöny*, 87/2 (2007), 2–27.
- Molnár 1870,
Pál Molnár, Beszámoló az Egresen látottakról. *Archaeologiai Értesítő*, III. (1870), 56–57.
- Müller et alii 2012,
Harald W. Müller – Ioan Piso – Bernd Schwaighofer – Marcel Benea, *Der Marmor in Römischen Dakien*. Cluj-Napoca (2012)
- Nagy 2016,
Péter Tamás Nagy, „Islamic” artifacts in Hungary from the regin of Béla III. (1172–1196): Two case studies. *Annual of Medieval Studies at CEU* 22, Budapest (2016), 49–61.
- Oraveczné 1987,
Oraveczné Anna Scheffer, A Dunántúli Középhegység triász képződményeinek Foraminiferái. *Geologica Hungarica Series Paleontologica* 50, Budapest (1987)
- Pálffy 1909,
Mór Pálffy, A Maros völgyének jobb oldala Algyógy környékén. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1907-ről*, Budapest (1909), 81–87.
- Pálffy 1913,
Mór Pálffy, Geológiai jegyzetek a Béli-hegységből. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1912-ről*, Budapest (1913), 94–103.
- Papp 1905,
Károly Papp, Menyháza vidékének geológiai vizsgálata. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1904-ről*, Budapest (1905), 25–46.
- Pethő 1894,
Gyula Pethő, A Kodru-Móma és a Hegyes-Drócsa keleti találkozása Arad megyében. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1893-ról*, Budapest (1894), 49–75.
- Pécskay 2012,
Zoltán Pécskay, A K-Ar kormeghatározási módszer

alkalmazása harmadkori vulkáni területek geokronológiai kutatásában. *Akadémiai doktori értekezés, MTA Atommagkutató Intézet, Debrecen* (2012).

Pintér- Bajnóczi 2014,

Farkas Pintér – Bernadett Bajnóczi, „Vörös márvány” műtárgyak kőanyagának eredethatározása petrográfiai és stabilizotóp-geokémiai vizsgálatokkal (Rostás Tibor), *Magyarország földjére küldtek. Villard de Honnecourt és az érett gótika megjelenése Közép-Európában. A klosterneuburgi Capella Speciosa és Pannonhalma francia kapcsolatai*. Budapest, (2014), 183–203.

Pradines 2013,

Stephanie Pradines, The rock crystal of Dembeni, Mayote Mission report 2013. *Nyame Akuma 80. Institute for the Study of Muslim Civilisations*, London (2013), 59–72.

Rakotoarison 1983,

W. Rakotoarison, 1964, Les pegmatites de la Sahatany. *Archives du Service Geologiques Madagascar*, (1983), 1–39.

Rómer 1870,

Flóris Rómer, Kiegészítés Molnár Pál egresi beszámolójához. *Archaeologiai Értesítő* III. (1870), 58.

Sadraei 2001,

Agnieszka Sadraei, The tomb of Kazimir the Great in the Wawell Cathedral of Cracow. *Acta Historiae Artium* 44/1 (2001), 83–115.

Salaj *et alii*, 1988,

Josef Salaj – Ekaterina Trifania – Doina Georghian – Vana Coroneu, Triassic foraminifera microstratigraphy of the Carpathian-Balkan and Hellenic realm. *Minerali Slovákia* 20 (1988), 387–415.

Săndulescu – Dimitrescu 2004,

Mircea Săndulescu – Radu Dimitrescu, Geological Structure of the Romanian Carpathians. 32. *International Geological Congress. Florence, 20–28 august 2004*. Firenze (2004).

Schafarzík 1904,

Ferenc Schafarzík, *A Magyar Korona országai területén lévő kőbányák részletes ismertetése*. Budapest (1904).

Schuller *et alii* 2009,

Volker Schuller – Wolfgang Frisch – Martin Danisik – István Dunkl, *Upper Cretaceous Gosau deposits of the Apuseni Mts (Romania) – similarities and differences to the Eastern Alps*. *Austrian Journal of Earth Sciences* 102 (2009), 133–145.

Silye 2010,

Lóránd Silye, *Sarmatian foraminiferal assemblages from Southern Transylvania and their significance for the reconstruction*. Dissertation, Universitatea Babeş Bolyai Geography Doctoral School (2010).

Solt 2013,

Péter Solt, Archeogeológiai megfigyelések Egres erődített ciszter monostorának kőanyagán és a környék első terepbejárása. Magyar Állami Földtani, Geofizikai és Bányászati Adattár, Inv.nr: T.24601.

Solt *et alii* 2025,

Solt Péter, Szurominé Korecz Andrea, Síkhegyi Ferenc, Lóki Róbert, Majoros Gábor: Archeogeológiai megfigyelések az egresi ciszterci kolostor és királyi temetkezőhely ásatásán (Igris, Románia). *Földtani Közöny*, 155/1 (2025), 37–51.

Steininger 1998,

Fritz F. Steininger (ed.), *Oligocene-Miocene foraminifera of the Central Paratethys*. Frankfurt am Main (1998).

Szabó 1861,

Károly Szabó, Magyarország történetének forrásai. I. kötet. Rogerius Mester váradi kanonok Siralmas Éneke. XXXVII. fejezet. Újfalú és az egresi monostor lerombolásáról, Pest – Buda (1861).

Székely – Czank 2014,

László Székely – Gábor Czank, Bánsági áhítat. *Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 41. A vallási kultúra kutatás könyvei*. 9. Szeged (2014).

Szónoky 2001,

Miklós Szónoky, Néhány dél-alföldi középkori templom és kolostor faragott kőanyagának és tégláinak földtani vizsgálata és származása. *Földtani Kutatás* XXXVIII/2. szám (2001), 16–20.

Takács 2018,

Imre Takács, *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában*, Budapest (2018)

Tănase 2017,

Daniela Tănase, Igrîş, comitat Sânpetru Mare, judetul Timis, Igrîş – mănăstirea Egres. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2016*, Bucureşti, a LI-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Bucureşti (2017), 66–68.

Tănase 2018,

Daniela Tănase, Igrîş, comitat Sânpetru Mare, judetul Timis, Igrîş – mănăstirea Egres. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2017*. Bucureşti (2018), 48

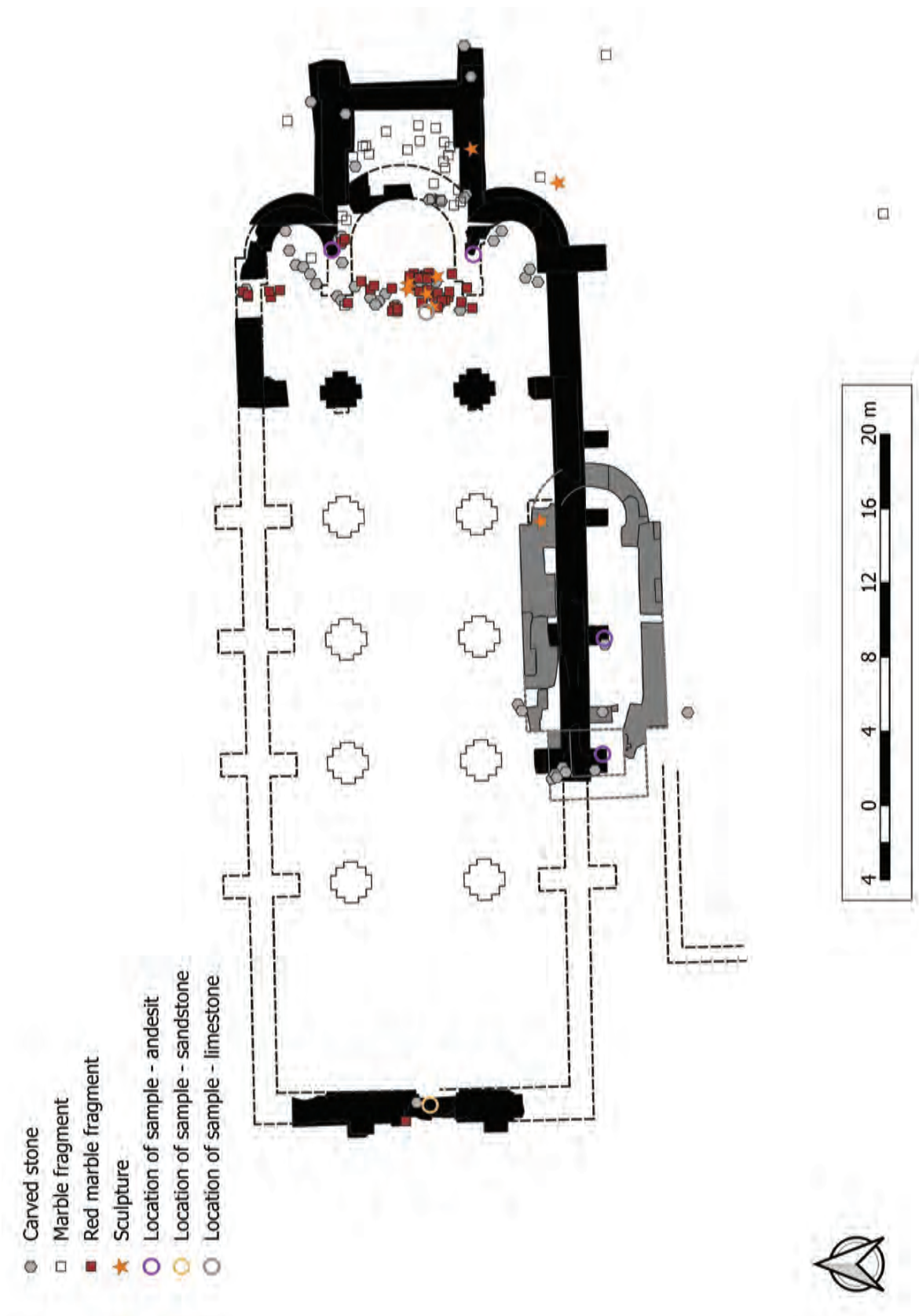
Tănase 2020,

Daniela Tănase, Igrîş, comitat Sânpetru Mare, judetul Timis, Igrîş – mănăstirea Egres. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2019*. Bucureşti (2020), 167–173.

Tănase 2023,

Daniela Tănase, *The Cistercian abbey in Igrîş (1179–1500) from the perspective of archaeological research*, Cluj-Napoca (2023).

- Tănase *et alii* 2017,
 Daniela Tănase, Gábor Bertók, Anita Kocsis, Balázs Major, The location of Egres cistercian monastery. Igrış (Timiș County) in the light of recent geophysical research. *Ziridava, Studia Archaeologica* 31 (2017), 229–240.
- Tănase – Major 2020,
 Daniela Tănase – Balázs, Major, Preliminary Data Regarding the Archaeological Research Performed between 2016 and 2019 at the Cistercian Abbey in Igrış (Egres, Timiș County). *Ziridava, Studia Archaeologica* 34 (2020), 439–454.
- Végh – Sági 2023,
 András Végh – Barbara Sági, Head of a statuette (Daniela Tănase), *The Cistercian abbey in Igrış (1179–1500) from the perspective of archaeological research*, Cluj-Napoca (2023), 62.
- Welter-Schultes 2012,
 Francisco Welter-Schultes, *European non-marine molluscs, a guide for species identification*. Göttingen (2012).
- Zsiborás 2020,
 Gábor Zsiborás, *A Dunántúli-Középhegység felső pliensbachi, alsó bajóci foraminiferáinak taxonómiai, biosztratigráfiai, paleoökológiai és paleobiogeográfiai vizsgálata*. Doktori értekezés, ELTE TTK Földrajzi és Földtani Intézet (2020).

1. The excavated rock material – overview (Map: Róbert Lóki)

2. Mass grave from the Mongol invasion period

3. Stone carvings at the bottom of the mass grave

4. Sculpture fragment, middle Jurassic red limestone "red marble"

5. Fragment of a Fatimid rock crystal chalice (Photo: Milan Şepeţan)

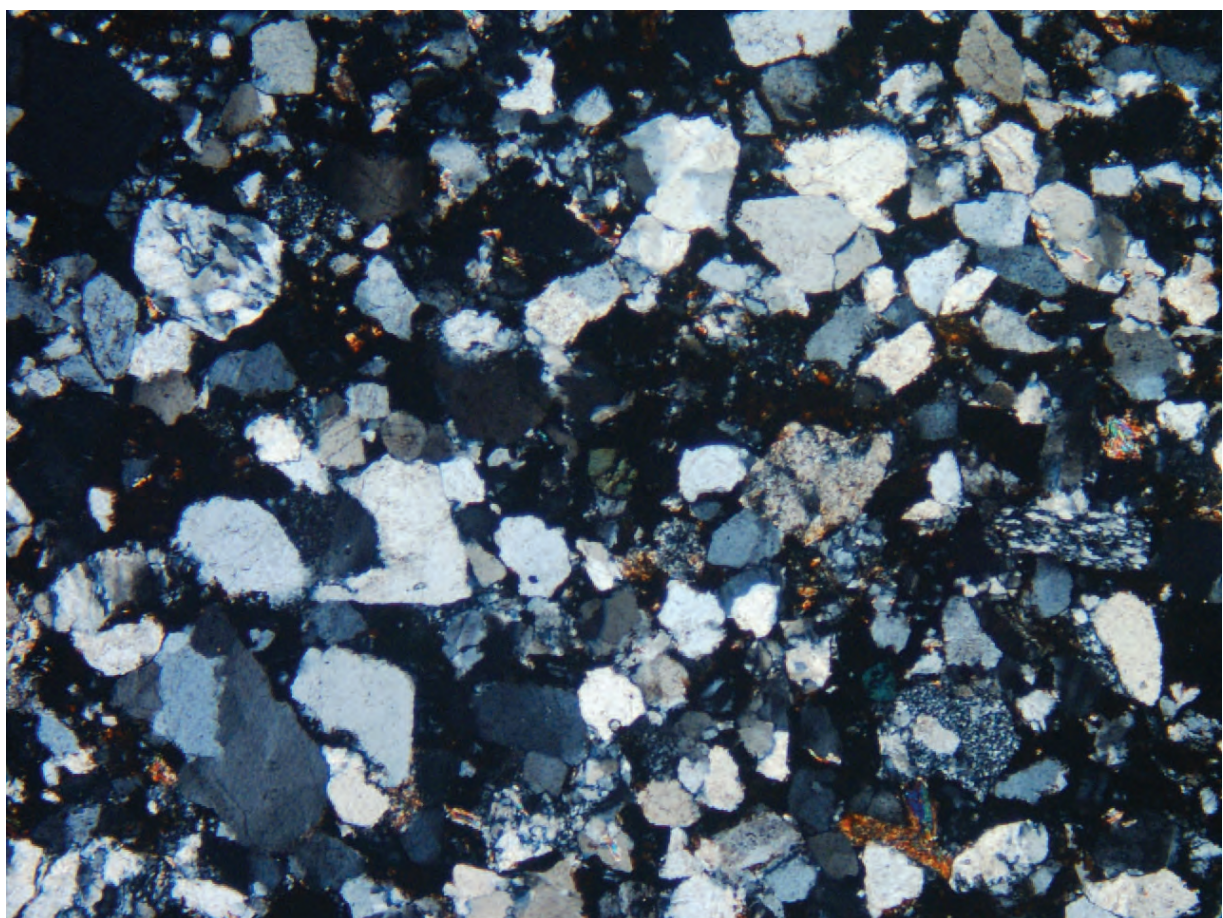
6. Bases of the tombs of Andrew II and Jolanta Courtenay

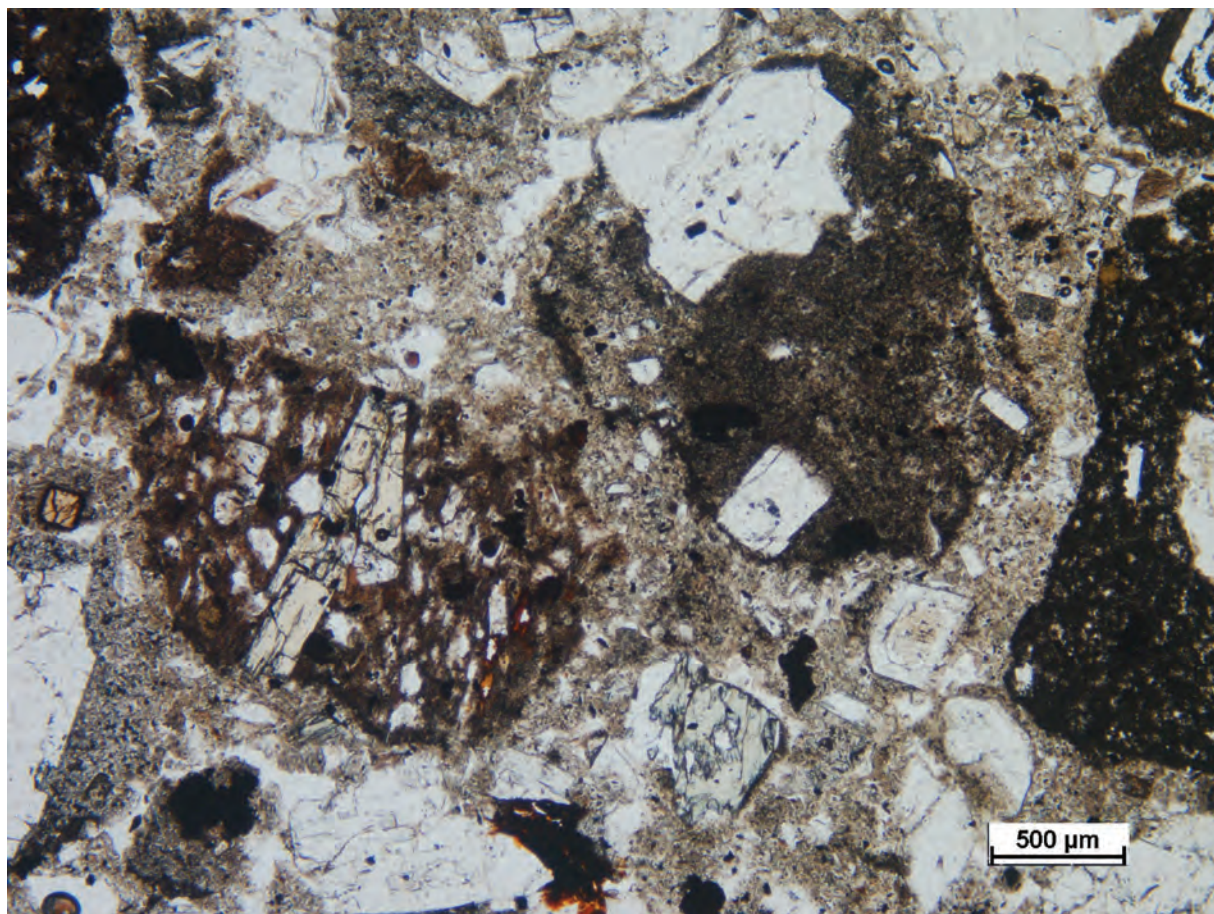
7. White marble inscription fragment

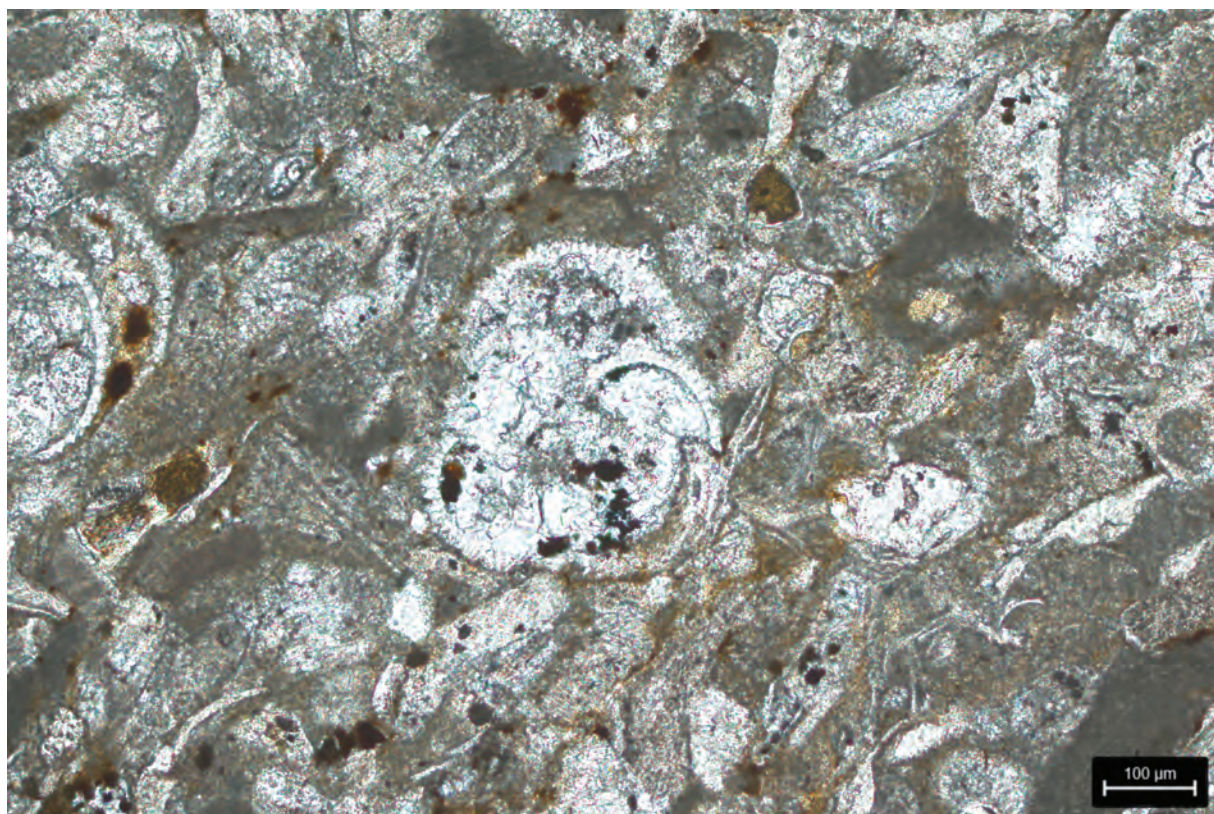
8. Red marble incrustated with white marble

9. Late cretaceous Milovian polymict sandstone

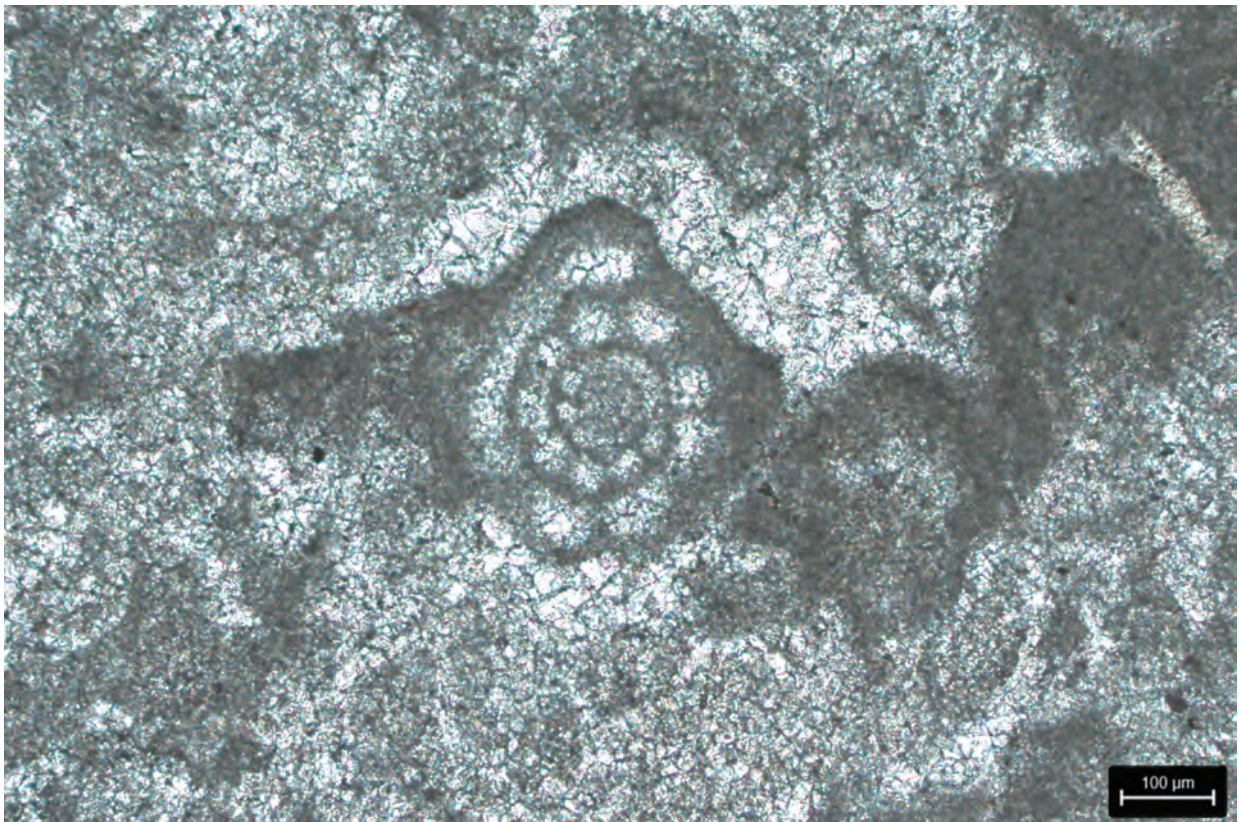
10. A-C9/4 thin slices of *Globigerinoides* (plankton foraminifera), Middle Miocene

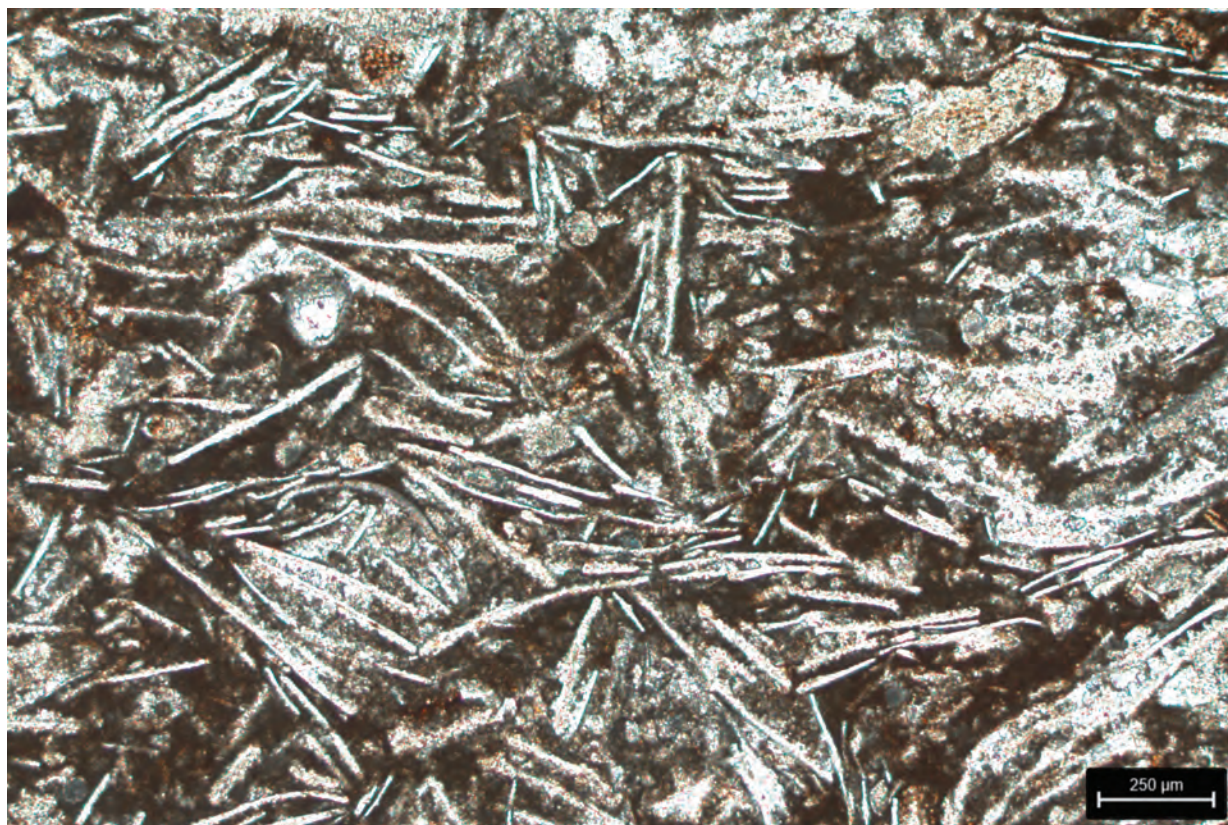
11. Miocene lapilis andesitetuff agglomerate

12. *Sintel.* (Nail of strake)

13. Thin siltstone A-C9/E4, *Meandrospira* (foraminifera), Middle Triassic

14. *Bositra* shells, Middle Jurassic, Tölgyháti Limestone Formation, Gerece Mountains

15. Cheetah on the chalice of the Fatimida rock crystal (Photo: Milan Şepeţan)

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

AFIȘE TEATRALE TIMIȘORENE DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI (SFÂRȘITUL SEC. AL XVIII-LEA – ÎNCEPUTUL SEC. AL XX-LEA)

Ciprian Glăvan*

Cuvinte cheie: afiș, teatru, sec. XVIII–XX, Timișoara.

Keywords: poster, theater, 18th–20th century, Timișoara.

Theatrical posters from Timișoara in the collection of the National Museum of Banat (the end of the 18th century – the beginning of the 20th century)

(Abstract)

The theater posters provide valuable information about the theater and the actors who worked in it, but also about the norms of behavior, characteristic of the society at that time. Unfortunately, the collections of the National Museum of Banat do not contain compact collections of posters from the pre-war period, concerning theatrical performances in Timișoara. The relatively few and heterogeneous posters preserved, in terms of chronology and language (German, Romanian, and Hungarian) in which they were written, provide interesting information about the theatrical activity in Timișoara. The oldest pre-war theater poster preserved in the museum's collections, dates from 1788 and the newest from 1911. In addition to the information about the poster and the play it presented, I have also tried to capture aspects of the history of Timișoara's theater during the period in which these posters were produced.

Afișele teatrale oferă informații prețioase privitoare la teatru și la actorii, care activau în cadrul acestuia, dar și în ceea ce privește normele de comportament, caracteristice societății la vremea respectivă¹. Ele pot fi privite ca declarații de intenție, deoarece apăreau înainte de piesele cu pricina. Pe lângă numele teatrului, locația, societatea teatrală, data, titlul, rolurile și actorii care le interpretau, acestea cuprindeau și alte informații precum ora de început și eventual sfârșit a reprezentațiilor, prețurile biletelor, locurile de unde puteau fi cumpărate biletele, informații privitoare la abonamente, spectacole de binefacere, oaspeți, piesa din ziua următoare, numele actorilor bolnavi și ocazional înștiințări din partea directorului teatrului și alte anunțuri. Dincolo de această situație ideală informațiile de pe afișe erau deseori parțial greșite sau lacunare². Acolo unde afișele teatrale s-au păstrat în cadrul unor colecții compacte,

privitoare la o stagiune sau la mai multe stagioni teatrale, ele sunt deosebit de valoroase pentru cercetarea domeniului teatral pentru că oferă informații variate privitoare la activitatea de zi cu zi a teatrelor, la activitatea și comportamentul actorilor sau la gusturile publicului³. Din păcate în colecțiile Muzeului Național al Banatului nu s-au păstrat astfel de colecții compacte, dar afișele păstrate oferă totuși informații interesante referitoare la activitatea teatrală din orașul de pe Bega.

Afișele teatrale erau tipărite în ziua anterioară reprezentației teatrale pe o coală de hârtie, după ce trecuseră anterior prin filtrul cenzurii. De obicei erau imprimate pe hârtie ieftină, rareori utilizându-se hârtie similară pergamentului, iar la ocazii speciale chiar mătasea. Pe lângă cele care puteau fi regăsite în spațiul public, în mod uzual afișele puteau fi găsite în clădirea teatrului, acestea cuprinzând programul din seara următoare și putând fi luate gratis sau contra cost. În plus abonatii primeau afișele acasă în aceeași seară sau în dimineața următoare. În cazul unor schimbări de ultim moment se putea întâmpla să fie tipărit un

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1; e-mail: cglavan@gmail.com.

¹ Paul S. Ulrich, Theaterzettel und Theater Almanach – Quellenkritische Anmerkungen in Matthias J. Pernerstorfer (Ed.), *Theater-Zettel-Sammlungen, Erschliessung, Digitalisierung, Forschung*, Viena (2012), 10.

² *Ibidem*, 11–12.

³ *Ibidem*.

al doilea afiş pe hârtie colorată pentru a notifica publicul privitor la această schimbare⁴.

Având în vedere că majoritatea localităților în care aveau loc reprezentații teatrale aveau între 1.000 și 10.000 locuitori, numărul mediu al spectatorilor era destul de redus, iar numărul locurilor din sala de spectacole varia între 400 și 700. Pentru a ocupa aceste locuri în fiecare zi directorul trebuia să prevadă piese noi în mod regulat, deoarece dacă ar fi repetat prea des aceleași piese ar fi eșuat destul de repede din punct de vedere financiar. Marea majoritate a acestor societăți teatrale erau private și nu beneficiau de susținere financiară din partea orașelor, depinzând de vânzarea biletelor de intrare și trebuind să facă față și concurenței altor tipuri de spectacole, respectiv concerte, serate literare sau baluri⁵.

De obicei aceste societăți teatrale și personalul lor erau foarte mobile, clădirea teatrului fiind singurul element stabil din acest ansamblu. Programul artistic se schimba în fiecare zi, piesele fiind rareori repetate, cu excepția pieselor scurte, pe parcursul unei stagiuni. La piesele jucate pe scenă se adăugau periodic mici concerte, reprezentații de dans sau de gimnastică⁶.

1. Cel mai vechi afiş de teatru păstrat în colecția Muzeului Național al Banatului (nr. inv. 5269 din Colecția Istorie) datează din data de 12 ianuarie 1788, fiind confecționat din mătase de culoare galbenă. Subiectul acestuia îl constituie tragedia în cinci acte *Die Majestät in der Klemme* (*Majestatea Sa la ananghie*), piesă de Karl Töring von Seefeld.

Aceasta a fost jucată în perioada în care Ignatz Schiller se afla la conducerea Societății de teatru în limba germană din Timișoara. Acesta era un peruchier timișorean, născut în Dresda, care a luat în arendă teatrul din oraș. El a semnat în luna martie 1787 un contract în acest sens cu conducerea administrației locale timișorene. Conform acestui contract timp de doi ani urma să ofere patru reprezentații pe săptămână (duminică, marțea, joia și sâmbăta) în perioada cuprinsă între 1 octombrie și Miercurea Cenușii. Repertoriul urma să includă pe lângă tragedii și comedii, spectacole de operă și reprezentații de balet. Încasările a două piese, care urmau să fie stabilite de către administrația orașului, urmau să fie cedate Spitalului Civil din localitate. După fiecare piesă arendașul trebuia să plătească acesteia o sumă de 2 guldeni. Prețurile biletelor de intrare erau stabilite tot de către administrația

orașului și nu puteau fi modificate decât cu acordul acesteia. Abonamentul putea fi suspendat rareori și cel mult o dată pe lună, așa cum era cazul și în ceea ce privește piesa amintită mai sus. Dacă arendașul nu respecta condițiile stabilite prin acest contract putea fi amendat cu o sumă de până la 100 de ducati. În pofida condițiilor destul de restrictive contractul a fost semnat de către Schiller, care se obliga să aducă pe scena din Timișoara actori ai teatrului din Pesta și Buda. Aceștia mai aveau însă contract valabil cu instituția respectivă astfel că s-a văzut nevoit să îi lase să plece la scurt timp, rămânând astfel fără un număr suficient de actori, care să corespundă cerințelor. Acest aspect și alte probleme similare l-au făcut pe Schiller să își dizolve societatea de teatru în luna martie a anului 1788, cu mult timp înainte de expirarea contractului semnat cu autoritățile locale⁷.

Printre protagoniștii piesei amintite mai sus se numărau: domnul Stephan (regele Henric al Angliei), domnul Zacharias (contele de Sudney, ministru), domnul Rubne (ducele Buckinthal), domnul Lesing (Don Fernando, emisar al Spaniei), nume ilizibil (contele Westen, președinte), domnul Müller (Lord Brandon, cancelar de stat), domnul Spozy (ducele de Porthey, membru al Consiliului de Stat), domnul Remsch (ducele de Chester, membru al Consiliului de Stat), domnul Zaym (medicul personal al regelui), domnul Bauernfeind (Lord Brennwill, conducătorul gărzii), domnișoara Spozy (un supus nobil al regelui), domnul Lesinger (un secretar loial contelui Staner), domnul Spozy (un camerist al contelui Staner), domnișoara Volle (Emilia, fiica lui Sudney), domnul Kamsch (un țăran alături de cei doi fii ai săi) și domnul Müller (un primar alături de cetățeni). Pe lângă aceștia pe scenă apar și alte personaje, precum: secretarul, angajatul responsabil cu anunțurile și paznicul camerei secrete a primăriei; diverși oameni de la Curte și în calitate de figuranți gărzi și alți oameni din popor. Acțiunea piesei se desfășoară în palatul regal, cu excepția unei părți din al doilea act, care se desfășoară în locuința lui Sudney. În ultimul paragraf este redat un sinopsis al piesei, iar la finalul afișului, semnat de Ignatz Schiller, se face un apel către public să vină într-un număr cât mai mare să vadă spectacolul, care urma să fie însoțit și de sunetul trompetelor și tobelor. Ora de începere a spectacolului era 18.30, casieria fiind deschisă cu o oră și jumătate înainte.

⁴ *Ibidem*, 7–8.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, 4.

⁷ Maria Pechtol, *Thalia in Temeswar. Die Geschichte des Temeswarer Deutschen Theaters*, București (1972), 45–47.

2. Tot de la sfârșitul secolului al 18-lea datează și afișul (nr. inv. 5270 din Colecția Istorie), confecționat din mătase de culoare galbenă, pentru piesa *La Fiera di Venezia* sau *Der Jahrmarkt von Venedig* (*Târgul din Veneția*). Această comedie în trei acte a fost prezentată pe scena timișoreană, în data de 18 aprilie 1799, de către trupa de teatru condusă de Franz Xaver Rünner.

Aceasta a jucat constant în Timișoara începând cu anul 1795. În perioada în care la conducerea teatrului timișorean se afla Rünner a avut loc transformarea clădirii fostului magistrat rascian într-o clădire cu bun gust, dedicată de acum exclusiv teatrului timișorean. Coordonarea lucrărilor a revenit autorităților locale, conduse la vremea respectivă de primarul Ignatius Koppauer, iar execuția a fost efectuată de domnul Nesselthaler din Pesta, acesta îngrijindu-se și de amenajarea noilor decoruri pentru scena proaspăt renovată. După încheierea restaurării clădirii, aceasta a fost inaugurată în data de 22 noiembrie 1795. La momentul respectiv pe lângă Rünner la conducerea societății teatrale se afla și un anume Steiger (Seicher), însă acesta s-a retras din postul de co-director începând cu ziua de Paște a anului 1797, continuându-și activitatea în cadrul trupei în calitate de regizor. Având prestații bune atât în ceea ce privește reprezentațiile teatrale cât și cele muzicale, trupa lui Rünner s-a bucurat de o apreciere generală din partea publicului. În acest context nu este surprinzător faptul că, după ce a beneficiat de două contracte de câte un an, Rünner a semnat începând cu anul 1797 încă două contracte de arendă pe câte trei ani cu autoritățile locale, însă ultimul nu l-a mai finalizat deoarece în anul 1802 acest conducător apreciat al teatrului timișorean a decedat⁸.

Numărul actorilor din trupa lui Rünner a rămas egal pe toată perioada petrecută de această trupă în Timișoara, chiar dacă majoritatea actorilor se schimbau de la an la an. Astfel în stagiunea 1795/96 aceasta era formată din 12 domni, 8 doamne și 4 copii, la care se adăuga și un maestru pentru balet. Ei jucau doar în stagiunea de iarnă pe scena din Timișoara, petrecându-și stagiunea de vară, conform unei tradiții încetățenite, pe scena teatrului din Sibiu⁹.

Repertoriul acestei societăți teatrale era unul bogat și divers, astfel că se jucau aceleași piese, care erau redată și pe marile scene germane, cu excepția marilor clasici germani. Aceasta făcea ca programul trupei timișorene să fie unul de bună calitate

pentru teatrele provinciale, semănând cel mai mult cu cel al teatrelor din suburbiile Vienei¹⁰. Printre autorii ale căror piese se bucurau de cel mai mare interes pe scena timișoreană se numărau August von Kotzebue și August Wilhelm Iffland, dar și autori precum Friedrich Ludwig Schröder, Johann Friedrich Jünger, Christoph Friedrich Bretzner etc.

Se consideră că unul din marile merite ale lui Rünner era acela că a avut o contribuție importantă la afirmarea și încetățenirea operei pe scena timișoreană. Prestațiile trupei lui Rünner, atât în domeniul teatral cât și muzical, au constituit un punct culminant al dezvoltării pe care a cunoscut-o teatrul timișorean în secolul al 18-lea, astfel că nu e de mirare, că a beneficiat în mod constant de o audiență numeroasă¹¹.

La vremea respectivă funcția de director de teatru presupunea multe îndatoriri și puține drepturi. Repertoriul pieselor trebuia înaintat o dată la trei luni, prin intermediul autorităților orășenești, administrației provinciale, care avea și dreptul de cenzură. În general primeau acceptul piesele, care fuseseră deja jucate pe scenele din Viena și Pesta. Pentru fiecare reprezentație trebuia plătită autorităților locale o sumă de 4 guldeni și 30 de creițari, iar încasările de la două piese din cadrul stagiunii trebuiau cedate spitalului și săracilor din Timișoara. În plus, în așa-numitele *Normatage* (care includeau toate vinerile de peste an; perioada postului și diverse alte sărbători religioase) și în zilele în care avea loc un deces sau o comemorare a unui membru al Casei imperiale nu se jucau piese pe scena din Timișoara. Autoritățile locale aveau, de asemenea, dreptul să sancționeze pe directorul teatrului, dacă acesta nu își respecta contractul sau nu mulțumea publicul prin prestațiile trupei sale. De altfel autoritățile orășenești priveau teatrul la vremea respectivă mai degrabă ca o sursă de venit, decât ca o instituție culturală. Acesta beneficia de un public de calitate și ar fi putut să își atingă mai ușor potențialul maxim, dacă era susținut în mod corespunzător¹².

Din distribuția piesei *La fiera di Venezia*, amintită mai sus, făceau parte domnul Seicher (ducele de Ostrogotto), domnul Puell (Grisagno), doamna Schosstag (Faisirena, fiica lui Grisagno), domnișoara Nan (probabil Nanette) Rünner (marchiza Calloandra, logodnica ducelui), domnul Heldenmuth (Belsusto, iubitul Faisirenei), doamna Schmider (Cristallina, o comerciantă de dantelă), domnul Schmider (Rasoio, un hangiu),

⁸ *Ibidem*, 58–59.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, 64.

¹¹ *Ibidem*, 61–63.

¹² *Ibidem*, 64–65.

domnișoara Fani Rünner (Hänschen, un băiat), fiul domnului Rünner (un aurar). Din păcate restul distribuției nu ne este cunoscută, deoarece numele celorlalți actori (care interpretau roluri precum un peruchier, un comerciant, o cofetăreasă, comercianți cu măști de factură venețiană, diverși lucrători, bucătari, gondolieri și alți oameni din popor) nu este lizibil. Acțiunea se desfășura în piața San Marco, în care se găseau diverse buticuri de aurari, peruchieri, cofetari și diverși alți comercianți; în camera din hanul lui Rasoio, destinată marchizei Calloandra; pe malul Canal Grande, cu renumitul pod Rialto în fundal; în locuința marchizei Calloandra; în locuința Faisirenei; pe o stradă iluminată cu lanterne; într-o sală magnifică, în care se găseau o orchestră, răcoritoare și mese de joc; în camera hangului Rasoio; într-o zonă plăcută de la marginea unui canal, în care stăteau gondole și un vas frumos împodobit.

Urma apoi un apel adresat nobililor, militarilor, funcționarilor camerali și onoratului public în general în care domnul Joseph Heldenmuth arăta că încasările din ziua respectivă urmau să îi revină lui. Menționa că nu avea nici o pretenție să fie susținut, din punct de vedere financiar, de către oamenii din public, fiind răsplătit deja din plin de aprecierea de care se bucura din partea acestuia. Promițând o prestație de excepție invita publicul în număr cât mai mare și își încheia mesajul cu mulțumiri adresate acestuia. Piesa urma să înceapă la ora 18.30.

3. Din anul 1813 datează un alt afiș (nr. inv. 5267 din Colecția Istorie), donat de Ladislau Török. Acesta are ca obiect o piesă de teatru cu tematică cavalierească, despre care aflăm din textul afișului că ar fi bazată pe fapte reale. Titlul acestei piese, jucată în data de 19 februarie 1813 pe scena teatrului timișorean, este *Eugenius Skoko, Erbprinz von Dalmatien* (*Eugenius Skoko, prințul moștenitor al Dalmației*). Aceasta a fost regizată de Alois Cibulka, iar beneficiarul încasărilor realizate cu această ocazie era Karl Slavicek.

După decesul lui Rünner (1802) teatrul din Timișoara a înregistrat din nou un oarecare regres. În această perioadă a eșuat o inițiativă de a construi un nou sediu pentru teatrul timișorean, care ar fi urmat să fie edificat în zona Judecătoriei, în apropierea Porții Transilvaniei. Chiar dacă pentru perioade scurte de timp a beneficiat de conducerea unor directori apreciați pentru activitatea lor, precum Constantin Paraskowits sau Ignaz Franz Castelli, după prestația dezamăgitoare a lui Lorenz Gindl la conducerea teatrului timișorean, această

funcție a fost preluată de către Alois Cibulka începând cu data de 1 ianuarie 1813. Concomitent acesta păstora și destinele teatrului din Buda și Pesta, astfel că nu a petrecut foarte mult timp în Timișoara. În momentul preluării scenei timișorene acesta s-a confruntat cu o situație destul de delicată, trebuind pe de o parte să continue sezonul întrerupt prin concedierea lui Gindl și să respecte diverse cerințe ale autorităților orașenești, precum: prezentarea celor mai bune piese ale momentului și respectarea concomitentă a regulilor privitoare la cenzură; respectarea succesiunii uzuale pe scena timișoreană, respectiv: dramă, comedie, balet și apoi operă (cel puțin una dintre reprezentațiile săptămânale urma să fie o operă; donarea încasărilor a cel puțin două dintre piesele stagiunii spitalului civil, respectiv săracilor din oraș; punerea la dispoziția trupei lui Cibulka a decorului de scenă contra sumei de 4,30 guldeni per reprezentație și plata de către acesta a datoriilor lăsate de predecesorul lui Gindl, Anton Ludwig Bladl. În schimbul acestor obligații autoritățile timișorene urmau să achite costurile de întreținere ale teatrului și să permită organizarea de spectacole în beneficiul celor mai buni actori ai teatrului timișorean, așa cum era și în cazul piesei *Eugenius Skoko, prințul moștenitor al Dalmației*, care face obiectul acestui afiș teatral. Actorii proveneau în general din fosta trupă a lui Gindl, aceasta fiind și una dintre doleanțele autorităților locale. Uneori a reușit să trimită și membrii ai trupei de teatru din Buda și Pesta, pe care le co-manageria în același timp cu societatea teatrală din Timișoara. Programul pieselor, care au fost jucate în vremea directoratului lui Cibulka, nu ne este cunoscut, dar probabil era similar cu cel al teatrului din Buda și Pesta. Acesta se caracteriza prin preferința pentru autori precum Kotzebue, Iffland, Ziegler sau Johanna von Franul-Weissenturn și prin foarte puține piese clasice. Publicul timișorean a fost mulțumit cu prestația lui Cibulka, dar odată cu preluarea de către acesta a cafenelei și a Redutei, și-a asumat o cantitate de muncă și o obligație prea mare, cu atât mai mult cu cât datorită conducerii concomitente a teatrului din Buda și Pesta petrecea puțin timp în Timișoara. În acest context aceste inițiative ale sale au eșuat, astfel că a renunțat atât la ele cât și la conducerea teatrului timișorean, interimatul la conducerea teatrului timișorean fiind preluat de actorul Wittich¹³.

Printre protagoniștii piesei *Eugenius Skoko, prințul moștenitor al Dalmației* se numărau: domnul Schätz (Andreas, ducele Dalmației),

¹³ *Ibidem*, 76–77.

domnul Karl Slavicek (Eugenius Skoko, fiul vitreg al ducelui), domnul Parcini (Georgi Slimba, un nobil maghiar), domnul Katzianer (Zaluska, un maghiar), domnul Hirschfeld (Harduini, un venețian), doamna Cibulka (Agnese Enmani, o rudă a acestuia) nume indescifrabil (Bocca, indescifrabil), domnul Sinke (cavalerul Otto von Blau), domnișoara Planicka (Theodosia, fiinca sa), domnul Wittich (Hugo, un nobil), domnul Fellauer (cavalerul Wlaka), domnul Knauer (Tosti, căpitan de vas), domnul Lambel (Stello) și domnul Novak (Grolob) – doi aristocrați. Numele celorlalți artiști, care au jucat în această piesă nu este lizibil, datorită avarierii afișului în zona respectivă. Printre celelalte personaje jucate de aceștia se numără: Claudia, o damă de companie a unei nobile; Felizio, un copil; Blanka Petrino, o fată din Dalmația; o femeie cu voal; Bratzo, slujitorul personal al lui Skoko; călăreți dalmațieni și cetățenii din Jadera.

În apelul adresat de Karl Slavicek la sfârșitul afișului, acesta arăta că se bucura să fie din nou în mijlocul publicului după ce a fost grav bolnav și că va încerca, atât timp cât îl vor ține puterile, să își îndeplinească cât mai bine îndatoririle. Arăta că el a ales această piesă și spera că se va bucura de aceiași susținere de care s-a bucurat și predecesorul său și că va dovedi că merită efortul spectatorilor de a veni să vadă această reprezentație.

Se adresa apoi un apel abonaților, care nu doreau să își păstreze locurile sau lojele pentru acest spectacol, să anunțe în timp util acest lucru la conducerea teatrului. Se aducea la cunoștința publicului că domnul Girzik era bolnav și că piesa urma să înceapă după ora 18.30 și să se încheie în jurul orei 22.

4. Pe lângă piesele teatrale sau muzicale, scena teatrului era folosită și pentru reprezentații atletice, așa cum o dovedește și afișul păstrat în cadrul Colecției Istorie cu numărul de inventar 5262. Astfel în data de 15 iulie 1837, în Arena construită relativ recent în grădina localului *Regina Angliei* din cartierul Fabric, urma să susțină o reprezentație de atletism și exerciții de forță în trei părți „*renumitul artist Carl Rappo, întâiul Hercule și atlet al acestor vremuri*”. Acesta urma să fie acompaniat de fiul său de opt ani și jumătate și de artistul chinez Samuel Motty din Londra, care era angajatul lui Rappo. În prima parte a reprezentației Carl Rappo și fiul său urmau să execute 20 de exerciții de pricipere athletică, iar în a doua parte Samuel Motty urma să execute exerciții artistice tipic chinezești. În ultima parte a spectacolului Carl Rappo urma să își dovedească forța herculeană în cadrul a 21 de

exerciții. Muzica era interpretată de orchestra teatrului timișorean. Prețurile biletelor de intrare oscilau între 40 creițari pentru un loc numerotat, 20 pentru a doua și 10 creițari pentru a treia categorie de locuri, fiind posibilă achiziționarea acestora de la ora 9 până la ora 15 de la etajul întâi al hanului *La păunul de aur* din cartierul Fabric. Deschiderea caselor de bilete urma să aibă loc la ora 16, iar spectacolul urma să înceapă la ora 17.30.

5. În data de 29 ianuarie 1857, în cadrul Teatrului orășenesc din Timișoara, începând cu ora 19:00, a fost pus în scenă spectacolul cu titlul *Das Geheimniss des Gasthauses zum rothen Ochsen* sau *So geht's wenn der Mensch Pech hat!* (*Secretul hanului "La Boul Roșu"* sau *Așa este viața atunci când omul are ghinion*). Această comedie de Ludwig Carl nu făcea parte din spectacolele oferite publicului în cadrul abonamentului curent. Afișul aferent acestui spectacol se păstrează în cadrul Colecției Istorie cu numărul de inventar 5279.

În perioada respectivă la conducerea teatrului timișorean se afla Friedrich Strampfer, care a preluat conducerea acestuia în data de 9 februarie 1852. Contractul său cu autoritățile orașului a fost prelungit inițial până în 1858, iar ulterior până în anul 1862. El a beneficiat de serviciile unei echipe complete cu actori talentați, formate din 29 actrițe, 22 actori, șapte cântăreți, nouă dansatori și șase copii¹⁴. Directori precum Kunz sau Rünner au marcat o perioadă de înflorire a teatrului timișorean în secolul al 18-lea, iar Strampfer a însemnat același lucru în secolul al XIX-lea. El a manifestat o preferință pentru comedie și operă în defavoarea operetelor sau a tragediilor. Chiar dacă, în mod asemănător cu predecesorul său, a prezentat și multe piese franțuzești și piese de Johann Nestroy și Charlotte Birch-Pfeiffer, a manifestat interes și pentru Shakespear și operele clasice germane d. ex. Goethe, Lessing, Schiller etc¹⁵. Repertoriul pieselor de operă, cărora le-a acordat o atenție deosebită, nu a fost așa de bogat ca și cel al pieselor de teatru dar el a încercat să ofere publicului timișorean reprezentații cât mai bune, incluzând compozitori italieni și germani de seamă ai vremii¹⁶.

Un alt merit deosebit al lui Strampfer a fost acela că, după un secol de istorie a teatrului german, Timișoara a beneficiat în sfârșit de un teatru permanent. După reamenajarea sălii de *La Regina Angliei* din cartierul Fabric a fost asigurată continuitatea pe perioada verii cu ajutorul actorilor și

¹⁴ *Ibidem*, 125

¹⁵ *Ibidem*, 126–127.

¹⁶ *Ibidem*, 129.

cântăreților rămași în Timișoara. Pentru a asigura o diversitate cât mai mare a încercat să aducă în calitate de artiști invitați, actori de pe scene importante, mai ales din Imperiu, precum Viena, Pesta sau Ljubljana. La ocazii speciale (d.ex. aniversarea a 100 de ani de la nașterea lui Mozart) a organizat spectacole de gală, care s-au bucurat de apreciere din partea publicului¹⁷.

În anul 1858 a părăsit Timișoara și a preluat conducerea teatrului din Ljubljana și Trieste, scena timișoreană fiind preluată de directorul teatrului din Arad, Josef Szabo pentru o perioadă de doi ani, după care a revenit și a condus teatrul timișorean până în anul 1864. Strampfer poate fi considerat unul dintre cei mai importanți directori ai teatrului timișorean din secolul al XIX-lea, pe lângă aspectele enumerate mai sus, dându-și permanent silința să îmbunătățească performanțele echipei conduse de el. În acest sens a încercat să țină cont și de criticele și dorințele criticilor de teatru și ale publicului timișorean. De altfel publicul a apreciat eforturile lui Strampfer, care a reușit, în pofida constrângerilor materiale, grație cunoștințelor în domeniu, al afecțiunii și a spiritului său de sacrificiu să ridice teatrul din Timișoara la un nivel nemaiațins până atunci și să îl transforme într-o scenă de teatru provincială de primă mână¹⁸.

În introducerea afișului piesei *Secretul hanului "La Boul Roșu"* sau *Așa este viața atunci când omul are ghinion* se arată că beneficiarii încasărilor realizate cu acest prilej urmau să fie actorii Friedrich și Jeanette Blank, care invitau publicul în număr cât mai mare la spectacol. Piesa era împărțită în trei părți, respectiv: 1. *El trebuie să se căsătorească*; 2. *Ea este fiica lui* și 3. *Ea devine soția lui*.

Distribuția primului act era următoarea: domnul Maier (Robert Schnürl, comerciant de mărfuri la metru), domnul Schulz (Jakob Schönlein, cumnatul său, proprietar de domenii), domnul Buchner (Adolf Schönlein, nepotul său), domnișoara Etterich (Arabella Rosenlaub, dansatoare la Opera mare), domnul Stelzer (Rappler), Friedrich Blank (Krauterer, pădurar pe domeniul lui Schönlein), Jeanette Blank (Röserl, fiica sa adoptivă), domnul Chramosta (Sternberg, contabilul lui Schnürl), domnul Pollak (Fescher), domnul Knokker (Bummler), domnul Lucko (Knöpfel), domnul Wenzel (Gschwüfer). Aceste ultime patru personaje erau comiși ai lui Schnürl, pe lângă aceștia fiind pe scenă în calitate de figuranți țărani,

vânători, oameni care joacă cărți și oameni care se plimbă.

Protagoniștii actului doi erau următorii: domnul Schulz (Jakob Schönlein, proprietar de domenii), domnul Buchner (Adolf Schönlein, nepotul său), domnișoara Etterich (dansatoarea Arabella), domnul Maier (Robert Schnürl), domnul Stelzer (Rappler), Friedrich Blank (pădurarul Krauterer), Jeanette Blank (Theresia, o orfană), domnul Slavik (solicitorul Greif), domnul Neumüller (un cio-bănaș), domnul Jäger (un grefier) și alți servitori.

În ultimul act rolurile erau distribuite după cum urmează: domnul Schulz (Schönlein, proprietar de domenii), Jeanette Blank (Therese), domnul Stelzer (Rappler), domnul Meier (Schnürl), domnul Buchner (Adolf Schönlein), domnișoara Etterich (Arabella), Friedrich Blank (Krauterer, pădurar) domnul Pennauer (o paiață), domnul Slavik (un solicitator), micul Stelzer (Madli), micul Blank (Franz) și micul Gerstl (Sepp), copiii; domnul Wenzel (Fescher), domnul Slavik (Bummler), comiși voiajori.

Se făcea apoi un apel la abonații, care aveau o lojă sau un scaun, aceștia fiind rugați să comunice până la ora 11:00 dacă doreau să și le păstreze pentru acest spectacol, în caz contrar biletele corespunzătoare acestor locuri urmând a fi vândute doritorilor.

În altă ordine de idei publicul era informat că primul tenor al Teatrului Național Maghiar, domnule Ellinger, urma să fie prezent în Timișoara pe data de 5 februarie pentru un ciclu de reprezentații în calitate de artist invitat.

Afișul tipărit la tipografia urmașilor lui Beichel se încheia cu un anunț privitor la balul mascat de factură nobilă, care urma să aibă loc în data de 31 ianuarie. Înscrierile pentru participarea la acest bal mascat urmau să se încheie în următoarea zi la prânz. Jumătate din încasările realizate cu acest prilej urmau să fie donate fondului Hainau pentru invalizi.

6. Un alt afiș (nr. inv. 30640 din Colecția Istorie) aducea în atenția publicului reprezentația ventrilocului Joseph Engel. Printre momentele artistice din cadrul acestui spectacol s-au numărat: 1. *Duetul cântăreților din Alpi*; 2. *Duetul cu Lanner și Strauss*; 3. *Tâmplarul, ucenicul și învățăcelul*; 4. *Cei doi paznici de noapte și copilul*; 5. *Transportori de butoaie*, cu 6 personaje; 6. *Jocul chinezesc cu bățul* și 7. *Dansatorul magic*. Având în vedere că artistul pestan amintit mai sus s-a bucurat de mare succes în cadrul reprezentațiilor susținute în cadrul teatrelor orășenești regale din Pesta

¹⁷ *Ibidem*, 130–131.

¹⁸ *Ibidem*, 133.

și Kosice, acesta își exprima speranța că va putea să surprindă în mod plăcut și onoratul public timișorean. Prețurile biletelor de intrare variau între 50 creițari pentru prima categorie de locuri, 25 pentru a doua și 15 creițari pentru categoria a treia de bilete. Spectacolul urma să se desfășoare în cadrul localului *La vaporul de aur* și să debuteze la ora 19. Din păcate absența unei date pe afiș ne împiedică să-l încadrăm din punct de vedere cronologic. Acesta are însă inscripționat în partea superioară C. 73 sz. și ștampila Societății Muzeale de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud, ceea ce ne indică faptul că făcea parte din categoria mici tipărituri, proclamații, manifeste a arhivei muzeului timișorean în perioada antebelică. Dacă afișele examinate până în acest punct erau toate redactate în limba germană, celelalte identificate în colecția antebelică a muzeului nostru erau în limba română respectiv maghiară.

Turneul întreprins în anul 1868 de trupa lui Mihail Pascaly a fost primul turneu de amploare întreprins în interiorul arcului carpatic, cuprinzând orașe precum Brașov, Sibiu, Lugoj, Timișoara, Arad și Oravița. Spectatorii au fost înștiințați din timp privitor la această serie de spectacole prin intermediul unor publicații precum „Telegraful român” și „Familia”. Planificarea, efectuată încă din timpul șederii la Lugoj, prevedea susținerea a trei spectacole la Timișoara, respectiv: *Ștregarul din Paris* (28 iulie), *Sărmanul muzicant* și *Nevasta trebuie să își urmeze bărbatul* (30 iulie), iar în ultima zi *Mihai Viteazul după bătălia de la Călugăreni* și *Doi profesori procopsiți neprocopsiți* (31 iulie). Prestațiile trupei lui Pascaly s-au bucurat de succes, sălile de spectacol fiind pline, publicul timișorean organizând și o cină festivă în onoarea companiei teatrale în parcul Coronini. După încheierea turneului timișorean, trupa lui Pascaly s-a îndreptat spre Arad¹⁹.

În data de 30 iulie în locul pieselor *Sărmanul muzicant* și *Nevasta trebuie să își urmeze bărbatul* s-a jucat *Frica e din rai*. Această schimbare de program a avut loc datorită faptului că Mathilda, soția lui Pascaly, a născut în ziua respectivă. Nașterea, care a împiedicat-o să apară pe scenă în seara respectivă, a fost consemnată în Protocolul Botezărilor al parohiei ortodoxe române Sf. Gheorghe din Timișoara. Fiul lui Pascaly, Andrei Claudiu, a fost botezat de

protopopul Meletie Drăghici, având drept naș pe Andrei Mocioni²⁰.

În cadrul colecției Muzeului Național al Banatului se păstrează afișele corespunzătoare acestui turneu timișorean al trupei lui Pascaly, tipărite la tipografia lui Steger Ernest din Timișoara.

7. Primul dintre acestea (nr. inv. R8/ nr. inv. 61.1 din colecția Compartimentului de Arte Vizuale) invită publicul, la ora opt în seara zilei de marți, 28 iulie 1868, la reprezentația *Ștregarul din Paris* a teatrului românesc în Timișoara, prețurile practicate fiind cele obișnuite. Se apreciază că trupa lui Pascaly e compusă din *elementele superioare ale Teatrului naționalu din București*. Această reprezentație face parte dintr-un abonament oferit publicului cu acest prilej, având nr. I. În continuarea afișului se arată că piesa e o comedie în două acte, creată de D. Bouffe și adaptată de Pascaly, care a fost prezentată anterior la Paris, Viena, Berlin și pe toate scenele mari din Europa. Pe lângă limba română acest afiș conține informațiile privitoare la această reprezentație și în limba maghiară, germană și sârbă. În partea de jos a acestui afiș se află distribuția piesei, care îi includea pe M. Pascaly (Iosif, ștregarul), Mathilda Pascaly (Elisa, sora lui Iosif), Cath. Dumitreasca (doamna Meunier, bunica lui Iosif și a Elisei), J. Gestian (generalul Morin), P. Vellescu (Amedei, fiul generalului), M. Gestian (baroana, sora generalului), S. Săpeanu (Bizo, negociator și amic al casei Meunier), V. Fraivalder (Hiler) și pe S. Bălănescu (Iosif).

8. Conform celui de-al doilea afiș (nr. inv. R8/ nr. inv. 61.2 din colecția Compartimentului de Arte Vizuale) în cadrul teatrului orașului liber regesc Timișoara, aflat sub direcțiunea lui Eduard Reimann, teatrul român, prin intermediul societății teatrale conduse de Mihail Pascaly, oferea în Timișoara trei reprezentații. În cadrul reprezentației cu nr. 2 din cadrul abonamentului în data de 30 iulie 1868 urmau să fie jucate piesele *Sărmanul muzicant* și *Nevasta trebuie să își urmeze bărbatul*. Prima piesă era o dramă într-un act, jucată anterior pe scena teatrelor din Paris, Viena și Berlin și tradusă în limba română de M. Pascaly. În cadrul acesteia Pascaly urma să joace rolul muzicantului, rol pe care l-a studiat la Paris cu autorul acestei piese. Informațiile referitoare la piesă erau apoi redactate în limba maghiară, germană și sârbă. În această piesă urmau să joace: M. Pascaly (muzicantul sărac), Mathilda Pascaly (Amelia, fiica

¹⁹ Virgil Birou, *Turneul lui Mihail Pascaly în Banat în anul 1868* (studiu dactilografiat), în Arhiva Virgil Birou, Compartimentul de Arte Vizuale, Muzeul Național al Banatului.

²⁰ *Ibidem*.

muzicantului), Dan P. Vellescu (poetul Marcel), S. Săpeanu (Bernard, proprietar de case) și V. Fraivalder (Antoni, servitorul bătrân al familiei). În continuarea afișului erau redată informațiile referitoare la cea de-a doua piesă a seriei *Nevasta trebuie să își urmeze bărbatul*, comedie într-un act, tradusă de M. Pascaly și jucată anterior în cadrul teatrului imperial Odeon din Paris. Informațiile erau redată apoi în limba maghiară, germană și sârbă. Printre protagoniștii acestei piese urmau să se numere: M. Pascaly (avocatul Jolibo), Mathilda Pascaly (soția sa Julieta), V. Fraivalder (Bonive, judecătorul), Cath. Dumitreasca (Amelia, nevasta judecătorului), S. Bălănescu (Leon, jurnalistul). Reprezentațiile urmau să înceapă la ora opt seara, iar prețul era cel obișnuit. În ultima parte a afișului spectatorii erau înștiințați că în ziua următoare (31 iulie) urma să aibă loc ultima reprezentație. Așa cum am menționat mai sus, în contextul în care Mathilda Pascaly a născut în seara respectivă, locul acestor piese a fost luat de *Frica e din rai*.

9. Al treilea afiș (nr. inv. R8/ nr. inv. 61.3 din colecția Compartimentului de Arte Vizuale) se referă la a treia și ultima reprezentație a trupei lui Pascaly în Timișoara. Astfel, conform afișului, în cadrul teatrului orașului liber regesc Timișoara, aflat sub direcțiunea lui Eduard Reimann, teatrul român, prin intermediul societății teatrale conduse de Mihail Pascaly, oferea în Timișoara trei reprezentații. În cadrul reprezentației cu nr. 3 din cadrul abonamentului în data de 31 iulie 1868 urmau să fie jucate piesele *Mihai Viteazul după bătălia de la Călugăreni* și *Doi profesori procopsiți neprocopsiți*. Prima piesă era un *tablou istoric-național* într-un act după un text de Bolintineanu. Informațiile referitoare la piesă erau apoi redată în limba maghiară, germană și sârbă. Printre protagoniștii acestei piese s-au numărat: M. Pascaly (Mihai Viteazul, domnul românilor), C. Dumitreasca (Florica, nevasta sa), M. Gestianu (Florica, fiica lor), I. Gestianu (visterul Dan, trădătorul), P. Vellescu (Preda Buzescu, căpitan român), I. Săpeanu (Baba Novac, general român), S. Bălănescu (Horvat), V. Fraivalder (vornicul Dumitru), precum și alți actori (căpitani și ostași români). A doua piesă a seriei, *Doi profesori procopsiți neprocopsiți*, comedie într-un act de D. Scribe, a beneficiat de prestația următorilor actori: M. Pascaly (Ledru, lacheu sub nume de profesor), S. Gestianu (Lenglan, profesor), I. Săpeanu (Robervil, proprietar), P. Vellescu (Carol, fiul său), M. Gestianu (Elisa, nepoata sa) și C. Dumitreasca (Janeta, camerista lui Robervil și nepoata lui Lenglan). Aceste informații sunt redată apoi, ca

și în cazurile anterioare și în limba maghiară, germană și sârbă. Spectacolele urmau să înceapă la ora opt seara, prețul fiind cel obișnuit.

În data de 20 noiembrie 1898 primarul Telbisz și Comisia administrativă a orașului Timișoara au luat decizia ca din momentul respectiv spectacolele de teatru să se desfășoare exclusiv în limba maghiară²¹. Din această perioadă muzeul nostru deține afișele a două piese jucate pe scena teatrului timișorean, care beneficia acum de o clădire nouă construită în acest scop, respectiv: *A gyimesi vad-virág* (*Floare sălbatică de Ghimeș*) și *Aranylakodalom* (*Nunta de aur*).

10. Prima dintre aceste două piese a fost pusă în scenă în data de 11 aprilie 1907, din distribuția acestei piese făcând parte și renumita artistă Blaha Luiza. Afișul acestei piese are numărul curent 187, iar în cadrul abonamentului anual nr. 184 (nr. inv. 30355 din Colecția Istorie). *Floare sălbatică de Ghimeș*, o piesă folclorică în 3 acte, a cărei autor era Géczy István a beneficiat de conducerea muzicală a dirijorului Orbán Árpád. Din distribuția acestei piese, despre care aflăm că a câștigat 2.000 de coroane în cadrul concursului Ruszt au făcut parte următorii: Kövessy Lajos (Balanka Janos, proprietar ceangău de condiție bună), E. Keleti – Martonni (Örsze, soția lui), Thury Elémer și Peterdy Etelka (Imre și Maria, copii), Niczkyne Ilona (văduva Fabianne Julia), István Falussy (Gyurka, fiul Juliei), Szeghő Endre (Rab Prezsmér Peter), Blaha Luiza (Magdolna, fiica lui Peter Prezsmér), Réthey Lajos (parohul), Tábori Emil (Törpe Csura, clopotarul), L. Mihályfi Juliska (Csurané, soția clopotarului), Ujváry Károly (Marczi, fiul clopotarului), Pécsi Lajos (Bigyó, viceprimar), K. Kecskeméthy (Bigyóné, soția lui Bigyó), Tihanyi Béla (Csörgő, tânărul gospodar), Fékete Árpád (nașul mirelui), Herold Éde (nașul miresei), Gere Zsigmond (primul domnișor de onoare), Kövesdy Jenő (al doilea domnișor de onoare), Ilona Térey (prima domnișoară de onoare), Fenyvessy Ilonka (a doua domnișoară de onoare), Melczer Julia (prima nuntașă), Lajosné Kövessy (a doua nuntașă), M. Balogh József (primul gospodar), Halmay Béla (al doilea gospodar), Imre Kalocsay (al treilea gospodar), E. Keleti Marton (al patrulea gospodar), Dániel Puskás (Csics, țigan), Lipot Lukács (Ferkó, țigan), Kalocsay Győző (Vakai, țigan), Havass Imre (primul nuntaș), Fülöp Ferike (al doilea nuntaș), Fenyő

²¹ Maria Pechtol, *op.cit.*, 203.

Jozsa (al treilea nuntaș), Erdélyi Margit (al patrulea nuntaș), Horváth Zoltán (al cincilea nuntaș), și Leövey Leoné (al șaselea nuntaș). Pe scenă se mai află și alți nuntași, săteni și țigani. Acțiunea piesei se desfășura în localitatea Ghimeș din Transilvania.

Prețurile pentru biletele de intrare pentru cele trei reprezentații variaau între 13 coroane și 15 filleri în cazul unei loje la parter și o coroană și 20 filleri în cazul unui scaun la balconul teatrului. Pentru copii și militari prețul era de 60 filleri, iar pentru locurile în picioare de la balcoanele teatrului de 40 filleri. Pentru abonați nu era necesară nici o plată suplimentară pentru a participa la aceste reprezentații teatrale. Biletele puteau fi achiziționate de la casieria teatrului între orele 9–12, 15–16 și de la ora 19 până la sfârșitul reprezentației. Pe lângă casieria teatrului, bilete de intrare, care puteau fi utilizate și pentru o călătorie cu tramvaiul, puteau fi achiziționate și din alte locații variate, precum: magazinul lui Deixner K din cartierul Iosefin; la Schlesinger Ede pe str. Kossuth nr. 23; în cartierul Fabric la Doppler Mária și Kohn Ignác pe str. Magyar nr. 1 și la băcănia lui Fischer Gábor din cartierul Elisabetin. Alte bilete puteau fi obținute în ziua reprezentației, începând cu ora 11. Piesa urma să înceapă la ora 19.30 și să se termine în jurul orei 22.

Publicul era de asemenea anunțat că în ziua următoare renumita actriță Blaha Luiza, membră a Teatrului Național, urma să joace în al treilea și astfel ultimul spectacol piesa *Poșeta roșie*. Publicul era apoi înștiințat privitor la programul săptămânal, care includea un spectacol în beneficiul Societății de Voluntari „Salvarea” și piese precum *Dragoste de husar* sau *Frumoasa Ilonka*.

Se făcea de asemenea apel la doamne să vină în sala de spectacol fără pălării sau paltoane, acestea putând fi lăsate la garderobă, prețul fiind de 20 filleri pentru paltoane și de 10 filleri pentru pălării, bastoane și umbrele.

Afișul era creația lui Krecsanyi Ignác, directorul artistic al teatrului a cărui nume apărea în partea finală a afișului.

11. Ultimul afiș din această suită are ca subiect *Nunta de aur* (nr. inv. 30354 din Colecția Istorie), o piesă în opt acte cu muzică și dans, scrisă de Beöthy László și Rákossy Viktor, acompaniată de un aranjament muzical de Fekete J. și avându-l pe Orbán A. drept dirijor. Reprezentația festivă, care urma să fie pusă în scenă pe data de 15 martie 1911, marca aniversarea a 63 de ani de la începutul revoluției maghiare din 1848/1849. Afișul are numărul curent 165, iar în cadrul abonamentului

anual nr. 164, fiind afișat și aici numărul de telefon al teatrului, respectiv 602. Cele opt părți componente ale piesei erau: 1. *Nunta de aur*; 2. *Eliberarea consiliului*; 3. *Mă închin în fața măreției națiunii*; 4. *Recrutare*; 5. *Podul din Piski*; 6. *Inima țării*; 7. *Rușii la Hortobagy*; 8. *Ultima rațiune*; și 9. *Astăzi*. Din distribuția piesei au făcut parte numeroși actori, care au îndeplinit diverse roluri în cadrul celor opt părți ale piesei, respectiv: Fekete Mihly, Haraszy Miczi, Hevessy Miklós, Nyulassy Lajos, Abay Gyulané, Abay Gyula, Haraszy Vilma, Mátray Ernő, Árkossy Vilmos, Szappanos Dezső, Gerő János, Róna Valér, L.- Mihályfi Juliska, Bérczy Ernő; Herczegh Jenő, Ternyei Lajos, Pogány Béla, Nagy Béla, Gyözö Alfréd, Tábori Emil, Hajnal György, Nagy Gizella, Faludy Károly, Balázs Bálint, Keleti Lajos, Gazdácska Lajos, Paksy Sándor, Lukács Lipót, Horváth Béla, Szeghő Endre, Matolcsy Béla, Ocskay Kornél, E.-Keleti Marton, Csillag Benő, Haller Irma, Belinszky József, Ligethy Laci, Kozma Pál, Nagy Dezső, Csillagh Benőné, E.-Rossi Rozina, Bacsányi Paula și Bánházy Teréz.

Tipurile de bilete, care puteau fi achiziționate, precum și prețurile acestora erau foarte diverse, ca și în cazul afișului prezentat anterior. Erau disponibile următoarele tipuri de bilete: lojă la parter și la primul etaj (12 coroane și 20 filleri); lojă la etajul al doilea (8 coroane și 20 filleri); locuri la parter în primele opt rânduri (2 coroane și 50 filleri); locuri la parter, etajul unu și la etajul al doilea, în celelalte rânduri (2 coroane și 10 filleri); locuri în picioare la etajul al doilea, în primele rânduri (2 coroane și 10 filleri); locuri în picioare la etajul al doilea, în celelalte rânduri (1 coroană și 66 filleri), locuri închise în galerie (1 coroană și 6 filleri); locuri în picioare la parter (1 coroană și 6 filleri); bilete pentru studenți, soldați și copii la parter (64 filleri); loc în picioare la galerie (42 filleri) și bilete pentru militarii, care aveau un grad inferior celui de subofițer (22 filleri).

Aceste bilete puteau fi achiziționate dimineața între orele 9–12, după-amiază între orele 15–17 și seara de la ora 19 până la mijlocul reprezentației la casieria teatrului. Pe lângă casieria teatrului, bilete de intrare, care puteau fi utilizate și pentru o călătorie cu tramvaiul, puteau fi achiziționate și din alte locații variate, precum: la Doppler Mária pe str. Fő și la comerciantul de condimente Kohn Ignác pe str. Magyar nr. 6 din cartierul Fabric; la Weiterschütz Géza și fii pe str. Kossuth Lajos nr. 19 din cartierul Iosefin; la Villi József, de pe strada amintită anterior, dar din cartierul Elisabetin și de la Fischer Gábor din piața Telekház.

Spectacolul urma să înceapă la ora 19.30 și să se încheie la ora 22.30, urmând ca în ziua următoare, joi, să fie reluată aceeași piesă. Era expus apoi programul săptămânii respective și tipul de abonament, care era valabil la fiecare dintre aceste spectacole, respectiv: vineri – *Micul prinț* (abonamentele cu număr par); sâmbătă – *Poveștile lui Hoffmann* (abonamentele cu număr impar), duminică – de la ora 15 *Contele de Luxemburg* (bilete cu preț redus), iar de la ora 19.30 *Gül Baba* (bilete la preț întreg și abonamentele cu număr par) și luni – *Dragoste de țigan* (abonamente cu număr impar).

În mod similar cu afișul anterior și acesta era creația lui Krecsanyi Ignác, directorul artistic al teatrului, al cărui nume apărea în partea finală a afișului.

Afișele teatrale au cunoscut perioada de glorie în secolele XVIII–XIX, după Primul război mondial pierzând tot mai mult din importanța pe care o avuseseră anterior. De altfel încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea programele de sală au preluat mai multe dintre atributele afișelor teatrale. În plus locul afișelor din spațiul public a fost luat de panouri de format mare, iar distribuirea afișelor la adresele persoanelor private a fost sistată²².

²² Paul S. Ulrich, *op.cit.*, 3.

Hunyady László: Jögyem. nyitandó 1896. 7/8

Temesvár.

Mit hoher Bewilligung
wird heute Samstag den 15. Juli 1837, in der, im Garten des Gast-
hauses zum König von England, in der Vorstadt Fabrique, neu
erbauten Arena, der durch alle Zeitungen berühmte Künstler

CARL RAPPO,
erster Herkules und Athlet jetziger Zeit,
dann sein 8-jähriger Sohn, so wie der bei ihm engagirte Chinesische
Künstler

SAMUEL MOTTY
aus London,
eine große

Vorstellung
in 3 Abtheilungen zu geben die Ehre haben.

Erste Abtheilung:
Chinesische und athletische Kunstfertigkeitsspiele, vom Kleinen und Carl
Rappo, in 20 Nummern.

Zweite Abtheilung:
Grotesk - Kunststücke, in Chinesischem Charakter, mit außerordentlicher
Kunstfertigkeit vom Herrn Samuel Motty.

Dritte Abtheilung:
Herkulische Kraftproben, ausgeführt von Carl Rappo, in 21 Nummern.

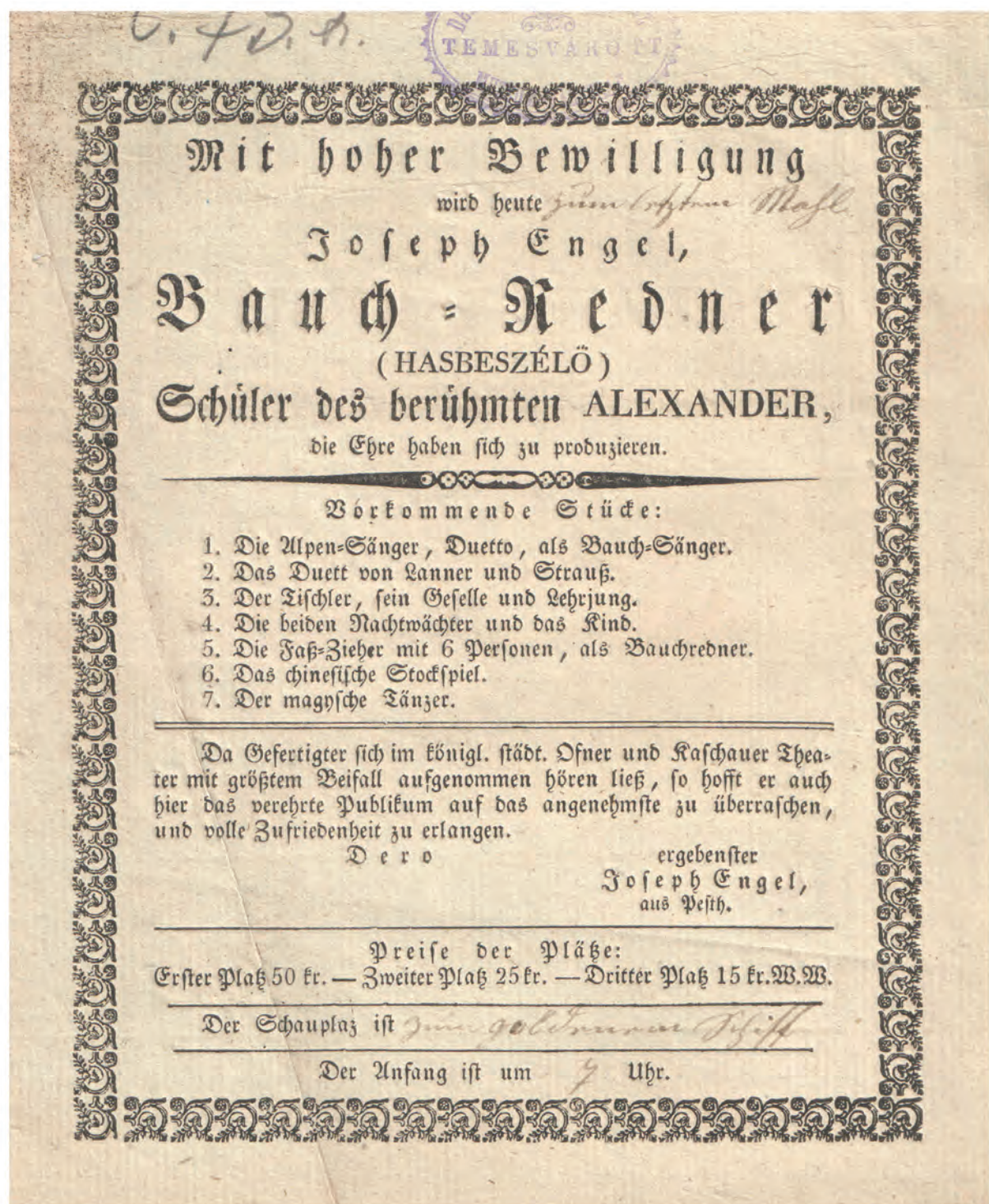
Die Musik ist vom königl. freistädtischen Theater-Orchester.

Preise der Plätze in Conv. Münze.
Numerirter Sitz 40 kr. — Zweiter Platz 20 kr. — Dritter Platz 10 kr.

Billetts sind von früh 9. bis Nachmittags 3 Uhr, im Gasthause zum goldenen Pfau,
in der Vorstadt Fabrique, im ersten Stod. Nro 5, zu haben.

Casse-Eröffnung um 4 Uhr. — Anfang um halb 6 Uhr.

Pl. I. Afis al reprezentății atletice susținute de Carl Rappo (1837). /
Poster for the athletic performance by Carl Rappo (1837).

Pl. II. Afiş al reprezentației ventriloului Joseph Engel (nedatat). / Poster for the performance of ventriloquist Joseph Engel (undated)..

TIMIȘOARA ȘI BĂILE HERCULANE ÎN JURNALELE DE CĂLĂTORIE DIN 1807 ȘI 1817 ALE ÎMPĂRATULUI FRANCISC I AL AUSTRIEI

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Francisc I, împăratul Austriei, Timișoara, Băile Herculan, canalul Bega, băile termale.

Keywords: Francis I, Emperor of Austria, Timișoara (Temeswar), Băile Herculan (Herkulesbad), Bega channel, thermal baths.

Timișoara and Băile Herculan in the travel journals from 1807 and 1817 of Francis I, Emperor of Austria

(Abstract)

On May 4th and 5th 1807 Emperor Francis Ist of Austria along with Archduke Charles, commander in chief of the army, visited Timișoara (*Temeswar*) in order to inspect the town and fortress. In our opinion, the main aim of the imperial visit was to explore the recess possibilities in case of a new war with imperial France. Similar to his uncle, the late Emperor Joseph II, Francis kept a journal (published in Appendix 1), in which he describes thoroughly, in dry words, almost as a bookkeeper, the buildings in the fortified city and the economic facilities in the suburbs. Emperor Francis paid a second visit to the Banat in autumn 1817. This time he was accompanied by his fourth and last one wife, Caroline Augusta von Wittelsbach. During his journey of more than three and a half months (they started from Vienna on July 14th 1817), the imperial couple visited Galitia, Bucovina, Transylvania, the Banat, Slavonia and Croatia. The voyage in 1817 was rather intended as an amusement trip offered by Francis to Caroline Augusta, a late wedding gift to his new wife, than an opportunity to perceive directly the problems in the imperial provinces he went through. In 1817, exactly as in 1807, the Emperor dictated his travel journal to a close friend, state minister count Ludwig von Bombelles. At Băile Herculan (*Herkulesbad*) the imperial couple spent only October 2nd and 3rd. As in 1807, the journal from 1817 reporting the stay in Băile Herculan (published in Appendix 2) proves the same accurate and dry way of describing the buildings, bath facilities and relics from the Roman times.

În 1806, la inițiativa arhiducelui Carol, generalisimul trupelor imperiale, susținută cu toată convingerea de contele Johann Philipp von Stadion, noul ministru de externe al Imperiului habsburgic, a fost inițiată o amplă reformă a armatei imperiale. Aceasta urmărea înainte de toate sporirea capacității de luptă a organismului militar prin înființarea unor unități teritoriale de apărare (*Landwehr*) și restructurarea regimentelor aparținând trupelor regulate. Motivele acestei reforme l-au constituit, pe de o parte înfrângerea armatelor habsburgice în 1804 de către trupele împăratului Napoleon, pe de altă parte colapsul militar al Prusiei – pe a cărei susținere Imperiul austriac conta mult – în confruntarea cu Franța imperială din vara anului 1806. În același timp, dorința de revanșă a Austriei, încurajată tot mai mult de partida din jurul contelui Stadion, care plănuia o

nouă confruntare cu Imperiul napoleonic, a dus la intensificarea pregătirilor militare, chiar dacă situația financiară a statului habsburgic era destul de precară. Sfătuit, fără îndoială, atât de arhiducele Carol cât și de contele Stadion, împăratul Francisc I¹ a socotit necesar, la rândul lui, să se pună la curent în mod nemijlocit cu diferite scenarii la care ar fi

¹ Francisc I de Habsburg-Lorena (12 februarie 1768, Florența – 2 martie 1835, Viena) era fiul arhiducelui Leopold (viitorul împărat Leopold al II-lea) și al Mariei Luiza de Bourbon-Spania. Tatăl său era frate cu împăratul Iosif al II-lea și unul din fiii împărătesei Mariei Tereza. Ca împărat romano-german, Francisc i-a urmat la tron tatălui său în 1792, iar din 1804, după dizolvarea Imperiului romano-german, a devenit împărat al Austriei și a domnit până la moartea sa în 1835. Pentru viața și activitatea lui Francisc I, vezi Hermann Günther Meynerth, *Kaiser Franz. Zur Geschichte seiner Regierung und seiner Zeit*, Viena (1872); A. J. Gross-Hoffinger, *Leben, Wirken und Tod des Kaisers Franz I.*, Viena (1915); Walther Tritsch, *Franz von Österreich, der Kaiser des „Gott erhalte“*, Leipzig (1937); Viktor Bibl, *Kaiser Franz. Der letzte römisch-deutsche Kaiser*, Leipzig-Viena (1937).

* Cercetător independent (București); e-mail: costinfenesan@yahoo.com

putut duce starea de război cu Franța. În acest context se înscrie prezența împăratului la Timișoara în zilele de 4 și 5 mai 1807². Generalisimul arhiduce Carol ajunsese acolo încă la 30 aprilie. De altfel prezența monarhului și a comandantului său militar suprem în capitala Banatului i-a fost cunoscută și cronicarului Nicolae Stoica de Hațeg³. Credem că unul din motivele vizitei lui Francisc I și a arhiducelui Carol în metropola bănățeană a fost evaluarea la fața locului a oportunităților oferite de oraș și cetate ca eventuale locuri de refugiu în cazul unui nou război cu Franța. De altfel, în 1809, după izbucnirea acestuia, la Timișoara a fost evacuată și păstrată în cazematele cetății o parte din arhiva Cămarilor Secrete de Stat (*geheime Staatskanzlei*) și o parte din Trezoreria imperială. Tot aici s-a refugiat arhiducesa Maria-Anna (1770–1809), sora mai mică a împăratului, numai că aceasta a murit subit la Neudorf, lângă Zăbrani, unde a și fost înmormântată⁴.

În timpul vizitei la Timișoara, împăratul Francisc și-a îndreptat atenția nu numai asupra edificiilor cu rosturi militare⁵, administrative, sanitare, școlare, culturale sau ecleziastice aflate *intra muros*, ci deopotrivă asupra stabilimentelor economice din suburbiile Iosefin și Fabric, precum și spre zona de divertisment de la Pădurea Verde. Descrierea foarte amănunțită a celor văzute de monarh cu acest prilej a fost realizată, la dictarea lui Francisc, de unul dintre însoțitorii săi. Vizita a început, în mod firesc, cu edificiile semnificative aflate în interiorul incintei orașului fortificat/cetății⁶. În mod cu totul surprinzător, din descrierea aproape cinematografică lipsește orice referire la

monumentele de for public (grupul statuar închinat Sf. Treimi, grupul statuar dedicat amintirii epidemiei de ciumă din 1738–1739). Altfel, jurnalul vizitei imperiale a înregistrat cât se poate de fidel și de sec ceea ce suveranul a constatat la mai bine de 15 edificii publice. Vizitând clădirea Seminarului teologic romano-catolic (fostul Colegiu al iezuiților) din actuala Piață Sf. Gheorghe, Francisc a aflat că acolo se formau ca preoți 32 de tineri, al căror număr urma să sporească la 45. Pe lângă parohia și biserica parohială romano-catolică funcționau o școală de desen, două școli normale și o școală de fete cu 36 de eleve. În cazul Arsenalului, care era adăpostit în Castelul Huniade din zilele noastre, împăratul a constatat că sala mare de arme de la primul etaj (cunoscută în prezent sub numele de *Sala Cavalerilor*) avea bolta crăpată. La Spitalul civil, „o clădire rece și umedă” – aceasta există și în prezent în perimetrul străzilor Mărășești, Corneliu Brediceanu, Sf. Ioan – Francisc a remarcat cu surprindere că, indiferent de afecțiunea de care sufereau bolnavii, aceștia erau ținuti fără a fi fost separați. Împăratul a fost la fel de surprins și de numărul mare al celor suferind de boli venerice. În schimb monarhul a constatat cu satisfacție că la Spitalul civil „paturile sunt curate și bune”, numai că atunci când numărul bolnavilor era prea mare, aceștia trebuiau să zacă și pe podea. Într-o aripă a spitalului funcționa o școală de desen cu circa 60 de elevi, ale căror lucrări s-au bucurat de aprecierea împăratului. Vizitând reședința călugărilor piariști (preluată de aceștia împreună cu mănăstirea de la călugăria franciscani), Francisc a constatat că la Gimnaziul de aici opt călugări predau în șase încăperi de clasă joase și strâmte unui număr de 200 de tineri. Despre Spitalul militar – clădire existentă și în prezent în perimetrul străzilor Coriolan Brediceanu, Mărășești, Gheorghe Lazăr și Gheorghe Dima – suveranul a afirmat că „este unul dintre cele mai frumoase spitale pe care le-am văzut”, în care puteau fi îngrijiți 200 de bolnavi. La Primăria orașului – clădire existentă și în prezent în Piața Libertății – Francisc a constatat cu mulțumire că toate oficiile de aici funcționau în condiții bune, doar sala mare de la etaj fiind neîngrijită. Venitul anual al orașului se ridica la 100.000 de florini, cărora li se adăugau circa 500.000 de florini reprezentând fondul orfanal și depozitele. Vizitând teatrul, care se afla în clădirea fostei Primării răsene (la întretăierea actualelor străzi Gheorghe Lazăr și Emanuil Ungureanu, pe locul în care

² Prezența lui Francisc I la Timișoara în mai 1807 este menționată de Johann Nepomuk Preyer, *Monographie der königlichen Freistadt Temesvar*, Timișoara (1853), 91 și de Ludwig Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*, partea I-a, Leipzig (1861), 311.

³ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. a II-a, ed. Damaschin Mioc, Timișoara (1981), 304: „În 30 aprilie în Temesvar fu prinț Carl; 4 mai fu însuși împăratul Franț în Temesvar.”

⁴ Costin Feneșan, Banatul în jurnalul de călătorie al împăratului Francisc I (1817), *Anuar 2009. Institutul de Cultură al Românilor din Voivodina*, Zrenianin (2009), 76.

⁵ Cu privire la fortificația de la Timișoara, vezi Valeriu Capotescu, *Arhitectura militară bastionară în România*, vol. I: *Cetatea Timișoarei*, Timișoara (2008). Cu ocazia vizitei de la Timișoara, împăratului Francisc i-a fost înmănat un plan al cetății de acolo. Acest plan din 1807 se păstrează la Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Habsburgisch-lothringische Familienarchive*, Hofreisen, Karton 16, f. 191.

⁶ În legătură cu acestea vezi Mihai Opreș, *Timișoara: monografie urbanistică. Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, vol. I, Timișoara (2008) și

Mihai Opreș, Mihai Botescu, *Arhitectura istorică din Timișoara*, Timișoara (2014).

se ridică în prezent clădirea Colegiului german „Nikolaus Lenau”⁷, împăratul a remarcat scena mobilă, deplasată cu ajutorul unei „mașinării” și a lăudat în același timp marea afuență a publicului la spectacolele de teatru. Tot în clădirea teatrului mai funcționa o școală cu mai mult de 200 de elevi, suveranul constatând însă, desigur cu surprindere, că elevii români erau ceva mai vârstnici decât colegii lor, deoarece erau trimiși mai târziu la școală. Ajuns în Piața Unirii de azi, Francisc abia dacă a remarcat impunătorul Dom romano-catholic. În schimb suveranul a notat că tot în acea mare piață se construia clădirea Seminarului teologic ortodox, costurile estimate fiind de nu mai puțin de 21.000 de florini. Tot în Piața Unirii, Francisc a rămas impresionat profund de „clădirea splendidă” a Casei comitatului Timiș, fosta reședință a guvernatorilor civili ai Banatului imperial (în prezent în clădire funcționează Muzeul Național de Artă). Suveranul descrie în amănunțime întreaga clădire, dar remarcă în același timp cu nemulțumire condițiile cu totul inumane în care erau ținuți arestații deja condamnați, care se aflau în temnița de la subsol, „groaznic de rea, întunecată și aproape lipsită de aer.”⁸

În suburbia Iosefin împăratul a remarcat casele foarte frumoase care se înșiruiău pe ambele maluri ale canalului Bega și deopotrivă mulțimea de vase care se aflau pe acesta dar nu navigau în amonte, spre cetate. Tot în Iosefin, Francisc a apreciat școala de educație ținută de Regimentul Gyulai, unde se aflau 39 de băieți, pregătiți probabil pentru cariera de subofițer. La vizitarea suburbiei Fabric, pe care a socotit-o drept „prost construită”, suveranul s-a arătat interesat de câteva obiective economice și deopotrivă de modul ingenios în care se desfășura descărcarea lemnului de construcție și de foc adus pe canalul Bega, cu plutele, de la Făget. Cu acest prilej a constatat că, pentru nevoile cetății și orașului, la Timișoara erau aduși în fiecare an 8.000–9.000 de stânjeni de lemn, care erau vânduți armatei la jumătate de preț față de acela pentru persoanele particulare. Francisc a rămas însă deosebit de impresionat de Braseria care funcționa încă din 1718. Într-o clădire mare înconjurată cu zid, în

două cazane se obțineau în fiecare an 400 de șarje de bere. Instalația de fiert rachiu cu 25 de cazane, căreia i se adăugau alte 5 cazane pentru redistilare, erau o sursă importantă de venit pentru Cămara Ungariei. Apa necesară procesului de producție era luată din Bega cu ajutorul unei roți duble cu găleți și adusă la instalații printr-o conductă. Suveranul a urmărit cu aceeași atenție modul în care funcționa moara pentru grâne aflată într-o clădire cu un etaj, în care era adăpostită instalația pusă în mișcare de mai multe perechi de boi cu ajutorul unor angrenaje ingenioase. În fine, Francisc s-a oprit să admire turnul de apă, construit inițial pe timpul guvernatorului Mercy și îmbunătățit substanțial prin lucrările din 1774. Cu ajutorul unei așa-numite mașini hidraulice, descrise de împărat în amănunțime, acest turn asigura aprovizionarea cetății și orașului Timișoara cu apă printr-o rețea extinsă de conducte⁹. Ajuns la Pădurea Verde, a cărei suprafață era estimată la 6.000 de iugăre (circa 10,5 hectare), care îi aparținea Cămarii Ungare dar fusese lăsată în folosință orașului Timișoara, împăratul a fost impresionat de casa de divertisment (*Lusthaus*), pe care a socotit-o cu mult mai mare decât cea din Praterul vienez, care îi era desigur bine cunoscută. Sala mare, pictată, aflată la primul etaj, cu balcoane spre exterior și încăperi alăturate pentru dans, era unul din locurile de divertisment favorite ale timișorenilor. Francisc I a revenit în Banat în toamna anului 1817. De această dată scopul vizitei era cu totul diferit față de cel al prezenței sale la Timișoara în 1807. Era, *mutatis mutandis*, un cadou de nuntă întârziat pentru a patra și ultima soție a împăratului – Carolina Augusta von Wittelsbach din Casa regală a Bavariei¹⁰. Perechea imperială urma să viziteze provinciile din partea de est și de sud a Imperiului austriac: Galiția, Bucovina, Transilvania, Banatul, Slavonia și Croația. Modul de compunere al suitei care a însoțit perechea imperială în călătoria de peste trei luni și jumătate¹¹ ne determină să credem că a fost

⁷ Până în 1782, când a primit statutul de oraș liber regesc, la Timișoara au funcționat două primării: cea germană și cea răsăriteană. Acestea au fost unite de atunci într-o singură instituție.

⁸ Vezi descrierea clădirii și deopotrivă al altor edificii publice aflate *intra muros* făcută în 1821 de Mindszenty Antal, la Zsuzsanna Kopeczny, István Pány, O privire critică asupra unei descrieri inedite a Timișoarei la 1821 în jurnalul de călătorie al lui Mindszenty Antal, *Analele Banatului*, S.N., *Arheologie-Istorie*, 28 (2020), 205–237.

⁹ În legătură cu aprovizionarea cu apă a Timișoarei și mașina hidraulică, vezi Alexandru Zănescu, Pagini din istoria alimentării cu apă a orașului Timișoara, *Tibiscus*, 3 (1974), 181–205.

¹⁰ Primele trei soții ale lui Francisc, care s-au stins toate din viață din motive de sănătate, au fost Elisabeth Wilhelmine von Württemberg (1788–1790), Maria Tereza de Bourbon-Spania (1790–1808), o verișoară primară cu care a avut 12 copii, între aceștia viitorul împărat Ferdinand I și Maria Ludovica de Modena-Este (1808–1816), vezi Costin Feneșan, *Banatul în jurnalul de călătorie*, 78.

¹¹ Despre suita imperială în călătoria din 1817, vezi Costin Feneșan, Însemnări despre românii bănățeni într-un jurnal de călătorie din 1817, *Banatica*, 12/2 (1993), 195, nota 7.

vorba înainte de toate de un voiaj de divertisment și doar în mică măsură de un prilej pentru suveran de a se confrunta la fața locului cu probleme din cele mai diferite domenii¹². Împăratul Francisc și împărăteasa Carolina Augusta au părăsit Viena la 14 iulie 1817. Din Bucovina perechea imperială a ajuns în Transilvania la 25 august, vizitând până la 27 septembrie 1817 diferite localități de acolo¹³. La hotarele Banatului perechea imperială a ajuns la 28 septembrie, trecând prin Vama Marga¹⁴. De la Caransebeș a pornit spre Mehadia la 30 septembrie și a înnoptat la Băile Herculane. A doua zi (1 octombrie 1817) a călătorit la Orșova Veche, unde s-a întâlnit cu Derviş pașa, comandantul cetății Ada Kale (*Orșova Nouă*). Apoi împăratul și suita sa au făcut o excursie în Clisura Dunării, până la Ogradena, s-au întors pe același drum la Orșova Veche și de acolo s-au îndreptat spre Băile Herculane, unde au înnoptat. Următoarele două zile au fost consacrate vizitării clădirilor și diferitelor stabilimente balneare, precum și a vestigiilor romane de la Băile Herculane. Martor ocular la prezența perechii imperiale, Nicolae Stoica de Hațeg ne descrie în cronică în limba germană a Mehadii și Băilor Herculane – gândită, pe semne, pentru a le fi trimisă ulterior înalților oaspeți – evenimentele petrecute cu această ocazie: „După masă, la ora 4, toate domniile s-au plimbat pe jos până la *baia cea nouă pentru mădulare*, apoi la descoperirile lui Duka¹⁵ de la *baia neagră pentru mădulare*, până la *baia de ochi* și înapoi. Pe drumul de întoarcere generalul Duka a arătat cu mâna grajdul, capela și cazarma și și-a exprimat părerea, ca în locul lor să se construiască un han corespunzător. Maiestatea Sa a băgat mâna în buzunar și a făcut semnul banilor cu un gest semnificativ. Seara, cinci lovituri de tun au dat semnalul pentru iluminatie. Pe munții din jur s-au aprins 200 de focuri în semn de bucurie, iar la Băi au fost iluminate ferestrele, cu un cuvânt, era o asemenea lumină, ca la amiază. Fanfara regimentului [de graniță româno-iliric] a cântat în fața reședinței, iar poporul a strigat de trei ori „*Vivat împăratul!*”, ceea ce a fost repetat de ecou de sute

de ori. Maiestatea Lor împreună cu suita se aflau la un balcon și spuneau: „*Bravo, bravo, e vesel, asta este cu adevărat o iluminatie!*”. Iluminatia munților a durat o jumătate de oră, apoi a fost stinsă.”¹⁶. În *Cronica Banatului*, tot Nicolae Stoica de Hațeg a relatat mai pe scurt ceea ce s-a întâmplat la Băile Herculane la 2–3 octombrie 1817: „La băi, prânzu, preumblare. Seara, pân la 10 ceasuri, iluminatie la ferești, la porți, iară cea mai frumoasă fu pre dealuri, munți, aproape împrejur. Aci tot focuri mari din uscături prin păduri. Să lumina Baele ca zioa, Oameni, săteani, feciori chioțea neprorupt (chiuiau neîncetat – C. F.), pușcăia și ehu (ecoul – C. F.) lor răsuna. Eu acolo am dormit.”¹⁷. În același timp, Stoica de Hațeg a ținut să mai adauge alte amănunte legate de vizita imperială la Băile Herculane și deopotrivă un episod în care fusese direct implicat: „În 2 octomvrie, precum până în prânzi, așa și după prânzi, pre la toate sobele (camerele, aici cu sensul de clădirile – C. F.) umblară, baele văzură, în Raiber-Hele (*Räuberhöhle/Peștera Hoților* – C. F.), în peșteră să suiră. Baron Duca tot nainte. În peșteră 50 de lumini luminau. În deseară văzură *Maeru, Franțiști Bad, Fântâna*. Și trecând pre picioare pre dinăntea bisericii noastre¹⁸, [împăratul] mă întrebă: „*Au este cineva înlontru?*” Eu ziși: „*Nu e.*” „*Bine, noapte bună.*” Și mă închinai.”¹⁹.

Urmând pilda unchiului său patern, Iosif al II-lea, împăratul Francisc a ținut un jurnal și în timpul călătoriei sale din 1817²⁰. Acesta nu a fost însă redactat personal de monarh ci, la dictarea acestuia, cu mare probabilitate de ministrul de stat, contele Ludwig von Bombelles, o persoană foarte apropiată de Francisc din punct de vedere uman²¹. De aceea de foarte multe ori

¹² În legătură cu călătoriile împăratului Francisc I, vezi teza de doctorat a Eleonorei Hartmann, *Die Hofreisen Kaiser Franz I.* susținută în 1968 la Universitatea din Viena și păstrată la Österreichische Nationalbibliothek din Viena.

¹³ Costin Feneșan, *Însemnări despre românii bănățeni*, 190–191.

¹⁴ Pentru traseul călătoriei făcute de perechea imperială prin Banat până la 14 octombrie 1817, vezi Costin Feneșan, *Banatul în jurnalul de călătorie*, 78–79.

¹⁵ Este vorba de generalul baron Friedrich Peter Duka von Kadar/Cadâr (1756–1822), generalul-comandant al Banatului între 1805 și 1822.

¹⁶ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Mehadii și a Băilor Herculane. Povești moșăști școlarilor românești*. Varia, ed. Damaschin Mioc, Costin Feneșan, Timișoara (1984), 54.

¹⁷ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, 309.

¹⁸ Cu privire la biserica ortodoxă română ridicată la Băile Herculane din inițiativa și cu sprijinul lui Nicolae Stoica de Hațeg, vezi I.B. Mureșianu, O afirmare românească: biserica de la Băile Herculane din 1803, ctitorită de protopopul Nicolae Stoica de Hațeg, *Mitropolia Banatului*, 27 (1977), nr. 7–9, 494–504.

¹⁹ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, 309. Despre vizita perechii imperiale la Băile Herculane și în Valea Almăjului pe filele unor vechi cărți bisericești s-au păstrat câteva scurte însemnări ale unor preoți din zonă (de ex. Ilia Călțun din Pârvoava), vezi Costin Feneșan, *Însemnări despre românii bănățeni*, 81, nota 22.

²⁰ Partea referitoare la vizita prin Banat se păstrează la Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Habsburgisch-lothringische Familienarchive*, Hofreisen, Karton 20, Konvolut II, p. 1699–1937.

²¹ Costin Feneșan, *Banatul în jurnalul de călătorie*, 78, nota 17.

relatările din jurnal sunt succinte și lipsite de farmecul unei scrieri datorate unui om de spirit. La fel ca și în cazul celor relatate de împărat despre vizita la Timișoara în 1807, jurnalul zilelor petrecute de monarh la Băile Herculane în 1817 este o descriere seacă și exactă, aproape contabilă, a celor văzute. Descrierea Băilor Herculane își păstrează însă importanța, deoarece oferă posibilitatea de a compara evoluția stabilimentelor balneare de acolo și a stațiunii în general²² cu relatări anterioare (Heinrich Johann Nepomuk von Crantz²³, Johann Michael Stadler²⁴, Francesco Grisellini) cu altele, posterioare (J. H. Schwarzott²⁵).

Vizita perechii imperiale la Băile Herculane a fost menționată și într-un număr al oficiosului „Wiener Zeitung”, în care se scriau următoarele: „Nu există nimic mai romantic, se scrie, decât zona din apropiere de Băile Herculane. Este de o sălbăticie extraordinară de spectaculoasă, cu munți abrupti dar acoperiți de pădure. Intrarea în peștera în care se află izvoarele renumite este atât de strâmtă, că nu se poate intra decât târâș. În interior este însă mult mai înaltă. Băile Herculane au o eficiență miraculoasă mai ales în ceea ce privește întărirea trupului și sporirea poftei de mâncare ca rezultat al folosirii lor.”²⁶. Nu este de exclus, ca tocmai vizita perechii imperiale să fi grăbit întocmirea și tipărirea în trei limbi (germană, română, maghiară) a Ordonanței balneare de la Băile Herculane²⁷. În orice caz, avem însă tot temeiul să credem, că prezențele în Banat ale împăratului Francisc I au fost departe de a avea

impactul și eficiența vizitelor atât de complexe ale lui Iosif al II-lea din 1768, 1770, 1773 și 1788 la frontiera de sud-est a Imperiului habsburgic.

1. Descrierea Timișoarei în jurnalul de călătorie al împăratului Francisc I (1807).

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Habsburgisch-lothringische Familienarchive, Hofreisen*, Karton 17, pp. 238–271.

T. VIII. TEMESVAR

Verpflegamt. Ist in prächtigen trockenen Casematten, links vom Siebenbürger Thor im Bastion N° VI. Es sind Backöfen auf Brot und Zwieback, Brotkammern und alles darin. In der Gorge des Bastions ist ein Gebäude ebener Erde, der Schüttkasten, ganz casemattirt, im 1sten Stock die Wohnungen der Beamten. Alles ist daselbst im guten Stande, das Mehl und die Frucht gut. Hier werden viele und schöne Fässer erzeugt.

Kaserne beym Siebenbürger Thor. Ist 1 Stock hohes Gebäude, casemattirt, welches vom Bastion III bis IV geht, hat gute trockene Zimmer, zwischen jedem Paar Zimmer eine Küchel. Ebener Erde sind die Gemeinen, im 1ten Stock Officers-Quartiere, auch für die Staabsofficiere. In den Casematten beym Siebenbürger Thor ist auch eine Compagnie in Casematten, sehr gut und trocken.

Seminarium. Ist in dem ehemaligen Jesuiten-Collegio, 1 Stock hoch, mit einer Kirche welche kurz abgeschnitten ist, als ob sie aus der Hälfte einer anderen Kirche gemacht wäre; sie wird eben gemahlet. Ebener Erde im Hause ist das Refectorium, im 1ten Stock sind 2 kleine Musäen, worinnen alles herumhängt und unordentlich ist, dann 3 Dormitorien worinnen die jungen Geistlichen zu 2 und in einem zu 3 Reihen Betten sehr eng schlafen. Das Bettgewand ist nicht gleich, im übrigen schmutzig. Inwendig sind Gänge. Die Präfecten und Professoren haben nur ein Zimmer darin. Eine kleine Bibliothek ist auch da. Das Haus ist eine Winklerey. Hinter der Kirche wird ein Trakt angebauet, wo ein altes Gebäude stand, was niedergerissen wird, und auf der anderen Seite auch eine Verlängerung angebracht. 32 Geistliche sind da, aber noch nicht genug; es sollen 45 seyn. Einige sind in Erlau, 2 im General-Seminar zu Pesth; sie lernen hier die Theologie; Philosophie in Erlau. Das Refectorium ist sauber und gut, ebener Erde. Hinten ist ein kleiner Garten. Aus diesem Gebäude wird nichts gescheites werden.

Pfarr- und Schulhaus, ehehin Franziskaner-Kloster.

²² Cu privire la evoluția urbanistică a Băilor Herculane la începutul secolului al XIX-lea, vezi Eleonora Calincof, Contribuții documentare privind Băile Herculane la începutul secolului al XIX-lea, *Banatica*, 5 (1979), 317–328; Eleonora Stoi Calincof, Băile Herculane la începutul secolului al XIX-lea, *Clio*, Timișoara, 2 (1993), nr. 7–8, 3, nr. 9–12, 7.

²³ Heinrich Johann Nepomuk von Crantz, *Analyses Thermarum Herculanae Daciae Traianae celebriorumque Hungariae*, Viena (1773).

²⁴ Johann Michael Stadler, *Versuche über die uralten Herkulesbäder*, Viena (1776).

²⁵ J. H. Schwarzott, *Die Herkulesbäder bei Mehadia. Ein monographischer Versuch*, Viena (1831).

²⁶ „Wiener Zeitung”, nr. 235 din 11 octombrie 1817, p. 1: „Es gibt, schreibt man, nichts Romantischeres als die Gegend in der Nähe der Herkules-Bäder. Es ist eine schauderlich herrliche Wildnis, steile doch mit Bäumen bewachsene Gebürge. Der Eingang der Höhle, worin sich die berühmten Quellen befinden, ist so enge, daß man nur kriechend hineinkommen kann. Von innen aber ist die Höhle äusserst weitläufig. Die Herkulesbäder sind von wunderbar kräftiger Wirkung, besonders rücksichtlich der Stärkung des Körpers und der geschärften Esslust welche ihr Gebrauch erzeugt.“

²⁷ Costin Feneșan, Ordonanța balneară de la Băile Herculane din anul 1817, *Reflex* (Reșița), SN, 5 (2004), nr. 7–9, 1–5.

Ist 1 Stock hohes Gebäude, macht ein Quarré und hat noch Nebengebäude. Die Kirche ist groß und sauber, weiß, mit einer Navata und mit mehreren Altären.

Die Temeswarer Pfarre. Dieses Gebäude macht einen Hof mit der Kirche und neben der Kirche, auf der anderen Seite und hinter selber ist noch ein Hof. Es wird nun zugerichtet; inwendig hat es Gänge. Im 1ten Stock kommt nun die Wohnung des Pfarrers und der 3 Kapläne; hinten die Zeichenschule und noch 2 Normalschulen in ganz großen Zimmern. Ebener Erde das Zimmer für die Lehrer-Versammlung; noch eine Schule und das Präparanden-Lehrzimmer, ebenfalls hinten. Die Schulen werden groß und licht. Dann kommt in das Haus noch eine Wohnung für den Zeichenmeister, den Schulen-Director und in einem Nebengebäude, 1 Stock hoch, die Schule für Mädchen im 1ten Stock und deren Wohnung, zum Theil ebener Erde, zum Theil im 1ten Stock. 36 Mädchen gehen in die Schule. Ein Canonicus ist Pfarrer, einer ist Rector des Seminarii, und zwar Köszeghi, Bruder vom Bischof. Dieses Gebäude wird auch eine Puscherey, fürchte ich, werden. Der Grund ist hier der niedrigste in Temesvar, denn äußerst feucht, und man kommt gleich auf Wasser.

Das Zeughaus. Ist im Bastion N° V ein 2 Stock hohes Gebäude mit einem Hof. Ebener Erde sind die Werkstätte, im 1ten Stock ein großer Waffensaal; sonst im 1ten und 2ten Stock Wohnungen für das Personale der Artillerie, Officiere und Gemeine. Gewölbt sind die Werkstätte und der Waffensaal, dessen Gewölb aber stark zerschrickt ist. Mehrere Casematten hat die Artillerie inne, und nebstdem noch eine lange Schupfe hinter dem Zeughaus, mit einem hohen Boden worin sie Lavetten und anderes Geräthe hat. Diese ist aber meist von Holz. Die ganze Dotation an Artillerie für die Festung ist da; auch sind viele Gewehre, meist von der alten Art da, woran fleißig reparirt wird. Der Holzvorrath ist klein, wird meist verarbeitet; aus dem wallachisch-illyrischen Regiment erhalten sie Holz. Hinter dem Zeughaus ist eine 1 Stock hohe kleine Kaserne von der Artillerie bewohnt, heißt die *Heiliger Geist-Kaserne*. Wenn man vom Peterwardeiner Thor herausgehet, links das letzte Haus in der Stadt, rechts gegenüber die Gasse, ist ein 1 Stock hohes Haus, gehörig zur Genie-Direction. Beym Peterwardeiner Thor in den Casematten sind die zum Festungsbau condemnirten Arrestanten.

Bürgerspital. Bestehet aus einem 1 Stock hohen großen Gebäude mit einem großen Hof, inwendig

hölzerne Gänge; vorne sind ebener Erde die Kranken in einem kleinen Zimmer was gewölbt ist, übereinander die Kindbetterinnen die unehelich sind, dann in 2 Zimmern die Weiber, auf einer Seite des Gebäudes eine Menge Venerischer mit veralterter Krankheit. Diese Krankheit soll hier sehr grassiren. Die Kranken mit verschiedenen Krankheiten sind nicht abgesondert, sondern durcheinander. Ein Zimmer ist mehr erhoben. In einem sind die Männer. Das Gebäude ist niedrig und feucht, aber groß. Der ganze übrige Theil des Gebäudes ist vermietet. Wenn viele Kranke da sind, so müssen sie auf den Boden liegen. Das Kapital des Hauses beträgt 20.000 f. Ein Chyrurgus besorgt es, der 200 f. Besoldung hat. Die Betten sind sauber und gut, bey den Kindbettnerinnen keine Vorhänge. In einem hinteren Theil des Bürgerspitals ist nun die Zeichenschule, worin einige 60 junge Leute zeichnen. Die Originale und das von den jungen Leuten Gezeichnete war ganz hübsch, als Pläne, Ornamente, Wägen etc.

Barmherzige. Ein 1 Stock hohes Gebäude, nicht weit vom Hauptwacheplatz, worin ebener Erde ein großes Krankenzimmer, niedrig aber ganz sauber ist. 12 Betten sind darin, 6 von der Hungarischen Kammer gestiftet, die übrigen werden durch Allmosen erhalten. Dann ist ein Nebenzimmer worin Zahlende sind, und eben ein Cameral-Beamter war. Die Betten sind sauber, mit Vorhängen. 7 Barmherzige sind da. Keine Apotheke ist nicht im Hause. Inwendig sind Gänge. Im 1ten Stock wohnen die Geistlichen. Das Gebäude ist im schlechten Stande. Es soll dessen Reparation die Kammer treffen.

Piaristen. In einem 1 Stock hohen 4eckigen Gebäude mit einem Hof inwendig, ehelich Franziskaner-Kloster. Diese versehen hier das Gymnasium; sind 8 an der Zahl. 200, soviel junge Leute studieren da. Die Schriften waren meist zitternd und schlecht: Ungarisch, Deutsch und Latein. In einer Klasse war ein weltlicher Lehrer. Da waren die Schriften am besten. Das Gebäude ist mit kleinen Zellen und mit Gängen inwendig. 4 Schulen sind, wie ich glaube, im 1ten Stock, 2 ebener Erde. Niedrig und eng sind alle Schulen, und mehr Kinder darin zu lehren wäre unmöglich. Die Piaristen lehren bey Schreibtischen anstatt in Kanzeln.

Militärspital. Ebener Erde, 1 Stock hoch, mit 3 Höfen, sehr groß. Auf 200 Kranke ist es gut, auf 400 gedrängt. Unter selben sind Casematten, worin die Kranken in Belagerungszeiten seyn können. Die Zimmer sind groß und luftig und mit hölzernen Abtheilungen, um die Kranken

separiren zu können, abgetheilet. Gegen die Höfe sind Gänge, zwischen einigen Krankenzimmern Kapellen, so daß die Kranken aus ihrem Zimmer Messe hören können. Alles war sehr rein. Es ist eines der schönsten Spitäler was ich sah. Viele Fieber sind hier meist im July. Auch mit Scorbut behaftete waren da. Die Stadt hat neue Kotzen für die Kranken angeschaffet. Die Betten und alles war rein.

Cameral-Haus. Ein 2 Stock hohes Gebäude. Darin ist ebener Erde, in einem gewölbten Zimmer, unter doppelter Sperre von 2 Beamten, Cameral- und Bankozettel-Kasse und gegenüber die Bankozettel-Reserve unter der Sperre des Cameral-Administrators. Beyde Kassen mit eisernen Thüren versperrt. Im 1ten und 2ten Stock, wovon der 2te gar niedrig ist, sind die Buchhaltereyen der Administration in ganz guter Ordnung. Nach der Sage des Buchhalters sind sie *in currenti*, ungeachtet ihnen mehrere Personen abgehen.

Stadthaus. Ist auf dem Hauptwachplatze, ein 1 Stock hohes Gebäude mit einem Hof in selbem. Im 1ten Stock ist ein großer schmieriger Saal, ehehin Tanzsaal. Darneben das Rathszimmer, groß und sauber, hierauf die Procuratorie, Kanzleyen, Steuer- und Rentamt mit ihren Zweigkassen im nämlichen Zimmer, dann das Waisen-Amt und die Kasse – alles in guter Ordnung – die letzten Ämter, wie ich glaube, gewölbt, und das Archiv. Die Einkünfte der Stadt sind auf 100.000 f. jährlich, an Waisenvermögen und Depositen bey 500.000 f. Auswendig ist das Rathshaus schön.

Theater. Ehehin raizisches Rathhaus, weil ein deutsches, ein raizisches ehemahls war. Ist nicht sehr groß aber sauber, mit Parterre, 2 Reihen Logen und Gallerie oben und hübsch gemahlt. Die Scenen sind ganz sauber und mit Maschinen gut zu bewegen. Im nämlichen Hause, im 1ten Stock, ist ein ganz sauber großer Tanzsaal mit Gallerie, ganz gut gemahlt. Sowohl dieser als das Theater sind öfters gesteckt voll und letzteres zu klein. Neben dem Tanzsaal sind mehrere große saubere Zimmer, worin indessen die Normalschulen sind, von 200 so vielen Kindern besucht. Diese schreiben besser als in dem Gymnasio. Man schreibt es dem Dictiren im letzteren zu. In der Normalschule sind weltliche Lehrer. In beyden Schulanstalten ist das Alter der Jünglinge in einer Schule sehr verschieden. Man sagt, es seyn die Wallachen die größeren, die so spät zum Lernen kommen. Eine griechische Schule ist auch da. Auf dem Platz ist die katholische Kathedralkirche, groß, mit 2 Thürmen. Die Residenz des griechischen nicht-unirten Bischofs,

gegenüber, und neben selber die Kirche desselben, auch Mauern eines unausgebauten Hauses, wohin ein griechisch nicht-unirtes Seminarium kommen soll. Es war auf 21.000 f. vor einigen Jahren überschlagen; den Plan hatte Miskovich, Archimandrit von Besnich²⁸, in Temeswar. Dann ist die griechische Schule dabey. Das Seminar sollte durch Beyträge der Nation gebauet werden. Dann ist auf dem Hauptwacheplatz die Hauptwache, ein 1 Stock hohes Haus, das Generalatshaus, worin der Commandirende wohnt. Gut und hat einen Garten. Hinter selben ist die Pioniers-Kaserne, dann das 1 Stock hohe Commandanten-Haus.

Das Comitats-Haus. Ein prächtiges 1 Stock hohes Gebäude von einem Trakt, ist auf dem andern Platz. War ehehin des Präsidenten Wohnung und ist von Maria Theresia dem Comitats geschenkt worden. Ebener Erde ist das Archiv in mehreren Zimmern, ich glaube gewölbt, schön und in guter Ordnung, worin auch noch türkische Acten und einige noch von der deutschen Verwaltung des Banats sich befinden, dann einige Kerker für die verhafteten nicht Abgeurtheilten in luftigen, guten Gemächern, auch einige andere Kerker für Inquisiten, worin mehrere beysamen waren, dann das Perceptorat in einem gewölbten Zimmer und Comitats-Kasse samt des Perceptors Wohnung. Im 1ten Stock, wie Mezzanin, ist die Kanzley mit wenigen Individuen. Im eigentlichen 1ten Stock, mitten, ist der Saal für die Comitatsversammlungen, groß und schön. Rechts, wie man hineingeht, die Wohnung für den Obergespann, von vielen prächtigen und hohen Zimmern. Links, eine gleiche. Auch wohnen mehrere Magistratuale im Hause. Unter der Erde sind die Kerker, schrecklich schlecht, finster und mit fast keiner Luft. Bestehen aus einem Gang unter der Erde, rechts und links dumpfige Gewölber, worin kaum ein Licht kommt und mehrere Menschen sterben. Der Gang geht von der Thüre, wo man hinunter über mehrere Stufen geht, rechts, also kann auch die Luft nicht gerade hinein. Es sterben auch viele Arrestanten, besonders wenn es warm wird, und die Luft, welche aus den Luftlöchern der Kerker auf die Gassen hinausgeht, inficirt die benachbarte Gegend. Für die kranken Arrestanten ist ein eigener Arrest ebener Erde. Hier muß geholfen werden. Im Hause neben der Bankozettel-Kasse ist die Kriegskasse. Beym Wiener Thor, wenn man hineinfährt, links, ist ein 1 Stock hohes Gebäude, eine Kaserne, worin eine Compagnie liegt. Der Cameral-Administrator wohnt in einem Cameral-Hause, worin auch die

²⁸ Astfel in text; corect: *Besdin*.

Sitzungen der Administration gehalten werden. Die Mädchenschule wird von einer Lehrerin, welche die Stadt zahlet, versehen. Diese ist aus Wien, aus dem Pensionat gekommen, sagt aber mit ihrer Besoldung nicht leben zu können. Temesvar bräuchte 9.000 Mann Garnison, die, wenn das Verpflegs-Amt aus den Casematten wegkommt, gut untergebracht werden kann und bombenfrey. Die Gräben sind voll Morast und die Casematten müssten ausgemauert werden. Alle Brücken sind in sehr schlechten Zustande in der Festung. Das gute Trinkwasser kann der Festung abgeschnitten werden und müßte sich mit schlechtem Brunnenwasser begnügen. Bey eintretender Feindesgefahr müßte die Inundation bey Zeiten gespannt werden, damit das Erdreich das Wasser einsöffe. Die Population von Temesvar sind 11.000 Seelen. Vor 7 Jahren war sie noch zu 8.000. Die Canonici haben in Geld 1.000 f., die Columnae 1.500 f. Können kaum leben. Für die Cathedral-Kirche haben sie 1.000 f. Unter Maria Theresia hatten sie mehr. Mit diesen können sie selbe nicht erhalten, zumal jetzt, wo sie baufällig ist. Die Liederlichkeit ist hier groß. In der Pfarrkirche gehen oft nur 30 Personen zur Predigt. Auch wenn sie während der Messe gehalten werden, gehen die Leute davon. In die Cathedral-Kirche gehen viele Leute in die Predigt. Auch in die Seminarium-Kirche gehen viele Leute zum Gottesdienst, die doch keine Pfarre ist. Wir fuhren heute Nachmittag zuerst in die Josephstadt, bey dem Peterwardeiner Thor hinaus. Und kommt man an der Festung am Bega-Kanal, der um einen großen Theil der Festung am Ende der Esplanade, und zwar vom Siebenbürger bis zum Peterwardeiner Thor herumläuft, auch die Stadtgräben füllt, und bey dem Peterwardeiner Thor den Auslauf aus dem Graben, bey dem Siebenbürger Thor den Einlauf hat. Man kommt an das rechte Ufer des Kanals, der 2mahl so breit als der Wiener Schiffahrts-Kanal und voll Schiffe ist, die so klein wie die Salzschiffe in Wien sind. Das Wasser darin läuft schnell. Wir fuhren an dessen rechten Ufer. Bey derseits am Kanal sind sehr schöne Häuser der Vorstadt Josephstadt und ebenerdige Magazine und Schüttkasten. Wir fuhren über eine Brücke über den Bega-Kanal, von welcher man ihn 2 Meilen weit von Temesvar abwärts in gerade Linie sieht, dann durch noch einen Theil dieser Vorstadt, welche eine Kirche samt Thurm von gutem Materiale hat. Am Ende derselben, wo in den Gassen mehrere Gründe vom Magistrat zu neuen Baustellen hergegeben werden, zu einem dem Bürgermeister von Temeswar gehörigen ebenerdigen Haus in

einem Hof samt Garten, worin das Erziehungshaus von Gyulay ist. Dieses Haus samt Garten hat der Bürgermeister auf so lange gratis hergegeben, als das Erziehungshaus darin ist. Das Haus bestehet aus einem Gang inwendig, einem großen Zimmer worin die Kinder lernen, dann 4 Schlafzimmer für sie, worin sie eng liegen. 3 darunter sind kleiner, dann ein gutes Küchel. Es sind nur 39 Knaben. Sie sehen gut aus, sind aber klein. Sie lernen in der Vorstadtschule, schreiben nicht besonders schön, sonst exerciren sie und arbeiten im Garten; die Kleider sind gut, die Betten rein. Zu essen bekommen sie Früh Brot, zu Mittag Suppe, Fleisch und Zuspeis, Abends Suppe und Brot. Das Haus hat 800 f. Schulden wenigstens und doch den Genuß des Gartens, worin sie Gemüs anbauen und den sie benützen, der hübsch groß ist. In einem anderen Hause ebener Erde, im nämlichen Hofe, wohnt der Officier vom Erziehungshause in 2 guten Zimmern und in einem ist die Schusterey worin die Schuhe fürs Haus von Soldaten gemacht werden. In der Josephstadt sind, wenn man aus der Festung herausfährt, nach Ende der Esplanade, am linken Bega-Kanal-Ufer, Verpflegsschuppen. Die groß sind. Die Schiffe im Kanal gehen nicht weiter als bis in die Josephstadt aufwärts. Vom Erziehungshaus fuhren wir dann über die Esplanade, rechts die Meyerhöfe lassend, welche aus einzelnen Häusern mit Gärten bestehen, so auch die Vorstadt Fabrik, links der Bega, welche hier aus 2 Armen in jenem, den wir eher sahen, zusammenkommt, dann über jeden dieser Arme, über eine Brücke kamen wir zum *Cameral-Holzausladungsplatz*. Das Cameral-Holz wird in den Waldungen hinter Fascet geschlagen, in den Bega-Kanal bis vor Temeswar geflösset, allwo der Bega-Kanal noch beysamen ist. Da werden, wo sich der Bega-Kanal in die 2 obgedachten Arme theilet, Spindeln überquer durch einen Arm gesetzt und vor dem anderen ist eine Schleuse mit einem Schützenthor, nämlich vor dem rechten, wenn man nach der Direction des Wassers sieht. Bey dieser Schleuse wird das Holz, welches die Spindeln aufhalten, hereingelassen. Dann kommt es so in den einen Arm bis zum Ausladungsplatz, wo der Hauptarm sich in 4 kleinere Arme zum Holzanspießen theilet, welche alle 4 wieder in einem Rinnsal enden. Der eine der 4 kleinen wird nicht mehr gebraucht und ist verwachsen, die 3 anderen, insoweit sie nicht gebraucht werden oder die zwischen ihnen liegenden Ausladungsplätze mit Holz voll sind, werden mit Spindeln verstellt, so wie jene in welchen das Holz ist am Ende mit Spindeln verstellt werden, damit das Holz nicht

wegschwimmen könne. Das Holz welches so kommt wird durch eine Reihe Menschen, die am Rande des Kanals mit den Füßen gegen selben in Reihe sitzen, herausgezogen und von ihnen über den Kopf geworfen, von anderen – maßen die Kanäle ziemlich breit sind – das Holz auf die Seite wo erstere sitzen gedrückt mit Griffbeilen. Dann wird das Holz ordentlich geschlichtet. Die Leute welche das Holz herausziehen werden ganz naß. Sie werden alle 3 Tage abgelöset. Diejenigen, welche aus dem Cameral-Ortschaften sind, machen es, wenn sie wollen, aus Robath oder gegen 5 Groschen tägliche Bezahlung. Zuweilen erhalten sie etwas Brandwein. Bey dem Ausladungsplatz ist ein langes ebenerdiges Haus zur Unterbringung dieser Leute. 8 bis 9.000 Klafter buchenes Holz werden hier geschwemmet. Zum Gebrauch des Temesvarer Publicums wird, wie vom Privaten, die Klafter um 8 f. verkauft. Nur die Garnison bekommt es um 4 f. Das harte wird auf der Achse geführt. Das Holz wird alles angebracht und ist eine Wohlthat für Temesvar. Neben dem Ausladungsplatz ist der *Cameralbauplatz*, ein großer Platz worin das Zimmerholz für den Cameral-Gebrauch ist und zugerichtet wird. Das Bauholz kommt aus Siebenbürgen, wo es von der Kammer gekauft wird. Wir fuhrten dann durch die Vorstadt *Fabrike*, welche größer als die *Josephstadt*, aber schlecht gebaut ist. Darin ist ebenfalls eine Kirche samt Thurm von gutem Materiale. In der Hauptgasse, wo wir hinausfuhrten, sind niedrige Häuser und vor selben Bauten und Hütten mit Flugdächern, worin allerley verkauft wird, wie in türkischen Städten. So kamen wir in das *Cameral-Bräuhaus*, ein großes mit Mauer umgebenes Gebäude. Auf einer Seite ist das sehr große Bräuhaus mit 2 Kesseln, welches alle Jahre 400 Gebräue macht. Mitten ein Schüttboden und hinten die Malzdörre. Gegenüber dem Schüttboden, in gleicher Linie wie das Bräuhaus, das *Brandweinhaus* mit 25 Kesseln, ebenfalls sehr groß, dann gegenüber der Malzdörre, noch ein Haus, worin noch 5 Kesseln zum nochmaligen Brennen des schon gebrannten Brandweins sind und noch ein Schüttboden. Hinter diesen beyden Gebäuden ein 1 Stock hohes Haus zur Bewohnung der Beamten des Bräuhauses und dessen Personals. Alles dieses ist in eigener Regie und trägt der Kammer sehr gut. In das Bräuhaus wird das Wasser aus dem daran liegenden Bega-Kanal vermittelst eines doppelten großen Wasserrades, woran Amper angemacht sind, getrieben, welche das Wasser in eine hölzerne Röhre ausschütten, die es in das Bräuhaus leitet. Am rechten Ufer der Bega ist eine

große 1 Stock hohe Mühle, welche so wie obige Gebäude von gutem Materiale ist. Neben der Mühle ist eine Schleuse mit einer Schütze, die mit einer Wellen ober selber, an der 2 große Räder – auf jeder Seite eines – angemacht sind, manövriert wird. Dann ist, unweit des Bräuhauses, eine große Ochsenmühle, 2 Stock hoch, von gutem Materiale gebaut, zum Gerstenschrotten für das Bräu- und Brandweinhaus. In dem 4eckichen Gebäude sind die 2 Mühlgänge. In dem runden darneben ist ein großes schräg liegendes Rad in welchem 4 Ochsen paarweise voreinander gespannt sind, immer vorwärts bergauf treten, als ob sie gehen wollten, aber weil dieses Rad, welches so breit ist als die 2 Ochsen und gebrettert ist, sich durch ihr Treten bergab bewegt, nicht vom Fleck kommen. Nur muß das Rad worauf sie treten immer mit Stroh bestreuet werden, damit sie nicht ausglitschen und fallen, wozu es einen Menschen sonst aber keinen zu ihrer Direction braucht. Dieses Rad treibt die Mühle. Dieses alles ist, so wie die Mühle, groß und geräumig gebaut. Die Ochsen haben in einem langen von Brettern gebauten und mit Rohr gedeckten Gebäude darneben ihre Unterkunft und werden darin angebunden. Sie werden bey dem Treten fett und von den Treibern theils hier gemästet, theils auf einer Cameral-Puste in der Nähe. Alle diese Cameral-Anstalten tragen gut ein. Wir gingen in den darneben liegenden *Wasserthurm*, welcher von gutem Materiale und, so wie die *Wassermaschine*, unter der Kaiserin Maria Theresia gebauet worden. In diesem ist der Brunn des guten Trinkwassers von Temesvar. Aus selbem wird das Wasser durch ein Wasserrad in der Bega, dann durch 2 Stangen die vom Wasserrad hineingehen, 2 Stiefeln mittelst aufrechter Stangen, durch 2 Stöcke, in jedem Stock ein Stiefel, getrieben in hölzernen Röhren. Oben läuft das Wasser im Thurm in eine große hölzerne Boding und von da hinunter in hölzernen Röhren in die Stadt zum Trinken. Die Leitung geht ganz in hölzernen Röhren und über einen Bogen von Holz über die Bega, in einem gedeckten Kastel. Es ist dafür gesorgt, daß die Maschine, nämlich die Stiefeln doppelt sind, wenn der eine brechen oder gar sich verderben sollte. Auch sind Röhren da, die, wenn das Reservoir oben zu voll werden sollte, das Wassern wieder in Brunn hinabführen und wenn das Reservoir nicht halten sollt, so ist oben den Röhren die das Wasser in die Stadt führen, wie ein Grand in welchem die Röhren die das Wasser was von den Stiefeln heraufkommt aufnehmen, drehen, so daß es doch in die Stadt kommt. Und für den Fall, daß das Wasserrad brechen sollte, ist ein großer Baum, der durch den ganzen Thurm

hinabgehet, den man mit Brettern wie einen Schwengel bewegt und der die Pumpen gehen macht. Eine der Quellen des Wassers hat aufgehört, dennoch ist noch genug da. Von da führen wir weiter um die Esplanade zum Jagdwald, ein der Kammer gehöriger Wald von 6.000 Joch, das Joch zu 1600 Quadrat-Klafter, welcher Wald zum Bedarf der Festung Temesvar für ihre Vertheidigung und Fortification bestimmt ist und nur das Überständige geschlagen werden darf. In diesen gehet eine breite Hauptallée hinein, bis man auf einen großen runden Wiesenplatz kommt, mit Wald umgeben. In diesem, mitten, ist ein 2 Stock hohes großes Lusthaus, viel größer als jenes im Prater, mit einer guten Stiege hinauf. Im 1ten Stock ein großer sauber gemahlter Saal mit Balcons hinaus und Neben-Cabinetten, worin die Temesvarer auch tanzen. Dann wohnt ein Jäger hier, auch sind noch andere kleine Häuser, so wie vor dem Hineinfahren im Wald da. Von diesem Lusthause gehen mehrere sehr lange Alléen über Kreuz in den Wald, aber sie sind nicht geputzt. Die kleinen Brücken schlecht erhalten. Der Wald ist schön. Darin werden Hirsche gejagt und sind viele Rehe da. Dieser ist der Hauptspaziergang von Temesvar. Von da führen wir über die Esplanade, die hier groß und breit und ganz mit Gras bewachsen ist, beym Wiener Thor nach Haus. Wo wir gestern hereingefahren ist der 1te Ort was man an Temesvar sieht rechts, *Mihala*, ein der Stadt gehöriger Ort. Links sind Pulverthürme. Pulver ist genug da: 16.000 Centner. Auch ist das Haus samt Garten, rechts wenn man hereinfährt, ein der Stadt geschenktes Haus samt sehr hübschen Garten um eine Schießstatt. Selbes war ehedem dem Präsidenten bestimmt. Die Chaussée an der Stadt, die gepflastert ist und die wir gestern befahren, muß zum Theil die Stadt, zum Theil das Comitatus erhalten. Die Stadt ist gut gepflastert.

Traducere

Ziua a VIII-a: *TIMIȘOARA*

Oficiul de aprovizionare: Se află în niște cazemate foarte frumoase, uscate, în stânga Porții Transilvaniei, în bastionul nr. 6. Aici există cupatoare de copt pâine și pesmet, magazine pentru pâine și tot ce mai trebuie. La intrarea în bastion este o clădire. La nivelul pământului se află hambarul, întărit în întregime ca o cazemată. La primul etaj se găsesc locuințele funcționarilor. Totul aici este în bună stare, făina și grânele sunt bune. Aici se confecționează butoaie multe și frumoase.

Cazarma de la Poarta Transilvaniei: Este o clădire cu un etaj, întărită ca o cazemată, care se

întinde de la bastionul 3 până la bastionul 4. Are camere bune, uscate, iar între fiecare pereche de camere se află o bucătărie. La parter locuiesc soldații, la primul etaj sunt locuințele ofițerilor și chiar cele ale ofițerilor de stat-major. În cazematele de la Poarta Transilvaniei este postată o companie. Cazematele sunt foarte bune și uscate.

*Seminarul*²⁹: Se află în fostul Colegiu al iezuiților. Clădirea are un etaj și este lipită de biserica retezată brusc, de parcă ar constitui jumătatea dintr-o altă biserică. Tocmai acum se demolează. La parterul casei se află refectoriul. La primul etaj se găsesc două muzee mici, în care lucrurile atârnă de-a valma, în mare dezordine. Apoi urmează trei dormitoare în care dorm foarte înghesuiți tinerii clerici. Într-una din camere sunt trei rânduri de paturi, în celelalte sunt două. Așternuturile nu sunt de același fel, dar altfel sunt murdare. În interiorul clădirii sunt coridoare. Tot aici, prefecții și profesorii au doar o cameră. De asemenea, aici se află și o mică bibliotecă. Clădirea este plină de cotituri. În spatele bisericii, pe locul în care se găsea o clădire veche, care se demolează acum, va fi construită o aripă nouă, iar pe latura opusă se ridică o prelungire. Aici se află 32 de clerici, dar încă nu sunt destui. Urmează să fie 45. Câțiva se află la Eger³⁰, doi la Seminarul general de la Pesta, unde studiază teologia, iar la Eger filosofia. Refectoriul este curat și bun, aflându-se la parter. În spate se află o grădină mică. Din această clădire nu se va alege nimic ca lumea.

Clădirea parohiei și a școlii, odinioară Mănăstire a franciscanilor: Este o clădire cu un etaj, de forma unui pătrat. Mai are clădiri laterale. Biserica este mare și frumoasă, văruiată în alb. Are o navă și mai multe altare. *Parohia Timișoarei:* Această clădire are o curte comună cu biserica, iar lângă biserică, de cealaltă parte și în spatele ei, se mai află încă o curte. Clădirea se amenajează în prezent. În interior are coridoare. La primul etaj se află locuința parohului și a celor trei capelani, iar în spate școala de desen și încă două școli normale, adăpostite în camere foarte mari. La parter se află camera unde se adună profesorii. Tot în spate se află încă o școală și camera de studiu a preparanzilor. Școlile sunt mari și luminoase. În clădire se mai găsește o locuință pentru maestrul de desen și pentru directorul școlii, iar într-o clădire alăturată cu un etaj, la primul etaj se află școala de fete și locuința acestora, în parte la parter, în parte la primul etaj. Școala este

²⁹ În Piața Sf. Gheorghe din prezent.

³⁰ Localitate aflată la 110km nord-est de Budapesta, în comitatul Heves. Sediul de episcopie, iar din 1804 de arhiepiscopie.

frecventată de 36 de fete. Preot este un canonic, un altul este rector al Seminarului, anume Kőszeghy, fratele episcopului³¹. Mă tem, că și cu această clădire s-a făcut ceva de mântuială. Aici, terenul este cel mai jos din Timișoara. Este extrem de umed și dai imediat de apă.

*Arsenalul*³²: Este o clădire cu două etaje și o curte. Se află la bastionul nr. 5. La parter se află atelierele, la primul etaj o sală mare de arme. În rest, la primul și la al doilea etaj sunt locuințe pentru personalul din artilerie, ofițeri și soldați. Atelierele sunt boltite, la fel și sala de arme, doar că aici bolta este puternic crăpată. Artileria are aici mai multe cazemate, iar pe lângă acestea un șopron lung, care se află în spatele arsenalului. În podul înalt al șopronului se păstrează afete de tun și alte unelte. Șopronul este construit în cea mai mare parte din lemn. Întreaga dotare cu piese de artilerie a cetății se află aici. Tot aici se păstrează multe puști, mai ales de tip vechi, a căror reparare se desfășoară cu rapiditate. Provizia de lemne este mică și se epuizează repede. Lemnele de foc sunt trimise de Regimentul româno-iliric. În spatele arsenalului se află o cazarmă mică cu un etaj. Îi aparține artileriei și se numește Cazarma Sfântului Duh. Când se iese prin Poarta Petrovaradinului, în stânga, se află ultima casă din oraș, iar pe dreapta, peste drum, o casă cu un etaj, care îi aparține Direcțiunii de Geniu. În cazematele de la Poarta Petrovaradinului se află arestații condamnați la muncă la fortificații.

*Spitalul civil*³³: Este o clădire mare cu un etaj. Are o curte mare, iar în interior coridoare din lemn. În față, la parter, într-o cameră mică și boltită, se află bolnavii, anume lăuzele necăsătorite. Apoi, în două camere se găsesc femeile, iar pe o latură a clădirii sunt o mulțime de bolnavi suferind de afecțiuni venerice cronice. Acestea par să bântuie mult pe aici. Bolnavii cu diferite boli nu sunt ținuti separat, ci de-a valma. Ceva mai sus se află o cameră. Într-una din încăperi se află bărbații. Clădirea este joasă și umedă, dar cuprinzătoare. Ceea ce mai rămâne neocupat din clădire, se închiază. Atunci când sunt bolnavi numeroși, aceștia trebuie să zacă pe podea. Capitalul de care dispune clădirea se ridică la 20.000 de florini. Totul se află în grija unui chirurg salarizat cu 200 de florini. Paturile sunt curate și bune. La lăuze nu există perdele. Într-o parte din spatele Spitalului civil se află Școala de desen, la care învață cam 60 de tineri.

Piese originale și ceea ce desenează tinerii, adică planuri, ornamente, trăsurile etc., sunt foarte reușite.

*Minorii*³⁴: Este o clădire cu un etaj, care se află nu departe de Piața comendurii principale. La parter se află o cameră mare pentru bolnavi, care este joasă dar foarte curată. Aici sunt 12 paturi, din care șase sunt întreținute pe cheltuiala Camerei Aulice Ungare, iar celelalte din milostenii. Apoi mai este o cameră alăturată, în care se află cei care plătesc. Acolo era internat un funcționar cameral. Paturile sunt curate și există perdele. Aici slujesc șapte călugări minoriți. În clădire nu se află nicio farmacie. În interior sunt coridoare. La primul etaj locuiesc clericii. Clădirea este în stare proastă. Camera Aulică Ungară urmează să se îngrijească de repararea ei.

*Piariștii*³⁵: Se află într-o clădire pătrată cu un etaj și o curte în interior. Mai înainte, aici s-a aflat mănăstirea franciscană. Călugării piariști, opt la număr, se îngrijesc de Gimnaziul de aici. Aici studiază un număr de 200 de tineri. Grafia lor în ungurește, nemțește și latinește este cel mai adesea șovăielnică și urâtă. Într-una din clase, dascăl era un mirean. Aici grafia era cea mai bună. Clădirea are celule mici, iar în interior sunt coridoare. După câte îmi dau seama, la primul etaj sunt patru clase, iar la parter două clase. Toate încăperile de clasă sunt joase și strâmte și este cu totul imposibil să le predai unui număr mai mare de copii. Piariștii predau de la masa de scris în loc de amvon.

*Spitalul militar*³⁶: Este o clădire foarte mare. Are parter, etaj și trei curți. Poate primi 200 de bolnavi. Sub clădire se află cazemate, în care bolnavii pot fi adăpostiți pe timpul unui asediu. Camerele sunt mari și aerisite și au despărțituri din scânduri care să-i separe pe bolnavi. Înspre curți se află coridoare, iar în spațiul dintre unele camere pentru bolnavi există capele, astfel că aceștia pot asculta slujba dumnezeiască din camera lor. Totul este foarte curat. Este unul dintre cele mai frumoase spitale pe care le-am văzut. Aici sunt îngrijiți, mai ales în luna iulie, mulți bolnavi de friguri, dar am găsit aici și bolnavi de scorbut. Orașul a procurat paturi noi pentru bolnavi. Paturile și totul era curat.

Casieria camerală: Este o clădire cu două etaje. La parter, într-o cameră boltită, sub cheile păstrate de doi funcționari, se află Casieria Camerală și de Bancnote, iar față în față cu aceasta, sub cheia administratorului cameral, se află rezerva de bilete

³¹ Kőszeghy László (1745–1828), episcop romano-catolic de Cenad/Timișoara (1800–1828).

³² Actuala clădire a Castelului Huniade.

³³ În prezent este în perimetrul străzilor Victor Vlad Delamarina, Coriolan Brediceanu și Sf. Ioan.

³⁴ În prezent, pe strada Sf. Ioan.

³⁵ În prezent, la colțul străzilor Coriolan Brediceanu și Emanuil Ungureanu.

³⁶ În prezent este în perimetrul străzilor Coriolan Brediceanu, Mărășești, Gheorghe Lazăr și Gheorghe Dima.

de bancă. Ambele casierii sunt închise cu uși de fier. La primul și la al doilea etaj – etajul al doilea fiind mai scund – se află, în foarte bună rânduială, contabilitatea Administrației Camerale. După cum spune contabilul, evidența este ținută la zi, chiar dacă mai e nevoie de ceva personal. *Primăria*³⁷: Se află în piața Comendurii principale, într-o clădire cu un etaj. Are o curte. La etaj se află o sală mare și murdară. Odinioară, aceasta a fost o sală de dans. Alături se află camera de consiliu, care este mare și curată, apoi Oficiul de aprovizionare, cancelariile, Oficiul de impozite și rente cu casieriile lor filiale în aceeași cameră, apoi Oficiul orfanal și Casieria – toate în cea mai bună rânduială. După cum cred, ultimele oficii sunt adăpostite în încăperi boltite; la fel și arhiva. Veniturile orașului sunt de 100.000 de florini în fiecare an, iar fondul orfanal și depozitele se ridică la cam 500.000 de florini. În exterior, *Primăria* este frumoasă.

*Teatrul*³⁸: Pe vremuri, aici s-a aflat *Primăria* rasciană, deoarece mai înainte existaseră *Primăria* germană și cea rasciană. Sala nu este foarte mare, dar e curată. Are parter și două rânduri de loje. În partea de sus este galeria. Este frumos pictată. Scena este foarte curată și poate fi mișcată cu o mașinărie. În aceeași clădire, la primul etaj, se află o sală de dans foarte curată și mare, cu galerie. Totul este realizat cât se poate de bine. Atât această sală cât și teatrul sunt adesea pline ochi, dar cel din urmă este prea mic. Lângă sala de dans se află mai multe camere mari și curate. Acolo funcționează momentan Școala Normală, frecventată de peste 200 de copii. Aceștia scriu mult mai bine decât cei de la Gimnaziul [piarist]. Aceasta se datorează faptului că la Școala Normală se folosește dictarea. Dascălii de aici sunt mireni. Vârsta tinerilor din cele două instituții școlare este foarte diferită. Se spune, că românii ar fi elevii cei mai în vârstă, deoarece vin mai târziu la școală. Aici funcționează și o școală grecească. În Piață³⁹ se înalță marea biserică-catedrală catolică, cu două turnuri. Reședința episcopului greco-neunit⁴⁰ se află față în față cu catedrala catolică. Lângă această reședință se află în construcție o casă în care va funcționa un Seminar teologic greco-neunit. Acum câțiva ani, costul de construire a fost estimat la 21.000 de florini. Planul clădirii a fost realizat de Mišković, arhimandrit la mănăstirea Bezdin, acum aflat la Timișoara. Lângă

această clădire este școala grecească. Seminarul ar trebui să fie construit prin contribuția financiară a națiunii [ilirice]. În piața Comendurii principale⁴¹ se mai află clădirea Corpului principal de gardă, cu un etaj, clădirea Generalatului, în care locuiește generalul-comandant [al Banatului]. Aceasta este în bună stare și are o grădină. În spatele acestei clădiri se află Cazarma pontonierilor, apoi casa cu un etaj a comandantului [cetății Timișoara].

*Casa comitatului*⁴², o clădire splendidă cu un etaj, are un singur corp și se află în cealaltă piață [a orașului]. Odinioară era locuința președintelui [Administrației imperiale a Banatului]. Maria Tereza i-a dăruit-o comitatului [Timiș]. La parter, în mai multe camere – după cum cred, boltite – se află arhiva, care este frumoasă și în bună ordine. Aici se mai păstrează unele documente turcești și altele din timpul administrației germane a Banatului. Tot aici se mai află câteva camere de temniță pentru arestații care încă nu au fost condamnați – sunt încăperi aerisite și bune –, precum și câteva camere de arest pentru cei aflați în anchetă. În acestea se aflau laolaltă mai multe persoane. Într-o cameră boltită se află Percepția și Casieria comitatului, precum și locuința receptorului. La primul etaj, de asemenea și la mezanin, este Cancelaria, la care servesc puține persoane. La mijlocul primului etaj propriu-zis se află sala în care se țin adunările comitatului. Este mare și frumoasă. În dreapta, de cum se intră, este locuința comitelui suprem⁴³, cu numeroase camere splendide și mari. În stânga se află o locuință de același fel. De asemenea, în clădire mai locuiesc mai multe persoane care dețin funcții de magistratură. La subsol se află temnița, groaznic de rea, întunecată și aproape lipsită de aer. Este un coridor subteran, cu bolți mușcăte în dreapta și în stânga, un loc în care lumina abia dacă ajunge și în care mor mulți oameni. Coridorul pornește spre dreapta de la ușa prin care se coboară pe mai multe trepte, așa că aerul nu prea are cum să pătrundă aici. Mulți dintre cei arestați mor mai ales când vine căldura, iar aerul care iese în stradă prin găurile de aerisire ale temniței infectează zona din apropiere. Pentru arestații bolnavi, la parter există un arest anume. Această situație va trebui să fie remediată. În casa de lângă Casieria pentru bancnote se află Casieria Militară. La Poarta Vienei, imediat după ce se intră, în stânga se află o clădire cu un etaj, o

³⁷ În prezent, Piața Libertății.

³⁸ În prezent, la întretăierea străzilor Gheorghe Lazăr și Emanuil Ungureanu.

³⁹ În prezent, Piața Unirii.

⁴⁰ Stefan Avakumović, episcop ortodox sârb al Timișoarei (1801–1822).

⁴¹ În prezent, Piața Libertății.

⁴² În Piața Unirii din prezent.

⁴³ În 1817 comite-suprem de Timiș, cu caracter de substitut, era baronul Gerliczy Mihály (cu acest statut a deținut funcția din 1812 până în 1829).

cazarmă în care este adăpostită o companie. Administratorul cameral locuiește într-o clădire camerală, în care se țin ședințele Administrației Camerale. La școala de fete predă o învățătoare, pe care o plătește orașul. Această învățătoare a venit de la Viena, de la pension, dar spune că nu se poate descurca cu leafa pe care o primește. La Timișoara ar fi necesari ca garnizoană 9.000 de oameni. Dacă Oficiul de aprovizionare ar fi mutat din cazemate, atunci acești oameni ar putea fi adăpostiți bine, la adăpost de ghiulele. Șanțurile cetății sunt pline de nămol, iar cazematele ar trebui să fie căptușite cu zidărie. Toate podurile din cetate sunt într-o stare foarte proastă. Apa potabilă îi poate fi tăiată cetății, iar cei din interior ar trebui să se mulțumească cu apa de băut proastă din fântâni. La iminența unui pericol inamic, inundarea șanțurilor ar trebui să fie făcută din vreme, ca pământul să se îmbibe cu apă. Populația Timișoarei este de 11.000 de suflete. Acum șapte ani erau numai 8.000. Canonicii primesc 1.000 de florini în bani, columniștii⁴⁴ 1.500 de florini. Cu acești bani abia dacă își pot duce traiul. Pentru biserica-catedrală primesc 1.000 de florini. Sub Maria Tereza primeau mai mult. Cu acești bani nu pot întreține clădirea mai ales acum, când are nevoie de reparații. Aici delăsarea este mare. La biserica parohială, la predică asistă adesea doar 30 de oameni. Chiar dacă au fost prezenți la slujbă, acești oameni se fac apoi nevăzuți. La biserica-catedrală, la predică se duc mulți oameni. La fel și la biserica Seminarului, care nu este de fapt a unei parohii, la slujba dumnezeiască iau parte mulți oameni. În această după amiază, trecând prin Poarta Petrovaradinului, ne-am dus mai întâi în Iosefin. Din cetate se ajunge la canalul Bega, care înconjură cea mai mare parte a cetății, la sfârșitul esplanadei⁴⁵, anume de la Poarta Transilvaniei până la Poarta Petrovaradinului. Ieșirea canalului este pe la Poarta Petrovaradinului, iar intrarea pe la Poarta Transilvaniei. Se ajunge la malul drept al canalului, care este de două ori mai lat decât canalul de navigație de la Viena. Este plin de vase, la fel de mici ca vasele de la Viena pentru transportul sării. Apa din canal curge repede. Ne-am deplasat pe malul drept al acestuia. Pe ambele maluri se află case foarte frumoase ale suburbiei Iosefin, precum și depozite

fără etaj și hambare. Am trecut canalul Bega peste un pod. De aici se vede Bega curgând la vale de Timișoara, cale de două mile. Am mai vizitat o parte din această suburbie, unde se află o biserică cu turn, construită din material bun. La capătul suburbiei, unde Magistratul orășenesc a acordat pe străzile de acolo mai multe terenuri pentru ridicarea de construcții noi, într-o casă cu parter și grădină, care îi aparține primarului Timișoarei⁴⁶, se află Casa de educație a [Regimentului] Gyulai. Primarul a cedat cu titlu gratuit această casă cu grădină pe timpul cât ar funcționa acolo Casa de educație. Clădirea are un coridor interior, o cameră mare în care învață copiii, apoi patru dormitoare în care aceștia dorm înghesuiți. Trei camere sunt mai mici. Apoi vine o bucătărie bine amenajată. La Casa de educație sunt doar 39 de băieți. Cu toții arată bine, dar sunt mici de statură. Ei învață în școala din suburbie. Nu scriu deosebit de frumos, dar altfel fac exerciții [militare] și lucrează în grădină. Îmbrăcămintea lor este bună, iar paturile sunt curate. Dimineața primesc pâine, la amiază supă, carne și garnitură, seara supă și pâine. Casa de educație are datorii de cel puțin 800 de florini. Cu toate acestea, profită la folosința grădinii, mare și plăcută, în care se cultivă legumele de care este nevoie. Într-o altă casă cu parter, în aceeași curte, în două camere bune locuiește ofițerul de la Casa de educație. Când se iese din cetate, dincolo de esplanadă, pe malul stâng al canalului Bega, în Iosefin, se află mari depozite de alimente. Vasele nu urcă pe canalul Bega mai departe de Iosefin. De la Casa de educație am trecut apoi esplanada, lăsând în dreapta Maierle [germane]. Acestea sunt formate din case izolate cu grădină. La fel este și suburbia Fabric, în partea stângă a Begăi, ale cărei două brațe se unesc aici formând cursul pe care l-am văzut mai înainte. Trecând un pod peste fiecare din aceste brațe, am ajuns la locul de descărcare a lemnului care îi aparțin Administrației Camerale. Lemnul care îi revine Administrației Camerale este tăiat în pădurile aflate mai sus de Făget, fiind apoi adus cu plutele pe canalul Bega până înainte de Timișoara, acolo unde canalul încă nu se desparte. În locul în care canalul Bega se desface în cele două brațe amintite mai sus a fost pus un baraj din bârne de-a curmezișul peste un braț, iar în fața celui alt s-a amenajat o ecluză cu o poartă de protecție, anume pe brațul din dreapta privind din direcția de curgere a apei. În această ecluză sunt dirijați buștenii opriți de barajul din bârne, iar

⁴⁴ Alți membri ai Capitlului catedral al Cenadului (prepoziți, lectori, cantori, custozi).

⁴⁵ *Esplanada* este un teren lăsat liber dincolo de *glacisul* unei fortificații. *Glacisul* este, la rândul lui, un teren care începe dincolo de valul exterior al fortificației, pe o distanță de circa 200 de metri în jurul acesteia, pe care era interzisă construirea unor clădiri pentru a nu fi împiedicat tirul artileriei din cetate.

⁴⁶ Între 1816 și 1819 primar al Timișoarei a fost Tessényi József.

de aici, plutind pe brațul din dreapta, ajung la locul de descărcare. Aici brațul principal se desparte în patru brațe mai mici, unde lemnul este recuperat. Cele patru brațe se reunesc apoi într-o singură albie. Unul dintre cele patru brațe mici nu mai este folosit, fiind năpădit de lăstăriș, iar celelalte trei brațe sunt blocate cu bârne atunci când nu sunt folosite sau când locurile de descărcare aflate între ele sunt pline cu bușteni. La fel sunt blocate cu bârne și locurile de descărcare, ca buștenii să nu fie luați de apă. Buștenii care ajung sunt trași din apă de mai mulți oameni înșiruiți pe marginea canalului, cu picioarele îndreptate spre acesta. Îi aruncă apoi în spate spre alți oameni, care împing buștenii cu șașurile de o parte – a nu se uita că aceste canale sunt destul de late. În fine, buștenii sunt clădiți în stive, ca lumea. Oamenii care trag buștenii din apă se udă din cap până în picioare. Sunt schimbați la fiecare trei zile. Acești oameni, originari din localitățile camerale [din jurul Timișoarei] lucrează acolo fie în contul roboței sau pentru o plată zilnică de 5 creițari. Ocazional mai primesc și ceva rachiu. La locul de descărcare se află o casă lungă cu parter, în care sunt adăpostiți toți acești oameni. Cu plutele sunt aduși cam 8.000–9.000 de stâneni⁴⁷ de lemn de fag. Stânenul de lemn⁴⁸ le este vândut locuitorilor din Timișoara – ca unor persoane particulare – cu 8 florini, dar garnizoana primește lemnul cu 4 florini stânenul. Lemnul uscat este transportat cu căruțele. Tot lemnul adus este vândut, fiind o binefacere pentru Timișoara. Lângă locul de descărcare a lemnului se află terenul de construcție al Administrației Camerale. Are o suprafață mare, pe care este depozitat și pregătit lemnul pentru lucrările de dulgherie ale Administrației Camerale. Lemnul de construcție este adus din Transilvania, fiind cumpărat de Cămara Ungariei. Am trecut apoi prin suburbia Fabric, care este mai mare decât Iosefinul, dar rău construită. Aici se află, de asemenea, o biserică cu turn, construită din material bun. Pe strada principală pe care am trecut se află case joase, iar în fața lor clădiri și colibe cu acoperișuri cu un singur versant. Pe aici se vând tot felul de lucruri, la fel ca în orașele turcești. Am ajuns apoi la Braseria comunală, o clădire mare înconjurată cu un zid. Într-o parte se află braseria cu două cazane, în care se produc în fiecare an 400 de șarje de bere. La mijloc se află un hambar, iar în spatele acestuia uscătoria de malț. Față în față cu hambarul și pe aceeași linie cu

braseria se găsește instalația de fierț rachiu cu 25 de cazane. Și aceasta este foarte mare. Apoi, față în față cu uscătoria de malț, se află încă o casă, în care sunt cinci cazane în care rachiuul obținut este fierț din nou, precum și un hambar. În spatele acestor două clădiri se găsește o casă cu un etaj, care servește ca locuință funcționarilor și personalului braseriei. Toată activitatea se desfășoară în regie proprie și îi aduce Cămarii Ungariei venituri bune. Braseria își ia apa din canalul Bega aflat în imediată apropiere, cu ajutorul unei roți mari, duble, de care sunt fixate găleți. Din acestea, apa ajunge într-o conductă de lemn prin care curge până la Braserie. Pe malul drept al Begăi se află o moară mare, cu un etaj. La fel ca și clădirile amintite mai sus, este construită din material bun. Lângă moară se află o ecluză cu un stăvilar. Ecluza este manevrată cu ajutorul unui ax aflat deasupra, de care sunt fixate două roți mari, câte una de fiecare parte. Apoi, nu departe de Braserie, se află o moară mare acționată cu ajutorul boilerelor. Are două etaje și este construită din material bun. Este folosită la obținerea uruielii de orz pentru Braserie și pentru instalația de fierbere a rachiuului. În clădirea pătrată se găsesc două mori de măcinat cu piatră. Într-o clădire rotundă aflată alături este o roată mare dispusă oblic, la care sunt înhamăți succesiv patru boi, doi câte doi. Aceștia înaintază mereu în sus, ca și cum ar merge. Dar, deoarece roata este la fel de lată cât cei doi boi, iar podeaua este din scânduri, ea se mișcă în jos prin călcare, animalele rămânând pe loc. Roata pe care calcă boii trebuie însă acoperită neîncetat cu paie, ca animalele să nu alunecă și să nu cadă. La așa ceva este necesar un om, dar în afară de acesta nu mai e nevoie de nimeni pentru a conduce animalele. Această roată pune moara în mișcare. La fel ca moara, toate cele amintite sunt de mari dimensiuni și spațioase. Boii sunt adăpostiți într-o clădire lungă din scânduri, acoperită cu stuf, care a fost construită alături. Aici animalele sunt ținute legate. Cu ocazia călcatului, boii se îngrășă, iar paznicii lor fie că îi îngrășă aici, fie pe o pustă camerală aflată în apropiere. Toate aceste stabilimente aduc venituri frumoase. Apoi ne-am dus la turnul de apă, care se află în apropiere. Acesta a fost construit din material bun în timpul împărătesei Maria Tereza, la fel ca și mașina hidraulică. Aici se află sursa Timișoarei cu apă bună de băut. De aici, cu ajutorul unei roți de apă aflate la Bega, a două biele care sunt atașate de acea roată, cu doi cilindri de pompă cu biele verticale, trecând prin două etaje – la fiecare etaj fiind un cilindru –, apa ajunge în conducte de lemn. Sus în turn, apa trece într-un vas mare de lemn, iar de aici, prin țevi de

⁴⁷ Un stânen de lemn de 36 de țoli (grosimea trunchiului) = 3,411 m³; un stânen de lemn de 30 de țoli (grosimea trunchiului) = 2,274 m³.

⁴⁸ Un stânen vienez de lemn de foc = 0,341 m³.

lemn, ajunge în oraș, fiind bună de băut. Conducta este în întregime din țevi de lemn, trece peste Bega pe un arc de lemn și ajunge într-un castel de apă acoperit. S-a avut de grijă ca mașina hidraulică, anume cilindrii, să fie dubli, asta pentru cazul că unul s-ar rupe sau s-ar strica. De asemenea, există și țevi pentru cazul în care rezervorul de sus s-ar umple prea mult. Prin acele țevi apa urmează să fie dusă iarăși jos, în fântână. În cazul în care rezervorul nu ar face față, există un bazin ca o covată, care se află mai sus de țevile care duc apa spre oraș, spre care țevile îndreaptă apa care urcă de la cilindri, în așa fel ca să ajungă totuși în oraș. Dacă roata s-ar strica cumva, există un ax mare, care trece prin tot turnul, fiind pus în mișcare cu ajutorul unor scânduri, asemănător cu o manivelă, iar acesta pune în funcțiune pompele. Chiar dacă s-ar opri una din sursele de apă, totuși ar mai rămâne suficientă apă. De aici, trecând de esplanadă, ne-am dus la Pădurea Verde. Această pădure de 6.000 de iugăre⁴⁹ – socotind iugărul 1.600 de stâneni pătrați⁵⁰ – îi aparține Cămării Ungare și este destinată spre folosul cetății Timișoara, pentru apărarea și fortificarea acesteia. Aici se poate tăia doar cantitatea de lemn care trece dincolo de cea stabilită de Cămara Ungară. În pădure se intră pe o alea principală largă, până se ajunge la un loc întins, de formă circulară, acoperit de o pajiște și înconjurat de pădure. În mijlocul acestei pajiști se află o casă mare de divertisment, cu două etaje. Este cu mult mai mare decât cea din Praterul [de la Viena]. La primul etaj se află o sală mare, pictată frumos, cu balcoane spre exterior. Are alăturate mai multe încăperi în care timișorenii dansează. În această casă locuiește un vânător, dar mai sus sunt și alte case mici, la fel ca aceea de la intrarea în pădure. De la această casă de divertisment pornesc de-a curmezișul pădurii mai multe alei foarte lungi, dar acestea nu sunt curățate. Podurile mici sunt prost întreținute. Pădurea este frumoasă. Aici se vânează cerbi, dar sunt și multe căprioare. Este locul principal de promenadă al Timișoarei. De aici, trecând esplanada, care este mare, lată și acoperită în întregime de iarbă în această parte, am revenit acasă prin Poarta Vienei.

Locul prin care am intrat ieri [în oraș] este prima localitate care poate fi văzută la dreapta de Timișoara. Se numește Mehala și îi aparține orașului. În stânga se află turnul pentru pulbere. Aceasta este depozitată aici în foarte mare cantitate: 16.000 de centenari⁵¹. De asemenea, casa cu grădină, care se află pe dreapta, când se intră în Timișoara, i-a fost

dăruită orașului. Are o grădină foarte frumoasă, iar în jur se află un poligon de tragere. Pe vremuri, casa îi servea președintelui [Administrației imperiale a Banatului]. Șoseaua pe lângă oraș, pe care am călătorit ieri, este pietruită, fiind întreținută în parte de oraș, în parte de comitatul [Timiș]. Orașul este bine pavat.

2. Descrierea Băilor Herculane în jurnalul de călătorie al împăratului Francisc I (1817).

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Habsburgisch-lothringische Familienarchive, Hofreisen*, Karton 30, pp. 1802–1822.

Den 3ten 8ber, Hercules-Bäder

Wie man hinkommt über die Cserna-Brücke, links ist ein ebenerdiges kleines Gebäude für Requisiten, welches allein steht, dann ein eben solches, darin die Bäckerey. Die Fleischbank ist in einem hölzernen Gebäude an der Cserna. Dann ist ein 1 Stock hohes schönes Gebäude, des Verwalters Wohnung. Diese hat einen Hof auf 3 Seiten mit Gebäude umgeben. Rückwärts ist ein ebenerdiges frey stehendes Gebäude. Hinter selbem und dem Hause des Traiteurs ist der untere Abhang des Berges, ein gäh abhängiger Garten der zu diesen Häusern gehört. An diesem ist das Haus für die Gäste, 1 Stock hoch, mit einem Balcon auf 4 Säulen, rückwärts ein Hof, gegen diesen eine frey hängende Gallerie mit einem eisernen Gitter, ebener Erde, und im 1ten Stock zum Theil Gänge. Nur rechts, wie man hineinkommt, ist ein großer Saal mit Pfeilern, mitten das Kaffeehaus, darin 2 Billards. Dieses hat einen eigenen Gang von der Gasse. Darneben sind 2 Zimmer und ein kleines Kammerl für die Credenz. Ober selben ist im 1ten Stock der schon vorher beschriebene Saal. Das übrige Haus ist mit guten, schönen Zimmern, gemahlt, sauber eingerichtet, sind aber meist klein. Der Hof hinten ist nicht sehr groß, da daran bald der Berg ist. Am Fuß desselben ist eine Reihe Schupfen mit großen gewölbten Thoren. Dies Gebäude hat ein Arrendator, ein Deutscher, in Pacht, der zugleich Traiteur ist, u. zwar auf 3 Jahre für 8.000 f. jährlich Pachtzins, wofür er mit Ausnahme der Militärgebäude alle andere Gebäude des Bades und Anstalten hat. An diesem Haus sind dann links nebeneinander 2 Kasernen in einer Flucht, ebenerdige, aber vom Boden erhobene Gebäude. In einem ist Platz auf 40, in dem anderen auf 100 Mann, große Zimmern mit Pritschen darin, dazwischen gute Kücheln.

⁴⁹ Un iugăr = 0,575 ha.

⁵⁰ Un stânen pătrat = 3,596 m².

⁵¹ Un centenar = 56,006 kg.

Zu den Eingängen in selbe geht man auswendig, über einige Staffel hinauf. Hinter ihnen, am Berg, sind in ebenerdigen Gebäuden die Latrinen. Der Berg ist hinter allen diesen Gebäuden mit einer Mauer aufgemauert. Im Gebäude für die Gäste kommt aus dem Berg eine starke, reine Quelle heraus. Zwischen diesen Gebäuden und jenen rechts gegenüber ist eine Art Platz. Zuerst ist ein kleines ebenerdiges Haus, Traiteurshaus, dann ein ebenerdiges, eine Stallung, beyde frey stehend, dann eine kleine, runde Kapelle, die katholische Kirche, die frey steht, dann 1 Stock hohes Haus für die Gäste, ganz mit kleinen Zimmern, was man den *Cameraltrakt* nennt. Hinter diesem, an der Cserna, noch ein Trakt, dann, an diesem anstoßend, eines zum Theil mit offenen Bogengängen gegen den Platz. In diesem, was man den *Militärtrakt* nennt, sind im 1ten Stock auch Gastzimmer, ebener Erde Zimmer für Officers. Hinter diesen Häusern läuft die Cserna hart am Fuß der Berge. Nach den Häusern geht eine sehr schöne Fahrtstraße nach den *Hercules-Bädern*, am rechten Cserna-Ufer. An dieser Straße ist Anfangs eine Mauer und auf dem Platz zwischen selben, der Cserna und dem Militärtrakt, ist das *Ludwigs-Bad* in 2 Gebäuden, die tiefer als die Straße liegen. Rückwärts des Militärtrakts, ebener Erde, geht eine Stiege und ein breiter Gang, beyde gedeckt, an der Cserna hinab zu diesen Bädern. Ein Gang ist in dem einen Gebäude was an der Cserna liegt, darin 12 Bäder, jedes in einem Zimmer, im Boden eingegraben, 4eckig, mit Holz ausgefüllt, bey 4 Schuh tief, mit einer hölzernen Stiege die hineingeht. Das Wasser läuft von der Quelle durch eine hölzerne Röhre unter dem Fußboden des Ganges und in jedes Bad. Es ist ziemlich warm. Nebst diesen Bädern ist noch ein größeres für die Officers in diesem Gebäude, dann ein Zimmer, was nicht groß ist, am Anfang des Ganges, um sich aus- und anzukleiden. Parallel mit diesem Gebäude, näher an der Straße, ist ein großes Gebäude, ein einziges großes allgemeines Bad, wie ein Saal. Darin war das Wasser blaulichter. Es ist ebenso wie die anderen gerichtet. Das Wasser dieser Bäder riecht wenig nach Schwefel. Zwischen diesem Bad und der Straße ist ein gepflasterter Platz und ist die Straße aufgemauert. Auf diesem Platz ist unter dem Pflaster die Quelle, die sodann in hölzernen Röhren in die obgenannten Bäder geht. Eine offene Stiege geht auch von dem gepflasterten Platz hinauf zur Straße. Das gemeine Bad hat nebst dem Bad soviel Platz im nämlichen Saal, daß sich die Badenden gemächlich aus- und ankleiden können. Gegen den gepflasterten Platz hat das *Gemeinbadhaus*

ein weit vorspringendes Dach. In den Gängen des *Ludwigsbades* sind mehrere in den Bädern ausgegrabene gut erhaltene Inschriften und Arä eingemauert von Römerzeiten her, die hier gefunden worden und die man in Grisellini beschrieben findet. Von den Bädern zu dem eigentlichen *Hercules-Bad* geht eine prächtige Fahrtstraße am rechten Ufer der Cserna. Theils sind von selber an der Cserna gähe Abhänge mit Bäumen bewachsen, großentheils ist sie aufgemauert. Die Berge links sind gähe Abhänge, hohe Berge mit Wald bewachsen. Auch diese sind großentheils aufgemauert und sind auf selben Fußwege zum Spaziergehen, zum Theil mit Bäumen und Sträuchern ausgesetzt, angebracht, wo auch oben dem einen Gang noch eine 2te Aufmauerung der Berge theilweis stattgefunden hat. Hie und da haben die Spaziergänge Staffeln und sind steinerne Tische mit Bänken von Sandstein, sowie an der Straße steinerne ebensolche und hölzerne Bänke sind. In der Mauer an der Straße, links, sind einige römische hier gefundene Grabsteine eingemauert. Auch ist ein Überbleibsel einer römischen Wasserleitung am Fuß der Berge an der Straße, von selber ein Paar Schuh erhoben. Die Wasserleitung ist wie ein gemauerter Kanal. Eine irdene Röhre sieht man aus dem Berg gegen selbe herausgehen. Mitten in dieser Leitung, am Berg, ist das *Fußbad*, ein Loch mit Steine umfasst, am Fuß des Berges, unter einem hölzernen Dach mit hölzernen Säulen, aber frey. Da sitzt man, mit der Erde gleich, und badet die Füße. Die Quelle läuft in das Loch in 2 hölzernen offenen Röhren aus dem Berg. Dieses Bad ist $\frac{1}{4}$ Stund zu gehen von den Häusern und von da noch weniger zum *Hercules-Bad*. Die Berge links hören sodann auf aufgemauert zu werden und ihre Abhänge enden und ist eine hohe, so wie sie, und steile schroffe Felswand von Kalkstein in dieser, wo es seyn kann, Gebüsch und Bäume. Am Fuß dieser Wand ist das *Hercules-Bad*, ein ebenerdiges langes 1 Stock hohes Gebäude. In dem mittleren ist der Eingang, in dem ebenerdigen, rechts, ist ein großes gutes Zimmer mit Pritschen auf 50 Mann kranke Soldaten, dann ein Waschzimmer, in diesem ein Herd zum Kochen. Dieses Zimmer ist ganz schwarz und rußig. Dann ist ein extra aber ziemlich großes Gemeinbad – alles ebenso wie im *Ludwigsbad* und sauber. In einen Stock hohen Gebäude ist ebener Erde das Reservoir der Quelle, welche sehr heiß ist, zu heiß zum Gebrauch. Dann geht über selbe eine steinerne Stiege in den 1ten Stock, worin ein Vorzimmer und ein Zimmer zum Ausrasten ist, welches aber von allen Seiten Fenster hat. Zwischen dem Gebäude und den Felsen ist

ein leerer Raum. Über diesen geht vom 1ten Stock dieses Gebäudes eine ungedeckte steinerne Brücke zu einem Loch in Felsen. In dieses geht man hinein und da geht in einem Gewölbe eine Stiege von mehreren gemauerten Staffeln. Unten theilt sich das Gewölbe in 2 Höhlen – rechts eine kleine, worin die Quelle des *Herculis Bad* ist, die sehr stark ist, links eine größere Höhle, worin man stehen und mehrere Personen seyn können. Darin ist die Hitze so, daß man gleich schwitzt. Um dieses Bad gut zu machen, ist der Antrag ein Haus weiter Cserna abwärts zu bauen und das Wasser durch Röhren dahin zu leiten, damit es sich abkühle. In dem Bad ist die hintere Wand der pure Felsen, worin ein von Römerzeiten kleiner Hercules zu sehen ist, von dem das Bad den Namen hat.

Von den *Hercules-Bädern* an gehen die Promenaden, von denen vorhin Meldung geschehen, bis zu den Häusern. Weiter als das Bad hört die Chaussée auf. Das enge Thal der Cserna, zwischen gähen mit Wald bewachsenen und felsigten Abhängen, geht fort an dem rechten Ufer ein Fußsteig, der bey $\frac{3}{4}$ Stunden noch weit geht, wo noch 5 warme Badquellen sind, die aber nicht benützt werden. Die *Hercules-Quelle* hat einen sehr starken Zufluß. Ober dem Bad, einige Minuten, geht an der Felsenwand sichsack⁵² ein Fußsteig hinauf zu der vorhin *Räuber-* nun *Hercules-Höhle* genannt. Deren Öffnung ist ein Spalt in der Felsenwand. Da geht man in selbe hinein und kommt bergab in kleinere Höhlen, die sich rechts und links theilen, wovon jene links eine kleine Öffnung gegen das Cserna-Thal, jene rechts eine große hat, die zum Theil mit einer Mauer verlegt ist, weil man sie im Türkenkrieg vertheidigen wollte. Rückwärts von den kleinen ist eine sehr große Höhle auf mehrere hundert Menschen, aber nicht sehr hoch, oben wie ein gothisches Gewölbe, die Wände ziemlich glatt. Von dieser geht eine noch tiefer, nicht hohe und seitwärts kleine, wo man nur hineinkriechen kann. Auch am Gehsteig, wenn man zu selber geht, sind 2 Löcher, worin man die Steine, besonders in einen, wenn man sie hineinwirft, einige Zeit fallen hört. Bis zur Höhle hinauf ist eine kleine $\frac{1}{4}$ tl Stunde zu gehen. Die Wände der Höhle inwendig sind ziemlich glatt, wie mit Laim überzogen. Am rechten Cserna-Ufer sind die Berge, so wie hinter den Häusern des Bades sehr hoch gähe Abhänge mit Wald bewachsen unten, oben Felsenwände mit Gebüsch darauf, wo thunlich, auf diesen oben Föhren und anderer Wald. Ein Reitsteig geht am Fuß dieser

Berge längst der Cserna hinauf gegen die Gränze der Walachey. An diesem Ufer wird gegenüber des *Hercules-Bad* Kalk gebrannt. Die Abstockung dieses Holzes auf diesen Bergen ist eingestellt, damit, da es faules Kalkgebirg ist, es nicht kahl werde und die Cserna verschütte. Es fallen auch immerzu Steinmassen von selben herab. Die Cserna ist ziemlich breit, ein grünes Wasser dessen Bett felsigt ist. Sie sprudelt daher oder fällt über die Felsen. An dem *Cameral-Trakt* ist der Antrag, weil heuer der Zulauf von Gästen so groß war, daß sie zu 3 in einem Zimmer wohnten, ein Gebäude 2 Stock hoch für Wohnungen aufzuführen, wo die katholische Kapelle und das ebenerdige Haus wegkämen. Für dieses Gebäude ist der Überschlag auf 200.000 und einige tausend Gulden in 3 Jahren zu bauen und schon bewilligt. Auch soll eine neue ordentliche katholische Kirche gebaut werden, da wo nun die Bäckerey steht. Dann ist der Antrag, diese samt einem Magazin für Feuerlöschrequisiten die schlecht sind, auf dem linken Ufer der Cserna, bevor man über die Brücke kommt, am Weg zu bauen. Nachmittag fuhren wir zum *Francisci-Bad*. Dieses ist am linken Ufer der Cserna, wo sie sich gegen das rechte und dann wieder gegen das linke zurückdreht und von der dortigen Felsenwand ein ziemlich sanften Erdbach mit Gebüsch und Wald bewachsen hervorgeht. Das Bad ist in einem ebenerdigen Haus, in einem hübschen Zimmer auf zwey Personen zum Darin stehen, auch von Holz ausgefüttert. In diesem Haus ist noch ein großes Zimmer mit Pritschen auf 38 kranke Soldaten, ein kleineres sauberes und ein Wachzimmer mit einem Herd. Waren aber ganz angeraucht. Das Bad steht am Ufer der Cserna, unter selber noch eine eben solche Quelle herausquillt, die aber bey hohem Wasser unter Wasser steht. Das Wasser diese Bades riecht nach Schwefel und ist etwas kühler als das *Badener* Wasser. Dann öffnet sich auf dem linken Ufer, wenn man gegen die Bäder geht, der Terrain. Die Felsenwand macht einen Halbmond, in dessen Mitte eine Kluft ist. Die Abhänge sind unter der Wand niederer und mit Gebüsch bewachsen. In dem Thal ist ein Platz mit Gras und Nußbäumen darauf. Auf diesem ist eine Kegelstatt, ein Schießen mit Bolzbüchsen und eine Schützen. Dann ist eine griechisch nicht-unirte Kirche mit Thurm, mit Pfeilern und Staketen von Holz umgeben, An dem Ufer der Cserna sind Anfangs sanfte Abhänge. Da entspringt ober der Cserna ein gutes Trinkwasser. Dann ist ein hölzernes Dach auf 4 Säulen weiter Cserna aufwärts, in diesem Bänke und ein Tisch von Holz, sowie neben selben. Unter dem Haus sind auch 2 dicke Quellen guten Trinkwassers, die

⁵² Astfel în text, în loc de *zickzack*.

gegen die Cserna herausspringen und die man das *Brünnl* nennt. Neben dem Hause, mehr Cserna aufwärts, quillt eine Quelle unter den Wurzeln eines Nußbaumes heraus. Das soll das beste Trinkwasser seyn. Man behauptet, dieses Wasser sey das nämliche eines Baches der in einem Thal ober der Kluft, eine ½ Stunde ober selber, versinkt. Ober dem nun beschriebenen Platz mit Wasser gehet wieder ein sanfter Abhang, oben mit Wald und Gebüsch, unten mit Gras bewachsen gegen die Cserna hervor. Dieser ist unten abgegraben und da eine römische Münze gefunden worden. An dem Ufer der Cserna ist da eine hohe Mauer und am Weg links ein ebenerdiges gutes Gebäude, eine Stallung. Hinter selber ist von der Mauer an, an der Cserna, ein Platz, dann mehr Cserna aufwärts ist an der Cserna ein anderer Platz gegen selbe mit einer Mauer mit Parapet, aber niedriger als der Platz bey der Stallung. Auf diesem Platz ist in einen steinernen Umfang die Quelle des *Fieberbades*, dann in einem steinernen Viereck in dem Platz eingegraben, ohne Dach, *das Fieberbad*, in welches eine steinerne Stiege, so wie eine auf dem Platze desselben herabgehet. Dieses Bad ist warm. Die Leute baden sich darin im Access des kalten Fiebers und behaupten gesund zu werden. Rechts ist ein Keller in den Berg hinein, auswendig wie ein kleines Haus, mit einem Thor. Dann kommt die Cserna-Brücke, die aus 2 Bögen von Ziegeln gebauet ist, wovon der mittlere Pfeiler auf einem Felsen steht. Sie ist mit Steinen gepflastert und hat steinerne Deckplatten, so wie die Brücke weiter unten über die Cserna, die Brücke beym Bad, die noch schöner und höher ist. Diese, wo der Pfeiler ist, wendet sich. Darauf ist bey der Wendung Cserna aufwärts ein Schilderhaus. Wie man über die Brücke kommt, ist unten an der Cserna, an ihrem rechten Ufer an der Brücke, ein ebenerdiges Gebäude, gegen die Cserna ein offener Gang mit gemauerten Säulen. An diesem ein kleineres, dann ein größeres Bad mit einer hölzernen Wand getheilet, das Bad mit Holz gefüttert, so wie die Wände da von Holz sind. Dieses Bad heißt *das kalte Gliederbad* und ist kälter als die andern. Wenn man über die Brücke Cserna abwärts geht, so ist ein guter Fußsteig an den dortigen mit Wald bewachsenen Bergabhängen. Zuerst an der Brücke, am rechten Ufer, unter selber, sieht man die Überbleibsel römischer Bäder, wo man große Ziegel mit Inschriften, runden und kegelförmigen Röhren, auch runde Ziegel findet. An dem Rand eines dieser Badüberbleibsel sind an der Wand aufrechte 4eckige Röhren, mehrere Röhren übereinander *en quinconce*, von jeder anderten Röhre

eine Öffnung zu den Röhren der unteren Reihe. Wenn man aber weiter abwärts geht, so sind an der Cserna, am Ufer mehrere Quellen, die unter einem ausgehöhlten Felsen und Felsenstücken entspringen. Diese setzen Schwefel und (...) ⁵³ wie Stalaktiten an und sind so warm, daß man die Hand an die Felsen nicht halten kann. Unter diesen ist ein 1 Stock hohes Haus gebauet an der Cserna. Darin sind 6 Zimmer: die 3 ersten ein Gemein-, 2 einzelne Bäder, warmes Gliederbad, dann 2 einzelne, ein Gemeinbad, Kalkbad – alle sehr warm und sehr sauber, die Bäder mit Holz eingefasst. *Das warme Gliederbad* hat seinen Ursprung auf dem Gehsteig, ist umfasst und mit einem hölzernen Thürl gedeckt. *Das Kalkbad* hat 34 Schritte davon seinen Ursprung in einem Loch im Felsen, was mit einem Gitter und einem hölzernen Thürl versperrt ist. Die Thürl sind beyde mit Schwefel belegt. *Das Kalkbad* heißt es, soweit das Wasser weich ist. In dem Berg ist gegenüber dieser Bäder ein hölzernes Dach auf Säulen und dabey ein Loch in den Felsen, was man *Schwitzloch* heißt, nun aber zu nichts dient.

Wenn man auf den Fußsteig weiter abwärts geht, kommt man zu einer *Moschie* ⁵⁴, die dem Traiteur des Bades gehört. Dann werden die Bergabhänge am rechten Ufer etwas sanfter und ist da eine dem Traiteur gehörige mit einem Zaun umgebene Wiesen. Dann werden die Abhänge wieder gäher und kommt man zum sogenannten *Augenbad*, wo aus einem kleinen Gebäude von Mauern, was mitten einen Einschnitt hat, aus einer Rinne von Holz das Wasser herausgeht, was von einer Quelle die da ist und aus einer Röhre im Berge zusammenkommt. Das Gebäude hat ein Dach auf 2 Säulen von Holz. Das Wasser läuft in eine kleine Grube. Unter dem Gebäude laufen aus den Felsen an der Cserna noch 2 Quellen heraus – eine noch ober dem Gebäude, welche nicht benützt wird. Dieses Wasser ist warm und die Menschen die schwache Augen haben baden sich darin die Augen. Dieses Bad ist ein wenig ober dem *Francisci-Bad*. Hier im Bad ist ein Militär-Commandant, Oberstlieutenant Wollzogen, der nur im Sommer da ist. Die Badezeit ist vom halben Juny bis Ende 7ber. Dann ist hier ein Arzt, ein Verwalter, die beyde Winter und Sommer hier sind. Ein Militär-Apotheker-Subject kommt mit den Medicamenten vom Militär aus während des Sommers hierher aus Temesvar. Die Gränzer und das Militär zahlen nichts für die Bäder. Die übrigen Gäste müssen dafür zahlen.

⁵³ Loc lăsat liber în manuscris.

⁵⁴ Astfel în text.

Nebst den beschriebenen sind noch in der Cserna mehrere unbenützte Quellen. Eine von reinem Wasser zum Trinken kommt aus dem Berg in einer Rinne, am rechten Cserna-Ufer, gleich ober der Brücke an der Straße.

Traducere

3 octombrie [1817], Băile Herculane.

De cum ajungi aici trecând podul peste Cerna⁵⁵, în stânga se află, izolată, o clădire mică pentru unelte, care are doar parter. Apoi mai este una asemănătoare, în care este brutăria. Măcelăria se află într-o clădire din bârne, pe malul Cernei. Într-o clădire frumoasă cu un etaj este locuința administratorului. Aceasta are o curte înconjurată pe trei laturi cu clădiri, iar în partea din spate se află, izolat, una care are numai parter. În spatele acesteia și a casei celui care ține restaurantul, la poalele muntelui, este o grădină care este în pantă și aparține de aceste case. Alături se află casa pentru oaspeți, cu un etaj și un balcon susținut de patru coloane. În spate este o curte, iar spre aceasta duce o galerie cu un grilaj de fier, care e atașată separat, anume la parter, în vreme ce la primul etaj se află coridoare în unele părți. Când intri, în dreapta, se află o sală mică cu stâlpi, iar în mijloc cafeneaua cu două mese de biliard. Sala mare are un coridor propriu care duce la stradă. Alături de sală sunt două camere și o cămaruță pentru dulapurile de bufet. Deasupra acestei cămaruțe, la primul etaj, se află sala deja descrisă. Restul casei are camere bune și frumoase, zugrăvite și aranjate frumos, doar că cele mai multe sunt mici. Curtea din spate nu este foarte mare, deoarece muntele este foarte aproape. La poalele acestuia sunt mai multe șoproane cu porți mari, boltite. Această clădire este luată în arendă de un neamț, care este în același timp administratorul restaurantului. Arenda anuală e de 8.000 de florini, iar contractul de arendă este pe 3 ani. În schimbul sumei plătite, arendașul dispune de toate celelalte clădiri și utilități de la Băile Herculane, cu excepția edificiilor militare. În stânga acestei case se află, una lângă cealaltă, două cazărmi care au numai parter. Clădirile lor se ridică însă ceva mai mult de la pământ. Într-o cazarmă este loc pentru 40 de oameni, în cealaltă pentru o sută. Oamenii dispun acolo de camere mari cu priciuri, iar între camere se află niște bucătărioare bune. Pentru a intra în cazărmi se ajunge din afară, urcând câteva trepte. În dosul cazărnilor, lipite de munte, în niște clădiri aflate la nivelul solului, se găsesc latrinele. În spatele tuturor acestor clădiri se

înalță un zid orientat spre munte. În clădirea pentru oaspeți, din munte izvorăște cu putere o apă curată. Între aceste clădiri și cele aflate peste drum, în dreapta, se află un fel de piață. Mai întâi e o casă mică, doar cu parter, unde se află restaurantul. Apoi e altă clădire, un grajd. Amândouă nu sunt împrejmuite. Urmează o capelă mică, rotundă, care este biserica catolică. Nici aceasta nu este împrejmuită. Apoi vine o casă cu un etaj, pentru oaspeți. Are numai camere mici. Se numește *Tractul cameral*. În spatele acestuia, la Cerna, se află încă un tract, iar lipit de acesta o clădire care are, în parte, arcade deschise spre piață. În această clădire, care se numește *Tractul militar*, la primul etaj se află camere pentru oaspeți, iar la parter camere pentru ofițeri. În spatele acestor case, foarte aproape de poalele munților, curge Cerna. Dincolo de case, pe malul drept al Cernei, spre *Băile lui Hercule* duce o șosea foarte frumoasă. La începutul acestei șosele se înalță un zid. Pe locul dintre Cerna și *Tractul militar*, în două clădiri aflate mai jos de șosea, se află *Baia Ludwig*. Din spatele *Tractului militar* pornesc o scară și un coridor lat, ambele acoperite, care duc pe Cerna în jos la această baie. Un coridor se află în clădirea de pe malul Cernei. Aici sunt 12 băi, fiecare în câte o cameră, adâncite, de formă pătrată și căptușite cu scânduri. Adâncimea lor este de cam 4 picioare⁵⁶. Au trepte de lemn, pe care se intră în baie. De la izvor, apa curge printr-o conductă de lemn, pe sub podeaua coridorului, în fiecare baie. Apa este destul de caldă. Lângă aceste băi, în aceeași clădire, este o baie mai mare pentru ofițeri. Alături, la începutul coridorului, este o cameră, deloc mare, pentru dezbrăcare și îmbrăcare. Paralel cu această clădire și mai aproape de șosea se înalță o clădire mare, o singură baie mare, comună, asemenea unei săli. Aici apa este de culoare albastru deschis. Baia este amenajată la fel ca celelalte. Apa acestor băi are un miros ușor de sulf. Între această baie și șosea se află o piață pavată, iar șoseaua are ziduri de sprijin. În această piață, sub pavaj, se află izvorul care curge prin conducte de lemn spre băile amintite mai înainte. De la piața pavată spre șosea duce o scară descoperită. Pe lângă baia propriu-zisă, în *Baia comună* aflată în aceeași sală este loc suficient pentru dezbrăcarea și îmbrăcarea adăpostită a celor care se îmbăiază. *Baia comună* are un acoperiș cu mult ieșit în afară spre piața pavată. În coridoarele *Băii Ludwig* sunt incastrate mai multe inscripții și *tabule votive* din epoca romană. Sunt bine păstrate și au fost găsite aici, la băi. Acestea sunt descrise

⁵⁵ Este așa-numitul *Pod Roșu*.

⁵⁶ Un picior vienez = 0,313m.

de Grisellini⁵⁷. De la băi până la *Băile lui Hercule* propriu-zise duce o șosea splendidă aflată pe malul drept al Cernei. Șoseaua trece în unele locuri pe lângă râpe abrupte aflate la malul Cernei. Este umbră de copaci și cea mai mare parte a ei este susținută de ziduri de piatră. În stânga sunt râpe abrupte și munți înalți acoperiți de pădure. Și aici sunt mari porțiuni cu ziduri de susținere și poteci pentru plimbare. Aceste sunt străjuite în anumite părți de pomi și tufșuri. Mai în sus, printr-un coridor, se ajunge la un al doilea zid de sprijin în munte, care este doar parțial construit. Ici și colo, cel care se plimbă dă de scări de piatră și de bănci din gresie, la fel cum pe șosea sunt mese tot de piatră și bănci de lemn. În zidul de la șosea, în stânga, sunt încastrate câteva pietre funerare romane, care au fost găsite aici. De asemenea, la poalele de la șosea a muntelui, câteva picioare mai sus, se văd resturile unui apeduct roman. Acest apeduct este asemănător cu un canal zidit. Se vede cum din munte iese o țevă din lut ars în direcția apeductului. La mijlocul apeductului, lipit de munte, se află *Baia pentru picioare*. Este o gaură aflată la poalele muntelui și îngădită cu pietre. Are un acoperiș de lemn așezat tot pe stâlpi de lemn. Totul este în aer liber. Aici te așezi pe pământ și îți îmbăiezi picioarele. Izvorul curge din munte în gaură prin două țevi de lemn. Această baie este la un sfert de oră de mers de la case, iar de aici mai este puțin până la *Băile lui Hercule*.

După o porțiune scurtă, munții aflați în stânga nu mai sunt susținuți printr-un zid. Panta lor se sfârșește și locul este luat de un perete înalt, abrupt și prăpăstios din piatră de var. Acolo unde este loc, în acest loc se pot vedea tufe și arbori. La poalele acestui perete sunt *Băile lui Hercule*. Este o clădire lungă și înaltă, cu un etaj. Intrarea se află la mijloc. În dreapta, la parter, este o cameră mare și bună, cu priciuri pentru 50 de soldați bolnavi, apoi o spălătorie cu un cuptor pentru fiert rufe. Această cameră este complet afumată și plină de funingine. Urmează o baie separată destul de mare și o baie comună mare, totul fiind la fel și curat ca la *Baia Ludwig*. Într-o clădire cu un etaj, la parter, se află rezervorul izvorului. Apa este foarte fierbinte, mult prea fierbinte pentru a fi folosită. Pe deasupra rezervorului duce o scară de piatră la primul etaj. Aici se află o anticameră și o cameră pentru odihnă. Între clădire și stâncă este un spațiu gol. Peste acesta, un pod de piatră neacoperit duce de la primul etaj al acestei clădiri la o gaură în stâncă. După

ce intri acolo, pornește, boltită, o scară cu mai multe trepte de zidărie. În partea de jos, bolta ajunge la două peșteri: una mică în dreapta, unde se află izvorul *Băilor lui Hercule*. Izvorul este foarte puternic. În stânga se află o peșteră mai mare, în care se poate sta în picioare. Acolo încap mai multe persoane. Căldura de aici este așa de mare, că începi să transpiri imediat. Pentru a îmbunătăți această baie, s-a propus construirea unei case mai în jos pe Cerna, apa urmând să fie adusă până acolo prin conducte, pentru a se răci. În baie, peretele din spate este de-a dreptul stâncă, în care se poate vedea un Hercule mic, dăltuit încă pe vremea romanilor. Băile își au numele de la acest Hercule. De la *Băile lui Hercule* pornesc spre case drumurile de promenadă care au fost amintite mai înainte. Dincolo de băi, șoseaua își are capătul. Valea strâmtă a Cernei continuă printre prăpastii acoperite de pădure și povârnișuri stâncoase. Pe malul drept, cam după trei sferturi de oră de mers, este o potecă pe care se ajunge la cinci izvoare calde, care nu sunt însă folosite. *Izvorul Hercule* are un debit foarte mare. Câteva minute mai sus de băi, o potecă urcă în zig-zag de-a lungul peretelui stâncos la *Peștera lui Hercule*, care se numea mai înainte *Peștera Hoților*. Intrarea acesteia este o crăpătură în peretele stâncos. După ce intri și cobori, ajungi la niște peșteri mai mici, aflate în dreapta și în stânga. Cea din stânga are o deschizătură mică spre valea Cernei, iar cea din dreapta o deschizătură mare, blocată parțial cu un zid, asta fiindcă în timpul războiului cu turcii⁵⁸ se intenționase apărarea acestei peșteri. Dincolo de deschizătura mică se află o peșteră foarte mare, în care încap mai multe sute de oameni. Nu este foarte înaltă, iar partea de sus se aseamănă cu o boltă gotică. Pereții sunt destul de netezi. De aici, ceva mai în adâncime, este o altă peșteră, care se află lateral. Este mică și puțin înaltă, iar în interior poți ajunge doar târâș. Și pe poteca de acces sunt două găuri în care, dacă arunci pietre, le vei auzi cum cad, mai ales în cazul uneia dintre ele. Drumul până în peștera de sus îți ia cam un sfert de oră. În interior, pereții peșterii sunt destul de netezi, fiind parcă acoperiți cu lut. Pe malul drept al Cernei, la fel ca în spatele caselor de la băi, munții sunt foarte înalți și abrupti, povârnișurile acoperite de pădure, iar pereții de stâncă de tufșuri. Acolo unde este cu puțință, cresc pini și alți arbori. La poalele acestor munți, de-a lungul Cernei, urcă un drum de călărie spre hotarul cu Țara Românească. Pe acest mal al Cernei, față în

⁵⁷ Vezi Franz Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, partea a I-a, Viena (1780), 265–278.

⁵⁸ Este vorba de războiul austriaco-turc care s-a purtat, în 1788–1789, în mare parte în zona Banatului de munte, în mod deosebit la Orșova, Mehadia și Caransebeș.

față cu *Băile lui Hercule*, se arde var. Tăierea arborilor pe acești munți a fost interzisă, deoarece dacă ar fi dezgoliți ar ajunge la Cerna, pe care – fiind din piatră moale de var – ar astupa-o. Oricum, din când în când în Cerna tot cad pietre din acei munți. Aici Cerna este destul de lată și apa e verzuie. Albia este plină de pietre, așa că se prăvălește și se năpustește peste stânci. Deoarece în acest an afluența de oaspeți la *Băile Herculan*e a fost atât de mare, că trei persoane au fost nevoite să locuiască într-o cameră, s-a propus ca la *Tractul cameral* să fie construită o clădire cu două etaje pentru cazare. În acest caz ar urma să dispară capela catolică și clădirea cu parter. Devizul, care este de 200.000 și câteva mii de florini, a fost deja aprobat, pentru ca această clădire să fie construită în trei ani. De asemenea, urmează să se construiască o nouă biserică catolică, așa cum se cuvine, anume în locul în care se află acum brutăria. S-a mai propus, ca brutăria și un depozit pentru uneltele de stins focul care nu mai corespund, să fie construite pe malul stâng al Cernei, la drum, înainte de pod. După amiază ne-am dus la *Baia Francisc*. Aceasta se află pe malul stâng al Cernei, în locul în care râul o cotește spre dreapta, iar apoi din nou spre stânga, acolo de unde începe de la peretele de stâncă o pantă destul de lină, pe care cresc tufișuri și arbori. Baia se află într-o clădire cu parter, într-o cameră cochetă, în care e amenajat loc pentru două persoane. Scalda este îmbrăcată cu scânduri. Clădirea mai are o cameră mare cu priciuri pentru 38 de soldați bolnavi, de asemenea o cameră mai mică, curată și o cameră de gardă. Toate sunt însă afumate. *Baia Francisc* se află pe malurile Cernei. Mai jos de ea este un povârniș lin, iar Cerna este plină de stânci. Acolo se află un izvor asemănător, care este însă acoperit de apă atunci când cresc. Apa de la această baie miroase a sulf și este ceva mai rece decât cea de la Baden⁵⁹. Mergând apoi spre băi pe malul stâng, terenul devine mai lat. Peretele de stâncă face un semicerc în mijlocul căruia se află o despicătură. Povârnișurile sunt mai domoale pe lângă peretele de stâncă, fiind acoperite de tufișuri. În vale se află un loc cu iarbă și nuci. Aici se află o popicărie, un loc de tir cu arcul și cu pușca. Apoi ajungi la biserica greco-neunită, care are un turn și este împrejmuită de stâlpi și un gard cu pari de lemn. La început, pe malurile Cernei povârnișurile sunt line. Aici se află, mai sus de Cerna, un izvor cu apă bună de băut. Apoi, mergând pe Cerna în sus, sub un acoperiș de lemn așezat pe patru stâlpi, sunt bănci și o masă din lemn, chiar lângă acoperiș. Sub acesta

se află două izvoare puternice cu apă bună de băut. Acestea izvorăsc din Cerna și sunt numite *izvorașele*. Lângă acel acoperiș, pe Cerna în sus, de sub rădăcinile unui nuc, țâșnește un alt izvor. Se zice, că apa de aici ar fi cea mai bună de băut. Se afirmă, că ar fi apa unui pârâu care se pierde într-o vale aflată la o jumătate de oră mai sus de o râpă. Mai sus de locul tocmai descris se află un povârniș lin spre Cerna, pe care crește pădure și tufăriș în partea de sus și iarbă în partea de jos. Aici, în această parte de jos s-a săpat și a fost găsită o monedă romană. La malul Cernei se ridică un zid înalt, iar pe drum, în stânga, o clădire bună cu parter, care este folosită ca grajd. În spatele acestuia, de la zidul Cernei în sus, este un loc liber. Urmează un altul la fel, separat de râu printr-un zid cu parapet. Locul se află însă mai jos decât cel de la grajd. Aici, într-un ancadrament de piatră se află izvorul *Băii pentru friguri*. Acesta este un pătrat de piatră și nu este acoperit. Asta este *Baia pentru friguri*, la care duce o scară de piatră, după cum alta, la fel, coboară de la locul unde se află. Această *Baie* este caldă. Oamenii se îmbăiază aici când au accese de friguri și spun că se fac bine. În dreapta, în munte este săpată o pivniță. Din afară arată ca o casă mică. Are o ușă. Apoi vine podul peste Cerna, cu două arcuri zidite din cărămidă. Pilonul din mijloc se află pe o stâncă. Podul este pavat cu pietre și are plăci de acoperire tot din piatră. În schimb podul peste Cerna aflat mai jos, podul de la băi, este și mai frunos și mai înalt. Acesta are un arc sprijinit pe un pilon. De la acel arc, pe Cerna în sus, se află o gheretă. Trecând podul, jos la Cerna, pe malul stâng, lângă pod, se află o clădire cu parter. Spre Cerna duce un coridor deschis cu coloane de zidărie. În imediată apropiere se află o baie mai mică și o alta mai mare, care sunt despărțite de un perete din scânduri. Scalda este podită cu scânduri, iar pereții sunt tot din lemn. Această baie se numește *Baia rece pentru mădulare*. Este mai rece decât celelalte. Dacă treci în jos podul peste Cerna dai de o potecă bună pe povârnișurile de munte acoperite de pădure. Lângă pod, dar și sub el se văd vestigiile unor băi romane. Acolo se găsesc cărămizi mari cu inscripții, conducte rotunde și conice, ba chiar și țigle rotunde. La marginea unuia din vestigiile acestor băi, la un perete vertical, se văd țevi cu secțiunea pătrată, mai multe țevi așezate în stivă, unele peste celelalte, iar la fiecare a doua țevă una din deschideri este îndreptată spre țevile din rândul de jos. Mergând pe Cerna în jos, dai de mai multe izvoare care țâșnesc dintr-o stâncă scobită și din crăpăturile stâncilor. Aceste izvoare depun sulf și

⁵⁹ Este vorba de localitatea balneară *Baden bei Wien*.

(...) ⁶⁰ ca niște stalactite. Apa este atât de caldă, că nu poți ține mâna pe stâncă. Mai în jos, pe malul Cernei a fost construită o casă mare cu un etaj. Are șase camere. Primele trei sunt folosite ca baie comună, iar două sunt băi individuale. Apoi e *Baia caldă pentru mădulare*, cu două calde individuale și o baie comună, precum și *Baia de var*. La toate acestea apa este foarte caldă și foarte curată, iar scaldele sunt podite cu scânduri. Apa de la *Baia caldă pentru mădulare* izvorăște din dreptul unei poteci. Baia este împrejmuată și are o ușiță de lemn. Izvorul *Băii de var* se află la o depărtare de 34 de pași, într-o gaură în stâncă, loc care a fost blocat cu un grilaj și o ușiță de lemn. Ambele ușițele sunt acoperite de sulf. Se numește *Baia de var* fiindcă apa este „moale”. Pe dealul din fața acestei băi se află un acoperiș pus pe patru stâlpi. Aici este o gaură în stâncă numită *Gaura pentru asudat*. Acum nu servește la nimic.

Coborând pe potecă, se ajunge la o *moșie* ⁶¹, care îi aparține arendașului restaurantului Băilor. Pe malul drept, pantele munților devin mai line. Aici se află o pășune înconjurată cu gard. Îi aparține tot arendașului restaurantului. După asta pantele sunt iarăși mai abrupte și se ajunge la așa-numita *Baie pentru ochi*.

Aici, într-o clădire mică din zidărie, cu o deschidere la mijloc, curge apă pe un jgheab de lemn. Aceasta izvorăște printr-o țeavă înfiptă în munte. Clădirea are un acoperiș care se sprijină pe doi stâlpi de lemn. Apa se scurge într-o groapă mică. De sub clădire mai țâșnesc în direcția Cernei încă două izvoare. Unul, aflat mai sus de clădire, nu este folosit. Apa de aici este caldă, iar oamenii cu suferințe de ochi îi spală aici. Această baie este ceva mai sus decât *Baia Francisc*.

Aici, la *Băi*, se află un comandant militar, anume locotent-colonelul Wollzogen, care rămâne doar pe timpul verii. Perioada de băi ține de la jumătatea lunii iunie până la sfârșitul lui septembrie. Tot aici mai sunt un medic, un administrator, care rămân aici amândoi pe timpul verii și iernii. În timpul verii, de la Timișoara vine încoace un farmacist militar cu medicamentele pentru militari. Grănicerii și militarii nu plătesc nimic pentru băi. Ceilalți oaspeți trebuie să plătească. Pe lângă izvoarele descrise, în valea Cernei se află mai multe izvoare care nu sunt folosite. Unul, care are apă curată pentru băut, vine din munte pe un jgheab. Se află pe malul drept al Cernei, în imediata apropiere de podul aflat cel mai sus, la drum.

⁶⁰ Loc lăsat liber în manuscris.

⁶¹ Astfel în text: *Moschie*.

SIGILIUL DEPUTĂȚIEI FONDURILOR ȘCOLARE NAȚIONALE PREPARANDIALE DE LEGE GRECO-NEUNITE (1815)

Augustin Mureșan*, Maria Alexandra Pantea**

Cuvinte cheie: Arad, școală pentru pregătirea învățătorilor (Preparandia), sigiliu, Deputăție, fond școlar.
Keywords: Arad, teacher training school (Preparandia), seal, Deputation, school fund.

Seal of the National Preparatory School Funds Deputation by Law Greek-Non-Uniate (1815) (Abstract)

At the beginning of the 19th century, the authorities in Vienna took a series of measures aimed at modernizing education in the Austrian Empire. Under the influence of the French Revolution and in the context of the Napoleonic Wars, the establishment of three teacher training institutions (preparandia) for the Orthodox population of the empire was approved. In this context, school deputations were organized with the purpose of managing the educational funds necessary to support and operate the new schools. In this article, the authors present the seal of the Deputation that administered the national preparandial school funds for Romanian Orthodox believers of the Greek non-united rite. The seal is dated 1815, which marks the year the seal was created.

Cercetarea unor izvoare documentare cu privire la istoria Preparandiei și a Institutului Pedagogic-Teologic din Arad¹ a scos la lumină câteva sigilii folosite de către aceste instituții școlare românești arădene². Printre aceste sigilii a fost

identificat și sigiliul Deputăției³ care administra fondurile școlare naționale preparandiale de lege greco-neunite din imperiu (1815)⁴.

În rândurile de mai jos, ne propunem să prezentăm acest vestigiu sigilar⁵. Dar înainte de a-l prezenta, ne vom referi la această Deputăție.

În atmosfera de presiune a spiritului public românesc care-și căuta corespondența cu cel european, împăratul Francisc I decide în 12 februarie 1810 să numească pe Uroș Nestorovici în calitate de inspector general al școalelor ortodoxe din

* Complexul Muzeal Arad; e-mail: augmuresan49@gmail.com.

** Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad; e-mail: mariapantea82@gmail.com.

¹ În legătură cu istoria Preparandiei din Arad, vezi Teodor Botiș, Avram Sădean, *Cei dintâi ani din trecutul și viața Preparandiei (Școlii normale) greco-ortodoxe române din Arad*, Arad (1912); Teodor Botiș, *Istoria Școalei normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox român din Arad*, Arad (1922); Iosif Moldovan, *Din viața școlilor românești, 120 de ani de la întemeierea Preparandiei din Arad*, Arad (1932); Vasile Popeangă, Eduard I. Găvănescu, Victor Țărcovnicu, *Preparandia din Arad*, București (1964); Vasile Popeangă, *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului (1721–1821)*, Arad (1974); idem, *Școala românească din părțile Aradului între 1867–1918*, Arad (1976); idem, *Școala românească din părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea (1821–1867)*, Arad (1979); I. D. Suci, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, (1980), 528–529; Anton Ilica, *Școala Normală din Arad*, Arad (1998); Vasile Popeangă, *Studii despre Preparandia din Arad*, Arad (2006); Doru Bogdan, Liviu Mărghit, *Țichindeal-Gură de Aur*, Arad (2000); Vasile Popeangă, *Înființarea Preparandiei din Arad în context pedagogic-cultural european, în Ziridava*, XXV/1, Arad (2010), 149–164; Doru Bogdan, *Preparandia din Arad în conștiința cultural-istorică a epocii sale (1812–2012)*, Arad (2012); Pavel Vesa, *Învățământul Teologic de la Arad (1822–1948)*, Deva (2013) ș.a.

² În acest sens, vezi Augustin Mureșan, Maria Alexandra

Pantea, Două sigilii școlare: sigiliul Institutului Regal al Școlii Preparandiale Române și sigiliul Institutului Pedagogic Teologic Greco-Oriental Român din Arad, în *Studia Theologica et Historica Aradensia*, V, nr. 5 (2023), 75–85.

³ Despre Deputăția care administra fondurile școlare naționale de lege greco-neunite din imperiu, vezi Vasile Popeangă, *Înființarea Preparandiei...*, 152; idem, *Studii despre Preparandia din Arad*, Arad (2011), 20–22.

⁴ Acest sigiliu școlar, oval-vertical identificat de noi, l-am menționat, fără a-i descrie emblema, doar legenda, fiind aplicat în ceră roșie și timbrat mobil (cu foiță de hârtie albă), ce a validat unele acte școlare, vezi Augustin Mureșan, Maria Alexandra Pantea, *op. cit.*, 79, nota 15.

⁵ Vestigii sigilare = termen ce definește generic totalitatea izvoarelor sigilare, adică a matricelor sigilare și a impresiunilor acestora, inclusiv a fragmentelor și resturilor de sigilii, existente pe documente importante, pentru efectuarea cercetărilor sigilografice, sinonim *vestigii sfragistice*; *Dicționar al științelor speciale ale istoriei, Arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie*, coordonator: Ionel Gal, București (1982), 236.

imperiu și, mai târziu, să-i ceară să cerceteze situația școlilor ortodoxe sârbe, grecești și românești și să facă propuneri privind îmbunătățirea calității formării învățătorilor⁶.

În 1810–1811, Uroș Nestorovici a efectuat vizite la școlile ortodoxe și s-a convins de nevoia imperioasă a formării unor învățători prin școlile normale (preparandii)⁷. Împăratul era convins de nevoia înființării lor după exemplul contagios al francezilor și în 17 septembrie 1812 a aprobat proiectele elaborate de Nestorovici în acest sens⁸. Se înființau trei preparandii, la Arad pentru români, la Szentendre pentru sârbi și la Pesta pentru macedo-români⁹.

Deputăția fondurilor școlare era o instituție nou înființată pentru organizarea și îndrumarea școlilor naționale ortodoxe greco-neunite din imperiu. Uroș Nestorovici îndeplinea atribuțiile de director al ei, dar și de inspector general al tuturor școlilor naționale ortodoxe din Ungaria¹⁰.

Deputăția era condusă de un comitet care se ocupa de adunarea fondurilor școlare și buna funcționare a școlilor din subordine. Ea avea în subordine inspectorate districtuale conduse de un director. Școlile arădene din dreapta Mureșului făceau parte din Districtul școlar al Oradei, condus din 1813 de inspectorul Ioan Püspöki, avocat de Oradea, care s-a dovedit a fi până în 1837, anul decesului său, un priceput și competent director districtual¹¹. Urmașul său a fost profesorul preparandial arădean Dimitrie Constantini, cărturar care vorbea la Universitatea din Lipsia (Lipsca) despre eroismul familiei Corvin¹².

Între anii 1832–1833 angajat ca diurnist și cancelist (secretar) la Deputăția fondurilor școlare din Buda era Petru Maller Câmpeanu¹³. Districtul

Timișoara a fost condus până în 1846, an în care a fost suspendat, de Luca Kengelaș, iar după această dată de Constantin Ioanovici, avocat din Arad, originar din Lugoj și director al Preparandiei din Arad până în 1850¹⁴. În acest an el a fost instituit inspector general al școlilor românești din Banat și avea sediul la Timișoara.

Al treilea district școlar era cel al Caransebeșului cu sediul la Lugoj, care a avut ca director pe Ioan Mihut, originar din Șiclău și profesor de pedagogie la Arad. A condus acest directorat până în 1835, anul când a decedat¹⁵. De observat că profesorii Preparandiei din Arad s-au afirmat ca spirite competente în domeniul pedagogiei și au contribuit la organizarea și îndrumarea școlilor ortodoxe românești din Banat și Crișana¹⁶.

Deputăția fondurilor școlare cu sediul de la Buda a fost condusă tot timpul existenței ei până în 1872, de reprezentanți ai națiunii sârbe, deși încă de la înființare, ea avea în structura ei școli ortodoxe românești¹⁷. Uroș Nestorovici a intervenit adeseori în rezolvarea unor situații pedagogice din viața Preparandiei din Arad, remarcându-se printr-o raționalitate pedagogică a intervențiilor sale și prin adversitatea nestăpânită pe care a nutrit-o față de D. Țichindeal¹⁸. Succesorul lui Uroș Nestorovici la conducerea Deputăției a fost un spirit birocratic, Nicolae Temesvary care, în 15 ani de conducere, n-a venit niciodată la Arad¹⁹. Din anul 1841 la conducere ajunge Eugen Gyurcovich. După revoluția de la 1848, postul de inspector al școlilor naționale a fost desființat²⁰.

Deputăția avea în subordine șase districte școlare: Oradea, Buda, Bacica, Caransebeș, Timiș și Sirmiu²¹. Pentru asigurarea bazei materiale a Deputăției a fost introdus în biserică tasul al III-lea, cu aprobare împărătească, destinat școlilor²². Postul de casier al Deputăției era important și el, ca și directoratul și secretariatul ei, care a fost

⁶ Vasile Popeangă, *Înființarea Preparandiei din Arad...*, 152.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Teodor Botiș, *op. cit.*, 16.

⁹ Iuliu Vuia, *Fragmente din istoricul pedagogicului ort. rom. din Arad*, Panciova (1887), 10.

¹⁰ Vasile Popeangă, *Înființarea Preparandiei din Arad...*, 152.

¹¹ *Ibidem*, 153.

¹² D. Constantini, *Istoria vest românilor și ost bizantinilor*, I (1856), 13.

¹³ Despre viața și activitatea lui Petru Maller Câmpeanu, vezi Costin Merișca, *O personalitate uitată a culturii române – Petru Maller Câmpeanu, Micromonografie*, Iași (2002). Despre Deputăția care administra fondurile școlilor naționale de lege greco-neunite, vezi broșura lui Petru Maller Câmpeanu, cu titlul: *Simbolul Plinelor de bucurie simțiri, carele, Tinerimea academică Română din Pesta (prin patronimea Prea cinstiului și de nobil gen născutului D. Atanasie Grabovschi de Apadia. Acelui cu învățată dorire spre cultura Neamului Românesc cuprins; precum și la mărita Deputație, carea administreză Fundusurile Shoalelor Nationale de l. g. n. u. Alesului*

Condeputat ș.a.) Prea Strălucitului și prea Sfințitului D. Nestor Ioanovici, din mila lui Dumnezeu în Eparhia Aradană cu vrednicie alesului d.l.g.n.u. Episcop; precum și în Luminatul Comitat al Aradului asesor și a. cu ocazia așezării Sale în scaunul Episcopesc din inimă fiască și umilită, îl întinde, în Buda (1829); vezi și Doru Bogdan, Preparandia din Arad în conștiința..., 40; 348–352.

¹⁴ Vasile Popeangă, *Înființarea Preparandiei din Arad...*, 153.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Pentru detalii vezi, *Ibidem*, 153–154.

¹⁸ *Ibidem*, 153.

¹⁹ Teodor Botiș, *op. cit.*, 161.

²⁰ *Ibidem*, 395.

²¹ *Ibidem*.

²² Vasile Popeangă, *Înființarea Preparandiei din Arad...*, 153–154.

ocupat de reprezentanți ai etniei sârbe din Buda, în special. Românii au ocupat posturi minore de slujbași în diferite sectoare. Au fost în serviciul Deputăției tineri absolvenți ai Universității budapestane: Petru Maller (absolvise cursurile preparandiale la Arad), Damaschin Bojincă, George Brădean și Maxim Pascu. Dintre românii influenți din Ungaria prezenți în viața Deputăției se aflau: Atanasie Grabovschi, A. Derra și Emanoil Gojdu. Deputăția a funcționat până în 10 iunie 1872.

În ședința din 25 mai 1872, s-a decis ca fondurile naționale de la Buda să se împartă egal între Mitropolia de la Carloviț și episcopiile din Arad și Caransebeș, aparținătoare Mitropoliei Ortodoxe Române din Sibiu. Era verdictul istoriei obținut sub conducerea inspirată a Mitropolitului Andrei Șaguna. Președinte ultim al Deputăției a fost George Dosici²³.

Revenind la sigiliul Deputăției care administra fondurile școlare naționale de lege greco-neunite îl prezentăm:

Sigiliu oval-vertical (40 mm × 35 mm) aplicat în ceară roșie pe un act din anul 1816²⁴.

În câmpul sigilar (Pl. I. 1) pe o terasă²⁵, figura unui personaj cu aripi de înger, stând în picioare, orientat spre dreapta, privind spre stânga, purtând haine scurte, ținând în mâna dreaptă ridicată în poziție oblică, o diplomă de absolvire parțial desfășurată, iar cu două degete ale mâinii stângi o cheie, cu vârful în sus. În picioare el poartă sandale de tip gladiator. Personajul menționat este înfățișat într-o manieră asemănătoare zeităților antice. Deasupra acestuia, un ochi înconjurat de raze de diferite mărimi. De o parte a personajului o ramură de măsline cu frunze și fructe, iar de alta, una de stejar cu frunze și cu ghinde. Întreaga compoziție face aluzie la tineretul studios.

În exergă²⁶, între două ovale, unul perlat în interior și altul spicat în exterior s-a scris

legenda²⁷ în limba latină cu litere majuscule: **SIG. DEPUTATIONIS. FUND. SCHOLAR: G. N. U. R. NATION: GENER: & PRÆP: PART: ADMIN: 1815.** Anul 1815 din legenda sigiliului este data confecționării tiparului sigilar și punerea lui în folosință. Literele „AE” din legenda sigiliului sunt ligaturi. Cuvintele legendei cele mai multe prescurtate sunt despărțite de semne grafice: un punct sau două puncte și de semnul (simbol): &. Începutul și sfârșitul legendei sunt marcate de o rozetă.

Acest izvor sfragistic autentică sub formă de *sigiliu timbrat mobil*²⁸ (cu foiță de hârtie albă) și un document emis de aceeași Deputăție, la Arad în același an 1816²⁹ (Pl. I. 2.).

Dacă comparăm simbolul din emblema acestui sigiliu cu imaginea personajului din sigiliul Preparandiei din Arad, datat 1841³⁰, și cu cel din medalia comemorativă emisă cu prilejul aniversării centenarului Preparandiei în 1912³¹, se poate observa chipul aceluiași personaj. În ciuda unui interval de aproape 100 de ani ce s-a scurs între confecționarea celor două sigilii și a medaliei, aceasta din urmă reproduce aceeași imagine cu trăsăturile ei caracteristice și chiar cu o anumită precizie anatomică a personajului.

Personajul face trimitere probabil la zeul roman Ianus, aici înfățișat cu aripi de înger³². Despre el se spune că este și deținătorul cheilor. Aici nu este vorba de chei în sensul material al cuvântului, ci de cheia științei. Cheile lui Ianus deschid ușile. Cu un toiaș în mâna dreaptă și o cheie în mâna stângă, el păzește toate porțile și stăpânește toate drumurile³³. Îngerul³⁴ semnifică aici pavăza școlarilor, prezent

²³ *Sitzung Protokoll pro anno*, Arhiv Vojvodine Sremski Karlovci, *fond Skolske Deputacije u Pesti*, apud Vasile Popeangă, *Înființarea Preparandiei din Arad...*, 154.

²⁴ Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale (prescurtat: SJAAN), *Colecția Crișan Ștefan – Preparandia (1819–1830)*, Extrase din protocoalele botezărilor și certificate școlare eliberate pe seama elevilor Școlii Naționale Române „Preparandiale” din Arad.

²⁵ Terasă = solul cu neregularitățile lui; *Dicționar al științelor speciale ale istoriei*, 229.

²⁶ Exergă = spațiul de la marginea câmpului sigilar, de obicei cuprins între două sau mai multe cercuri (ce pot fi liniare, șnurate, perlate etc), în care se gravează textul legendei; *ibidem*, 111.

²⁷ Legenda = textul scris, de obicei la marginea spațiului sigilar, circular de la dreapta spre stânga, indicând numele și atributele posesorului; *ibidem*, 153.

²⁸ Sigiliu timbrat mobil = este confecționat prin fixarea cerii calde direct pe document și punerea pe aceasta a unei foițe-timbru peste care se apăsă tiparul sigilar; *ibidem*, 217.

²⁹ SJAAN, *fond Primăria Municipiului Arad*, d. 13/1816.

³⁰ Vezi Augustin Mureșan, Maria Alexandra Pantea, *op. cit.*, 78–79.

³¹ Augustin Mureșan, Medalia comemorativă «Centenarul Preparandiei» din Arad 1912, în *Școală, cultură, națiune*, volum dedicat Prof. univ. dr. Vasile Popeangă (coordonator: Doru Bogdan), Arad (2010), 263–267.

³² Pentru detalii privind zeul roman Ianus, vezi Victor Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București (1989) și *Ianuarie-luna lui Ianus-începutul cel bun*, <https://www.romania-actualitati.ro/documentare/ianuarie-luna-lui-ianus-inceputul-cel-bun-id21902.html> (accesat în 1 decembrie 2022).

³³ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant (Coordonatori), *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, Iași (2009), 228.

³⁴ Îngerii sunt înfățișați cu chip de copil, semnificând nevinovăția și puritatea, sau ca tineri, subliniindu-se prin aceasta

în rugăciunile lor, seară de seară, este păzitorul acestora, dorința spre a-i ajuta să devină oameni onești, dreapți, de nădejde și să învingă toate greutățile vieții.

*Cheia*³⁵ este obiectul cu care se deschid intrările, calea spre inițiere, cunoaștere, dezlegarea soluției ce permite accesul spre succes. Cheia este simbolul misterului care trebuie pătruns, al enigmei care se cere rezolvată, al acțiunii dificile care urmează să fie întreprinsă, pe scurt, al etapelor care duc la iluminare și dezvăluire³⁶.

Diploma este rezultatul obținut ca urmare a învățării, iar cu ea ai multe avantaje de a te descurca în viață, de a-ți alege o profesie. Prețuirea de care s-au bucurat cei care aveau carte la români e reflectată în zicala populară: „Ai carte, ai parte”³⁷.

Ochiul cu pleopă și raze reprezentat aici este un alt important simbol al religiei creștine³⁸.

Prezența ramurii de *măslin*³⁹ și a ramurii de *stejar*⁴⁰, ca elemente din emblema sigiliului constituie o aluzie la succesul, recompensa și trăinicia în timp a învățăturii din școală.

Informațiile cuprinse în sigiliul descris mai sus oglindesc simbolic puterea de expresivitate a mesajului transmis, iar textul legendei ne prezintă denumirea posesorului. Acest sigiliu transmite acea emotivitate ce leagă generațiile, trezește interesul pentru interpretarea reală a reprezentării din emblemă, reține atenția prin frumusețea

și originalitatea imaginii. Sigiliul aplicat în ceară roșie, uneori cu timbru mobil pe actele emise de Deputație dovedește faptul că tiparul sigilar a fost întrebuințat pentru validarea documentelor școlare la Arad.

că nu sunt supuși eroziunii timpului, implacabil pentru alte ființe și nu îmbătrânesc niciodată [...]. Din punct de vedere uman, ei simbolizează aspirațiile spre perfecțiune, elanurile ascensionale, sufletul pur (Ivan Evseev, *Dicționar de simboluri*, București, 2007, 206); Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *op. cit.*, 228; îngerul este un personaj, o persoană inocentă, pură, candidă, plină de naturalețe și sinceritate.

³⁵ Pentru detalii privind semnificațiile cheii, vezi Ivan Evseev, *op. cit.*, 81 și Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *op. cit.*, 228–229.

³⁶ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *op. cit.*, 229.

³⁷ Vezi Ivan Evseev, *op. cit.*, 69.

³⁸ Ochiul ca organ al cunoașterii supreme, al luminii și al științei divine este prezent și în simbolică și imagistica religiei creștine, unde apare „Ochiul Domnului”, încadrat într-un triunghi (semnul Sf. Treimi) sau aureolat de raze solare (Ivan Evseev, *op. cit.*, 293). Despre tema acestui simbol din punct de vedere religios, mai precis din perspectiva teologică a cultului creștin-ortodox și a tradițiilor dogmatice bizantine, vezi Ieromonah Mihail Ghețău, *Ochiul lui Dumnezeu o istorie vizuală a unor simboluri*, Iași (2020), 163–223.

³⁹ Măslin = simbolizează pacea, fecunditatea, purificarea, puterea, victoria, gloria, răsplătă și recompensa, vezi Ivan Evseev, *op. cit.*, 252 și Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *op. cit.*, 575–576.

⁴⁰ Stejar = simbolul forței și al puterii. Pentru alte detalii, vezi Ivan Evseev, *op. cit.*, 394–396 și Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *op. cit.*, 865–866.

1.

2.

Pl. I. 1. Sigiliul Deputăției fondurilor școlare naționale preparandiale de lege greco-neunită (1815). Sursă: Arhivele Naționale Serviciul Județean Arad, Colecția Crișan Ștefan, dosar 9, fila 11v. / *The seal of the Deputation of the National Preparandial School Funds of the Greek-Non-United Rite (1815).* Source: National Archives, Arad County Branch, Crișan Ștefan Collection, file 9, folio 11 verso. 2. Sigiliul timbrat al Deputăției fondurilor școlare naționale preparandiale de lege greco-neunită (1815). Sursă: Arhivele Naționale, Serviciul Județean Arad, Colecția Crișan Ștefan, dosar 9, fila 49. / *The stamped seal of the Deputation of the National Preparandial School Funds of the Greek-Non-United Rite (1815).* Source: National Archives, Arad County Branch, Crișan Ștefan Collection, file 9, folio 49.

SORA DE OCROTIRE ÎN REGIUNILE ISTORICE ALE TRANSILVANIEI ȘI BANATULUI (PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XX)

Teodora-Daniela Moș*

Cuvinte cheie: soră de ocrotire, Transilvania, Banat, prima jumătate a secolului XX, îngrijirea și protecția copiilor, studii feminine, norme sociale și medicale.

Keywords: sister of care, Transylvania, Banat, first half of the 20th century, children's care and protection, feminine studies, social and medical norms.

The Sister of Care in the Historical Regions of Transylvania and Banat (First Half of the 20th Century) (Abstract)

Women's involvement in health and medical matters and especially in ensuring the care and protection of children has a long history. Because mothers or not, it is inscribed in the feminine nature, it is that maternal instinct that constantly feels the need to protect and ensure the well-being of others. Among the rather feminine occupations for this purpose, in the first half of the 20th century there was also that of sister of care. The institutional bases of this occupation were established by a circular order in 1917 when the Hungarian Ministry of Internal Affairs Ugron Gábor decreed its establishment with the main purpose of combating the depopulation caused by the First World War and the infant mortality in an alarming rise, caused by the impoverishment of certain social classes, negligence, lack of financial means, but also by the lack of solid information of mothers regarding the care of their own children.

Ever since the emergence and establishment on legal bases of this occupational structure of sisters of care, a close collaboration between them and the institutions for the protection and education of children has been targeted. The measures taken were to lead to an improvement in the situation of abandoned children, as well as illegitimate children, or legitimate children whose physical and moral environment endangered their existence, development and natural growth.

Implicarea femeilor în chestiunile sanitare, medicale și mai ales în ceea ce privește asigurarea îngrijirii și protecției copiilor are o îndelungată istorie. Mame sau nu, aceasta stă înscris în natura feminină, este acel instinct feminin care simte în permanență nevoia ocrotirii și asigurării bunăstării celorlalți. Printre multele ocupații mai degrabă feminine cu acest scop, în prima jumătate a secolului XX s-a numărat și cea de soră de ocrotire. Bazele instituționale ale acestei îndeletniciri au fost statuate prin ordinul circular Nr. 135/XIV/1917, când ministerul maghiar de interne Ugron Gábor a decretat constituirea acesteia cu scopul principal de a combate depopularea pricinuită de Primul Război Mondial și mortalitatea infantilă aflată într-o ascensiune alarmantă, cauzată de sărăcirea anumitor clase sociale, în general de sărăcia perioadei, dar și de neglijența, lipsa mijloacelor financiare și lipsa de informații temeinice a mamelor privind

îngrijirea propriilor copii. S-a urmărit încă de la început implicarea întregii societăți în organizarea acestei noi structuri ocupaționale, însă mult timp nu s-a depășit faza inițială, interesul societal cu privire la aceasta fiind foarte scăzut. Ca urmare, a fost necesară solicitarea ajutorului și a intermedierei organizațiilor cu o anumită experiență în domeniul ocrotirii infantile și mai ales implicarea societății în această chestiune extrem de importantă, de rezolvarea căreia, la urma urmei, depindea într-o mare măsură soarta și viitorul întregului areal de pe actualul teritoriu românesc. Cea mai indicată în acest scop a fost considerată Societatea Stefania¹.

Orașul Timișoara, încă de la începutul anului 1917, inițiasse un proiect care viza ocrotirea copiilor și a mamelor. Printre principalele prevederi ale acestuia se numărau crearea unui fond de 100.000 coroane pentru ajutorarea mamelor sărace,

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1; e-mail: teodora_tm@yahoo.com.

¹ Dr. Axente Iancu, Rolul sorei de ocrotire în legătură cu azilele de copii, în *Viața Medicală*, I, nr. 4, Timișoara (1925), 120.

majorarea salariilor moaşelor angajate de stat, sistematizarea posturilor de ocrotitoare, sau procurarea unui număr de 20 de coşuri de transportat copiii. În anul 1918 s-a votat, la ordinul ministerului maghiar de interne, aderarea oraşului la Societatea Stefania, precum şi adoptarea statutelor acesteia şi deschiderea unui oficiu separat. În cadrul acestuia a fost numită în mod provizoriu o ocrotitoare şefă, al cărei post figura în cancelaria condusă de notarul şef al oraşului, Radocsay, care fusese împuternicit de Societatea Stefania şi ridicat la rangul de comisar de către minister. De asemenea, medicii, moaşele şi surorile de ocrotire ale oraşului urmau să se dedice scopului final al îngrijirii, ocrotirii şi acordării de ajutor copiilor (cu precădere sugarilor) şi mamelor din Timişoara². Întregul proiect a trenat însă, suferind tergiversări cauzate de prăbuşirea regimului din noiembrie 1918.

Dr. Iosif Nemoianu afirma în lucrarea sa, *Contribuţiuni la problema copiilor în Banat*, că în primele trei decenii ale secolului XX în Timişoara situaţia copiilor orfani şi nelegitimi era atât de incertă şi nelegiferată uniform, încât în fazele premergătoare preluării acestora de către o instituţie de ocrotire, singurele care le purtau de grijă erau surorile de ocrotire. Însă şi aceasta cu neajunsurile inerente peisajului general, acţiunile acestora fiind de cele mai multe ori compromise de lipsa unor măsuri oficiale statale ferme şi rapide. Astfel, spre exemplu, în raportul de final de an din 1924 al conducătoarei surorilor de ocrotire, a fost consemnat faptul că 48 de nou născuţi nu au putut fi luaţi în evidenţă şi înregistraţi pe motiv că „*nu s-au găsit la adresele indicate, în timp ce 131 au domiciliat prea departe. Dintre cei scoşi din evidenţă în acel an, 128 au fost şterşi din motivul că s-au mutat în loc necunoscut*”³.

După instaurarea administraţiei româneşti în Transilvania şi Banat, în vederea redefinirii şi reorganizării acestei structuri ocupaţionale şi a asigurării unei pregătiri profesionale riguroase⁴, s-au organizat cursuri specializate, în cadrul cărora au fost instruite două generaţii de surori de ocrotire, 136 dintre acestea fiind angajate în cadru statal. După care, din cauza vremurilor precare, cursurile au fost sistate pe o perioadă de doi ani.

Încă de la apariţia şi instituirea pe baze legale a structurii ocupaţionale a surorilor de ocrotire, a

fost vizată o strânsă colaborare între acestea şi instituţiile de protejare şi educare a copiilor. Aceasta se realiza în acord cu scopul declarat al tuturor azilelor de copii care au fost înfiinţate între cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi în prima jumătate a secolului XX şi anume, acela de a combate mortalitatea infantilă. Măsurile luate urmau să conducă către o îmbunătăţire a situaţiei copiilor abandonati, precum şi a celor nelegitimi, sau a celor legitimi al căror mediu fizic şi moral puneau în primejdie existenţa, dezvoltarea şi creşterea lor naturală⁵. În condiţiile în care în cadrul azilelor de copii adeseori, în funcţie de posibilităţile fiecărei instituţii, copiii sugari erau primiţi cu mamele care îi alăptau, intervenţia surorilor de ocrotire era recomandată încă de la sfârşitul perioadei de graviditate a femeilor care doreau să îşi lase copiii în grija azilelor de copii, fiind o perioadă de mare labilitate psihică când putea apărea în mintea acestora ideea de sinucidere sau infanticid. Astfel, surorile de ocrotire erau cele care încercau să „*ridice moralul fetelor seduse şi femeilor abandonate cari dau cele mai teribile lupte sufleteşti*”⁶. Tot acestea erau cele care se ocupau de procurarea (şi în unele cazuri producerea) albiturilor necesare nou-născuţilor. Surorile de ocrotire erau direct responsabile, atât în zonele rurale, cât şi în cele urbane, de demararea anchetei sociale ce se realiza în cadrul primelor două luni după naştere, anchetă care avea ca scop selectarea femeilor fără domiciliu sau a celor lipsite de mijloace financiare.

În cadrul maternităţilor surorile de ocrotire aveau acces numai cu acordul directorului sau al medicului primar. Prezenţa acestora era extrem de importantă pentru a le proteja pe femeile care abia născuseră, în intervalul de timp cuprins între ieşirea de la secţia de obstetrică şi până să ajungă la centrele de ocrotire, de diferiţi intermediari care încercau să le lămurească să îşi abandoneze nou-născuţii în maternitate şi să meargă să lucreze ca doici, sau de cei care încercau să le convingă că sunt demni să le crească copiii, în schimbul unor sume mari de bani, fără a le oferi în schimb asigurări cu privire la siguranţa sau oferirea unui mediu propice dezvoltării acestor copii. Având în vedere acestea, sora de ocrotire reprezenta instanţa oficială care realiza legătura dintre maternităţi şi azilele de copii, urmând ca ea să fie cea care le era alături şi cea care însoţea personal mamele lipsite de mijloace financiare pe drumul de la maternitate la azil. Această susţinere şi călăuzire fizică şi sufletească realizată de

² Josef Geml, *Vechea Timişoară în ultima jumătate de secol 1870–1920*, Timişoara (2016), 240.

³ Dr. Iosif Nemoianu, *Contribuţiuni la problema copiilor în Banat*, Lugoj (1928), 44.

⁴ Prof. Dr. Gh. Popoviciu, *Depopularea Banatului şi combaterea mortalităţii infantile*, Cluj (1937), 11.

⁵ Dr. Iosif Nemoianu, *op. cit.*, 63–64.

⁶ Dr. Axente Iancu, *op. cit.*, 121.

surorile de ocrotire era cea care le asigura mamelor atât cadrul cel mai potrivit îngrijirii și creșterii propriilor copii, dar și azilelor posibilitatea de a le oferi lapte matern copiilor lipsiți de propriile mame⁷.

Pe lângă repartizarea copiilor în cadrul instituțiilor de ocrotire, mai exista opțiunea plasării acestora în afara așezământului, în colonii. Acestea erau considerate locurile unde începea în adevăratul sens opera de îngrijire și educare a copiilor⁸. Pentru a contracara pe cât posibil separarea copilului de mamă, în colonii exista de obicei opțiunea plasării copilului cu mamă, în cazul în care aceasta nu avea o locuință în care să-și crească copilul. Prin plasarea sugarului la familii împreună cu mama, i se asigura copilului laptele matern atât de necesar în creșterea și dezvoltarea acestuia. Însă de departe cea mai mare importanță o avea faptul că mama învăța să-și iubească copilul, renunțând de cele mai multe ori la ideea abandonului. Pe lângă aceasta, mai exista și opțiunea plasării copilului în cadrul coloniei chiar la mamă dacă aceasta avea un cămin propriu, însă era lipsită de mijloace financiare, sau dacă numărul mare al copiilor o împiedica să muncească. În acest caz statul îi plătea mamei o sumă nu foarte mare, dar totuși considerabilă de bani, ca ajutor de alăptare. Prin această modalitate se urmărea consolidarea și fortificarea instituției familiei⁹. Însă au fost exemple care au relevat și unele sincope intervenite în cadrul acestor tipuri de colonii. Unul dintre cele mai grăitoare a fost reprezentat de colonia din Lugoj care până în anul 1926 a fost alcătuită din aproximativ 20–39 de orfani de război plasați la mame între anii 1914–1918. În cadrul acesteia, surorile de ocrotire au desfășurat o activitate extrem de stăruitoare de educare a mamelor. Cu toate acestea, în urma unor controale realizate de medicul-șef al orașului Lugoj (care era și medicul coloniei și medic consultant la dispensarul local al societății „Principele Mircea”), au fost înregistrate grave neajunsuri în ocrotirea acestor copii, ceea ce a dus la concluzia că, în lipsa alocării unor fonduri materiale substanțiale și a dobândirii unei conștiințe sufletești pregnante în rândul mamelor, munca surorilor de ocrotire, a medicilor sau a dispensarelor se dovedea a avea un rol numai instructiv și pur consultativ¹⁰.

În cadrul coloniilor copiii sănătoși cu vârsta de până la 15 ani erau încredințați crescătoarelor. Mamele care își puteau alăpta copilul propriu, dar

nu aveau surplus și pentru copiii străini, sau cele al căror copil putea fi trecut pe alimentație mixtă erau și ele plasate la crescătoare. În aceste condiții, surorile de ocrotire puteau deține funcția de supraveghetore de colonii când, împreună cu Primăria localității și medicul de colonie aveau rolul de a recomanda azilelor crescători care să întrunească condițiile solicitate de fiecare unitate de ocrotire. Copiilor sugari lipsiți de mame, surorile de ocrotire urmau să le caute, pe cât posibil, crescătoare care să îi și alăpteze (doici). Totodată sora de ocrotire era cea care trebuia să depună cele mai mari eforturi și să facă propagandă pentru atragerea unor sponsori și obținerea de fonduri în vederea constituirii coloniilor și a achitării taxelor de îngrijire¹¹.

Odată ajunși în colonii, copiii erau atent supravegheați de către surorile de ocrotire care se asigurau la fiecare pas că erau respectate de către crescători regulile și condițiile prestabilite. În acest sens, crescătorii trebuiau să fie sănătoși, de o moralitate ireproșabilă, neapărat de aceeași confesiune și naționalitate cu copilul/copiii dați în grijă, să posede o locuință corespunzătoare cu cel puțin o cameră și bucătărie și să aibă vacă care să furnizeze laptele atât de necesar copiilor. Aceștia trebuiau să urmeze sfaturile surorilor de ocrotire, referitoare la alimentarea copiilor, mai ales a celor foarte mici și prevenirea bolilor și tulburărilor digestive, care reprezentau unele din cauzele cele mai frecvente ale mortalității infantile¹². În schimb, crescătorii primeau îmbrăcăminte și sume de bani pentru îngrijirea copiilor care le erau plasați. Dacă sora de ocrotire constata că, copilul era foarte bine îngrijit, mai putea fi trimis încă unul, însă mai mult de doi aceleși crescători nu le era permis să adăpostească. Aceasta pentru a se evita contaminările de orice fel atât de comune în rândul copiilor și totodată pentru a nu „da plasamentelor aspectul unor afaceri comerciale, fapt care nu poate fi decât în detrimentul copiilor orfani”¹³.

Crescătorii erau obligați să trimită copiii care le erau plasați la școală. În această situație sori de ocrotire îi revenea responsabilitatea de a se asigura și a face demersuri ca, comitetele școlare să distribuie, din fondul cărților destinate copiilor săraci, celor orfani din azile sau colonii. Mai mult, sora de ocrotire încerca să atragă sprijinul societății și al diferitelor organizații filantropice în vederea furnizării copiilor a celor necesare pentru activitatea școlară, dar și pentru traiul și întreținerea lor zilnică. Pe lângă aceasta, sora de ocrotire trebuia

⁷ *Ibidem*, 121–122.

⁸ Dr. Iosif Nemoianu, *op. cit.*, 81.

⁹ Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Timișoara (2002), 88–90.

¹⁰ Dr. Iosif Nemoianu, *op. cit.*, 114–115.

¹¹ Dr. Axente Iancu, *op. cit.*, 122–123.

¹² Prof. Dr. Gh. Popoviciu, *op. cit.*, 26–27.

¹³ Dr. Axente Iancu, *op. cit.*, 123.

să îndeplinească și atribuții de asistentă, având în vedere că în cadrul vieții școlare, în comunitățile de copii apăreau diverse boli, rata de contaminare fiind extrem de ridicată. Sora de ocrotire, alături de medicul de școală, lua toate măsurile posibile stopării sau măcar diminuării extinderii oricăror maladii, sora de ocrotire reprezentând și puntea de legătură dintre școală, medic și familie. În această direcție, aceasta urmărea și lua de la școală lista copiilor absenți, pe cei care absentau mai mult de trei zile, înainte de a se reîntoarce la cursuri, ducându-i la un consult realizat de medicul școlii în vederea împiedicării unei eventuale răspândiri a contaminării. Acestea îi revenea și sarcina de a obține, prin intervenția azilului, de la depozitul sanitar sau din farmacii, medicamentele necesare copiilor orfani¹⁴. Tot sora de ocrotire era cea care îl asista pe medic la vaccinări și cu ocazia inspecțiilor școlare, având îndatorirea de a oferi informațiile sociale ale copiilor orfani și a primi diverse indicații referitoare la efectuarea vizitelor la domiciliu de către medic¹⁵.

Un rol foarte complex avea sora de ocrotire în cadrul dispensarului rural stabil. Acestea îi revenea îndatorirea de a realiza vizite la domiciliu (în urma cărora decidea gradul în care un copil necesita nu numai asistență medicală, dar și materială), precum și de a-l asista pe medic la consultații. De obicei într-un dispensar existau două surori de ocrotire, una se ocupa de vizitele la domiciliu, iar cealaltă de infirmerie și de asistarea medicului la consultații. Cea care se ocupa de vizitele la domiciliu era și cea care conducea biroul dispensarului unde se aflau registrele alfabeticе și fișele individuale ale copiilor¹⁶. Această mare responsabilitate impunea de la sine un deosebit simț al rațiunii, conștiință, dar și o amplă documentare, dezvoltate aptitudini de comunicare, empatie și o profundă înțelegere dincolo de aparențe a situației fiecărui copil în parte. Scopul ultim al acordării ajutoarelor materiale era acela de a consolida și solidifica ideea și conceptul de familie al locuitorilor, îndeosebi în rândul mamelor din mediul rural și în consecință, de a reduce numărul copiilor abandonați¹⁷. Se luau toate măsurile posibile în vederea acestui deziderat și numai în situații excepționale un copil era declarat abandonat. În aceste cazuri, se căuta să fie plasat la rudele din același sat sau măcar la cunos-

cuți. Dacă aceste încercări eșuau, copilul era direcționat către instituțiile pentru ocrotirea copiilor. O altă atribuție foarte importantă a dispensarului rural, exercitată prin intermediul sorei de ocrotire era aceea de a organiza colonii în care copiii abandonați urmau a fi distribuiți din instituțiile de ocrotire către părinții crescători. În satele cu o natalitate scăzută posibilitatea ca, copiii abandonați să fie asimilați complet și adoptați de familia crescătoare era mult mai ridicată. În coloniile pe care sora de ocrotire le înființa și le sistematiza, medicul care conducea dispensarul urma a prelua atribuțiile de medic al întregii colonii, iar sora de ocrotire devenea și supraveghetora coloniei, tot ei putând să constituie și un comitet al dispensarului¹⁸. Ca urmare a tuturor acestora, sora de ocrotire era considerată „*osia unui dispensar*”¹⁹.

O mare importanță în cadrul unui dispensar de copii, fie el rural sau urban, o dețineau doamnele din comitet, „*pionierele dispensariilor în afară*”²⁰ care reprezentau un ajutor neprețuit al sorei de ocrotire. Acestea vizitau copiii, discutau cu mamele și desfășurau o amplă campanie de atragere a acestora împreună cu copiii la consultații medicale, mai ales atunci când se înființau dispensare noi. În privința dispensarelor întemeiate de societățile de caritate, doamnele din comitet dețineau atât rol de întemeietoare, cât și de susținătoare materiale, dar și morale ale acestora²¹.

Activitatea unui dispensar de copii se realiza pe două paliere principale. Prima fază cuprindea consultațiile gratuite din incinta dispensarului. În cadrul unei astfel de consultații copilul aflat în sala de așteptare era direcționat de către sora de ocrotire în camera de cântărire. Dacă copilul nu era încă înregistrat în registrele dispensarului, sora de ocrotire care conducea biroul acestuia, îi întocmea fișa individuală care cuprindea informații asupra stării sociale și materiale a părinților, cât și antecedentele medicale și ereditare ale copilului, conform unei scheme tipizate. În fișa individuală se nota și fiecare dată a prezentării la consultații. După îndeplinirea acestor proceduri, copilul era preluat de sora de ocrotire care asista medicul la consultații, era cântărit, i se lua temperatura, după care aceasta intra cu el în cabinetul de consultații. În urma consultației, medicul îi oferea mamei indicațiile necesare, referitoare la îngrijirea copilului sau alăptare, în cazul sugarilor. Dacă copilul era bolnav, în funcție de aparența gravității cazului,

¹⁴ *Ibidem*, 125–126.

¹⁵ *Ibidem*, 123–124.

¹⁶ Dr. C. Radu, Principii conducătoare în organizarea unui dispensar pentru copii sugari, în *Viața Medicală*, I, nr. 3, Timișoara (1925), 73–74.

¹⁷ Dr. Iosif Nemoianu, *op. cit.*, 138–139.

¹⁸ *Ibidem*, 139–140.

¹⁹ *Ibidem*, 139.

²⁰ Dr. C. Radu, *op. cit.*, 74.

²¹ *Ibidem*.

medicul dispensarului îl îndruma spre spital, sau îl reținea în infirmerie, sau dacă medicul stabilea că pacientul putea fi tratat de acasă, o instruia pe mamă, cât și pe sora de ocrotire în privința tratamentului. Deoarece majoritatea dispensarelor erau zilnic tranzitate de un număr apreciabil de persoane, în vederea împiedicării contaminărilor, încă din sala de așteptare de obicei sora de ocrotire realiza o triere (în cazul dispensarelor cu mai mulți medici această triere era realizată de medic). Copiii suspecți de boli contagioase, la orașe erau trimiși spre un spital epidemic, iar la sate de obicei se luau măsuri de carantinare în familie și de dezinfectare²².

Cea de-a doua fază a activității unui dispensar se desfășura în familia copiilor. Sora de ocrotire și doamnele din comitet (în cazul în care exista un comitet) erau foarte importante în această etapă, întrucât ele erau cele care pătrundeau în familiile copiilor din aria de activitate a dispensarului, le examinau și observau starea materială, socială și orice alt element considerabil referitor la sănătatea acestora, sub toate aspectele. Sora de ocrotire și doamnele din comitet erau cele care învățau mamele și le educau cu privire la îngrijirea copiilor, le ofereau informații legate atât de propria igienă, cât și a copiilor lor și ofereau sprijin moral și emoțional acestora la nevoie. Tot acestea erau cele care susțineau și impulsiau mamele în a-și duce copiii constant la consultațiile medicale, iar în cazul în care copiii erau bolnavi, în a-i prezenta urgent la medic. Sora de ocrotire realiza în timpul vizitelor tratamentele prescrise de medic copiilor bolnavi, urmând ca la întoarcerea în dispensar să informeze medicul asupra vizitei. Era recomandat ca medicul dispensarului să își extindă activitatea și în afara acestuia și măcar o dată pe an să realizeze personal o anchetă sanitară în familiile copiilor înregistrați în dispensarul său pentru a avea o imagine de ansamblu cât mai veridică a situației propriilor pacienți. Totodată prin aceasta putea lua măsuri la timp în combaterea și eradicarea mai multor plăgi sociale ale vremii, precum sifilisul congenital, tuberculoza și mai ales mortalitatea infantilă²³.

Un rol deosebit de important deținea sora de ocrotire începând cu împlinirea de către copiii orfani a vârstei de 12 ani. Atunci, aceasta purta discuții cu crescătorii pentru a orienta traiectoria viitorului acestor copii, în primul rând din punct de vedere material. În urma discuțiilor, unii crescători erau dispuși să lase o parte din avere acestor copii

pe care îi luaseră în îngrijire, astfel asigurându-le baza unui trai sigur pe viitor. Alții se arătau dispuși chiar să îi adopte, în condițiile în care îndeplineau condiția reclamată de lege în acest sens și anume ca unul din soții crescători să aibă împlinită vârsta de 50 de ani. Sorei de ocrotire îi revenea și îndatorirea de a orienta minorii orfani, pe care nu reușea să îi încadreze în niciun fel din punct de vedere legal în familia crescătorilor, către alegerea unei direcții profesionale, copiii sănătoși și apți din punct de vedere fizic sau psihic fiind trimiși să învețe o meserie, înființându-se cu acest scop colonii de ucenici. În alegerea unei meserii sora de ocrotire colabora cu crescătorii, dar lua în considerare și preferințele și înclinațiile individuale ale fiecărui copil. Odată cu împlinirea vârstei de 15 ani orfanii ieșeau oficial de sub tutela azilului, însă nefiind suficient de maturi încât să preia frâiele propriilor vieți, de cele mai multe ori aceștia erau preluați de persoane particulare care îi mai supravegheau un timp. O atenție sporită din partea surorilor de ocrotire necesitau fetele care trebuiau supravegheate mai atent și trimise în locuri sigure unde să deprindă o meserie care să le permită asigurarea unui trai decent și lipsit de riscuri²⁴.

În concluzie, sora de ocrotire a deținut un rol fundamental în viața medicală și sanitară a societății transilvănene și bănățene din prima jumătate a secolului XX, ea fiind cea care a dirijat cu multă iscusință și ingeniozitate asigurarea asistenței, susținerii morale, îndrumării, educării și protejării atât a copiilor, cât și a mamelor, înscriind în acest fel întreaga comunitate în care își desfășura activitatea pe calea evoluției și a transformării specifice perioadei.

²² *Ibidem*, 74–75.

²³ *Ibidem*, 75.

²⁴ Dr. Axente Iancu, *op. cit.*, 124–125.

Pl. I. Coloniile aparținătoare centrului pentru ocrotirea copiilor din Cluj de-a lungul primei jumătăți a secolului XX (Dr. Axente Iancu, Rolul sorei de ocrotire în legătură cu azilele de copii, *Viața Medicală*, I, nr. 4, Timișoara, 1925, 120–126).
 / Colonies belonging to the center for the protection of children in Cluj throughout the first half of the 20th century (Dr. Axente Iancu, *The role of the sister of care in relation to the children's asylums*, Year I, No. 4, 1925, 120–126).

LAJOS VARJASSY: FROM SECRETARY OF THE ARAD CHAMBER OF COMMERCE TO MINISTER OF HUNGARIAN COUNTER-REVOLUTIONARY GOVERNMENTS

Marcell Tóth*

Keywords: Lajos Varjassy Jr., Great War, World War I, Arad, Szeged, Hungarian Government, Lodge of Unity.

(Abstract)

Lajos Varjassy Jr. (1879–1935), a Hungarian politician, is often confused with his identically named father, who was the mayor of Arad during the city's heyday, even by historians specializing in that era. If the Austro-Hungarian Empire and historical Hungary had not collapsed in the autumn of 1918, he might have remained a second-rate figure even at the local level, someone we would only read about in the footnotes of local history works.

At barely 39 years old, he suddenly rose from being a simple provincial chamber of commerce secretary to the governor-prefect of the city and County of Arad, because he had the trust of both the new Hungarian political system and the Romanian leaders of his homeland, as he had already shown friendship towards the Romanian minority before 1918. As a cosmopolitan and francophone, he easily communicated not only with the local Romanians but also with the soon-to-arrive French occupiers. In the following months, he had a dizzying career; first, it was rumored that he would become a minister, and then he actually held these high positions in the counter-revolutionary governments of Arad and Szeged. In fact, he was the only minister who could be a member of all the cabinets.

This lightning career lasted just over a year: in its final act, he barely managed to save his own life from the military officers with whom he had worked not long before to overthrow the communist regime.

He spent the last decade and a half of his life in Romania. He was inexorably drifting down the slope of his life, his influential Romanian allies turned away from him, and the Hungarian politicians in Romania and Hungary considered him a traitor. This latter accusation was even reinforced by his death: he was buried in London at the expense of the Romanian embassy.

Hungarian and Romanian historiography alike owes us the life of Lajos Varjassy. Several scientific publications¹ confuse him with his similarly named father, the mayor of Arad. From the perspective of the Romanians, it is important that he was the first to hoist the Romanian flag on the Arad County Hall in 1918 as the Hungarian government commissioner-prefect. From the perspective of Hungarian history, it is significant that he was the only one who served as a minister in all three Hungarian counter-revolutionary governments formed in 1919.

Family background, life until 1918

Dr. Lajos Béla Varjassy de Csejthe – that is Lajos Varjassy Junior – was born on September 13,

1879, in Arad². Lajos Varjassy Senior (1852–1934) led „factory owner Mittelman's³ charming daughter, Josephine”⁴, to the altar as a deputy clerk in the autumn of 1878, and then, having climbed the ranks of public administration, served as the city's mayor from 1907 to 1918⁵ – according to contemporary gossip, also smoothing the path for his son's career. In public life, not only the titular character's father but also his uncle, Árpád Varjassy de Csejthe (1854–1915), played a significant role, the latter serving for several decades as the school inspector of Arad and Arad County and as a member of the city's law committee⁶. Lajos Varjassy Senior and Árpád Varjassy were both Freemasons, and mem-

² Himpfner 1897, 28.

³ His family name was spelled Mittelmann. Lived: 1853/1854/1860/1862/63[?]-1923.

⁴ *Pesti Napló*, 29, no. 279 (November 19, 1878), 3.

⁵ *Pesti Napló*, 58, no. 10 (January 11, 1907), 6; *Városok Lapja*, 13, no. 24 (November 30, 1918), 191.

⁶ Gyászjelentés, Csejthei Varjassy Árpád. Arad (December 30, 1915).

* Archivist, Csongrád-Csanád County Archives of the Hungarian National Archives; PhD student, University of Pécs, Interdisciplinary Doctoral School, email: toth.marcell@mnf.gov.hu.

¹ Imre-Szücs 1986, 61; Mócsy 1983, 240.

bers of the Arad Lodge of Unity⁷. Interestingly, their father, József (1826–1900), a veteran of the 1848 War of Independence, government commissioner secretary, who in 1887 received the title Csejthe and changed his name from Vranovits to Varjassy after the revolution, was also a member of the county committee and appeared on the early 1870s list of the Fraternitas (Brotherhood) Lodge⁸. That is, including Lajos Varjassy Junior, at least three generations of the family participated in the city's public life and the Freemason movement.

Lajos Varjassy Jr. completed his secondary education in his hometown between 1889 and 1897⁹. He learned several world languages, French, English, German¹⁰, and even took Romanian language classes, „because he knew it would soon become indispensable”¹¹. After obtaining his *matura*, he pursued legal studies in Budapest (where he became a Doctor of Political Science at the University of Budapest in the 1901–1902 academic year)¹², Vienna, Berlin, Leipzig, and Paris – according to an entry in an interwar lexicon, he held a doctorate in administrative and legal sciences¹³. For two years, he worked for Crédit Lyonnais in Paris¹⁴. In early 1905, he launched the biweekly magazine *La Hongrie* in France, which aimed to strengthen French-Hungarian relations with an anti-Pan-German tone¹⁵. The newspaper survived only a few issues.

In the summer of 1905, Varjassy became a clerk at the school inspectorate in Caraș-Severin (Krassó-Szörény)¹⁶ County¹⁷, and subsequently a police clerk in Arad¹⁸. From March 1908, he was the secretary of the Arad Chamber of Commerce and Industry¹⁹, and later that same year, the Minister of Agriculture appointed him as the economic advisor to the city's administrative committee²⁰. In the

years leading up to World War I, he participated in the international congresses of the chambers of commerce and industry in Boston (1912) and Paris (1914)²¹.

Not only his enemies but also his own memoirs and contemporary press sources indicate that he was a Freemason, like his father and grandfather. During the Great War, he continued to serve as the chamber secretary and as the Grand Master of the Lodge of Unity²². The lodge's headquarters was converted into a military hospital, where Varjassy's wife worked as a volunteer head nurse, for which she was awarded the Decoration for Services to the Red Cross, Silver Medal with war decoration in April 1916²³. As early as June 1914, a national newspaper referred to it as a radical party, meaning that it had already established contact with Oszkár Jászi's circle before the outbreak of World War I²⁴.

During the years of the war, he continued his publication activities on economic topics²⁵, and made proposals regarding the review of food price increases and the customs union²⁶. He was a member of the National Industrial Council, the Permanent Committee of the National Congress of Hungarian Cities, and the management of several cooperatives and companies²⁷. In the autumn of 1916, he, along with his father, received a letter of commendation from the Minister of Finance for his efforts in promoting war loans²⁸.

Governor-commissioner of the city of Arad and Arad County

The significant leap in his career came with the October Revolution, when Mihály Károlyi was appointed Prime Minister. Although Béla Barabás, the governor of Arad city and Arad County, was a party member of the new prime minister and

⁷ Berényi 2007, 461–462.

⁸ Berényi 2007, 460; Gyászjelentés, csejthei Varjassy Árpád. Arad (May 28, 1900); Kempelen 1932, 33; Lakatos 1881, 90.

⁹ Himpfner 1897, 28.

¹⁰ *Brassói Lapok*, 33, no. 101 (May 7, 1927), 2.

¹¹ *A Hét*, 11, no. 48 (November 25, 1983), 9.

¹² Adatbázis, doktori fokozatot szereztek 1950-ig.

¹³ *Irodalomtörténet*, 25, no. 1 (1935), 104.

¹⁴ *Brassói Lapok*, 33, no. 101 (May 7, 1927), 2.

¹⁵ *Pesti Hírlap*, 27, no. 10 (9378) (January 10, 1905), 8.

¹⁶ The geographical names of the areas that belonged to Hungary before 1920 and to Romania afterwards are written in Romanian, but I also included the contemporary Hungarian names in parentheses at the first mention.

¹⁷ *Budapesti Közlöny*, 39, no. 164 (July 19, 1905), 2.

¹⁸ *Irodalomtörténet*, 25, no. 1 (1935), 104.

¹⁹ *Pesti Napló*, 59, no. 74 (March 25, 1908), 21.

²⁰ *Budapesti Közlöny*, 42, no. 235 (October 14, 1908), 1.

²¹ *Irodalomtörténet*, 25, no. 1 (1935), 104; *Honi Ipar*, 13, no. 23 (December 1, 1912), 9.

²² *Félegyházi Hírlap* egyesült *Félegyházi Híradó*, 32/20, no. 3 (January 18, 1914), 8; *Kelet*, 27, no. 3 (March 1915), 11; *Vágóhid*, 13, no. 40 (October 3, 1926), 10.

²³ *Budapesti Közlöny*, 50, no. 118 (May 23, 1916), 3; *Kelet*, 27, no. 3 (March 1915), 11.

²⁴ *Erdélyi Futár*, 1, no. 7 (May 1, 1927), 22; *Világ*, 5, no. 135 (June 11, 1914), 11.

²⁵ Varjassy 1914a; Varjassy 1916a; Varjassy 1914b; Varjassy 1916b.

²⁶ *Délmagyarország*, 4, no. 254 (October 21, 1915), 3; *Magyarország*, 25, no. 282 (October 10, 1915), 7; *Az Újság*, 15, no. 51 (February 20, 1916), 20.

²⁷ *Központi Értesítő*, 43, no. 18 (March 3, 1918), 431; *Magyar Kereskedők Lapja*, 38, no. 37 (September 14, 1918), 9; *Magyarország tisztai cím- és névtára*, 1914, 289; *Városok Lapja*, 10, no. 42 (October 16, 1915), 334.

²⁸ *Budapesti Közlöny*, 50, no. 276 (November 26, 1916), 6.

even a travel companion during his 1914 trip to America, he still had to leave²⁹. In November 1918, under pressure from the local Romanian community (including Ștefan Cicio Pop, a Romanian parliamentarian from Hungary, who called Budapest), the Károlyi government appointed him as the government commissioner-prefect of Arad County and Arad City³⁰. His appointment was also welcomed by the Transylvanian Romanian press³¹. From then on, we encountered his name more and more frequently in the national press, and he was also considered a candidate for the position of Secretary of State for Commerce, but he ultimately did not become a member of the Károlyi cabinet³². His father, the mayor of Arad, also retired at that time³³.

He was present at the Arad negotiations between Iuliu Maniu and Oszkár Jászi on November 14, 1918, and according to him, he enjoyed the trust of both Jászi and the Romanians. According to his report, the Romanian side had a positive attitude towards the Hungarian radical minister, but they were disturbed, on the one hand, by the presence of István Apáthy, the Transylvanian government commissioner, and, on the other hand, they found „the large statistical material and preparedness that Oszkár Jászi brought to the conference to be an „unpleasant moment”³⁴. According to Varjassy, the Romanian side did not accept the latter as credible and did not trust that the Hungarians were not offering concessions only temporarily³⁵. In truth, the breaking point was that the Hungarians offered autonomy too late, and the Romanian side could only accept complete separation³⁶.

On November 21, the *Aradi Közlöny* published Lajos Varjassy's statement regarding the proclamation of the Romanian National Council of Arad County, in which the Romanians announced their intention to become independent from the Hungarians and to live in a separate state entity. Varjassy stated that he understands the Romanians' distrust towards the new Hungary. He emphasized that „nowadays, Hungarian chauvinism is equal to treason,” and regarding Romanians, he remarked,

„I consider it natural that a proud people does not want to endure servitude, we did not endure it either with Austria”³⁷. The nationalist-communist historians of the Ceaușescu era presented the latter quotation in such a way that Varjassy was among those Hungarians who supported the unification of Romania and Transylvania³⁸. However, this was a latter misinterpretation of the commissioner's words: Varjassy emphasized in the interview that in the new, canton-divided Hungary, the Romanians would find what they were looking for, and in response to the more understanding behavior of the Hungarians, „the Romanian nation in Hungary does not need to maintain the part of the manifesto that desires destruction rather than servitude, if it does not receive autonomy and independence.” And the manifesto will be nothing more than a „historical relic”³⁹.

Varjassy, it seems, truly tried to take the Romanian side's interests into account. At the beginning of his tenure as government commissioner, he banned the „Iron Guard”⁴⁰, which, after the collapse, shot dead several Romanian peasants in the countryside⁴¹. He established a mixed commission to investigate grievances, in which the Romanian National Council was also represented. After the armed incident with military casualties that occurred at the Romanian-Hungarian demarcation line near the village of Brănișca (Branyiszka)⁴², Ștefan Cicio Pop asked him to mediate with Budapest⁴³. He did the same in reverse: when the Romanian authorities captured the Hungarian stationmaster of the Ilia (Marosillye) railway station, he informed the Sibiu (Nagyszeben) Governor's Council and the Arad Romanian National Council, and finally, with the help of the commander of the Zam (Zám) Romanian National Guard, he managed to secure

²⁹ Barabás 1929, 185–195.

³⁰ Barabás 1929, 153–154; *Budapesti Közlöny*, 52, no. 258 (November 10, 1918), 3; *Világ*, 9, no. 259 (November 5, 1918), 2.

³¹ *Gazeta Transilvaniei*, 82, no. 238 (November 14, 1918), 4.

³² *Pesti Napló*, 69, no. 260 (November 6, 1918), 4.

³³ *Pesti Napló*, 69, no. 265 (November 12, 1918), 2.

³⁴ Varjassy 1932, 18.

³⁵ Varjassy 1932, 17–23, 26–32.

³⁶ Köpeczy et alii 1986, 1711–1714.

³⁷ *Aradi Közlöny*, 33, no. 265 (November 21, 1918), 1.

³⁸ For an example see: Mușat 1983, 33.

³⁹ *Aradi Közlöny*, 33, no. 265 (November 21, 1918), 1.

⁴⁰ *Alkotmány*, 23, no. 268 (November 15, 1918), 11.

⁴¹ According to the Romanian side, the killings were ethnically motivated, while the Hungarians claim it was because they were looting. Based on the example of the neighboring Csanád County – regardless of the nationality of the village's population – the village clerks and the owners of the general stores were mainly attacked in the autumn of 1918. The former position was generally held by Hungarians, while the latter shops were owned by Jews. The commander accused of the massacre, First Lieutenant Ferenc Gábor, was a Hungarian of Jewish faith, and according to the press, he fled. In the spring of 1919, he returned to Arad as a representative of the counter-revolutionaries from Budapest.

⁴² For the Romanian and Hungarian explanations of the armed incident, see Olivér Fráter's book. Fráter 1999, 62–63.

⁴³ *Népszava*, 46, no. 298 (December 17, 1918), 3.

the release of the Hungarian railway worker⁴⁴. However, he was not always successful: at the end of January 1919, Hungarian newspapers reported that Varjassy had managed to secure the release of István Apáthy, the Transylvanian government commissioner, who had been arrested in mid-January by the Romanians⁴⁵ – In reality, the professor from Cluj (Kolozsvár) remained a prisoner for another year and a half.

In December 1918, following the approval of the Minister of the Interior, the Romanian flag was hoisted on the County Hall at the request of the Romanians. Not long after, the Romanian side allegedly responded positively to the proposal for a Hungarian minister to be delegated alongside the Sibiu Governor's Council, but this did not materialize. He received the Serbs who occupied Aradul Nou (Újarad) and gave a toast in their honor⁴⁶.

Alongside Romanian politicians, he also collaborated with the Arad Workers' Council, which was under the influence of Hungarian social democrats; nevertheless, he was unable to avoid ethnic disturbances. In order to bring the two nations closer, he established a Romanian-Hungarian propaganda committee on January 1, 1919, at whose meeting both the Romanian and Hungarian National Council leaders of Arad spoke⁴⁷.

He was accused, especially in 1919–1920, of being a communist sympathizer, but in reality, he was already attacked in the first issue of the Hungarian communists' first daily newspaper, the *Vörös Újság*⁴⁸. However, he continued to cooperate with the Social Democrats, and in January 1919, at the request of the Workers' Council, he removed Mayor Rezső Lócs from the city's leadership in mid-January 1919. He appointed his successor, Ferenc Sárkány, his former secretary, in March, also at the suggestion of the Social Democratic body⁴⁹.

According to his memoirs, Oszkár Jászi wanted him to be the Minister of Nationalities after his resignation⁵⁰, and his name also appeared as a candidate in the contemporary press⁵¹. However, in the end, it was Dénes Berinkey, also associated

with the radicals, who became the Prime Minister and also served as a minister without portfolio⁵².

Varjassy in French-occupied Arad

In the last days of 1918, news spread that Romanian troops would occupy the city of Arad within two weeks. This caused concern among the predominantly Hungarian population of the city at the time, so Varjassy tried to reassure the residents: it would not be a political but simply a military occupation, and the French would soon replace the Romanians. Finally, due to the Serbian-Romanian war that broke out over the status of Banat, the concerned French did not allow the Romanian troops into the city, but occupied it themselves on December 30⁵³. Thanks to Varjassy's Francophone past, he also established good relations with the French soldiers⁵⁴, both with their commander, General Gondrecourt, and the general's aide-de-camp, Captain Saint-Laumer.

Varjassy claimed in his memoirs that following the proclamation of the Hungarian Soviet Republic on March 21, 1919, he immediately submitted his resignation and intended to hand over power to the Workers' Council. However, the leaders of the council, considering the French occupation, did not accept this and requested him to stay. He mentions as his own merit that he convinced the otherwise royalist city commander, General Gondrecourt, that the occupation could not be purely military, but had to become political. Thus, he became the prefect of the city and the county, and the leftist Hungarian soldiers, politicians, and their sympathizers voluntarily, but under French pressure, left the region⁵⁵. In contrast, Béla Kelemen emphasized that, on the one hand, Varjassy was desperate and confused when appearing at the French command, and on the other hand, the Workers' Council indeed aimed to establish the Directory and expel the French military, but Gondrecourt was aware of the plan thanks to the established French military intelligence service. Thanks to this, he acted before its execution, gathered his officers in the Aradul Nou fortress, stationed machine-gun-equipped soldiers and vehicles at key points in Arad, issued a proclamation, and then allowed the communist sympathizers to leave. In the aforementioned proclama-

⁴⁴ *Az Est*, 9, no. 297 (December 19, 1918), 3.

⁴⁵ *Budapesti Hírlap*, 39, no. 26 (January 20, 1919), 2.

⁴⁶ *Délmagyarország*, 7, no. 304 (December 18, 1918), 4; *Pesti Napló*, 69, no. 288 (December 8, 1918), 9; *Pesti Napló*, 69, no. 290 (December 11, 1918), 7.

⁴⁷ *Az Est*, 10, no. 28 (February 1, 1919), 6.

⁴⁸ *Vörös Újság*, 1, no. 1 (December 7, 1919), 3.

⁴⁹ *Az Est*, 10, no. 19 (January 22, 1919), 5; *Pesti Napló*, 70, no. 57 (March 7, 1919), 5.

⁵⁰ Varjassy 1932, 42.

⁵¹ For an example see: *Az Est*, 10, no. 19 (January 22, 1919), 2.

⁵² *Székely Nép*, 37, no. 7 (January 22, 1919), 1.

⁵³ *Délmagyarország*, 7, no. 313 (December 31, 1919), 3; *Magyarország*, 25, no. 305 (December 29, 1918), 4.

⁵⁴ *8 Órai Újság*, 4, no. 306 (December 31, 1918), 1; Varjassy 1932, 46–49.

⁵⁵ Varjassy 1932, 46–49.

tion, the general announced that „from March 22, 1919, the supreme command in the city of Arad will be exercised by the French military authorities.” The civil authorities continued their operations, and the laws and regulations in effect before the period of the council republic remained in force in Arad and its surroundings⁵⁶. The contemporary sources rather confirm Kelemen and not Varjassy. From the newspapers, we know that the French were preparing to take political power even before March 21, 1919: for example, Varjassy, on the orders of Gondrecourt, had already introduced French-supervised Hungarian censorship two days earlier, and shortly before that, the general had ordered the removal of the Hungarian military from the city⁵⁷.

On March 25, Lajos Varjassy declared martial law⁵⁸. A governor's council was formed to assist in his work, which included Dr. Mayor Ferenc Sárkány, Dr. Deputy Mayor István Angel, Dr. Lajos Baross (commercial affairs), Gábor Fehér (finance), Rudolf Zerkovitz (transportation affairs), Géza Nemes (public catering affairs), and 6 members from the Arad Workers' Council⁵⁹. The committee made daily decisions, which came into effect after French approval, but according to Varjassy, the occupiers never vetoed any of them⁶⁰. His then political colleague and later opponent, Tibor Eckhardt, accused him of the welfare fund created by Varjassy being, in fact, a base for corruption. After continuing to rely mainly on the working class, an opposition group emerged from the former supporters of the assassinated Prime Minister István Tisza, who demanded greater political influence for the middle class⁶¹.

However, this did not mean that the communists had grown fond of him: due to the governor's involvement, Béla Szántó, Deputy People's Commissar of War, suggested in the Revolutionary Governing Council that an order be given for Varjassy's arrest, but the decision was never carried out – due to the aforementioned circumstances⁶².

Lajos Varjassy and the Arad counter-revolutionary movement

In Belgrade, he negotiated with General De

Lobit, the commander of the Hungarian army, and from there he intended to continue to Paris, but ultimately he only made it to the Serbian capital. Varjassy presented his plans for carrying out an armed counter-revolution against the communists in Hungary here – however, he was later accused of actually presenting a memorandum he had obtained through indirect means from his political opponents (who later became his ministerial colleagues) as his own work⁶³. On April 14, during De Lobit's visit to Arad, he also presented his plans. During the recent negotiations, the formation of a national unity front was outlined, which was strengthened by the fact that revolutionary-minded individuals opposing Varjassy were also involved in the personal discussions⁶⁴. De Lobit, who had previously wanted to oversee the creation of a Hungarian counter-government with the support of the Vienna Antibolshevik Comité (ABC), now cast his vote for the Aradians⁶⁵.

On April 17, the Defense Committee was established, which, with its donations, was able to set up the „Arad County Gendarmerie” consisting of a few hundred (approximately 200–400) members, which was intended to be the nucleus of a future army – Varjassy emphasized his own role in its establishment and the support of the French, while his critic, Béla Kelemen, highlighted the contributions of civilian donors. It seems that Kelemen Béla's data might also be correct here, as the prefect's opponents organized it, and only after its establishment did they go to Varjassy's office, who complained that he was presented with a fait accompli⁶⁶.

On April 21, 1919, he proposed, at Saint-Laumer's request, to establish the Arad Union Sacrée. Their goal was to represent the unification of broader social strata of the bourgeoisie⁶⁷, which is why the Social Democrats also issued a statement in advance declaring their distancing from the Bolsheviks⁶⁸. At the inaugural meeting on April 25, Varjassy delivered a speech in which he emphasized the importance of anti-communist unity and reminded everyone of the expectedly strict peace treaty, the severity of which could only be mitigated if the Hungarian people themselves partici-

⁵⁶ Kelemen 1923, 215–216.

⁵⁷ *Pesti Napló*, 70, no. 66 (March 18, 1918), 4; *Pesti Napló*, 70, no. 68 (March 20, 1918), 3.

⁵⁸ Timbus-Caciora 2008, 141.

⁵⁹ Kelemen 1923, 216.

⁶⁰ Varjassy 1932, 48.

⁶¹ Tóth 2024, 22.

⁶² Imre-Szücs 1986, 61.

⁶³ Tóth 2024, 41.

⁶⁴ Barabás 1929, 156–158; Kelemen 1923, 217; Varjassy 1932, 49–50, 54–55.

⁶⁵ Romsics 1985, 580.

⁶⁶ Egy Ellenforradalmár 1920, 25–26; Kelemen 1923, 219; Varjassy 1932, 50–52.

⁶⁷ Kelemen 1923, 219; Paál 1919, 17–18.

⁶⁸ *Délmagyarország*, 8, no. 93 (April 25, 1919), 4.

pated in the elimination of Bolshevism⁶⁹. Captain Saint-Laumer, an officer from Gondrecourt, also spoke, announcing that „the French support this social movement most warmly.” The French officer Varjassy was proposed as the president of the organization: the participants unanimously supported the proposal, knowing that this was the will of the occupiers⁷⁰.

The counter-revolutionary movement was joined by some Timișoaran politicians, as well as two mysterious figures, István Augner and Ábel Bartha, who arrived on behalf of the French command in Belgrade. It is not surprising that the idea of the Arad counter-government, according to Varjassy's memories, was proposed by these two individuals⁷¹. Nevertheless – due to the abduction and murder of Lajos Náray – Count Gyula Károlyi was invited. In the legally illegitimate government, the ministers did not belong to the prime minister, but rather the prime minister received a ready-made list of ministers⁷².

Lajos Varjassy, minister of the Arad counter-revolutionary government

Varjassy became the Minister of Commerce in the cabinet. The other members of the government are: Dr. Béla Barabás, Minister of Religion and Public Education; Elemér Bársony, Minister of Welfare; Ábel Bartha, Minister of the Interior; Baron Gyula Bornemisza, Minister of Foreign Affairs; Dr. Béla Fülöpp, Minister of Transportation; Dr. János Hemmen, Minister of Nationalities; János Kintzig, Minister of Agriculture; Dr. Lajos Pálmai, Minister of Justice; Dénes Pálosi, Minister of Food Supply; and Zoltán Szabó, Minister of War⁷³.

Based on the latest research, the cabinet was not formed on May 5, 1919 (as accepted by Hungarian historians), but rather a day later⁷⁴. The government included politicians from the major Hungarian parties that operated during and immediately after World War I, who were indeed more prominent figures locally, but this symbolized that Hungarians unite in times of trouble. Lajos Varjassy, together with Tibor Eckhardt, drafted the cabinet's manifesto. The leaflet promised action against communists, the restoration of legality, and good relations with neighboring peoples and

the Entente. They did not mention the planned form of government, but Romanian, Serbian, and Hungarian sources also confirm that they intended to crown Archduke Joseph August as king⁷⁵.

Since the Romanian army had surrounded Arad, it was decided at the very first meeting that they would relocate to Szeged⁷⁶. On May 7, Interior Minister Ábel Bartha ordered the abolition of the so-called trusted-men system at all offices, and from then on, those with complaints could turn to Government Commissioner Lajos Varjassy regarding the affected officials and other employees⁷⁷. In truth, the government members barely managed to achieve any results: no state recognized the government, the ministers who returned to Timișoara were placed under house arrest by the occupying Serbs, and the Romanian army's intelligence service was aware of all their movements⁷⁸.

On May 9, the government and the gendarmerie set off for Szeged by two trains. Dr. Romul Veliciu, the Romanian prefect of Arad County, issued a transit permit and a Romanian official, as well as a French officer, accompanied the ministers. Nevertheless, in Mezőhegyes, the Romanian army interned the ministers, the soldiers, and the escort. Officially, it was justified by the fact that the Hungarians carried more weapons than permitted, but in reality, they were captured for political and military reasons. Several ministers blamed Varjassy for their capture because they knew he had good Romanian connections and had even avoided internment. The accusation was probably unfounded. On one hand, Varjassy's Romanian connections were politicians and journalists, not soldiers; on the other hand, he did everything to free his companions.

Namely, when the government relocated to Szeged, Varjassy, unlike most of the ministers, did not travel by train but by his own car, and he was followed by a French military convoy. He was already in Szeged on May 10, 1919, at which time the local counter-revolutionaries did not yet recognize his government and ministerial position. He negotiated several times on behalf of the Arad cabinet and eventually became a member of the Governor's Committee established on May 21, which included politicians from Szeged, Arad, Timișoara, Vienna, and Budapest⁷⁹.

On May 22, the interned politicians were

⁶⁹ Varjassy 1932, 53–54.

⁷⁰ Paál 1919, 18; *Szeged és Vidéke*, 18, no. 97 (April 27, 1919), 1.

⁷¹ Varjassy 1932, 54–56.

⁷² Varjassy 1932, 49–60.

⁷³ HU-MNL-OL-K 32, 1–1919.

⁷⁴ Tóth 2024, 33–35.

⁷⁵ Tóth 2024, 37–38.

⁷⁶ Tóth 2024, 37.

⁷⁷ HU-MNL-OL-K 573, 15.

⁷⁸ Tóth 2024, 42–43.

⁷⁹ Tóth 2024, 48.

released from Mezőhegyes and Gyula Károlyi, along with his companions, returned to Arad, where Romanian soldiers had meanwhile entered. A few days later, the ministers traveled to Szeged, where all members of the government resigned. Béla Kelemen, the leader of the Antibolshevik Committee in Szeged, and Gyula Károlyi agreed during their negotiations that although they did not like Varjassy, they had to include him in the new government because of the French⁸⁰.

Lajos Varjassy in the Szeged governments

It soon became clear that the Arad prefect and the politicians of Szeged – including Béla Kelemen and Captain Gyula Gömbös, who was in Szeged from April 25 – had different views on politics. A conflict arose because the people of Szeged recognized that the French were more sympathetic to Varjassy's liberal viewpoint, and they were also displeased that the Arad minister tried to find allies, relying on his old commercial and industrial chamber connections and attempting to establish contact with the local social democrats⁸¹.

As I mentioned earlier, despite this, there was an agreement between Kelemen and Károlyi that Varjassy was needed in the new cabinet. On May 30, he was also present when the members of the Arad government resigned in Szeged. The next day, Gyula Károlyi's new cabinet was formed, in which he once again became the Minister of Commerce. He indicated his openness to cooperation by appointing a politician from Szeged as his deputy.

Varjassy, along with a colleague, fought until the last moment to ensure that their Jewish ministerial colleague, Lajos Pálmai, would not be excluded from the ministers, but they were unable to impose their will against the anti-Semitic politicians from Szeged. Despite the debates, he collaborated with Tibor Eckhardt and Béla Kelemen to prepare the new government's manifesto, which was made public on June 2 after revisions by the French city governor Bétrix and was similar in content to its Arad counterpart⁸².

In June, the outbreak of an anti-government general strike in Szeged caused a serious crisis, paralyzing the city. Varjassy attempted to pacify the workers through preliminary negotiations – unsuccessfully. When the trouble occurred, he remained loyal to the Károlyi government and even persuaded János Dettre, the former chief commissioner of Szeged, who had played a significant role

in the downfall of Kelemen Béla and his associates, to try to influence the workers. Meanwhile, he participated in the establishment of the propaganda committee to assist the government⁸³.

By the end of June, the French's trust in Gyula Károlyi's government was increasingly diminishing. In Szeged, the rumor was that Varjassy primarily had issues with Gyula Gömbös, the Undersecretary of War, Miklós Horthy, the Minister of War, Béla Kelemen, the Minister of Interior and later the Minister of Religion and Public Education, and Pál Teleki, the Minister of Foreign Affairs, and that he criticized them in front of the French. Not long after, a minister told Kelemen that Varjassy would exclude several of his fellow ministers known from Arad from the government⁸⁴.

Among those mentioned, he did indeed get into a significant conflict with Gyula Gömbös, which was related to the increasing power given to Captain Pál Prónay and his white terrorist officers. These soldiers had already committed several murders in Szeged, and the notoriously radical Varjassy was quickly categorized as one of their enemies. Although they intended to take action against the Minister of Commerce, due to his high position, they only planned his physical elimination for the time being. Although Varjassy and Gömbös temporarily reached a ceasefire, contemporaries rightly believed that the minister played a significant role in the French expulsion of the then-former state secretary-military officer from Szeged on July 25⁸⁵.

Varjassy wanted to see some members of the Arad government who were missing from the Szeged cabinet in a new government, and partly the leading politicians of Mihály Károlyi's regime (he also suggested Sándor Juhász Nagy and Aladár Balla as prime ministers). His opponents accused him of wanting to be the prime minister himself, but even the left-wing members of the counter-revolutionaries did not support him in this, and therefore he gave up on it. Varjassy vehemently denied this in his memoirs regarding the earlier period – according to him, if he had wanted to be, he would have achieved his goal with the support of the French⁸⁶. However, this was not entirely true: for example, on June 30, 1919, General Charpy, the French sector commander, himself reprimanded Gyula Károlyi, the Prime Minister, when Varjassy announced that he wanted to be the Minister of

⁸⁰ Kelemen 1923, 209–210.

⁸¹ Kelemen 1923, 136, 139–140, 153.

⁸² Kelemen 1923, 189, 196, 199–202.

⁸³ Kelemen 1923, 235–236, 244, 253–255.

⁸⁴ Kelemen 1923, 300.

⁸⁵ Gömbös 1920, 56; Kelemen 1923, 398–399; Prónay 1963, 96–100; Varjassy 1932, 87–88.

⁸⁶ Kelemen 1923, 302, 313, 323; Varjassy 1932, 61.

the Interior. Despite the minor setbacks, he was the intermediary of French ideas within the government and undoubtedly the transmitter of information discussed in cabinet meetings to the occupiers⁸⁷.

Alongside Pál Teleki, he was the only one to be included in the P. Ábrahám Dezső's government from the previous cabinet. Several individuals proposed by Varjassy were included among the ministers, including Aladár Balla and Lajos Pálmai. He played a significant role in the preparation of the government – both in the old cabinet and before the French. We know, for example, that General Charpy consulted him about the personalities of certain counter-revolutionary or potentially counter-revolutionary politicians⁸⁸. Although the new government was less „reactionary” than the previous one, it was still unable to achieve results. In practice, the Hungarian Soviet Republic collapsed without their involvement, and instead of the Hungarian National Army, Romanian troops occupied Budapest. In this situation, Commander-in-Chief Miklós Horthy obtained the government's consent for the Hungarian National Army to be independent and moved the soldiers to Siófok. Thus, the cabinet was left without an army. At the last ministerial council meeting held in Szeged on August 12, Lajos Varjassy suggested that instead of resigning, the cabinet members should go to the capital as soon as possible, negotiate the formation of a transitional government in Budapest, and if this is established, the members of the old cabinet could act independently⁸⁹.

The P. Ábrahám government announced its resignation in favor of István Friedrich's cabinet in Budapest on August 19, 1919 – Varjassy was also present at the meeting⁹⁰.

Lajos Varjassy's political involvement in Hungary after the fall of the Hungarian Soviet Republic

Varjassy, who remained in Budapest, was entrusted by Prime Minister István Friedrich with maintaining contact with the French mission and the Romanian embassy⁹¹. One of the newspapers of the Hungarian communist emigration in Vienna claimed that Ioan Ardelean, the president of the Romanian National Council in Budapest and later the „ambassador” of the Sibiu Governing

Council, wanted to make Varjassy a government member in August 1919⁹².

The politician from Arad ultimately did not become a minister again, but he played an active role in politics. He facilitated the contact between Friedrich and the Social Democrats, but ultimately failed to involve the moderate elements of the Social Democratic Party of Hungary⁹³ in the government. He founded the Peace Party, which shortly thereafter merged into the National Democratic Party in the autumn of 1919⁹⁴. Saint-Aulaire also negotiated with the French ambassador in Bucharest in the company of several opposition politicians. He suggested that Hungary should cooperate with the successor states, and primarily, close Romanian-Hungarian economic cooperation is necessary⁹⁵. He was there when Vilmos Vázsonyi, a liberal Hungarian politician, tried to convince Sir George Clerk, a British diplomat, to first establish a government recognized by the Entente, to which the Hungarian army would be subordinated, and only then allow Horthy and his troops to enter Budapest. However, Clerk supported Horthy and did not accept the proposal⁹⁶.

On November 16, 1919, under the command of Miklós Horthy, the Hungarian National Army entered Budapest. That same night, Hungarian officers who knew him from Szeged visited him for a night. Varjassy suspected that they wanted to kill him, so without glasses and shoes, in his stockings, he jumped out of the window. He was injured during the escape but managed to hide in a nearby house. They helped him reach the French mission, where his wounds were treated and from then on a French officer guarded his apartment. Clerk was also approached by opposition politicians, who expressed their outrage to the foreign minister of the Friedrich government, but he could do nothing more. Varjassy eventually fled to Timișoara in Romania, first to Szeged with the help of the French, and then through Subotica (Szabadka) and Kikinda (Nagykikinda)⁹⁷.

Lajos Varjassy in Romania

In the last decade and a half of his life, he became a constant figure in public news for various reasons: in the summer of 1920, news appeared in the Hungarian and Romanian Hungarian press that

⁸⁷ Kelemen 1923, 323–324, 335–341.

⁸⁸ Kelemen 1923, 361–377.

⁸⁹ Tóth 2019.

⁹⁰ Kelemen 1923, 511–512.

⁹¹ Varjassy 1932, 94.

⁹² *Az Ember*, 3, no. 24 (May 1, 1920), 16.

⁹³ Varjassy 1932, 96–97.

⁹⁴ *Szózat*, 1, no. 6 (October 4, 1919), 2.

⁹⁵ Varjassy 1932, 104–105.

⁹⁶ Garami 1922, 175.

⁹⁷ Garami 1922, 182–184; Varjassy 1932, 112–119.

he would become the Minister of Nationalities in Alexandru Averescu's government. In these articles, Lajos Varjassy was portrayed as the traitor of the Hungarian community in Transylvania and the Partium⁹⁸.

However, Varjassy did not become a minister again, but probably with the help of his connections, his name appeared as the initiator of the first Hungarian-language newspaper in Bucharest after the Treaty of Trianon in September 1920⁹⁹. In January 1921, the Romanian and Hungarian press reported that Varjassy had been trading with the papers he had obtained, causing with his partner a loss of 10–50 million¹⁰⁰ lei to the Romanian government¹⁰¹. He later claimed that he merely launched the *Bukaresti Hirlap*, which ceased publication shortly thereafter due to a dispute between the editorial office and the company's commercial director.

He did not give up his political ambitions, although he lived in Bucharest and worked as a lawyer¹⁰². In the autumn of 1922, he allegedly wanted to be the prefect of Arad, but the newspaper article reporting on this considered him unlikely to obtain the position¹⁰³. In 1926, the Hungarian press reported that the proceedings against him for the 1921 „paper scam” had been terminated, and as a result, he would restart the *Bukaresti Magyar Hirlap*¹⁰⁴ – this was likely influenced by the fact that the Averescu government was in power again. At the same time, several media outlets accused him of breaking the unity of the Hungarian community, claiming that he appeared on the opposition list rather than the local list of the National Liberal Party and the National Hungarian Party in the Arad city elections¹⁰⁵. In reality, he was confused with his father, who eventually did get into the council¹⁰⁶.

After 1926, he became an increasingly frequent subject of contemporary political gossip news.

⁹⁸ 8 *Órai Ujság*, 6, no. 123 (May 23, 1920), 5; *Nemzeti Ujság*, 2, no. 132 (June 3, 1920), 2; *Székely Nép*, 38, no. 8 (April 26, 1920), 3.

⁹⁹ *Szeged*, 1, no. 24 (September 14, 1920), 1.

¹⁰⁰ Different sources report varying amounts. In the trial that started in 1925, Varjassy and his associates were accused of causing 20 million lei in damages. *Szamos*, 57, no. 44 (February 24, 1925), 2.

¹⁰¹ *Friss Ujság*, 26, no. 25 (February 1, 1921), 2; *Szeged*, 2, no. 22 (January 28, 1921), 4; *Új Kelet*, 4, no. 19 (January 28, 1921), 3.

¹⁰² *Aradi Közlöny*, 40, no. 173 (August 18, 1925), 5.

¹⁰³ *Ellenzék*, 43, no. 249 (November 4, 1922), 4.

¹⁰⁴ *Pesti Hirlap*, 48, no. 34 (February 12, 1926), 10.

¹⁰⁵ *Aradi Közlöny*, 41, no. 31 (February 10, 1926), 2.

¹⁰⁶ *Aradi Közlöny*, 41, no. 88 (April 20, 1926), 2.

He was mentioned several times in connection with the Palugyay Champagne Factory in Arad, where he was accused of representing the interests of the Bucharest Bank that joined the partnership instead of both parties¹⁰⁷. His name first came up in the case of the embezzlement of the estate of the underage Erzsébet Juhos, who lives in Hungary¹⁰⁸, as the heroic lawyer of Juhos's mother, who defended the estate from those who wanted to acquire it in a vile manner¹⁰⁹, then as the accused person who attempted to deprive the aforementioned child of her property¹¹⁰, and deceive people¹¹¹. The years-long trial contained quite extreme twists, which would still be fit for the pages of tabloids today – in a „negative obituary,” it was claimed that a shy local farmer had said in court that he had seen the widow and the lawyer walking naked in the woods¹¹². Nearly a hundred years later, it is difficult to untangle the truth from the contradictory reports and articles, but it can be fundamentally established that Varjassy emerged as a negative figure from the years-long affair.

While love rumors surrounded him, which were regularly leaked by the Hungarian press in Romania, pairing him not only with Mrs. Juhos¹¹³, but with his father's young second wife, we know little about the official part of his private life. His wife was Mária Ilona Lukács, a kindergarten teacher and the daughter of a landowner from Kaszaper (1889–1966), whom he married around 1907–1909. In 1927, they were still likely living together, as his wife¹¹⁴ fiercely defended him in the press. However, the following year, the *Erdélyi Futár* reported on their divorce, even naming the reason: the widow Mrs. Juhos¹¹⁵. Nevertheless, Maria Lukács kept her married name until her death¹¹⁶. They had two children: Ilona Varjassy in 1909 and Lajos in 1923¹¹⁷.

Dr. Lajos Varjassy was considered an agent of

¹⁰⁷ *Temesvári Hirlap*, 24, no. 131 (June 15, 1926), 10.

¹⁰⁸ *Temesvári Hirlap*, 24, no. 204 (September 10, 1926), 4.

¹⁰⁹ *Temesvári Hirlap*, 24, no. 204 (September 10, 1926), 4; *Vágóhid*, 13, no. 38 (September 19, 1926), 18.

¹¹⁰ *Déli Hirlap*, 3, no. 91 (23 April, 1927), 2.

¹¹¹ *Aradi Ujság*, 29, no. 207 (September 14, 1928), 3.

¹¹² *Temesvári Hirlap*, 33, no. 17 (January 24, 1935), 6.

¹¹³ The author of the *Temesvári Hirlap*, Sándor Cseresnyés, directly claimed that he married Mrs. Juhos, but there is no other evidence besides his claim. See: *Temesvári Hirlap*, 32, no. 267 (November 28, 1934), 4.

¹¹⁴ *Aradi Közlöny*, 42, no. 97 (May 3, 1927), 7.

¹¹⁵ *Erdélyi Futár*, 2, no. 20 (November 15, 1928), 8.

¹¹⁶ Family Search, Budapest, District VIII, Death certificates, 1966, 2898; *Fővárosi Közlöny*, 58, no. 13 (April 5, 1947), 258.

¹¹⁷ Kempelen 1932, 33.

the Romanians in the Hungarian press after 1920: for example, during his 1934 Paris lecture promoting the „Danube Confederation”, Ferenc Honti, the Paris secretary of the Hungarian Revisionist League, rejected Varjassy’s statements¹¹⁸. In his memoirs, which were published at the end of 1932 and later discussed in more detail, he strongly criticized both Horthy and his regime during the revolutionary period¹¹⁹. From the French edition of the work, titled „Révolution, Bolchevisme, Réaction,” the right to postal delivery was revoked¹²⁰.

He died on January 21, 1935, in the British capital, while preparing for new lectures. His body was not brought back to his homeland; it was buried in the Catholic section of St. Pancras Cemetery in London at the expense of the Romanian embassy¹²¹.

Conclusions

From the moment of his birth, Lajos Varjassy had every opportunity to pursue a significant career in his birthplace, Arad: on his father’s side, political influence; on his mother’s side, wealth; and on his own part, diligence and ambition. Even his opponents acknowledged that he could have played a significant role, both as the secretary of the Chamber of Commerce and Industry and as an influencer on his father, who served as mayor, in the development of Arad’s industry in the years leading up to World War I – the most notable sign of which was the start of automobile manufacturing.

In the autumn of 1918, with the collapse of the Austro-Hungarian Empire, he became an important figure almost overnight. He was appointed as the governor of the city of Arad and the county of the same name, and due to his old friendships, he became a key figure in Romanian-Hungarian relations, believed to be capable of smoothing over any disagreements between the two parties. The newspapers wrote about his expected appointment as state secretary, and then as minister. The French occupation of Arad at the end of 1918 did not change his situation; due to his past in France, he quickly found common ground with the local officials representing the Entente. He portrayed himself as an independent entity, but in reality, he was primarily an executor of the occupiers’ will, with

whom his political opponents collaborated mainly under French pressure.

On May 6, 1919, his dream came true: he became a minister, albeit in a powerless opposition government in Arad. He was the only one to retain his position in all subsequent Szeged cabinets, which clearly indicated that the French considered him their most important contact. His political colleagues considered him a French informant. In Szeged, he got into conflicts with several politicians who were able to build significant careers between the two World Wars. Although he achieved partial successes – such as the removal of Gyula Gömbös, who later became Prime Minister, from Szeged – he could not remain in Hungary in the long term. Due to his French and Romanian connections, he could still be one of the opposition leaders in Budapest in the autumn of 1919, but after the entry of Miklós Horthy’s troops, it became clear that he had no future either in the capital or in the country.

In Romania, he tried to continue his career, but he could not become the first minister of Hungarian ethnicity here either; after the „paper scam” affair, even his influential Romanian supporters turned away from him. From here, his path practically only led downward: political, economic, and even romantic scandals were associated with his name.

In his later years, both the Hungarian and Romanian political elites viewed him as a traitor to the Hungarian nation, as he weakened the cause of Hungarian territorial revision with Romanian state funds.

The accusation certainly had some basis, but we must not forget about Varjassy, who in 1918–1919 did everything he could for peaceful Romanian-Hungarian relations in his narrower party region, Arad County, which had a significant Hungarian minority in a predominantly Romanian population, and in the city of Arad, known for its exactly opposite ethnic composition. Unfortunately, his example did not find a sufficient number of followers on either side.

BIBLIOGRAPHY

Archival materials

HU-MNL-OL-K 32

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 32
Szegedi kormány Miniszterelnöksége.

HU-MNL-OL-K 573

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 573
Szegedi kormány Belügyminisztériuma.

¹¹⁸ *Brassói Friss Ujság*, 3, no. 184 (July 5, 1934), 2; *Pesti Napló*, 85, no. 143 (June 27, 1934), 4.

¹¹⁹ Varjassy 1932.

¹²⁰ *Magyar Királyi Államvasutak Hivatalos Lapja*, 49, no. 55 (December 30, 1934), 2.

¹²¹ *Ellenzék*, 56, no. 32 (February 8, 1935), 8.

Published Primary Sources

Adatbázis, doktori fokozatot szereztek 1950-ig.

Adatbázis, doktori fokozatot szereztek 1950-ig. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/85576/Doktorok1950ig_v2.pdf?sequence=1. 45 (access November 15, 2023).

Familysearch

Familysearch <https://www.familysearch.org/hu/global> (access May 15, 2025).

Imre-Szücs 1986

M. Imre, L. Szücs (eds.), *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919*. Budapest (1986).

Timbus-Caciora 2008

M. Timbus, A. Caciora (eds.), *Orașul și Județul Arad după 1 decembrie 1918. Din amarul lunilor de tranziție către administrația română. Studii și documente*. Arad (2008).

Other Sources

Barabás 1929

B. Barabás, *Emlékirataim*. Arad (1929).

Egy Ellenforradalmár 1920

Egy Ellenforradalmár [K. Wagner], *Forradalomtól az ellenforradalomig. Ki vezette az ellenforradalmat? Visszaemlékezések*. Budapest (1920).

Garami 1922

E. Garami, *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok*. Leipzig-Wien (1922).

Gömbös 1920

Gy. Gömbös, *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest (1920).

Himpfner 1897

B. Himpfner (pub.), *Az aradi királyi Főgymnasium értesítője az 1896–97. iskolai évről*. Arad (1897).

Kelemen 1923

B. Kelemen, *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*. (1919). Szeged (1923).

Kempelen 1932

B. Kempelen, *Magyar nemes családok*, vol. XI, Vaál-Zsyska, Pótlék és függelék. Budapest (1932).

Magyarország tisztí cím- és névtára 1914

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, *Magyarország tisztí cím- és névtára*. XXXIII, Budapest (1914).

Paál 1919

J. Paál, *A száz napos szegedi kormány*, Budapest (1919).

Prónay 1963

Á. Szabó, E. Pamlényi (eds.): *A határban a Halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Budapest (1963).

Varjassy 1914a

L. Varjassy, *A csekkjog nemzetközi egységesítése*. Budapest (1914).

Varjassy 1916a

L. Varjassy, *A korona intervalutáris árfolyama*. Arad (1916).

Varjassy 1914b

L. Varjassy, *A nemzetközi csekk- és zsiróforgalom*. Arad (1914).

Varjassy 1916b

L. Varjassy, *Emlékirat a magyar-osztrák gazdasági kiegyezés tárgyában*. Arad (1916).

Varjassy 1932

L. Varjassy: *Gr. Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós. Az októberi forradalomtól a „bűnös” Budapest hódolatáig. 1918–1919*. Timișoara (1932).

Literature

Berényi 2007

Zs. Á. Berényi, *Aradi szabadtőmüves páholyok tagnévsorai a dualizmus korából (szabadtőmüves páholynévsorok Kelet-Magyarországból II.)*. (L. Barti *et alii*), *Acta Siculica*. Sfântu Gheorghe (2007), 455–466.

Fráter 1999

O. Fráter, *Erdély román megszállása*. Tahitótfalu (1999).

Köpeczy *et alii* 1986

B. Köpeczy *et alii*, *Erdély története három kötetben*, vol. III, Budapest (1986).

Lakatos 1881

O. Lakatos, *Arad története*, vol. III, Arad (1881).

Muşat 1983

M. Muşat, 65de ani de la făurirea statului național unitar român. *Almanah Lumea* '84. Bucureşti (1983).

Mócsy 1983

I. I. Mócsy, *The Effect of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*. Social Science Monographs–Brooklyn College Press Distributed by Columbia University Press, New York (1983).

Romsics 1985

I. Romsics, Bethlen István és a forradalmak kora. *Történelmi Szemle*, 28, no. 4 (1985), 561–590.

Tóth 2019

M. Tóth, *1919 Szegedje és a nemzeti kormányok*. <http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2019/09/11/toth-marcell-1919-szegedje-es-a-nemzeti-kormanyok/> (access June 15, 2023).

Tóth 2024

M. Tóth, Az aradi kormány története. *Délvidéki Szemle*, 11, no. 1 (2024), 18–61.

Journals

8 Órai Ujság, 1918–1920.

A Hét, 1983.

Az Ember, 1920.

Az Est, 1918–1919.

Az Ujság, 1916.

Alkotmány, 1918.

Aradi Közlöny, 1918–1925.

Aradi Ujság, 1928.

Brassói Friss Ujság, 1934.

Brassói Lapok, 1927.

Budapesti Hírlap, 1918.

Budapesti Közlöny, 1905–1916.

Déli Hírlap, 1927.

Délmagyarország/Szeged, 1915–1921.

Ellenzék, 1922–1935.

Erdélyi Futár, 1928.

Félegyházi Hírlap egyesült Félegyházi Hiradó, 1914.

Fővárosi Közlöny 1947.

Honi Ipar, 1912.

Irodalomtörténet, 1935.

Kelet, 1915.

Központi Értesítő, 1918.

Magyar Kereskedők Lapja, 1918.

Magyar Királyi Államvasutak Hivatalos Lapja, 1934.

Magyarország, 1915–1918.

Nemzeti Ujság, 1920.

Népszava, 1918.

Pesti Hírlap, 1905–1926.

Pesti Napló, 1878–1919.

Szamos, 1925.

Szeged és Vidéke, 1919.

Székely Nép, 1919–1920.

Szózat 1919.

Temesvári Hírlap, 1926–1935.

Uj Kelet, 1921.

Vágóhíd, 1926.

Városok Lapja, 1915–1918.

Világ, 1914–1918.

Vörös Ujság, 1918.

THE ROMANIAN ELECTION OF 1946 IN THE SWEDISH PRESS

Marian-Alin Dudoi*

Keywords: Constantin (Dinu) I.C. Brătianu, Cold War, Communism, Petru Groza, Iuliu Maniu.

(Abstract)

The study analyses how the Swedish press presented the Romanian election of November 19, 1946. The research was undertaken at the Diplomatic Archives of the Romanian Ministry of Foreign Affairs (Bucharest). The Groza Government, imposed by the Soviets as the Red Army had occupied the country, on March 6th, 1945 rejected the United States and Great Britain's protests concerning the impossibility of the opposition parties to have the same conditions as the government's coalition of parties on the grounds that Anglo-Saxon powers' protests affected the national sovereignty of Romania, although the two powers and the Soviet Union represented the United Nations in defeated Romania, being empowered to implement the armistice convention (September 1944 to September 1947).

With few exceptions, the Swedish press, under the influence of Liberal or Conservative ideologies, presented the real faces of the electoral campaign under the influence of the denial of freedom (terror, violence and clashes of the government's hooligans with the opposition sympathizers in order to determine the latter to abandon the electoral meetings) and censorship.

After the election, almost the entire Swedish press presented the unsuccessful protests of the British and the United States Governments and the opposition parties concerning the cancellation of the elections due to massive electoral fraud, despite the allegations of *Ny Dag*, the newspaper of the Swedish Communist Party, and few leftist newspapers that the election was democratic, only the opposition parties used the violence, and demonstrated the wish of Romanian people to reject Fascism, antisemitism and white terror, supported by the Great Britain and the United States!

Introduction

Unlike Romania – bombarded, defeated, occupied by the Red Army and with a government imposed by the Soviet Union –, Sweden kept his military forces intact and could even produce a large sort of military equipment. Although with a social-democrat government, Sweden, like any other Nordic country, did not want any major change in domestic or foreign policy¹. Subsequently, in the aftermath of World War Two, Sweden continued to be loyal to the neutral creed, making quite clear from 1946 that the country would not adhere any major bloc and, although participated in the future Marshall Plan, the country refused to join talks for the future N.A.T.O.² The fundamental principle of the Swedish for-

eign policy could be summed up to the avoidance of any risk³. In order to improve relations with the new rising power from the East, Sweden signed a trade agreement with the Soviet Union in 1946, which was reducing almost completely the critics of muscovite press⁴. In 1948, Sweden proposed to Norway and Denmark to form the Scandinavian Defence Union, which would have reduced military tensions in the Baltic Sea, would have avoided the hypothetical occupation and the imposition of Communism in Finland, although Sweden had the Soviet Union in the proximity of its borders and lived constantly with the threat of being easily invaded by the Red Army.

The British Government became worried and forbade the exchange of information with Sweden, but not with Norway and Denmark; it also requested the British Minister in Stockholm to propose the Swedish Government the removal of anti-British generals and admirals⁵. The British Minister

* The Secondary School, Unirii Street no. 35 A, Segarcea and The Secondary School, Calea Craiovei no. 56, Cârna. E-mail: marianalindudo@yahoo.com.

¹ François-Charles Mougel, *Europa de nord în secolul al XX-lea*, Traducere, prefață și note de Marian Ștefănescu, Ed. Corint, București, 2004, 112.

² *Documents on British Foreign Policy Overseas*, Series I, Volume IX (eds. Tony Insall, Patrick Salmon), London and New York, Routledge, 2013, 167.

³ *Ibidem*, 69.

⁴ *Ibidem*, 168.

⁵ *Ibidem*, 83.

to Sweden disagreed as the Swedish Minister of Defence acted as an apologist for Germany during the war and the Soviets lacked sympathy⁶. The most important part of the Swedish press showed moderation when commenting about the disagreements of the great victorious allies and hoped the new tensions can be diminished after their conferences, but this Swedish press discreetly worried in regard to the Soviet tendency to extend the influence; on the contrary, the small communist press in Sweden violently attacked the western powers accusing them of being warmongers⁷.

Romania and Sweden maintained their diplomatic relations during World War Two and neutral Sweden represented Romanian interests in several countries which were at war with Romania. Being neutral, the enemy countries even approached Romanian diplomats for the armistice in Stockholm in 1942 and 1943. Romanian political circles had a high regard towards Sweden, the country which allowed the first and the longest approaches in the issue of the armistice with Romania and the old crown prince (future King Gustaf VI Adolf, since 1950), a second cousin on their mothers' side to Queen Mother Helen of Romania (the latter was even more closely related to the kings-brothers of Denmark and Norway, on their fathers' side) visited and congratulated the Romanian legation for organizing the first Romanian art exhibition in Stockholm in September 1943, even though almost all knew in Sweden then that Germany and her allies would lose the war⁸.

News about Romania appeared in the Swedish press during World War Two, which appreciated the treatment for the Polish refugees and Romanian rights over Transylvania⁹.

The research was undertaken at the Diplomatic Archives within the Romanian Ministry for Foreign Affairs in Bucharest (Sweden fonds). As the Romanian election of November 19, 1946 represented a major subject – actually it was postponed several times in 1946 although the country had no parliament for over six years –, the Romanian legation in Sweden took great interest and analyzed press commentaries in regard to the elections. George Duca, the son of the murdered

Prime-Minister Ion Gheorghe Duca, was chargé d'affaires since August 1944 and made three reports on the subject. The first was a report in regard to many subjects for the timeframe November 1–15 – the subject of election consisting of two pages –, while the second, for the timeframe November 16–30, comprised seventeen pages and analysed all sort of reactions concerning the last days before the election and the outcome and the third report containing the comments of the Swedish press over Romania in February 1947.

The electoral campaign

The independent *Aftonbladet* (*The Evening Paper*) of November 2 mentioned that the Groza Government rejected British note which criticized the higher degree of denial of freedom during the electoral campaign considering the British interfered with the national sovereignty of Romania¹⁰.

It was obvious that the Western powers were powerless in Balkans and Central Europe as the Great Britain's complaints concerning the compensation for British companies from Romanian oil industry and Danube trade met no Soviet concession at the New York Conference, as the liberal *Dagens Nyheter* (*News of the Day*) of November 12 wrote¹¹.

During the days before the election, many Swedish newspapers informed on the right to vote for all women, but also the right of them to become members of the one-chamber parliament, the number of electors reached eight millions and

⁶ *Ibidem*, 93–94.

⁷ *Ibidem*, 126.

⁸ George Duca, *Cronica unui român în veacul XX*, vol. III, Jon Dumitru Verlag, München, 1985, 61.

⁹ Tănase Bujduveanu, Romania in the Swedish press (1940–1944), in Tănase Bujduveanu, *Relații româno-suedeze / Relations roumaines-suédoises / Relationships between Romania and Sweden*, Ed. Ex Ponto, Constanța, 2013, 189–190.

¹⁰ See the summary of the British Note of protest (in Romanian) of 28.10.1946 and Romanians' reply of 02.11.1946 (in Romanian), Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Sovietizarea României: Percepții anglo-americane (1944–1947)*, Ed. Iconica, București, 1993, 198–199.

The United States of America criticized the Groza Government in a Note of 28.10.1946. See the Romanian refusal to admit American criticism in the Note of 02.11.1946 (in Romanian) issued by Gheorghe Tătărescu, Vice-President of the Council of Ministers of Romania and Minister for Foreign Affairs, to Burton Y. Berry, the United States Representative in Romania, *România: Viața politică în documente. 1946*, Edited by Arhivele Statului din România (Ed. Ioan Scurtu), București, 1996, 424–425 and (in English) Burton Y. Berry, *Romanian Diaries, 1944–1947* (Ed. Cornelia Bodea), Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 2000, 505–507.

Aftonbladet of 02.11.1946, Reports and press articles related to the international and domestic events of different countries, including Romania, 1945–1948 issue (author's translation), 200–220 Sweden, 1945–1949 box, Sweden fonds, the Diplomatic Archives of the Romanian Ministry of Foreign Affairs (hereafter DARMFA).

¹¹ *Dagens Nyheter* of 12.11.1946, *loc. cit.*

they would elect 414 members of parliament¹². The *Expressen* (*The Express*) quite happened to offer the figure of 7,998,000 people with the right to vote and 3200 candidates from twenty parties and organizations¹³.

According to many Swedish newspapers of November 15th, the United States insisted in a note that it is obliged by "The Declaration on Liberated Europe", issued at Yalta, to ensure that Romanian people are free, which means that the Romanian elections must be fair, rejecting the Romanian Government's allegation that the United States Government interfered with the elections, disrespecting Romania's national sovereignty¹⁴.

On 15 November, the liberal *Dagens Nyheter*, published the opposition parties' proposals (the National Peasant Party, the National Liberal Party and the Independent Social-Democratic Party) addressed to the Soviet, British and American Governments that they should supervise the electoral process as far 50% of the people with the right for vote, known as members or sympathizers of the opposition parties, had been removed by the Groza Government from the electoral lists¹⁵.

Communist Teohari Georgescu, the Interior Minister, stated in an article published by *Ny Dag* (*New Day*), the newspaper of the Swedish Communist Party, of November 18 about the incumbent government's determination to stop all sorts of violence, although he did not believe that the long tradition of violence in Romanian elections could be eliminated in only one year and a half of his government, no one would be arrested for criminal activities related to the electoral process even though he would carry a weapon, while the last members of the opposition got free from prison one day before the election, but, according to him, only several tens of thousands were withdrawn the right to participate at the scrutiny (*sic!*)¹⁶.

The *Expressen* of 18 November appreciated that the British and United States Governments criticized the government for the climate of denying the freedom and lackness of political transparency, as only the communists really ruled the government

and praised the two governments for their willingness to avoid that Eastern Europe would fall into Soviet sphere of influence. The Groza Government dismissed all those allegations as interference in the domestic politics of Romania. The two western governments accused Romanian Government of faking electoral lists, of denying the right of opposition to meetings during the electoral campaign which were disbanded by armed hooligans acting under the government's backing, while a heavy censorship was directed on the opposition. The American note of November 15 clearly stated that the elections had no possibility to express the wish of the Romanian people and the Americans, as signatory of the Yalta Declaration on Liberated Europe, had the obligation to guarantee the right of freedom for Romanians which meant the United States would refuse to admit the outcome as Romania had become a dictatorship¹⁷. The Swedish newspaper foresaw that the Groza Government would simply follow the old procedure of falsifying the elections, as its predecessors, more or less Fascist, had applied it¹⁸.

The leftist *Afton-Tidningen* (*The Evening Newspaper*) characterized the electoral campaign as bloody, citing *Radio Moscow* (emphasis added), which informed about peasants' brutality who violently disrupted communist meetings on November 18, incited by the opposition parties (*sic!*). Subsequently, the Communist meetings were suspended in those areas.

Although the British labourist *Daily Herald* noted the lack of support for the government in villages, only the six parties, who formed the Groza Government, were allowed and managed to have electoral manifestos. Also, those parties offered butterflies. The communist Anna Pauker represented the most important political figure in the country, although she lacked any public office, but she used an influence similar to Tito in Yugoslavia and Dimitroff in Bulgaria. The newspaper concluded, as the British Government had done, the elections should be characterized as without access to media for all parties and without the right to

¹² Report concerning news of the Swedish press related to Romania, in the timeframe 15–30.11.1946 (author's translation), *loc. cit.*

¹³ *Expressen* (no date), *loc. cit.*

¹⁴ Report concerning news of the Swedish press related to Romania, in the timeframe 15–30.11.1946 (author's translation), *loc. cit.*

¹⁵ *Dagens Nyheter* of 15.11.1946, *loc. cit.*

¹⁶ *Ny Dag* of 18.11.1946, *loc. cit.*

¹⁷ See the United States of America Note of 15.11.1946 (in English and in Romanian), issued by Berry and addressed to Tătărescu, *România în Anticamera Conferinței de Pace de la Paris: Documente* (hereafter RACPPD), Edited by Arhivele Naționale ale României (Ed. Marin-Radu Mocanu), București, 1996, 325–327.

¹⁸ *Expressen* of 18.11.1946, Reports and press articles related to the international and domestic events of different countries, including Romania, 1945–1948 issue (author's translation), 200–220 Sweden, 1945–1949 box, Sweden fonds, DARMFA.

meetings for all parties¹⁹. In London, a spokesman of the National Peasant Party, expressed the view that a quarter of the Romanian peasants, approximate two million people, were removed the right to vote by Communist-dominated Government²⁰.

Ny Dag of November 19 falsely asserted that the parties within the government represented the landowners up to fifty hectares – actually, peasants with no land or almost none, as the landed people feared they would be forced to provide the land for the future associations of peasants controlled by the government, as in the Soviet Union –, while only the rich people supported the opposition parties (*sic!*). Another lie regarded the fact Maniu forbade the Communist Party in 1922 – actually the National Liberal Government forbade it in 1924, as Maniu rose to national leader in 1926 after his regional party, the National Romanian Party (based in Transylvania and Western Romania), united to the Peasant Party and became the President of the Council of Ministers only in 1928. The Anglo-Saxon powers behaved undemocratically as they supported the opposition parties and a victory of the opposition parties meant neo-fascism, antisemitism, white terror and the cancellation of the recent reforms (*sic!*)²¹.

The outcome

The liberals *Stockholms-Tidningen* (The Stockholm Times) and *Dagens Nyheter* of November 21, citing Reuter news agency, published that national liberal minister Mihail Romniceanu, one of the two ministers of the opposition in the government (both without portfolio, still), got injured in Galatz in the day of elections and bloody clashes happened in Brăila and many places, while other opposition candidates complained in regard to the access in the electoral section, only after the urns were already on their way to county centers²².

The liberal *Göteborgs Handels-och Sjöfarts-Tidning* (*The Newspaper for Trade and Navigation from Gothenburg*) of November 21, citing the British *Daily Telegraph*, concluded the

elections stood successfully for a parody, as soldiers fully armed watched over the sections, while the Ministry of Interior, led by communist Teohari Georgescu, released the information that six people were killed and many others injured and blamed, without a proper investigation, and falsely accused Maniu and Brătianu, the opposition's leaders, who have applied fascist methods even in the day of scrutiny!²³

The *Dagens Nyheter* of November 21 also informed the readers in regard to an appeal of the opposition parties in order to cancel the elections due to the state of terror in which they were held and, as one of the unnamed leaders of the opposition had stated, an approximate of 30% were actually withdrawn the right to vote. The appeal could not be published in *Dreptatea* (*The Justice*), the newspaper of the National Peasant Party, as it could not pass the heavy censorship imposed by the government²⁴. On November 23, the Swedish newspaper announced Maniu and Brătianu wanted to appeal to United Nations Organization as they could prove the existence of electoral fraud, so frequent that in some polling stations the Bloc of Democratic Parties, the government's coalition of parties, got more votes than the people who had the right to vote in those polling stations!²⁵

The conservative *Svenska Dagbladet* (*The Swedish Daily News*) remained amazed as two presidents of the three oppositions parties, Dinu Brătianu and Constantin Titel Petrescu, failed to be elected. *The Soviet Radio* (*Moscow*), cited by the newspaper (emphasis added), stated the Romanian elections demonstrated the Romanian people rejected the international capitalism – actually, the ideologies ruling in western Europe, United States and Canada (*sic!*)²⁶.

Stockholms-Tidningen of November 21 characterized the election as bloody and the opposition leaders were arrested, facts for which the British Government refused to recognize the fraudulent election²⁷.

Ny Dag of November 23 appreciated the Romanian election as a victory for democracy (*sic!*) and criticized the British Government for subjectivity as the British had no protest against the Fascism imposed in Greece or against the state of

¹⁹ See British Note of 16.11.1946 (in English and in Romanian), issued by Adrian Holman, the British Political Representative in Romania, and addressed to Tătărescu, RACPPD, 327–331.

²⁰ *Aftontidningen* of 19.11.1946, Reports and press articles related to the international and domestic events of different countries, including Romania, 1945–1948 issue (author's translation), 200–220 Sweden, 1945–1949 box, Sweden fonds, DARMFA.

²¹ *Ny Dag* of 19.11.1946, *loc. cit.*

²² *Stockholms-Tidningen* of 21.11.1946 and *Dagens Nyheter* of 21.11.1946, *loc. cit.*

²³ *Göteborgs Handels-och Sjöfarts-Tidning* of 21.11.1946, *loc. cit.*

²⁴ *Dagens Nyheter* of 21.11.1946 *loc. cit.*

²⁵ *Dagens Nyheter* of 23.11.1946, *loc. cit.*

²⁶ *Svenska Dagbladet* of 22.11.1946, *loc. cit.*

²⁷ *Stockholms-Tidningen* of 22.11.1946 and of 23.11.1946, *loc. cit.*

non-combat in regard to Franco's Spain, but the British Government had no respect for the wishes of Romanian people (*sic!*), not forgetting to remind that the British had no protest for the Romanian elections in the past²⁸.

Afton-Tidningen of November 24 admitted the use of terror and violence, but for both sides. The newspaper noted that before the World War II only 40% of the people could vote in comparison with this election (only women with formal education could vote a decade earlier, note added), and only important fascist people had been withdrawn the rights to vote and be elected. *Afton-Tidningen* considered the limiting human rights as temporary, due to the tensions after the war²⁹.

Svenska Dagbladet of November 26 denied that the countries from Eastern European could qualify for a democracy, their governments themselves have considered them to be people's democracy, which meant for them a better democracy, but in fact a lesser democracy, as in the Romanian election, the government used violence and with the methods of ruling of the country Romania could qualify in the same category as a dictatorship. The peasants represented three quarters of the population and as they owned their land, (they wanted to keep it and did not provide it for an association of farmers, controlled by the communist state, note added), but their parties lost elections in Eastern Europe – although logically they could not in a democracy –, and their leaders happened to be exiled, defeated in elections, murdered or interned as an example in Romania and Ion Mihalache, the second in the leadership of the National Peasant Party, lost his rights to vote and to be elected (in 1941, Mihalache participated as volunteer in the war against the Soviet Union and lost these rights according to the electoral law, note added). As for the industrial workers, they stood against Communism in Romania and Bulgaria³⁰.

Although cautious as usual, *Morgon-Tidningen* (*The Morning Paper*), the newspaper of the Swedish Social-Democratic Party, mentioned in the issue of

November 27 that United States Government did not accept the Romanian election as fair³¹.

The social democratic *Arbetet* (*The Labour*) from Malmö admitted on 3 February 1947 the Groza Government made pressures upon the voters, but Maniu and Brătianu should not complain anymore as they won always the elections after the king appointed prime-minister one of them. Actually it was a lie. That happened, but not to them. Maniu and his party always won by fair means their right to govern. As for Dinu Brătianu who never became the President of the Council of Ministers (the Prime-Minister), his elder brother, the famous Ion I.C. Brătianu, won several elections after late King Ferdinand appointed him shortly before the elections³².

The author in *Arbetet* denied the totalitarianism in Romania as Petru Groza, the incumbent Prime-Minister, chaired a party for peasants, and his deputy represented the president of a dissident part of the National Liberal Party, the Communists representing only a small fraction of the Government and the new Parliament, while Yugoslavia and Bulgaria were ruled by Communists and had abolished the monarchy, which was not Romania's case. Romanian Social-Democratic Party increased its political power and representation in the Parliament, and when the fight between them and communists began, the social democrats would be the only hope for democracy in Romania and would get the support of the free world against the communism and the panslavism. The article praised Petru Groza's policy of balance, which avoided any rise of the former Nazis. The author concluded that the time did not come for a Romanian democracy. The author blamed the Romanian people for accusing the Groza Government for the drought, for the Soviet occupation, for the war compensations, for the Soviet-Romanian trade agreement and the Sovrom companies – where the Soviets received half of the shares for nothing (note added) (*sic!*)³³.

Conclusions

As Sweden was an independent country, the press published all sorts of commentary in regard to Romanian elections. The communist *Ny Dag*, supported by few leftist newspapers, praised the Groza Government for its tolerance and its democratic policies (*sic!*).

The other newspapers, on the contrary, saw the

²⁸ *Ny Dag* of 23.11.1946, *loc. cit.*

The British Government refused to consider the Romanian elections as fair. See the British Note of 30.11.1946, issued by Holman to Tătărescu, in RACPPD, 340–342.

²⁹ *Afton-Tidningen* of 24.11.1946, Reports and press articles related to the international and domestic events of different countries, including Romania, 1945–1948 issue (author's translation), 200–220 Sweden, 1945–1949 box, Sweden fonds, DARMFA.

³⁰ *Svenska Dagbladet* of 26.11.1946, *loc. cit.*

³¹ *Morgon-Tidningen* of 27.11.1946, *loc. cit.*

³² *Arbetet* of 03.02.1947, *loc. cit.*

³³ *Ibidem.*

methods used by the Romanian Government during the electoral campaign and the day of scrutiny as clear examples of a totalitarian regime, mainly the removal from the voters' registry of the opposition members or their known sympathizers, the denial of freedom, violence and censorship. One could suppose the Swedish press kept moderation during the electoral process as the social-democrat Swedish Government was known as cautiously, but the truth is that the Swedish major newspapers vigorously criticized the denial of freedom and use of force by the Groza Government during the electoral campaign. Without losing credibility, it is possible those major newspapers – liberal or conservative and with their parties were in opposition – should have reacted courageously against one of the fewest then-certain satellite of Moscow (Romania) as they had the chance for a payback

to Soviets as the Soviet press had adopted a hard line in the last months against the social-democrat Swedish Government, which ended only after the signing of the Soviet-Swedish trade agreement in October 1946, which included a Swedish loan used by the Soviet Union to buy Swedish products.

Also, the Swedish press published the allegations of the opposition parties as up to 50% of the voters were removed the right of vote – although too high to be believed, it was possible this percent could have existed in some areas, such as Transylvania, where almost all Romanians sympathized the National Peasant Party–, the fact the government received more votes than registered people in the polling station or the opposition parties' appeals in order to have foreign observers in polling stations or to cancel the election, after the electoral fraud.

„EDUCAREA” TINERETULUI ÎN SPIRIT „PROGRESIST”. ASPECTE DIN ACTIVITATEA FEDERAȚIEI NAȚIONALE A TINERETULUI DEMOCRAT ȘI A TINERETULUI SĂTESC DIN BANAT ÎN ANUL 1948 OGLINDITE ÎN FONDURILE ARHIVISTICE LOCALE

Eusebiu Narai*

Cuvinte cheie: educare, progresist, Federația Națională a Tineretului Democrat, Tineretul Sătesc, Banat, județul Timiș-Torontal, 1948.

Keywords: education, progressive, National Federation of Democratic Youth, Village Youth, Banat, Timiș-Torontal County, 1948.

„Education” of youth in a „progressive” spirit. Aspects of the activity of the National Federation of Democratic Youth and Village Youth from Banat in 1948, reflected in local archive holdings
(Abstract)

Authoritarian and dictatorial regimes stubbornly pursue the „regimentation” of young people, educating them to transform them into „new people”, devoted to the regime, the single party (if it exists) and the supreme leader. In August 1946, the National Federation of Democratic Youth of Romania (FNTDR) was founded, imitating the model of the World Federation of Democratic Youth (FMTD), established – during October 1945 – by the Soviet Union, precisely to take over some of the functions of KIM.

Youth organization of the Ploughmen’s Front (established in Deva, in January 1933, under the leadership of Petru Groza, „with the aim of mobilizing the peasant masses to fight to defend their rights and freedoms”), the Village Youth resisted until almost the self-dissolution of this political formation, at the beginning of 1953.

Regimed into organizations with various names, the youth was seen as a segment of the population that could easily be „shaped” and educated „in the spirit of victorious socialism” by the Romanian Workers’ Party and its central leadership.

In a first phase, at least in 1948, the Soviet model was taken over and slightly adapted, the U.S.S.R. being considered, for approximately a decade (1948–1958), the „guiding beacon” for the Romanian People’s Republic on its path to building a „better and more just” communist society.

1. Introducere

Regimurile autoritare și dictatoriale urmăresc, cu obstinție, „înregimentarea” tinerilor, educarea acestora pentru transformarea lor în „oameni noi”, devotați regimului, partidului unic (dacă există) și liderului suprem.

Și România a cunoscut o asemenea tendință, prima tentativă reușită fiind consemnată în anul 1935, prin înființarea unei organizații de tineret, la inițiativa Regelui Carol al II-lea, denumită *Straja Țării* sau *Străjeria*. Membrii săi, denumiți străjери, utilizau o formă de salut roman. Sediul Străjeriei pentru fete, învățătoare și profesoare era localizat la Predeal, iar cel pentru băieți se afla la Breaza¹.

Suveranul României s-a inspirat, în momentul înființării acestei organizații, din modelul *Hitlerjugend* din Al Treilea Reich, dar și din alte grupuri fasciste similare (de exemplu, grupul italian *Balilla*). În ziua de 3 decembrie 1938, *Straja Țării* a fost reorganizată pentru a corespunde liniilor de acțiune ale regimului autoritar monarhic (înstituit la 10 februarie, același an). Ea a înlocuit toate organizațiile de tineret care existau în momentul respectiv, inclusiv cercetașii, și a ajuns să supravegheze, îndeaproape, activitățile sportive și toate celelalte activități, contribuind la manifestarea, în toată plenitudinea sa, a cultului personalității construit în jurul Regelui Carol al II-lea. Cu toate că monarhul era denumit, adeseori, „Marele Străjer”, organizația a fost condusă, în realitate, de maiorul Teofil Sidorovici și de către Nisa Cămărășescu. Se

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4; e-mail: eusebiu.narai@e-uvt.ro.

¹ Titu Georgescu, *Istoria românilor*, ed. a 2-a, București (2000).

preconiza aderarea, la această organizație, a tuturor băieților cu vârsta cuprinsă între 7 și 18 ani, precum și a tuturor fetelor în etate de 7–21 de ani. Un corp alcătuit din băieți cu vârsta de la 18 la 21 de ani completa *Straja Țării* și oferea instrucție premilitară².

Străjerii erau legați printr-un *Crez* în care își manifestau atașamentul față de Biserica Ortodoxă Română, Regele Carol al II-lea și organizația din care făceau parte, anunțându-și convingerea că singura soluție „pentru ridicarea și propășirea Patriei”, dar și pentru menținerea României Mari, ar fi munca susținută și jertfa constantă³.

După ultimatumurile sovietice din 26 și 27 iunie 1940, *Straja Țării* a oferit ajutor refugiaților aflați în diverse provincii ale României. În ziua de 28 iunie 1940, Teofil Sidorovici l-a înlocuit pe Constantin C. Giurescu în funcția de ministru al Propagandei Naționale. La scurt timp după abdicarea Regelui Carol al II-lea (6 septembrie 1940) și după proclamarea statului național-legionar (15 septembrie 1940), *Straja Țării* a fost desființată, toate bunurile sale fiind preluate de Garda de Fier⁴.

Straja Țării avusese rolul de a contrabalansa influența crescândă a Mișcării Legionare în rândurile tineretului român. Ca atare, *Straja Țării* a reprezentat o organizație paramilitară, obligatorie, instrumentată politic și propagandistic, fiind atent monitorizată de Ministerul Propagandei. Străjerii erau implicați în acțiuni de muncă colectivă și mobilizați în mari defilări cu caracter propagandistic. În anul 1940, *Straja Țării* număra 4 milioane de membri activi⁵.

Și Mișcarea Legionară și-a constituit o organizație de tineret, denumită *Frățiile de Cruce*, în data de 8 noiembrie 1923, în incinta închisorii Văcărești, prin decizia lui Corneliu Zelea Codreanu, care considera această organizație drept „un corp de elită a tinerimii”. Membrii *Frățiilor de Cruce* erau, cu

precădere, elevi și studenți, în general tineri, care trebuiau educați în spiritul național și ortodox⁶.

Această organizație se va dizolva oficial, mai întâi, în februarie-martie 1938, iar, apoi, din nou, în februarie 1941, după înăbușirea rebeliunii legionare.

Regimul antonescian (februarie 1941-august 1944) va prefera să monitorizeze acest important segment al populației, tineretul, doar prin mijloacele specifice unei veritabile dictaturi militare.

La extrema stângă se situa o altă organizație de tineret, *Uniunea Tineretului Comunist*, a cărei istorie începe în intervalul 19–20 martie 1922, când, în capitala României, s-a desfășurat *Conferința Generală a Tineretului Socialist*. Această conferință a reprezentat o tentativă a comuniștilor autohtoni, ghidați de Internaționala Tineretului Comunist (KIM), de a transforma Tineretul Socialist într-o autentică organizație comunistă⁷.

După constituirea Uniunii Tineretului Socialist, în martie 1923, Partidul Comunist din România, reorganizat – în străinătate – de Comintern, a anunțat, în ziua de 1 mai 1924, transformarea UTS în Uniunea Tineretului Comunist din România (UTCdR) și afilierea acesteia la KIM. Scos în afara legii odată cu P.C.d.R., în baza *Legii Mârzescu* (decembrie 1924), UTCdR s-a autodizolvat în anul 1936, în urma unei decizii a KIM. P.C.d.R. a decis reînființarea U.T.C.-ului, în februarie 1939, organizația de tineret fiind atent monitorizată atât de regimul autoritar monarhic (februarie 1938-septembrie 1940), cât, mai ales, de regimul antonesciano-legionar (septembrie 1940-ianuarie 1941) și, apoi, de cel antonescian (februarie 1941-august 1944)⁸.

⁶ Marcela Nica, *Istoria românilor: perioada antică, medie, modernă și contemporană*, București (1994); Paul Munteanu, *Dicționar cronologic al istoriei românilor*, vol. 4 (*Istoria românilor în perioada 10 februarie 1938–30 decembrie 1947*), Brăila (2017).

⁷ *Comitetul-Central-al-Uniunii-Tineretului-Comunist-1945–1955-inv.-3258.pdf*, 1, pe site-ul <https://arhivelenationale.ro> (consultat la data de 09.03.2025). Vezi, în egală măsură, lucrările: Keith Hitchins, *România: 1866–1947*, trad.: George G. Potra, Delia Răzdolescu, ed. a 6-a, București (2023); Dinu C. Giurescu, *Istoria ilustrată a românilor*, București (1981); Constantin Petculescu, *Crearea Uniunii Tineretului Comunist*, București (1972); Constantin Olteanu, *Miscarea muncitorească, socialistă, democratică, activitatea Partidului Comunist Român și apărarea patriei la români*, București (1983).

⁸ *Comitetul-Central-al-Uniunii-Tineretului-Comunist-1945–1955-inv.-3258.pdf*, 1, pe site-ul <https://arhivelenationale.ro> (consultat la data de 09.03.2025). Merită studiate și alte lucrări, precum: Titu Georgescu, *Istoria românilor*, ed. a 2-a, București (2000); Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, ed. a 2-a rev. și adăug., Los

² Ioan Scurtu, *Istoria românilor de la Carol I la Nicolae Ceaușescu. Culegere de studii*, Iași (2011); Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX*, București (1999).

³ Ioan-Aurel Pop, *Istoria ilustrată a românilor pentru tineri*, București (2018); Ovidiu Pecican, *Istoria românilor*, vol. 2 (*Din 1690 până în prezent*), Cluj-Napoca (2011).

⁴ Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi: 1866–1947*, vol. 4 (*Mihai I*), București (2001); Dinu C. Giurescu (coord.), *Istoria românilor*, vol. IX (*România în anii 1940–1947*), București (2008).

⁵ www.enciclopediaromaniei.ro (consultat la data de 09.03.2025); alte amănunte, la fel de interesante, pot fi identificate în lucrările: Mariana Pîrnac, Iulian Liviu Pîrnac, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și până în anul 1989: crestomație*, Alexandria (2006); Ion I. Nistor, *Istoria românilor*, vol. 2, București (2003).

Uniunea Tineretului Comunist s-a reactivat după lovitură de stat de la 23 august 1944, fiind protejată de Armata Roșie, de autoritățile locale și centrale și de Partidul Comunist din România, aflat în plină ascensiune. Primul secretar general al U.T.C.-ului a fost Nicolae Ceaușescu. U.T.C.-ul a mers pe linia recomandată de Lenin, încercând să se asocieze cu alte grupări de tineret pentru a obține sprijin de masă. În acest scop, au fost constituite unele organizații în jurul U.T.C.-ului, precum: Frontul Unic al Tineretului Muncitoresc, Frontul Național Democrat al Tineretului și Mișcarea Tineretului Progresist din România⁹.

În primăvara anului 1945 s-a înființat organizația denumită *Tineretul Progresist*, urmată, la scurt timp, de autodizolvarea oficială a Uniunii Tineretului Comunist, în iunie 1945. Noua organizație de tineret promitea să promoveze interesele generale ale acestei categorii de vârstă, programul său „făcând doar referiri nesemnificative la principiile comuniste”, iar „activiștii fiind instruiți să-și disimuleze activitatea politică în spatele unor acțiuni culturale, sportive sau sindicale”. Până la urmă, în august 1946 s-a fondat *Federația Națională a Tineretului Democrat din România (FNTDR)*,

imitând modelul Federației Mondiale a Tineretului Democrat (FMTD), constituită – în cursul lunii octombrie 1945 – de Uniunea Sovietică, tocmai pentru a prelua câteva dintre funcțiile KIM¹⁰.

La câteva zile distanță de la constituirea Partidului Muncitoresc Român, în urma unificării dintre Partidul Comunist Român și aripa Rădăceanu-Voitec a Partidului Social-Democrat, procomunistă, s-a format *Uniunea Tineretului Muncitoresc (UTM)*. Fostul tipograf Gh. Florescu, în etate de 38 de ani, fost președinte al FNTDR (care-și va continua activitatea încă puțin timp), a fost desemnat în calitate de prim-secretar al UTM, păstrându-și funcția până în anul 1952¹¹.

Organizație de tineret a Frontului Plugarilor (constituit la Deva, în ianuarie 1933, sub conducerea lui Petru Groza, „cu scopul de a mobiliza, la luptă, masele țărănești pentru apărarea drepturilor și libertăților lor”), *Tineretul Sătesc* a rezistat până aproape de autodizolvarea acestei formațiuni politice, la începutul anului 1953¹².

Merită menționat faptul că Petru Groza fusese membru marcant al Partidului Poporului, prezidat de generalul Alexandru Averescu, eroul bătăliei de la Mărăști, din vara anului 1917.

Constituit în județul Hunedoara, Frontul Plugarilor și-a extins, treptat, activitatea în Banat, iar, ulterior, și în celelalte regiuni ale României.

Angeles (SUA) (1989); Catherine Durandin, *Istoria românilor*, Iași (1998); Adrian Cioroianu, *Cea mai frumoasă poveste. Câteva adevăruri simple despre istoria românilor*, vol. I, București (2013); János Fazekas, *Partidul Comunist Român – luptător consecvent pentru frăția și prietenia, pentru egalitatea socială și națională a fiilor patriei: studii și articole*, București (1980); Adrian Cioroianu (ed.), *A fost odată ca niciodată Partidul Comunist Român (1921–2021). Pentru o istorie dezinhibată a „viitorului luminos”*, Iași (2021); Leon Buburuzan, Mircea Dogaru, Alesandru Dușu, *Uniunea Tineretului Comunist: școală de educare comunistă, patriotică și revoluționară a tineretului*, București (1987); Vlad Georgescu, *Politică și istorie: cazul comunistilor români*, ed. a 2-a (îngr. ed.: Radu Popa), București (2008); Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx: o introducere în istoria comunismului românesc*, ed. a 2-a, București (2007).

⁹ *Comitetul-Central-al-Uniunii-Tineretului-Comunist-1945–1955-inv.-3258.pdf*, 1–2, pe site-ul <https://arhivelenationale.ro> (consultat la data de 09.03.2025). Informații detaliate sunt cuprinse și în următoarele lucrări: Gheorghe Iulian Ioniță, *Istoria românilor de la 23 august 1944 până în prezent*, București (2001); Oltea Râșcanu Gramaticu (coord.), *România de la război la pace*, Iași (2023); Vladimir Tismăneanu, *Condamnați la ferice: experimentul comunist în România*, Sibiu & Brașov (1991); Șerban Rădulescu-Zoner, Daniela Bușe, Beatrice Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, București (2003); Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Partidul Comunist Român în lupta pentru democratizarea țării*, București (1948); Mihai Fătu, *Alianțe politice ale Partidului Comunist Român (1944–1947)*, Cluj-Napoca (1979); Florea Dragne, Constantin Petculescu, *Frontul Studențesc Democrat: pagini din lupta antifascistă a studențimii române*, București (1977).

¹⁰ *Comitetul-Central-al-Uniunii-Tineretului-Comunist-1945–1955-inv.-3258.pdf*, 2, pe site-ul <https://arhivelenationale.ro> (consultat la data de 09.03.2025). De asemenea, merită consultate următoarele lucrări: Mihai Reteșgan, Cristina Păușan, Narcis Dorin Ion, *Regimul comunist din România: o cronologie politică (1945–1989)*, București (2003); Vasile Pascu, *Regimul totalitar-comunist în România: 1945–1989*, vol. 1–2, București (2007); Dan Cătănuș (coord.), *România. 1945–1989: enciclopedia regimului comunist: instituții de partid, de stat, obștești și cooperatiste*, București (2012); Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Adrian Ardeș, *O istorie a Banatului: compendiu*, ediția a 2-a, rev. și adăug., Cluj-Napoca (2023); Viorel Bălțoi, *Instaurarea regimului comunist în Banat în perioada 23 august 1944–30 decembrie 1947*, Timișoara (2014).

¹¹ *Comitetul-Central-al-Uniunii-Tineretului-Comunist-1945–1955-inv.-3258.pdf*, 2, pe site-ul <https://arhivelenationale.ro> (consultat la data de 09.03.2025). Vezi, de asemenea, următoarele lucrări: Sorin Toma, *Privind înapoi: amintirile unui fost ziarist comunist, redactor-șef al <Scânței> din 1947 până în 1960*, București (2004); Teodora Păun, *Elevii în regimul comunist*, Brăila (2014); Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, București (2006).

¹² Stéphanie Courtois (coord.), *Cartea neagră a comunismului. Crime, teroare, represiune*; trad.: Maria Ivănescu, Luana Schidu, Brândușa Prelipceanu, București (2024); Alexandru Zub, *Opresiune și rezistență sub regimul comunist. Fragmentarium istorico-memorial*, București (2020).

Conturarea Frontului Plugarilor ca o formațiune de stânga, cu caracter destul de radical, a devenit tot mai evidentă doi ani mai târziu. Astfel, în cursul lunii septembrie 1935, Frontul Plugarilor „a semnat un acord cu Uniunea Oamenilor Muncii Maghiari din România (MADOSZ)”, iar, în ziua de 6 decembrie 1935, în localitatea Tebea, chiar „sub gorunul lui Horea, a încheiat o înțelegere cu Blocul Democratic (organizație aflată sub influența Partidului Comunist Român, pe atunci în ilegalitate) și Partidul Socialist”. Trebuie, însă, precizat faptul că denumirea reală a „curelei de transmisie” a ordinelor Moscovei în țara noastră era Partidul Comunist din România (transformat în Partidul Comunist Român, cu ocazia primei Conferințe Naționale desfășurate în condiții de legalitate, la București, în intervalul 16–21 octombrie 1945), iar Partidul Socialist, cu care semnase o înțelegere formațiunea politică prezidată de către dr. Petru Groza, era o aripă (devenită partid propriu-zis), condusă de Constantin Popovici, desprinsă, în anii ‘30, din Partidul Social-Democrat (reînființat în anul 1927) și apropiată, din punct de vedere ideologic, de comuniști.

Alături de Petru Groza, putem aminti numele câtorva membri marcant ai Frontului Plugarilor: Miron Belea, Octav Livezeanu, Ion Moga Fileriu și Romulus Zăroni.

În data de 12 octombrie 1944, Frontul Plugarilor a semnat actul de aderare la *Frontul Național Democrat* (prescurtat, *F.N.D.*), o nouă alianță politică aflată sub conducerea directă a Partidului Comunist din România.

După numirea lui Petru Groza, în urma presiunilor Moscovei, în funcția de șef al unui guvern de așa-zisă largă concentrare democratică (de fapt, dominat de P.C.d.R.), Frontul Plugarilor și-a adus o contribuție importantă la instaurarea regimului comunist în România, fiind un aliat al P.C.d.R.-ului (apoi al P.C.R.-ului și al Partidului Muncitoresc Român, format în februarie 1948, prin fuziunea dintre P.C.R. și P.S.D. – aripa Rădăceanu-Voitec, procomunistă) atât la alegerile din noiembrie 1946, cât și la cele din martie 1948, cele din urmă aducându-și aportul la instituționalizarea acestui regim.

După autodizolvare, în primăvara anului 1953, „majoritatea membrilor și a activelor” Frontului Plugarilor „au trecut” la P.M.R.

Frontul Plugarilor a fost considerat, la început, un aliat de bază al Partidului Comunist în lumea satelor, un veritabil oponent și, în egală măsură,

concurrent al Partidului Național-Țărănesc condus de „Sfinxul de la Bădăcin”, Iuliu Maniu (1926–1933, 1937–1947) și de învățătorul autodidact Ion Mihalache (1933–1937), dar și de către Alexandru Vaida-Voevod, pentru o scurtă perioadă de timp, în cursul anului 1933.

Cel puțin din luna august 1944, Frontul Plugarilor a fost etichetat drept organizație de masă a Partidului Comunist (la fel ca Apărarea Patriotică, Uniunea Patrioților și multe alte formațiuni de stânga), mulți dintre membrii săi fiind, în același timp, înscriși în P.C.d.R. (apoi, în P.C.R.).

Ca atare, și organizația de tineret a Frontului Plugarilor, denumită Tineretul Sătesc, se va încadra în toate „formulele” de alianță propuse de Partidul Comunist și va fi obedientă față de dispozițiile acestuia, fapt reflectat și la nivelul Banatului.

2. Aspecte din activitatea Federației Naționale a Tineretului Democrat din România, pe cuprinsul Banatului, în cursul anului 1948, oglindită în fondurile arhivistice locale

Și în Banat, *Circulara nr. 5*, emisă la data de 28 februarie 1948, de către Comitetul Executiv al Federației Naționale a Tineretului Democrat din România, trebuia pusă în aplicare fără nicio abatere. Circulara se referea, în exclusivitate, la modalitățile de sărbătorire a *Săptămânii Tineretului Mondial* (21–26 martie 1948), pentru a șasea oară¹³.

Încă de la început se sublinia importanța acestui eveniment, la care urma să participe și tineretul Republicii Populare Române: „Organizată – pentru prima oară – în 1943, în urma unui *apel al Consiliului Mondial al Tineretului, Săptămâna Tineretului Mondial*, prima săptămână a primăverii, a stârnit un puternic ecou în rândurile tineretului din țările ce participau la lupta de distrugere a fascismului, în fruntea căroră se afla gloriosul tineret al Uniunii Sovietice. Sărbătorirea din anii următori, prin acțiunile importante întreprinse în slujba păcii și a democrației, a făcut ca Săptămâna Tineretului Mondial să intre adânc în tradiția tineretului din lume, care a folosit fiecare aniversare pentru a-și afirma hotărârea lui de a-și întări unitatea sa națională și internațională, consolidând, astfel, *Federația Mondială a Tineretului Democrat*. Prin lupta unită a popoarelor dornice de pace și libertate, luptă în care tineretul, prin Federația sa Mondială, a avut un rol important, au fost dejucate toate manevrele imperialismului expansionist

¹³ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Timiș (în continuare A.N.S.J.T.), *fond Partidul Muncitoresc Român – Comitetul Județean Timiș-Torontal (1948–1950)* (în continuare P.M.R. – C.J. T.-T. (1948–1950)), d. 9/1948, f. 61.

și ațâțător la război, întărindu-se – din ce în ce mai mult – frontul păcii și al democrației, lagărul democratic și anti-imperialist”¹⁴.

Așadar, prima ediție, organizată chiar în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, mai precis în anul în care bătălia de la Stalingrad, urmată de cea de la Kursk, schimba, în mod decisiv, soarta conflictului, se afla sub „bagheta” Uniunii Sovietice, deși, la ea, participau reprezentanți din toate țările care se aflau în conflict cu Axa. După încheierea conflictului, însă, după unele păreri, cu câteva luni înainte de finalizarea războiului, edițiile organizate au sprijinit propaganda sovietică și au încercat să prezinte, în fața lumii întregi, așa-zisele tendințe pacifiste și antirăzboinice ale blocului comunist, pretins democrat, care intrase în conflict deschis cu tabăra vestică, apreciată drept războinică, având tendințe imperialiste, de cotropire a altor națiuni, și antidemocratice.

În continuare era prezentat contextul extern în care se desfășura a șasea ediție a acestei manifestări a tineretului așa-zis democrat din întreaga lume: „Anul acesta, sărbătorirea Tineretului Mondial se face în condițiuni (condiții – *n.n.*) deosebite de anii trecuți. Evenimentele petrecute pe plan internațional au dus la o ascuțire a luptei dintre cele două *lagăre* apărute după cel de-Al Doilea Război Mondial: lagărul democratic și anti-imperialist, în frunte cu Uniunea Sovietică și țările democrației avansate, pe de o parte, și lagărul imperialist, în frunte cu capitalismul anglo-american, pe de altă parte. Tineretul Democrat din lume, unit în *Federația Mondială a Tineretului Democrat*, alături de toate celelalte organizații de masă (*Federația Sindicală Mondială, Federația Mondială a Femeilor Democrate*), ocupă un loc important în cadrul lagărului anti-imperialist, participând activ la lupta de apărare a păcii, amenințată de imperialismul hrăpăreț. Printre cele mai importante acțiuni duse de tineret pe această linie, de la ultima sărbătorire a Săptămânii Tineretului Mondial, putem aminti: Festivalul Mondial de la Praga, campania de sprijinire a tineretului grec, spaniol și a celui din colonii”¹⁵.

Din acest citat putem deduce un paradox: statele comuniste din centrul și răsăritul Europei, aflate, în realitate, sub „cizmă” sovietică, erau catalogate drept democrații avansate, fiind, de fapt, niște dictaturi de extremă stângă, impuse prin forța Armatei Roșii și prin rolul atribuit Uniunii Sovietice în baza „acordului de procentaj”

Churchill-Stalin din octombrie 1944. Politica de „îngrădire” (*containment*), demarată de președintele american Harry Truman, în anul 1947, în urma pretențiilor exagerate ale sovieticilor privind extinderea influenței și mărirea teritoriului, va duce la o acutizare a conflictului dintre cele două blocuri, vestic și estic, în 1948. Uniunea Sovietică sprijinise crearea unor structuri care să-i reprezinte interesele și să-i promoveze lozincile aparent pacifiste, de sorginte democrată: Federația Mondială a Tineretului Democrat, Federația Sindicală Mondială și Federația Mondială a Femeilor Democrate. Și în „lagărul” comunist apăruse o falie, între Uniunea Sovietică și Iugoslavia, Tito fiind etichetat, în mod nerealist, drept „vândut” Statelor Unite, „trădător” al cauzei socialismului, „călău”, etc. De asemenea, războiul civil din Grecia, între monarhiști și comuniști, s-a redeschis în anul 1946 și nu părea, în 1948, a da câștig de cauză comuniștilor, spre disperarea Moscovei. Stalin se arăta interesat și de activitatea tinerilor comuniști spanioli, urmăriți, în permanență, de poliția secretă a regimului franchist. În plus, Uniunea Sovietică și, în general, „lagărul” socialist se declara un ferm susținător al mișcării de decolonizare a Africii și Asiei, lozincă mascând dorința de impunere a propriei influențe pe cele două continente, încă dominate de Marea Britanie și Franța, cu precădere.

În aceeași circulară se pretindea faptul că întreg tineretul din țara noastră era grupat în *Federația Națională a Tineretului Democrat*, structură sub umbrela căreia participa „la lupta pentru victoria – în alegeri – a *Frontului Democrației Populare*, cu încredere deplină în forțele lui, fiind ferm hotărât să muncească pentru clădirea și consolidarea R.P.R.-ului, patria tuturor celor ce muncesc”. În egală măsură, se sublinia faptul că s-ar fi realizat, deja, unitatea tineretului român pe categorii sociale, ceea ce ar fi netezit drumul spre „realizarea unității depline a tineretului nostru într-o organizație unică”. Devenind un veritabil „for de coordonare a întregului tineret din țara noastră, F.N.T.D.R.-ul își va putea îndeplini acest rol important, antrenând – în acțiuni comune diferite și, în special, în cele de reconstrucție, pe șantierele naționale – toate organizațiile de tineret”¹⁶.

Așadar, Federația Națională a Tineretului Democrat trebuia să sprijine, prin toate modalitățile posibile, Frontul Democrației Populare, o nouă alianță, mult mai restrânsă de data aceasta, aflată sub patronajul Partidului Muncitoresc Român, format în februarie 1948 în urma fuziunii

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, f. 61–62.

¹⁶ *Ibidem*, f. 62.

dintre Partidul Comunist și aripa procomunistă a Partidului Social-Democrat, aflată sub conducerea lui Ștefan Voitec și Lothar Rădăceanu. F.D.P.-ul, constituit în vederea alegerilor pentru Marea Adunare Națională (denumire sub care va fi cunoscut Parlamentul unicameral al României în intervalul 1948–1989), va continua să funcționeze și după încheierea procesului electoral, pentru a da impresia unei forțe politice mult mai largi.

Menționându-se, în continuare, faptul că a șasea ediție a Săptămânii Tineretului Mondial coincidea cu inaugurarea marilor șantiere naționale de reconstrucție, se revenea la discursul mobilizator, specific Partidului Muncitoresc Român și diverselor organizații din subordine: „Să folosim acest prilej important pentru a mobiliza mase de zeci și sute de mii de tineri țărani, muncitori, elevi, studenți, etc., pentru aceste șantiere. Să dezvoltăm, la maximum, în masele de tineret din țara noastră, spiritul de la Agnita-Botorca, Cianul Mare-Cluj, făcând pe fiecare tânăr din R.P.R. să simtă o cinste – pentru el – de a face parte din brigăzile voluntare de reconstrucție. Să imprimăm întregii sărbătoriri a Săptămânii Tineretului Mondial un ritm tineresc de voie bună, să îmbinăm acțiunile ce le vom întreprinde cu bătlia pentru asigurarea victoriei hotărătoare – în alegerile de la 28 martie (1948 – *n.n.*) – a Frontului Democrației Populare, mobilizând – în acest scop – cele mai largi mase de tineret din țara noastră”¹⁷.

Deci, principala sarcină a F.N.T.D.R.-ului, după alegeri, era mobilizarea întregului tineret din Republica Populară Română pentru a se „înrola” în brigăzile voluntare de reconstrucție. Această înregimentare a tineretului era considerată un exemplu de eroism și abnegație, iar voluntarii erau convinși de faptul că vor înscrie participarea lor pe aceste șantiere, cu „litere de aur”, în istoria patriei lor. Desigur, cei care se sustrăgeau de la acest pretins voluntarism erau zugrăviți în „culori” sumbre, erau priviți cu suspiciune și trebuiau marginalizați treptat. Implicarea tineretului, a cărui modelare fusese începută, deja, de Partidul Comunist, încă din anii 1944–1945 și, în unele cazuri, mult mai devreme, trebuia să fie totală, reflectând deplina sa aliniere la politica partidului unic al clasei muncitoare, pregătit să schimbe complet societatea românească. Lozincile lansate în această perioadă lăsausă se înțeleagă faptul că tineretul, care nu cunoscuse „ororile” regimului „burghezo-moșieresc”, va construi societatea ideală, cea comunistă, „pas cu pas”, „treaptă cu treaptă”, „cărămidă cu cărămidă”, aceste cuvinte putând fi folosite atât în sens propriu, cât și în sens figurat.

Prima parte a circularei se încheia pe un ton optimist și triumfalist: „Sub semnul luptei pentru pace și democrație populară, contra imperialismului ațățător la război, pentru unitatea națională și internațională a tineretului, pentru victoria – în alegeri – a Frontului Democrației Populare, construirea și consolidarea Republicii Populare Române și sub semnul muncii voluntare pentru reconstrucția și construcția patriei noastre dragi, să sărbătorim – anul acesta – Săptămâna Tineretului Mondial (prima săptămână a primăverii, deschizătoare de noi și mărețe realizări ale tineretului din țara noastră)”¹⁸.

A șasea ediție a Săptămânii Tineretului Mondial era considerată un nou prilej de lansare a unor lozinci mobilizatoare, menite să atragă tineretul din toate categoriile socio-profesionale și de toate vârstele. Regimul comunist de la București, care începuse să se instituționalizeze după 30 decembrie 1947, dădea o falsă impresie, a deschiderii către tineri și femei, două categorii destul de ignorate în perioadele anterioare, care, acum, își găseau un teren „fertil” de afirmare.

Circulara cuprindea și un plan, pe zile, al sărbătoririi Săptămânii Tineretului Mondial (21–26 martie 1948), foarte bine întocmit, de altfel.

Astfel, duminică, 21 martie 1948, era desemnată, în mod oficial, *Ziua unității naționale și internaționale a tineretului*. În dimineața zilei respective trebuiau organizate, „în întreaga țară, *mitinguri festive* pe cartiere, sectoare, pe localități, la sate și în unitățile militare”, la care urmau să participe „toate organizațiile, precum și o delegație mai numeroasă de tineri ostași, subofițeri și ofițeri, aceasta pentru motivul că în unitățile militare vor avea loc asemenea *mitinguri separate*”¹⁹.

Cu toate că mitingurile festive, desfășurate în diverse localități, reuneau civili „înregimentați” în tot felul de organizații, subordonate P.M.R.-ului și controlate de această formațiune politică, la ele erau chemați și destui militari, pentru a se întări legătura dintre cele două „segmente” ale societății. Și în unitățile militare erau organizate mitinguri separate, cu același rol propagandistic, în condițiile în care o mare parte dintre cei aflați „sub armă” erau tineri, proaspăt ieșiți de pe băncile școlilor.

Pe de altă parte, „la *mitingurile* ce se vor organiza în unitățile militare va participa și o delegație de tineri muncitori, țărani, elevi, etc.”, iar, „unul din membrii delegației va lua cuvântul, aducând un salut tinerilor ostași, insistând, totodată, asupra

¹⁷ *Ibidem*, f. 62–63.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, f. 63.

necesității de a exista legături cât mai strânse de colaborare în cadrul F.N.T.D.R.-ului, între organizațiile de tineret și armată”²⁰.

Deducem, cu ușurință, faptul că armata fusese „impregnată” de politică și de propagandă, că se căuta înscrierea tinerilor soldați în F.N.T.D.R., pentru a se accentua dependența față de Partidul Muncitoresc Român și Frontul Democrației Populare, creându-se impresia unei unități de „monolit” între populația civilă și armată, cu precădere între segmentele tinere ale acestora, care se vor transforma într-un adevărat liant.

Modul de organizare al acestor mitinguri era descris pe scurt, păstrându-se aceeași „rețetă” până la finele anului 1989: „Desemnarea vorbitorilor, pentru toate mitingurile ce vor avea loc, o face Biroul Județean F.N.T.D.R. Ei vor fi aleși dintre consilierii județeni sau dintre activiștii de bază ai organizațiilor afiliate, avându-se grijă ca, la *unitățile militare*, să ia cuvântul – din partea Federației – și un tânăr muncitor, elev, țaran, etc., iar, la *mitingurile pe cartiere, sectoare, localități, la sate*, să fie desemnați – ca vorbitori – și dintre consilierii armatei, în acest fel ieșind în evidență caracterul comun, de colaborare, al acțiunilor ce sunt întreprinse. Se va da o atenție deosebită pregătirii vorbitorilor asupra materialului pe care-l vor expune, în acest sens ghidându-se după *tezele speciale trimise de Comitetul Executiv F.N.T.D.R.* Cu această ocazie, se vor trimite *moțiuni și telegrame* Prezidiului Republicii Populare, Guvernului și Comitetului Executiv F.N.T.D.R.”²¹.

Criteriul ierarhic era păstrat cu sfințenie, iar oratorii erau selectați, cu mare atenție, dintre cadrele „de nădejde” ale acestei Federații și, implicit, ale Partidului Muncitoresc Român. Totul era pregătit cu minuțiozitate, nefiind permisă nicio abatere de la discursurile pregătite în cel mai mic amănunt. Desigur, autoritățile centrale trebuiau informate, în permanență, asupra modului în care au decurs aceste mitinguri de ample dimensiuni, care trebuiau să demonstreze coeziune, unitate „de neclintit”, „voință de fier” în îndeplinirea sarcinilor asumate și lista ar putea continua la nesfârșit. Aparatul propagandistic funcționa asemenea unui ceas elvețian, deși, uneori, erau semnalate anumite nereguli sau disfuncționalități.

Și după-amiaza zilei de duminică era un prilej de manifestare a strânsei legături dintre toate păturile socio-profesionale și categoriile de vârstă ale populației: „Se vor organiza, în întreaga țară, cu

concursul O.S.P.-ului²², *mari manifestații sportive*, care să antreneze largi mase de tineri muncitori, elevi, țărani, studenți, ostași, etc. Vor fi organizate ștafete, crosuri, gimnastică de masă, meciuri de fotbal, volei, competiții atletice, etc. De asemenea, se vor organiza *conferințe* cu subiecte în legătură cu educația fizică și sportul de masă, predate de profesori de specialitate”²³.

Comuniștii încercau să perpetueze și să dezvolte sportul de masă, utilizându-l în propriile scopuri propagandistice, pentru a crea impresia unei coeziuni între toate categoriile socio-profesionale. O.S.P.-ul trebuia să devină un nou element de legătură între Partidul Muncitoresc Român și populație, toate manifestările sportive fiind atent controlate și coordonate.

Data de 22 martie 1948, care corespundea cu prima zi a săptămânii de lucru, era, în egală măsură, denumită *Ziua Culturii*, și trebuia sărbătorită în același stil triumfalist, la nivelul întregii țări.

După-amiaza se preconiza organizarea de „*festivități artistice* pe întreprinderi, școli, în facultăți și unități militare, după terminarea lucrului”²⁴.

De asemenea, „în seara zilei va fi organizat un

²² La data de 15 septembrie 1944 s-a înființat, la inițiativa Partidului Comunist din România, O.S.P.-ul (*Organizația Sportului Popular*), care se angaja să-și desfășoare activitatea „pe baza unui program elaborat de conducerea partidului, în vederea mobilizării maselor largi populare într-o mișcare sportivă de tip nou”. Comuniștii erau ferm convinși că, „eliberat de tirania capitalului, sportul avea să devină o cauză a întregului popor, un susținător de nădejde al luptei clasei muncitoare și a partidului ei” și că „transpunerea, în viață, a lozincii «Toate sporturile pentru popor!» a legat, nemijlocit, mișcarea sportivă de procesul revoluționar din România democratică și a stabilit definitiv locul și rolul educației fizice și sportului printre elementele cu pondere crescândă în practica socială și în ridicarea nivelului de trai al oamenilor muncii”. După părerea lui Ștefan Voitec, ministrul Educației, „sportul trebuie să înceteze să fie un privilegiu al unei categorii sociale restrânse, spre a deveni o cale largă ce duce la desăvârșirea fizică a marilor mase ale națiunii”. O.S.P.-ul a reușit să construiască, prin voluntariat, trei baze sportive în Capitală: Balta Albă (sectorul II Negru), Dudești-Cioplea și Șerban-Vodă. De asemenea, comuniștii au întrebuințat stadioanele existente, în anul 1946, și pentru mitinguri electorale de dimensiuni gigantice. O.S.P.-ul va fi desființat în cursul anului 1949 și va fi înlocuit de *Comitetul pentru Cultură Fizică și Sport*, care și-a fixat un obiectiv precis: „realizarea politicii partidului (Partidul Muncitoresc Român – *n.n.*) și guvernului în domeniul culturii fizice și sportului, fixarea cadrului și stabilirea normelor și măsurilor necesare dezvoltării culturii fizice și sportului spre acele forme care le asigură o activitate continuă, în concordanță cu interesele Republicii” (<https://micaceferiada.cssportul.ro>, consultat la data de 17.06.2025).

²³ A.N.S.J.T., fond *P.M.R. – C.J. T.-T. (1948–1950)*, d. 9/1948, f. 64.

²⁴ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, f. 63–64.

mare festival artistic, la care își vor da concursul cele mai bune coruri, echipe de dansuri naționale, etc., ale organizațiilor afiliate. De preferat ar fi să fie aduse, la oraș, echipele de dansuri naționale ale tineretului sătesc²⁵.

Deci, toate instituțiile de învățământ, fabricile și unitățile militare erau obligate să se prindă într-o „horă” pentru a demonstra gradul înalt de fericire și satisfacție pe care-l crease regimul comunist în rândurile populației. La festivalul artistic grandios, desfășurat în seara aceleiași zile, trebuiau să contribuie toate organizațiile afiliate F.N.T.D.R.-ului, toate privirile urmând să fie ațintite asupra Tineretului Sătesc, organizația de tineret a Frontului Plugarilor. De altfel, formațiunea condusă de dr. Petru Groza, președintele Consiliului de Miniștri, era, în continuare, un aliat de bază al P.M.R.-ului în mediul rural, supraviețuind, pe scena politică românească, până în primăvara anului 1953, la fel ca Uniunea Populară Maghiară, derivată din Madosz.

Se preciza faptul că, „în cursul zilei, vor fi organizate colecte de cărți pentru *biblioteca tineretului*. În acest scop, echipele de tineri vor vizita intelectuali, librăriile și editurile din localitate”²⁶.

Nu era specificat, cu claritate, ce fel de cărți urmau să intre în această bibliotecă a tineretului, însă putem să ne dăm seama că doar cele agreeate de regim, adică cele care nu erau incluse pe „lista neagră” (decadente, expresii ale regimurilor autoritare și dictatoriale din anii 1938–1944, mistico-religioase, etc.). Aceste vizite, cu un scop aparent nobil, organizate ad-hoc, puteau identifica și cărți interzise, iar posesorii lor riscau să fie pedepsiți în mod exemplar.

Deopotrivă, „va fi organizat *un concurs de ziare de perete* care vor fi expuse. Se vor acorda 3 premii în ordinea clasificării, pentru cele mai bune ziare de perete, atât din punct de vedere al conținutului, cât și al realizării tehnice. De asemenea, vor fi organizate *standuri de cărți* și se va face *o largă difuzare a ziarelor de tineret* (<Tânărul Muncitor>, <Revista Elevilor>, <Studentul Român>, etc.)”²⁷.

Fusesse lansată, deja, moda ziarelor de perete și a standurilor de cărți, propaganda funcționând în condiții optime. Și ziarele de tineret reflectau linia politică impusă de Partidul Muncitoresc Român, principala forță a țării, ai cărui aliați îi urmau îndemnurile și îi copiau metodele, fără a le mai adapta realităților din teren.

Ziua Culturii presupunea și „organizarea de *concursuri literare*, la care vor participa membri

ai organizațiilor componente ale Federației. Vor fi prezentate poezii, schițe, nuvele, etc., după *subiectele indicate de Secția Culturală Centrală a F.N.T.D.R.-ului*. Pentru premiarea lucrărilor prezentate cu ocazia acestui concurs, se va institui o *comisie*, formată din: secretarul Consiliului Județean, responsabilul Secției Culturale a Consiliului Județean, un profesor de limba română și un elev din cursul superior”²⁸.

Putem concluziona că aceste concursuri literare aveau o „plajă” foarte îngustă de subiecte, stabilite în funcție de interesele decidenților politici. Mai mult, membrii comisiilor de premiere erau influențați, la rândul lor, de Secția Culturală Centrală a F.N.T.D.R.-ului. Evident, profesorul de limba română nu putea să riște să rămână fără post sau să ajungă în închisorile care împânziseră, deja, România, semănând, tot mai mult, cu Gulag-ul sovietic, iar elevul din cursul superior putem presupune că avea ceva mai multe cunoștințe decât omologii săi din cursul inferior sau din gimnaziu, dar se crea impresia unei conlucrări active între generații, și în plan cultural. Totul făcea parte, fără îndoială, din „schema” de convingere a Partidului Muncitoresc Român, prin care diferite segmente ale populației erau îndemnate să participe la toate manifestările inițiate de organizațiile de masă ale acestei formațiuni politice și, în subsidiar, să se înregistreze în acestea, pentru a evita să se transforme în virtuali „dușmani ai poporului”, care au pactizat cu inamicii „clasei muncitoare” și ai „democrației populare”.

Legătura cu producția se realiza marți, 23 martie 1948, proclamată drept *Ziua Însămânțărilor*.

Într-o primă etapă, „echipe de tineri elevi, studenți, militari se vor deplasa la sate, pentru a da ajutor tinerilor țărani la *munca câmpului*, stimulând – în special – *cultivarea leguminoaselor*”²⁹.

Se continua, astfel, practica lansată de comuniști în anii 1944–1947, pentru a „cuceri” țărănimea și a zădărnici acțiunile opoziției. De data aceasta, tinerii din mediul urban, profund îndoctrinați cu ideile comuniste, veneau să-i ajute doar pe tinerii din mediul rural, bătrânii din sate și comune fiind considerați simpatizanți mascați ai fostelor partide „fanion” ale regimului „burghezo-moșieresc” din România (Partidul Național Țărănesc și Partidul Național Liberal) sau chiar ai mișcărilor extreme de dreapta (Mișcarea Legionară, Partidul Național-Creștin condus de Octavian Goga, etc.). Era o solidarizare atât a unei categorii de vârstă, cât

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

și a unui curent politic. Agricultură trebuia sprijinită, în primul rând, prin cultivarea leguminoaselor, considerate mai puțin pretențioase, în contextul unui sistem de irigații aflat în fază incipientă.

În al doilea rând, „echipe de tineri muncitori, intelectuali și ostași vor săpa și semăna *terenurile virane* din localitățile respective”³⁰.

În anii anteriori, atenția era îndreptată spre suprafețele agricole abandonate de șvabii bănățeni care preferaseră să plece împreună cu forțele Wehrmacht-ului, aflat în retragere rapidă. De data aceasta, însă, erau vizate terenurile virane, nerevendicate de nimeni, cu un statut incert. Trebuie să amintim faptul că reforma agrară (declarată act de guvernământ, adică imposibil de atacat în justiție, în primăvara anului 1947) se încheiase, în linii generale, în primele luni ale anului 1948. Propaganda funcționa perfect, puțini fiind cei care anticipau demararea procesului de colectivizare a agriculturii peste aproximativ un an, luând – ca model – colhozurile și sovhozurile din marele stat vecin, U.R.S.S. Se insista foarte mult, deloc întâmplător, de altfel, pe solidaritatea dintre muncitori, intelectuali și militari, cel puțin la nivelul tineretului. În vreme ce muncitorii puteau fi tentați să se înscrie în Partidul Muncitoresc Român, care pretindea că le reprezintă interesele, intelectualii și o parte din militari nu se simțeau atrași în această direcție, intelectualii fiind spirite libere, care nu agreau cenzura practică de regimul comunist (așa cum majoritatea lor ripostase și față de practicile culturale ale altor regimuri autoritare și totalitare), iar militarii fuseseră educați, cel puțin până în anul 1945, în sensul devotamentului față de monarhie și al atașamentului față de regimul politic democratic din perioada interbelică. Operațiunea de „vrăjire” a celor două categorii începuse imediat după 23 august 1944, se accelerase în intervalul 6 martie 1945–30 decembrie 1947 și căpătase noi dimensiuni în cursul anului 1948, începând „asaltul final”. Toate categoriile socio-profesionale trebuiau „atrase” în „mrejele” noului regim, care le promitea tuturor fericirea supremă, atingerea perfecțiunii și o societate ideală.

În al treilea rând, „echipe de tineri muncitori vor pleca la țară, pentru a repara *uneltele de muncă*. Cu această ocazie vor fi predate tinerilor țărani uneltele de muncă ce vor fi confecționate – în acest scop – din timp, de tinerii muncitori, în orele lor libere”³¹.

La nivel național existau relativ puține fabrici

de unelte și mașini agricole, în zona Banatului afirmându-se fabrica de la Bocșa Română, aparținând U.D.R.-ului. Primul tractor românesc, construit la Brașov, fusese predat, într-un cadru festiv, guvernului la sfârșitul anului 1946, până în momentul respectiv tractoarele fiind cumpărate din străinătate, la prețuri destul de ridicate.

Repararea uneltelor agricole reprezentase un punct forte în propaganda Partidului Comunist și sateliților săi, începând din toamna anului 1944. Și în această circulară se pune un accent deosebit pe voluntarism și pe alianța dintre muncitorime și țărănime, cele două categorii „asuprite” de regimul „burghezo-moșieresc”, care își puteau găsi un aliat în segmentul „progresist” al intelectualității, în acei oameni de cultură care înțeleseseră „chemarea vremii” și voiau să scrie o pagină „luminoasă” în istoria patriei, adică să fie total obedienți față de conducerea P.M.R. și să nu se abată, „niciun centimetru”, de la linia trasată de acesta.

Miercuri, 24 martie 1948, era declarată *Ziua ajutorării tineretului grec*.

Într-o primă etapă, „în această zi vor avea loc *adunări în întreprinderi, școli, facultăți, unități militare*, iar acolo unde este posibil, *și la sate*, unde vorbitorii vor arăta tinerilor lupta eroică pentru pace, democrație și libertate dusă de tineretul grec, prezentând-o ca o cauză a noastră proprie”³².

Propaganda F.N.T.D.R.-ului și, implicit, a P.M.R.-ului distorsiona, din nou, realitatea. De fapt, în Grecia se reluase războiul civil, încă din 1946 (care se va prelungi până în 1949), între forțele paramilitare comuniste și cele monarhiste, Stalin încălcând termenii acordului cu Churchill privind sferile de interese (octombrie 1944), în baza căruia statul elen intra în aria de dominație anglo-americană, în proporție de 90%, „la schimb” cu România, care „beneficia” de „atenția” sovietică, în același procentaj. Pacea, democrația și libertatea erau, așadar, simple lozinci menite să distragă atenția de la adevărata natură a conflictului din interiorul Greciei. Bineînțeles, angajații din fabrici, elevii, studenții și ostașii, dar și țăranii (care trebuiau să lase munca pe câmp sau în grădină și să vină, de urgență, ori în fața primăriei, ori la căminul cultural), trebuiau convinși de motivația oficială a sprijinului Republicii Populare Române față de forțele paramilitare comuniste elene.

În a doua etapă, „vor fi organizate *colecte de bani și articole de îmbrăcăminte destinate partizanelor greci*. Birourile județene F.N.T.D.R. sunt direct răspunzătoare de felul cum se vor organiza aceste

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, f. 65.

³² *Ibidem*.

colecte, precum și de trimiterea sumelor de bani și a obiectelor respective la Comitetul Executiv F.N.T.D.R.; ele vor fi însoțite de un proces-verbal, semnat de membrii Biroului Județean”³³.

De altfel, și alte țări din blocul răsăritean, la îndemnul Moscovei, trimiseseră bani și haine forțelor paramilitare comuniste grecești. Uniunea Sovietică încerca, din nou, să „exporte” comunismul și în alte state europene, dar și în zona asiatică. În mod paradoxal, în Grecia exista o mișcare comunistă destul de puternică, având un rol important în rezistența contra Axei, care fusese, însă, împiedicată să cucerească Atena, prin forța armelor, în decembrie 1944, odată cu sosirea premierului britanic, Winston Churchill, în capitala elenă. Atunci, Stalin respectase termenii înțelegerii cu Churchill și nu intervenise. După instalarea lui Harry Truman, ca președinte al Statelor Unite, în primăvara anului 1945, în urma decesului așteptat al lui F.D. Roosevelt, americanii deveniseră mai reticenți față de intențiile reale ale sovieticilor, iar „teribilul gruzin” nu mai era dispus să respecte, ad-litteram, acordul de procentaj, cel puțin în cazul Greciei. Încă din 1946, Polonia era „pierdută” pentru occidentali, fapt ce devenise evident în cursul anului 1947.

În țara noastră, F.N.T.D.R.-ul fusese mandatat, de Partidul Muncitoresc Român, să se ocupe de aceste colecte, ținând o evidență strictă a celor trimise „patrioților” greci. Tinerii „democrați” români se mobilizaseră exemplar, pentru a duce, la bun sfârșit, această „sarcină” trasată de organizația „fanion” de tineret.

În schimb, joi, 25 martie 1948 (*Buna Vestire* în calendarul ortodox), era proclamată *Ziua Reconstrucției*, prilej a numeroase acțiuni cu caracter triumfalist și pur propagandistic.

Ziua începea într-o atmosferă festivă și, în egală măsură, mobilizatoare: „În toate întreprinderile din țară vor fi organizate, în această zi, *întreceri pentru mărirea producției*. În acest scop, prin UTM³⁴ și CGM³⁵, se vor organiza echipe speciale

de tineri care vor participa la aceste întreceri, după un plan bine stabilit. Echipelor care se vor evidenția în aceste întreceri li se vor acorda, din partea Consiliului Județean, mențiuni speciale”³⁶.

Stahanovismul fusese „îmbrățișat” și de conducerea fabricilor românești, deși nu se procedase, încă, la naționalizarea acestora. Statul își instituisese, treptat, o anumită influență, iar sindicatele și organizațiile „partidului unic muncitoresc” începuseră să organizeze, periodic, tot felul de așa-zise concursuri, menite să asigure producții sporite, scopul propagandistic al acestora fiind destul de evident. Și în cadrul acestei Săptămâni a Tineretului Mondial, F.N.T.D.R.-ul, în „complicitate” cu alte două structuri care vor conta destul de mult în anii următori (U.T.M.-ul și C.G.M.-ul), va organiza o serie de întreceri pentru mărirea producției, în deplin acord cu stahanovismul sovietic, câștigătorii urmând să fie evidențiați și să-și asigure un loc la „masa” celor care vor fi desemnați, peste numai două luni și jumătate, în fruntea unităților industriale respective, de către Comitetul Central al Partidului Muncitoresc Român și de către organizațiile sale județene, municipale, orașenești și comunale.

Conducerea P.M.R.-ului își propusese să schimbe, în întregime, „fața” țării, construind, modernizând sau reparând diverse obiective, pe bază de voluntariat și pentru a câștiga, de partea sa, diverse categorii sociale. Efortul propagandistic era uriaș: „Toate brigăzile de reconstrucție ale tinerilor muncitori, elevi, studenți, țărani, ostași, etc., vor fi scoase la lucru pe *șantiere locale*. Vor fi organizate *noi brigăzi de reconstrucție*, care se vor alătura celor locale existente. Ca șantiere vor fi alese rămăsurile lăsate de bombardament, construirea sau repararea unui pod, repararea unei șosele, a unei străzi, etc. Se va avea grijă ca brigăzile diferitelor organizații să fie combinate pe șantiere, pentru a se face apropierea între diferitele categorii care le compun”³⁷.

Seara era rezervată atât mitingurilor mobilizatoare, la care decidenții politici să își exprime „cele mai calde” sentimente față de toți cei care participaseră, „benevol”, la „activitățile” de pe șantierele din

³³ *Ibidem*.

³⁴ UTM, organizația de tineret a Partidului Muncitoresc Român, s-a constituit în intervalul 19–21 martie 1948. După o serie de epurări, U.T.M.-ul număra cca. 650.000 membri. În majoritatea cazurilor, „excluderea din viața socială, acesta fiind marginalizat atât din punct de vedere social, cât și profesional (excluderea din P.M.R. era urmată, de cele mai multe ori, de un proces)”. În schimb, „accederea în U.T.M. conferea proaspătului membru instrumente necesare pentru a urca pe (în – n.n.) ierarhia socială, deschizând uși spre diverse posturi în administrație, învățământ, armată, poliție, etc.”.

³⁵ CGM, prescurtarea uzuală de la Confederația Generală

a Muncii, s-a reînființat, în mod oficial, în ziua de 11 iunie 1945, devenind posesoarea întregului patrimoniu sindical în baza Decretului nr. 358/1949. De altfel, „statutar, organizarea și funcționarea sindicatelor, în România, au avut – la bază – principiul centralismului democratic, ceea ce a structurat, la nivel național, existența unei singure confederații”.

³⁶ A.N.S.J.T., fond P.M.R. – C.J. T-T. (1948–1950), d. 9/1948, f. 65.

³⁷ *Ibidem*.

zonă, cât și manifestărilor culturale, impregnate, și ele, de lozincile specifice, nelipsind nici acțiunile încărcate de un simbolism cu totul aparte, aproape mistice, dar fără niciun fel de conotație religioasă: „După terminarea lucrului, toate brigăzile se vor întâlni într-un loc stabilit, unde se va organiza un scurt *miting*. Va lua cuvântul un membru al Biroului Județean, prefectul județului sau primarul localității, care vor aduce mulțumiri tineretului pentru munca de reconstrucție. După *miting* se vor organiza *coruri*, *hore*, iar, pe urmă, *retragerea cu torțe* pe străzile principale ale localității”³⁸.

De asemenea, „în cinstea acestei zile a reconstrucției se va întreprinde o mare popularizare a muncii voluntare, care să determine înscrierea a sute și mii de tineri în brigăzile de reconstrucție pentru șantierelor naționale”³⁹.

Forurile conducătoare de la București anunțaseră că, în cel mai scurt timp posibil, întreaga țară va deveni „un imens șantier”, iar tineretul, categoria de vârstă cea mai ușor „modelabilă”, era chemat să-și aducă aportul la reconstrucția țării, înscrierea voluntară în brigăzile aferente fiind comparată, de nenumărate ori, cu înrolarea în aceste unități pașnice și pacifiste care vor reclădi ceea ce distrusese războiul și vor construi ceea ce nu reușiseră generațiile anterioare, datorită „obtuzității” regimului „burghezo-moșieresc”, dezinteresat complet de soarta majorității locuitorilor țării.

Vineri, 26 martie 1948, fusese decretată *Ziua Republicii Populare Române, a luptei pentru democrație, pace și libertatea popoarelor contra imperialismului ațâțător la război*.

Urma să fie o zi a mitingurilor de dimensiuni gigantice, la care să ia cuvântul noii potențai locali, care să prezinte, pe un ton triumfalist, punctat, în mod periodic, de lozinci „sforăitoare” și de îndemnuri mobilizatoare, situația internă și obiectivele fundamentale ale tinerilor români pe plan extern: „În după-amiaza acestei zile se vor organiza, în întreaga țară, *mitinguri uriașe pe localități*, cu participarea tuturor organizațiilor din Federație (Federația Națională a Tineretului Democrat din România – *n.n.*). Vor lua cuvântul delegați din partea Consiliului Județean F.N.T.D.R., autorităților, armatei, corpul profesoral, Partidul Muncitoresc Român, Uniunea Femeilor Democrate din România”⁴⁰.

De data aceasta apăreau, în prim-plan, și reprezentanți ai armatei, ai profesorilor, precum și câteva delegate din partea unei structuri feminine,

subordonată P.M.R.-ului, care încerca să grupeze toate organizațiile de femei ce „orbitau” în zona de stânga și de extremă stânga a eșichierului nostru politic. Profesorii trebuiau coopțați, cu orice preț și prin toate mijloacele aflate la îndemână, în acest „angrenaj”, deoarece ei aveau menirea să educe, „în spirit socialist”, tinerele generații. Armata, „reformată” și „reeducată”, urma să asigure, alături de alte structuri de forță, stabilitatea noului regim, care își începuse „operațiunea” de instituționalizare imediat după abdicarea forțată a regelui Mihai I, la 30 decembrie 1947.

În egală măsură, „oratorii vor arăta importanța participării tineretului la clădirea, consolidarea și apărarea Republicii Populare Române, pentru victoria, în alegeri, a Frontului Democrației Populare și la lupta de apărare a păcii și libertății popoarelor. Va fi subliniată importanța sprijinirii tineretului din Grecia, Spania, China, America Latină și a celui din colonii. Această zi fiind ziua de închidere a Săptămânii Tineretului Mondial, vor fi scoase în evidență organizațiile din Federație care au adus cel mai mare aport în cadrul tuturor acțiunilor întreprinse. Vor fi trimise *telegrame* Prezidiului RPR-ului, Guvernului, Consiliului Național al Frontului Democrației Populare și Comitetului Executiv FNTDR. Seara vor avea loc *retrageri cu torțe, cu coruri și fanfare, scandare de lozinci*, etc.”⁴¹.

De data aceasta, atenția se îndrepta și spre tinerii chinezi, mulți înrolați în armata Partidului Comunist Chinez, condusă de colaboratorii lui Mao Zedong, aflată în plină confruntare cu forțele Kuomintang-ului (partid al burgheziei naționaliste, care sprijinise Republica Chineză din perioada interbelică și intrase în conflict cu P.C.C., la scurt timp de la fondarea acestuia, în 1921), conduse de generalul Chiang Kai-shek (Jiang Jieshi), un război civil care se va încheia în octombrie 1949, cu victoria comuniștilor și transformarea Chinei în republică populară.

Erau vizați și tinerii sud-americani, care trebuiau să iese de sub „umbrela” americană și să construiască socialismul în țările lor, în mare majoritate dictaturi militare sau democrații extrem de fragile.

Revenea, pe tapet, problema tinerilor asiatici și africani din coloniile deținute de Marile Puteri europene, care trebuiau să lupte, într-o primă etapă, pentru independență, iar, apoi, pentru trecerea la socialism, un pas important spre comunism, catalogat drept „viitorul de aur al omenirii”.

Practica telegramelor adresate tuturor

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, f. 65–66.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 66.

⁴¹ *Ibidem*.

organismelor politice și forurilor conducătoare ale statului se va menține până în decembrie 1989.

Circulara expunea și *obiectivele principale ale Săptămânii Tineretului Mondial*:

1. „Crearea unui prestigiu Federației Naționale a Tineretului Democrat din România, atât față de masele de tineret din țara noastră, cât și față de guvern, autoritățile de stat și opinia publică, prin *acțiunile de mare amploare* ce se vor organiza cu această ocazie”⁴².

F.N.T.D.R.-ul se folosea, așadar, de orice ocazie pentru a atrage atenția forurilor guvernamentale, a partidului în „orbita” căruia gravita (P.M.R.-ul), dar și pentru a intra „în grațiile” păturilor largi ale tineretului și pentru a se bucura de simpatia altor categorii socio-profesionale și de vârstă. Era o veritabilă bătălie, pe care F.N.T.D.R.-ul era hotărât să o ducă până la capăt.

2. „Mobilizarea întregului tineret la *lupta pentru victoria, în alegeri, a Frontului Democrației Populare*, legând toate acțiunile întreprinse în cadrul Săptămânii Tineretului Mondial de campania electorală”⁴³.

Miza alegerilor parlamentare din martie 1948 era foarte mare, deoarece Marea Adunare Națională (noua denumire a Parlamentului unicameral al țării noastre) urma să adopte prima Constituție a regimului comunist, care să pregătească naționalizările din industrie și desființarea băncilor particulare. Frontul Democrației Populare era o alianță mult mai restrânsă, iar celelalte forțe componente nu-și mai permiteau să aibă opinii contrare celor exprimate de Partidul Muncitoresc Român.

3. „*Popularizarea muncii voluntare pentru reconstrucția țării*, prin crearea de sute de brigăzi de tineret pentru șantiere naționale, ca o realizare închinată Săptămânii Tineretului Mondial”⁴⁴.

Elanul tinerilor trebuia canalizat în direcția dorită de regim, iar voluntariatul părea, în momentul respectiv, soluția optimă pentru reconstrucția țării. Nu se sufla niciun cuvânt despre spolierea economiei românești în numele îndeplinirii obligațiilor înscrise în Convenția de Armistițiu (septembrie 1944) și, apoi, în Tratatul de Pace (februarie 1947), fapt ce duse la secătuirea finanțelor țării și explica, cel puțin parțial, „apetitul” pentru munca voluntară.

4. „De a crea, în sânul maselor de tineret din țara noastră, o atmosferă prielnică unității totale, creând *premisele realizării organizației unice* după exemplul măreț al tineretului iugoslav, bulgar, etc.,

prin apropierea diferitelor categorii de tineret în acțiuni comune ce vor fi întreprinse și, în special, în cadrul muncii de reconstrucție”⁴⁵.

Exemplele oferite, în privința organizațiilor de tineret, nu sunt deloc întâmplătoare. În cazul Iugoslaviei, foarte mulți tineri s-au înrolat în armata de partizani a lui Tito, care a condus mișcarea de rezistență împotriva forțelor de ocupație germane sau aliate acestora, o mare parte dintre ei înscriindu-se, în același timp, în organizația de tineret a Partidului Comunist Iugoslav (Tito era un comunist „cu vechime” și un cominternist de nădejde, cel puțin până în anii 1945–1946). În Bulgaria, comuniștii, destul de agresivi în anii ‘20, însă reduși la tăcere în anii ‘30, reveniseră în prim-planul scenei politice la scurt timp după intrarea Armatei Roșii în capitala țării, Sofia, sub „bagheta” lui Gheorghe Dimitrov, un alt cominternist „de toată isprava”, destul de apropiat față de I.V. Stalin, reactivându-și atât organizația de tineret, cât și cea de femei.

5. „*De a apropia tineretul nostru de tineretul democrat al lumii*, făcându-l să se simtă solidar cu lupta popoarelor progresiste pentru pace și democrație, contra imperialismului ațâțător la război, contribuind, astfel, la *consolidarea Federației Mondiale a Tineretului Democrat*. Aceasta o putem face prin popularizarea – în rândurile tineretului nostru – a luptei pentru pace, libertate și democrație pe care o duce eroicul tineret din Grecia, Spania, China, America Latină și cel din colonii”⁴⁶.

Evident, o serie de termeni precum „progres”, „pace”, „democrație”, „război” erau utilizați eronat, chiar tendențios, încercându-se convingerea tinerilor români să adere la Federația Mondială a Tineretului Democrat și să sprijine lupta „justă” a tinerilor din mai multe zone ale lumii. Statele Unite și Marea Britanie, în primul rând, erau etichetate drept imperialiste, provocatoare de războaie în diverse colțuri ale planetei, antidemocrate și antiprogresiste. Pe de altă parte, Uniunea Sovietică era prezentată ca o țară măreață, prosperă, profund democratică și pacifistă, solidară cu toate popoarele care se zbăteau în „lanțurile” cu care fuseseră strânse de Marile Puteri europene occidentale, susținute, în aceste demersuri, de S.U.A.

În scopul atingerii obiectivelor enunțate mai sus, campania de sărbătorire a Săptămânii Tineretului Mondial urma să fie divizată în două faze: faza de pregătire, foarte intensă, prelungită pe durata a trei săptămâni (1–21 martie 1948) și faza

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem, f. 66–67.

⁴⁶ Ibidem, f. 67.

de sărbătorire propriu-zisă, desfășurată în intervalul 21–26 martie 1948⁴⁷.

Faza de pregătire avea, la rândul ei, două componente. Pe linie centrală erau stipulate 12 „operațiuni”:

1. „Formarea, la Comitetul Executiv FNTDR, a unei *comisii* compusă din reprezentanți ai Comitetelor Centrale ale organizațiilor membre, care vor avea – ca sarcină – pregătirea Săptămânii și asigurarea participării organizațiilor respective la îndeplinirea planului stabilit”⁴⁸.

2. „Până la 1 martie (1948 – *n.n.*) să fie trimis Consiliilor Județene *planul de sărbătorire a Săptămânii*”⁴⁹.

3. „*Invitarea în țară*, cu această ocazie, a unui număr de 2–3 delegați din următoarele țări (URSS, Iugoslavia, Bulgaria, Albania, Grecia, Triestul-Liber, Ungaria, Polonia, Cehoslovacia) și trimiterea de delegați ai tineretului nostru, în același scop, în țările vecine”⁵⁰.

4. „*Un apel al Comitetului Executiv FNTDR*, adresat tineretului cu ocazia Săptămânii, editat în 10.000 exemplare”⁵¹.

5. „*Pregătirea tuturor tezelor și a materialelor în legătură cu Săptămâna Tineretului Mondial* și trimiterea lor la consiliile județene. În județele cu populație maghiară se va trimite în limba respectivă”⁵².

6. „Editarea de *lozinci* în legătură cu acest eveniment”⁵³.

7. „Vor fi folosiți, pentru pregătirea Săptămânii Tineretului Mondial, în întreaga țară, *instructorii centrali ai organizațiilor membre*, cărora li se vor da delegații – în acest sens – din partea Comitetului Executiv FNTDR”⁵⁴.

8. „Asigurarea condițiilor de editare, în timpul Săptămânii, a unui *buletin* care să fie trimis în întreaga țară”⁵⁵.

9. „Editarea unui *afiș* în 10.000 exemplare, în două culori”⁵⁶.

10. „*Începerea unei campanii de popularizare a acestei sărbătoriri prin presă și radio*, care să culmineze, ca amplasare, în perioada 21–26 martie”⁵⁷.

11. „*Instituirea unui concurs pentru un imn al Federației Naționale a Tineretului Democrat din*

România, care să fie difuzat prin radio în ziua de deschidere a Săptămânii”⁵⁸.

12. „*Asigurarea unei colaborări strânse*, în toate acțiunile întreprinse cu această ocazie, între Federație și Ministerul Educației Naționale. Antrenarea profesorilor, învățătorilor și a îndrumătorilor în munca din cadrul Săptămânii”⁵⁹.

Din simpla lecturare a acestor preparative se pot desprinde următoarele concluzii: planul complet de sărbătorire trebuia să treacă prin „furcile caudine” ale organizațiilor care compuneau Federația Națională a Tineretului Democrat din România; erau acceptați doar delegați din țările de „democrație populară”, aflate în sfera de influență a Uniunii Sovietice și care adoptaseră regimul comunist, precum și reprezentanți ai tineretului așa-zis progresist din state în care forțele paramilitare comuniste erau angrenate într-un război civil, cazul Greciei fiind relevant în această privință; apelurile, tezele, materialele, afișul și buletinul aferente acestei ample manifestări erau editate în zeci, chiar sute de mii de exemplare, atât pentru a arăta forța regimului comunist de la București, cât și pentru a convinge opinia publică românească despre rolul important atribuit tineretelor generației, spre deosebire de regimul „burghezo-moșieresc”, vetust și anacronic, incapabil de a înțelege mersul „firesc” al societății; implicarea instructorilor tuturor organizațiilor componente ale F.N.T.D.R. în toate activitățile enumerate anterior; statutul privilegiat acordat minorității maghiare, determinat de sprijinul constant oferit de U.P.M. atât Partidului Muncitoresc Român, cât și guvernului prezidat de dr. Petru Groza; propaganda cu caracter amplu, desfășurată în mass-media; simbolistica utilizată, inclusiv prin compunerea unui imn al Federației Naționale a Tineretului Democrat din România; cooptarea învățătorilor și profesorilor, „factorii” educativi ai tineretului din țara noastră, în tot acest „angrenaj”.

De asemenea, erau prezentate și măsurile pregătitoare pe linie județeană:

1. „În baza planului general de sărbătorire, *Consiliile Județene FNTDR* își vor întocmi *planuri proprii*, adaptate la realitățile locale, care să cuprindă – în mod concret – toate acțiunile ce se vor organiza, cu această ocazie, în cuprinsul județelor respective. Să nu se rezume numai în capitala de județ, ci să fie adâncite în toate centrele de plăși și chiar în satele mai importante. Deci, planul concret al Consiliului Județean va cuprinde, în mod

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem, f. 68.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

precis (pe zile), toate acțiunile ce se vor întreprinde în întregul județ. Sarcinile vor fi împărțite, în mod concret, pe organizațiile componente ale respectivelor Consilii, ținându-se cont de forța și puterea fiecărei organizații în parte”⁶⁰.

2. „Atât *planul general*, cât și cel *al Consiliilor Județene*, vor fi prelucrate în toate organizațiile membre, în așa fel ca întregul tineret să fie bine edificat asupra sarcinilor ce va trebui să le îndeplinească”⁶¹.

3. „Pentru prelucrarea planului, Consiliile Județene vor organiza *ședința cu activul de bază al organizațiilor componente*”⁶².

4. „*Stabilirea*, din timp, a *tuturor vorbitorilor* la mitingurile și adunările ce se vor organiza în județul respectiv, precum și pregătirea lor asupra materialului pe care îl vor expune”⁶³.

5. „Trimiterea unui exemplar al planului Consiliului Județean, Comitetului Executiv FNTDR, până la 10 martie”⁶⁴.

6. „Se vor organiza, din timp, *echipe de afișaj* care vor avea, ca sarcină, afișarea apelului lansat de Comitetul Executiv, a afișelor și lozincilor trimise de la Centru, precum și a programului manifestațiilor locale. În tot timpul Săptămânii, sediile organizațiilor respective vor fi pavoazate, arborându-se *drapele naționale și ale țărilor vecine și prietene*. De asemenea, se va avea grijă ca întreaga localitate să ia un aspect sărbătoresc”⁶⁵.

7. „*Articole* în presa locală, în legătură cu pregătirile ce se fac în vederea Săptămânii Tineretului Mondial, precum și trimiterea de *știri* Comitetului Executiv în legătură cu această chestiune, pentru a fi publicate în presa centrală”⁶⁶.

Deci, planurile întocmite de Consiliile Județene FNTDR erau adaptate în funcție de specificul local, toate acțiunile ce urmau a fi întreprinse în săptămâna respectivă fiind popularizate până în cele mai îndepărtate cătune, erau cenzurate discursurile și erau atent selectați vorbitorii, erau permanent informate organele centrale de conducere ale F.N.T.D.R.-ului, festivismul era omniprezent, iar activitățile programate erau aduse la cunoștința publicului larg prin intermediul ziarelor și revistelor, al căror conținut era analizat cu minuțiozitate, se accepta arborarea steagurilor statelor vecine, devenite, cu „ajutor” sovietic, democrații populare,

aflăte, acum, într-o veritabilă „comuniune” cu Republica Populară Română, internaționalismul proletar acționând ca o adevărată soluție miraculoasă de „stingere” a tuturor disputelor teritoriale sau divergențelor de natură economică.

Faza de sărbătorire propriu-zisă consta, pe linie centrală, în 5 acțiuni aproape simultane: organizarea unei *conferințe*, la radio, de către președintele sau secretarul general F.N.T.D.R., în care să se explice, pe înțelesul tuturor, semnificația evenimentului sărbătorit; tipărirea, de către unul din liderii Federației, chiar în data de 21 martie 1948, a unui *articol de fond* legat de acest eveniment, în cel mai reprezentativ ziar din Capitală, model imitat de celelalte ziare mai importante; *popularizarea tuturor acțiunilor* întreprinse la nivel național, atât prin organele centrale de presă, cât și prin postul Radio București; trimiterea de *telegrame* către Comitetul Executiv F.N.T.D.R., Federația Mondială, Consiliul Balcanic și organizațiile de tineret similare din Grecia, Spania, colonii și din statele învecinate; „*primirea delegaților străini*, cazarea și asigurarea condițiilor de deplasare a lor în diferite centre din țară”⁶⁷.

Propaganda din timpul Săptămânii Tineretului Mondial, extrem de vizibilă în presă și la radio, era completată prin telegrame trimise forurilor similare balcanice și mondiale, precum și organizațiilor de tineret din același areal precizat anterior, o atenție aparte fiind acordată și delegaților veniți din străinătate.

Pe linie județeană se preconiza, printre altele: „*Îndeplinirea tuturor sarcinilor* cuprinse în planul de desfășurare a Săptămânii Tineretului Mondial, pe care și le-a propus fiecare Consiliu Județean. La sfârșitul săptămânii, într-un timp cât mai scurt posibil, Consiliile Județene FNTDR vor înainta Comitetului Executiv *rapoarte speciale*, întocmite, în mod amănunțit, în legătură cu toate acțiunile ce au fost întreprinse în cadrul județelor respective”⁶⁸.

Așadar, la nivel județean, prioritară era „achitarea” de toate sarcinile asumate, precum și informarea detaliată, transmisă organelor centrale de conducere ale F.N.T.D.R.-ului. Birocrația, specifică regimurilor autoritare și totalitare, funcționa la „capacitate” maximă.

Interesant de analizat se dovedește a fi **raportul de activitate** pentru perioada 15 februarie–1 aprilie 1948, întocmit de Secția Tineret a Partidului Muncitoresc Român – Comitetul Județean Timiș-Torontal.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 69.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

Aflăm, de pildă, faptul că, la 3 martie 1948, cu prilejul aniversării a trei ani de funcționare a UNSR-ului (Uniunea Națională a Studenților din România), în sala Teatrului Comunal din Timișoara s-a desfășurat *un mare miting*, la care „s-a adus *salutul celorlalte organizații componente ale FNTDR-ului*, de către un reprezentant al organizațiilor de tineret”⁶⁹.

De asemenea, „în ziua de 25 martie 1948, cu ocazia *marelui miting electoral din fața sediului PMR* (din municipiul Timișoara – *n.n.*), mii de tineri (alături de vârstnici) și-au manifestat hotărârea de a sprijini – cu toate forțele – lista FDP-ului în alegerile din 28 martie; cu această ocazie, o ștafetă a tineretului a adus un mesaj al FNTDR-ului acestei grandioase manifestări”⁷⁰.

Deci, pe de o parte, FNTDR-ul din Timiș-Torontal își arăta, în mod deschis, susținerea față de UNSR, organizație studențească înființată și controlată de comuniști. Pe de altă parte, organizația județeană a Federației își trimitea emisarii la un miting electoral desfășurat chiar în fața sediului PMR din urbea de pe malurile Begăi, pentru a-și arăta susținerea fermă pentru FDP, în alegerile parlamentare de la finele lunii martie 1948, emisari care aleseseră o modalitate specifică sportivilor de performanță pentru a-și demonstra deplina adeziune.

Chiar dacă nu se menționează, în mod expres, apartenența lor la FNTDR, „în ultima săptămână înaintea alegerilor, 6 tineri (la propunerea secției noastre) au participat, alături de candidații noștri, la *întrunirile* din județ, punând – pe ordinea de zi – problemele tineretului și făcând și muncă pentru organizarea tineretului în *brigăzile* care vor pleca, în ziua de 2 aprilie 1948, pe șantierul național Salva-Vișeu”⁷¹.

⁶⁹ A.N.S.J.T., fond *P.M.R.* – *C.J. T.-T. (1948–1950)*, d. 9/1948, f. 75.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 76.

⁷¹ A.N.S.J.T., fond *P.M.R.* – *C.J. T.-T. (1948–1950)*, d. 9/1948, f. 76.

Salva-Vișeu era considerat drept șantier al brigadierilor, alături de magistrala Agnita-Botorca ori linia Bumbăști-Livezeni.

În numărul său din 22 aprilie 1948, ziarul <Universul> din Capitală titra următoarele: „În afară de tineretul UTM-ist (în luna mai se aștepta prezența, pe șantier, a vreo 13.000 de brigadieri), vor mai lucra, la construcția liniei ferate Salva-Vișeu, militari încadrați în companii de căi ferate și 1.000 de minieri (la tunele). Toți lucrătorii din afara cadrelor UTM vor fi antrenați de tinerii brigadieri, care vor construi motorul întregului șantier”.

Printre angajații de pe șantierul respectiv figurau toți bărbații apti de muncă din localitățile limitrofe căii ferate și, în multe cazuri, și femeile.

Șantierul amintit semăna destul de mult cu o unitate militară: „De-a lungul și de-a latul șantierului erau construite

După ce își făcuseră „încălzirea” în cadrul Săptămânii Tineretului Mondial, câțiva tineri din organizația timișeană a F.N.T.D.R.-ului pregătiseră, pe lângă discursurile cu efect propagandistic imediat, și constituirea brigăzilor de voluntari pentru șantierul Salva-Vișeu, parte a acțiunii de reconstrucție a țării, atât de mult clamată de guvernul Groza, de Partidul Muncitoresc Român și de Frontul Democrației Populare.

Fără a se preciza apartenența la F.N.T.D.R. Timiș-Torontal, putem intui, totuși, implicarea a numeroși tineri din această organizație în alte activități de reconstrucție pe plan local:

„S-a continuat *munca voluntară*, de fiecare duminică, *pe șantierele locale*; numărul voluntarilor variază între 600 și 2.000; munca variază, de la munca de pământ la descărcatul și încărcatul vagoanelor cu piatră brută și pietriș”⁷².

Se constată faptul că era vorba despre o muncă destul de grea, făcută, de multe ori, cu unelte rudimentare, caracterul său fiind compensat de elanul specific tinerilor, care credeau, în această etapă „romantică” a comunismului românesc, că vor da „o nouă față” acestei țări și că vor fi o forță de care

barăci și săli de mese pentru cazarea și hrănirea brigadierilor. La intrarea în schimb, pe șantier se făcea apelul, la fel ca în armată”.

Se obțineau, cel puțin declarativ, recorduri după recorduri.

Pe „firul” celor 63 de kilometri de șantier deschis între localitățile Salva și Vișeu de Jos, mii de tineri brigadieri, care ignorau, cu bună știință, ploaia, vântul și condițiile dificile de viață și muncă, scandau, în aprilie 1948, lozinci precum: „Vom munci și vom lupta, linia vom termina!”

Voluntarii erau susținuți, în plan moral, de prestigioși „condeieri”, ca: Ovidiu S. Crohmălniceanu, Dan Deșliu, Nicolae Holban, Sorin Holban și Victor Tulbure. Presa relata, în mod constant, despre realizările de pe șantier, „iar nomenclaturii de bază vizitau, regulat, șantierul și asistau la întrecerile artistice dintre brigăzi”.

Numărul victimelor de pe șantier nu a fost cuantificat, cu atenție, niciodată: „nu era zi, de la Dumnezeu, să nu moară măcar doi oameni în tunele, din cauza surprărilor de teren și a exploziilor necontrolate”.

Acest șantier, inaugurat la data de 1 aprilie 1948, între localitățile Salva (județul Bistrița-Năsăud) și Vișeu de Jos (județul Maramureș), intitulat «Vasile Luca», cuprindea 9 stații de tren, de-a lungul traseului existând, pe parcursul timpului, 16 sectoare de muncă. Merită menționat faptul că, „pe lângă numeroase viaducte care au fost construite cu o tehnică rudimentară, au fost săpate și cinci tunele, dintre care cel mai lung are 2.400 de metri lungime”.

Traseul a fost inaugurat, în mod oficial, în ziua de 7 noiembrie 1949, o dată deloc întâmplătoare, cu un efect propagandistic extraordinar: era data începerii revoluției bolșevice, după stil nou, „Marea Revoluție Socialistă din Octombrie” (25 octombrie, stil vechi – *n.n.*) debutând, de fapt, în noiembrie 1917 (www.hotnews.ro/salva-viseu, consultat la data de 21.06.2025).

⁷² *Ibidem*.

conducerea P.M.R.-ului va fi nevoită să țină cont. Din păcate, se înșelau amarnic.

De asemenea, „lucrările brigăzii permanente de la șantierul Ronaț-Mehala se apropie de sfârșit. În urma obținerii șinelor de la Reșița, lucrările s-au accelerat, tinerii brigadieri dând dovadă de devotament și spirit de sacrificiu exemplar. Între cetele brigăzii sunt întreceri permanente de muncă, astfel că regulat se lucrează și noaptea. Stadiul lucrărilor e următorul: șinele sunt montate pe o distanță de 800 metri, compresoarea se apropie de sfârșit, stâlpii sunt ridicați pe o distanță de 1.600 metri. Dacă lucrările vor menține același ritm viu, linia va fi pusă în funcțiune pe data de 1 mai 1948. În urma accelerării lucrărilor, zilnic 80–200 elevi participă, ca voluntari, la diferite munci, în cadrul brigăzilor de elevi, pe șantierul Ronaț-Mehala”⁷³.

Așadar, stahanovismul era vizibil și pe șantierul Ronaț-Mehala, printre voluntari fiind cooptați și elevi. Întrecerile în muncă și lucrul în flux continuu deveniseră o trăsătură esențială a activității brigadierilor pe acest șantier.

În egală măsură, „în ziua de 6 martie 1948 s-a început construirea drumului Timișoara-Freidorf, pe o distanță de 3 km, cu o brigadă permanentă. Brigada poartă numele de «6 Martie» și sunt încadrați 70 de tineri. Lucrările înaintează frumos și sperăm că și acest drum va fi gata în ziua de 1 mai 1948”⁷⁴.

Cu un număr mai restrâns de tineri voluntari, șantierul pentru construirea drumului Timișoara-Freidorf avansa destul de mult, datorită abnegației și spiritului de sacrificiu a acestora. De data aceasta intervenea și o simbolistică aparte: brigada purta denumirea de «6 Martie» (ziua instalării primului cabinet procomunist din istoria României, prezidat de dr. Petru Groza, la 6 martie 1945), iar lucrările ar fi trebuit finalizate până la 1 mai, Ziua Internațională a Muncii, una din marile sărbători ale regimului comunist.

Voluntarii, mulți dintre ei instruiți de reprezentanții F.N.T.D.R.-ului Timiș-Torontal (unii înrolându-se, ei înșiși, ca voluntari), urmau să se implice în alte două acțiuni cu un impact propagandistic extraordinar:

1) „În decursul acestei luni (martie 1948 – n.n.) se va începe construirea stadionului CFR din localitate (Timișoara – n.n.)”⁷⁵.

Autoritățile încercau să atragă, de partea lor, diverse pături sociale, iar sportul, în general, și fotbalul, în special, puteau deveni veritabili

„ambasadori” ai bunelor intenții ale guvernului și ale P.M.R.-ului. Totuși, construirea de noi stadioane, printre care și cel al CFR-ului (sector industrial privilegiat în timpul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, de formație electrician la C.F.R.), era indispensabilă pentru sportul de masă, lansat în anii ‘20-’30 ai veacului precedent.

2) „Tot în decursul acestei luni (martie 1948 – n.n.) se va începe lucrarea de asanare a 17.000 ha. din jurul localităților Banloc-Tolvădia; aici va fi asanată, cu două brigăzi permanente, această întindere mare de pământ spre a fi dat, în folosință, agriculturii”⁷⁶.

Deși intenția de asanare a unui teren de asemenea dimensiuni era onorabilă, în plan secund era destul de vizibilă dorința de atragere a țărânimii în rândurile Partidului Muncitoresc Român, țărâ-nime care avea un sentiment acut al proprietății, era tradiționalistă și destul de reticentă la orice idee de asociere și de implicare a statului în sectorul agrar.

În final, erau semnalate și câteva slăbiciuni: „Nu am reușit să activizăm Consiliul Județean FNTDR; organizațiile componente nu au dat atenția cuvenită Federației. Nu am putut obține un local pentru Federație, ceea ce îngreunează și complică munca”⁷⁷.

Deci, organele de conducere județene ale F.N.T.D.R.-ului nu reușiseră să obțină coeziunea internă a acestei structuri, fapt ce pune la piedică în activitatea sa. Din păcate, și lipsa unui sediu adecvat cauza probleme destul de serioase Județenei Timiș-Torontal a Federației, pe care Secția de Tineret a P.M.R. Timiș-Torontal încerca să le soluționeze în cel mai scurt timp posibil.

Același raport de activitate cuprindea unele referiri și la Tineretul Sătesc de pe raza județului Timiș-Torontal, organizația de tineret a Frontului Plugarilor, formațiune condusă de președintele Consiliului de Miniștri, dr. P. Groza.

Secția de Tineret a P.M.R.-ului Timiș-Torontal s-a implicat direct în conducerea Tineretului Sătesc din județ: „Biroul organizației Tineretului Sătesc a fost întărită, prin secția noastră, cu 32 activiști salariați”⁷⁸.

Era vorba de un număr semnificativ de activiști, care erau plătiți pentru munca desfășurată și care urmau să joace un rol important în activitatea Tineretului Sătesc pe plan local. În schimbul serviciilor făcute, Secția de Tineret a P.M.R.-ului Timiș-Torontal își permitea să cheme, „la ordine”,

⁷³ Ibidem, f. 76–77.

⁷⁴ Ibidem, f. 77.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem, f. 78.

⁷⁸ Ibidem, f. 75.

Tineretul Sătesc din același areal geografic. Astfel, la 5 martie 1948 a avut loc o *ședință cu Comitetul Județean al Tineretului Sătesc*, la care „s-au preluat problemele curente ale tineretului de la sate și campania electorală”⁷⁹.

Tineretul Sătesc reprezenta „liantul” cu segmentul tânăr al populației din mediul rural al județului Timiș-Torontal, care avea propriile păreri, ambiții și nevoi, iar analiza campaniei electorale devenise o practică uzuală a Partidului Comunist și a succesorului său legitim, Partidul Muncitoresc Român.

Raportul constata faptul că, în luna martie 1948, numărul membrilor Tineretului Sătesc Timiș-Torontal (6.618) îl depășea puțin pe cel al membrilor Uniunii Tineretului Muncitor (6.208), fiind aproape triplu față de numărul membrilor UNSR (2.500)⁸⁰.

Erau consemnate și o serie de *slăbiciuni* la nivelul organizației Timiș-Torontal a Tineretului Sătesc: „*Activitatea Tineretului Sătesc* mai lasă mult de dorit și aici, din partea secretarului județean (Georgescu) și a responsabilului de construcție din birou; s-au făcut abateri serioase de la morala proletară; tovarășii au fost trimiși pe șantierul național Salva-Vișeu, la propunerea Frontului Plugarilor, pentru muncă de reabilitare; acest fapt denotă că nu am reușit să completăm biroul județean al Organizației Tineretului Sătesc cu elemente devotate și hotărâte, lucru pe care ni-l propunem pentru viitorul cel mai apropiat”⁸¹.

Doi membri importanți ai Biroului organizației județene Timiș-Torontal a Tineretului Sătesc încălcaseră „morală proletară”, fără a se preciza cu ce anume greșiseră față de organizația de tineret, față de partidul din care făceau parte (Frontul Plugarilor) și față de toate structurile în care era implicat acesta (în primul rând, Frontul Democrației Populare). Această „morală proletară” va fi înlocuită, în anii 1965–1989, cu „etica și echitatea socialistă”. Reeducarea și posibila lor reabilitare putea fi realizată pe șantierul național Salva-Vișeu, propunere lansată chiar de Frontul Plugarilor. Tinerii U.T.M.-iști intenționau să caute noi cadre „de nădejde” pentru Biroul organizației Timiș-Torontal a Tineretului Sătesc, care să nu le înșele așteptările și să nu trădeze „linia politică” a P.M.R.-ului.

Preocupările pentru ridicarea nivelului cultural al țărănimii timișene a stat și în atenția organizației de tineret a Frontului Plugarilor, după cum rezultă din *circulara* trimisă de Comitetul Județean

Timiș-Torontal al Tineretului Sătesc către toate organizațiile din țară, la data de 18 septembrie 1948, semnată de secretarul (Petru Mătu) și de responsabilul Secției de Educație și Cultură (Dumitru Geambazu) ai aceleiași organizații⁸².

În urma discuțiilor purtate cu organele de conducere ale Ministerului Artelor și Informațiilor, în privința participării la acțiunile culturale și artistice desfășurate în cadrul Ateneelor și Căminelor Culturale, s-a ajuns la două *concluzii* esențiale:

„1. *Căminele Culturale* au, astăzi, un rol însemnat în opera de culturalizare a maselor. Pentru ca aceste focare de cultură din lumea satelor să-și poată îndeplini menirea lor, este necesar ca ele să fie sprijinite activ de organizațiile de masă, prin acțiuni culturale comune în cadrul Ateneelor și Căminelor Culturale”⁸³.

Regimul comunist de la București demarase, la nivel central și local, o amplă acțiune de alfabetizare în masă și de culturalizare, „pe repede înainte”, a păturilor sărace ale populației. Evident, această acțiune avea și un scop propagandistic foarte bine pus la punct: blamarea, *in corpore*, a elitelor interbelice, etichetate drept fasciste, pro-fasciste, pro-legionare, pro-antonesciene, insensibile față de cei aflați la periferia societății, lăsați în ignoranță și lipsiți de cele mai elementare cunoștințe, cu alte cuvinte condamnați la o viață plină de lipsuri și la statutul de „asupriți”.

„2. Organizațiile comunale ale Frontului Plugarilor și ale Tineretului Sătesc au sarcina de a da tot sprijinul, prin participarea activă la acțiuni duse de Căminele Culturale, sesizând cazurile când se strecoară – în conducere – elemente exploatare, dușmane regimului de democrație populară, dușmani ai poporului muncitor”⁸⁴.

Nu putem omite faptul că o serie de lideri județeni ai Frontului Plugarilor „pactizaseră” cu inamicul la alegerile parlamentare din noiembrie 1946, votând cu opoziția, în speță cu Partidul Național-Țărănesc condus de „ciocoiul” Iuliu Maniu, ceea ce determinase conducerea Partidului Comunist Român să solicite o amplă reorganizare a acestei organizații de masă, fapt petrecut în primăvara anului 1947.

Transformat într-o formațiune a țărănimii sărace, Frontul Plugarilor va exclude, din rândurile sale, țărănimea mijlocasă și, în special, chiaburii, începând din vara anului 1947, iar, în toamna anului 1948, alături de organizația sa de tineret, încerca să reorganizeze, în același sens, Căminele

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 76.

⁸¹ *Ibidem*, f. 78.

⁸² *Ibidem*, f. 46.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*.

Culturale, pentru „democratizarea” lor și pentru păstrarea, „neabătută”, a liniei „trasate” de Partidul Muncitoresc Român.

Circulara venea cu o serie de precizări privind acțiunile organizate de Căminele Culturale chiar în incinta lor, în alte zone ale orașelor respective (special destinate unor astfel de manifestări) sau în alte localități din același județ ori din alte județe ale țării, fiind lămurită implicarea diferitelor organizații de masă în manifestările artistico-culturale:

„1. *Sfatul Ateneului sau Căminului Cultural* este organul de conducere, coordonare și îndrumare a manifestărilor culturale din sat. Manifestările artistice (serbări, șezători, festivaluri), organizate de echipele artistice ale Tineretului Sătesc, se vor da în cadrul Căminelor Culturale, cu intrarea gratuită.

Se vor percepe taxe de intrare, numai cu aprobarea <Sfatului>, la serbările, festivalurile și șezătorile care sunt urmate de bal sau de dans, iar sumele realizate ca beneficii vor intra în casieria <Sfatului> Căminului Cultural”⁸⁵.

Deci, și denumirea structurilor de conducere ale ateneelor și căminelor culturale („sfaturi”) ne ducea cu gândul atât la Evul Mediu, cât și la spațiul est-european, însă, de data aceasta, regiunea amintită era controlată, fără drept de apel, de Uniunea Sovietică, cu „binecuvântarea” Marii Britanii și Statelor Unite. Tineretul Sătesc avea echipe artistice proprii, care ofereau spectacole gratuite în incinta căminelor culturale, atât în scop propagandistic, cât și pentru a oferi relaxarea cuvenită agricultorilor după zilele de muncă istovitoare.

Chiar și taxele de intrare percepute, în anumite situații clar definite, cu avizul Sfatului căminului cultural respectiv, în mod cert reprezentând o sumă mică, pe care o putea achita oricine, ajungea în casieria Sfatului căminului cultural, fiind folosite pentru organizarea altor manifestări culturale-artistice.

„2. *Horele* la sate vor fi organizate, exclusiv, de Tineretul Sătesc cu ajutorul casierului Căminului Cultural, iar fondurile rezultate din aceste hore țărănești, ca beneficii, vor fi vărsate tot la casieria Căminului Cultural, contra chitanță”⁸⁶.

Tineretul Sătesc monopolizase și horele din mediul rural, sumele rezultate din acestea ajungând tot în „vistieria” căminului cultural din sat sau comună, pentru a fi utilizat la alte manifestări de același tip. Sumele respective erau atent controlate și puteau fi verificate în orice moment, existând acte contabile care să le certifice existența.

„3. Echipele existente ale Tineretului Sătesc sunt și rămân, mai departe, ale organizației noastre, noi având, ca sarcină imediată, verificarea conducerii acestor echipe, pentru a elimina elementele exploatare, verificarea materialului artistic pe care îl folosesc aceste echipe, cât și crearea de noi echipe acolo unde nu sunt. Materialul necesar pregătirii șezătorilor se găsește în <Îndrumătorul Cultural> al Ministerului Artelor și Informațiilor și în <Caietul Cultural> al C.G.M.-ului”⁸⁷.

Deci, și componența echipelor culturale ale Tineretului Sătesc era atent controlată, pentru a nu se strecura elemente posibil ostile, iar repertoriul lor era cenzurat cu foarte mare atenție. Chiar și șezătorile tradiționale erau transformate în manifestări impregnate de factorul politic, fiind controlate de către două organisme dependente de Partidul Muncitoresc Român și de cabinetul prezidat de dr. Petru Groza.

„4. *Sfaturile Căminelor Culturale* se compun din 11 membri aleși de obștea satului, cu următoarele responsabilități: președinte, director (care este numit de Ministerul Artelor și Informațiilor), secretar, un membru de Sfat cu munca de organizare, altul cu munca culturală, un bibliotecar, un casier și 4 membri activi”⁸⁸.

„Mai fac parte – din Sfatul Căminului Cultural – și reprezentanții organizațiilor de masă, printre care și delegatul F.N.T.D.R. Întrucât, în sate și comune, F.N.T.D.R.-ul este reprezentat prin Tineretul Sătesc, în Sfatul Căminului Cultural va intra responsabilul cultural din conducerea organizației noastre comunale sau sătești, care va ține o legătură permanentă între <Sfat> și <Organizație>”⁸⁹.

Așadar, guvernul juca un rol destul de important în conducerea sfaturilor căminelor culturale, prin numirea directorului de către ministerul de resort (Arte și Informații). Se constată și implicarea indirectă a P.M.R.-ului, prin F.N.T.D.R. și Tineretul Sătesc, în conducerea căminelor culturale, pentru o mai bună supraveghere a manifestărilor organizate sub egida acestora sau chiar în sediul lor.

„5. Planurile de muncă ale organizațiilor comunale și sătești, pe linia artistică-culturală, trebuie întocmite în strânsă colaborare cu Sfaturile Căminelor Culturale din sate”⁹⁰.

Era reiterată, astfel, ideea unei conlucrări permanente între Tineretul Sătesc din diferite

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 46–47.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 47.

⁹⁰ *Ibidem*.

localități rurale și Sfaturile căminelor culturale din satele sau comunele respective, în ceea ce privește manifestările cultural-artistice.

„6. În fiecare sat și comună, Sfatul Căminului Cultural își întocmește un *buget* necesar bunei desfășurări a activității culturale și sportive. Tineretul Sătesc să dea tot sprijinul pentru realizarea lui. tânărlul care face parte din Sfatul Căminului Cultural, în ședințele acestuia, să pună problema ca să se prevadă – în buget – sumele necesare cumpărării de echipament sportiv, instrumente muzicale, cărți educative, culturale și științifice, etc., care să fie citite de tinerii din sat”⁹¹.

Tineretul Sătesc era profund implicat, alături de Sfatul Căminului Cultural din localitatea respectivă, în conturarea bugetului aferent manifestărilor cu caracter cultural și sportiv, care să atragă tinerii din sate și comune. Era vital, pentru Partidul Muncitoresc Român și aliații săi, să demonstreze un interes aparte pentru tânăra generație, pe care o putea „modela” după bunul plac, transformând-o într-o masă de manevră pentru regimul comunist recent instalat.

Sportul trebuia să devină un mijloc de relaxare, dar și de refulare în urma activităților cotidiene, fiind sesizată aceeași cooperare strânsă între Tineretul Sătesc și Sfatul Căminului Cultural:

„7. Vă veți îngriji, de asemenea, ca activitatea echipelor sportive ale organizațiilor noastre din sate și comune să se desfășoare în cadrul Căminelor Culturale, cu care veți colabora în muncă și de la care puteți primi cel mai mare ajutor”⁹².

Preferința pentru munca voluntară și necesitatea unor sedii adecvate pentru desfășurarea unor manifestări cu caracter cultural și sportiv au revenit în atenția Comitetului Județean Timiș-Torontal al Tineretului Sătesc, după cum rezultă din circulara amintită:

„8. O preocupare de bază a organizației noastre comunale și sătești trebuie să fie *repararea, amenajarea și construirea de localuri pentru Căminele Culturale, cât și pentru alte instituții*, antrenând – în această acțiune – tot tineretul satelor la muncă voluntară, alături de satul întreg”⁹³.

Tot la data de 18 septembrie 1948, Secția de Educație și Cultură a Tineretului Sătesc Timiș-Torontal a trimis o serie de *instrucțiuni* privind organizarea adunărilor cu organizațiile comunale și sătești pentru prelucrarea problemelor și rezoluțiilor dezbătute la Conferința Internațională a Tineretului Muncitor, desfășurată la Varșovia în

intervalul 8–18 august 1948, la care au participat peste 400 delegați din 45 de țări, reprezentând peste 45 milioane de tineri⁹⁴.

Cifra, dacă nu era exagerată în scop pur propagandistic, o putem considera demnă de luat în seamă, și este evident faptul că erau prezenți delegați nu doar din statele de „democrație populară”, ci și din țările cu „democrație burgheză”, atât din Europa, cât și de pe alte continente ale lumii.

După încheierea efectivă a lucrărilor acestei conferințe s-a desfășurat *ședința plenară a Consiliului Federației Mondiale a Tineretului Democrat*, „care a dezbătut... problemele ce privesc munca și lupta tineretului de pretutindeni pentru libertate, pentru pace și o viață mai bună”⁹⁵.

Tineretul înscris în această organizație pretindea că luptă pentru libertate, deși regimul comunist susținea că promovează doar libertatea anumitor categorii sociale, și pentru pace, în pofida faptului că statele de „democrație populară” erau dispuse să se implice, măcar indirect, în conflicte armate sau în războaie civile, la îndemnul Uniunii Sovietice și a generalisim-ului I.V. Stalin.

Din aceste instrucțiuni reiese faptul că, „după înapoierea, de la Conferință, a delegației țării noastre, Comitetul Executiv F.N.T.D.R. a hotărât ca rezoluțiile și problemele importante dezbătute la Varșovia să fie prelucrate în cadrul tuturor organizațiilor de tineret, până în cele mai mici unități de tineret”⁹⁶.

Așadar, Comitetul Executiv F.N.T.D.R. încerca, din răspuțeri, să convingă publicul larg de transparența sa în ceea ce privește comunicarea cu toate organizațiile de tineret din țară, indiferent de numărul de membri al acestora. Mai mult chiar, „organizația noastră (Tineretul Sătesc – *n.n.*), care își are unitățile de bază în sate și comune, a hotărât ca teza (care cuprinde, în rezumat, problemele dezbătute în Conferința de la Varșovia) să fie tipărită în ziarul <Frontul Plugarilor>, în cursul acestei săptămâni, în pagina a patra (foaia din mijloc)”⁹⁷.

Organul central de presă al Frontului Plugarilor, cu o denumire omonimă, era dispus să găzduiască, în paginile sale, un articol care să rezume hotărârile Conferinței de la Varșovia, pentru a demonstra, din nou, atașamentul față de problemele tineretului „democrat”, „progresist”, „pacifist”, a celui dispus să urmeze orbește linia P.M.R.-ului.

Propaganda în acest sens trebuia să funcționeze ireproșabil: „Comitetul Central, în colaborare cu

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 51.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*.

administrația ziarului <Frontul Plugarilor>, va trimite – chiar în cursul acestei săptămâni – la fiecare județeană a Tineretului Sătesc atâtea ziare (cuprinzând teza) câte organizații comunale și sătești există în județul respectiv, pentru a asigura, astfel, ca teza să ajungă la toate organizațiile noastre comunale și sătești”⁹⁸.

În continuare sunt enumerate sarcinile județenelor Tineretului Sătesc pentru prelucrarea tezei respective la nivelul tuturor organizațiilor sătești:

1) „Să asigure, imediat ce primesc stocuri de ziare, difuzarea lor până la cea din urmă organizație comunală și sătească, contra cost”⁹⁹.

„Va centraliza, apoi, sumele de bani provenite din vânzarea ziarelor și le va expedia pe adresa administrației ziarului <Frontul Plugarilor>, București, până la 25 septembrie a.c.”¹⁰⁰.

Grija pentru informarea tuturor organizațiilor Tineretului Sătesc, prin intermediul oficiosului de partid <Frontul Plugarilor>, era asociată cu nevoia strângerii de fonduri, din vânzarea ziarului respectiv, pentru asigurarea sumelor necesare tipăririi, în continuare, a organului respectiv de presă, în condiții grafice deosebite pentru acele vremuri.

2) „Să treacă la prelucrarea acestei teze, în primul rând cu activul și comitetul județean, cu comitetele de plăși și, apoi, cu toate organizațiile comunale și sătești”¹⁰¹.

Ierarhia era respectată cu strictețe, activiștii jucând un rol esențial și în cadrul Frontului Plugarilor și al organizației sale de tineret.

3) „În sate și comune, cu ocazia prelucrării (citirii) tezei, să se organizeze adunări generale, la care să participe – pe lângă membrii organizației noastre – și cât mai mulți tineri săteni, fii ai țăranilor muncitori”¹⁰².

Prelucrarea tezelor, la nivelul satelor și comunelor, trebuia să aibă loc într-un cadru festiv, la care să participe, în primul rând, membrii Tineretului Sătesc, dar și tinerii săteni proveniți din păturile mai sărace, încercându-se atragerea lor spre Frontul Plugarilor.

4) „La prelucrările ce se vor face în sate, veți cere sprijinul partidului, pentru ca tovarășii pregătiți din organizațiile de bază să vină și să prelucreze teza în fața adunării tinerilor”¹⁰³.

Deci, în mediul rural, Frontul Plugarilor se vedea nevoit să apeleze la „formațiunea-mamă”,

Partidul Muncitoresc Român, singurul capabil să ofere explicații pertinente pe marginea tezei expuse la Varșovia. Era recunoscută, în mod implicit, slăbiciunea formațiunii conduse de dr. P. Groza în plan ideologic.

5) „De asemenea, veți colabora cu U.T.M.-ul și veți organiza ca, duminica și sărbătorile, să meargă tineri muncitori pregătiți în sate, care să prelucreze teza cu tinerii săteni.

În satele și comunele unde prelucrările nu pot fi făcute de membri ai partidului sau de tineri muncitori, veți da instrucțiuni ca teza să fie citită, în fața tinerilor, de secretarul organizației noastre sau de alt tânăr care știe să citească bine”¹⁰⁴.

Tineretul Sătesc se adresa și organizației de tineret a P.M.R.-ului, U.T.M., în același scop, existând și soluții de rezervă. Se repunea, pe tapet, problema analfabetismului, destul de gravă chiar și în satele bănățene, cu toate că gradul de alfabetizare a populației din această provincie era relativ ridicat.

6) „În adunările din comunele mari, unde vor fi participări numeroase, să se voteze *moțiuni de angajament* din partea tinerilor săteni, de a participa activ la campania însămânțărilor și la sprijinirea regimului nostru de democrație populară, pentru dezvoltarea Republicii Populare Române și pentru întărirea unității de acțiune a tineretului din lumea întreagă, care luptă contra imperialismului. Aceste moțiuni să fie centralizate la Județeană, iar cele mai bune să fie trimise la Comitetul Central, pentru a fi publicate în presă”¹⁰⁵.

Debuta era angajamentelor asumate, cu obiective clare și precise, care urmau aceeași ierarhie prestabilită. De data aceasta, angajamentele vizau două obiective majore, pe plan intern: campania de însămânțări, indispensabilă pentru aprovizionarea populației, și susținerea deplină a noului regim. Pe plan extern, „ținta” era întărirea R.P.R. în comparație cu celelalte state de „democrație populară”, mult mai „înaintate” pe drumul construirii unui viitor „luminos”, dar și coeziunea tineretului „democrat” de pe mapamond, în confruntarea cu „imperialismul”, adică cu statele occidentale capitaliste, „războinice” și „retrograde”.

7) „În raportul de activitate, pe care îl veți trimite la Comitetul Central pe luna septembrie a.c. (anul curent – *n.n.*), veți specifica: numărul organizațiilor comunale și sătești unde a fost prelucrată teza, numărul total al participanților la adunări și numărul tinerilor muncitori care au mers și au făcut prelucrări la sate”¹⁰⁶.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem, f. 52.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Ibidem.

Comitetul Central al Frontului Plugarilor urma să primească informări detaliate privind prelucrarea tezei, punându-se un accent deosebit pe „alianța muncitorească-țăărănească”, pe „unitatea de monolit” dintre P.M.R. și organizațiile sale de masă ori aliații săi.

3. Concluzii

Înregimentat în organizații cu diverse denumiri, tineretul era văzut ca un segment al populației ușor

de „modelat” și de educat „în spiritul socialismului biruitor”, de către Partidul Muncitoresc Român și conducerea centrală a acestuia.

Într-o primă fază, cel puțin la nivelul anului 1948, era preluat și puțin adaptat modelul sovietic, U.R.S.S.-ul fiind considerat, pentru aproximativ un deceniu (1948–1958), „farul călăuzitor” pentru Republica Populară Română în drumul său pentru construirea unei societăți „mai bune și mai juste”, cea comunistă.

DIN NOU LA TIMIȘOARA: ÎNTÂLNIREA CEAUȘESCU–TITO DIN TOAMNA LUI 1971

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: 1971, Timișoara, întâlnire, Ceaușescu, Tito, pregătirea vizitei, convorbiri.
Keywords: 1971, Timisoara, meeting, Ceausescu, Tito, preparation of the visit, discussions.

Back in Timisoara: the Ceaușescu–Tito meeting in the fall of 1971

(Abstract)

Starting from 1966 and until the death of the Yugoslav communist leader Josip Broz Tito, periodic meetings took place between him and Nicolae Ceaușescu, one of which took place in Timisoara between 23rd–24th of November, 1971.

The visit was meticulously prepared by the Romanian authorities, with the usual security and protocol measures taken for such occasions, but there were also exaggerated festive moments, such as the large number of people who were forced to express their “enthusiasm” towards the two delegations.

During the two rounds of discussions, the internal developments in the two states were presented (with the Yugoslav side showcasing the changes in the country’s constitution through which the republics enjoyed increased autonomy), as well as the main international problems.

Thus, the conflicts between India and Pakistan, those in the Middle East, the Vietnam War, the preparation of the European security conference, the USSR’s tendencies to control socialist states, but also the international communist movement were analyzed, the positions of the two states being identical or close on these issues.

The program also included visiting some of the significant enterprises for Timisoara’s industry, the meeting in Timisoara highlighting the good relations that existed at that time between Romania and Yugoslavia, as well as the high level of trust that was established between the two party and state leaders.

După anul 1945, relațiile româno-iugoslave s-au dezvoltat, între cele două părți fiind încheiat un tratat de prietenie, în ciuda pretențiilor teritoriale pe care Belgradul le-a avut în ultima parte a războiului. În urma rupturii dintre Tito și Stalin, guvernul comunist român a urmat fidel linia Kremlinului, iar relațiile diplomatice, economice și culturale dintre cele două state vecine au fost întrerupte complet, între Belgrad și București persistând o stare de tensiune¹. În perioada de după moartea lui Stalin relațiile sovieto-iugoslave au fost normalizate, o delegație sovietică la nivel înalt vizi-

tând Iugoslavia la sfârșitul lunii mai și începutul lui iunie 1955, întâlnire care a însemnat în mod oficial reconcilierea dintre cele două state. A urmat vizita lui Iosip Broz Tito în URSS în vara lui 1956, prilej cu care trenul mareșalului iugoslav a traversat teritoriul României.

Pe fondul reconcilierii sovieto-iugoslave și Bucureștiul a fost interesat să-și normalizeze raporturile diplomatice cu Belgradul, deși liderul comunist român Gheorghe Gheorghiu Dej se afla într-o poziție dificilă, acesta fiind cel care a rostit raportul prin care în 1948 Iugoslavia era exclusă din “lagărul comunist”. Prilejul reluării contactelor la nivel înalt dintre România și Iugoslavia a fost oferit tocmai de traversarea de către Tito a teritoriului țării noastre spre URSS, când între acesta și Dej a avut loc o întâlnire, pregătită cu multă atenție de partea română, în cursul acesteia fiind stabilită și vizita oficială a liderului iugoslav la București din 23–26 iunie 1956 (după întoarcerea acestuia din URSS)². În finalul discuțiilor a fost adoptată

* Universitatea de Vest din Timișoara, B-dul Vasile Pârvan, nr. 4; e-mail: vasileramneantu@yahoo.com.

¹ Cezar Stanciu, *Prietenul de la Belgrad. Întâlnirile dintre Ceaușescu și Tito (1966–1979)*, ed. a II-a, Târgoviște (2021), 17–24. Pentru perioada respectivă, vezi și Ioan Chiper, Andi Mihai Băncilă, Ovidiu Georgescu, Constantin Hlihor, Silvia Ioniță, Gavriil Preda, *România. Relațiile cu vecinii în perioada războiului rece. Relațiile României cu Iugoslavia*, București (2015), 251 pag.; Laura M. Herța, *Costrucția amenințării titoiste și impunerea modelului sovietic. Conflictul româno-iugoslav prin lentila socio-constructivistă (1948–1954)*, Cluj-Napoca (2016), 318 pag.

² Cezar Stanciu, *op. cit.*, 24–25.

declarația guvernamentală, cele două părți fiind interesate de dezvoltarea relațiilor comerciale, tehnico-științifice, culturale (care de altfel au început a fi restabilite încet, încet din 1953), precum și de construirea unei hidrocentrale la Porțile-de-Fier, însă în opinia părții iugoslave procesul reconcilierii româno-iugoslave nu era încheiat, iar în privința relațiilor dintre cele două partide comuniste lucrurile erau departe de a fi clarificate³.

După sincopa datorată revoluției anticomuniste din Ungaria din toamna lui 1956, când Bucureștiul și Belgradul au avut atitudini diferite față de criza maghiară, raporturile diplomatice au continuat să se dezvolte, e adevărat într-un ritm mai lent, cele două părți fiind interesate în special de proiectul construcției hidrocentralei de la Porțile-de-Fier. La începutul deceniului al șaptelea al secolului trecut colaborarea dintre cele două state vecine a înregistrat un ritm ascendent, păstrat și după moartea lui Gheorghiu Dej, Nicolae Ceaușescu și Iosip Tito având – într-o serie de probleme internaționale – o viziune apropiată sau comună⁴. Începând cu anul 1966 cei doi lideri s-au întâlnit anual, o astfel de întrevvedere având loc la Timișoara în toamna anului 1971.

„Programul întâlnirii tovarășului Nicolae Ceaușescu, secretar general al Partidului Comunist Român, președintele Consiliului de Stat al Republicii Socialiste România cu tovarășul Iosip Broz Tito, președintele Republicii Socialiste Federative Iugoslavia, președintele Uniunii Comuniștilor din Iugoslavia”, datat în ziua de 19 noiembrie 1971, prevedea desfășurarea vizitei la Timișoara, în perioada 23–24 noiembrie 1971. Conform acestuia, în ziua de marți, 23 noiembrie, urma să aibă loc sosirea liderului comunist iugoslav, care intra pe teritoriul României prin punctul de frontieră Stamora Moravița, trenul prezidențial ajungând în gara Timișoara Nord la ora 12. Ceremonia de sosire era planificată a se desfășura între 12–12,15, înalților oaspeți fiindu-le acordate onoruri militare, un grup de pionieri oferindu-le buchete de flori. În intervalul de timp 12,15–12,30 coloana oficială se deplasa la reședința rezervată oaspeților, unde începând cu ora 13 avea loc un „dejun intim”, convorbirile oficiale între cele două delegații fiind programate a se desfășura la sediul Comitetului județean al PCR Timiș începând cu ora 16. Prima zi a vizitei se încheia cu un

dejun oferit liderului iugoslav Iosip Broz Tito de către Nicolae Ceaușescu, planificat să aibă loc de la ora 20.

A doua zi a întâlnirii la nivel înalt româno-iugoslave începea la ora 9, când erau continuate convorbirile oficiale, adoptat comunicatul comun, urmat de un dejun la reședința oficială (ora 13). Vizita delegației iugoslave se încheia în aceeași zi, ceremonia plecării desfășurându-se în gara Timișoara Nord, începând cu ora 15, protocolul fiind identic cu cel de la sosire⁵. A fost întocmită și o variantă în cazul prelungirii vizitei oficiale cu o zi, în care programul de miercuri, 24 noiembrie, era identic, în prima parte a zilei cu cel prezentat mai sus, urmând ca cei doi lideri de partid și de stat să viziteze, începând cu ora 16, Fabrica „1 Iunie”, unde era prezentată expoziția realizărilor din industria ușoară din Timișoara, sau uzina „Electromotor”. O altă variantă o constituia vizitarea Facultății de Mecanică din cadrul Institutului Politehnic, iar de la ora 20 se desfășura un dineu oficial. În ziua de 25 noiembrie era prevăzută o partidă de vânătoare de mistreți la Șarlota, încheiată cu un dejun vânătoresc, urmată de ceremonia plecării, programată a avea loc tot în gara centrală timișoreană⁶.

O notă a Comitetului Central al PCR, având numărul 13 din 21 noiembrie 1971 (ora 16,40), adresată Comitetului județean al PCR Timiș cuprindea personalitățile iugoslave care îl însoțeau pe Iosip Broz Tito în vizita acestuia în România. Acestea erau Gemal Biedici, președintele Consiliului Executiv Federal al Republicii Socialiste Federative Iugoslavia; Dragoslav Markovici – președintele Adunării Republicii Socialiste Serbia, membru al Prezidiului Republicii Socialiste Federative Iugoslavia; Stane Dolanț – președintele în funcțiune al Biroului Executiv al Prezidiului Uniunii Comuniștilor din Iugoslavia; Mirko Tepavaț – secretar federal pentru afacerile externe, membru al Prezidiului Uniunii Comuniștilor din Iugoslavia; Dușan Gligorievici – membru al Consiliului Executiv Federal; Iso Njegovan, ambasadorul Iugoslaviei la București; Marko Vrhunet – șeful ad-interim al Cabinetului președintelui Republicii; general-locotenent Bruno Vuletić – șeful protocolului președintelui Republicii; Miloș Melovski – consilier al președintelui Republicii pe probleme externe; Giuro Vikolici – director în secretariatul pentru afacerile externe.

În document se preciza că în suita liderului iugoslav se mai aflau 24 de însoțitori, printre care i-am

³ Mihai Croitor, *România și conflictul soviet-chinez (1956–1971)*, Cluj-Napoca (2009), 143–147.

⁴ Cezar Stanciu, *op. cit.*, 26–36. Vezi și lucrarea lui Mihai Croitor, Sanda Borșa, *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu Dej, Hrușciov și Tito (1954–1964)*, vol. I–II, Cluj-Napoca (2014).

⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (SJANT), fond *Comitetul județean PCR Timiș*, d. 101/1971, f. 40.

⁶ *Ibidem*, f. 42.

reținut pe Ivița Vraccarici, locuitor al secretariatului regional pentru afaceri interne din Voivodina, colonel Angelco Valter (cărui nu i se preciza funcția), Milan Ielovaț – director în secretariatul federal pentru afaceri interne; un consilier pentru presă la secretariatul președintelui; un consilier la secretariatul federal pentru afacerile externe; locotenent-colonel Slavko Popovici – secretar personal al președintelui; doctor docent Predrag Lalevici – medic; doctor Slobodan Miloikovici – medicul personal al lui Tito; doctor Mihailo Elankovici – medic; Lukici Marko – șef al serviciului securității din Pancevo; doi traducători; patru ofițeri din garda personală; un funcționar la secretariatul președintelui Republicii; un redactor la Taniug (agenția oficială de presă iugoslavă n.a.), un operator de televiziune și unul de cinema; un fotoreporter la secretariatul președintelui Republicii; un stenograf; un dactilograf; un garderobier. Trebuie să precizăm că toate aceste persoane nu s-au regăsit în comunicatele oficiale dedicate vizitei care au apărut în presa română. De asemenea, personalul tehnic al trenului era format din 18 persoane (un șef de tren, un inginer, un mecanic, un electrician, trei radiotelegrafiști, cinci ofițeri, precum și o persoană cărui nu i se preciza funcția)⁷.

În „Planul de măsuri privind organizarea vizitei conducerii de partid și de stat a Republicii Socialiste Federative a Iugoslaviei și a Republicii Socialiste a României, pentru zilele de 23 și 24 noiembrie 1971” se prevedea întocmirea unui plan de măsuri de către Comitetul municipal de partid până la data de 15 noiembrie, care urma să constituie anexa planului prezent. Pentru primirea delegației iugoslave existau mai multe variante. Varianta I prevedea ca în cazul în care oaspeții iugoslavi intrau în țară pe la punctul de frontieră Stamora-Moravița să fie mobilizați circa 1.500 de cetățeni din Moravița (inclusiv din satele care aparțineau de comuna respectivă), precum și din localitățile învecinate (Denta, Jamul Mare, Deta), aceștia având asupra lor drapele și flori.

Trebuiau luate măsuri de pavoazare a stației CFR Stamora-Moravița cu drapele ale RSFI și RSR, cu lozinci în limba română și sârbă, cu portretele lui Iosip Broz Tito și Nicolae Ceaușescu, Secția de propagandă a Comitetului județean al PCR Timiș urmând să prezinte o schiță în acest sens până la data de 16 noiembrie 1971. Se impunea urgentarea lucrărilor de la șantierul din incinta stației CFR Stamora-Moravița, precum și organizarea corespunzătoare a acestuia, curățirea zonei gării și, după

caz, zugrăvirea clădirii. Totodată, era necesar să fie luate următoarele măsuri: în interiorul și exteriorul gării iluminatul trebuia să fie asigurat în mod corespunzător, să fie pregătită o încăpere pentru așteptarea și eventuala primire a oaspeților, chioșcurile existente în zona gării să fie bine aprovizionate și amenajate estetic, iar personalul CFR și din vamă să aibă o ținută corespunzătoare. În același timp, la intrarea trenului prezidențial pe teritoriul României unitatea de grăniceri va organiza prezentarea onorului, iar organele de miliție și securitate vor asigura paza și ordinea în zonă.

Pe traseul de cale ferată Stamora-Moravița – Timișoara Nord, autoritățile locale urmau să adopte, până la 20 noiembrie, următoarele măsuri: încheierea recoltării porumbului, sfeclei de zahăr, precum și transportul din câmp a cocenilor și sfeclei de zahăr, terminarea arăturilor și realizarea exemplară a toaletei câmpului. Erau, de asemenea, amenajate și curățate spațiile din apropierea stațiilor și cantoanelor CFR, pasajele de nivel (văruți pereții acestora), reparate și zugrăvite magaziile de mărfuri, rampele de stații, alte clădiri din zonele respective, amenajate zonele florale. Toate stațiile și cantoanele CFR de pe traseu trebuiau să aibă arborate drapele ale Republicii Socialiste Federative Iugoslavia și Republicii Socialiste România, iar în stații vor fi mobilizați între 300 și 500 de cetățeni din localitățile respective.

Se avea în vedere și curățenia și buna gospodărire a curților de la cantoane și a gospodăriilor oamenilor de pe traseu, conducerea Direcției Regionale CFR și organele de stat fiind însărcinate cu asigurarea securității căii ferate și a pasajelor. În vederea realizării tuturor acestor dispoziții s-a constituit un colectiv⁸, iar înainte de sosirea delegației iugoslave o drezină urma să verifice traseul „să vedem cum apare din tren. Să nu se vadă bălegarul”⁹.

În Gara de Nord, Iosip Broz Tito și ceilalți membri ai delegației erau primiți de Nicolae Ceaușescu și de ceilalți lideri români, pe peronul din fața salonului oficial fiind aliniată garda de onoare, un pluton format din membrii Gărzii Patriotice și unul din tinerii care efectuau pregătirea militară. Peronul gării era pavoizat cu drapele ale Republicii Socialiste România, Partidului Comunist Român (în proporție egală) și ale Republicii Socialiste Federative Iugoslave, pe frontispiciul stației fiind așezate lozincile „Bine ați venit”, „Trăiască prietenia frățească și colaborarea

⁷ *Ibidem*, f. 43–45.

⁸ *Ibidem*, f. 46–49.

⁹ *Ibidem*, f. 65.

multilaterală româno-iugoslavă” în limbile română și sârbă, precum și portretele celor doi lideri.

Pe peron, oaspeții iugoslavi erau întâmpinați de oameni ai muncii de la complexul CFR, activiști de partid și de stat, conducători ai Consiliului oamenilor muncii de naționalitate sârbă, germană și maghiară, de oameni de știință, cultură și artă, de generali și ofițeri. De asemenea, membrilor celor două delegații li se ofereau buchete de flori de către un grup de tinere fete îmbrăcate în costume naționale românești și ale naționalităților conlocuitoare.

Pe traseul străbătut de coloana oficială se aflau circa 40.000 de „oameni ai muncii” repartizați astfel: Piața Gării: 11.350, Gara de Nord – Casa Copilului: 13.800; Casa Copilului – Bulevardul Săvinești: 7.450; Strada Săvinești – Muzeul de Artă: 8.200; Casa de oaspeți – Bulevardul Victoriei colț cu Bulevardul Michelangelo: 4.500; Bulevardul Michelangelo: 1.800; Bulevardul Lenin – Asănești: 2000¹⁰.

Varianta a II-a a programului se referea la posibilitatea sosirii oaspeților iugoslavi prin punctul de frontieră rutier Moravița, caz în care urmau să fie mobilizați circa 2.000 de cetățeni din Moravița, Deta, Denta și Jamu Mare, fiind luate aceleași măsuri de pavoazare, de curățenie și de asigurare a ordinii a punctului de frontieră (inclusiv a șantierului) și a zonei înconjurătoare ca în prima variantă. Măsuri identice de asigurare a securității erau stabilite pe traseu, unde trebuiau astupate gropile de pe șosea, revizuite și, după caz, revopsite marcajele și semnele de circulație, văruiți pomii de pe marginea șoselei, reparați stâlpii de dirijare, revăzute toate reclamele, curățite spațiile de pe marginea șoselei de buruieni, de iarbă și de crengi.

Măsuri de curățenie erau luate și în interiorul localităților străbătute de coloana oficială (văruierea imobilelor dacă era nevoie, repararea gardurilor, podețelor, măturarea și strângerea frunzelor, revizuirea firmelor instituțiilor și unităților economice, asigurarea ordinii în interiorul și exteriorul comunelor). Totodată, în comunele respective, cât și în orașul Deta, erau arborate drapelele României și Iugoslaviei, fiind mobilizați pentru întâmpinarea delegațiilor 1.000–1.500 de locuitori. La sosirea în Timișoara, se prevedea ca oaspeții să fie primiți de către gazde la Casa de oaspeți sau la sediul Comitetului județean al PCR Timiș¹¹.

În planul de măsuri era prevăzută și varianta a III-a, în eventualitatea în care delegația iugoslavă alegea deplasarea la Timișoara cu avionul, caz în

care la aeroportul din orașul de pe Bega trebuiau aduși circa 4.000 de cetățeni, care aveau asupra lor drapele, lozinci, flori. Erau luate măsuri de ordine și de curățenie în aeroport și în jurul acestuia, aerogara fiind împodobită cu lozinci în limba română și sârbă, cu drapele naționale ale celor două state, precum și cu tablourile celor doi conducători. Protocolul prevedea ca o companie de onoare să prezinte onorul, să fie prezenți tineri și tinere în costume populare, iar pionierii (numărul acestora urma să fie stabilit în ajunul sosirii, în funcție de componența delegației oaspete) urmau să ofere flori, în timp ce primarul Timișoarei, George Micota (însoțit de doi tineri, un băiat și o fată) îi întâmpina cu tradiționala pâine și sare. Planul de împodobire a aeroportului trebuia să fie terminat până la data de 17 noiembrie de către Secția de propagandă a Comitetului județean de partid, fiind prevăzute și amenajarea a două săli de primire în incinta aeroportului din Timișoara.

O ultimă variantă se referea la primirea delegației iugoslave la punctul de frontieră CFR Jimbolia sau punctul de frontieră rutier de acolo, fiind stabilite aceleași măsuri ca în varianta Moravița, mai puțin cele de pavoazare și de mobilizare a oamenilor, acestea urmând a se realiza doar în cazul stabilirii cu precizie că oaspeții vor intra în țară prin Jimbolia¹².

A fost pregătită și sosirea la Timișoara a delegației de partid și de stat română, existând și în acest caz mai multe variante, sosirea cu trenul, pe șoseaua E94, întâmpinarea având loc la Govărdia (fiind prezenți 1.000 de cetățeni cu drapele, lozinci și flori) sau cu avionul¹³. În cazul sosirii cu avionul, la aeroportul Timișoara, Nicolae Ceaușescu și ceilalți demnitari români erau primiți de 3.000 de cetățeni, după caz asigurându-se o companie de onoare alcătuită din militari și membri ai gărzilor patriotice, tineri și tinere în costume naționale, precum și pionieri care vor oferi flori conducătorilor de partid și de stat români. De asemenea, pe aeroport urmau să fie arborate drapelele ale României și ale Partidului Comunist Român fiind pregătite și două săli de așteptare¹⁴. Sosirea lui Nicolae Ceaușescu era prevăzută a avea loc pe 22 noiembrie, orele 17–18, liderul român și ceilalți membri ai delegației fiind salutați de membri ai Comitetului Județean de partid, ai Comitetului Executiv al Consiliului Popular Județean, de activiști de partid și de stat, oameni de știință, de cultură și de artă, generali și ofițeri. Pe platoul din

¹⁰ *Ibidem*, f. 84–86.

¹¹ *Ibidem*, f. 49–51.

¹² *Ibidem*, f. 52–53.

¹³ *Ibidem*, f. 53–54.

¹⁴ *Ibidem*, f. 54–55.

fața aeroportului urmau să fie prezenți 1.000 de oameni ai muncii.

Pe traseu, în fața comunei Ghiroda erau mobilizați 800 de cetățeni, în fața Stației Autoservice a Cooperativei Dinamo alți 800, în fața Fabricii Modern 1.000, în fața Uzinelor Textile Timișoara (UTT) 800, în Piața Badea Cârțan 1.500, pe Bulevardul Leontin Sălăjan colț cu strada L. Filipescu 1.000, în dreptul Bastionului Cetate 1.700, la Hotelul Continental 1.400, pe Bulevardul Lenin colț cu strada Michelangelo 1.500, iar în dreptul Clinicii de Balneologie 1.400, cei dispuși pe traseele respective provenind din rândul muncitorilor din fabrici, a studenților, localnicilor din cartierele traversate de coloana oficială¹⁵.

În privința găzduirii celor două delegații pe perioada în care se aflau la Timișoara, conducătorilor iugoslavi le era rezervată Casa de oaspeți de pe Bulevardul Victoriei, iar celor români căminul Comitetului Județean al PCR Timiș situat pe Bulevardul Lenin. Erau reținute și un număr corespunzător de apartamente la Hotelul Continental, iar la căminul Comitetului Județean de partid era creat un al patrulea apartament. Secția gospodăriei de partid avea misiunea de a se ocupa de măsurile de ordine, curățenie, de verificare a instalațiilor electrice, de apă, canal etc, iar pe timpul pregătirii și șederii oficialilor la căminul de pe Bulevardul Lenin, cantina și bufetul din incinta acestuia erau închise, secția de gospodărie de partid asigurând masa elevilor școlii de partid și a celorlalți abonați în altă parte.

Organele de miliție vor interzice circulația pe Bulevardele Victoriei și Lenin, iar pe Bulevardul Vasile Pârvan și în Centrul Civic nu vor circula mașinile grele. Totodată, elevii de la Liceele Pedagogic și Constantin Diaconovici Loga (aflate în imediata apropiere a clădirilor unde erau cazate cele două delegații, n.a.) vor intra în cele două școli de pe Bulevardul Lenin, conducerea acestora trebuind să se asigure ca geamurile care dădeau spre Bulevardul Victoriei să fie închise, iar elevii să fie disciplinați¹⁶, să nu privească pe geamuri¹⁷.

Convorbirile erau planificate a se desfășura la sediul Comitetului Județean al PCR Timiș, iar pentru aceasta secția gospodăriei de partid avea sarcina de a pregăti până la data de 22 noiembrie sala de ședință. În perioada discuțiilor dintre cele două delegații de partid și de stat audiențele erau sistate, nimeni nu mai era convocat la Comitetul Județean sau la Consiliul Popular Județean, iar intrarea în

sediul a activiștilor Comitetului Județean al PCR și a salariaților Consiliului Popular Județean se va efectua pe poarta B, pe baza legitimațiilor. Sălile situate la etajul II, de deasupra încăperii unde se purtau tratativele urmau a fi evacuate, era verificată instalația electrică a clădirii, în timp ce un angajat autorizat și de încredere al Întreprinderii de Rețele Electrice Timișoara avea sarcina de a supraveghea tabloul de comandă. Erau arborate, de asemenea, drapelele de stat ale României și Iugoslaviei, fiind prezentă și o gardă militară¹⁸.

Pe traseul pe care cele două delegații se deplasau pentru convorbiri la sediul Comitetului Județean al PCR Timiș urmau să fie întâmpinate de 2.000 de cetățeni pe Bulevardul Victoriei (colț Beethoven) – Bulevardul 23 August; Bulevardul 23 August – sediul Comitetului Județean de partid: 3.600; Cantina de partid – strada Asănești – Bulevardul Victoriei: 3.900; Bulevardul Victoriei – Clinica de Balneologie: 3.000. Se menționa că grupurile repartizate pe străzile Asănești, Lenin, Victoriei (colț cu Michelangelo) vor ocupa, la întoarcerea delegaților de la convorbiri, porțiunea de traseu Michelangelo – Bulevardul Lenin, iar colectivele de pe traseul Clinica de Balneologie – Bulevardul Victoriei colț cu Michelangelo rămâneau pe loc¹⁹.

În plan se prevedea vizitarea de către cele două delegații a Uzinei „Electromotor” și a Fabricii „1 Iunie”, de buna desfășurare a acestei acțiuni răspunzând Ilie Morodan (secretar cu probleme economice al Comitetului Județean de partid, prim vicepreședinte al Consiliului Popular Județean) și George Micota²⁰. Pentru deplasarea la „Electromotor”, traseul stabilit era următorul: Casa de oaspeți – Cinematograful Modern (7.200 de oameni); Cinematograful Modern – Casa Copilului (6.500 de oameni); Casa Copilului – Electromotor (9.700), la intrarea în întreprindere delegațiile fiind întâmpinate de 250 de „oameni ai muncii”, de oficialități, precum și de directorul uzinei, de secretarul de partid și al UTC-ului, de președintele Comitetului de sindicat și de inginerul-șef, oaspeților fiindu-le oferite buchete de flori. Erau prevăzute a fi vizitate secția motoare mari, sculărie, micromotoare, precum și expoziția cu produsele realizate în întreprindere. Trebuia întreprinsă o curățenie exemplară în uzină și în incinta acesteia, unitatea industrială fiind pavozată cu drapele ale Republicii Socialiste Federative

¹⁵ *Ibidem*, f. 77–80.

¹⁶ *Ibidem*, f. 55.

¹⁷ *Ibidem*, f. 71.

¹⁸ *Ibidem*, f. 56.

¹⁹ *Ibidem*, f. 96–97.

²⁰ *Ibidem*, f. 56–57.

Iugoslavia și ale Republicii Socialiste România și cu o lozincă de bun venit²¹.

Pentru vizitarea Fabricii de tricotaje pentru copii „1 Iunie” traseul era următorul: Casa de oaspeți – Centrul Civic (5.400 de oameni); Centrul Civic – Bastion (3.400); Bastion – Remiza Întreprinderii de transporturi Timișoara (ITT), (4.900); Badea Cârțan – Podul Decebal (2.400); Podul Decebal – Fabrica „1 Iunie” (2.100). La intrarea în întreprindere, oaspeții erau întâmpinați de 200 de salariați, precum și de aceleași oficialități ca în cazul Uzinei „Electromotor”, fiind vizitate secția broderie, confecții tricotaje, expoziția cu produsele fabricii, precum și cu cele ale altor întreprinderi din industria ușoară din Timișoara²².

În program era cuprinsă și Facultatea de Mecanică, fiind incluse a fi văzute laboratoarele și expoziția realizărilor științifice, de această acțiune răspunzând Ion Iliescu (secretarul cu propaganda al Comitetului Județean al PCR Timiș) și Gheorghe Tache (secretar cu propaganda al Comitetului Municipal de partid, apoi al Comitetului Județean de partid și ambasador al României în Republica Democratică Germania).

Se avea în vedere și un spectacol de gală la Opera de Stat, fiind prevăzut ca la terminarea acestuia să li se ofere artiștilor prezenți pe scenă un coș cu flori, responsabil de reușita spectacolului fiind același Ion Iliescu²³. Programul cuprindea cântece patriotice („Pe drumul marelui partid”; „Mărire ție, patria mea”; Dubrovatke, contradance de Dușan Skovran; partea I din Concertul nr.1 pentru vioară și orchestră de Paganini; un fragment din opereta „Ana Lugojana” de Filaret Barbu etc.), piesele muzicale fiind interpretate de către corurile reunite ale Filarmonicii „Banatul”, Operei de Stat și Orchestra Filarmonicii de Stat. Partea a doua a concertului era consacrată muzicii și dansurilor populare din diferite zone ale țării, precum și celor sârbești, germane, maghiare, cu participarea orchestrelor ansamblurilor „Banatul” și „Timișul”, împreună cu formațiile de dansuri și soliștii vocali din cadrul acestora²⁴.

Programul pregătirii vizitei mai cuprindea și varianta organizării unui miting în Piața Operei de Stat, unde urmau să fie prezenți circa 100.000 de oameni din Timișoara, Lugoj, Jimbolia, Sănnicolau-Mare. În acest sens, piața era împodobită cu lozinci în limba română și sârbă, cu drapelele de stat ale celor două țări, cu portretele

lui Nicolae Ceaușescu și Iosip Broz Tito, asigurându-se „o susținută agitație verbală”. Totodată, Comitetul Municipal de partid și organele de miliție trebuiau să asigure „ordinea exemplară în desfășurarea mitingului”, să supravegheze „ca în timpul mitingului participanții să nu părăsească piața”. Trebuiau stabiliți cei care urmau să țină discursuri, iar în caz de timp nefavorabil, se avea în vedere organizarea întrunirii în cinematograful „Modern” sau la Sala „Olimpia”.

Era preconizată și o recepție în sala de recepție a Hotelului „Continental”, urmând a fi stabilit programul acesteia, lista invitaților, meniul, accesul în sala unde se desfășura acțiunea, parcare mașinilor oficiale etc, de toate acestea urmând a se ocupa oficialități locale împreună cu „tovarășii de la protocol”²⁵. În cazul în care la Timișoara erau prezente și soțiile celor doi lideri (Iovanca Tito și Elena Ceaușescu), se avea în vedere ca acestea să viziteze unele obiective din următoarea listă: Fabrica „1 Iunie”, Fabrica de încălțăminte și mase plastice „Victoria”, Liceul de muzică Ion Vidu, Muzeul Banatului, Creșa și grădinița din zona Paciurea – Semenici, Catedrala Ortodoxă Română, Domul și Catedrala Ortodoxă Sârbă din Piața Unirii, Centrul comercial din Bulevardul 30 Decembrie, Piața Timișoara 700, Parcul Alpinet, Flora și Parcul Rozelor²⁶.

Programul mai cuprindea și o posibilă partidă de vânătoare ce urma să aibă loc la Chevereșu Mare și Șarlota, precum și vizitarea unor unități agricole (un IAS, o Cooperativă Agricolă de Producție), în acest sens, până la 15 noiembrie, Direcția generală pentru agricultură, industrie alimentară, silvicultură și ape, precum și Uniunea județeană a Cooperativelor Agricole de Producție urmând a prezenta un plan.

Cu ocazia vizitei, Direcția comercială și conducerile unităților comerciale trebuiau să adopte măsurile necesare pentru buna aprovizionare a unităților comerciale, în special a celor situate în centrul Timișoarei, a piețelor agroalimentare, a unităților de pe traseele pe care se deplasa coloana oficială. Era necesară asigurarea curățeniei și ordinii în magazine și piețe, personalul vânzător trebuind să aibă o ținută corespunzătoare, evitată formarea cozilor în fața magazinelor, funcționarea reclamelor luminoase și punerea la punct a vitrinelor.

Erau luate măsuri speciale pentru iluminarea publică a traseelor străbătute de coloana oficială, cele două reședințe, precum și sediul Comitetului

²¹ *Ibidem*, f. 105–108.

²² *Ibidem*, f. 109–113.

²³ *Ibidem*, f. 56–57.

²⁴ *Ibidem*, f. 181–182.

²⁵ *Ibidem*, f. 57.

²⁶ *Ibidem*, f. 178–179.

Județean al PCR urmând să dispună de grupuri electrogene, direcția de gospodărie comunală și Întreprinderea de gospodărie comunală având misiunea de a asigura funcționarea neîntreruptă a instalațiilor de apă și termoficare, în acest scop constituindu-se echipe din cei mai pricepuți muncitori și tehnicieni, care să înlăture eventualele deranjamente.

Organele de stat urmau să întocmească un plan cu măsurile de pază și ordine ce trebuiau luate la reședințele delegațiilor, la sediul Comitetului județean de partid, la ceremoniile de primire, la spectacolul de gală și la recepția oficială. De asemenea, în zilele de 22–24 noiembrie era instituită paza dublă la toate instituțiile și întreprinderile din județ, la sediile comitetelor de partid municipale, orașenești și comunale, în timp ce în clădirea Comitetului județean de partid se aflau de serviciu în permanență patru activiști de partid și un membru al Biroului Comitetului Județean.

În ziua de 20 noiembrie avea loc ședința de instruire și de repartizare a sarcinilor activului Comitetului județean de partid, iar pentru buna desfășurare a lucrurilor, Comitetul municipal de partid primea sprijinul a 140 de activiști proveniți de la Școala interjudețeană de partid și de la Comitetul județean al PCR.

În privința plecării delegației de partid și de stat iugoslavă, varianta I prevedea ca ceremonia să se desfășoare în Gara de Nord, protocolul fiind același ca la sosire²⁷, în cazul variantei a II-a deplasarea avea loc pe șoseaua Timișoara-Moravița cu părăsirea teritoriului României pe la punctul rutier de frontieră, iar în varianta a III-a liderii iugoslavi se reîntorceau în țară cu avionul, protocoalele rămânând identice cu cele de la sosire.

În ceea ce privea delegația română, dacă plecarea avea loc imediat după cea iugoslavă (din Gara de Nord), toate oficialitățile și cetățenii prezenți rămâneau pe loc, iar în cazul în care aceasta era stabilită la o altă oră, oamenii mobilizați pe traseu și pe peronul gării rămâneau până la revenirea lui Nicolae Ceaușescu și a celorlalți membri ai delegației.

În cazul plecării cu avionul prezidențial (varianta a II-a), protocolul era identic cu cel de la sosire. Varianta a III-a prevedea o posibilă deplasare a liderului comunist român la Arad, caz în care delegația se reîntorcea la reședința oficială, urmând ca apoi coloana oficială să străbată arterele de circulație situate spre municipiul de pe Mureș. În această situație, cetățenii mobilizați pe traseul spre

Gara de Nord rămâneau pe locurile repartizate până la reîntoarcerea delegației, iar pe traseul de la reședință spre Arad, cât și în localitatea Orășoara urmau să fie aduși cetățeni, după un plan special stabilit în acest sens²⁸.

Planul pregătirii vizitei cuprinde și un capitol intitulat „Alte probleme”, în care se stipula ca la Spitalul nr. 1 (Clinicele Noi) – Secția interne și Chirurgie –, precum și la Spitalul nr. 2 (Bega) – Secția Ortopedie – să fie rezervate câte un salon pentru zilele de 23–24 noiembrie, fiind stabilit și un medic care să însoțească delegațiile la vânătoare.

În „incinta sediului de lucru al delegațiilor” vor fi expuse lucrări de pictură adecvate din patrimoniul Muzeului de Artă, iar Secția gospodăriei de partid se va ocupa de achiziționarea obiectelor care urmau a fi oferite cadouri oaspeților. De asemenea, vor fi realizate trei albume cuprinzând fotografiile reprezentative din timpul vizitei, iar Secția de propagandă a Comitetului Județean, împreună cu activiștii de la Comitetul Municipal, vor asigura din timp florile necesare pe toată durata vizitei²⁹. În vederea asigurării ordinii și securității erau aduși lucrători de miliție din Lugoj, Sănnicolau-Mare, Jimbolia, fiind stabiliți și oameni de ordine din rândul muncitorilor³⁰.

În anexa planului erau stabilite măsurile care erau luate pentru mesele oficiale, subliniindu-se că „nu va fi masă fără muzică”. Urmău să își dea concursul un număr mare de soliști, „foarte rar să apară unul de două ori”, repertoriul trebuia să fie diversificat, o pondere mare avându-l cel sârbesc („dar fără a se exagera”). Spectacolul festiv, de circa 60–75 de minute, cuprindea un scurt poem de dragoste față de partid, „de politica sa înțeleaptă internă și externă”, balet, melodii românești, sârbești, maghiare, germane, dansuri, piese corale, iar printre interpreții de muzică populară se aflau renumiții soliști bănățeni Tiberiu Ceia, Pavel Cebzan, Laza Cnejevici, Ana Pacatiuș, Florentin Iosif, Petrică Moise. Organizatorii trebuiau să acorde atenție ținutei artiștilor, urmând să fie ales prezentatorul spectacolului și realizat un program al spectacolului care să fie tipărit în ambele limbi. Totodată, urma să fie ales personalul care va servi masa, stabilite meniurile, precum și persoanele care aveau acces în reședințele celor două delegații. În cazul în care dineul avea loc la Hotelul „Continental” urma să fie întocmită lista

²⁸ *Ibidem*, f. 60.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, f. 69.

²⁷ *Ibidem*, f. 58–60.

cu persoanele care îi vor întâmpina pe demnitari, iar barul de noapte să aibă un program normal³¹.

Nicolae Ceaușescu, însoțit de Ion Gheorghe Maurer, membru al Comitetului Executiv, al Prezidiului Permanent al CC al PCR, președintele Consiliului de Miniștri, Paul Niculescu Mizil, membru al Comitetului Executiv, al Prezidiului Permanent, secretar al CC al PCR, Ilie Verdeț, membru al Comitetului Executiv, al Prezidiului Permanent, prim-vicepreședinte al Consiliului de Miniștri, Emil Drăgănescu, membru al Comitetului Executiv al CC al PCR, vicepreședinte al Consiliului de Miniștri, președintele părții române în Comisia mixtă româno-iugoslavă de colaborare economică, Vasile Vlad, șef de secție la CC al PCR, au sosit în după amiaza zilei de 22 noiembrie 1971 la Timișoara, în vederea întâlnirii cu liderul comunist iugoslav.

Pe aeroport au fost salutați de către Mihai Telescu, membru supleant al Comitetului Executiv al CC al PCR, primul-secretar al Comitetului Județean PCR Timiș, Ion Iliescu, membru supleant al Comitetului Executiv al CC al PCR, secretar cu propaganda al Comitetului Județean de partid, de alți reprezentanți ai organelor locale de partid și de stat. Conform relatărilor din ziarul „Scânteia”, mii de oameni ai muncii au venit să-l salute pe liderul comunist român, s-a scandat „Ceaușescu-PCR”, un grup de pionieri oferind oaspeților buchete de flori, aceeași primire „călduroasă” fiind întâlnită pe arterele din municipiu pe unde a trecut coloana oficială³².

Delegația iugoslavă a intrat în România prin punctul de frontieră feroviar Stamora-Moravița, unde a fost întâmpinată de către Ilie Verdeț, Mihai Telescu, Vasile Șandru, ambasadorul României în Iugoslavia și Iso Njegovan, ambasadorul Iugoslaviei în România. La ora 12 trenul prezidențial a sosit în Gara de Nord din Timișoara, oaspeții iugoslavi fiind salutați de către Nicolae Ceaușescu, Ion Gheorghe Maurer, Paul Niculescu Mizil, Emil Drăgănescu, Corneliu Mănescu, ministrul de externe al României, Vasile Vlad. Din delegația oficială iugoslavă făceau parte Gemal Biedici, Dragoslav Markovici, Stane Dolanț, Mirko Tepavaț, Dușan Gligorievici. O gardă militară a prezentat onorul, au fost intonate imnurile de stat ale celor două țări, iar un grup de pionieri au oferit buchete de flori, organul central de presă al PCR consemnând primirea entuziastă făcută de cetățenii Timișoarei celor două delegații de partid și de stat.

³¹ *Ibidem*, f. 70–72. Vezi pentru interpretări de muzică populară desemnați să cânte la recepții, f. 182–184.

³² *Scânteia* (23 noiembrie 1971), 1.

În aceeași zi, în cursul după amiezii, la sediul Comitetului Județean PCR Timiș au început convorbirile oficiale între cele două părți, la ele participând, alături de demnitarii amintiți mai sus, din partea română Ion Florescu, șef de secție la CC al PCR, Constantin Mitea, consilier la CC al PCR, Gheorghe Colț, director în Ministerul Afacerilor Externe, Vasile Șandru, ambasadorul RSR în Iugoslavia, iar din partea iugoslavă Marko Vrhuneț, șef adjunct al Cabinetului președintelui Republicii, Miloș Melovski, consilier al președintelui Republicii pentru afacerile externe, Giuro Vikolici, director la Secretariatul federal pentru afacerile externe, Murat Agovici, consilier în Secretariatul General pentru afacerile externe, Iso Njegovan, ambasadorul RSFI la București.

În prima zi a convorbirilor au fost analizate relațiile politico-economice și culturale dintre cele două state, Nicolae Ceaușescu apreciind că acestea erau bune, relațiile economice dezvoltându-se evident în ultimii ani, pe același făgaș situându-se cele politice, culturale, științifice. În intervenția sa, Emil Drăgănescu sublinia dorința părții române de a importa cupru din Iugoslavia, în contrapartidă cu gaze și alte produse românești, de a lărgi cooperarea în domeniul petrochimiei, industriei ușoare, de a fi construită o fabrică de etilenă în Iugoslavia.

În privința cooperării politice, Paul Niculescu Mizil sublinia că partea română dorea intensificarea acesteia, propunând instituirea unei practici care să prevadă consultări regulate în momentele în care apăreau – în plan internațional sau în cadrul mișcării comuniste – probleme importante care interesau ambele părți. Stane Dolanț evidenția că au existat între conducerile celor două partide consfătuiri privitoare la unele inițiative ale Partidului Comunist al Uniunii Sovietice care au pus Bucureștiul și Belgradul într-o situație delicată, deoarece planurile Kremlinului vizau existența în continuare a unui centru care să coordoneze partidele comuniste din celelalte țări, pozițiile celor două partide comuniste fiind identice, de respingere a unor astfel de practici (este vorba despre pregătirea și desfășurarea Consfăturii internaționale a partidelor comuniste și muncitorești de la Moscova din anul 1969).

În timpul discuțiilor, liderul comunist iugoslav Iosip Broz Tito s-a interesat de stadiul în care se afla proiectul comun de construire a unui avion militar de apărare, Ilie Verdeț arătând că se purtau încă tratative privitoare la obținerea licenței pentru motorul aparatului, existând discuții avansate în acest sens cu firme franceze și britanice. Liderul iugoslav atrăgea atenția ca lucrurile să fie rezolvate

cât mai repede pentru că altfel aparatul devenea depășit din punct de vedere tehnic. Tito era interesat și de o cooperare româno-iugoslavă pe terțe piețe, în special în statele în curs de dezvoltare.

Nicolae Ceaușescu releva posibilitatea ca în urma convorbirilor din acele zile să se ajungă la un acord care să prevadă ca în anul următor să fie semnată înțelegerea privind construirea noii hidrocentrale de pe Dunăre. Totodată, liderul comunist român era interesat de realizarea unei linii de cale ferată de la noua hidrocentrală până la Bar „și prelungirea ei peste această hidrocentrală în România”, construirea acestei linii de comunicație feroviară rezolvând unele probleme de tranzit pentru cele două țări. Partea română, sublinia Ceaușescu, era interesată de realizarea acestui proiect deoarece efectua transporturi cu vapoare mari care nu puteau trece prin strâmtori, în aceste condiții urmărind să utilizeze mai mult unele porturi iugoslave³³.

În continuarea discuțiilor la nivel înalt, liderii iugoslavi au prezentat evoluțiile politice interne din Iugoslavia, Stane Dolanț evidențiind că în acel moment se afla în pregătire conferința Uniunii Comuniștilor din Iugoslavia, care urma să dezbata programul ideologic de acțiune în cadrul Uniunii Comuniștilor din Iugoslavia (prima parte), și respectiv situația economică și măsurile ce trebuiau luate în vederea stabilizării economiei (a doua parte). Demnitarul iugoslav sublinia că în anul 1971 au fost adoptate o serie de amendamente la Constituție, prin care relațiile dintre republicile iugoslave au fost așezate pe baze noi, ca și cele dintre republici și centru, luând ființă Prezidiul Republicii Socialiste Federative Iugoslavia, traducerea în viață a acestor amendamente fiind în plină desfășurare.

Dolanț evidenția și faptul că odată cu aplicarea acestor noi decizii, au apărut o serie de probleme, precum rolul pe care trebuie să-l dețină UCI în noul context politic și constituțional, discuțiile pornind de la faptul că „Iugoslavia este comunitate autocondusă a popoarelor și naționalităților iugoslave care trăiesc în republicile lor, republici care au primit trăsături de stat”. Dolanț preciza, în continuarea expunerii sale, că republicile erau inegal dezvoltate economic, iar această problemă devenea una politică, națională. Însă în documentul care urma să fie supus aprobării Prezidiului UCI se va arăta hotărât că Uniunea Comuniștilor din Iugoslavia constituia avangarda clasei muncitoare din Iugoslavia, fiind un partid unitar. De asemenea în documentul respectiv se va reafirma principiul

centralismului democratic cu toate componentele acestuia, toate deciziile urmând a fi adoptate pe cale democratică, dar că acestea odată luate deveneau obligatorii pentru toate organismele centrale și locale. Se prevedea a fi realizate și unele schimbări organizatorice la nivel central, dar Prezidiul UCI rămânea în continuare organul politic conducător al UCI, care decidea linia politică de urmat, existând și un puternic organ executiv care să traducă în practică hotărârile Prezidiului și să pună capăt cu fermitate curenților negative care se mai manifestau în societatea iugoslavă.

Gemal Biedici preciza că hotărârile care au fost luate delimitau mai precis relațiile dintre Federație și republici, relații care vizau în primul rând raporturile economice. În al doilea rând, era garantată dezvoltarea sistemului de autoconducere, a fost fixat locul acestuia în cadrul sistemului politic general iugoslav, iar în al treilea rând, a luat naștere Prezidiul Republicii Socialiste Federative Iugoslavia, în conformitate cu realitatea politică din țara vecină.

A fost stabilit faptul că Federația și-a păstrat patru prerogative importante, cele de politică externă, de apărare, asigurarea dezvoltării sistemului unitar de autoconducere din Iugoslavia, precum și a unei piețe unice. În schimb, ea nu avea nicio autoritate de a se amesteca în viața internă a republicilor, nu dispunea de fonduri, cu excepția celor stabilite de Constituție. În aceste condiții, republicile într-un număr important de sectoare de activitate erau total autonome, dar și total răspunzătoare pentru rezultatele obținute, aceste măsuri fiind luate pentru a asigura egalitatea absolută în drepturi a republicilor, pentru garantarea egalității depline a popoarelor și naționalităților din Iugoslavia. Pe de altă parte, modificările aduse în Constituție vizau sistemul parlamentar, începând de la bază (comună) până la nivelul Federației, precum și „asigurarea dezvoltării sistemului comunal și a locului pe care trebuie să-l ocupe comuna în contextul întregului nostru sistem”.

La întrebarea pusă de către Nicolae Ceaușescu referitoare la modul în care Federația putea ajuta dezvoltarea unor republici rămase în urmă din punct de vedere economic, Biedici sublinia că în Iugoslavia existau trei republici nedezvoltate (Bosnia Herțegovina, Macedonia și Muntenegru), precum și o regiune (Kosovo), iar pentru sprijinirea acestora de a ieși din starea de înapoiere s-a format un fond special, la care participau toate întreprinderile din toate republicile, cu 1,94 din produsul social. De asemenea, următorul plan cincinal prevedea ca republicile rămase în urmă să aibă un

³³ Cezar Stanciu, *op. cit.*, 361–372.

grad de dezvoltare mai mare decât cele avansate (cu 2,5%)³⁴.

Evoluțiile interne din România au fost prezentate de către Nicolae Ceaușescu și Ilie Verdeț, liderul comunist român subliniind că ritmul de dezvoltare economică a României se menținea la un nivel înalt. La rândul său, Ilie Verdeț preciza că în viitor se pune accent pe dezvoltarea calității produselor, pe creșterea productivității muncii, pe reducerea cheltuielilor materiale și a celor de producție. În privința comerțului exterior, se prevedea ca la sfârșitul anului să existe și nerealizări datorită faptului că unele produse nu au fost fabricate. Pe de altă parte, au fost adoptate în continuare măsuri pentru perfecționarea activității de planificare economică, pentru dezvoltarea activității unităților economice. Demnitarul român i-a informat apoi pe oaspeții despre Plenara pe probleme ideologice, ce urmărea consolidarea rolului Partidului Comunist Român în toate domeniile de activitate, schimbarea unor mentalități și educarea poporului în spiritul ideilor marxist-leniniste.

Nicolae Ceaușescu a evidențiat faptul că prin măsurile luate se urmărea, ca obiectiv principal, ca până în anul 1975 România să se apropie din punct de vedere economic de țările dezvoltate. În sectorul industrial se pune accent pe dezvoltarea industriei construcției de mașini și pe cea chimică, o participare efectivă a României la schimburile din cadrul CAER-ului, dar și de pe piața mondială nefiind posibilă decât în condițiile unei industrii foarte dezvoltate, moderne. Se acorda, concomitent, o mare importanță investițiilor din agricultură, în vederea irigației terenurilor agricole, ameliorărilor funciare, desecărilor și mecanizării.

Pe de altă parte, s-a creat cadrul organizatoric pentru participarea reprezentanților oamenilor muncii la conducerea procesului economic la diferite nivele, urmărindu-se și o largire a autonomiei întreprinderilor, dar păstrându-se „principiul planului unic în conducerea activităților economice”. Și în cadrul conducerii PCR existau preocupări ca partidul să nu administreze ci să orienteze și să îndrume sectorul economic, iar în acest sens o serie de atribuții pe care le aveau secțiile economice din cadrul Comitetului Central (unele dintre acestea fiind desființate) au fost trecute în sarcina Consiliului de Stat și guvernului (însă Ceaușescu preciza că în toate domeniile, organele și organizațiile de partid urmau să aibă rolul hotărâtor).

În plan administrativ, se urmărea o mai bună precizare a atribuțiilor unităților administrative

(comunelor, orașelor și județelor), care să dispună de o mai mare autonomie, fiind alcătuit și un program de sistematizare (care să se pună în aplicare încă din acel cincinal) a localităților rurale pentru ridicarea acestora la nivelul orașelor³⁵.

Programul primei zile a cuprins și un dîneu oferit de către Nicolae Ceaușescu în onoarea lui Iosip Broz Tito (la care au participat membrii delegațiilor celor două state, alte persoane oficiale), cei doi conducători de state rostind toasturi³⁶.

În cea de-a doua zi a vizitei lui Iosip Broz Tito la Timișoara au continuat și s-au încheiat convorbirile la nivel înalt româno-iugoslave, în care cele două părți au analizat evoluția relațiilor internaționale de la ultima lor întâlnire. Liderul iugoslav a subliniat că în cursul anului 1971 Iugoslavia a fost foarte activă pe plan internațional, considerând, în privința Europei, că semnarea tratatelor dintre Republica Federală Germania și URSS, respectiv între RFG și Polonia reprezenta un pas înainte în calea relaxării situației de pe continent și în vederea organizării unei conferințe de securitate europeană. Abordând problema posibilei conferințe pentru securitate, Tito evidenția că trebuiau întreprinse toate eforturile în această direcție, dar că era necesar ca întrunirea să fie bine pregătită, neputându-se vorbi de realizarea securității europene în condițiile existenței celor două blocuri militare. Era nevoie, totodată, de realizarea dezarmării, a retragerii trupelor străine de pe teritoriile altor state.

În privința relațiilor pe care Belgradul le avea cu statele europene, conducătorul Iugoslaviei preciza că raporturile cu Republica Federală Germania erau bune, în special pe plan economic, deși existau chestiuni care trebuiau soluționate, precum cea a despăgubirilor de război, însă partea iugoslavă nu avea de gând să îngreuneze situația politică a cancelarului Willy Brandt, făcând presiuni în această problemă. Și raporturile diplomatice cu celelalte state europene erau bune, cu excepția celor cu Portugalia și Spania cu care Belgradul nu avea relații diplomatice, existând o relansare a legăturilor cu Italia, legături care erau foarte importante pentru Belgrad.

În privința Albaniei (țară cu care, începând din anul 1948, raporturile politice au fost tensionate), în ultima perioadă de timp, din inițiativa ambelor părți, relațiile s-au normalizat, s-au dezvoltat schimburile economice, Belgradul urmărind în continuare îmbunătățirea raporturilor politice, dar acest lucru, sublina Tito, depindea de Tirana.

³⁴ *Ibidem*, 373–377.

³⁵ *Ibidem*, 377–383.

³⁶ *Scînteia* (24 noiembrie 1971), 1–3.

Relațiile bulgaro-iugoslave erau normale în acel moment, ca și cele cu Grecia, deși liderul comunist iugoslav nu era de acord cu arestarea comuniștilor greci, Iugoslavia având raporturi de colaborare și cu Comunitatea economică europeană³⁷.

În continuarea expunerii sale, Iosip Broz Tito s-a referit la bilanțul vizitelor pe care le-a întreprins într-o serie de țări, aducând în discuție – în primul rând – conflictul dintre India și Pakistan, cele două state fiind vizitate de către liderul iugoslav. A urmat călătoria în Egipt, unde a discutat cu președintele Anwar Al-Sadat situația din Orientul Mijlociu³⁸. Sadat l-a informat pe omologul său iugoslav despre rezultatele vizitei sale la Moscova, subliniind că în discuțiile pe care le-a avut cu liderul sovietic Leonid Brejnev, acesta a solicitat categoric ca trupele israeliene să părăsească teritoriile ocupate, URSS-ul fiind de acord cu recomandarea președintelui egiptean, care avea în vedere retragerea trupelor de pe malurile Suezului la 60 de kilometri, urmată de redeschiderea Canalului de Suez pentru circulația internațională, Israelul trebuind să se retragă în interiorul propriilor sale frontiere până la data de 5 iunie 1972.

Tito a informat partea română că în timpul vizitei pe care Brejnev a întreprins-o la Belgrad, liderul sovietic considera necesar ca armata israeliană să evacueze teritoriile ocupate, urmând ca apoi marile puteri sau ONU să acorde garanții ferme referitoare la integritatea Israelului și a statelor arabe. O altă problemă gravă cu care se confrunta zona era cea a refugiaților palestinieni, potrivit lui Tito, Sadat a declarat (confidențial) că era de acord să renunțe la Gaza, iar palestinienii să trăiască în regiunea respectivă. Dar în același timp, președintele egiptean a subliniat (tot între patru ochi) că dacă până la sfârșitul anului nu se întâlneau niciun semn privitor la o destindere a situației pe cale pașnică, acesta va începe pregătirile pentru eliberarea teritoriilor ocupate, deci avea în vedere soluția militară. Tito l-a îndemnat pe liderul egiptean să aibă în vedere varianta diplomatică în vederea soluționării crizei din Orientul Mijlociu.

În timpul vizitei în SUA, Tito a abordat în convorbirile cu omologul său american atât relațiile bilaterale, cât și principalele teme internaționale. Referindu-se la disputa indiano-pakistaneză, Tito a subliniat că era deosebit de important ca cele două superputeri să nu încurajeze India și Pakistanul în

„dezvoltarea conflictului”, ci să întreprindă demersurile necesare în vederea găsirii unei soluții pașnice. Președintele Nixon și-a arătat îngrijorarea că disputa putea duce la o criză mult mai gravă pe plan internațional, care să afecteze procesul de destindere. Președintele american avea în vedere și discutarea cu liderul sovietic Leonid Brejnev a chestiunilor internaționale cele mai importante în vederea rezolvării acestora, Tito fiind de acord cu aceste demersuri, dar exprimându-și teama (la fel ca Nicolae Ceaușescu) ca eventualele înțelegeri dintre cele două superputeri să nu aibă loc pe seama altor popoare (Nixon respingând ferm o astfel de posibilitate).

În timpul întrevederilor americano-iugoslave a fost abordată și tema războiului din Vietnam (în mod confidențial), Tito apreciind că de la început s-a greșit alegându-se opțiunea militară, fiind de părere că trebuia găsită posibilitatea alcătuirii unui guvern de tranziție sud-vietnamez care să pregătească alegerile. La rândul său, președintele american urmărea retragerea unor efective militare din Vietnamul de Sud, politica de „vietnamizare” lăsând-o pe seama Saigonului, care dispunea de suficient armament, SUA urmând doar să livreze armamentul necesar. Șeful executivului de la Casa Albă a acuzat Vietnamul de Nord că sprijină războiul din Sud, iar demersul american făcut Hanoiului privitor la un schimb de prizonieri a rămas fără răspuns. Tito a mai arătat că prin intermediul negocierilor de la Paris diplomații americani aveau posibilitatea să intensifice discuțiile cu vietnamezii pentru oprirea războiului.

A fost analizată și situația din Orientul Mijlociu, potrivit lui Tito, președintele american fiind interesat de soluționarea conflictului, dar acesta se îndoia că URSS-ul dorea același lucru, Moscova urmărind să rămână în regiune și să-și permanentizeze prezența militară în Egipt. Liderul iugoslav a relatat convorbirea pe care a avut-o anterior cu Brejnev, care i-a declarat că în momentul în care se încheia un acord între Israel și statele arabe, Moscova își va retrage din regiune toți specialiștii și consilierii pe care îi avea acolo, în opinia liderului iugoslav URSS-ul dorind să se „elibereze de povara cheltuielilor făcute cu aceste focare care există în lume”.

În privința relațiilor economice iugoslavo-americane, în discuțiile cu liderii americani Tito s-a referit la pagubele provocate de taxa de 10% pentru mărfurile iugoslave exportate în SUA, ridicând și chestiunea comerțului preferențial, existând, potrivit liderului comunist iugoslav, intenția din partea factorilor politici decizionali, a oamenilor

³⁷ Cezar Stanciu, *op. cit.*, 383–385.

³⁸ *Ibidem*, 386–387. Despre conflictual pakistanezo-indian din 1971, vezi Jean Baptiste Duroselle, Andre Kaspi, *Istoria relațiilor internaționale 1948 – până în zilele noastre*, vol. II, București (2006), 225–226.

de afaceri americani de a dezvolta relațiile politico-economice cu Belgradul³⁹.

În încheierea expunerii sale, președintele iugoslav a prezentat rezultatele ultimelor două vizite ale sale în Canada și Anglia, ultima fiind socotită mai mult de „curtuozie”⁴⁰

În prezentarea sa, Nicolae Ceaușescu sublinia că în cadrul relațiilor internaționale în ultimul timp s-au petrecut schimbări importante, având loc o nouă regroupare de forțe, în urma căreia Republica Federală Germania și Japonia au devenit puteri „de mână întâi”, la care se adăuga un alt factor deosebit de important, respectiv apariția Chinei în viața internațională, pe care liderul român o considera ca fiind a treia superputere.

Referindu-se la demersurile diplomatice ale României din ultima vreme, liderul comunist român informa partea iugoslavă că vizita întreprinsă în China a produs nemulțumirea sovieticilor, care au convocat în Crimeea statele socialiste europene, plus Mongolia, în dorința „de a împiedica dezvoltarea relațiilor cu China”, dar desigur și de a critica politica externă a României în această privință. În privința raporturilor cu celelalte state socialiste, acestea fluctuau, fiind când mai bune, când mai reci, toate aceste evoluții fiind determinate de politica Moscovei de a-și menține rolul de conducător al blocului socialist cu orice preț.

Economic, relațiile cu toate statele membre CAER erau bune, la fel cele diplomatice cu Bulgaria, iar cele cu Ungaria erau normale. Pe aceeași linie se înscriau cele cu Polonia, cu RDG, cu Cehoslovacia, cu Praga existând deosebiri legate de aprecierea evenimentelor din anul 1968. De asemenea, relațiile guvernamentale cu Albania erau pozitive. Referindu-se la raporturile din cadrul CAER-ului, Ceaușescu arăta că România a semnat noul program de cooperare deoarece îl aprecia ca fiind pozitiv, cooperarea economică, măsurile de integrare economică socialistă ținând cont de principiul respectării independenței fiecărei țări.

Și cu celelalte state din Europa, România avea raporturi diplomatice și economice bune, Ceaușescu exprimându-și opinia că guvernul vest-german din acel moment reprezenta cea mai bună soluție, deși avea unele tendințe de a promova o politică de mare putere, față de care celelalte state trebuiau să dea dovadă de vigilență. În acest sens, liderul comunist român făcea o remarcă foarte interesantă, referindu-se la o precizare a generalului De Gaulle (pe care acesta a afirmat-o

în timpul unei întâlniri dintre cei doi) că, până la urmă, „nemții sunt tot nemți”.

În privința securității europene, Nicolae Ceaușescu sublinia că la pregătirea conferinței trebuiau să participe toate statele, în condiții de egalitate deplină, marile puteri neavând dreptul de a rezolva singure această chestiune. Problema realizării unei înțelegeri în Balcani era legată, de asemenea, de cea a securității europene, trebuind întreprinși pași concreți pentru pregătirea unei reuniuni în vederea încheierii unei înțelegeri între statele balcanice. Se putea, în primul rând, realiza o colaborare economică mult mai bună între țările din regiune.

Referindu-se la conflictul indiano-pakistanez, Ceaușescu aprecia că situația era foarte gravă, putând duce la evoluții imprevizibile pe plan internațional. În opinia sa, problema Pakistanului de Est constituia o problemă internă, ea trebuind să fie soluționată în mod democratic. Liderul român era îngrijorat însă de tendințele de a se impune, din afară, o soluție sau anumiți lideri, acest model putând constitui un precedent de intervenție și în alte state.

Abordând problema războiului din Vietnam, liderul român preciza că în discuțiile avute cu liderii vietnamezi și cu prințul cambodgian Norodom Sianuk, s-a subliniat că trebuiau utilizate căile politice și diplomatice pentru a se ajunge la încheierea conflictului, fiind necesar a fi îmbinate în acest sens mijloacele militare cu cele politice. Ceaușescu mai evidenția că propunerile făcute de către Guvernul Revoluționar Provizoriu din Vietnamul de Sud erau raționale în vederea soluționării pe cale diplomatică a războiului, însă el își exprima îngrijorarea că problema vietnameză nu mai preocupa, în aceeași măsură ca în trecut, opinia publică internațională și astfel presiunea făcută asupra lui Nixon de a urgenta tratativele de pace a scăzut. În consecință, sugera liderul român, trebuiau găsite căile pentru a fi mobilizată din nou opinia publică internațională pentru a se ajunge la încheierea pașnică a conflictului din Indochina.

Referindu-se la situația tensionată din Orientul Mijlociu, Ceaușescu evidenția că poziția României rămânea neschimbată, fiind necesar a fi rezolvată și problema refugiaților palestinieni. Liderul român era de acord cu opinia Belgradului potrivit căreia situația din regiune influența negativ continentul european, în special zona Balcanilor și a Europei de sud-est.

Luând în discuție întâlnirile dintre liderii marilor puteri, Nicolae Ceaușescu își exprima, la rândul-i, îngrijorarea legată de faptul că înțelegerile

³⁹ Cezar Stanciu, *op. cit.*, 388–393.

⁴⁰ *Ibidem*, 393–394.

dintre aceștia să nu fie realizate pe spatele altor state. În expunerea sa, liderul român s-a referit și la necesitatea înfăptuirii dezarmării și în special a celei nucleare.

În încheierea intervenției sale, Ceaușescu preciza că România avea relații politice și economice bune cu țările din Africa și America Latină, că aprecia activitatea Grupului celor 77, Bucureștiul urmărind să facă parte din acest grup, solicitând pentru aceasta sprijinul Belgradului.

Analizând evoluțiile din cadrul mișcării comuniste internaționale, el evidenția că au avut loc schimbări importante, manifestându-se încă tendința de amestec în treburile interne ale altor partide comuniste, dar, în ciuda acestei situații, se constata că tot mai multe partide respingeau aceste presiuni, pronunțându-se pentru o politică independentă. El sublinia că problema colaborării dintre formațiunile politice comuniste, a unității acestora trebuia realizată pe o bază nouă, fără a exista un centru coordonator⁴¹.

A urmat dineul oferit de către Nicolae Ceaușescu în onoarea omologului său iugoslav în saloanele Hotelului Continental, la care, pe lângă membrii celor două delegații, au luat parte conducători ai organelor locale de partid și de stat, personalități proeminente ale vieții culturale, artistice, științifice din Timișoara, ziariști iugoslavi, români, precum și corespondenți ai presei străine acreditați în România, numeroși trimiși speciali ai presei și ai radioteleviziunilor din mai multe țări, fapt ce denotă interesul pentru această întâlnire.

În cursul după-amiezii cele două delegații au vizitat Uzina „Electromotor” și Întreprinderea „Industria Lânii”. La Uzina „Electromotor” au fost văzute principalele sectoare ale fabricii de motoare ale întreprinderii, sculărie, bobinaj, montaj. S-a subliniat că motoarele electrice care se produceau în peste 60 de tipodimensiuni erau livrate în 37 de state, fiind realizate și o gamă largă de bunuri de consum pentru populație, precum aspiratoare, ventilatoare de masă sau de geam, radiatoare cu ventilator pentru încălzire, întreprinderea „Electromotor” devenind principalul furnizor de motoare electrice cu puteri cuprinse între 4 și 37 kW. A fost prezentată, în continuare, expoziția unde era cuprinsă o parte din cele circa 125 de produse de bază și derivate realizate de către uzina timișoreană.

La Întreprinderea „Industria lânii” oaspeții au vizitat secția de filatură, precum și expoziția cu produse ale industriei ușoare, realizate de

către întreprinderile timișorene de resort, precum Întreprinderea „1 Iunie”, Uzinele Textile, Fabrica „Guban”, Fabrica de încălțăminte „Victoria”, Fabrica de mănuși etc. Cele două delegații s-au oprit apoi în noul cartier muncitoresc „Zona tipografilor”, unde oaspeților le-au fost prezentate unitățile de desfacere ale produselor alimentare din cadrul marelui complex comercial de pe Bulevardul Leontin Sălăjan.

Vizita oficială a delegației iugoslave la Timișoara a luat sfârșit în seara zilei de 24 noiembrie 1971, ceremonia plecării desfășurându-se la Gara de Nord (începând cu ora 21,30). O gardă de onoare a prezentat onorul, s-au intonat imnurile de stat ale celor două țări, iar apoi „în aplauzele mulțimii, trenul special cu care călătorește tovarășul Iosip Broz Tito părăsește gara Timișoara, îndreptându-se spre patrie”. Oaspeții au fost însoțiți până la punctul de frontieră Stamora-Moravița de Ilie Verdeț, Mihai Telescu, Vasile Șandru și Iso Njegovan, în aceeași seară liderul comunist iugoslav sosind la Belgrad⁴².

În concluzie, întâlnirea dintre Nicolae Ceaușescu și Iosip Broz Tito de la Timișoara din zilele de 23–24 noiembrie 1971 s-a înscris în seria consultărilor periodice care au avut loc între cei doi lideri în perioada 1966–1979. Vizita a fost pregătită din timp de către autoritățile române, stabilindu-se regulile de protocol și de securitate firești în asemenea situații, dar în același timp nu au lipsit momentele festive exagerate, numărul mare de oameni aduși (desigur obligatoriu) pe traseele străbătute de coloana oficială. Acest aspect a și creat nemulțumirea celor prezenți pe străzile Timișoarei în cele două zile ale vizitei, un raport al Securității surprinzând această stare de spirit, faptul că oamenii precizau că acțiunile de curățenie și de aprovizionare normală a magazinelor se făceau doar în astfel de ocazii sau că au trebuit să îndure frigul ore în șir pentru a-i „ovaționa” pe demnitari⁴³. Reținem, de asemenea, momentul sosirii la Timișoara a lui Nicolae Ceaușescu, care scoate în relief primele manifestări ale cultului personalității liderului comunist român.

În privința convorbirilor oficiale, partea iugoslavă a prezentat schimbările majore care s-au petrecut în viața politică din statul vecin, respectiv modificările aduse Constituției prin care republicile căpătau o autonomie largă, dar și diferențele existente în dezvoltarea economică a acestora, ce

⁴¹ *Ibidem*, 398–408.

⁴² *Scântea* (25 noiembrie 1971), 1–3.

⁴³ Vasile Rămneanțu, Reacții de nemulțumire față de regimul comunist din România la începutul anilor 70 în județul Timiș, în *Analele Banatului*, S.N., Arheologie-Istorie, XXIX (2021), 251–253.

aveau repercusiuni politice și naționale. În același timp, liderii iugoslavi atrăgeau atenția că Uniunea Comuniștilor din Iugoslavia rămânea în continuare „avangarda clasei muncitoare”, formațiunea politică din fruntea țării.

Evoluțiile interne din România au fost înfățișate în termeni pozitivi, evidențiindu-se ritmul înalt al creșterii economice, dar și unele neîmpliniri în privința exportului din anul respectiv. Nicolae Ceaușescu a prezentat și măsurile luate în vederea lărgirii autonomiei întreprinderilor, măsuri care în realitate nu au fost transpuse în practică niciodată, până în decembrie 1989 PCR controlând toate domeniile de activitate.

Relațiile politice, economice și culturale dintre cele două state erau pe un drum ascendent, partea română propunând consultări în momentul în care pe plan internațional apăreau probleme complicate, ce interesau cele două țări. Totodată, Bucureștiul era interesat de semnarea protocolului privind construirea Hidrocentralei Porțile-de-Fier II, ca și de realizarea unei căi ferate din România spre portul Bar, pentru ușurarea transportului maritim românesc.

Cea de-a doua parte a convorbirilor la nivel înalt româno-iugoslave a fost axată pe analiza situației internaționale, cele două părți exprimându-și îngrijorarea față de criza pakistano-indiană, pronunțându-se pentru rezolvarea pașnică a acesteia, fără intervenții de dinafară, așa cum sublinia Ceaușescu. Cei doi lideri comuniști și-au arătat interesul pentru viitoarea Conferință de securitate europeană, evidențiind necesitatea pregătirii temeinice a acesteia, Nicolae Ceaușescu subliniind că la acest proces trebuiau să participe toate statele de pe continent, indiferent de mărimea lor. Pe de altă parte, Tito vedea în existența celor două blocuri politico-militare un impediment în realizarea securității europene. Semnarea tratatelor dintre RFG și URSS, respectiv dintre RFG și Polonia erau apreciate pozitiv, în interesul destinderii de pe continentul european. De asemenea, guvernul vest-german condus de către cancelarul Willy Brandt era văzut cu ochi buni de cele două părți.

Trebuie subliniată remarca liderului român potrivit căreia pe scena internațională s-au produs mutații importante, RFG-ul și Japonia devenind puteri importante, ca și China. Analizând relațiile României cu celelalte state socialiste, Ceaușescu arăta că Moscova a avut o atitudine critică după vizita pe care liderul român a întreprins-o în China, raporturile cu celelalte state socialiste europene fiind în funcție de directivele venite de la Kremlin. În acel moment aceste relații erau normale, dar

liderul român atrăgea atenția asupra încercărilor pe care Kremlinul le întreprindea în continuare de a controla mișcarea comunistă internațională, politică pe care și Belgradul o respingea.

În intervenția sa, Iosip Broz Tito informa partea română că relațiile mai puțin bune pe care țara sa le-a avut în trecut cu Albania și Bulgaria s-au normalizat, liderul iugoslav relatând în continuarea expunerii sale despre vizitele întreprinse în Pakistan, India, Egipt, SUA, Canada și Anglia, despre convorbirile pe care le-a purtat cu liderii acestor state. Faptul că președintele iugoslav a adus în discuție unele subiecte sensibile care au fost abordate cu șefii statelor respective (de exemplu, intenția lui Sadat de a încerca soluționarea crizei din Orientul Mijlociu pe cale armată) denotă gradul de încredere la care s-a ajuns în relațiile dintre cele două părți.

Au fost luate în discuție și celelalte crize de pe glob, precum războiul din Vietnam, cei doi lideri având opinii comune privind încheierea acestuia. Atât Tito, cât și Ceaușescu și-au exprimat și teama privind o eventuală înțelegere dintre SUA și URSS pe spatele statelor mici și mijlocii, teamă pe care, cu diverse ocazii, aceștia au formulat-o în fața liderilor americani. Este de reținut și planul lui Nicolae Ceaușescu ca România să facă parte din Grupul celor 77, liderul român solicitând la Timișoara sprijinul Belgradului în acest sens.

Întâlnirea de la Timișoara a scos în evidență bunele relații diplomatice existente, în acel moment, între Republica Socialistă România și Republica Socialistă Federativă Iugoslavia, precum și gradul înalt de încredere reciprocă stabilit între cei doi lideri de stat.

ISTORIA CULTURII, ARTEI, MUZEOLOGIE, RESTITUIRI

OBIECTELE MUZEALE ȘI MEMORIA NOBILIMII DIN BANAT ÎN EPOCA MODERNĂ

Marius Cornea*

Cuvinte cheie: Muzeul Național al Banatului, Compartimentul de Arte Vizuale, nobilime, memorie, Banat, epoca modernă, obiecte muzeale.

Keywords: The National Museum of Banat, the Visual Arts Department, nobility, memory, region of Banat, modern era, museum objects.

The museum objects and the memory of the nobility of the Banat region in the modern era (Abstract)

This article presents the relationship between museum objects and the memory of some noble families from the historical Banat in the period 1779–1919. After the end of the First World War, the Banat province was divided between the Kingdom of Romania, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Hungary. The fate of the cultural assets from the noble residences existing on the territory of the historical Banat was marked by the two World Wars, the exodus of the former owners after the Treaty of Trianon of June 4, 1920 and the agrarian reform of 1921, and subsequently by the installation of communist regimes in Romania, Hungary and Yugoslavia. The National Museum of Banat in Timișoara preserves portraits (paintings, graphic works, sculptures), furniture, objects of ceramics, glass and metals, books, documents, noble diplomas, medals, letters, photographs and historical textiles, which are illustrative of the structure of the nobility in the Banat province as an integral part of the nobility in the Austro-Hungarian monarchy.

Muzeul Național al Banatului din Timișoara este instituția care păstrează memoria evenimentelor și a personalităților istorice din această provincie, colecțiile sale de istorie și arte vizuale oferind o imagine despre diferitele comunități cultural-lingvistice și religioase, active în Banat în perioada modernă. În patrimoniul muzeului sunt conservate obiecte, care ilustrează istoria unor familii nobile din Banat, între anul 1779, când această provincie a fost reintegrată Regatului Ungariei, și 1919, anul instalării administrației românești, după căderea monarhiei austro-ungare și efemera Republică Bănățeană.

Încă de la înființarea ei în anul 1872, Societatea de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud (Banat) a avut drept obiectiv conservarea bunurilor culturale din acest teritoriu al fostei monarhii austro-ungare, obiecte muzeale de diverse tipologii, care oferă informații despre viața politică, economică, socială și culturală a familiilor nobiliare cu titluri sau doar cu particulă nobiliară din Banatul istoric, active în cele 3 comitate: Torontal, Timiș și Caraș.

După terminarea primei conflagrații mondiale, Banatul istoric a fost divizat între Regatul

României, Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor și Regatul Ungariei. Destinul bunurilor culturale din reședințele nobiliare existente pe teritoriul Banatului istoric a fost marcat de cele două războaie mondiale, de exodul foștilor proprietari după Tratatul de la Trianon din 4 iunie 1920 și de reforma agrară din anul 1921, ulterior de instalarea regimurilor comuniste în România, Ungaria și Iugoslavia.

Fenomenul domeniilor nobiliare în Banat între sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XX-lea¹ este atestat de circulația

* Muzeul Național al Banatului, Timișoara, Piața Huniade nr. 1; e-mail: corneamarius@hotmail.com.

¹ O amplă cercetare a acestui fenomen a fost efectuată de Anca-Raluca Majaru pentru teza de doctorat. Vezi Majaru 2016. În monografia comitatului Torontal (Borovszky 1912, 533) este prezentată situația celor mai întinse domenii nobiliare în perioada 1836–1838, după suprafața acestora, deținute de: Csekronics János, episcopia Zagrebului, Nákó János, contele Nákó Sándor, Kiss Ernő, contele Gyulay, familia conților Szápáry, Kiss Antal, baronul Liphay Frigyes, contele Zichy-Ferraris Ferencz, familia contelui Batthyány, capitlul Zagreb, Karátsonyi Lázár, contele Buttler János, Lázár Zsigmond de Écska, arhiducele József, Palatin al Ungariei, Tajnay János, familia Sissányi, contele Sermage și familia Bonazzi, Áldássy Ignác, frații Nikolics, Karátsonyi Lajos și László, Gyertyánffy

obiectelor și documentelor cu proveniență nobiliară, care se păstrează astăzi în muzee și arhive din Banat: Muzeul Național al Banatului (Secția de Istorie și Compartimentul de Arte Vizuale), Muzeul Național de Artă Timișoara (Galeria de Artă Europeană și Galeria de Artă Bănățeană), Muzeul de Istorie, Artă și Etnografie din Lugoj, Muzeul Banatului Montan din Reșița, Muzeul Episcopiei Romano-Catolice Timișoara, Muzeul Catedralei Mitropolitane din Timișoara, Muzeul Episcopiei Ortodoxe Sârbe din Timișoara, Muzeul de Etnografie și al Regimentului de Graniță din Caransebeș și Arhivele Naționale – Serviciul Județean Timiș, alături de muzee, arhive și biblioteci din Ungaria și Serbia.

Portrete (pictură, grafică, sculptură), mobilier, piese din ceramică, sticlă și metale, cărți, documente, diplome nobiliare, medalii, scrisori, fotografii și textile istorice sunt ilustrative pentru structura nobilimii din Banat ca parte integrantă a nobilimii din monarhia austro-ungară: marea aristocrație, nobilimea de funcții, nobilii proprietari de domenii, noua nobilime – înnobilați după 1779 pentru merite civile, comerciale, eclesiastice și militare². Lucrarea în 3 volume despre familiile nobile din comitatul Timiș, scrisă de notarul-șef Lendvai Miklós, și monografiile comitatelor Torontal și Timiș publicate la Budapesta sub coordonarea lui Borovszky Samu (1912, 1914)³ reprezintă o sursă documentară de maximă importanță pentru studierea fenomenului nobilimii în Banatul istoric.

După căderea regimului comunist în țările din estul Europei au apărut mai multe publicații despre fenomenul reședințelor nobiliare. În lucrarea din anul 2020 Podhorányi Zsolt discută aspecte din istoria unor domenii nobiliare din comitatul Torontal⁴, aparținând familiilor aristocrate cu titluri de conte

și baron și din rândul familiilor nobiliare fără titluri, dar cu particulă nobiliară: Beodra și Banloc (conții Karátsonyi), Csávós/Grăniceri și Bobda (baronii Csávossy), Csoka (familiile Marczibányi-Lederer), Elemer (familia Kiss), Kisoroszi/Rusko Selo (familia Csernovits), Ecska (familiile Lázár și Harnoncourt), Istvánvölgy/Hajducica (familiile Damaszkín și Dungyerszky), Kiszombor (familia Ronay), Lovrin (baronul Liphay), Nagyszentmiklós/Sănnicolau Mare (contele Nákó), Nagyszered/Veliko Srediste (familia Lazarovits), Nagyágj/Veliki Gaj (familia Dániel), Oléc/Stari Lec (familia Dániel), Oléc (familia Botka), Kanak/Konak (familia Dániel), Rudna (baronul Nikolics), Temesvajkoč (familiile Mocsonyi/Mocioni și contele Bissingen), Törökbence/Novi Becej (familiile Sissányi, Leiningen-Westerburg, Rohonczy, Dungyerszky), Törökkanizsa (familiile Szerviczky și Tallián), Zsombolya/Jimbolia (contele Csekonic) și Gád (baronul Gudenus). Această situație reflectă diversitatea cultural-lingvistică și religioasă a nobilimii din Banat, care număra între membrii ei catolici, ortodocși și evrei, maghiari, germani, austrieci, cehi, polonezi, sârbi, croați, italieni, spanioli, francezi, dar și armeni, georgieni, aromâni, nobili cu sau fără titluri, de cultură maghiară și germană în cadrul monarhiei habsburgice, din 1867 austro-ungară.

Din păcate, un număr extrem de mic de interioare nobiliare ale familiilor din Banat au fost fotografiate la sfârșitul secolului al XIX-lea de către Klősz György (1844–1913), fotograf din Budapesta cu origini germane: castelul conților Nákó din Sănnicolau Mare, castelul conților Karátsonyi din Beodra, castelul contelui Robert Zselenszky din Neudorf și palatul baronilor Liphay din Budapesta. S-au păstrat fotografii cu interioarele castelului din Bulci al familiei Mocioni (Mocsonyi) și al familiei Beniczky din Folia, aceste documente fotografice constituind mărturii despre gustul comanditarilor în decorarea interioarelor.

Chiar dacă majoritatea obiectelor din reședințele nobiliare bănățene au dispărut sau au fost pierdute după anul 1948, patrimoniul Muzeului Banatului s-a îmbogățit prin achiziții sau donații cu portrete nobiliare și obiecte de artă decorativă.

O imagine emblematică pentru diversitatea culturală a Banatului din secolul al XIX-lea este basorelieful cu titlul *Vizita regelui Ferenc József la Timișoara în anul 1872*, executată de artistul Kugler Pál Ferenc (Sopron, 1836 – Viena, 1875) în marmură de Carrara⁵. Acest basorelief, care pre-

Dávid, Mocsonyi János, familia Marczibányi, Szerviczky György, familia Vuchetich, familia Hertelendy, Dadányi Konstantin, Karácson István, familia Malenicza, Damaszkín Simon, Petrovics József, Gyertyánffy Lukács, Diván György, familia Koczó, familia Oexel (Rónay), Endrődy József, contele Pejachevich Péter, Csernovics Pál, Damaszkín Antal și baronul Bedekovics. Această statistică ilustrează dinamica familiilor nobiliare bănățene ca parte integrantă a nobilimii din monarhia habsburgică și gradul înalt de eterogenitate culturală într-o provincie aflată la marginea monarhiei, o realitate prezentă și în celelalte teritorii de graniță: Silezia, Galiția și Bucovina.

² Vezi Manea 2022, lucrare de 722 de pagini dedicată familiilor nobiliare în Banatul istoric de la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX.

³ Lendvai 1896, Lendvai 1899, Lendvai 1905, Borovszky 1912, 14–136; Borovszky 1914.

⁴ Podhorányi 2020.

⁵ Basorelief din marmură de Carrara, 147 × 62 × 3 cm, nr. inv. 8 (2 fragmente).

zintă vizita regelui la Timișoara în 6 mai 1872, a fost comandat de comitatul Timiș la propunerea comitelui suprem Ormós Zsigmond (1813–1894), alături de rege fiind reprezentați comitele suprem Ormós Zsigmond, Bonnaz Sándor, episcopul Diecezei de Cenad, și prim-ministrul contele Menyhért Lónyai.

Înainte de Primul Război Mondial Dessewffy Sándor, episcopul romano-catolic de Cenad cu origini nobiliare, a lăsat în anul 1907 prin testament patru portrete de familie orașului Timișoara, care le-a transferat în 1908 Pinacotecii Societății Muzeale de Istorie și Arheologie: portretele bunicii materni Koppauer Ignatz, jude al cetății Timișoara între 1789–1808, și Koppauer Erzsébet, născută Keszler, și ale părinților Dessewffy Antal, vicecomite și Zsuzsanna, născută Koppauer⁶. Din această colecție nobiliară provin două picturi italiene din secolul al XVI-lea, păstrate în patrimoniul Muzeului Național de Artă Timișoara, fiind donate de episcopul Dessewffy Societății Muzeale de Istorie și Arheologie din Banat în 1899 și 1900⁷, alături de macheta Domului din Milano, aflat astăzi în colecțiile Muzeului Național al Banatului.

După instaurarea administrației românești în Timișoara în data de 3 august 1919, a fost transferat din Primăria orașului Timișoara către muzeu cel mai important portret nobiliar pentru istoria acestei instituții: *Portretul comitelui Ormós Zsigmond*, la inițiativa căruia a fost înființată Societatea de Istorie și Arheologie din Timișoara în 25 iulie 1872. Portretul, realizat de artistul budapestan Vastagh György (1834–1922) la comanda orașului Timișoara, a fost prezentat publicului în 3 octombrie 1885 în sala mare a Primăriei din Piața

Libertății⁸. Omul politic și colecționarul Ormós Zsigmond a fost portretizat cu ordinul Sfântul Ștefan de Szamosy Elek în 1873⁹, iar în noiembrie 1883 de pictorul Than Mór (1828–1899) la comanda comitatului Timiș¹⁰. Pentru galeria de portrete a Gimnaziului Real de Stat din Timișoara pictorul Wälder János (1854–1902) a realizat *Portretul lui Ormós Zsigmond* în anul 1881¹¹.

În perioada interbelică un număr restrâns de obiecte nobiliare a intrat în patrimoniul muzeului, directorul Ioachim Miloia achiziționând în anul 1934 două portrete din proprietatea lui B. Andriș din Timișoara, picturi executate de artistul vienez Johann Mathias Ranftl (1805–1854) și datate 1830. Din păcate, identitatea celor portretizați a fost pierdută și lucrările înregistrate sumar drept “Portret de bărbat” și “Portret de femeie”¹².

Urmărind situația nobilimii din Banat înainte de 1918, anul prăbușirii monarhiei austro-ungare, și cea din decembrie 1947, anul plecării în exil a regelui Mihai și instaurarea Republicii Populare Române, constatăm numărul redus de familii nobiliare rămase în Banat în perioada interbelică: Somogyi, Fábrián, Deschan, Eisenstädter, conții Gyürky, Patyánszky, Dadányi, Vukovics, Ürményi, Nikolics, Beniczky, Mocioni (Mocsonyi), Csernovits, Meskó, Konrád, Klobusiczky, Kelcz, Jakabffy, Szúló.

După o istorie de cinci-șase generații ale acestor familii nobiliare în Banat, în noaptea de 2 spre 3

⁶ Portretele cu nr. inv. 143 (Meleg Gábor, *Portretul doamnei Koppauer-Dessewffy Zsuzsanna*, ulei pe lemn, 26,5 × 20,5 cm), nr. inv. 144 (Meleg Gábor, *Portretul lui Dessewffy Antal*, ulei pe lemn, 26 × 20,7 cm), nr. inv. 303 (Johann Jakob Stunder, *Portretul lui Ignaz Koppauer*, ulei pe pânză, 74 × 53 cm), nr. inv. 304 (Anselm Wagner, *Portretul Keszler-Koppauer Erzsébet*, pastel pe pergament, 74 × 53 cm), aflate astăzi în colecțiile Muzeului Național de Artă Timișoara. Miklósik 1996, 74–78; Miklósik 2001, 20, nr. cat. 27–30, reproduceri alb-negru la paginile 18–19.

⁷ Cornea 2012, 65, nr. cat. 1 (Anonim, secolul al XVI-lea, *Madona cu pruncul Iisus/ Madona cu garoafă*, tempera pe lemn de tei, 60 × 40 cm, nr. inv. 4, copie după lucrarea originală a Leonardo da Vinci, aflată în Alte Pinakothek din München. Donația episcopului Dessewffy către Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie din Banat în 5 aprilie 1899) și Idem, 111, nr. cat. 44 (Școală italiană, Ferrara, a doua jumătate a secolului XVI, *Sfânta Familie cu sfântul Ioan Botezătorul copil*, ulei pe placă de cupru, 16 × 14,5 cm, donația episcopului Dessewffy către Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie din Banat în 23 noiembrie 1900).

⁸ Ulei pe pânză, 156 × 111,5 cm, Muzeul Național de Artă Timișoara, nr. inv. 112. Borovszky 1914, 243; Berkeszi 1910, 14–16; Căluza 1927, 22, nr. 427; Ghid 1978, 32, nr. 348; Miklósik 1997, 214–223; Miklósik 2001, 14, nr. cat. 15, reproducere color pe coperta catalogului; Miklósik 2008, 422, reproduceri color fig 13. la 429; Cornea 2012, 234–235, nr. cat. 365. În anul 1981 portretul a fost restaurat în Laboratorul Zonal de Restaurare-Conservare al Muzeului Banatului de către Viorica Ciomocoș. Vezi monografia Miklósik-Kakucs 2013, pe coperta este reproduș în culori portretul lui Ormós Zsigmond.

⁹ Portretul a fost donat Muzeului de Artă Timișoara în anul 2011 de către descendenții din Ungaria ai comitelui Ormós Zsigmond, reproduș color în Miklósik-Kakucs 2013, 236.

¹⁰ Portret dispărut după retragerea armatei sârbe din Timișoara în vara anului 1919.

¹¹ Ulei pe pânză, 77 × 63,5 cm, nr. inv. 1104. Lucrare transferată după 1919 Muzeului Bănățean, aflată astăzi în patrimoniul Muzeului Național de Artă Timișoara. Reproducere color în Miklósik-Kakucs 2013, 238.

¹² Portrete cu nr. inv. 458 (*Portret de bărbat din Timișoara cu blazon*, ulei pe pânză, 60,5 × 49,5 cm) și nr. inv. 466 (*Portret de femeie*). Cele două lucrări au fost restaurate de pictorul Emil Lenhardt pe baza deciziei Primăriei Timișoara nr. 17734 din 1948 (nr. 152/muzeu) și de Viorica Ciomocoș în anul 1982. Reproduse în: Cornea 2012, 174–175, nr. cat. 144 și 145.

martie 1949 se aplică Decretul nr. 83, care duce la exproprierea moșierilor din județele Timiș și Caraș și deportarea acestora cu domiciliu obligatoriu. Documentele de arhivă atestă drama familiilor nobiliare vechi din Banat¹³:

– Jakabffy Lajos (1925, Arad – 2002, Szombathely) și Tamás (1926, Arad – ?) din Herneacova;

– avocatul Jakabffy Elemer din Lugoj;

– Gyertyánffy Francisca, Maria, Margareta, moștenitoarele lui László. Grâнарul Gyertyánffy din Giera a fost restituit după anul 1989, iar conacul din Giera, nr. 44 retrocedat nepotului Elisabetei;

– Jäger András;

– Ioana Jäger, – văduva lui Alexandru Jäger, cu domiciliu obligatoriu în Sibiu;

– Korek Aladar din Vălceni;

– Korek Carol din Beba Veche;

– Maria Magdalena Lucaci, născută Prepeliczay;

– Manaszy Gyula, Elisabeta, Georgina, Ana, din conacul de la Clopodia;

– Osztoics Zsigmond și fiica Paraschiva, căsătorită cu dr. Ioan Schmidt, medic veterinar;

– Osztoics Carol și soția Elena, născută Burai, cu domiciliu obligatoriu în Târgu-Mureș;

– Keltz Simion și soția Maria, născută Jakabffy, cu domiciliu obligatoriu în Târgu-Mureș;

– Vuchetich Wilma din Hodoni, comuna Cenei;

– Mixich Iosif și Otto; Beniczky Zoltan (1912, Budapesta – 2002, Timișoara), căsătorit cu Anna Schraff (1925, Timișoara, – 1997, Timișoara), din conacul de la Folea, construit după planurile lui Székely László, arhitectul-șef al orașului Timișoara;

– Beniczky György (1913, Budapesta – 1991, Budapesta), căsătorit cu Flaminia Astuto dei Duchi di Lucchesi (1916, Budapesta – 1980, Budapesta);

– Beniczky Ferenc (1919, Budapesta – 2002, Budapesta);

– baronul Csávossy Béla din Ciavoș, cu domiciliu obligatoriu în Craiova, și fiica acestuia, Xenia, căsătorită cu Constantin Indici;

– Jeszenszky Béla din Sânnicolau Român;

– Erich Otto Benedict din Gătaia, cu domiciliu obligatoriu în Sebeș-Alba, strada Louis Aragon nr. 12, pensionar militar, aflat în serviciul moșierului dr. Velicek din comuna Șemlacul Mare și

– Uzbasich Wilhelmina, văduva lui Vuchetich Iosif, din comuna Cenei.

În Arhivele Naționale – Serviciul Județean Timiș se păstrează o copie după ordinul nr. 569197 din 6 mai 1949 al Ministerului Agriculturii, Comisia centrală de expropriere, înregistrată la Comitetul Provizoriu al Sfatului Popular jud. Timiș-Torontal sub nr. 9516 din 13 mai 1949¹⁴, care descrie situația bunurilor culturale din fostele conace după instaurarea regimului comunist și risipirea acestora după o istorie de două secole.

“În aplicarea decretului nr. 83/1949, pentru desăvârșirea reformei agrare din 1945, se dispune:

Toate bunurile mobile intrate în patrimoniul Statului prin efectul legii de mai sus, se vor repartiza după cum urmează:

1. Bunurile cu caracter agricol sau care servesc scopurile agricole vor fi predate – dacă nu au fost predate până acum – imediat Gospodăriilor Agricole de Stat.

2. Diverse bunuri ca: mobilier, instrumente muzicale, diverse aparate, tablouri comune, covoare, lucruri de artă, lucruri de uz casnic, bunuri personale, fie că se află depozitate în capitala județului, fie în conace sigilate sau în alte depozite, vor fi preluate de Comitetul provizoriu al județului respectiv și li se va da următoarea destinație:

a. Întregul mobilier și toate lucrurile de uz casnic, diferite instrumente muzicale, tablouri comune, covoare comune, vor fi readuse în conace, urmând să servească scopului pentru care va fi destinat conacul.

b. Lucrurile de artă (tablouri, covoare etc.) se vor depune instituțiilor locale, ca muzee, pinacoteci, expoziții, înștiințându-se Ministerul Artelor și Informațiilor pentru a decide asupra destinației lor.

Bibliotecile, după ce vor fi controlate, vor fi predate bibliotecilor locale, cărțile rare, manuscrisele vor fi ținute la dispoziția Academiei R.P.R.

c. Armele de vânătoare, aparatele de fotografiat vor fi trimise Ministerului Agriculturii Direcției Bunuri, în termen de 10 zile de la primirea prezentei circulare.

d. Obiectele de uz personal, ca îmbrăcăminte, încălțăminte, lenjerie de corp și pat etc., care după instrucțiunile date, au trebuit să fie lăsate moșierilor expropriați, vor fi predate acestora în măsura în care ele vor fi reclamate de aceștia. În acest scop vi se remit cererile de restituire a lucrurilor personale, urmând a fi soluționate conform instrucțiunilor

¹³ Arhivele Naționale – Serviciul Județean Timiș, *fondul Comitetul Județean Timiș al P.C.R.*, 1949, nr. inv. 685, nr. inv. 686, nr. inv. 1274–1276, nr. inv. 1430; *fondul Comitetul Județean Severin 1944–1950*, nr. inv. 1086; *Colecția de documente Patyánszky*, nr. inv. 796.

¹⁴ Arhivele Naționale – Serviciul Județean Timiș, *fondul Prefectura Județului Timiș-Torontal, Secretariat – Administrație*, nr. inv. 1524, d. 7/1949, f. 9.

primite, ținându-se seama de dovezile prezentate de cei în cauză. În același fel vor fi soluționate și cererile ce le veți primi de azi înainte privind restituirea lucrurilor de uz personal.

e. Actele de orice fel, arhivele și orice fel de corespondențe vor fi ambalate și depozitate într-un loc sigur și ținute la dispoziția Comisiei de Expropriere.

3. Cererile de restituire a bunurilor imobiliare și terenurilor sunt de competența exclusivă a Comisiei Centrale de Expropriere, unde urmează a fi trimise spre soluționare.

Comitetele provizorii vor răspunde de felul cum se va aplica prezenta circulară și se va raporta modul de execuție în modul cel mai scurt.

Comisia Centrală de Expropriere, (semnătură) Vasile Vaida, Ministrul Agriculturii”

Bunurile culturale, considerate foarte importante de regimul comunist – din aur, argint și pietre prețioase –, au fost confiscate din aceste conace, centralizate în Timișoara în actualul sediu al Muzeului Național de Artă, clădirea cunoscută sub numele de Palatul Baroc, și ulterior expediate la Banca Națională din București¹⁵.

Prin transfer din conacele naționalizate în noaptea de 2 spre 3 martie 1949 au ajuns în colecția Muzeului Banatului portrete și piese de mobilier din castelul de la Banloc al conților Karátsonyi¹⁶, portrete și obiecte din conacul de la Clopodia al familiei Manaszy de Hodony (înrușiți cu familiile nobiliare Nyéky și Molnár de Parnoi)¹⁷, două por-

trete din galeria conților Pálffy¹⁸ și un număr impresionant de obiecte de artă plastică și decorativă din conacul de la Sculea al familiei Klobusiczky-Keltz.

După Al Doilea Război Mondial politica Muzeul Banatului de achiziționare a unor lucrări provenind din colecții formate în perioada interbelică a fost coordonată de un comitet format din Marius Moga, directorul Muzeului Banatului, graficianul Julius Podlipny, sculptorul Andrei Orgonaș și pictorul Franz Ferch.

În arhiva Muzeului Național al Banatului este conservată o adresă din 1968 către forurile centrale din București și cele regionale din Timișoara referitoare la achizițiile instituției în perioada 1952–1967¹⁹. Relevanța acestui document pentru studierea colecțiilor de artă alcătuite în Banat între cele două războaie mondiale este deosebită, constituindu-se într-o dovadă despre gustul și apetența unor colecționari pentru artă.

După sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, grație unei politici susținute de achiziții, au intrat în patrimoniul Muzeului Banatului portrete ale familiilor nobiliare Deschan, Kőszeghy, Bachó, Egyed și conții Althann²⁰, fiind cumpărate de la sculptorul Andrei Orgonaș (1901–1981), fiul adoptiv al fostului vicecomite de Timiș, nobilul Deschan Achill II²¹. Din aceeași galerie de portrete a familiei Deschan de Hannsen au fost donate muzeului patru portrete de către văduva sculptorului Andrei Orgonaș în 1987²². Muzeul Național

¹⁵ Arhivele Naționale – Servicul Județean Timiș, *fondul Prefectura Județului Timiș-Torontal, Secretariat – Administrativ*, d. 7/1949, adresă Prefectura Județului Timiș-Torontal din 1949, f. 14–31.

¹⁶ Decizia Secției Financiare a Regiunii Timișoara, nr. 3804 din 8 martie 1956, document aflat în Arhiva Muzeului Național al Banatului, Miklósik 1998, 207, 220, Miklósik 1999, 243–270. Portretele cu numerele de inventar 1156 (Anonim austriac, secolul XIX, *Portretul unui bărbat cu perucă brună și manta roșie / Guido von Starhemberg?*), 1157 (Szamosy Elek, *Portretul lui Lázár Karátsonyi*), 1158 (Szamosy Elek, *Portretul lui Bogdán Karátsonyi*), 1159 (Szamosy Elek, *Portretul lui Kristóf Karátsonyi*), 1160 (Anonim, *Portretul lui Franciscus Antonius Gundacker conte von Starhemberg und Schaumburg*). Alături de aceste portrete au fost transferate din castelul din Banloc în Muzeul Banatului piese de mobilier, picturi (Anonim, copie după Antonio Joli, *Capriciu arheologic cu ruine și figuri* (titlu în registru: *Baie din Veneția*), nr. inv. 1162, Anonim, *Judecata lui Paris*, nr. inv. 1161), sculpturi și fântâna monumentală din parcul castelului. Vezi și Oprescu 1999, 271–286.

¹⁷ Portretele cu numerele de inventar 707 (*Portret de bărbat*), 798 (*Portret de femeie*), 799 (*Portret de bătrână*), 801 (*Cap de femeie*, desen în creion gras, 41 × 33 cm), 802 (*Cap de bărbat*, desen în cărbune, 40,5 × 32,5 cm), 804 (Vastagh György, *Portretul lui Viktor Molnár, prefectul comitatului*

Timiș, datat 1898), Miklósik 1997, 219–221, Cornea 2012, 387, nr. cat. 387. Astăzi conservate în patrimoniul Muzeului Național de Artă Timișoara.

¹⁸ Cornea 2012, 219, două portrete din Școala maghiară, a doua jumătate a secolului XVIII, nr. cat. 289 (*Portretul contesei Maria Susanna Erdődy*, născută Pálffy), nr. cat. 290 (*Portretul contelui Cristophorus Anonius Erdődy*).

¹⁹ Arhiva Muzeului Național al Banatului Timișoara, *Referatul nr. 376 din 18 iunie 1968 privind lucrările de artă achiziționate în perioada 1952–1967*.

²⁰ Transferate Muzeului de Artă Timișoara în anul 2006, în momentul înființării acestuia. Miklósik 1998, 200–203, 215–216. Lucrările cu nr. inv. 875 (Anselm Wagner, *Portret de bărbat*), nr. inv. 876 (Anselm Wagner, *Portret de femeie*), nr. inv. 877 (*Portret de bărbat/Kacsamag*, ulei pe placă de metal alb, 20,5 × 14,7 cm), nr. inv. 878 (*Portretul lui Iosif Deschan de Hannsen*, ulei pe pânză, 70 × 58,5 cm), nr. inv. 879 (*Portretul contelui Johann Michael Althann IV*, ulei pe pânză, 67 × 51 cm), nr. inv. 880 (*Portretul lui Bachó Klára*, ulei pe pânză, 50 × 37 cm).

²¹ Elena Miklósik, muzeograf, Muzeul de Artă Timișoara, comunicare verbală, 2008.

²² Patru picturi cu nr. de inventar 5633 a, 5633 b, 5633 c, 5633 d, aflate astăzi în patrimoniul Muzeului Național de Artă Timișoara, Miklósik 1998, 216–217; *Portretul primei soții a lui Kőszeghy János II de Remete*, născută Egyed (ulei pe pânză, 67 × 52,5), *Portretul lui Kőszeghy János II de*

al Banatului a achiziționat în anul 2021 din fosta colecție a familiei Deschan *Portretul lui János Bachó de Dezsér, comite suprem de Caraș*²³ (Pl. I. 1).

În lista întocmită de Oficiul de Patrimoniu al Județului Timiș în anul 1975²⁴ sunt menționați peste 140 deținători de bunuri culturale, impunându-se constatarea că un număr de peste 40 de nume aparțin sferei sociale din perioada interbelică, numele medicului Eugen Schuber (1906–1999) deținând supremația în cercul acestor pasionați ai artei²⁵, cu 78 tablouri declarate la Oficiul de Patrimoniu, alături de sculpturi și lucrări de grafică. Dr. Eugen Schuber avea în colecție un portret de băiat în stil Biedermeier, care provenea din colecția familiei nobliare Ürményi din Săvârșin. Dr. Vörös Lajos din Arad era intermediar pentru Ürményi Pál în anii 1957 și 1964 pentru vânzarea unor obiecte de artă și documente către muzee și arhive din România, în timp ce Eugen Iovițiu și avocatul Emil Botiș funcționau ca intermediari pentru Ürményi Pál, Vukovics Elisabeta și fiica acesteia, Fiammetta²⁶.

În anii 70 doar o descendentă a vechilor familii nobiliare a declarat portrete și obiecte la Oficiul de Patrimoniu al Județului Timiș: Fiammetta Vukovics, fiica Elisabetei și a unui soldat italian²⁷. Aceste obiecte au fost achiziționate recent de Muzeul Național al Banatului, fiind discutate într-un articol publicat în anul 2020²⁸. *Portretul de fetiță* (Iphygenia Vukovics de Beregsău, 1887–1940) a fost realizat la Roma, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, de un artist rămas neidentificat²⁹. Iphygenia a fost nepoata lui Sava II Vukovics (1811–1872), important om politic în revoluția maghiară din 1848, ministrul Justiției în vremea lui Kossuth Lajos, exilat la Paris și decedat în Londra

în anul 1872. Iphygenia și sora sa, Elisabetha (1878–1957), ficele lui Gábor Vukovics și ale Cristinei Bogdan, au fost educate la Școala Sacro Cuore de la *Trinità dei Monti* din Roma, fiind ajutate financiar de mătușa lor, contesa Marianne Kinsky von Wchinitz und Tettau (1854–1938). Mama contesei era Iphygenia Dadány de Giulváz, sora bunicii celor două fete Vukovics.

Fiammetta Vukovics (1919–2008), căsătorită Trăușan, și-a petrecut copilăria alături de Eugen Teleki, celebrul Pubi, ultimul conte Teleki din Căpâlnaș, fiul Ecaterinei Mocioni și al contelui Teleki Jenő. Elisabetha a fost guvernanta copiilor avocatului Petru Groza (1884–1958) din Deva, important om politic în timpul regimului comunist din România.

Din această colecție muzeul a achiziționat diploma de înnobilare a familiei Vukovics de Beregsău din 1791 și mai multe portrete: Sava I Vukovics³⁰, Erzsébet Dadányi de Giulváz, căsătorită cu Sava II Vukovics³¹, Iphygenia Dadányi de Giulváz, căsătorită contesă Kinsky (sora Elisabethei Dadányi)³², contele Zdenko Kinsky (fiul Iphygeniei Dadányi, Pl. I. 2)³³ și Maria Vukovics de Beregsău, căsătorită Ürményi (Pl. I. 3)³⁴. Datorită comportamentului financiar iresponsabil al lui Gábor Vukovics, Elisabetha și Iphygenia nu s-au putut căsători conform rangului lor social, dar au continuat să frecventeze societatea nobiliară grație înruderii cu familia conților Kinsky von Wchinitz und Tettau, familiile Csernovics de Macea, Dadány de Giulváz, Ghyka, Ürményi, Ciotta și familia princiară von und zu Liechtenstein³⁵.

În anul 2020 au intrat în patrimoniul Muzeului Național al Banatului prin donație alte obiecte care au aparținut familiei Vukovics: două cufere de călătorie de la sfârșitul secolului al XIX-lea, un pick-up postbelic, o valiză, un candelabru și un telefon negru datând din perioada interbelică.

Anul 2001 rămâne o referință în istoriografia colecțiilor de artă din Banat prin organizarea

Remete (ulei pe pânză, 70 × 55 cm), *Portretul unei femei brune din familia Egyed-Köszeghy* (ulei pe pânză, 70 × 58 cm), *Portretul lui Bachó Judit*, căsătorită Köszeghy (ulei pe pânză, 97 × 74 cm).

²³ Autor necunoscut, sfârșitul secolului al XVIII-lea, ulei pe pânză, 51 × 37 cm, nr. inv. 49.

²⁴ Arhiva Muzeului Național al Banatului Timișoara, *Lista deținătorilor particulari și a colecțiilor constituite din județul Timiș*, 1975.

²⁵ Cornea 2016, 119–120.

²⁶ Vezi documentele din Arhivele Naționale – Serviciul Județean Timiș din *Colecția de documente Sava Vukovics*, nr. inv. 92, *fondul familial Ürményi-Vukovics*, 1824–1968, nr. inv. 1652 și *fondul familial Aurel Cosma*, 1884–1981, nr. inv. 1686.

²⁷ O relatare a poveștii de viață a Fiammettei Vukovics este publicată în Blaj 2021.

²⁸ Cornea 2020, 348–349.

²⁹ Autor neidentificat, ulei pe pânză, 50 × 35 cm, ramă ovală, databil: 1890–1900, nr. inv. 17.

³⁰ Autor neidentificat, sfârșitul secolului XVIII, ulei pe pânză, 93,5 × 67,5 cm, dimensiuni cu ramă 110 × 84 cm, nr. inv. 41.

³¹ Autor necunoscut, acuarelă, 20 × 17 cm, în ramă ovală îmbrăcată în piele cu dimensiunile 28,5 × 25 cm, nesemnăt, databil: 1860–1870, nr. inv. 68.

³² Autor necunoscut, acuarelă, 21 × 17 cm, în ramă ovală cu dimensiunile 32 × 26 cm, nesemnăt, databil: 1840–1850, nr. inv. 70.

³³ Școală austriacă, autor neidentificat, databil 1846–1850, ulei pe pânză, 38 × 33,5 cm, nr. inv. 44.

³⁴ Portret datat 1851, autor: Lorenz Gorialen (?), ulei pe pânză, 47 × 35,5 cm, nr. inv. 43.

³⁵ Vezi Blaj 2021, 107–166.

expoziției temporare *Colecții în colecția de artă a Muzeului Banatului* și publicarea catalogului de expoziție de către doamna Elena Miklóšik. În cadrul expoziției – deschisă la etajul I al clădirii Secției de Artă din strada Mercy – au fost prezentate principalele colecții de artă intrate în patrimoniul Secției de Artă prin achiziții și donații, de la înființarea Pinacotecii în secolul XIX³⁶. Autoarea catalogului a scos în evidență rolul jucat în secolul al XIX-lea de marea aristocrație (conții Karátsyoni de Banloc și Beodra³⁷, conții Náko de Sănnicolau Mare, baronii Lipthay de Lovrin, contesa de San Marco, născută Náko, din Comloșu Mare), de familiile nobiliare fără titlu (Ormós Zsigmond, comitele suprem de Timiș³⁸, familiile Kőszeghy, Deschan³⁹, Dessewffy⁴⁰), și episcopii romano-catolici de Cenad (Bonnaz Sándor, Dessewffy Sándor). În prima jumătate a secolului al XX-lea fenomenul colecțiilor de artă este ilustrat prin reprezentanți ai meseriilor liberale: medicul Eugen Schuber, inginerul scriitor Virgil Birou, judecătorul scriitor Elek Gozdsu, familia dr. Chicin, cei trei frați Kepecs⁴¹.

După anul 1989 portretele nobiliare bănățene aflate în patrimoniul Secției de Artă a Muzeului Banatului au făcut obiectul unor cercetări ample realizate de doamna Elena Miklóšik, curator al colecției de artă din Banat în secolele XVIII–XIX,⁴² fiind valorificate prin articole, studii și cataloage de expoziție⁴³.

În anul 1956 un număr important de portrete ale familiei Nikolics baroni de Rudna a fost achiziționat de Muzeul Banatului de la doctorul Ernst Messinger din Timișoara⁴⁴, căsătorit cu Elisabeta Telegdy, descendenta familiilor nobiliare Telegdy și Keltz. Portretele Nikolics au fost moștenite de mama acesteia, Ilona Keltz (1897–1963)⁴⁵, care a deținut o parte din moșia Sculea, împreună cu

fratele ei Simeon (Simi) Keltz, căsătorit cu Mária Jakabffy de Zăgujeni. În urma căsătoriei din 1918 cu nobilul József Telegdy, Ilona se stabilește în castelul din Tileagd (jud. Bihor) împreună cu cele trei fete: Ileana (Muki, 1918 – ?), Mária (Inki, 1920–1999) și Bibia (1922). După divorț, Ilona s-a mutat în Arad cu fetele Mária și Bibia, iar Ileana (Muki) a plecat cu tatăl în Franța. În perioada interbelică Ilona Keltz este partenera de viață a baronului Johann Nikolics, născut Thierfelder, fiul adoptat de baronul Mihály IV Nikolics, cu domeniul nobiliar în satul Macedonia din Banat⁴⁶.

În anul 1957 doctorul Ernest Messinger⁴⁷ a vândut muzeului patru piese de mobilier din secolul XIX, provenite din casa soacrei sale ori moștenite de aceasta de la baronul Nikolics din satul Macedonia, stabilit după război în Arad⁴⁸.

Complexul Muzeal din Arad păstrează portrete, obiecte, fotografii, documente și cărți ale familiei Mocioni din castelele din Bulci și Căpâlnaș, valorificând acest patrimoniu prin expoziția organizată în 2021 însoțită de un catalog⁴⁹.

În *Magyar Nemzeti Galéria* din Budapesta sunt conservate portrete din castelul conților Nákö din Sănnicolau Mare, vândute de această familie aristocrată după Primul Război Mondial⁵⁰, iar în expoziția permanentă a Muzeului Național din Belgrad este prezentat *Portretul generalului Petru Duka de Cadar* din 1821 (autor: Arsa Teodorović, 1767–1826).

După anul 2018 Muzeul Național al Banatului a achiziționat din colecții particulare aflate în Timișoara și Germania un număr important de portrete și obiecte ale unor familii nobiliare bănățene: Patyánszky de Viszák, Palikucsevny de

³⁶ Miklóšik 2001.

³⁷ *Ibidem*, 14–15.

³⁸ *Ibidem*, 4–7, 11–13.

³⁹ *Ibidem*, 15.

⁴⁰ *Ibidem*, 20.

⁴¹ *Ibidem*, 9–10, 21–23.

⁴² Muzeograf-curator al colecției de artă din Banat în secolele XVIII–XIX, activă în perioada 1989–2010 în Secția de Artă a Muzeului Banatului, în anul 2006 transformată în Muzeul de Artă Timișoara.

⁴³ Miklóšik 1994, Miklóšik 1996, Miklóšik 1997, Miklóšik 1998, Miklóšik 1999, Miklóšik 2001.

⁴⁴ Miklóšik 1998, 210, 222, lucrările cu nr. inv. PMT 1287 (*Portret de bărbat*), 1000, 1956 (din colecția Nikolics de Rudna), 1288 (*Portret de copil*, reprodus în: Cornea 2012, 220, nr. cat. 291), 1289 (*Portret de femeie*), 1290 (*Portret de femeie*), 1291 (*Portret de bărbat*), 1292 (*Portret de femeie*), 1293 (*Portret de femeie*), 1294 (*Portret de femeie*).

⁴⁵ Keltz 2017, 155–174.

⁴⁶ Markov–Glăvan 2010, Markov 2011, 7–15.

⁴⁷ Medicul Ernest Messinger (1915–2003) a terminat studiile la Facultatea de Medicină din Cluj în 1938, devenind medic consult la Fabrica I.T.A. din Arad. Vezi fișa acestuia în Anuarul Medicilor 1948.

⁴⁸ Astăzi conservate în colecția de artă decorativă a Muzeului Național de Artă Timișoara, nr. inv. A.D. 649 (Pat din proprietatea Ilonei Keltz, divorțată de nobilul József Telegdy), nr. inv. A.D. 650 (Secrétaire), nr. inv. A.D. 651 (Secrétaire), A.D. 652 (Noptieră neoclasică).

⁴⁹ Mocioni 2020, vezi catalogul lucrărilor provenite din castelele din Căpâlnaș și Bulci: portrete și fotografii reproduse la pp. 31–97, cărți din bibliotecile familiei Mocioni reprod. la pp. 101–161, obiecte de artă decorativă la pp. 165–189, lucrări de grafică la pp. 193–199. Despre bibliotecile familiei Mocioni vezi Colta 1993.

⁵⁰ Portretul contesei Nákö Bertha, realizat în 1855 de Friedrich von Amerling (1803–1887), ulei pe pânză, 128 × 107 cm, nr. inv. 572B. Portretul lui Nákö Konstanzia, lucrarea pictorului Joseph Abel (1764–1818), ulei pe pânză, 65 × 53,5 cm, nr. inv. 87.4.M.

Furluk, Vukovics de Beregsău, Dadányi de Giulvăz, Eisenstädter de Buzias, Piatsek de Herendești și Oloșag, conții Kinsky, primind ca donație 27 fotografii cu familia nobiliară Capdebó de Bărateaz, prieteni cu familia dr. Ludwig și Netti Diel din Timișoara⁵¹.

Dintre portretele celor patru familii nobiliare evreiești din Timișoara – Eisenstädter de Buzias (înnobiți în 1872), Gotthilf de Miskolcz (înnobiți în 1886), Derera de Gyarmatha (înnobiți în 1897), Sternthal de Nagypel (înnobiți în 1904), Muzeul Național al Banatului a deținut un portret de bărbat din familia Derera, cumpărat de custodele muzeului Berkeszi István înainte de Primul Război Mondial⁵². În anul 2018 au intrat în patrimoniul muzeului prin achiziție cinci portrete ale familiei Eisenstädter de Buzias⁵³. Simon Eisenstädter a înființat compania *Eisenstädter și Fiii* în Viena la începutul secolului XIX, fiind înnobilat în 1872 împreună cu soția, Ernestine, născută Guttmann, și cei zece copii, șapte băieți și trei fete, toți contribuind prin alianțe matrimoniale la creșterea puterii economice și financiare a familiei: Fülöp, Herman, Ignác, Áron, Antal, Nándor, Róbert, Julia, Hermine și Jozefin.

De asemenea, în anul 2024 un document important pentru istoria acestei familii a intrat în colecțiile muzeului: diploma din 1880 pentru aniversarea celor 25 ani căsătorie a lui Ignatz cu Lina, verișoara din ramura Eisenstädter din Szeged⁵⁴. Cuplul a avut 4 copii: Richard (1862–1932), Tekla (1864–?), Árpád (1867–1891) și Martha (1877–?). Richard s-a căsătorit cu Francziska Báronyi de Csóngó-Hétfalusi (decedată în 1953) și au avut 3

fete: Irén Bauer (decedată în 1975), Margit Pfeiffer (1891–1973) și Hermine Raszkó (1895–1981).

După decesul surorilor, Hermine, care fusese căsătorită cu avocatul Rasko Sándor, fostul proprietar al Fabricii de mănuși din Timișoara, a vândut în anii '70 cele cinci portrete unei familii de medici, fiind ultimele picturi înstrăinate din marea galerie de portrete Eisenstädter de Buzias. Erau portretele de care cele trei surori au fost atașate în mod special, astfel că aceste cinci picturi au fost vândute ultimele. Familia de medici a păstrat timp de trei generații aceste portrete până în anul 2018, când Muzeul Național al Banatului le-a cumpărat.

Intrate prin achiziție în patrimoniul Muzeului Național al Banatului, portretele familiei Patyánszky de Viszák⁵⁵ reprezintă fragmente din viața de fast nobiliar din Banat, o provincie aflată la marginea monarhiei austro-ungare: portretul lui György Milenkovits⁵⁶ și portretul fiului, Vazul Milenkovits, numit Patyánszky Balázs (Novi Sad, 1778 – Viszák /Vișag, 1845, Pl. I. 4)⁵⁷, portretele nepoților acestuia, Patyánszky István⁵⁸ și Patyánszky Elek (1836, Reșița – 1919, Lugoj)⁵⁹, căsătorit cu Ungár Irma⁶⁰.

Irma a adus prin căsătoria cu Patyánszky Elek portretele bunicilor și al mamei, trei acuarele executate în 1838 de austriacul Ludwig Fischer: Franz Galliny⁶¹ și soția Amalia, născută Fischer de Criciova⁶², alături de portretul ficei acestora Ottilia, căsătorită cu Mihály Ungár (părinții Irmei)⁶³.

Muzeul a achiziționat, de asemenea, diploma

⁵¹ Fotografii din secolul al XX-lea. Donația cuprinde o felicitare de Crăciun adresată lui Netti Diel, soția medicului Ludwig Diel, semnată de Eva, Dezső, Eva-Mária Capdebó, nr. inv. 179, oferta de donație nr. 1245 din data de 3.03.2022 depusă de doamna prof. dr. Pia Brînzeu.

⁵² Anton Fialla, *Portretul unui evreu spaniol din familia Derera*, ulei pe pânză, 46 × 39 cm, nr. inv. 477, semnat în dreapta jos cu negru: *A. Fialla / 1854*, achiziție din 4 februarie 1914, nr. vechi de inventar 4845. Transferat în 2006 Muzeului de Artă Timișoara.

⁵³ Cornea 2019, 233–236. Muzeul Național al Banatului, lucrările cu nr. de inv. 1 (*Portret de femeie*) și nr. inv. 2 (*Portret de bărbat*), sunt realizate de un autor necunoscut (școală maghiară, databile în jurul anului 1840, ulei pe pânză, 65 × 53 cm); nr. inv. 3 (*Portret de femeie*, autor necunoscut, școală austriacă, databil în jur de 1840, ulei pe pânză, 44,5 × 36,5 cm). Picturile cu nr. inv. 4 (*Portretul Ernestinei Eisenstädter de Buzias*, născută Guttmann) și nr. inv. 5 (*Portretul lui Simon Eisenstädter de Buzias*) sunt executate de un autor necunoscut (școală vieneză, databile în jurul anului 1830, ulei pe pânză, 95 × 77 cm).

⁵⁴ Diploma a intrat în colecțiile muzeului prin donația doamnei Svetlana Tuca din anul 2024.

⁵⁵ Cornea 2020, 346–348.

⁵⁶ Autor necunoscut, sfârșitul secolului al XVIII-lea, ulei pe pânză, 92x72 cm, în ramă neagră cu dimensiunile 110 × 90 cm, nr. inv. 79.

⁵⁷ Autor necunoscut, începutul secolului XIX, ulei pe pânză, 100 × 79 cm, nesemnat, etichetă pe verso cu text în limba maghiară, nr. inv. 23.

⁵⁸ Autor necunoscut, ulei pe pânză, 49 × 39,5 cm, nesemnat, nedatat, etichetă pe verso cu textul în limba maghiară: "*volt 49-es honvédszázad hadnagy Bem tábornok kurirja / sz. 1830 aug. 9-én / meghalt 1920 okt. 19-én Temesváron*", nr. inv. 20.

⁵⁹ Autor: Ferenczy Valér (1885–1954), ulei pe pânză, 54 × 45 cm, semnată cu roșu în stânga jos *Ferenczy Valér*, nr. inv. 21.

⁶⁰ *Irma Ungár pe malul râului, soția nobilului viszáki Patyánszky Elek*, autor: Neogrady Antal (1861–1942), sfârșitul secolului al XIX-lea, ulei pe pânză, 100 × 120 cm, semnată în colțul stânga jos: Neogrady A., nr. inv. 26.

⁶¹ Acuarelă, 23,2 × 17,8 cm, semnat și datat dreapta jos: *L. Fischer (1)838*, sub sticlă de glăjărie, ramă prețioasă Biedermeier cu furnir de nuc, cu passepartout.

⁶² Acuarelă, 26,1 × 20,9 cm, nesemnat, databil 1838, sub sticlă de glăjărie, ramă prețioasă Biedermeier cu furnir de nuc, cu passepartout, nr. inv. 81.

⁶³ Acuarelă, 26,4 × 21,2 cm, nesemnat, databil 1838, sub

nobiliară din 1912, prin care avocatul Ludig Gyula, soțul Amaliei Patyánszky, primește dreptul de a purta numele nobiliar al socrului, Patyánszky Elek. Cuplul a avut doi copii: Elemér și Erzsébet, rămasă celibatară. Elemér s-a căsătorit cu Katharina Muschong, din cei 4 copii ai cuplului, doar Kató și Margit ajungând la vârsta maturității. Kató, fiind celibatară, a lucrat la Satu Mare ca economistă, după pensionare revenind în Lugoj. În anii '80 a emigrat în Germania, unde se afla sora ei, Margit, care a avut două fiice.

Din aceeași colecție au fost achiziționate trei portrete ale familiei nobiliare Pálik-Ucsevny de Furluk⁶⁴, înrudită cu familia Patyánszky de Viszák prin căsătoria Violei Patyánszky în anul 1891 cu nobilul Pálik-Ucsevny de Furluk Theodor/Feodor: portretul lui Pálik-Ucsevny János, cel care cumpără în 1804 domeniile Furluk și Dezest⁶⁵, portretul lui Sándor (fiul lui János)⁶⁶ și portretul soției, Anna, născută Mentzer⁶⁷.

Din colecția familiei Patyánszky au fost cumpărate, de asemenea, două portrete de la sfârșitul secolului al XVIII-lea: *Portretul generalului Kristóf Károly Piatsek*⁶⁸ și *Portretul contesei Josepha Gore, căsătorită Piatsek*⁶⁹.

Prin patrimoniul deținut, Muzeul Național al Banatului este depozitarul memoriei despre diversitatea cultural-lingvistică și religioasă a acestei provincii. Un obiect din colecțiile de textile și accesorii vestimentare ar putea constitui o metaforă a memoriei obiectelor muzeale. Doamna Liana Margareta Ivone Oteșteanu, născută Vidrighin, și soțul, doctorul Emil Oteșteanu, au oferit ca donație în cursul anului 2019 o piesă extrem de rară: o haină lungă de astrahan negru⁷⁰, databilă în perioada 1902–1903, care a aparținut baroanei Margit

Matild Ida von Wildburg, născută Telbisz nobilă de Ó-Bessenyő. Haina a fost cadoul de nuntă din partea tatălui, notarul regal dr. Imre Telbisz de Ó-Bessenyő, nobil maghiar cu origini bulgare, către Margit, căsătorită cu baronul austriac von Wildburg. Rămasă văduvă în timpul Primului Război Mondial, aceasta se recăsătorește cu judecătorul Spiridon Iorgulescu, român ortodox transferat din Vechiul Regat al României în fosta provincie austro-ungară. Această haină a fost transmisă ulterior fiicei sale, Margareta, căsătorită cu Bucur Vidrighin, român ortodox, director de bancă în Timișoara. Destinul hainei, creată în perioada monarhiei austro-ungare și purtată în Timișoara, ca parte integrantă a Regatului României, în timpul domniei regilor Ferdinand și a lui Carol al II-lea, a fost marcat de transmiterea acesteia către a treia generație prin doamna Liana Oteșteanu, fiica Margaretei și a lui Bucur Vidrighin, nepoata baroanei, căsătorită în timpul regimului comunist cu doctorul Emil Oteșteanu, român ortodox din Oltenia.

Prin intermediul unor obiecte muzeale⁷¹ sunt oferite microistorii despre familiile nobiliare ale Banatului și mărturii ale spiritului multicultural din această provincie, viitoarea expoziție permanentă din Castelul Huniade, sediul Muzeului Național al Banatului, ilustrând diversitatea culturală din partea de vest a României.

BIBLIOGRAFIE

Anuarul Medicilor 1948

Ministerul Sănătății, Direcția Evidenței și Documentării Statistice, *Anuarul Medicilor 1948 cu un index al medicilor primari*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statutului, București (1948).

Blaj 2021

Adriana Blaj, *Vukovics. Vremuri trecute, vremuri prezente. Un roman de familie cu insertii lirice semnate de scriitoarea Constanța Marcu*, Timișoara (2021).

Berkeszi 1910

Berkeszi István, *Temesvári művészek*, Temesvár (1910).

Borovszky 1912

Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai. Torontal vármegye*, Budapest (1912).

Borovszky 1914

Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye*, Budapest f.a. (1914).

sticlă de glăjărie, ramă prețioasă Biedermeier cu furnir de nuc, cu passepartout, nr. inv. 82.

⁶⁴ Cornea 2020, 348.

⁶⁵ Autor necunoscut, începutul secolului al XIX-lea, ulei pe pânză, 62 × 51 cm, nesemnat, nr. inv. 25.

⁶⁶ Autor: V. Siffert, ulei pe pânză, 78 × 62 cm, semnat și datat: *V. Siffert pinx. 1847*, nr. inv. 19.

⁶⁷ Autor necunoscut, mijlocul secolului al XIX-lea, ulei pe pânză, 79 × 63 cm, nesemnat, nr. inv. 24.

⁶⁸ Ulei pe pânză, 96 × 80 cm, semnat și datat cu negru în stânga Purnick//pinx 1798, nr. inv. 76.

⁶⁹ Autor: Hugo Jacob Cimbál, ulei pe pânză, 93 × 74 cm, semnat cu alb dreapta jos *Hugo Jacob Cimbál pinx* și datat cu roșu 1799. Nr. inv. 80.

⁷⁰ Haina lungă de astrahan, nr. inv. 140, a fost o piesă de rezistență în cadrul expoziției "Tezaurul Muzeului Național al Banatului. Timișoara – ipostaze ale devenirii unei metropole europene. Cultură și societate" (18 decembrie 2019 – 29 februarie 2020), organizată în mansarda Bastionului Maria Theresia din Timișoara.

⁷¹ Credite fotografice / Photo credits: Milan Șepețan și Ioan Tasi.

- Călăuza 1927
Călăuza pinacotecei Muzeului bănăţean din Timişoara. Elaborată de direcţiunea Muzeului (1927).
- Colta 1993
Elena Rodica Colta, Bibliotecile familiei Mocioni din castelele de la Căpâlnaş şi Bulci, *Ziridava*, XVIII, Arad (1993), 365–384.
- Cornea 2012
Marius Cornea, *Pictura europeană din secolele XV–XX în Muzeul de Artă Timişoara*. Catalog general ilustrat, ediţie bilingvă română-engleză, Timişoara (2012).
- Cornea 2016
Marius Cornea, Between the Visible and the Invisible. Art Collecting in the Interwar City of Timişoara, Romania. *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts*, LIII, Bucureşti (2016), 111–127.
- Cornea 2019
Marius Cornea, Timişoara – oameni, locuri şi poveşti într-o expoziţie, în Maria Lind şi Anca Rujoiu, *Întâlniri cu arta*, catalogul bienalei Timişoara Art Encounters 2019, Timişoara (2019), 233–236.
- Cornea 2020
Marius Cornea, Mărturii cu valoare artistică ale culturii urbane din Banat în epoca modernă în colecţiile Muzeului Naţional al Banatului, *Analele Banatului*, Serie Nouă. Arheologie – Istorie, XVIII (2020), 343–356.
- Ghid 1978
Ghidul colecţiilor de pictură. Muzeul Banatului din Timişoara. Secţia de Artă, colectivul de redacţie: Stela Radu, Annemarie Podlipny, Rodica Medeleţ, Adriana Buzilă, Horst Helfrich, Timişoara (1978).
- Keltz 2017
Rosemarie Keltz, *Újfalú. Entstehen und Verwehen. Geschichte einer mitteleuropäischen Familie*, Bonn (2017).
- Lendvai 1896
Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. I, Budapest (1896).
- Lendvai 1899
Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. II, Budapest (1899).
- Lendvai 1905
Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. III, Temesvár (1905).
- Majaru 2016
Anca Raluca Majaru, *Country Houses in Banat in the 19th century*, Universitatea de Arhitectură şi Urbanism “Ion Mincu”, teză de doctorat, Bucureşti (2016).
- Manea 2022
Manea, Adriana-Patricia, *Familii nobile din Banat în secolul al XVIII-lea şi începutul secolului XIX. Heraldică şi genealogie*, Cluj-Napoca (2022).
- Markov-Glăvan 2010
Zoran Marcov, Ciprian Glăvan, Istoria familiei Nikolics redată într-un document din colecţia Muzeului Banatului, *Analele Banatului*, Serie nouă, Arheologie-Istorie, XVIII, Cluj-Napoca (2010), 173–183.
- Markov 2011
Zoran Marcov, Baronul Fedor Nikolics de Rudna (1836–1903), *Oameni, tradiţii, evenimente din Banatul de câmpie*, V, Timişoara (2011), 7–15.
- Miklósik 1994
Elena Miklósik, Încercări de reconstituire ale unor galerii de portrete din secolele XVIII–XIX, pe baza unor picturi intrate în colecţia Muzeului Banatului, *Studii şi comunicări. Muzeul de Artă Arad*, II (1994), 31–38.
- Miklósik 1996
Elena Miklósik, Câteva portrete Biedermeier aparţinând artiştilor bănăţeni, aflate în colecţia Muzeului Banatului, *Complexul Muzeal Arad, Studii şi comunicări*, III, Arad (1996), 72–85.
- Miklósik 1997
Elena Miklósik, Două portrete de Vastagh György în colecţiile de artă ale Muzeului Banatului, *Studii şi comunicări*, IV, Arad (1997), 214–223.
- Miklósik 1998
Elena Miklósik, Portrete anonime bănăţene din secolul al XVIII-lea în colecţia de artă a Muzeului Banatului, *Analele Banatului*. Artă, Seria Nouă, III, Timişoara (1998), 199–234.
- Miklósik 1999
Elena Miklósik, Dispersata galerie de portrete a familiei Karátszonyi din Banloc, *Analele Banatului*. Artă, Seria Nouă, IV, Timişoara (1999–2002), 243–270.
- Miklósik 2001
Elena Miklósik, *Colecţii în colecţia de artă a Muzeului Banatului*, Timişoara (2001).
- Miklósik 2008
Elena Miklósik, Portretul de înalt demnitar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Model central şi model local în părţile bănăţene ale Austro-Ungariei. *Analele Banatului*. Arheologie-Istorie, Serie Nouă, XVI, Timişoara (2008).
- Miklósik-Kakucs 2013
Elena Miklósik, Kakucs Lajos, *Ormós Zsigmond a múzeumalapító*, Timişoara (2013).
- Mocioni 2020
Complexul Muzeal Arad, *Familia Mocioni. Valori patrimoniale în colecţiile Complexului Muzeal Arad*, Bucureşti (2020).

Oprescu 1999

Marcela Oprescu, Statuile parcului din Banloc – un trecut prezent, *Analele Banatului*. Artă, Seria ouă, IV, Timișoara (1999–2002), 271–286.

Podhorányi 2020

Podhorányi Zsolt, *Mesélő délvidéki kastélyok* (2020).

1

2

3

4

Pl. I. 1. Autor necunoscut, sfârșitul secolului XVIII, *Portretul lui János Bachó de Dezsér*; 2. Școală germană, *Contele Zdenko Kinsky copil*; 3. *Portretul Mariei Vukovics de Beregsău, căsătorită Ūrményi* (1851); 4. Autor necunoscut, începutul secolului XIX, *Portretul lui Vazul Milenkovits, numit Patyánszky Balázs* / 1. Unknown artist, late 18th century, *Portrait of János Bachó de Dezsér*; 2. German school, *Count Zdenko Kinsky as a child*; 3. *Portrait of Maria Vukovics de Beregsău, married Ūrményi* (1851); 4. Unknown artist, early 19th century, *Portrait of Vazul Milenkovits, called Balázs Patyánszky*.

1

2

3

4

Pl. II. 1. Ludwig Fischer, *Portretul lui Franz Galliny*; 2. Ludwig Fischer, *Portretul Amaliei Galliny, născută Fischer de Criciova*; 3. Ludwig Fischer, *Portretul Otiliei Galliny, căsătorită Ungăr*; 4. Autor necunoscut, începutul secolului XIX, *Portretul lui Palik-Ucsevny János* / 1. Ludwig Fischer, *Portrait of Franz Galliny*; 2. Ludwig Fischer, *Portrait of Amalia Galliny, née Fischer de Criciova*; 3. Ludwig Fischer, *Portrait of Otilia Galliny, married Ungăr*; 4. Unknown author, late 19th century, *Portrait of János Palik-Ucsevny*.

GOTTFRIED BARTH, UN PIONIER AL DAGHEROTIPIEI ÎN EUROPA DE EST

Cristian Oliviu Gaidos*

Cuvinte cheie: tipograf, portret daghereotipic, Viena, Timișoara, Brașov, Moscova.

Keywords: printer, daguerreotype portrait, Vienna, Timișoara, Brașov, Moscow.

Gottfried Barth, a pioneer of the daguerreotype in Eastern Europe

(Abstract)

Revealed to the world by François Arago on August 19, 1839, in Paris, the daguerreotype triggered a visual revolution, offering people the unique opportunity to immortalize moments of their existence. The process conceived by Louis Daguerre was, however, rudimentary, long exposure times (between 3 and 30 minutes) restricted subjects to landscapes and architecture. With the combined use of the fast portrait lens designed by Josef Petzval in 1840, featuring a large aperture ($f/3.6$), and the high-sensitivity emulsion developed by Franz Kratochwilla in 1841, exposure times were reduced to about one second in sunlight, which encouraged the emergence of the first portrait studios.

Vienna became the epicenter of the daguerreotype in Central Europe, where skilled opticians put the technique into practice. Among the pioneers who left Vienna early to demonstrate the efficiency of the optimized process for portraiture was the printer Gottfried Barth, whose journey through Eastern Europe – Banat (December 1841), Transylvania (July 1842), the Russian Empire (cities in southern Ukraine, Kazan in 1843, and Moscow in September 1844) – remains less known.

He introduced daguerreotypy in Timișoara and Brașov, creating rapid portraits and even images of live animals for the nobility. In Moscow, he established a studio and collaborated with other local daguerreotypists, thus spreading the practice within the German émigré community. Despite his talent and efforts, Barth's aspirations to achieve fame and financial stability through daguerreotypy were unsuccessful. In 1850, he disappeared from Vienna, leaving a farewell note. The circumstances suggest suicide, likely caused by professional failure and frustration.

O descoperire senzațională, dagherotipia a fost dăruită – simbolic – lumii de către statul francez într-o ceremonie publică care a avut loc la **Institut de France** din Paris, în data de 19 august 1839. Promotor tenace al dagherotipului, fizicianul **François Arago** a prezentat procedeul, într-o sală arhiplină, în fața membrilor celor două prestigioase instituții culturale ale națiunii – **Academia de Științe** și **Academia de Arte Frumoase**¹. Contribuția pictorului **Louis Jacques Mandé Daguerre** (1787–1851) la dezvoltarea primului procedeu fotografic viabil din punct de vedere comercial este de netăgăduit, cu toate că și alți inventatori, contemporani lui, au obținut

rezultate notabile în „fixarea imaginii obținute în camera obscură”.

Având ca punct de pornire cercetările lui **Joseph Nicéphore Niépce** (1765–1833)² cu care încheiase un parteneriat încă din 1829, Daguerre a continuat să experimenteze, după moartea acestuia, impresionarea plăcuțelor de cupru argintate, sensibilizate

* Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, str. N. Bălcescu nr. 2, email: gaidos_oli@yahoo.com.

¹ John Hannavy (Ed.), *Encyclopedia of nineteenth century photography*, New York/London: Routledge Taylor & Francis Group (2008), vol. I, 368.

² Cercetările sale privind permanentizarea imaginilor obținute în camera obscură, cu ajutorul luminii, pe suprafețe tratate cu substanțe fotosensibile au pregătit terenul pentru dezvoltarea dagherotipiei. Este considerat „părintele fotografiei” pentru că a reușit să fixeze primele imagini după natură pe plăcuțe de cupru acoperite cu bitum de Iudeea. Cea mai veche fotografie realizată de Niépce (1826), care s-a păstrat până astăzi, a fost făcută de la etajul casei sale din Le Gras, domeniul familiei situat în comuna Saint-Loup-de-Varennes, Burgundia. În prezent, ea face parte din colecția Bibliotecii Universității din Texas, Austin (Roland Bourigeaud, Nicéphore Niépce – Inventatorul fotografiei. *Buletinul Asociației fotografilor din România*, vol. 6, nr. 3 (mai-iunie 1972), 11).

în prealabil cu vapori de iod. Momentul de cotitură, ce avea să înlesnească cercetările lui Daguerre, l-a constituit descoperirea imaginii latente, revelată accidental prin acțiunea vaporilor de mercur emanați de un termometru defect. Pentru a stabili imaginea, Daguerre a utilizat o soluție salină³.

După mai multe încercări eșuate de a-și valorifica descoperirea prin subscripție publică, Louis Daguerre și Isidore Niépce – fiul regretatului inventator Nicéphore Niépce –, la insistențele lui François Arago, au renunțat la brevet în favoarea statului francez. În schimb, guvernul le-a acordat celor doi o pensie viageră: 6000 de franci anual pentru Daguerre și 4000 pentru Niépce, diferența fiind justificată de contribuția lui Daguerre la dezvoltarea dioramei. Ulterior, Daguerre a publicat o broșură în care a descris detaliat cele două invenții: *Historique et description des procédés du daguerreotype et du diorama*⁴. Metoda presupunea ca plăcuța de cupru argintat să fie lustruită cu praf de piatră ponce până când suprafața căpăta un luciu asemănător unei oglinzi. Pentru a-i conferi sensibilitatea necesară formării stratului de iodură de argint, placa era tratată cu vapori de iod până ce își schimba ușor culoarea, în galben-auriu. Expunerea în camera obscură dura între 3 și 30 de minute, în funcție de intensitatea luminii (momentul zilei, anotimpul, condiții meteorologice). Revelarea imaginii latente a fost obținută cu ajutorul vaporilor de mercur încălzit care se atașau în zonele atacate de lumină. La final, imaginea era fixată cu tiosulfat de sodiu, iar pentru îndepărtarea rezidurilor plăcuța se spăla cu apă distilată⁵.

Pentru numeroșii amatori care s-au ivit la câteva zile după prelegerea lui Arago, firma Giroux & Cie din Paris a pus în vânzare (21 august 1839), pentru suma de 400 de franci, un aparat pentru dagherotipuri conceput după indicațiile exprese ale inventatorului, însoțit de toate accesoriile necesare: tăvi, substanțe, recipiente pentru iodare și dezvoltare, precum și plăcuțe întregi. Prima cameră fotografică produsă în serie a fost prevăzută cu o pereche de lentile acromatice simple Chevalier, cu o deschidere redusă a diafragmei (f/15)⁶. Era compusă

din două cutii de lemn, una fixă și cealaltă mobilă, aceasta din urmă glisând pentru a regla distanța focală. Din cauza timpului de expunere îndelungat, aria subiectelor a fost restrânsă la peisaje, naturi statice sau cadre arhitecturale. Oamenii lipseau cu desăvârșire din scenele urbane, altminteri dinamice. **Pictorul Carl Schuh** (1806–1863) a rememorat acest aspect înfiorător care a frânat în primii ani evoluția fotografiei comerciale: „*Nu poți agăța un dagherotip pe perete și să-l examinezi ca pe o gravură sau o litografie; viața lipsește din aceste imagini. Aceste observații erau parțial corecte, mai ales ultima: se vedeau străzi și piețe familiare înfățișate fără agitația care exista acolo în realitate*”⁷.

Dagherotipul, deși era o imagine pozitivă, întoarsă, imposibil de multiplicat, poseda o bogăție a detaliilor nemaîntâlnită până atunci. Din rațiuni practice, pentru protejarea imaginii – sensibilă la zgârieturi și supusă oxidării – dagherotipurile au fost montate sub sticlă, în casete din lemn sau șelac, îmbrăcate în piele și căptușite la interior cu catifea⁸.

La început, dagherotipia a cucerit publicul larg, stârnind un val de frenezie generală, care însă, din cauza dificultăților tehnice – precum manipularea complicată și timpii mari de expunere – s-a disipat treptat în rândul amatorilor. Îmbunătățirile necesare aveau să fie aduse de practicanți perseverenți, oameni de știință dedicați și câțiva întreprinzători vizionari.

Trimis de cancelarul **Klemens von Metternich** la Paris pentru a asista la expunerea lui Arago, profesorul de fizică **Andreas Ettingshausen** a învățat procedeul direct de la Daguerre. După ce a experimentat cu o cameră „Giroux” (Nr. 26), adusă din capitala Franței, Ettingshausen și-a expus propriile dagherotipuri în aula **Institutului Politehnic** din Viena (noiembrie 1839). Impactul asupra publicului vienez a fost covârșitor. La câteva luni distanță s-a constituit **Fürstenhof-Runde**⁹, un cerc al pasionaților de dagherotipie, care obișnuiau să se întâlnească în atelierul pictorului Carl Schuh din Rabengasse nr. 453 (Vorstadt Landstrasse)¹⁰.

³ Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *The History of Photography: From the Camera Obscura to the Beginning of the Modern Era*, Thames & Hudson (1969), 67.

⁴ Prima ediție poate fi consultată online pe site-ul Bibliotecii Naționale a Franței: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k56753837.texteImage> (accesat în 29.08. 2025).

⁵ Michel Frizot (Ed.), *The New History of Photography*, ed. a II-a (1998), Konemann, 38.

⁶ Todd Gustavson, *Camera, A History of Photography from Daguerreotype to Digital*, New York: George Eastman House, Sterling Signature, 9.

⁷ Carl Schuh, Neues in der Daguerreotypie. *Allgemeines Wiener Polytechnisches Journal*, nr. 94 (6 august 1842), 383.

⁸ John Hannavy (Ed.), *op.cit.*, 952.

⁹ Numele cercului provine de la Hanul „Fürstenhof” (1744) deținut de principele Palffy. Aici a deschis Carl Schuh primul atelier fotografic din Viena (1841). Clădirea din Rabengasse nr. 453 a fost demolată în 1904. Numărul de casă contemporan, care corespunde vechiului amplasament, este Beatrixgasse 19a. Anna Auer, *Die vergessenen Briefe und Schriften. Niépce, Daguerre, Talbot*, Wien: Photographische Gesellschaft/Verlag für Photographische Literatur (1997), 10.

¹⁰ Josef Maria Eder, *Der Fürstenhof in Wien und seine*

Îi amintim pe cei mai prolifici membri ai grupului care, prin prisma contribuțiilor științifice aduse dagherotipiei, au conferit Vienei greutatea unui veritabil centru regional: **Andreas Ettingshausen** (profesor de fizică la Institutul Politehnic din Viena, a realizat, în colaborare cu J. Berres, primele dagherotipuri cu secțiuni transversale ale unor plante, observate prin microscop – martie 1840), **Josef Berres** (profesor de anatomie la Universitatea din Viena, a dezvoltat un proces de gravare a dagherotipului care i-a permis să multiplice, prin transfer direct, imaginea pe hârtie – aprilie 1840)¹¹, **Josef M. Petzval** (profesor de matematică la Universitatea din Viena; pe baza unor calcule matematice aprofundate a proiectat un „obiectiv rapid” pentru portrete (f/3.6), care a redus substanțial timpul de expunere – mai 1840)¹², **Franz Kratochvila** (funcționar în cadrul Ministerului de Război, a descoperit că bromul, combinat cu iod și clor, crește sensibilitatea plăcuțelor argintate, reducând la jumătate timpul de expunere – septembrie 1840)¹³, **Johann Natterer** și **Josef Natterer** (cei doi frați au realizat primele „instantanee stradale” din istoria fotografiei – două cadre din interiorul **Ansamblului Hofburg**, în mai puțin de o secundă, utilizând compoziția lui Kratochvila și obiectivul revoluționar al lui Petzval – în vara anului 1840)¹⁴ și **Friedrich Voigtländer** (renumit optician vinez care a manufacturat în serie obiectivul profesorului Petzval – noiembrie 1840)¹⁵.

Diseminarea rapidă, prin intermediul presei scrise, a rezultatelor obținute de membrii grupului Fürstenhof-Runde a suscitat, în societatea vineză, un mare interes pentru valorificarea comercială a portretului dagherotipic. Prin utilizarea combinată a obiectivului de portret Petzval (1840) – acromatic, cu distanță focală scurtă (15 cm), diafragma luminoasă (f/3.6) – și a emulsiei cu sensibilitate crescută dezvoltate de Kratochvila (1841), expunerea a fost redusă la circa 4–15 secunde la umbră,

respectiv 1 secundă la soare¹⁶. Cele două inovații jalonează saltul fotografiei comerciale, impulsivând apariția, în a doua parte a anului 1841, a primelor studiouri de portrete din Imperiul Austriac: Viena (Carl Schuh), Pesta (Giacomo Marastoni)¹⁷, Praga (Wilhelm Horn)¹⁸ etc.

Primii care au întrezărit posibilitatea obținerii unor beneficii materiale de pe urma dagherotipiei au avut contact fie direct cu membrii grupului, fie conjunctural, prin natura ocupației lor: pictori, bijutieri, opticieni, tipografi, gravori, farmaciști etc. Viena devine punctul zero al dagherotipiei în Europa Centrală, locul în care inovațiile tehnice au fost transpuse în realitate de către opticieni iscusiți. Amatorii au avut la dispoziție, pe lângă celebrul obiectiv Petzval, pus în vânzare de Voigtländer (noiembrie 1840), numeroase camere pentru dagherotipie cu accesoriile aferente, produse de opticienii vizezi Dietzler, Eckling, Prokesch, Waibl și alții¹⁹.

Progresul dagherotipiei a generat în societatea vineză o euforie colectivă, care s-a reflectat îndeosebi în practica comercială. Regăsim fenomenul evocat succint, dar grăitor, în rubrica de știri a ziarului *Illustrierte Zeitung*, din 19 august 1843²⁰:

„Astfel, dagherotipul a început să-și lase amprenta devreme și la Viena. Savanți și amatori au acaparat acest domeniu nou dezvoltat al fizicii și aproape s-ar putea afirma că aceștia din urmă, și anume amatorii, prin practică persistentă, s-au afirmat ca empiriști competenți; cel puțin, majoritatea dintre ei l-au transformat în cele din urmă într-o profesie formală și chiar au întreprins tururi de artă dagherotipică, cu aparatul sub braț (1843).”

Capitala Imperiului Austriac a devenit o rampă de lansare pentru mesagerii dagherotipiei, care s-au deplasat în orașele de provincie din țările vorbitoare de limbă germană și regiunile limitrofe. O parte dintre dagherotipiști (daguerreotypists), cei temerari, au străbătut teritorii geografice întinse, fiind convinși că vor obține profituri substanțiale și o faimă pe măsură. În categoria pionierilor care au pornit de timpuriu din Viena spre Europa

Bedeutung für die älteste Geschichte der Photographie. *Photographische Korrespondenz*, Beilage 2, nr. 4 (1936), 1–4.

¹¹ Martin Jürgens, Ioannis Vasallos, Lénia, Oliveira Fernandes, Joseph Berres's Phototyp: Printing Photography in the Service of Science. *Rijksmuseum Bulletin*, 66, nr. 2 (2018), 147.

¹² Hannavy, *op.cit.*, 1067.

¹³ Josef Maria Eder, *History of Photography* (translated by Edward Epstein), Columbia University Press, 1945 (ediția 1972), 276.

¹⁴ *Ibidem*, 277.

¹⁵ Zur Geschichte der Daguerreotypie in Wien. *Allgemeines Wiener Polytechnisches Journal*, nr. 153 (22 decembrie 1842), 623.

¹⁶ Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op.cit.*, 158.

¹⁷ *Pesther Handlungszeitung. Kommerzial- und Industrie-Anzeiger*, nr. 45 (10 iulie 1841), 191.

¹⁸ Christoph Kaufmann, *Der geförtere Augenblick. Daguerreotypie in Sachsen 1839–1860. Inkunabeln der Photographie in sächsischen Sammlungen. Gemeinsamer Bestandskatalog "Daguerreotypie"*. Chemnitz: Edition Mobilis (2004), 110.

¹⁹ Dr. Josef Maria Eder, *Ausführliches Handbuch der Photographie*, Erster Theil. alle a. S. Druck und Verlag von Wilhelm Knapp (1892), 142.

²⁰ Wiener Neuigkeiten. *Illustrierte Zeitung*, nr. 8 (19 august 1843), 125.

Occidentală, pentru a demonstra eficiența procedurii optimizată pentru portrete, se numără funcționarul austriac **Gottfried Dreger** (care a străbătut Germania, Franța, Anglia, Scoția și Belgia în lunile februarie – martie 1841)²¹ și farmacistul **Carl Reisser** (membru în Fürstenhof-Runde, în perioada septembrie 1841 și decembrie 1842 a călătorit în Germania, Franța și Anglia)²². Corespondenții lor pentru Europa de nord-est au fost frații **Josef** și **Heinrich Weninger**, primii fotografi străini ajunși în Peninsula Scandinavă. Josef Ernest Weninger – care a părăsit Viena pe 6 noiembrie 1841 – a traversat Germania (Leipzig, Dresda și Hamburg – 1842; Kiel – martie 1843), Danemarca (Copenhaga), Suedia (Gothenburg, lângă Stockholm – iunie 1843) și Finlanda (Helsinki). La Stockholm s-a întâlnit cu fratele său, Heinrich (pornise din Viena în 1 august 1842), cu care a călătorit mai departe, trecând în Imperiul Țarist (august 1843)²³. Cei doi au deschis un atelier de fotografie la Sankt Petersburg care a funcționat până în 1857. Preț de doi ani (1844–1846), Heinrich a activat în Moscova, după care s-a întors să lucreze în atelierul fratele său²⁴.

Dacă în bibliografia de specialitate, traseul urmat de frații Weninger în partea de nord-est a Europei a fost laborios documentat, parcursul unui alt pionier, **Gottfried Barth**, în Europa de Est, prin Banat (decembrie 1841), Transilvania (iunie 1842) și Imperiul Țarist – orașele din partea de sud a Ucrainei, Kazan (august 1843), Moscova (septembrie 1844) – a rămas necunoscut.

În iarna anului 1841, un tânăr tipograf, pe nume Gottfried Barth (?–1850) părăsea Viena, purtând un bagaj voluminos, în care, pe lângă obiecte personale, erau dosite un „aparat dagherotip”, mai multe obiective Voigtländer și accesorii aferente. Pentru a ajunge la destinație – Moscova

– acesta a fost nevoit să parcurgă peste 3500 de km cu diligență. Barth se încumetase să călătorească în Rusia, probabil la invitația unui coleg de breaslă, fiind atras de oportunitățile pe care dagherotipia i le oferea. Diaspora germană din Moscova era formată, în mare parte, din emigranți saxoni (Freistaat Sachsen) angrenați în industria litografică. Barth a avut contact cu două figuri proeminente ale comunității germane: **Karl Beckers** (printre primii dagherotipiști din oraș, acesta a comercializat în magazinul propriu aparate pentru portrete daghereotipice încă din 1839) și **Gustav Hermann Kirsten** (tipograf din Dresda, care în 1838 a fondat un prosper institut litografic situat în casa lui Beckers din Kuzneckij Most). Cu toate că Barth se recomanda ca fiind din Viena, există indicii (numele specific comunităților luterane, relațiile profesionale cu emigranți saxoni) care ne îndreptățesc să credem că a fost originar din Regatul Saxoniei²⁵.

Prezența timpurie a lui Gottfried Barth în Timișoara, la mijlocul lunii decembrie 1841, este cu adevărat o premieră, el deschizând seria dagherotipiștilor itineranți care vor străbate Banatul, căutând să satisfacă pretențiile burgheziei din provincie. Barth și-a prezentat oferta venerabilului public din Timișoara printr-un anunț apărut în ziarul local *Temesvarer Wochenblatt* (18 decembrie 1841):

„Portrete dagherotipice

Subsemnatul, în drum spre destinație, informează cu umilință înaltei nobilimi și stimatului public că posedă un aparat dagherotipic [dagherian n.n.] complet pentru portrete, în conformitate cu cele mai recente invenții și îmbunătățiri, care îi permite, în timpul scurtei sale șederi aici, să realizeze portrete ale uneia sau mai multor persoane într-un interval scurt de opt până la treizeci de secunde, fără soare, folosind doar lumina zilei.

²¹ Și-a descris călătoria, plină de peripeții, într-un raport expedit cancelarului Klemens von Metternich (20 martie 1841). Pentru mai multe informații vezi: Dr. Josef Karl Mayr, *Reisebericht eines Photographen aus dem Jahre 1841. Umschau. Illustrierte Wochenschrift über die Fortschritte in Wissenschaft und Technik*, (35), Heft 49 (5 decembrie 1931), 969–971.

²² Hans Frank, *Vom Zauber alter Licht-Bilder Frühe Photographie in Österreich 1840–1860*, Molden Edition, Goed (1981), 104.

²³ Helmer Bäckström, *Ein reisender Daguerreotypist aus Wien. Photographische Korrespondenz*, LIX (ianuarie-aprilie 1922), nr. 736/39, 6–7.

²⁴ Anastasia Khoroshilova, *Zur Entwicklung der fotografischen Kultur in Russland 1839–1861. Der sächsische Fotograf Carl August Bergner in Moskau* (Teză de doctorat în Istoria Artei susținută în cadrul Facultății de Filosofie a Universității din Köln), Berlin (2024), 146.

²⁵ La începutul anului 1850, când revine în Viena, este amintit în lista celor cazați la Hanul „Weisses Ross” din Leopoldstadt, Taborstrasse nr. 321: „Gottfried Barth, daguerreotypist von Schneeberg” (*Fremden-Blatt*, nr. 10 din 12 ian. 1850, 2). O însemnare (9VQF–9QX) realizată în baza de date <https://www.familysearch.org>, ne sugerează că un anume Gottfried Barth s-a născut în Schneeberg, Sachsen în 1807 (fără sursă). Site accesat în 26.08.2025: <https://www.familysearch.org/en/tree/person/details/9VQF-9QX>. Barth nu apare însă în Registrul de nașteri al parohiei evanghelice din Schneeberg (1790–1830). Îi mulțumim pe această cale genealogistului Stefan Espig din Schneeberg pentru că ne-a ajutat să eliminăm această ipoteză. O altă coincidență este dată de faptul că litograful Augustin Bergner, care în 1840 a emigrat la Moscova, s-a născut în Schneeberg (16 iunie 1817). După ce a lucrat mai mulți ani pentru Karl Beckers, Bergner și-a deschis un atelier fotografic în Moscova (Anastasia Khoroshilova, *op.cit.*, 165).

Întrucât natura însăși este pictorul aici, portretele au cea mai înșelătoare asemănare; Nici cea mai mică trăsătură, nici cea mai discretă pată, nici cea mai neînsemnată cută de pe față, corp sau îmbrăcăminte nu poate lipsi, iar subsemnatul se fletează că oricine dorește să aibă o copie fidelă, exactă a sa, va fi complet mulțumit de acest lucru.

Prețul unui astfel de portret este de 5 fl. C.M. Într-o versiune elegantă, 10 fl. C.M. Comenzile vor fi plasate la apartamentul subsemnatului, în Casa Kunz, etajul 2, lângă catedrală; sau acceptat de dl. Polatsek Jr., librar.

*Gottfried Barth, Daguerreotypist*²⁶.

Gottfried Barth a pretins 5 fl. (monedă convențională) pentru un portret simplu, asemenea picturii G. Marastoni din Pesta²⁷, iar pentru cel elaborat, cu intervenție de culoare și ramă pe măsură, un preț dublu (10 fl.). Raportându-ne la prețurile contemporane ale unor bunuri de larg consum din Timișoara (1841), ajungem la concluzia că dagherotipul era un produs de lux: o bucată de pâine din făină superioară, cca. 700 de g (1 Pfund și 8 Loth) – 6 kr., carne vită 560 g (1 Pfund) – 12 kr., săpun 560 g (1 Pfund) – 22 kr.²⁸, o butelie de vin austriac dulce de Ausbruch – 1 fl. și 12 kr. (24 Groschen)²⁹. De asemenea, un abonament lunar (patru mese pe zi) la Hanul „Regele Prusiei” din Cetate costa 7 fl. C.M.³⁰

Primul atelier fotografic din Timișoara a fost amenajat de Gottfried Barth în casa Kunz³¹, la etajul al doilea, unde își stabilise locuința la scurt timp după sosirea în oraș. Imobilul se află în Piața Unirii, în dreapta Catedralei romano-catolice (Cetate, nr. 122). După o săptămână, Barth s-a mutat în cartierul Fabric, la Hanul „Păunul de Aur”. Câteva mostre ale muncii sale au fost expuse în librăria lui Ignatz Polatsek jun. din Cetate. Tot de acolo, clienții își puteau ridica portretele finalizate³².

Conform informațiilor documentare pe care le deținem, Barth este primul fotograf care a pășit pe

aceste meleaguri și nu pictorul Phillip Dombeck³³. Pentru majoritatea timișorenilor dagherotipul, atât de elogiat în presa vremii, a constituit o curiozitate, pe care nu apucaseră să o vadă cu ochii lor. Totuși, printre bănașenii înstăriți – nobili, funcționari, negustori – care călătoreau frecvent prin orașele Imperiului Austriac, s-au numărat câțiva care s-au interesat îndeaproape de daghereotipie. O dovadă în acest sens găsim într-un anunț publicat în *Pesther Zeitung* din 10 octombrie 1841, cu o lună înainte ca Barth să ajungă la Timișoara. Semnatarul, un bănașean anonim, și-a exprimat recunoștința față de pictorul și dagherotipistul G. Marastoni pentru maniera în care l-a portretizat: „*Bucuria infinită pe care am provocat-o familiei mele [dăruindu-i n.n.] cu un portret dagherotipat cu atâta precizie și grație de mâna dumneavoastră mă obligă să-mi exprim publică recunoștința și să vă mărturisesc că în recentele mele călătorii, de prin Germania și Austria, nu am găsit pe nimeni care să vă egaleze în arta daghereotipării portretelor și a aranjamentului de grupuri, Ein Banater*”³⁴.

În primăvara anului 1842, Barth a părăsit Timișoara îndreptându-se spre Transilvania. A traversat localitățile Lugoj, Făget, Deva și Sebeș, înainte de a poposi la Sibiu. Timpul pe care l-a alocat unei localități a variat, în funcție de interesul burgheziei locale pentru portretul daghereotipic, traseu (starea drumurilor) și de bunăvoința autorităților locale, care exercitau un control strict al străinilor.

Barth a ajuns la Sibiu la sfârșitul lunii iunie 1842. Dintr-o informare, tipărită în *Siebenbürger Wochenblatt* (10 iulie 1842), reiese că dagherotipistul a fost primit aici cu o oarecare răceală:

„Heliograful vienez Gottfried Barth se află aici

²⁶ *Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*, II, nr. 51 (18 decembrie 1841), 622–623.

²⁷ *Pesther Tageblatt*, III, nr. 259 (31 octombrie 1841), 1076.

²⁸ *Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*, II, nr. 16 (17 aprilie 1841), 196.

²⁹ *Temeswarer Wochenblatt*, II, nr. 6 (6 februarie 1841), 66.

³⁰ *Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*, II, nr. 45 (9 noiembrie 1841), 550.

³¹ Josef Kunz (1823–1895) a fost un renumit constructor, antreprenor și industriaș (proprietar al unei fabrici de cărămidă) din Timișoara. Este cunoscut datorită clădirilor pe care le-a ridicat, după anul 1870, de-a lungul actualului Bulevard 3 August 1919, în trecut Parkstrasse, respectiv Andrassystrasse. *Temeswarer Zeitung*, XLIV, nr. 47 (26 februarie 1895), 4.

³² *Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*, II, nr. 52 (25 decembrie 1841), 635.

³³ Din păcate, s-a încetățenit în istoriografie informația eronată că pictorul Phillip Dombeck a fost primul dagherotipist itinerant care a trecut prin Timișoara în 1839; vezi Cristian Graure, Din oglinda cu memorie, călătoria fotografiei la Timișoara (1839–1855). *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, XXI, Timișoara (2013), 412. Graure a tras această concluzie din reclama lui Dombeck apărută în *Temeswarer Wochenblatt* (nr. 15 din 13 aprilie 1839), deși aceasta nu menționează nicăieri că face dagherotipuri, ci doar că proiectează imaginile vii ale trecătorilor cu ajutorul camerei obscure. Tarifele percepute de Dombeck pentru vizitatori, 2 kr. pentru adulți și 6 kr. pentru copii, sunt modice în comparație cu prețurile pretinse de Barth (1841) pentru dagherotipuri (5–10 fl.). Anul următor, Dombeck este prezent la Brașov cu același tip de spectacol optic. Cu toate că înaintează o cerere Primăriei pentru a-și prelunge șederea – în care își descrie activitatea, fără să pomenească daghereotipia – nu are câștig de cauză și este nevoit să plece (S.J.B.A.N. Brașov, *Fond Primăria Brașov, Actele magistratului*, d. 1635/1840).

³⁴ *Pesther Zeitung*, nr. 241 (10 octombrie 1841), 1001.

cu un aparat de dagherotipie și cu portrete la care este destul de iscusit, cu care face venituri bune. Ce-i drept, noi văzuserăm deja aici [n.n. un dagherotip ce înfățișa Karlskirche din Viena a intrat în colecția Muzeului Bruckenthal în 1840] unele produse ale noii invenții memorabile³⁵, dar manipularea și efectele acestei invenții în prezența persoanei proprii și a alteia cunoscute a fost și este prea interesantă pentru ca, fiecare care este în stare, să nu-și procure o imagine realizată prin dagherotipie. Pentru o imagine simplă dl. Barth se lasă plătit cu 5 fl. C.M. În câteva zile, după cum am auzit, el va veni și la Brașov și va găsi acolo primirea pe care o merită³⁶.

Popasul scurt al lui Barth în Sibiu trebuie să fi fost condiționat de permisul de sedere eliberat de Primărie. După aproximativ o săptămână, *Gazeta de Transilvania* (6 iulie 1842) îi publică anunțul în limba română. Barth își luase o cameră la Hanul „Zum grünen Baum” din centrul Brașovului. Redăm textul integral al anunțului, pentru savoairea limbajului arhaic:

„Portreturi de Daguerotyp.

Dagerotipul adeca acea minunata maiestrie de a lua portretul sau chipul persoanei sau a lucrului singur prin refrângerea razelor zilei asupra unei table spre acel scop pregătite, fara nici o atingere de penel zugravoriu, este o aflare proaspătă, dela 1839, ce face iarăș cinste vremilor noastre. Dumnealui, Gotefrid Bart, elliograful, adecă zugravoriu sau scriitoriu cu razele soarelui sosi și aici la Brașov cu aparatul, adeca cu uneltele sale dagerotipice, prin care el este în stare a portretui o persoană sau mai multe în o vreme scurtă de 8 pana în 15 secunde, chiar și fara a straluci soarele, numai prin sloboda lumină a zilei.

Fiindca aici însași natura este zugravor, portretele au cel mai neasteptata asemanare cu originalul, încat nici cea mai mica trăs[ăt]ură, nici pata cea mai nepăruta, nici încrețitura cea mai n'nsemnătoare din față, din trup și din veșminte nu pot lipsi, de aci sumînsemnatul se încrede șieși, cumca cu astfeliu de portretuire fieșcare poate fi mulțumit desăvârșit, care vrea să aiba o copie cu totul naturală și acurata a persoanei sale.

Prețul unui astfeliu de portret este 5 f. m.c.; iar în ramă eleganta 8 f. m.c.

Învoiala se poate face în cvartirul subînsemnatului, în gradina de la Pomul Verde³⁷ sau și în libreriea dlui B. Nemet, iar operația se poate întreprinde de la 7 ceasuri dimineața pana la 5 dupa amiazi. Brașov, 1842, iulie 16³⁸.

³⁵ A. Huttmann, Anfängen der Fotografie. *Volkszeitung*, Brașov, an X, nr. 663 (2 august 1966), 2.

³⁶ *Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 55 (10 iulie 1842).

³⁷ Clădirea hanului se află pe str. Lungă la nr. 14.

³⁸ *Gazeta de Transilvania*, V, nr. 27 (6 iulie 1842), 108.

Cu siguranță activitatea lui Barth în Brașov ar fi rămas necunoscută, dacă jurnalistul **Anton Kurz** (1799–1848)³⁹ nu i-ar fi dedicat câteva rânduri (Cronica lunii iulie 1842), publicate în suplimentul literar al ziarului *Siebenbürger Wochenblattes*. Fragmentul reprezintă una dintre puținele mărturii contemporane – cu notele inerente de subiectivitate ale lui Anton Kurz, care se fotografiase la Barth – care oglindesc modul în care dagherotipia a fost percepută în spațiul transilvănean:

„În urmă cu mai multe zile dl G. Barth a ajuns aici și a furnizat mai multe portrete într-un interval de 5–6 secunde și la cea mai mare luminozitate a fotografiat chiar un cal al Prințului Ghika [n.n. Scarlat Grigore Ghica, agă, nepotul domnitorului Țării Românești, Alexandru Dimitrie Ghica]. Ce să mai zic despre această invenție extraordinară ale cărei explicații nu le putem explica? Fără îndoială, este una dintre cele mai mari invenții ale secolului, depășind mult galvanoplastia și electromagnetismul. Folosul acestei invenții pentru știință și artă, dacă se va maturiza, încă nu se poate bănuși. Mă pot supăra pe spiritele mici care critică acolo unde ar trebui să cinstească pios. Desigur, portretele fotografice nu sunt colorate și de aceea duc lipsă de un colorit viu, dar pot să se lipească de colorit pentru că nu sunt numai o reprezentare a feței, ci și o oglindă fidelă a sufletului și redau starea sufletească a celui fotografiat în cel mai frapant mod, așa cum nu prea va putea reda asta un artist fiindcă această stare poate să se schimbe și de 10 ori pe minut. De aceea, fiecare imagine, dacă se fac mai multe fotografii, este mereu o altă expresie care depinde de starea sufletească. În aceste portrete nu e nimic contrafăcut, totul e fidel, de aceea pentru unii nu e mulțumitor. Un copil de 4 ani m-a recunoscut la prima vedere, ceea ce se poate întâmpla numai la tablouri pictate cu mare artă. [...] Am o plăcere adevărat faustică legat de această invenție creativă, care e o descoperire de cinste a spiritului uman, și mă bucur că omul a reușit, în sfârșit, să facă din corpul ceresc cel mai mândru un sclav al lui, fără să-i slujească lui Mefisto. Dacă așa merge și pe mai departe, nu va mai fi nicio minune, ne vom obișnui cu cantitatea

³⁹ Anton Kurz (Schreiner) s-a născut la Viena în 1799. De profesie avocat, Kurz a fost atras de istorie și literatură. A ajuns în Transilvania în 1835. Ocupă funcția de secretar personal al contelei József Kemény, iar din 1840 intră în colegiul de redacție a ziarului brașovean *Siebenbürger Wochenblatt*. Atașat idelurilor Revoluției Maghiare, Kurz își găsește sfârșitul în bătălia de la Sighișoara din 31 iulie 1848 (*Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 4, Lfg. 19, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1968, 366).

fotografilor cum ne-am obișnuit cu apusul și răsăritul soarelui”⁴⁰.

Barth își dovedește cu adevărat îndemânarea în manipularea dagherotipului, cutezând să abordeze și alte subiecte decât portretul clasic, uman. Provocarea vine din partea Prințului **Scarlat Grigore Ghica** (1812–1875), mare iubitor al cailor de rasă, care îi cere, printre altele, să-i daghereotipeze exemplarul preferat. Avem de-a face cu o premieră în istoria fotografiei din Transilvania: imaginea unui cal, impresionată pe o plăcuță de cupru argintată. Principele Scarlat Ghica, însoțit de soția Elisa (n. Sutzu)⁴¹, conform celor relatate de Kurz în preambulul articolului citat, a oferit mai multe spectacole publice de dresaj ecvestru în Brașov. De pregătirea efectivă a cailor s-a ocupat Gustav Price, un dresor internațional, responsabil al grajdurilor domnești. Ulterior, cuplul a plecat la Borsec.

De la Brașov, Barth a luat pe seama calea spre graniță, pe care a trecut-o probabil, la Galați. Îi pierdem urma lui Barth, pe măsură ce înaintează în vastul teritoriu al Imperiului Rus, în direcția sud-est, spre Moscova. În lipsa surselor documentare, ne este imposibil să-i urmărim traseul sinuos. La sfârșitul lunii august 1843, Barth se oprește în Kazan, la circa 830 km depărtare de Moscova. Dagherotipistul, aflat în tranzit, publică în gazeta oficială a Guberniei Kazanului o înștiințare anonimă:

„Dagherotipistul – portretist, recent sosit, are onoarea de a informa publicul local că va rămâne în Kazan cel târziu până pe 5 septembrie. Cei care doresc să aibă portrete dagherotipice sunt rugați să se adreseze la Casa Pertsov de pe strada Rybnaya. Depuse ca o garanție a asemănării lor, astfel de portrete se găsesc aici pentru a servi publicul”⁴².

Trecerea lui Barth prin Kazan nu ar fi fost consemnată dacă nu ar fi coincis cu sosirea altor doi dagherotipiști. Episodul a fost relatat pe larg de redactorul gazetei locale *Kazanskiye gubernskiye vedomosti* din 4 octombrie 1843:

„Să ne îndreptăm mai întâi spre ceea ce e de interes pentru public. Acesta este dagherotipul. Cunoșcându-l până acum doar din auzite, curiozitatea noastră

a fost mult timp stârnită [n.n. și ne-am dorit] să privim cu ochii noștri această minunată invenție a secolului nostru, Și dintr-o dată nu mai puțin de trei dagherotipiști, dacă pot să spun așa, complet de neașteptate, unul după altul, au apărut pentru a satisface dorința generală. Mai întâi, au sosit la noi frații Barth, care au călătorit din Viena prin Rusia de Sud și se îndreptau spre Sankt Petersburg. Șansa care i-a favorizat să vină aici mai întâi le-a adus destul de multe beneficii: mulți s-au grăbit să privească miracolul, fără precedent în regiunea noastră, i-au umplut de muncă, în ciuda prețului destul de mare stabilit pentru portrete, și ne-au părăsit, se pare, fără să se plângă de pierderi. În urma lor, din partea opusă, din Sankt Petersburg, au venit [David] Davignon, cunoscut de multă vreme pentru lucrările sale de dagherotipie precum și frații Titzner care au adus odată cu dagherotipul și o multitudine de obiecte optice, și printre altele un microscop remarcabil”⁴³.

Confuzia publicistului legată de „frații Barth” o punem pe seama lipsei sale de informare. Opinăm că Barth a fost însoțit în peregrinările sale prin aceste teritorii izolate de un vorbitor de limbă rusă, probabil un asistent, căruia editorul i-a atribuit un grad de rudenie.

După trei ani de călătorie, tipograful Barth ajunge la Moscova și se instalează în casa Zasetsky, situată pe Bulevardul Tverskoy (astăzi Str. Roždestvenka). Recomandat de conașionalii săi, oameni cu afaceri respectabile (**Karl Beckers** – proprietarul unui renumit magazin universal „Gebrüder Beckers”, **Gustav Hermann Kirsten** – Institut Litografic, **Theodor Schwabe** – articole optice), Barth a câștigat rapid încrederea moscoviților, îndeosebi a celor din înalta societate, dornici să se portreteze. El și-a augmentat profitul comercializând articole fotografice necesare amatorilor:

„Dagherotipuri [aparate] de vânzare. Unul mare pentru peisaje și unul mic pentru portrete de Voigländer și un lot din cele mai bune plăcuțe și materiale franceze pentru ele, Dagherotipuri, portrete și peisaje finalizate pot fi văzute la domnul Beckers pe strada Kuznetsky Most și la domiciliul meu de pe bulevardul Tverskoy [Str. Roždestvenka], în casa lui Zasetsky. De asemenea, realizez portrete dagherotipice simple și pictate și voi da lecții în această artă oricui dorește.

*Gottfried Bardt, dagherotipist din Viena*⁴⁴.

Timp de aproape două luni cât a rămas în

⁴⁰ Anton Kurz, *Local-Typus im Juli. Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 59 (24 iulie 1842), 250. Îi aducem mulțumiri doamnei muzeograf Camelia Neagoe din Brașov, pentru că ne-a furnizat informații documentare inedite despre Gottfried Barth.

⁴¹ Site-ul familiei Ghika: http://www.ghika.net/Index_18/f02/f02_298.htm (accesat în 27.08.2025).

⁴² *Kazanskiye gubernskiye vedomosti: Organ Kazanskogo gubernskogo prap*, № 35 (28 avgust 1843), 128.

⁴³ *Kazanskaya khronika*, în *Kazanskiye gubernskiye vedomosti: Organ Kazanskogo gubernskogo prap- Chast' neofits*, № 40 (2 oktyabr' 1843), 232.

⁴⁴ *Moskovskiye vedomosti, prilozheniye k* № 109 (9

Moscova, Barth a colaborat cu alți dagherotipiști, printre care pictorul **G. Winterhalter**, originar din München și **Aleksej Grekov**, tipograful local care a deschis, în iunie 1840, primul atelier de fotografie din Rusia⁴⁵.

Odiseea dagherotipistului Gottfried Barth în Europa de Est s-a încheiat în jurul anului 1846, când a revenit la Viena. Originea și motivația sa, precum și traseul complet al călătoriilor sale (oare s-a întors pe ruta Kiev – Lemberg – Cracovia – Ostrava – Brünn?) rămân, în mare parte, necunoscute, aspecte care așteaptă să fie lămurite prin cercetarea unor noi fonduri arhivistice.

După încheierea Revoluției de la 1848–1849, Gottfried Barth și-a reluat activitatea. Îl regăsim în lista călătorilor sosiți în Viena (12 ianuarie 1850) cu mențiunea că este „daguerreotypist von Schneeberg“, cazat la Hanul „Weisses Ross“ din Leopoldstadt, Taborstrasse nr. 327⁴⁶. Aspirațiile lui Barth de a-și construi un renume și o situație materială mai bună cu ajutorul dagherotipiei s-au dovedit zadarnice. Alertată de vecini, poliția vieneză a spart ușa locuinței sale din Naglergasse nr. 282, în prima parte a lunii iulie 1850. În baza scrisorii de adio lăsate de Barth autoritățile au ajuns la concluzia că acesta și-a luat viața:

„Zilele acestea, tipograful și daguerreotypistul Barth, care trăiește în Cetate, la nr. 282, și-a părăsit apartamentul. Când nu s-a mai întors, a fost anunțată poliția și apartamentul a fost deblocat; a fost găsită o scrisoare care sugera decesul nefericitului om. Conținutul scrisorii a fost acesta: «Oamenii buni care găsesc această scrisoare se pot ocupa ca restul averii să revină mamei mele sărace». În același timp, adresa mamei sale se afla în lista bunurilor sale, care au fost găsite învelite în valize în cea mai frumoasă ordine și au fost deja plasate în custodia poliției. El a cheltuit foarte mult bani pentru perfecționarea dagherotipului și, probabil, și-a luat propria viață din disperare, din cauza inutilității experimentelor sale»⁴⁷.

Înclinăm să credem că Barth, la fel ca alți descumpăniți din Viena secolului al XIX-lea ajunși la pragul disperării, ar fi ales să se arunce în Dunăre. Începând cu anul 1840, municipalitatea a îngropat trupurile celor înecați, aduse la mal, în cimitirul „Friedhof der Namenlosen“ din Alberner Hafen, Simmering, Viena⁴⁸.

sentyabrya 1844), str. 1145, apud Shipova Tat'yana Nikolaevna, *Moskovskiye fotografy 1839–1930*. Istoriya (2012), 71.

⁴⁵ Anastasia Khoroshilova, *op. cit.*, 168.

⁴⁶ *Fremden-Blatt*, IV, nr. 10 (12 ianuarie 1850), 2.

⁴⁷ *Fremden-Blatt*, IV, nr. 164 (12 iulie 1850), 4.

⁴⁸ <https://www.wien.info/de/sehen-erleben/sehenswuerdigkeiten-a-z/friedhof-namenlosen-346448>. Cu ocazia lucrărilor de extindere a portului din anii 2012–2013, cimitirul a fost nivelat.

1

An den berühmten academischen Künstler H. Marafon.

Die unendliche Freude, welche ich meiner Familie mit einem von Ihrer Meisterhand so correct als grazios daguerotypirten Portrait gemacht, verpflichtet mich zum öffentlichen Dank, und Ihnen zu gestehen, daß ich auf meinen jüngsten Reisen durch Deutschland und Oesterreich keinen gefunden, der in der Kunst Portraits zu daguerotypiren, Gruppen zu arrangiren, Ihnen gleich komme. Ein Banater.

2

Kunst = Sachen.

Daguerreotyp - Portraits.

Der Unterfertigte, auf seiner Durchreise dahier begriffen, macht einem hohen Adel und verehrungswürdigen Publikum die ergebene Anzeige, daß er einen vollständigen **Daguerreotyp - Apparat** zum Porträtiren nach den allerneuesten Erfindungen und Verbesserungen habe, wodurch er in den Stand gesetzt ist, während seines kurzen Aufenthaltes dahier **eine oder mehrere Personen in dem kurzen Zeitraume von acht bis dreißig Sekunden, und zwar ohne Sonne, nur durch das freie Tageslicht zu porträtiren.**

Da hier die Natur selbst die Malerin ist, so haben die Porträts die tausendste Aehnlichkeit, nicht der kleinste Zug, nicht das unscheinbarste Fleckchen, nicht das unbedeutendste Hältchen am Gesicht, Körper und Kleidung darf hier fehlen, und der Unterzeichnete schmeichelt sich, daß damit Jedermann vollkommen befriedigt seyn wird, der eine naturgetreue, ganz genaue Copie seiner Person zu haben wünscht.

Der Preis eines solchen Porträts ist . 5 fl. C. M.
In eleganter Fassung 10 „ „

Bestellungen werden in der Wohnung des Unterzeichneten, im Kunz'schen Hause, 2ten Stock, nächst der Domkirche; oder bei Hrn. Polatschek jun., Buchhändler, angenommen.

Gottfried Barth,
Daguerreotypist.

3

4

Pl. I. 1. Aparat de dagherotipie, fabricat în Franța, împreună cu accesorii (<https://www.leitz-auction.com/en/French-Daguerreotype-camera-outfit/AI-2-21563>) / *Daguerreotype camera, manufactured in France, with accessories* (<https://www.leitz-auction.com/en/French-Daguerreotype-camera-outfit/AI-2-21563>); 2. Anunțul „unui bănațean” apărut în *Pesther Zeitung*, nr. 241, 10 oct. 1841, 1001/ *The anonymous announcement, signed by a resident of Banat, published in Pesther Zeitung, no. 241, October 10, 1841, 1001*; 3. Prima reclamă a dagherotipistului Gottfried Barth publicată în *Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*, nr. 51 din 18 decembrie 1841/ *The first advertisement published by the daguerreotypist Gottfried Barth in the newspaper Anhang zum Temeswarer Wochenblatt, no. 51 of December 18, 1841*; 4. Casa Josef Kunz din Cetate, nr. 122 (în dreapta Catedralei Romano-Catolice). Într-una din camerele de la etajul al doilea, Gottfried Barth a amenajat primul atelier fotografic din Timișoara (fotografie realizată de L. Letzter, cca. 1875 – *Münchener Stadtmuseum: 2012/73–44*) / *Josef Kunz House, Cetate, no. 122 (to the right of the Roman-Catholic Cathedral). In one of the rooms on the second floor, Gottfried Barth established the first photographic studio in Timișoara (photograph by L. Letzter, ca. 1875 – Münchener Stadtmuseum: 2012/73–44).*

Pl. II. 1. „Portreturi de daguerotyp” – reclama lui Gottfried Barth, în limba română, publicată în *Gazeta de Transilvania*, nr. 27 din 6 iulie 1842 / *Advertisement of the daguerreotypist Gottfried Barth published in Gazeta de Transilvania*, no. 27 of July 6, 1842; 2. Hanul „Zum grünen Baum” din Braşov, str. Lungă, nr. 14 (vedere, cca. 1920) / *Inn „Zum grünen Baum” in Braşov, str. Lungă, no. 14 (illustrated postcard, c. 1920)*; 3. Portret de bărbat (Ferdinand Rieger?, 1825–1896, avocat timişorean), dagherotip, cca. 1851 (Colecţie privată Timişoara) / *Portrait of a man (Possibly Ferdinand Rieger, 1825–1896, a lawyer from Timişoara), daguerreotype, c. 1851 (Private collection, Timişoara)*; 4. Portret de bărbat, dagherotip realizat în Timişoara, deteriorat (Colecţia Muzeul Naţional al Banatului din Timişoara, nr. inv. Istorie: 5380; 8,5 × 7 cm) / *Portrait of a man, daguerreotype made in Timişoara, damaged (Collection of the National Museum of Banat, Timişoara, inv. no. History: 5380; 8.5 × 7 cm)*; 5. Portret de femeie, dagherotip vienez atribuit lui Gottfried Barth, cca. 1847 (Colecţie privată Braşov) / *Portrait of a woman, Viennese daguerreotype attributed to Gottfried Barth, c. 1847 (Private collection, Braşov)*.

DOUĂ ALBUME ANIVERSARE CU PORTRETE, CONSIDERATE PIERDUTE ȘI REGĂSITE DE CURÂND

Elena Miklósik*

Cuvinte cheie: fotografii, album oficial aniversar, administrație, comite/prefect Ormós Zsigmond
Keywords: photographs, official anniversary album, administration, county head Ormós Zsigmond

Two anniversary albums with portraits, considered lost and recently found (Abstract)

Given the growing public preference for the new art products, the photographs, the official circles also found out the advantages of their usage in the contexts of official events. The outcome was represented by those official anniversary albums with photos which, offered to the distinguished leaders at the top of the administration or various institutions, expressed their admiration and loyalty by means of their (photographic) “presence” organised around the celebrant. Such albums, with masterfully crafted covers and beautifully executed book bindings, were presented to those honoured on special occasions. The description of such precious gifts – at first only albums containing the signatures of subordinates or admirers, later some albums comprising a significant number of photos – can be traced in the press and diaries of the time, or in other biographical notes.

In a mention specified in his book, “Memories. My Collections, III,” Ormós Zsigmond, the county head, mentions that he has received two photo albums, donated to him by the civil servants he had worked with, on February 20, 1883, to celebrate 50 years of administrative activity and the 70th anniversary of his life. The albums, including 319 images, represented the members of the County Council, those who wished to pay homage to their esteemed leader. Currently, these items constitute a valuable document, representing the “mirror” of the elite society in Timiș County, at that time, called to decide the fate of their homeland within the comitatensis councils. For a long time, the two albums were considered lost. However, they appeared in the possession of the Hungarian National Museum as part of the digitization activity of its photography collection, begun by the specialists in the field. The large number of images and the relatively reduced sources of information will prolong the research related to the photographed people, who represented the different social classes and ethnicities in Timiș County Council.

La începutul anului 1883 întregul oraș și aproape tot comitatul Timiș s-au pregătit să-l sărbătorească pe comitele/prefectul Ormós Zsigmond (1813–1894), capul comitatului, dar și prefect al orașului Timișoara. Distinsul domn ar fi împlinit la 20 februarie în acel an respectabila vârstă de 70 de ani, dar și peste 50 de ani de activitate publică în această zonă. Deși se putea mândri cu o carieră de funcționar invidiată de mai mulți colegi de-ai săi, existau și poticniri sau întreruperi “temporare” în această ascensiune. Pornind de la situația unui obișnuit jurist tânăr, provenit din rândul nobilimii mici, cu posibilități financiare aproape precare, însă ambițios, inteligent și deosebit de cugetat, bazându-se pe rezultatele și meritele sale personale obținute în “slujba țării” în calitate de funcționar corect, a reușit să urce din poziția

de viconotar – ocupată în tinerețe – în funcția de comite/prefect al Timișului (1871) mai apoi în cel de comite/prefect al orașului (1875).

Ormós Zsigmond a fost un renumit colecționar și critic de artă, Mecena al unor artiști; întregul colectiv numeros în care el își desfășura activitatea s-a străduit în a alege și a-i oferi un cadou demn pentru el. Încă din 1867, din perioada în care el îndeplinea funcția de prim-vicecomite, a încercat să convingă Consiliul comitatens să aloce fonduri pentru realizarea portretelor înaintașilor săi merituosi, iar – pe urmă – aceste lucrări să-și găsească locul în Sala mare de ședințe a Casei Comitatului Timiș. În acest sens, a luat legătură cu cei mai renumiți pictori portrețiști din capitală, a vizitat atelierelor lor, a comandat lucrările, a urmărit înrămarea, predarea și expunerea lor. Pornind de la această idee, încet-încet s-a conturat o adevărată galerie de portrete oficiale în Casa Comitatului,

* Cercetător independent, e-mail: ili_kem@yahoo.com

Fig. 1. Klösz György (1844-1913), Portretul lui Ormós Zsigmond (posibil între 1884-1886). Din albumul intitulat *Hazánk jelesei* apărut în 1886. Fotografia se află în proprietatea MNMCK Országos Széchényi Könyvtár, *Történeti Fénykép- és Interjútar.* / Klösz György (1844-1913), *The Portrait of Ormós Zsigmond* (possibly between 1884-1886) from the album entitled *The Illustrious People of our Country*. The photograph is in the property of MNMCK Országos Széchényi Könyvtár, *Történeti Fénykép- és Interjútar.*

îmbogătită periodic cu noi creații, semnate de cei mai renumiți artiști ai timpului.

Cunoscând preocupările lui Ormós din domeniul artei, Magistratul orașului a propus să-i dăruiască, pentru a-i îmbogăți colecția de pictură, un tablou deosebit, atât ca dimensiune, cât și ca temă. Conducerea orașului a început tatonarea terenului printre artiștii maghiari consacrați, conform tendințelor și lozincii lansate cu câțiva ani în urmă de intelectualii vremii: “țara se străduiește să susțină artiștii naționali prin comenzi sociale”. Astfel, Török János (1843–1892), “neobositul primar al orașului liber regesc Timișoara” – cel mai apropiat colaborator al lui Ormós în conducerea destinelor orașului aflat în plină dezvoltare – sprijinit de câțiva consilieri, a apelat la conservatorul general al muzeelor din Budapesta (Telepy Károly), pentru a obține recomandările de specialitate. Deoarece nu au găsit în acel moment în atelierile artiștilor maghiari nicio operă disponibilă și demnă pentru cel sărbătorit (compoziție istorică sau alegorie), au urmărit lucrările medaliaților unor expoziții din Europa de Vest. Norocul și faima recent obținută la Expoziția din Berlin, le-a adus în cale un artist german și opera sa, Max von Schmaedel (1859–1939), fost student al renumitului profesor academic Karl von Piloty (1826–1886)¹, profesor-vedetă al Școlii

de pictură germană a secolului XIX, apreciat și de Ormós. Pictura alegorică, de mari dimensiuni (ulei pe pânză, 141 cm × 185 cm), semnată de Max von Schmaedel, denumită “Vanitas” (Pl. I. 1–2), a avut și o altă conotație ce putea să-i trezească amintiri plăcute prefectului. Politicianul și poetul Kölcsey Ferenc (1790–1838), cândva simbolul și idolul tineretului reformist maghiar, un deosebit om de cultură și onest politician – cunoscut și idolatrizat de tânărul jurist Ormós, care l-a întâlnit în perioada 1833–1834 la lucrările Dietei de la Bratislava – în anul 1823 a compus o poezie melancolică-tristă, cunoscută și citată ulterior de foarte mulți artiști și intelectuali maghiari din acea vreme, cu titlul de *Vanitatum Vanitas*, pe aceeași temă a deșertăciunii, a trufiei și mândriei efemere care domină lumea superficială.

Nici Consiliul Comitatului Timiș nu a vrut să rămână în urmă în fața mărinimosului și costisitorului dar al orașului²: ei au hotărât (ulterior) să comande “în mărime naturală” – stând în picioare, în ținută de gală completă – portretul comitelui Ormós Zsigmond pentru Sala adunării comitatense. L-au însărcinat pe fostul vicecomite Rácz Athanász (1821–1891), devenit parlamentar și consilier regal³, cu căutările necesare pentru

german, reprezentantul picturii academice. Marile sale lucrări în care aborda teme istorice sau mitologice, folosind compoziții cu multe personaje, scenografie aproape teatrală și un colorit plăcut, deosebit de viu, au trezit apetitul publicului și al criticilor din epocă pentru astfel de puneri în scenă. A devenit profesorul și directorul Academiei de Artă din München; în atelierul său s-au format mai mulți artiști renumiți ai curentului academic, realist. Printre elevi l-a avut și pe pictorul Max von Schmaedel/Schmadel.

² *Délmagyarországi Lapok*, nr. 41, 21 februarie 1883. Pictura a costat 10.000 de mărci conform mărturiei avocatului Bessenyei Ferenc, care a publicat în ziarul local datele tabloului, demersul delegației desemnate pentru achiziționarea operei, precum și date succinte referitoare la autorul ei. Articolul a fost preluat aproape în întregime în Catalogul colecției lui Ormós Zsigmond: *Visszaemlékezések. III. Gyűjteményeim*, Temesvárott, 1888, 82–91. Ulterior, prin testament, Ormós a lăsat – muzeului înființat de el – colecțiile sale, printre care și această lucrare de care fusese foarte mândru (*Történelmi és Régészeti Értesítő Temesvárott*, SN, X/IV, 1894, 77). Azi, pictura ar necesita serioase intervenții de restaurare.

³ Rácz Athanász/Athanasie Raț (Lipova, 1821 – Timișoara, 1891) jurist, a fost subprefectul comitatului Caraș-Severin, din 1865 a renunțat la funcție și a deschis birou propriu de avocatură la Timișoara. Un timp (1876) a fost președintele Baroului de avocați, apoi din 1880 ales subprefect al comitatului Timiș, funcție în care a colaborat cu Ormós Zsigmond, devenind bun prieten al acestuia, până la moartea sa. După 1884 a fost ales, de trei ori la rând, delegat în Parlamentul Ungariei, a obținut titlul de consilier regal și decorația Coroana de Fier, îndeplinind mai multe funcții publice importante și în oraș.

¹ Karl von Piloty (München, 1826 – Ambach, 1886), pictor

depistarea unui bun portretist, deoarece acesta petrecea perioade de timp mai îndelungate în capitală. După mai multe investigații, la îndemnul unui prieten comun, i-au fost recomandați doi “artiști compatrioți maghiari, portretiști foarte căutați”: Vastagh György (1834–1922)⁴, angrenat în satisfacerea unor mari comenzi, deosebit de ocupat în acel timp și pictorul Than Mór (1828–1889). Opțiunea a fost Than Mór, originar din Banat, născut în Bečej (azi Serbia), dar cu o carieră cunoscută deja și dincolo de capitala țării, lucrând timp îndelungat și în Italia. Legăturile lui Ormós cu acest “pictor academic” (litograf și cunoscut autor de fresce) datează dintr-o perioadă mai veche⁵, deoarece încă în timpul ocupării funcției de subprefect Ormós Zsigmond a apelat la el pentru executarea unui portret al politicianului Deák Ferenc, ducând la bun sfârșit o sarcină testamentară ce i-a fost lăsată de către un prieten⁶.

Pentru realizarea portretului prefectului Ormós Zsigmond artistul a lucrat peste vară în capitală, fiind vizitat de câteva ori de ilustrul model, apoi a finalizat lucrarea la domiciliul acestuia în Timișoara, unde fusese oaspetele comitelui pentru câteva zile. Din acest motiv figurează ca locul executării picturii Timișoara, marcat de artist pe lucrare, alături de dată și semnătura sa. La finele anului, în 29 noiembrie 1883, impunătorul portret a fost dezvelit într-un cadru festiv în Sala de ședințe a Consiliului Comitatului⁷. Prin așezarea picturii în sala de consfătuiri, la sfârșitul anului, s-a încheiat șirul de evenimente oficiale organizate în cinstea prefectului.

⁴ Magistratul orașului Timișoara îi va comanda acestuia un alt magnific portret al comitelui în anul 1885, de data aceasta pentru propria galerie de portrete aflată în Sala de ședințe a Primăriei.

⁵ Unele scrisori adresate pictorului Than M. de către Ormós Zs. datează încă din anul 1864. A se vedea: Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Timiș (în continuare ANRSJT), Fond fam. Ormós 131, dosar 654 și 747 (Scrisorile dintre Ormós Zs. și Than Mór, 1864–1865 și 1882–1885).

⁶ ANRSJT, Fond fam. Ormós 131, dosar 26, f. 29 (Notele autobiografice ale lui Ormós, 1881).

⁷ Portretul dinamic, de mari dimensiuni, ulei pe pânză, ce îl înfățișează pe Ormós, stând în picioare în fața unei draperii roșii fluturânde, îmbrăcat în eleganta ținută de gală a aristocrației maghiare de la finele secolului XIX (renumitul *díszmagyar*), purtând toate bijuteriile de corali aferente ținutei, ținând sabia în dreapta, a fost preluat în 1919 de trupele sârbești în retragere. Cu câțiva ani în urmă, lucrarea, care în stânga jos poartă semnătura artistului, alături de mențiunea “*Temesvár, 1883*”, a fost descoperită și restaurată în Casa memorială Than Mór din Bečej, Serbia, sub denumirea de “*Un domn maghiar necunoscut*”. Pentru transmiterea prețioasei informații îi dătez mulțumiri domnului cercetător Serfőző Szabolcs de la Muzeul Național Maghiar din Ungaria.

Premergător hotărârii de a comanda elegantul portret, încă din anul 1882 Consiliul Comitatului, în semn de cinstire demonstrată față de șeful lor, a decis comandarea unei medalii mari de aur, care să înfățișeze portretul bust al lui Ormós⁸. În acest an, prefectul, având dese călătorii la Viena, l-a vizitat pe “renumitul gravor, profesor academic retras în pensie”, Carl Radnitzky (1818–1901), aproape zilnic câte o oră pentru a-i servi acestuia ca model⁹. Șederile la Viena însă nu au continuat foarte mult și ulterior gravorul îl atenționa pe Rácz Athanász, cel care ținea legătura dintre ei, să transmită onorabilului model să binevoiască a se deplasa din nou în atelierul său, deoarece nu va putea termina lucrarea promisă (medalia în aur) și nici gravarea portretului în relief (aceeași imagine, redată în relief înalt în oțel), care fusese destinat să decoreze coperta albumului de onoare. Este prima informație certă în care se pomeneste pregătirea albumului de fotografii destinat sărbătoritului. Și este primul demers al conducerii comitatului pentru pregătirea cadoului aniversar.

Însă nu toate cadourile oferite lui Ormós Zsigmond, la aniversarea din 20 februarie 1883, s-au păstrat în muzeul înființat de el (Muzeul Național al Banatului și Muzeul Național de Artă din Timișoara), alături de colecțiile sale lăsate prin testament. Cu timpul, pe baza diferitelor informații – obținute cu precădere din ziarele contemporane evenimentului și din surse indirecte – a devenit destul de anevoioasă reconstituirea întregului complex de cadouri oferit cu această ocazie. Au survenit și câteva confuzii.

În februarie 1883 Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie a tipărit un număr al revistei sale de specialitate, denumindu-l “album comemorativ” (*Emlékkönyv*)¹⁰, deoarece acest întreg număr din februarie 1883 a fost închinat președintelui Societății, sărbătoritului Ormós Zsigmond senior. Măgulit, el însuși menționează la data aniversării, cu ocazia discursului de mulțumire pentru cele oferite, că în fața lui se află trei cadouri impresionante:

⁸ Pentru tratarea exhaustivă a acestei teme și prezentarea medaliei (variante din argint) vezi documentata lucrare: Nicoleta Toma-Demian, *Medalia aniversării lui Ormós Zsigmond la 70 de ani (20 februarie 1883)* în *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, XII–XIII, 2004–2005, 379–392.

⁹ ANRSJT, Fond fam. Ormós 131, dosar 2, f. 22 (Notele autobiografice ale lui Ormós, 1882).

¹⁰ Acest număr al revistei, amintit atât ca album jubiliar, cât și drept carte [realizată] în amintirea prefectului, cu titlul *Ormós Zsigmond emlékkönyv, 1883 február 20*, a cuprins diverse articole legate de persoana în cauză și, dincolo de enumerarea meritelor și elogiarea activității acestuia, fusese destinat schimbului de carte dintre diverse instituții de specialitate.

două albume de fotografii, medalia aniversară de aur și un înscris aniversar pregătit de cadrele didactice din localitate¹¹. În acel moment nu aminteste de existența a încă unui alt album, pregătit de “întreg publicul iubitor al comitatului”. Acesta din urmă, este tot un album¹² având formatul unei file A4, cu mai multe pagini, legate într-un carton îmbrăcat în textilă roșie ce poartă un înscris scurt cu litere aurii pe copertă. În interior se găsesc semnăturile olografe – de la cele mai frumos caligrafiate până la cele aproape zgâriate pe hârtie de câte o mână neobișnuită cu literele – ale celor mai mulți funcționari din comitat, membri ai consiliilor orășenești (din Vinga, Biserica Albă, Vârșet, Lipova, Deta etc.), consilieri ai primăriilor din comunele aparținătoare, preoți sau notari care l-au cunoscut pe distinsul sărbătorit. Din partea unor consilieri, posibil prieteni mai apropiați, sunt formulate succinte urări de bine adresate acestuia. Cele mai multe semnături sunt explicitate prin menționarea funcției alături de nume: primar, notar principal, casier, judecător de ocol, profesor, proprietar de moșie sau parlamentar. Continuitatea ciudată a listei în timp ne permite să presupunem trecerea de la comună la comună, de la oraș la oraș a albumului pentru a fi strânse semnăturile. În prezent nu cunoaștem data la care i-a fost înmănat lui Ormós acest album de iscălituri, posibil tot în 20 februarie cu ocazia primirii delegațiilor sosite din comitat.

Donarea unor albume cu semnăturile subordonaților, ale oficialităților, ale unor rude sau colegi apropiați a fost un fenomen foarte des întâlnit începând din 1860, accentuându-se în ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea. Copertele unice, elegante, ornamentate deosebit de plăcut (cu desene și gravuri, cu aplicații metalice, cu exteriorul atent lucrat, cu învelișul coperților îmbrăcat în textile scumpe sau în piele), toate demonstau priciperea unor tipografi, bijutieri sau meșteri-legători de carte. Câteva exemplare au fost descrise și laudate în ziarele locale, cu atât mai mult cu cât se obișnuia ca aceste opere de artă să fie expuse pentru un timp publicului, în vitrinele librăriilor din oraș¹³.

¹¹ Nu cunoaștem forma acestui înscris (*Emlékirat*), nu este exclus să fi fost un fel de “album ornamental”, cu o copertă mai aparte, cu doar câteva file legate în interior, conținând semnăturile cadrelor didactice locale.

¹² ANRSJT, Fond fam. Ormós 131, dosar 214 (Scrisori de felicitare, telegrame, rapoarte, articole de ziar, 1883).

¹³ În anul în care baronul general Anton von Scudier (1818–1900) a obținut lăsarea sa la vatră, Consiliul orășenesc al Timișoarei a hotărât realizarea unui astfel de “album de mulțumire” destinat pensionatului general (“pentru toate acele merite nenumărate și utile pe care acesta le-a obținut în

Un fascinant album aniversar de semnături, datând din anul 1880, a intrat printr-o generoasă donație în colecția Muzeului Național al Banatului în anul 2024. El a fost creat cu ocazia sărbătoririi a 25 de ani de căsătorie (nunta de argint) a magnatului Ignátz Eisenstädter de Buziaș (1830–1893) și a soției sale, doamna Lina¹⁴. Piesa prezintă un dublu interes pentru cercetători. O dată, din punct de vedere al artei (legătoriei de cărți): coperta de piele, atrăgătoare, frumos lucrată, cu fine ornamente de metal aplicate în cele patru colțuri și încă unul de metal și email în centru, toate cu rafinate trimiteri la ornamentația permisă de religia iudaică (Pl. II. 1–2). Al doilea câștig este cel documentar: semnăturile *manu propria* ale unor personalități de seamă ale regiunii noastre, situate în funcții importante și aflate în anturajul celor sărbătoriți¹⁵ (Pl. II. 3).

În anul 1882 este semnalată existența unui alt album aniversar pregătit pentru “ovaționarea” filantropului și directorului Babusnik Ágoston (1817–1895) din fruntea Primei Case de Economii din Timișoara. Babusnik, persoană deosebit de stimată de colegi și subalterni, mare comerciant de coloniale, a fost distins în anul 1882 cu Crucea de merit a Ordinului Franz Joseph în grad de cavaler. Reporterul relatează că “splendidul album” reunește fotografiile tuturor funcționarilor și consilierilor din cabinetul directorial al băncii conduse de sărbătorit. Atât albumul, cât și felicitarea de pe primele pagini “*au fost executate printr-o caligrafie minunată*” a cunoscutului specialist Tabakovics¹⁶. Majoritatea fotografiilor prezente în acest album a servit ulterior la ilustrarea monografiei băncii întocmite mai târziu, în 1896¹⁷.

Descrierile mai succinte sau mai amănunțite ale celor mai deosebite evenimente și cadouri

activitățile sale întreprinse în preajma orașului Timișoara”). *Temesi Lapok*, nr. 248, 24 octombrie 1878, 2. Elegantul înscris a fost înmănat generalului de către primarul orașului, Török János.

¹⁴ Mulțumesc colegilor dr. Nicoleta Toma-Demian și fotografului Ioan Tasi pentru ajutorul oferit în obținerea imaginilor foto ale acestei piese.

¹⁵ Albumul de semnături a fost secondat de unul de fotografii, înmănat capului familiei în cadrul sărbătorii jubiliare de către un bun prieten al familiei, Babusnik Ágoston (1817–1895), bogat comerciant și director de bancă din Timișoara. *Temesi Lapok*, nr. 202, 3 septembrie 1880, 2. Din păcate, despre existența acestei piese nu deținem alte informații.

¹⁶ *Délmagyarországi Lapok*, nr. 192, 23 august 1882, 2; *Temesvári Zeitung*, nr. 191, 22 august 1882, 3.

¹⁷ Barát Ármin és Stolz M. Ágost, *A temesvári első takarékpénztár ötven éves története (1845–1895)* [Istoria celor cincizeci de ani ai primei Case de Economii din Timișoara], Temesvár, 1896.

aniversare (de acest fel) le întâlnim în ziarele locale germane sau maghiare. Prin aceste rânduri transpare mândria patriot-locală în momentul în care se menționează și numele unor meseriași bănățeni/timișoreni pricepuți, care au contribuit la realizarea acestor opere. O astfel de piesă deosebită, presupunem un album doar de semnături, i-a fost oferită și domnului L. Tauber, directorul Fabricii de spirit din Timișoara, cu ocazia retragerii sale din activitate în anul 1883. Nota din ziarul local¹⁸ îl menționează pe legătorul de carte proiectant și executant în aceeași persoană, pe amintitul domn Tabakovics (*"cel care a excelat din nou"* prin confecționarea copertei îmbrăcată în catifea albastră cu accesorii metalice aurii); autorul articolului susține că respectiva operă *"fără tăgadă ar putea face față oricărui produs similar din Viena sau Paris"*¹⁹.

Însă, fără îndoială, albumele de fotografii, cu copertile lor lucrate maiestuos, purtând decorații scumpe și alese, oferite în cadrul evenimentelor oficiale, au luat locul celor cu semnături, înmulțindu-se după 1880 și în Banat.

Două astfel de albume de fotografii, intrate în colecția lui Ormós Zsigmond, primite cu ocazia sărbătoririi din februarie 1883 (cele evidențiate de el însuși în discursul de mulțumire), au intrat în vizorul specialiștilor în ultimii 2–3 ani²⁰. Încă în lista obiectelor de artă din cel de-al doilea catalog al colecției sale (apărut în 1888) Ormós Zsigmond a relatat, în rândul operelor de artă deținute de el, despre existența unui "album principal" și a unui "album suplimentar", oferind cititorilor săi descrierea lor amănunțită²¹. În lipsa pezenței fizice a celor două albume, dispărute probabil la ceva timp după decesul lui, referirile la acestea s-au bazat pe datele oferite de însuși Ormós. Astfel, de două ori, el face trimitere la faptul că fotografiile celor 600 de membri ai Consiliului Comitatului nu au încăput într-un singur album, fapt pentru care a fost nevoie și de unul "suplimentar" pentru satisfacerea dorinței tuturor participanților. În realitate însă, cercetătoarea istoriei fotografiei maghiare, doamna dr.

Szakács Margit, într-un bine documentat articol²² în care prezintă și descrie cele două piese apărute în muzeul lor, clarifică informația. După studierea acestor albume, vândute unui muzeu maghiar în 1962, ea transcrie și numele tuturor celor reprezentați în ele. Astfel, trebuie să concluzionăm faptul că în realitate avem de-a face în total cu "doar!" 319 imagini fotografice (187 în primul și 132 în al doilea album). Descrierea albumelor corespunde cu cea oferită de Ormós, în articol regăsindu-se și o fotografie alb-negru a copertei primului dintre ele. Cele două obiecte nu sunt identice, primul album²³ – provenit de la firma de legătorie de carte Zander, renumită în Viena – pare să fie mai elegant și puțin mai mare ca dimensiuni (40 × 31 × 6 cm) decât cel de-al doilea (24 × 29 × 7 cm), cu coperta mai puțin pompoasă, posibil comandat ulterior, poate chiar de la o firmă locală. Diferența este accentuată și de foaia de recomandare a primului "volum" deosebit de frumos caligrafiată și ornamentată, realizată de profesorul de desen Varjassy Árpád, membru al Societății Muzeale de Istorie și Arheologie locale. Acesta a redat în laviu stema personală a comitelui, însoțită de stema comitatului condus de el, precum și câteva imagini alegorice, care fac trimiteri la preocupările intelectuale ale sărbătoritului (istoria, științele și literatura). Fila este secundată de cea care conține dedicația frumos caligrafiată. Aceste detalii nu sunt amintite în legătură cu albumul "suplimentar" (de format diferit), probabil lipsind.

Interesantele albume au mai trecut prin mâna unui cunoscător/cercetător (?) deoarece (poate în preajma achiziționării lor?) pe versoul cartoanelor-suport ale fotografiilor a fost marcat cu cerneală neagră, în manuscris, numele celui reprezentat pe avers și localitatea unde respectiva persoană s-a aflat în funcție. Însemnările ambelor albume prezintă dese greșeli, denotând faptul că anonimul care a operat înscrisurile nu a fost familiarizat nici cu denumirile tuturor localităților cuprinse cândva în comitatul Timiș și nici cu ortografia corectă a unor nume diferite de cele maghiare. Chiar dacă comitele Ormós nu a intrat în posesia fotografiilor tuturor celor 600 de membri din

¹⁸ *Délmagyarországi Lapok*, nr. 95, 27 aprilie 1883, 2.

¹⁹ Articolul pomeneste faptul că domnul Tabakovics a pregătit recent o altă piesă asemănătoare, precum și faptul că el este o figură cunoscută, atât publicului din oraș, cât și semnatărilor articolului, deoarece lucrează în tipografia ziarului.

²⁰ Aici se cuvine să-i mulțumesc colegului Cristian Oliviu Gaidoș, muzeograf în cadrul Muzeului de Istorie, Etnografie și Arte Plastice din Lugoj, pentru faptul că mi-a atras atenția asupra unui articol pe această temă apărut în publicațiile de specialitate din Ungaria.

²¹ Ormós Zsigmond, *Visszaemlékezések. III. Gyűjteményeim*, Temesvárott, 1880, 206–207, nr. 460 și 461. Vezi și Nicoleta Toma-Demian, *op. cit.*, 381, 384.

²² Szakács Margit, *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Fényképalbumainak Katalógusa I. rész, A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve*, Budapest, 1984, 5–94. Albumele amintite apar la numerele 26 și 27, paginile 60–65. În prezent, ele au ajuns din Muzeul Mișcării Muncitorești Maghiare în colecțiile Muzeului Național Maghiar, iar o parte din conținutul lor se găsește deja pe site-ul acestuia din urmă, datorită digitalizării fondului său, operațiune continuată și în prezent.

²³ Este publicată doar imaginea copertei primului album, alb-negru, în condițiile de fotografiere și de publicare posibile pentru unele reviste la nivelul anului 1984. *Ibidem*, 61.

consiliul în fruntea căruia se afla, aceste albume reconstituie o imagine de ansamblu a elitei societății din Banat de la finele secolului XIX, modul de funcționare a ei, oferind posibilitatea întocmirii arhontologiei timișene din preajma anilor 1870–1885.

Răsfoind presa locală, însemnările autobiografice ale lui Ormós, scrisorile sale trimise sau primite, publicațiile celor două Societăți Muzeale (de istorie și de științele naturii), lista viriliștilor din comitat, înregistrările Baroului de avocați și monografia comitatului Timiș etc., putem completa cu informații utile succinte textele de pe versoul cartoanelor, putem stabili identitatea și reușim să urmărim, într-o oarecare măsură, cariera unor personaje din cele două grupuri. Cercetarea este foarte anevoiasă deoarece unii dintre cei fotografiați nu au fost persoane foarte importante și nu sunt pomenite în documentele cercetate. Ei au jucat un rol însemnat, doar datorită micilor merite/diferențe locale (au fost mai înstăriți, mai vocali în reprezentarea intereselor unor așezări, au avut studii etc.), care i-au ridicat în fruntea propriilor lor comunități, pe care le reprezentau apoi în adunările generale comitatense. Însă prezența lor diversifică și completează imaginea societății căreia i-au aparținut. Așezarea fotografiilor în cele două albume s-a făcut „democratic”, nu au ținut cont de importanța personajului, i-au înșirat în funcție de inițiala numelui de familie (A-K, 187 de persoane și K-ZS, 132 de persoane). Toate fotografiile sunt executate în interiorul unor studiouri foto, au dimensiunea „carte de vizite”, sunt cașerate pe cartoane de 9 × 6 cm, care poartă pe versoul lor litografia-reclamă a atelierului artistului fotograf la care s-a apelat. Unele detalii tehnice ale fotografiilor, fișele preliminare ale documentului sunt întocmite cu atenție în momentul plasării lor pe internet de către doamna dr. Lengyel Beatrix (căsătorită Cseh) și Gaskó Jutka de la Muzeul Național Maghiar, începând din anul 2024. Întrucât Muzeul maghiar lansează pe site-ul propriu și fotografiile multor alte piese documentare (hărți, grafică, înscrisuri, afișe etc.) imaginile albumului Ormós, neavând exclusivitate, se intercalează cu acestea. Din multitudinea de fotografii ale albumelor s-a reușit până acum prezentarea (periodică) a unor loturi mai reduse, numărul lor depășind în prezent cca. 120 bucăți. Prelucrarea definitivă a tuturor datelor acestor documente este o muncă anevoioasă, care necesită timp îndelungat și o colaborare a Muzeului proprietar al albumelor

din Ungaria cu Muzeul Național al Banatului, la care am și fost invitați²⁴.

În ianuarie 1883 Kabdebó Gergely, notarul comitetului de organizare a aniversării, a lansat o circulară adresată membrilor Consiliului comitatens²⁵ în care comunica doritorilor condițiile participării cu fotografii în albumul aniversar (la acea dată se vorbește doar de unul singur!):

“Stimate membru al comitetului comitatens [...]

În cazul în care ați dori să acceptați această [invitație], atunci binevoiciți a trimite, domnului Kapdebó Gergely, membru al comitetului comitatens, notarul conferinței, cel târziu până la 15 februarie anul curent, portretul (bust)[al Domniei voastre] conform modelului mai jos semnalat și 2 forinți pentru acoperirea cheltuielilor, iar în cazul în care ați dori și o medalie aniversară, încă un forint.

Portretul va fi admis numai în modelul/formatul carte de vizită și anume, cu înălțimea de 106 milimetri și până la lățimea de 65 milimetri.”

Presupunem că timpul relativ scurt pentru pregătirea unei imagini mulțumitoare (a celui reprezentat) a produs diferențele de timp în care se înscrie datarea portretelor invitaților. La rezezeală au fost predate unele fotografii obținute cu altă ocazie, cu câțva timp în urmă. Alături de ele stau cele produse în decursul unei luni pe care, conform circularei, le aveau la dispoziție. Acest motiv ar sta și la baza apariției unor imagini provenite din centre foarte îndepărtate, ele probabil au existat deja de o vreme în posesia unora dintre cei portretizați. Verificarea litografiilor-reclamă de pe versoul cartoanelor sau a marcajelor tipărite în zona de jos a suportului, pe față, ne dezvăluie atelierele fotografice la care s-a apelat – în acel moment sau în urmă cu ceva timp, însă nu foarte îndepărtat de momentul festiv. Unele, pare-se, au fost obținute în studiouri fotografice budapestane (portrete ale parlamentarilor), alte câteva în capitala imperiului, la Viena, ori în renumite stațiuni de odihnă

²⁴ Dr. Lengyel Beatrix, șefa Departamentului de fotografii istorice din cadrul Muzeului Național Maghiar, mi-a pus la dispoziție până în prezent aprox. 120 de imagini pentru a fi studiate și pentru a încerca să stabilim biografia celor reprezentați. Volumul mare de informații, propus să fie adunat, trebuie dublat în viitor și de cercetarea artiștilor fotografi și a atelierelor fotografice, care au executat portretele. Pentru muzeul proprietar al albumelor obținerea acestor informații foarte complexe, legate de istoria fotografiei, par să constituie prioritate absolută.

²⁵ Documentul, constând într-o singură filă, se află în dosarul ce conține amintitul album roșu, cu semnăturile membrilor Consiliului. Ca dată figurează doar luna ianuarie 1883, fără specificarea zilei. ANRSJT, Fond fam. Ormós 131, dosar 214, f. 1.

(moșierii, marii afaceriști), dar întâlnim și câteva utilizate deja și cu alte ocazii, ele fiind prezente și în alte albume²⁶, ori preluate ulterior în diferite monografii tipărite pe la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX²⁷. De obicei, în mai rarele ocazii din perioada anilor 1870–1880, în cazul fotografierii, cel portretizat comanda mai multe exemplare din aceeași fotografie (ele fiind folosite ca adevărate “cărți de vizită”). În cazul de față întâlnim două astfel de exemple: fotografia lui I.S. Eisenstädter de Buziaș și a lui Deutsch Bernát de Hatvan, care poartă pe verso “recomandările” *manu propria* ale înfățișărilor.

Pentru funcția de președinte al comitetului organizator al evenimentului atât de așteptat a fost ales căpitanul Ambrózy Béla, baron de Séden (1839–1911), un bun prieten al lui Ormós²⁸. În fruntea unei delegații acesta i-a înmănat sărbătoritului atât albumele, cât și “celelalte cadouri”, deschizând astfel șirul de vizite oficiale din acea zi al diferitelor grupuri de funcționari care, în funcție de programul bine stabilit, urmau să prezinte urările de bine și de sănătate în fața comitetului.

Majoritatea celor care își manifestau prin prezență fizică semnele de prețuire față de sărbătorit la acea dată figura în albumele de fotografii. Urmărind însemnările de pe câteva cartoane, observăm că avem de-a face cu o paletă foarte largă în ceea ce privește originea, națiunea, confesiunea

sau ocupația celor fotografiați. Dacă ne-am apropiat statistic de imagini (doar de cele deja cunoscute nouă, aflate pe site-ul muzeului) am putea concluziona că cei mai mulți au fost membri ai Societății de Istorie și Arheologie din Sudul Ungariei, fondată în 1872 de Ormós Zsigmond. Un număr considerabil dintre ei au fost membrii Partidului Liberal, numele lor putând fi reîntâlnit frecvent în presă în preajma alegerilor. Foarte mulți au îndeplinit sarcini de notar, ei probabil au fost în contact cu ilustrul sărbătorit cu câțiva ani în urmă, pe când și el ocupa o asemenea funcție.

Sunt prezenți aproximativ toți parlamentarii din comitat (Frölich Gusztáv, Kráľitz Béla, un prieten intim și devotat, apropiat al lui Ormós, Bíró György, Missits János/ Ioan Missits, dr. Gáll József/ dr. Iosif Gal etc.), dar este relativ mare și numărul avocaților (dr. Csurgó Soma, Gyika Imre, Kisfaludy Kálmán, Kostyál Antal, Korniss Géza, Bessenyei Ferenc etc.) și al funcționarilor aflați în fruntea sedriilor orfanale din orașele comitatului, subordonate administrației comitatului (Csapó Géza, Cserny Márk, Deschán Achill, Kosáriu Miklós/ Coșariu Nicolae, Kovacsics Gyula, Karagyéna Miklós etc.). Au ținut să apară în aceste albume și proprietarii de pământ, moșierii mari, dar și unii mai modești. În rândurile lor întâlnim foarte mulți prieteni apropiați ai comitetului (Fodor Péter din Parța, Görgey Gyula din Mașloc, Lázár Ernő din Lipova, Lazarovits Bazil din Srediștea Mare, Rieger Bálint din Kudric etc.), dar îi remarcăm și pe reprezentanții liberalilor sau șefii filialelor Partidului Liberal din Timiș. Îi regăsim printre ei și pe unii dintre marii afaceriști activi în regiune, cei care în acest fel au ținut să demonstreze considerația lor față de comite (Biach Mór, Baiersdorf Adolf – ambii interesați în industria lemnului, exploatarea pădurilor și transportul de lemne prelucrate către România; fabricanții Deutsch Bernát de Hatvan, bancher și mare filantrop; Hatvany-Deutsch Sándor, fondator de fabrici etc.). Numărul imaginilor este sporit de portretele preoților (catolici, greco-catolici, mai puțini ale celor ortodocși), de cele mai multe ori numele lor se regăsește în lista membrilor Societății de Istorie, dar apar și cei care frecventează Societatea de Științele Naturii. Cazul acestora este similar cu cel al medicilor din întreg comitatul Timiș (Kozáry János, dr. Haymann Gusztáv, Szmolay Vilmos, dr. Frank János, dr. Breuer Ármin, dr. Kuktay Sándor, cel din urmă prieten apropiat, un partener al călătoriilor lui Ormós în Italia). O categorie mai mică o constituie acei bărbați, de altfel apropiați colaboratori ai comitetului, care sunt socotiți a fi francmasoni

²⁶ În urmă cu câțiva ani domnul avocat Lazăr Gruneanțu din Timișoara a intrat în posesia unui album aniversar (incomplet) oferit în anul 1892 lui Szuló Ernő de Ivanócz, președintele Baroului de avocați din Timișoara, cu ocazia celebrării celor 25 de ani de avocatură (Pl. II. 4). În rândul fotografiilor cuprinse în album am putut regăsi câteva dintre cele care au figurat și în albumul Ormós, fotografiile executate cu cca. un deceniu în urmă repetându-se aici: ex. dr. Niamessny Gy., Rieger N., Cserepes F., Kisfaludy Zs., Reiner G., Korniss G. Mulțumesc d-lui L. Gruneanțu pentru că mi-a pus la dispoziție acest album.

²⁷ Ex. Szmidá Lajos, *Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség multja és jelene*, Temesvár, 1901; *Idem, Temesvármegyei Vojtek nagyközség története*, Temesvár, 1902; *Idem, A Temesvár-gyárvárosi Millenniumi r.-k. templom története*, Temesvár, 1902; seria albumelor tipărite în jurul anului 1896 în care au fost prezentate personalitățile marcante din Banat, cu o scurtă biografie însoțită de fotografia bust a persoanei.

²⁸ Baronul Ambrózy Béla (moșierul din Giarmata), a fost ani îndelungați ofițer activ, dar și un foarte bun gospodar al moșiilor sale. Renumit apicultor, președinte al Uniunii Economice înființată la Timișoara în 1879, a reprezentat comitatul Timiș și moșia sa model din Giarmata la diferitele expoziții de agricultură și apicultură în regiune, la Viena și la Paris. A scris cărți și a ținut prelegeri pentru popularizarea apiculturii. Mai târziu a fost ales parlamentar în cadrul Partidului Liberal în Parlamentul Ungariei, a militat pentru organizarea structurilor de igienă și Cruce Roșie în cadrul armatei. A deținut numeroase distincții și medalii.

(Frölich Gusztáv, Radnay Károly, Dölle Gyula) și a căror prezență – de obicei – nu era foarte agreată de preoțime.

Este interesantă apariția bărbaților proveniți din comunitățile românești: deseori ei apar îmbrăcați în haine cu caracter popular, de sărbătoare. Sumanele albe, la modă în vremea respectivă, tipice pentru această categorie, aspectul exterior – accentuat cu mândrie – al purtătorilor lor subliniază apartenența lor etnică. În cazuri mai frecvente, aceștia au recurs și la semnarea grijulie, pe fața ori versoul cartoanelor, a numelor lor, urmată de funcția cu care se puteau mândri (*Brebán Juon giládi lakos*/Ioan Breban, locuitor din Ghilad; *Gaitza Trifon, giládi jegyző*/Trifon Gaița, notar din Ghilad; *Bozanciu Simon körjegyző Krusiczán*/Bozanciu Simion, notar de circă la Krușița; *Diminyesku Nika, csákovai lakos, törvénybíró és megye bizottsági tag*/Nica Diminescu, locuitor din Ciacova, jude și membru al comitetului comitatens; *Csárnic Péter csákovai lakos, megyebizottsági tag*/posibil de origine sârbă: Petar/Petru Čarnić, locuitor din Ciacova, membru al consiliului comitatens etc.). Numele lor trecut pe verso cu cerneală (de vreun cercetător târziu?), cu ortografia maghiară, doar la pronunțare trădează originea română sau sârbă a reprezentatului (ex. *Mojsze Nisztor*/Moise Nistor, *Pecskán Trifon*/Trifon Pecican, *Gaitza Trifon*/Trifon Gaița, *Kuttera Illés*/Ilie Cutera, *Kosáriu Miklós*/Nicolae Coșariu etc.).

În general, participanții la cele două albume au urmat instrucțiunile adresei lansată de invitația-circulară: marea majoritate a imaginilor redă trăsăturile lor fizice înfățișându-i în portrete bust, în fața unor fundaluri neutre, în culori roșcate (sepia). Nu există o punere în pagină total uniformă, unele busturi sunt de fapt personaje văzute până la mijloc, însă, per ansamblu, nu pot fi stabilite diferențe deranjante. Totuși, în lotul de 120 de fotografii există unele total diferite. Câteva persoane au trimis fotografii în care ei sunt înfățișați “siluetă întreagă”, de obicei șezând în studiourile elegante ale renumiților artiști fotografi din acea vreme (baronul Ambrózy Lajos, fotografie realizată la Berlin; Glasz János, casierul comitetului organizator al sărbătorilor aniversare, el participă cu o frumoasă imagine întreagă, șezând în fotoliu, obținută în elegantul atelier foto din Timișoara, la J. Milliot; preotul Kuttera Illés/Cutera Ilia în îngrijite/aranjate haine preoțești, aflat în fotoliu într-un studiu din Reșița).

Printre membrii Consiliului au figurat și persoane originare din comunitățile sârbești (Despinitz János, Dorics Szvetozár, Gerdánovics

Sándor, Gerdánovics György, Krsztics Lázár etc.), unii reprezentanți ai așezărilor cu populație majoritar germană (Braumüller Emil, distinsul farmacist din Deta, Henny Sebestyén, prepozitul de la Jamul Mare, Reimholz József, primarul orașului Vinga²⁹ etc.), dar și câțiva funcționari și avocați armeni (Jakabffy Pál, Hollósy Gyula, Kapdebó Gergely, Mály István, Karagyéna Miklós, Verzár Márton).

Cartoanele suport ale fotografiilor oferă o amplă bază de date pentru urmărirea evoluției atelierelor de fotografii din Banat. Deși, cum am amintit, există și imagini realizate de nume sonore din domeniul artei fotografiei din acea vreme, precum renumiții fotografi Ede Ellinger, Klösz Károly sau “profesorul” Koller Károly, producătorii unor deosebit de clare și fin retușate portrete din epocă, totuși, majoritatea participanților la album a apelat la specialiștii din propria lor zonă de activitate. Astfel, printre cele 30 de ateliere numărate în primul și 14 ateliere în cel de-al doilea album, întâlnim un mare număr de studiouri fotografice bănățene, existente între anii 1870–1883. Litografiile de pe versoul cartoanelor delimitează în timp și momentul nașterii imaginilor. Cel obținut de ex. în atelierul lui L[azar] Letzter sigur nu a putut fi executat de el în anul 1883 la Timișoara, deoarece fotografii – până atunci asociat cu Basil Danilović, un alt renumit artist fotograf din Timișoara, încă la finele anului 1878 cedase acestuia din urmă firma și a părăsit orașul. Iar noul proprietar al studioului costisitor și luxos amenajat a început să utilizeze doar propria reclamă pe cartoane. Nici impresionanta imagine a lui Glasz J. nu provine din perioada anilor 1880. Verso-ul cartonului care îl amintește pe fotografii Julius Milliot dezvăluie și perioada anilor când modelul ar fi putut călca în atelierul acestuia: înainte de anul 1869 (anul de deces al lui J. Milliot) sau în următorii doi-trei ani, când văduva fotografii s-a străduit să continue afacerea.

²⁹ Orașul Vinga, aflat în plin avânt economic a reprezentat localitatea preferată de Ormós: deseale sale deplasări oficiale l-au familiarizat cu problemele localității, la care întotdeauna căuta o rezolvare promptă. A legat foarte multe prietenii trainice cu oamenii de acolo. Poate astfel se explică numărul mare al consilierilor din Vinga care își demonstau loialitatea față de el prin participarea la aceste albume. Comunitatea din Vinga a organizat în anul următor o serie de evenimente oficiale închinat lui Ormós (tot cu ocazia sărbătoririi jubiliare de 50 de ani a ocupării funcțiilor publice) în cadrul cărora și ei i-au comandat pictorului timișorean János Wälder portretul în ulei al comitetului “în mărime naturală”, care a fost dezvelit în Sala de consiliu al orașului lor. *Délmagyarországi Közlöny*, nr. 202, 31 august 1894, 2–3. Din păcate, portretul a dispărut la finele anilor 1980.

Se regălesc pe aceste versouri-document numele unor foarte apreciați artiști fotografi din regiune: Carl Suppan, Fridolin Hess, atelierul asociaților Hess și Kossak, Basil Danilović etc. din centrul Timișoarei, Julius Milliot, I. Boživoj Paul și Anton Knirsch din Timișoara-Fabric etc. Se înscriu în rândul cunoscuților și Franz Aberle din Biserica Albă, Rechnitzer János din Neusatz (Novi Sad), Stevan Jovanovits din Vârșeț (majoritatea portretelor înscrise în oval îi aparține), sau arădenii Auerbach Miksa, Kozmata Ferenc, Ravasz Imre, Frații Weiss. Este reprezentat și atelierul din Lipova prin fotografii Josef Helfrich, cel din Lugoj prin Rudolf Kossyna, cel din Ciacova prin Alois Pökh, cel din Reșița prin Mayer Sándor, iar din Oravița Wozny L. etc. Nefiind procesate, digitalizate încă toate portretele conținute de cele două "volume", neavând la dispoziție toate informațiile purtate de aceste cartoane, în lipsa unei coroborări cu alte surse de date importante, nu putem considera că este momentul să conturăm dezvoltarea istoriei fotografierii bănățene din jurul anilor 1880, deși reclamele litografiate ale cartoanelor – care se mai schimbau în timp, denotând mutarea sau preluarea poate a aceluiași atelier de către un alt artist – oferă prețioase informații pentru o cercetare mai completă în viitor.

Cele două albume publicate cu informații mult mai complete în anul 1984³⁰, decât cele oferite de destinatarul lor (Ormós) în 1888, încep să-și dezvăluie secretele în privința reprezentării "vârfulor societății" bănățene din preajma anului 1880.

Obiceiul oferirii unor astfel de cadouri oficiale a continuat până către sfârșitul secolului al XIX-lea. Deseori aflăm de existența lor doar din anunțuri de presă, din publicarea unor inventare de muzeu, din menționarea unor colecționari particulari care au reușit să salveze o parte (poate chiar dezmembrată) din ele. Altele, executate în zona Banatului, pentru diferite ocazii aniversare au părăsit teritoriul nostru apărând din când în când în muzeele și colecțiile particulare din Ungaria sau Germania.

Un fericit caz de o astfel de piesă oficială, luxoasă, păstrată din această perioadă, îl reprezintă albumul închinat primarului Timișoarei, Telbisz Károly (1854–1914), de către Consiliul orașului cu ocazia căsătoriei sale cu Etelka Vargics în anul 1885. Această piesă a ajuns în Muzeul Național al Banatului, însă cercetarea ei ridică și mai multe probleme, deoarece persoanele fotografiate nu sunt identificate prin semnătură sau prin

marcarea funcției deținute, azi fiind doar niște "iluştri anonimi".

La distanță de zece ani de la sărbătorirea comitetului în 1883, tot în presa locală a apărut descrierea unui eveniment în cadrul căruia este amintit un "*splendid album confecționat dintr-o minunată piele albă de chagrain*", ce purta un înscris auriu pe copertă. Dedicat inginerului șef dr. Menczer Rezső, care se pensionase după treizeci de ani de activitate la Societatea de sistematizare a apelor Timiș-Bega, albumul de fotografii conținea portretele întregului personal de specialitate al Societății, de la toate filialele sale³¹. Nu cunoaștem nici soarta acestui cadou oferit inginerului. E posibil ca albumul să fi fost păstrat în familie.

Veritabile opere de artă ale legătorilor de carte combinate cu cunoștințe de bijutier sunt și cele două albume de mari dimensiuni dedicate de oficialii Uzinelor Reșița șefului lor, Georg Scheda, cu ocazia aniversară: împlinirea a 40 de ani de activitate ai acestuia. Publicată și pe internet de cercetătoarea dr. Livia Magina³² de la Muzeul Banatului Montan (instituție în proprietatea căreia au intrat piesele), imaginea excelentă a celor două albume-bijuterii, realizate în 1892 și 1895, încântă ochii privitorului.

La începutul secolului XX se pare că s-a renunțat la oferirea unor astfel de dovezi artistice de loialitate în cadrul evenimentelor jubiliare ale funcționarilor. Fotografia renunță să mai reprezinte o piesă unicat sau rară. Albumele oficiale încep să își îmbogățească conținutul cu imaginile inedite ale unor peisaje sau importante realizări arhitecturale. Piesele de acest gen – puțin mai modeste în privința aspectului exterior și a mărimii – își mai "salvează existența" transformându-se în albume mai intime, de familie, în păstrători ai portretelor unor membri de familie pentru care nu s-a mai impus fotografia în tipul de format "carte de vizite".

³⁰ Articolul amplu al cercetătoarei dr. Szakács Margit, *op. cit.*

³¹ *Délmagyarországi Közlöny*, nr. 100, 2 mai 1893, 3.

³² Livia Magina, *Toți oamenii StEG-ului*: <https://evenimentemuzeale.ro/eveniment-cultural/resita-obiectul-lunii-iulie-2021-la-muzeul-banatului-montan>

1

2

Pl. I. 1. Max von Schmaedel, Vanitas, pictură fotografiată de Basil Danilović, Timișoara (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Timiș; foto Milan Șepețan). / *Max von Schmaedel, Vanitas, painting photographed by Basil Danilović, Timisoara (The National Archives of Romania, Timiș County Service; photo by Milan Șepețan)*; 2. Pinacoteca muzeului timișorean (fotografie din anul 1928), în colțul din dreapta sus lucrarea mare a pictorului Max von Schmaedel, Vanitas, în ramă originală. Clișeu din fototeca Muzeului Național al Banatului. / *The Museum Art Gallery (the Pinacotheca) in Timișoara (a photograph from 1928), in the upper right corner the large work of painter Max von Schmaedel, Vanitas, in the original frame. A cliché from the photo archive of the National Museum of Banat.*

RECENZII

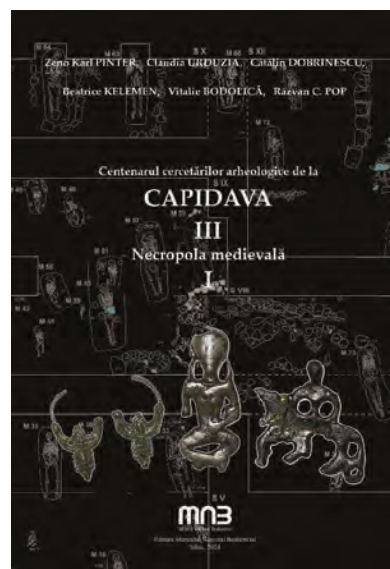
Zeno Karl Pinter, Claudia Urduzia, Cătălin Dobrinescu, Beatrice Kelemen, Vitalie Bodolică, Răzvan C. Pop: *Centenarul cercetărilor arheologice de la Capidava III. Necropola medievală I*. Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, 2024, 186 p.

Săpăturile arheologice de la Capidava au o lungă istorie în timp, primele cercetări fiind realizate de către Grigore Florescu în 1924, după ce înainte de primul război mondial a fost realizată o primă ridicare a unui plan de situație al ruinelor de către Pamfil Polonic (p. 37).

Volumul „*Centenarul cercetărilor arheologice de la Capidava III. Necropola medievală I*” (în continuare *Capidava III*), după „*Cuvântul de introducere*” al lui Ioan Carol Opriș (p. 9–12), începe cu partea de „*Introducere*” semnată de autori (p. 13–14).

În primul capitol (*I. Cadru istoric general*) (p. 15–30) intervalul cronologic dintre a doua parte a secolului al IX-lea și prima parte a secolului al XI-lea este dezbătută dintr-o perspectivă macroregională. Descrierea evenimentială politico-militară a epocii, de care se poate lega necropola ce va fi prezentată, urmărește contactele și conflictele militare și relațiile politice ale Imperiului Bizantin, atât cu multitudinea forțelor politice arabe de pe teritoriile fostului imperiu global, respectiv structurile politice de pe teritoriile pe care le numim azi Europa estică („statele de stepă”¹ maghiar, pečeneg, uz), dar și cu Imperiul Carolingian, adică Europa Occident, și evident concurentul principal de pe teritoriul Balcanilor: Chaganatul, iar mai apoi Țaratul Bulgar. Astfel, în acest capitol putem urmări, bine documentat, evoluția geopolitică și până la urmă geo-economică macroregională a secolului X, plin de ciocniri și mișcări „tectonice” în interiorul raporturilor militare, politice, economice, dar până la urmă și culturală. Nu am putea să o numim altfel, decât *Istoria Mare*.

Capitolul „*II. Cadru geografic, istoric și cartografic al cetății*” (p. 31–35) prezintă cadrul fizico-geografic, realitate pe care s-a bazat importanța zonei Capidava atât în epocile pre-romane, cât și romană. Castrul roman astfel subliniază importanța strategică (probabil și economică) a (micro) zonei Capidava, în sectorul inferior al Dunării de Jos, respectiv podișul Dobrogea, pe o terasă care are o înălțime de aproximativ 23 metri. Castrul roman

a fost distrus în secolul III, fiind refăcut din temelii în a doua parte al acestui secol. Urmează alte faze de refaceri și distrugeri, ceea ce sunt prezentate în paginile 33–34. Pe bună dreptate autorii citează articolul lui Radu Florescu privind mormintele de la Capidava din secolul VIII, însă din păcate doar o frază am găsit în articolul citat din revista *Pontica* în acest sens². Cu toate încercările mele nu am găsit nimic concludent în literatura de specialitate, astfel trebuie să punem întrebarea: mormintele sigur erau databile în secolul al VIII-lea? Până când nu vor fi publicate, după cerințele minimale ale profesiei, doar supoziții putem avea privind integrarea lor culturală și cronologică.

Autorii acceptă (pg. 34) că stăpânirea romană târzie (ei folosesc termenul de *bizantin*) la Capidava nu a încetat nici după războaiele Chaganatului Avar cu Imperiul Roman de Răsărit³, respectiv după

² Florescu 1986, 177: „Descoperirea la Capidava în colțul de sud al necropolei, lângă cetate și lângă Dunăre, a unui grup de morminte de bărbați înarmați, datînd din sec. VIII, după unele piese de inventar metalice (catarama), sugerează existența unui post militar în această vreme, probabil pe ruinele cetății, acum nelocuită și neocupată”.

³ Folosirea termenului „Bizanț” în loc de termenul „Imperiul Roman de Răsărit”, se impune doar după marile cuceriri arabe din secolul VII, când imperiul de altădată se restrânge

¹ Pohl 2003, 571–574; Hall 2018, 17–37.

așezarea bulgarilor, și crearea de către elitele lor a chaganatului, respectiv țaratului⁴. Partea a doua a capitolului (p. 35) abordează cartografia istorică a Capidavei. Numele *Capidava* apare pe *Tabula Peutingeriana*, ca să dispară la sfârșitul antichității și să reapară în secolul al XX-lea, ilustrând cel mai fidel fenomenul modern de „nation-building”.

Capitolul III abordează istoricul cercetării necropolei, începută din 1958 (p. 38), când a fost descoperită pe suprafața actuală cunoscută ca întindere a necropolei un mormânt datat cu moneda lui Vasile II (976–1025), alături de alte 3 morminte din secolele X–XI, fiind publicate în *Materiale și Cercetări Arheologice* VII/1958⁵. Această săpătură a fost urmată de alta din 1975 (nu este cunoscut locul unde se află documentația ei), fiind mai apoi pe parcursul cercetării termelor romane afectate/distruse mai multe morminte din epoca medievală (p. 38–39). Începând din 2010 până în 2024 prin cercetări sistematice și în 2015 prin cercetări preventive în două suprafețe ale cimitirului au fost cercetate morminte care formează obiectul acestui volum.

În capitolul numit *IV. Mormintele cercetate în anii 2010–2024* este prezentată metoda de cercetare (desfășurată în secțiuni și casete) în cadrul săpăturilor sistematice (69 de morminte) și preventive (59 de morminte), respectiv metoda de sistematizare și prelucrare a informațiilor arheologice (p. 38). Între p. 42–58 au fost descrise mormintele în urma rezultatelor cercetărilor sistematice, iar între p. 58–72 cele rezultate în urma cercetării preventive. Socotim că mormintele au beneficiat de o descriere specializată, clară, ușor de urmărit și înregistrat (fără să existe un protocol în arheologia

atât teritorial, cât și din punct de vedere al bugetului disponibil (Brown 1999, p. 230).

⁴ Consider oportun de a menționa și o altă părere privind evoluția politico-militară a Dobrogei, și evident care are legătură directă și cu microregiunea Capidavei. Conform Harhoiu 2000, 350: „Apare mereu în analiza informației scrise ideea unei supremații de necontestat a flotei bizantine care se exercita atât pe cursul inferior al Dunării, inclusiv Delta, întreg litoralul vestic al Mării Negre și chiar și în teritoriul dintre Dunăre și Mare. Chiar dacă supremația bizantinilor pe ape poate fi cu greu contestată, nu cred că trebuie supralicitată capacitatea flotei de a asigura menținerea autorității politice bizantine în interiorul unui teritoriu, care practic era sub controlul trupelor de uscat ale khaganatului bulgar. Vreau numai să subliniez faptul că pe parcursul a mai bine de 120 de ani (perioada 680–917) prezența flotei bizantine la Dunăre (mai precis corăbii ale acestei flote) este atestată în numai zece cazuri...”. Concluzii identice: Simeonov 2022, 246. O. Damian are o altă opinie, conform căreia stăpânirea bizantină s-a menținut ferm în jumătatea de nord a Dobrogei și pe litoralul de vest al Mării Negre, până spre sfârșitul mileniului I d.Hr. cu sprijinul eficient al flotei. Damian 2015.

⁵ Florescu et alii 1961, 571–581.

românească privind săpătura și documentarea mormintelor), iar unde s-a beneficiat de expertiză antropologică, aceste rezultate au fost prezentate la capătul descrierii mormintelor.

Capitolul al cincilea (*V. Analiza necropolei*) (p. 73–78) abordează aspectele tehnice, statistice din punct de vedere al vârstei, respectiv ritualurile funerare înregistrate în cele 128 de complexe funerare (dintre care 3 de epoca bronzului) cu 140 de indivizi identificați. Se remarcă fără îndoială groapa comună (C58–M46) cu 10 schelete umane. Într-un număr important nu s-a putut observa forma gropii de mormânt și într-un număr mic (circa 10%) s-a putut documenta urmele sicriului. Moartea infantilă reprezenta un procent foarte mare, astfel au fost documentate 71 de subadulți și 50 de adulți. Orientarea mormintelor au fost înregistrate în aproape toate cazurile în direcția V–E (cu mici abateri), fiind identificate în unele morminte rămășițele altor indivizi, semn că un mormânt anterior (având în vedere că sunt cunoscute și morminte din secolul IV de pe suprafața cimitirului) a fost răvășit/deranjat în cursul ultimei înmormântări. În două cazuri înmormântările au fost S–N, respectiv N–S.

Pozițiile mâinilor înregistrate în morminte sunt foarte eterogene, astfel urmează tendințele observate în regiunea Dunării de Jos în secolele VIII–XI⁶, prezentând diferențe majore formal și procentual față de Bazinul Dunării mijlocii, unde poziționarea mâinilor în cursul ritualului funerar era mult mai unitară, uniformă⁷.

Amenajările de piatră reprezintă un alt element al ritualului comunității/comunităților (?) de la Capidava. Autorii, pe baza observațiilor arheologice, susțin că obiceiul marcării mormintelor era folosit în cursul secolelor X–XI, de altfel așa cum ne arată și sursele etnografice pe care le citează (p. 78).

Legat de ritualuri, socotim că nu este important doar ceea ce găsim, dar și *ceea ce nu*. Astfel, nu găsim ofrande animale întregi sau parțiale, mâncăruri sau băuturi depozitate în ceramică, să nu mai vorbim de înmormântări cu cai întregi sau parțiale. Astfel, acest fenomen diferențiază Capidava în mod esențial de necropolele din Dunărea de Jos datate între secolele VII–X⁸ sau cele din Bazinul

⁶ O analiză pe un fond statistic mare (în jur de 1000 de morminte) realizată pe necropolele din zona Dunării de Jos: Takács 2004, 85–101.

⁷ Gáll 2013, 156–159, Figs. 11–13.

⁸ „În peisajul funerar al secolelor VII–X din teritoriul Scythiei Minor se pot distinge mai multe orizonturi funerare..... Instalarea protobulgarilor la sud de Dunăre a fost însoțită de

Dunării mijlocii, doar necropolele de la Ciumbud și Orăștie-Dealul Pemilor X2 (una publicată chiar de primul autor al volumului) prezintă similitudini în această privință cu necropola de la Capidava⁹.

În capitolul al șaselea (VI. *Analiză antropologică*) (p. 79–84) sunt prezentate analizele antropologice, totodată fiind integrate și rezultatele investigațiilor arheogenetice din 11 morminte individuale și cei 10 indivizi din groapa comună. Rezultatele subliniază faptul că și în acest caz putem vorbi în cadrul unei necropole de o mixtură populațională din punct de vedere biologic – care însă se prezintă cultural destul de omogen. Nu întâmplător – ceea ce nu ne raportează sursele scrise – și anumite migrații individuale sau grupuri mici trebuie luate neapărat în seamă. Autorii au prezentat în primul capitol *Istoria Mare*, în schimb aceste izvoare bioarheologice ne prezintă – conform școlii *Annales* – treptele inferioare ale istoriei umanității, determinată de politica mare: cotidianul.

Capitolul șapte (VI. *Analiza materialului arheologic*) (p. 85–100) pentru arheologia clasică bazată pe tipocronologie reprezintă fără îndoială miezul lucrării. Cultura materială care a fost înregistrată în mormintele celor două fragmente de necropolă aproape în totalitate reprezintă diferitele categorii de bijuterii și piese de port, pe care autorii le-au clasificat în podoabe pentru cap, podoabe pentru gât, podoabele brațelor, podoabe și accesorii vestimentare. Lipsesc aproape în totalitate categoriile de armament și ustensile, respectiv în totalitate harnașamentul.

Cel mai mare procent al pieselor sunt realizate din aliaj de bronz, câteva cazuri doar din argint, respectiv nu cunoaștem absolut deloc piese de aur. La rândul lor – probabil din cauza obiceiurilor funerare – piesele din fier aproape lipsesc în totalitate.

Formele foarte diversificate ale categoriilor de piese, în special podoabele și accesorii vestimentare ne conduc până la urmă la o idee foarte comună, și anume că această comunitate/aceste comunități de pe lângă Dunăre erau integrate/

se integrau în sistemul de „hub”-uri economico-comerciale al perioadei epocii medieval timpurii, care lega regiunile de pe lângă Dunărea Superioară de Dunărea Inferioară.

La Capidava din cele 125 de complexe funerare în 37 cunoaștem inventare mai bogate sau mai modeste (29,6%). Într-un procent important avem de-a face cu manifestarea *feminității* în ritualul funerar, fiind înregistrate în 8 cazuri șiraguri de mărgel, 4 – 6 – 8 cercei, 3 – 5 brățări de sticle etc.

Analiza culturii materiale a încercat să vizeze tot spațiul pe care îl numim azi Europa Est-Centrală, iar analogiile menționate au vizat într-o măsură importantă Bazinul Dunării mijlocii. Din această perspectivă am pus problematica intensității legăturilor comunității inhumate la Capidava cu zona Bazinului Dunării mijlocie în felul următor:

1. Care sunt tipurile categoriilor de piese înregistrate în necropola de la Capidava și lipsesc din necropolele Bazinului Dunării mijlocii?

A. Cercei/inele de bucle realizate dintr-o verigă simplă în formă de nr. 8.

B. Brățări de sticlă (asemenea piese însă cunoaștem din mormintele mai târzii, așa cum menționează și autorii).

C. Aplică din bronz antropomorfă: bărbat șezând cu picioarele încrucișate, iar pe pieptul lui o cruce de Malta¹⁰.

și invers

2. Care sunt tipurile categoriilor de piese care lipsesc din necropola de la Capidava și sunt cunoscute sau chiar sunt comune în necropolele Bazinului Dunării mijlocie secolelor X–XI?¹¹

A. Inele de buclă cu capătul în formă de S

Astfel, se poate afirma că majoritatea categoriilor și tipurilor de piese sunt cunoscute atât în necropola de pe malul Dunării, cât și în zonele Bazinului Dunării mijlocii, fiind mai ales podoabe macroregionale aflate la modă într-un moment dat. Răspândirea lor ilustrează relațiile comerciale macroregionale, totodată întrebarea rămâne dacă se răspândesc modelele prin intermediul *hub*-urilor comerciale (cu ateliere specifice), sau însuși piesele

apariția unui nou orizont funerar. În linii generale situația se prezintă în felul următor: în nord-estul Bulgariei și apoi în stânga Dunării muntene și oltene se concentrează necropolele birituale în care inhumarea este predominantă. La marginea ariei de răspândire a acestora, în dreapta Dunării până la valul de piatră și apoi în stânga Dunării, aproximativ până la vărsarea Siretului în Dunăre, specifice sunt necropolele de incinerare, în care predominante sunt mormintele în urnă, apoi mormintele de incinerare în groapă și cu totul rare cele de inhumare...” Harhoiu 2000, 352.

⁹ Dankanits, Ferenczi 1959, 605–616; Pinter, Boroffka 1999, 313–330; Pinter, Boroffka 2001, 313–330.

¹⁰ Aplici antropomorfe cunoaștem și din zona Caucazului din secolele V–VI (Tanais M. 27): Казанский 2025, Ris. 4/2. Este de remarcat și aplica antropomorfă înfățișând un bărbat în poziție semiașezată din M. 91 de la Platonești: Matei, Rența 2023, 76, Fig. 99/2. Totodată mai multe exemplare am putut documenta în cursul expedițiilor arheologice în muzele din zona Caucazului de Nord între anii 2016–2019.

¹¹ Metodologic ar fi o greșală să introducem pe listă acele categorii ale culturii materiale, precum armamentul, centurile decorate cu aplici, piesele de harnașament, care lipsesc din morminte în primul rând din cauza obiceiurilor funerare și nu din cauza lipsei lor din cotidian.

sunt transportate, ori meșterii orfevrari străbat distanțe mari?

Ultimul capitol al volumului sintetizează cunoștințele privind necropola (*VIII. Concluzii*) (p. 101–102). Analiza de calitate a culturii materiale ne-a reliefat analogii din Bazinul Dunării mijlocii până în sudul Balcanilor în contexte date după tipocronologia clasică în secolele IX–XI. Cele mai timpurii, potrivit tipocronologiei clasice, sunt cerceii cu pandantiv tip picătură (cu analogii în Bazinul Transilvaniei la Ciumbrud și Orăștie-Dealul Pemilor X2 – așa cum prezintă autorii în capitolul VII), în schimb piesele cele mai târzii – dateate în Bazinul Dunării mijlocii de multe ori cu monede emise în secolul al XI-lea, este inelul torsadat din C17-M7.

Astfel rezultă un interval de timp privind folosirea necropolei – potrivit tipocronologiei clasice – între secolele IX/X–XI. Totodată, din trei morminte s-au prelevat probe pentru analize de radiocarbon. Numărul mic de eșantioane însă nu poate să ne ofere o imagine privind evoluția cronologică a necropolei, astfel cum menționează și autorii, ca urmare ar fi indicat ca în viitor să se analizeze un număr semnificativ de morminte în vederea rafinării cronologiei necropolei (pg. 83).

Analiza combinatorică, alături de calibrările individuale, a clarificat totodată că proba cea mai timpurie are un interval lung de datare (a doua parte a sec. IX–primele două treimi ale sec. X), respectiv cea mai târzie de la sfârșitul secolului X până la prima treime a sec. XI (Fig. 1).

Astfel, pe bună dreptate autorii nu răspund cu nonșalanță privind întrebarea începutului folosirii necropolei, respectiv perioada abandonării sale, având în vedere, că au cercetat două segmente ale ei. Totodată, un număr necunoscut de morminte nu a fost publicat sau a fost distrus în secolul al XX-lea, iar un număr necunoscut de morminte încă nu a fost cercetat.

Autorii pe bună dreptate subliniază eterogenitatea culturii materiale, respectiv nu decid – având la dispoziție

și analizele arheogenetice (p. 82–83) – *etnicitatea* membrilor comunității/comunităților de la Capidava (p. 101).

Suntem de acord și cu observația privind importanța Dunării, ca arteră principală care leagă partea superioară a bazinului cu cea inferioară, unde circulă oameni, bunuri, cunoștințe tehnologice, fapt atât de relevant și în alte perioade, cum ne arată harta privind răspândirea unui tip de piesă, tubul de ace realizat la strung:

În concluzie, putem afirma că volumul *Capidava III* reprezintă o analiză complexă, în care necropola este analizată extins, cu tendințe macroregionale, iar integrarea radiocarbonului și arheogeneticii în procesul complex al cercetării – după cunoștințele mele – este pentru prima dată aplicată în cercetarea siturilor funerare dobrogene ale secolelor IX–XI.

Textul clar, ilustrația excepțională face din volum un material indispensabil atât pentru

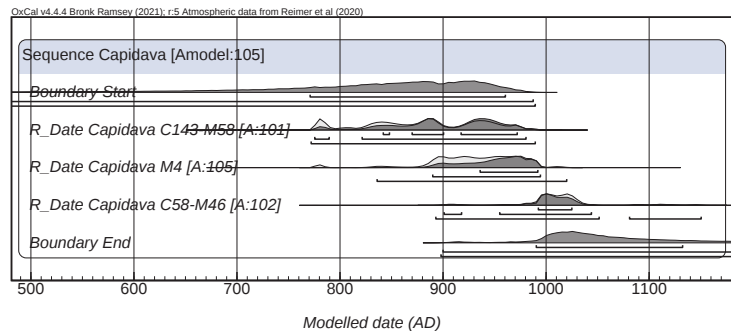

Figura 1. Analizele combinatorii ale probelor ^{14}C de la Capidava

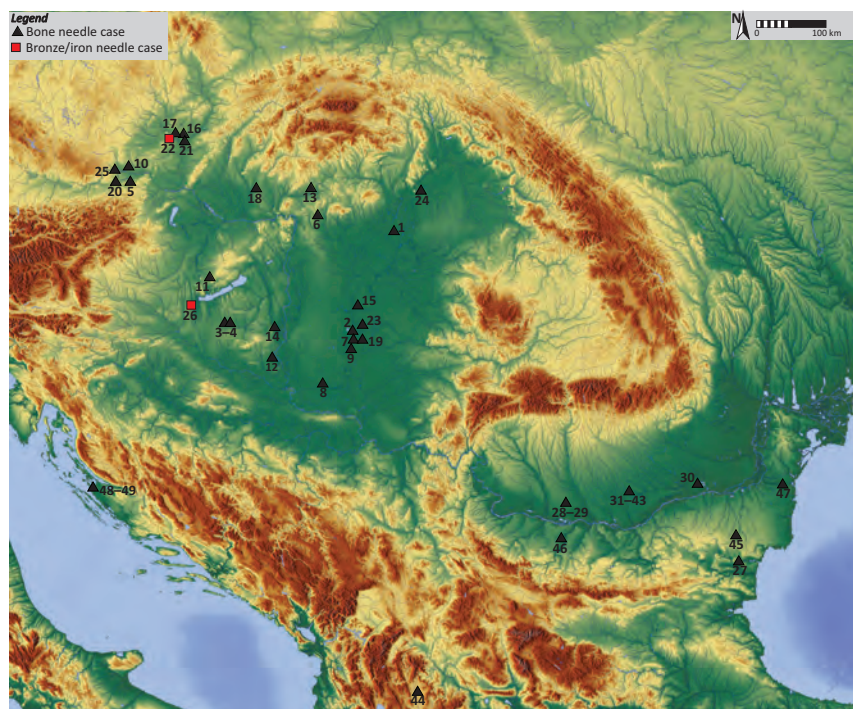

Figura 2. Distribuția macroregională a tuburilor de ace realizate la strung (după Szenthe – Gáll 2022, Fig. 86)

arheologia medieval timpurii din Dobrogea, cât și pentru Bazinul Dunării Mijlocii și Inferioare, pe care recomand atât arheologilor, cât și doctoranzilor și studenților.

Erwin Gáll
Institutul de Arheologie Vasile Pârvan,
București
e-mail: erwin.gall@iabvp.ro

BIBLIOGRAFIE

Brown 1999
P. Brown: *Az európai kereszténység kialakulása*. Budapest (1999).

Damian 2015
O. Damian, *Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele VII–X)*. Brăila (2015).

Dankanits, Ferenczi 1959
Á. Dankanits, I. Ferenczi, Săpăturile arheologice de la Ciurbrud (Lesfouilles archéologiques de Ciurbrud). *Materiale și Cercetări Arheologice* 6 (1959), 605–616. <https://doi.org/10.3406/mcarh.1959.1240>

Florescu 1986
Radu Florescu, *Limesul dunărean bizantin în vremea dinastiilor isauriană și macedoneană*. *Pontica* 19 (1986), 171–177.

Florescu et alii 1961
Gr. Florescu, R. Florescu, G. Ceacalopol, Săpăturile arheologice de la Capidava. *Materiale și Cercetări Arheologice* 7 (1961), 571–581.

Gáll 2013
E. Gáll, The Analysis of Churchyard Cemeteries in Transylvania Basin from the 11th–first half of the 13th Centuries. On the beginning of institutionalised Christianity. *Marisia – Studii și Materiale* 33 (2013), 135–250.

Harhoiu 2000
R. Harhoiu, Observații generale asupra evoluției culturale a Dobrogei în secolele VII–X. *ISTRO-PONTICA – Muzeul tulcean la a 50-a aniversare* 2000, 349–354.

Hall 2018
M. Hall, Steppe state making. (J. Bartelson, M. Hall, J. Teorell) *De-Centering State Making: Comparative and International Perspectives..* Cheltenham (2018), 17–37.

Казанский 2025
М. М. Казанский Постгуннский Танаис и оногуры. Краткие сообщения Института

археологии 278 (2025), 248–250. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130–2620.278.243–260>.

Matei, Rența 2023
Gh. Matei, Elena Rența, *Necropola medievală timpurie de la Platonești, județul Ialomița (sec. VIII–X)*. Târgoviște (2023).

Pinter, Boroffka 1999
K. Z. Pinter, N. G. O. Boroffka, Neue mittelalterliche Gräber der Ciurbrudgruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8. (N. Boroffka, T. Soroceanu) *Transilvanica, Archäologische Untersuchungen zur ältesten Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*. Rahden (1999), 313–330.

Pinter, Boroffka 2001
K. Z. Pinter, N. G. O. Boroffka, Necropola de tip Ciurbrud de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X8. *Apulum* 38/1 (2001), 319–346.

Pohl 2003
W. Pohl, A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars. (H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl) *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston (2003), 571–596.

Simeonov 2022
G. Simeonov, The Region of the Danube Delta in the 7th to 10th Century and the Case of the so-called Lykostomion Maritime Province. (J. Preiser-Kapeller, T. Kolias, F. Daim) *Seasides of Byzantium. Harbours and Anchorages of a Mediterranean Empire*. BOO 21. Mainz (2022), 233–254. <https://doi.org/10.11588/PROPYLAEUM.910.C12059>.

Szenthe, Gáll 2022
G. Szenthe, E. Gáll (with the contributions of B. Bajnóczi, A. Bárány, P. Barkóczy, N. Faragó, A. M. Horváth, A. Marcsik, V. Mozgai, E. H. Tóth, B. Török), *The early medieval cemetery at Hortobágy-Árkus. A 8th–10th century elite group from the Northern Transisza Region Hortobágy-Árkus kora középkori temetője / Egy elit csoport hagyatéka a 8–10. századi Észak-Tiszántúlról*. *Archaeologia Hungarica* 52. Budapest (2022).

Takács 2004
M. Takács, Egy vitatott kéztartásról. (Á. Ritoók, E. Simonyi) *A halál árnyékának völgyében járok: a középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai*. *Opuscula Hungarica* 6. Budapest (2005), 85–101.

Mihai Gligor, Andrei Soficaru (ed.), *Studierea și interpretarea practicilor funerare din trecut. O perspectivă bioarheologică*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, 162 p.

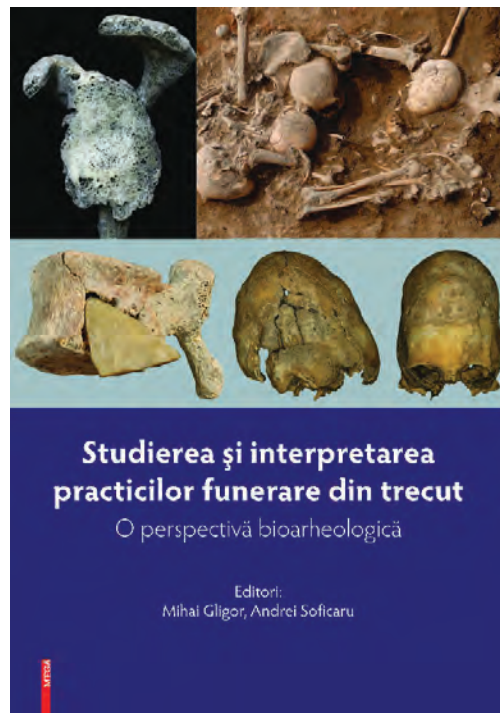
O însemnătate mai generală a studierii și interpretării practicilor funerare din trecut este aceea că înțelegerea morții și a modului cum lumea s-a raportat la ea ne ajută să percepem mai bine ce înseamnă viața¹.

În ultimii ani, progresele tehnologice au îmbunătățit metodologiile de a lucra cu resturi osteologice umane provenite din context arheologic, ceea ce a schimbat considerabil modul cum privim oamenii din trecut².

K. Kristiansen numește trei etape care au revoluționat cercetarea arheologică: (1) progresul în cercetarea genetică și impactul monumental asupra înțelegerii populațiilor din trecut; (2) crearea organizațiilor la nivel european capabile de finanțarea la scară mare a cercetării (ex. European Research Council); (3) numită și „A Treia Revoluție Științifică”, perioada actuală în care cercetarea se află într-o etapă de experimentare și reorientare metodologică, în care oamenii de știință sunt încurajați a încerca abordări noi³. În acest context științific, în care studiile arheologice interdisciplinare dobândesc un rol tot mai important, își face apariția și volumul de față.

Volumul adună un număr de nouă studii, scrise în limba română și engleză, care reprezintă lucrări înscrise la Congresul Național al Istoricilor Români, Ediția a III-a, desfășurat în anul 2022. Volumul este editat de prof. univ. dr. Mihai Gligor și CS I dr. Andrei Soficaru, care semnează și Introducerea lucrării. Editorii au fost implicați și în publicarea altor volume similare precum *Archaeology of Women*⁴ sau seria *Hominis, Funera, Astra*⁵.

În continuare voi prezenta succint fiecare articol în parte, urmând ca la final să subliniez concluziile de rigoare.

Modelarea peisajelor temporale probabilistice ale contextelor funerare eneolitice de la Alba Iulia-Lumea Nouă de M.B. Condurățeanu și M. Gligor (pp. 12–43).

Autorii propun o abordare nouă a studiilor interdisciplinare de analiză Bayesiană a datării absolute privind contextele funerare, folosind ca studiu de caz necropola eneolitică descoperită la Alba Iulia-Lumea Nouă. În Introducere autorii descriu o revoluție a datărilor siturilor arheologice, desfășurată în trei valuri: (1) trecerea de la o datare bazată pe artefacte și stratigrafie la datarea cu radiocarbon, (2) calibrarea datelor de radiocarbon și (3) creșterea numărului de datări provenite din situri arheologice.

Se folosesc rezultatele datării absolute provenite din situl arheologic de la Alba Iulia-Lumea nouă pentru a răspunde problemei de determinarea secvențelor cronologice a unor evenimente unice din timp, dacă acestea sunt simultane sau nu și care ar fi ordinea dacă răspunsul este negativ. După prezentarea tuturor datelor cronologice cumulate, autorii trec la următoarele etape: modelarea peisajelor

¹ Lorentz 2015, 2.

² Mays et alii 2018, 2.

³ Kristiansen 2014, 13.

⁴ Gligor-Soficaru 2018.

⁵ Kogălniceanu et alii 2012; Kogălniceanu et alii 2015; Kogălniceanu et alii 2023.

temporale probabilistice, corelațiile Pearson ale probabilităților temporale, diagrama de sincronicitate spațio-temporală și cronologia bazată pe Anii_{MPA}.

Un caz de violență interpersonală în aria culturii Gumelnița, de M. Culea și A. Boroneanț (pp. 45–56).

Acest studiu aduce în discuție interpretarea urmelor de violență interpersonală în context arheologic și prezintă un studiu de caz aparținând culturii eneolitice Gumelnița. Acesta a fost descoperit în situl arheologic de la Vărăști, județul Călărași, unde au avut loc săpături arheologice în diferite campanii începând cu 1923 și 1965, coordonate de arheologii Radu Vulpe, Vladimir Dumitrescu, Niță Anghelescu și Eugen Comșa. Din acest sit au fost cercetate 126 de morminte, atribuite, pe baza poziției scheletului și inventarului funerar, fazei de tranziție Boian/Gumelnița, Gumelnița și unor epoci ulterioare. Pentru că au existat confuzii în privința denumirii individului analizat, în acest studiu, în urma comparațiilor dintre documentația de pe șantier și o publicație apărută în 1995, autorul a hotărât păstrarea denumirii date de E. Comșa, respectiv M51/1960.

Rezultatele indică un individ adult, de sex masculin, care la nivelul vertebrei lombare L1 prezintă un traumatism de formă similară cu un vârf de silex descoperit printre osemintele scheletului (p. 55, planșa 4), fără să existe un context clar al descoperirii acestuia. Sunt descrise în detaliu, macroscopic, forma și dimensiunile traumatismului, precum și efectele pe care le poate avea asupra organismului. Fragmentul de silex este identificat ca fiind un vârf de săgeată tipic culturii Gumelnița.

În discuții se analizează corelația dintre vârfurile de săgeți penetrante în os și violența interpersonală. Comparația cu alte cazuri similare atestă raritatea și importanța acestor descoperiri, atât în România cât și pe restul continentului.

Depuneri funerare de copii pe teritoriul Daciei în secolele II a. Chr.-I p. Chr. Aspecte identitare de C. A. Șendroiș (pp. 59–64).

Tema abordată în această cercetare este poziția socială a sub-adulților în perioada provinciei Daciei clasice, având ca material de lucru 58 de morminte de inhumare și 18 de incinerare. În Introducere se reamintește despre numărul relativ mic de contexte funerare descoperite din această perioadă, atât incinerări cât și inhumări, marea majoritate a mormintelor de sub-adulți fiind reprezentate de inhumări. În acest etapă al studiului sunt reamintiți și principalii cercetători care s-au ocupat de studierea

practicilor funerare din această perioadă istorică și la care studiul va face referire mai departe. Autorul aduce în discuție aspecte metodologico-teoretice privind conceptul vârstei propus de Sofer și Harre, cu formele lor tripartite: vârstă socială, fiziologică și culturală; biologică, socială și personală.

După discutarea acestor aspecte teoretice se realizează o analiză privind asemănările și deosebirile ritualului funerar dintre indivizii sub-adulți descoperiți în următoarele situri: Hunedoara-Grădina Castelului, o descoperire tumulară de la Tărtăria, Orlea-Grindul Iancu Mușat, Grădiștea-Movila Crestată și Sighișoara-Wittenberg. În toate aceste situri, indivizii sub-adulți prezentau un tratament funerar special, distinct, dacă ne raportăm la indivizii adulți.

Rezultatele analizelor antropologice a indivizilor sub-adulți și datele avute la dispoziție sunt prezentate în Tabelul I (p. 62).

Concluziile scot în evidență faptul că la indivizii sub-adulți vârsta și nu statutul social reprezintă elementul definitoriu pentru tipul de practică funerară adoptată, iar ideea de sacrificiu uman nu se poate dovedi la nivelul lotului analizat, în urma analizelor morfologice.

An unusual case of sutural agenesis (scaphocephalic deformity) and artificial cranial deformation in a skeleton from Alba Iulia-Dealul Furnicilor de K. Dalmon (pp. 63–76).

Articolul analizează cazul unui individ cu vârstă la deces cuprinsă între 8–11 ani, înmormântat în decubit ventral, care prezintă scafocefalie și deformare artificială a craniului. În Introducere sunt definiți termenii: craniosinostoză, ageneza suturilor craniene, scafocefalie și deformarea artificială craniană (ACD) precum și mențiuni despre răspândirea geografică și perioada cronologică când ACD este mai des întâlnită în Europa. Subiectul analizat (M28) a fost descoperit în urma unor săpături arheologice preventive din 2008, desfășurate în necropola Dealul Furnicilor (p. 67, Figura 2), cea mai mare necropolă cunoscută ca aparținând de colonia romană Apulum. Scheletul este slab reprezentat și conservat iar decubitul dorsal a putut fi remarcat pe baza fotografiilor in situ (p. 68, Figura 3). După notarea acestor aspecte, autorul prezintă metodele folosite pentru realizarea analizei bioantropologice.

Rezultatele indică un individ cu vârstă la deces între 8.5 și 10.5 ani, vârstă determinată pe baza gradului de erupție dentară. Restul scheletului neoferind alte criterii pentru determinarea vârstei

din cauza stării de conservare precare. Au fost efectuate toate măsurătorile craniene permise de starea de completitudine iar rezultatele obținute au fost comparate cu descrierile din literatura de specialitate privind cazurile de ageneza suturii sagitale, scafocefalie și deformarea artificială a craniului. Datele obținute indică o posibilă asociere în acest caz, de ACD și ageneza suturii sagitale. Au mai fost înregistrate leziuni endocraniene ale occipitalului, în special în regiunea eminenței cruciforme (p. 70, Figura 5).

La secțiunea Discuții se trec în revistă rezultatele cunoscute de ACD din România, se analizează în ce măsură înmormântarea individului în decubit ventral poate fi asociată cu ACD, complicațiile patologice care pot să apară în urma asocierii ACD cu ageneza suturii sagitale și în ce măsură poate fi afectată dezvoltarea normală a suturilor craniene de ACD.

Concluziile autorului menționează despre raritatea raportărilor în literatura de specialitate a cazurilor de ACD din antichitate, pe teritoriul României și asocierea unică de patologii craniene împreună cu intervenții culturale asupra formei cutiei craniene. În mormântarea în decubit ventral și ACD pot fi un indiciu al apartenenței unei comunități etnice diferite față de restul populației din necropola de pe Dealul Furnicilor.

Două gropi cu oseminte reînhumate din epoca romană descoperite la Ibida-Slava Rusă de C. Crețu și A. D. Soficaru (pp. 77–91).

Articolul abordează particularitățile apărute în cadrul analizelor antropologice ale osemintelor umane provenite din complexe funerare ce conțin înmormântări multiple. Materialele cercetate provin din situl de la Slava Rusă, unde exista o prezență romană începând cu secolele I până la începutul sec. VII p. Chr. Majoritatea mormintelor excavate din necropola așezării provin din perioada romano-bizantină cu o datare între sec. IV–VI p. Chr.

Materialele analizate provin din două complexe cu resturi osteologice umane care nu se aflau în conexiune anatomică. Cele două complexe au fost notate M1 (M147) și M2 (M148) (p. 90, Planșa 1, b și c). În primă fază au fost analizate antropologic resturile osteologice după metodele propuse în literatura de specialitate, după care a fost analizat comportamentul funerar în contextul necropolei de la Ibida.

În urma analizei antropologice a fost identificat, în ambele complexe, câte un număr de cinci

indivizi. Vârsta la deces este diferit reprezentată la cele două complexe, în M147 fiind prezenți sub-adulți și adulți, iar în M148 doar adulți. Determinarea sexului indică o distribuție relativ egală între cele două complexe.

La secțiunea Discuții, autorii aduc o serie de lămuriri în privința terminologiei utilizate în articol (morminte multiple/morminte colective) precum și necesitatea utilizării uniforme a acestora în literatura de specialitate românească. Aruncând o privire asupra formei gropilor funerare se ajunge la concluzia că au fost săpate în mod special pentru rămășițele analizate. Solul omogen din complexe indică faptul că a existat un singur moment de umplere. Inventarul scheletic și lipsa conexiunii anatomice a scheletelor din cele două gropi indică faptul că depunerea este secundară.

În încercarea de a înțelege contextul complexelor și cronologia lor, autorii înaintază scenariul că mormintele inițiale din care provin oasele umane au fost deranjate de construcția zidului de incintă și relocate în locul descoperirii. Acest scenariu determină o posibilă datare a scheletelor până în secolul al IV-lea. Pentru a se crea o imagine cât mai clară a contextului, autorii fac comparație cu Cavoul Tudorka și complexul M141 descoperite la Ibida, precum și aspectele juridice privind statutul mormintelor în lumea romană.

O nouă analiză antropologică a osemintelor descoperite în cripta Bazilicii „Simple” (A) de la Tropaeum Traiani de N. Mirițoiu și A. D. Soficaru (pp. 93–109).

Acest articol aduce în lumina tiparului textul scris în 2008, dar nepublicat, al analizelor antropologice a cinci indivizi descoperiți la Adamclisi (*Tropaeum Traiani*).

În Introducere este amintită prima analiză a scheletelor realizată de N. Mirițoiu și D. Nicolaescu-Plopșor în 1976, și reluarea studiilor în 2008. Rezultatele indicau prezența a cinci indivizi adulți, tineri, de sex masculin care prezintă urme de violență (inclusiv o decapitare).

Datorită faptului că oasele nu erau în conexiune anatomică, analiza materialului a fost realizată pe următoarele segmente: craniu, coloana vertebrală, coaste, centura scapulară, centura pelviană, membrul superior și membrul inferior. Craniile analizate au fost notate de la A la E. La fiecare segment sunt prezentate: gradul de conservare, inventarul scheletic, indicii cranieni (p. 106, Tabelul 1; p. 107, Tabelul 2), dimensiunile și indicii oaselor lungi (p. 108, tabel 3; p. 109, tabel 4), vârsta la deces, determinarea sexului și patologiiile osoase.

Cei cinci indivizi analizați prezintă urme de moarte violentă: traumatisme și lovituri perimortem la nivelul antebrăului și o posibilă decapitare (un axis retezat de un obiect ascuțit) (p. 105, Planșa 1d și 1e). Rezultatele obținute și contextul arheologic indică, în opinia autorilor, prezența unor martiri creștini, existând similitudini cu cazurile de la Murighiol (*Halmyris*) și Niculițel (*Noviodunum*).

Necropola romano-bizantină de la Callatis. Rit și ritual funerar
de D. Sonu (pp. 111–125).

Studiul reprezintă o analiză din punctul de vedere al arheologiei funerare a unui număr mare de morminte, care fac parte din necropola romano-bizantină de la Callatis, pentru a se putea observa dacă apar schimbări în practicile funerare determinate de tranziția prin care a trecut societatea callatiană.

În Introducere se reamintește de perioada lungă în care au fost realizate săpături arheologice pe suprafața anticului Callatis și importanța regională a necropolei romano-bizantine descoperite acolo. Studiul se limitează asupra mormintelor date în secolele IV–VI p. Chr.

În necropolă au fost descoperite 1073 de morminte cu 1149 de indivizi, dintre acestea au fost analizate pentru acest studiu 789. Informațiile au fost înregistrate într-o bază de gestiune a datelor, iar patru morminte au fost datate cu radiocarbon pentru a verifica încadrările cronologice realizate pe baza inventarului funerar.

Analiza descoperirilor a presupus înregistrarea următoarelor aspecte: determinarea numărului total de schelete descoperite până în momentul acestui studiu, clasificarea scheletelor în funcție de starea de reprezentare, tipurile de amenajări funerare, tipurile de morminte romano-bizantine, orientarea defuncțiilor, poziția defuncțiilor în morminte, inventarul funerar, inventarul funerar în raport cu amenajările mormintelor, datarea mormintelor și raportul dintre orientarea indivizilor și datarea mormintelor.

În urma analizei autorul remarcă creștinismul ca fiind bine reprezentat în practicile funerare de la *Callatis* dar și existența unor reminiscențe păgâne manifestate prin orientarea indivizilor în morminte pe direcția N-S, E-V și S-N. Prezența pieselor de inventar sugerează o legătură între statutul social și preferințele funerare. Mormintele cu cistă sunt asociate cu clasa de mijloc iar cele tip *hypogeu* cu clasa superioară a orașului antic. Tipologia mormintelor sugerează o stare economică relativ bună la nivelul societății callatiene în secolele IV–VI p. Chr.

Deformarea artificială a craniului în epoca migrațiilor. Studiu de caz: necropola gepidă de la Iclod (jud. Cluj)
de R. Trif și M. Gligor (pp. 127–147).

Subiectul deformărilor intenționate ale corpului și semnificația culturală a acestora rămâne unul interesant și intens dezbătut în comunitatea științifică. Fiecare studiu publicat în literatura de specialitate pe acest subiect poate ajuta la înțelegerea semnificației la nivel de grup a acestor practici.

Pentru a crea o imagine cât mai clară asupra contextului cultural și cronologic în care au fost descoperite craniile analizate, autorii aduc în discuție date din literatura de specialitate despre deformările craniene artificiale precum și un scurt istoric despre prezența popoarele gepidice în Transilvania.

În urma unor cercetări arheologice preventive, au fost excavate la Iclod (jud. Cluj) 53 de morminte date în perioada migrațiilor. Complexele în care au fost descoperite indivizii cu deformare artificială craniană au fost notate Cx139 și Cx171, ambii așezați în decubit dorsal și cu orientare V-E (p. 132, figura 2 și p. 133, figura 3). Indivizii prezintă un inventar funerar care constă din: catrame, mărgel, fibule și pieptene bilaterale de os. Inventarul funerar este descris de autori, încadrat tipologic și prezentat fotografic (p. 143, Planșa II și p. 144, Planșa III).

În urma analizei antropologice a rezultat că ambii indivizi sunt de sex feminin, de vârstă adultă la deces, cu patologii osoase și deformare craniană artificială de tip circular erectă. Pentru o mai bună vizualizare, au fost realizate scanări 3D ale craniilor și secțiuni prin acestea (p. 145, Planșa IV și p. 146, Planșa V).

În concluzie, cele două morminte, date la începutul secolului al V-lea, respectiv începutul secolului al VI-lea, fac parte din comunitatea gepidică de pe Valea Someșului Mic și prezintă tipul anular erect de deformarea artificială a craniului, care a fost răspândit în comunitatea gepidică din acea perioadă. Posibilele motivații, înaintate de autori, sunt diferențierea în cadrul comunității, dar și o separare identitară în raport cu populația romană.

A case of Humerus Varus Deformity from the medieval cemetery of Enisala-Palanca (Sarichioi, Tulcea County)
de Serena Siena (pp. 149–162).

Studiile de caz care abordează patologii osoase din context arheologic sunt destul de rare în România, iar acest articol este binevenit în peisajul

literaturii de specialitate autohtone. Individul analizat (notat C17-1 în timpul săpăturilor arheologice) a fost descoperit la Enisala-*Palanca*, împreună cu cele 114 morminte medievale datate în secolele XIV–XV. Determinarea sexului indică un individ masculin, cu vârstă la deces de 45 de ani, descoperit în decubit dorsal *in situ* (p. 156, Figura 2).

Scheletul descris este bine păstrat și prezintă o deformare unilaterală severă a articulației Glenohumerale stângi. Patologia afectează și lungimea diafizei humerusului, acesta fiind mai scurt decât cel din partea dreaptă. Autorul realizează o descriere detaliată a deformațiilor de la nivelul umărului. Pentru o vizualizare cât mai bună, pe lângă fotografii, a fost efectuată și o tomografie computerizată (p. 157, Figura 4, 5 și 6). Descrierea prezentată este asociată de autor cu afecțiunea numită deformare în varus a umărului (humerus varus deformity). Posibile cauze ale deformației sunt: traumatisme în timpul nașterii, abuz în copilărie prin trageri repetate de braț, traumatisme directe la vârste mai înaintate, la copii existând o serie de patologii care pot determina fracturi la nivelul epifizei proximale a humerusului.

În concluzie, traumatismul individului analizat a apărut probabil în copilăria sa, iar ulterior brațul a păstrat un anumit grad de mobilitate, luând în considerare caracteristicile morfologice ale humerusului.

Volumul conferinței prezintă articole privind noi metodologii de determinare cronologică în arheologie, comportament uman agresiv intraspecific, arheologie funerară, două studii de caz care prezintă paleopatologii osoase și comportament social.

Studiile prezentate aduc un aport științific important în literatura de specialitate din România prin originalitatea lor și diversitatea subiectelor abordate. Există o necesitate în peisajul științific românesc a analizării/reanalizării resturilor osteologice umane „uite” prin depozitele instituțiilor acreditate cu metodologii noi sau prin propunerea unor metode moderne de analiză cronologică. Unele studii, prin rezultatele spectaculoase pe care le prezintă, ar fi fost avantajate de publicarea lor într-o limbă de circulație internațională în vederea unei expuneri cât mai largi în circuitul științific.

Ștefan Popa
Muzeul Național al Banatului
Timișoara
e-mail: popa.stefan2811@gmail.com

BIBLIOGRAFIE

- Gligor-Soficaru 2018
M. Gligor, A. Soficaru, *Archaeology of Women: Mortuary Practices and Bioarchaeological Reconstruction. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 22/1, (2018), 289.
- Kogălniceanu *et alii* 2012
R. Kogălniceanu, R.-G. Curca, M. Gligor, S. Stratton, *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology, BAR International Series*, (2012).
- Kogălniceanu *et alii* 2012
R. Kogălniceanu, M. Gligor, R.-G. Curca, S. Stratton, *Homines, Funera, Astra2: Life Beyond Death in Ancient Times (Romanian Case Studies)*. Archaeopress (2015).
- Kogălniceanu *et alii* 2023
R. Kogălniceanu, M. Gligor, A. Soficaru, S. Stratton, *Homines, Funera, Astra 3–4: The Multiple Faces of Death and Burial*. Archaeopress (2023).
- Kristiansen 2014
K. Kristiansen, *Towards a new paradigm? The third science revolution and its possible consequences in archaeology. Current Swedish Archaeology* 22(1), (2014), 11–34.
- Lorentz 2015
K. O. Lorentz, *Funerary practices, funerary contexts, and death in archaeology. Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences: An Interdisciplinary, Searchable, and Linkable Resource*, (2015), 1–13.
- Mays *et alii* 2018
S. Mays, M. Brickley, J. Sidell. *The role of the human osteologist in an archaeological fieldwork project*. Swindon: Historic England (2018).

OBITUARIA

VALENTIN CORNEL CEDICĂ (30.09.1967–2.11.2025)

În toamna anului 2025 s-a stins din viață după o îndelungată suferință un arheolog și muzeograf cu o lungă activitate în cercetarea arheologică preistorică bănățeană. Prin activitatea de peste trei decenii susținută în cadrul Muzeului Național al Banatului s-a remarcat ca un cercetător pasionat al arheologiei, cu recunoaștere atât pe plan regional, dar și în cadrul comunității de specialitate de la nivel național.

Încă din băncile școlii a intrat în contact cu șantierele arheologice, participând la proiectele de săpături arheologice demarate de profesorul Florin Medeț la Remetea Mare începând cu anul 1983. Prin colaborarea cu renumitul arheolog, a devenit interesat de arheologie, învățând tainele și tehnicile arheologice alături de alți tineri, care au devenit ulterior arheologi de renume și prieteni apropiați. De-a lungul anilor, relația cu profesorul Florin Medeț s-a consolidat într-o colaborare științifică fructuoasă, atât sub aspectul unor proiecte

de cercetare arheologică, cum sunt săpăturile de la Silagiu sau Herneacova, dar și al publicării unor studii în reviste de specialitate.

A fost licențiat al Universității de Vest din Timișoara, specializarea Istorie-Limba și literatura engleză, în anul 1996. În această perioadă am avut plăcerea să fim colegi și să participăm la numeroase proiecte arheologice organizate în Banat. Am ajuns astfel să remarc calitatea tehnicii arheologice și atenția la detalii pe care colegul Vali le manifesta în săpătura arheologică. În această perioadă, a participat la proiecte arheologice la Ticvaniu Mare, Divici sau Sacu, alături de arheologi cu care a rămas prieten o viață.

Din 1996, a devenit membru al colectivului Secției de Istorie-Arheologie din Muzeul Banatului, instituție căreia i-a rămas fidel întreaga viață. A participat la numeroase campanii arheologice pe diferite șantiere, cum sunt cele de la Foeni – *Cimitirul Ortodox*, Sânandrei – *Ocsaplatz*, Pața

– *Tell I și II*, Satchinez, Iaz, Dumbrăvița. Pe unele din aceste șantiere am fost alături de el și m-am bucurat de priceperea și pasiunea cu care se implica în cercetarea arheologică de teren, buna organizare și chemarea spre deslușirea trecutului.

A susținut continuu activitatea de publicare a anuarului muzeului, fiind secretar al colegiului de redacție între anii 1998–2006. Numeroase dintre rezumatele în limba engleză ale articolelor au fost traduse de către colegul Valentin. De asemenea, a tradus în limba engleză articole și cărți ale unor colegi cu multă pricepere și dăruire.

Activitatea din tinerețe alături de profesorul Florin Medeleț l-a atras către studiul epocii fierului, alegând să se dedice cercetării primei vârste a fierului în Banat. În acest domeniu a realizat o serie de cercetări și studii de aleasă ținută științifică, remarcându-se ca un arheolog specializat în particularitățile epocii în Banat. A publicat numeroase articole științifice relevante pentru arheologia preistorică din Banat și a participat la o serie de manifestări științifice regionale și naționale dedicate arheologiei. A fost coorganizator al sesiunilor științifice Repere arheologice bănățene ale muzeului nostru între anii 1998 – 2010.

A participat, alături de Marian Gumă, la cercetările arheologice de la Divici, primind din partea acestuia încrederea de a prelucra materialul arheologic provenit din săpăturile de la Valea Timișului – Rovină, responsabilitate pe care a onorat-o cu seriozitate și competență.

În anul 2013, Valentin Cedică și-a susținut teza de doctorat, elaborată sub coordonarea prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca, cu titlul „Descoperiri Basarabi din Banat. Așezările de la Valea Timișului – Rovină și Remetea Mare – Gomila lui Gabor”. Prin această lucrare, a adus o contribuție semnificativă la înțelegerea complexității fenomenului Basarabi în spațiul bănățean.

În anii 2000, el a reluat cercetările arheologice de la Herneacova – Cetate, continuând, după o pauză de trei decenii, investigațiile începute de mentorul său, Florin Medeleț. Cu răbdare, seriozitate și o profundă dragoste pentru trecut, dr. Valentin Cedică a dus mai departe tradiția cercetării arheologice sistematice în Banat, contribuind la conservarea și valorificarea patrimoniului cultural regional.

A contribuit la cercetarea arheologică în cadrul unor proiecte internaționale încă din studenție, cum este Foeni-Sălaș. Apoi, ca și muzeograf, a participat la campaniile 1998–2000 în cadrul proiectului internațional Uivar-Gomilă. M-am bucurat de sprijinul său în campania de săpături de la

Foeni-Stația de Gaz din anul 2009, realizată împreună cu Universitatea din Tübingen, Germania.

Dr. Valentin Cedică a fost și șef al Secției de Arheologie din cadrul Muzeului Național al Banatului, unde s-a remarcat prin echilibru, responsabilitate și devotament față de instituție și colectivul său.

De-a lungul anilor, a oferit apropiaților săi o prietenie caldă și sinceră și a fost întotdeauna dispus să ajute necondiționat. Dăruirea sa pentru viață, în ciuda dificultăților, a fost un model pe care l-am admirat necontenit. Va rămâne în amintirea colegilor pentru devotamentul față de instituția de care a fost atât de legat, muzeul nostru, precum și pentru pasiunea pentru punerea în valoare a arheologiei bănățene.

Închei cu expresia dragă lui:

Dumnezeu să-l îmburge în Rai!

Dan Leopold Ciobotaru
Muzeul Național al Banatului
e-mail: ciobotarudan@yahoo.com

LISTĂ SELECTIVĂ A PUBLICAȚIILOR

Cărți editate

Petru Rogoza, Valentin Cedică (ed.), *Festschrift für Florin Medeleț zum 60. Geburtstag*, seria Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, XXXII, Ed. Mirton, Timișoara, 2004, 368 pag.

Studii și articole

Petru Rogoza, Valentin Cedică, *Cercetările arheologice de la Sacu (jud. Caraș-Severin) din anii 1995–1996*, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, II, București, 1997, 54–62.

Valentin Cedică, *Descoperiri din prima epocă a fierului făcute la Sănnicolau Mare, jud. Timiș (Fragmente ceramice din colecția Kühn)*, în *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, VI, 1998, 209–214.

Alexandru Szentmiklosi, Jovan Uzelac, Valentin Cedică, „Dubovac – o necropolă preistorică din Banat” – *expoziție internațională itinerantă*, în *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, IX, 2001, 761–763.

Valentin Cedică, Florin Medeleț, *Fortificația de pământ de la Herneacova (com. Recaș, jud. Timiș)*, în *Patrimonium Banaticum*, I, Timișoara, 2002, 85–87.

Florin Medeleț, Valentin Cedică, *Coiful greco-ilir de la Găvojdia (jud. Timiș)*, în *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, X–XI/1, 2002–2003, 97–100.

Florin Medeț, Valentin Cedică, Mircea Mare, Florentina Chiu, Petru Rogozea, *Cercetările arheologice de la Herneacova-Cetate (com. Recaș, jud. Timiș). Campania 2003 (I)*, în *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, X–XI/1, 2002–2003, 93–96.

Sorin M. Petrescu, Valentin Cedică, *Mormintele de incinerare din Epoca fierului de la Iaz – Șușara-Rovină (com. Obreja, jud. Caraș-Severin)*, în *Patrimonium Banaticum*, III, Timișoara, 2004, 63–76.

Mircea Mare, Valentin Cedică, *Cercetările arheologice de la Herneacova-Cetate (or. Recaș, jud. Timiș). Campaniile 2004–2005 (II)*, în *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, XII–XIII, 2004–2005, 633–636.

An Amphoriskos and a Terracotta in Timișoara, în Vassos Karageorghis (ed.), *Kypriaka in Romania*, Nicosia, 2006 (colaborare).

Valentin Cedică, *Catalog al obiectelor din metal atribuite culturii Basarabi descoperite în Banat*, în *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, XXX, 2022, 27–46.

Traduceri în lb. engleză

Zsuzsanna Kopeczny (ed.), *1872–2022 – 150 de ani de activitate muzeală în Timișoara. 150 years of museistic activity in Timișoara*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2022, 113 pag.

Daniela Tănase (ed.), *The Cistercian Abbey in Igrăș (1179–1500) from the perspective of archaeological research*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2023, 147 pag.

